

UO‘K:378.026:379.826

Komila ABDULLAYEVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM dotsenti
E-mail: komilaabdullayeva71@gmail.com,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM professori v/b D.Kenjaye va taqrizi asosida

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA TA'LIM SIFATINI BAHOLASH TIZIMI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim sifatini baholashning mavjud tizimlarini tahlil qilish asosida umumta'lim maktablarining ta'lim, tarbiya va sinfdan tashqari ishlar faoliyatining barcha asosiy yo'nalishlari bo'yicha baholash tizimining ko'p bosqichli algoritmi taklif etiladi. Ta'lim sifatini baholashning taklif etilayotgan tizimi ta'lim muassasalari reytingini to'liq tuzish, umumta'lim maktablari faoliyatini har tomonlama tahlil qilish, har bir ta'lim muassasasining istiqbolli ish rejaları va rivojlanish rejalarini ishlab chiqish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Kalit so'zlar: Ta'lim muassasi, o'qituvchi, o'quvchi, ta'lim sifati, baholash, axborot tizimi, axborotlashtirish, ma'lumotlar bazasi, optimallashtirish, boshqarish.

СИСТЕМА ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

На основе анализа существующих систем оценки качества образования в данной статье предлагается многоуровневый алгоритм системы оценивания общеобразовательных школ по всем основным направлениям образования, обучения и внеурочной деятельности. Предлагаемая система оценки качества образования создает широкие возможности для полного ранжирования образовательных учреждений, комплексного анализа деятельности общеобразовательных школ, разработки перспективных планов работы и планов развития каждого образовательного учреждения.

Ключевые слова: Образовательное учреждение, учитель, ученик, качество образования, оценивание, информационная система, информация, база данных, оптимизация, управление.

ASSESSMENT SYSTEM OF THE QUALITY OF EDUCATION IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Annotation

Based on the analysis of the existing systems of educational quality assessment, this article proposes a multi-level algorithm for the evaluation system of general education schools in all the main areas of education, training and extracurricular activities. The proposed system for evaluating the quality of education creates ample opportunities for the complete ranking of educational institutions, a comprehensive analysis of the activities of secondary schools, and the development of prospective work plans and development plans of each educational institution.

Key words: Educational institution, teacher, student, quality of education, assessment, information system, information, database, optimization, management.

Kirish. Ta'lim tizimi mamlakatning intellektual kapitalini shakllantiradi hamda bozor iqtisodiyotini rivojlantirish uchun sharoit yaratadi. Bu esa o'z navbatida, global axborotlashtirish sharoitida ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar asosida xorijiy mamlakatlarning tajribasini joriy etishni taqozo etmoqda. Shu boisdan, vaqt sinovidan o'tgan, muvaffaqiyatli ishlatilgan va umuman tan olingan hisobga olmaslik mumkin emas. Biroq, ta'lim sifatini baholashning ideal modeli mavjud emas.

Har qanday o'zgarish, hatto eng kichik bo'lsa ham, amalda tekshirilishi va uning umumiy o'zgarishlarga ta'sirini baholash kerak. Ta'lim sifatini baholash va boshqarish masalalari ta'lim tizimi uchun eng muhim va munozarali masalalardan biri bo'lib bugungi kunning dolzarb muammosiga aylanmoqda. Ushbu muammoning ustuvor yo'nalishi tufayli ta'lim sifatini boshqarishning ko'plab usullari shakllandi. Barcha usullarning kuchli va zaif tomonlari bor, har qanday ta'lim muassasasi uchun har qanday vaziyatga mos keladigan universal modeli mavjud emas. Muayyan ta'lim muassasasi uchun o'ziga xos shart-sharoitlari uchun moslashuvchan hamda qaysi usullar mos kelishini aniqlaydigan, shuningdek, ta'lim sifatini boshqarishning turli usullarining eng samarali kombinatsiyalarini taklif qiladigan tizim zarur [5].

Mahalliy ta'lim tizimining raqobatbardoshligiga erishish uchun har qanday o'zgarishlar natijalarini doimiy ravishda kuzatib borish va olingan ma'lumotlar asosida keyingi rivojlanishni rejalashtirish kerak. Ta'lim sifatini boshqarish uchun ishlatiladigan eng mashhur va qulay vositalardan biri bu axborot tizimlari hisoblanadi.

Ichki ta'lim tizimini rivojlantirishning hozirgi bosqichida qo'llanilayotgan ko'pgina usullar va tizimlar ko'pincha xorijiy ta'lim tizimi andazalari hisoblanadi. Ta'lim sifatini boshqarishning tayyor tizimlarini to'liq nusxalash mumkin emas, chunki ular millatimizning mentalitetini, uning ko'plab xususiyatlari va talablarini hisobga olmaydi. Ta'lim sohasidagi axborot tizimlariga qo'yiladigan talablarning juda keng doirasi mavjud. Ko'plab OTMlarida ta'lim

jarayonini yaxshilaydigan yoki ta'lim sifatini boshqarishda foydalaniladigan ma'lum axborot tizimlari uzoq vaqtdan beri qo'llanilib kelinmoqda.

Umumta'lim maktablarda axborotlashtirish jarayoni biroz sekinroq amalga oshirilmoqda. Bu maktablarni tayyorlashning turli yo'nalishlaridan tortib, moddiy-texnik ta'minotning turli imkoniyatlariga qadar bo'lgan ko'plab sabablarga bog'liq. Shu bilan birga, o'qituvchilar axborot tizimlari yordamida avtomatlashtirilishi mumkin bo'lgan ta'lim sifatini boshqarish bo'yicha hujjatlarni shakllantirishga ko'p vaqt va kuch sarflaydilar. Ushbu muammoni hal qilish uchun maktab ta'limi sifatini baholash uchun axborot tizimlariga qo'yiladigan bir qator talablarni aniqlash kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikamiz ta'lim va axborot texnologiyalari sifatini baholash uchun axborot-tahliliy faoliyatga qo'yiladigan talablardan kelib chiqib, xorijiy mamlakatlarning, jumladan, Rossiya Federatsiyasi maktablarining axborotlashtirish va ta'lim sifatini baholash bo'yicha tajribasini hisobga olgan holda, respublikamiz maktab ta'limi sifatini baholash uchun axborot tizimlariga qo'yiladigan talablarni shakllantirish, shuningdek, bunday tizimlarni yaratishda bir qator asosiy muammolarni shakllantirish mumkin bo'ladi [1]. Jumladan, E. V. Mixaylovaning fikricha, ta'lim sifatini baholash tizimida axborot-tahliliy faoliyatni yanada rivojlantirish uchun quyidagilar zarur: a) ko'p bosqichli va ko'p qirrali ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish; b) sifatini baholash: natijalarni baholash; jarayonni baholash; shartlarni baholash; boshqaruvni turli manbalar asosida baholash (idoraviy va jamoat ekspertizasi, attestatsiya va litsenziyalash natijalari, davlat attestatsiyasi); v) olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va baholash usullarini ishlab chiqish; g) analitik faoliyat natijalari bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish mexanizmlarini ishlab chiqish; d) mintaqaviy ta'lim tizimining natijalari, jarayonlari va shartlari to'g'risida ma'lumot to'plash tartibini tanlashning ilmiy asoslari; e) mavjud ma'lumotlar bazalarini optimallashtirish va yangi ma'lumotlar bazalarini yaratish orqali mavjud ma'lumotlarni yig'ish tartib-

taomillari imkoniyatlarini oshirish; yo) axborot olish tartib-taomillarini sinash va tuzatish (optimallashtirish);j) tegishli normativ hujjatlarni ishlab chiqish; i) ta'lim sifatini baholashni rivojlantirish dasturini amalga oshirish jarayonida maktabgacha, umumiy, qo'shimcha, kasb-hunar ta'limi va qo'shimcha kasb-hunar ta'limi ta'lim muassasalarining (mutaxassislarining malakasini oshirish) o'zaro hamkorlik qilish usullarini takomillashtirish;k) ta'lim sifatini baholashning davlat va jamoatchilik o'zaro hamkorligi usullarini takomillashtirish;l) o'quvchi shaxsini rivojlantirish, ta'lim muassasasini va umuman ta'lim tizimini rivojlantirish maqsadida ta'lim sifatini baholashning mintaqaviy tizimi imkoniyatlaridan samarali foydalanishga boshqaruv va pedagog kadrlarni tayyorlash;m) ta'lim sifatini baholashning mintaqaviy tizimining samarali ishlashi imkoniyatlari va shart-sharoitlarini aniqlash hamda amalga oshirishni ta'minlash.

Tadqiqot metodologiyasi. Respublikamiz ta'lim muassasalarida mavjud va foydalaniladigan axborot tizimlarini tahlil qilish, ular bo'yicha hujjatlarni o'rganish va mutaxassislar va axborot tizimlarining oxirgi foydalanuvchilaridan olingan ma'lumotlar hozirgi bosqichda axborot tizimlari yetarlicha avtomatlashtirilmagan degan xulosaga kelishimizga imkon berdi[5].

Bundan tashqari, yuqorida sanab o'tilgan jarayonlarda umumta'lim maktablari emas, balki yuqori tashkilot muhim rol o'ynaydi, ya'ni barcha afzalliklar yuqori tashkilotlarga beriladi, maktablarga ushbu jarayonlarni avtomatlashtirishdan kelib chiqadigan nagruzka ko'payadi. Ko'plab materiallar ko'pincha raqamli va qog'oz shaklida takrorlanadi, jarayon murakkablashadi, bu esa maktablarga nagruzkani ikki baravar oshiradi. Bu jarayonda passiv ma'lumotlarni to'plashdan real jarayonlarni avtomatlashtirishga, xususan, asosiy vazifa - maktab ta'limi sifatini baholash jarayoniga o'tishga kirishiladi[1].

Zamonaviy axborot tizimlari ushbu ehtiyojni mavjud axborot tizimiga modul qo'shish orqali amalga oshiradi, chunki bu eng qulay va sodda usul sanaladi. Dastur modullari umumiy ma'lumotlar bazasidan ma'lumotlarni oladi, bu esa bir xil turdagi ma'lumotlarning takrorlanishi muammosini hal qiladi, oxirgi foydalanuvchi esa bitta modul bilan ishlashning bir qismi sifatida keraksiz ma'lumotlar bilan ortiqcha yuklanmaydi.

Ta'lim sohasidagi axborot tizimlarining asosiy muammolarini hisobga olish muhimdir: a) ma'lumotlarning ishonchligi (oddiy maktab hujjat aylanishiga qaraganda ko'proq ma'lumotlarning ishonchligi talab qilinadi);b) o'quv va boshqaruv dasturlarini birlashtirish (har bir dastur alohida ma'lumotlarni kiritishni talab qiladi. Bunda ma'lumotlarni eksport qilish / import qilishning yetishmasligi nafaqat o'quvchilar ro'yxati kabi bir xil turdagi ma'lumotlarni kiritishni, balki olingan natijalarni tahlil qilishni ham qiyinlashtiradi);v) elektron va qog'oz hujjatlarning takrorlanishi (muammo normativ-huquqiy darajada hal qilinadi va axborot tizimi faqat mavjud ma'lumotlarni kerakli o'rnatilgan formatlarda shakllantirishi mumkin);g) ta'lim tizimi va ma'lum bir ta'lim muassasasi to'g'risidagi ma'lumotlarni ommaviy ravishda taqdim etish (axborot tizimining veb-xizmatlar bilan integratsiyasini ta'minlash kerak).

Maktabda ta'lim sifatini boshqarish muassasa ma'muriyati tomonidan ta'lim faoliyati samaradorligining sifat xususiyatlarini kuzatishning samarali tizimini nazarda tutadi. Bu baholash-mezon komplekslarini ishlab chiqishni va ular asosida pedagogik monitoringni o'tkazishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Куликов Г.Г., Старцев Г.В., Бармин А.А. Подход к построению информационно-поисковых систем для систем электронного документа оборота//Актуальные проблемы в науке и технике. Том 1. Информационные и телекоммуникационные технологии. Сборник научных трудов восьмой Всероссийской зимней школы аспирантов и молодых ученых, 14-16 февраля 2013 г. - Уфа: УГАТУ, 2013. - 405 с.
2. Кундазерова Л.И. Методологические подходы к разработке содержания регионального компонента образования. Методические рекомендации / МОРА НГПИ кафедра теории и методики профессионального образования/ Л.И. Кундазерова. - Новокузнецк, НГПИ, 2001. - 30 с.
3. Михайлова Э.В. Мотивационная готовность как условие обеспечения непрерывного профессионального образования/Э.В. Михайлова, С.В. Кокель// В мире научных открытий. Красноярск: НИЦ, 2012. - №5.4 (29). - С. 156-171.-ISSN 2072-0831.
4. Михайлова Э.В. Индивидуальные образовательные траектории обучающихся в системе непрерывного образования / Э.В. Михайлова// Вестник Чувашского университета. - 2012. - №4. - С. 186-190. - ISSN 1810-1909.
5. Якубов С.Х., Холмуродов Д.С. Совершенствование технологической подготовки современного специалиста. Моделирование процесса формирования учебно-познавательной деятельности учащихся профессионального колледжа. Монография. - Deutschland, Palmarium Academic Publishing, Saarbrücken, 2017. - 90 p.

Pedagogik monitoring, bu pedagogik tizim faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash, saqlash, qayta ishlash va tarqatishni tashkil etish tizimi, uning holatini doimiy ravishda kuzatib borish va uning rivojlanishini bashorat qilishni ta'minlaydi. Monitoring obyektlari quyidagilar bo'lishi mumkin: ma'muriyat faoliyati sifati; o'qitish sifati; sinf o'qituvchisining tarbiyaviy ishini sifati; ta'lim jarayonini tashkil etish sifati; innovatsion faoliyatning sifati; ta'lim jarayonini ta'minlash sifati; o'quvchilarning ijodiy yutuqlari.

Tahlil va natijalar. Maktab ta'limi sifatini baholash uchun tashqi yoki ichki omillarni isloh qilish natijasida erishilgan ta'lim sifatidagi o'zgarishlar dinamikasini tahlil qilishga imkon beradigan barcha o'zgaruvchan ko'rsatkichlar monitoringi o'tkazilishi kerak: a) o'quvchilarni, sinflarni, parallellarni o'qitish samaradorligi, ya'ni testlar, attestatsiyalar natijalarini, o'quvchilarning yakuniy baholarini qayd etish;b) muayyan fanlar, o'qituvchilar bo'yicha o'qitish samaradorligi va o'quvchi, sinf, o'qituvchi uchun ushbu natijalarning dinamikasi; v) talabalarining o'quv va darsdan tashqari faoliyati; g) o'quv dasturini bajarish; d) maktab bitiruvchilari tomonidan ta'limni davom ettirish.

O'quvchilar va o'qituvchilarni o'quv faoliyatiga zarar yetkazmaslik uchun statistika to'plash orqali ortiqcha yuklamaslik muhimdir. Sinov aniq belgilangan muddatlarda o'tkazilishi kerak va o'tkazilgan baholash testlarini minimallashtirish uchun test natijalarini yuqori organlarga o'tkazish ta'minlanadi. Kerakli statistikani to'plashdan tashqari, olingan ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish vositalariga ega bo'lish juda muhimdir. Dastlabki statistik ma'lumotnomani tushunish, idrok etish uchun juda qiyin, ammo ular maktablarining ota-onalar ochiq yig'ilishlarida, ta'lim muassasasining rivojlanishini rejalashtirish tadbirlarida yoritilishi kerak. Ta'lim sifatini baholash jarayonida to'plangan ushbu ulkan analitik ma'lumotlarni qayta ishlash uchun turli xil diagrammalarni tuzish qobiliyati juda muhimdir.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, maktab ta'limi sifatini baholash uchun axborot tizimlariga quyidagi talablarni ajratish mumkin: tizimning modulligi; ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash; ma'lumotlarning ishonchligini ta'minlash; veb-xizmatlar bilan integratsiya qilish qobiliyati; yagona ma'lumotlar bazasi yoki yuqori organlarning axborot tizimlari (mintaqaviy, mintaqaviy sifatli baholash tizimlari) bilan aloqa qilish imkoniyati. Asosiy funktsional talablar: o'quvchi tomonidan ma'lumotlarning assimilyatsiya qilish sifatini baholash uchun test topshiriqlarini yaratish, tahrirlash va o'chirish qobiliyati; mavjud test topshiriqlar iasosida testlarni shakllantirishni avtomatlashtirish; sinov natijalarini qayta ishlashni avtomatlashtirish va kerakli hisobotlarni yaratish; o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyati natijalarini hisobga olish va tegishli hisobotlarni tayyorlash imkoniyati; o'quvchilarni o'qitish samaradorligini qayd etish; tahliliy hisobotlar va reytinglarni yaratish, o'zgarish dinamikasini kuzatish; o'quvchilarning, sinflarning, parallellarning faoliyati va bilim sifatini monitoring qilish; muayyan mavzu, o'qituvchi, o'quvchi, sinf, parallellik haqida ham qisqacha ma'lumot olish imkoniyati; o'quv dasturining bajarilishini nazorat qilish; bitiruvchilar tomonidan ta'limni davom ettirish monitoringi, bitiruvchilarning bilimlarini keyingi bosqich bilan baholash ta'lim muassasalari (universitet); o'quvchilar va ota-onalarning muvaffaqiyatlari monitoringini o'tkazish imkoniyati; moslashuvchan vizualizatsiya vositalari; hisobotlarni shakllantirishdan iborat bo'ladi [3].

UDK: 321.015

Jaloliddin ABDURAUF OV,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti
E-mail: jaloliddinabduraufov@gmail.com

S.f.d., prof. K.Mirzaaxmedov taqrizi asosida

MECHANISMS AND TECHNOLOGIES FOR IMPLEMENTING THE CONCEPT OF "SMART POWER"

Annotation

The dynamics of political processes in the world are undergoing rapid change. There is an uneven and highly fragmented power distribution on the international stage. In this situation, states are compelled to develop new political technologies and approaches to shift the balance in their favor and advance their interests. This article provides a detailed analysis of the concept of "smart power," exploring its essence, its role in political governance, and the mechanisms and technologies for its practical application. The experience of various countries around the world has been used as the basis for this analysis.

Key words: Smart power, public diplomacy, balance of power, multilateral diplomacy, information and media technologies, grand strategy.

МЕХАНИЗМЫ И ТЕХНОЛОГИИ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ «УМНОЙ СИЛЫ»

Аннотация

Динамика политических процессов в мире переживает период быстрых изменений. На международной арене наблюдается неравномерное и фрагментированное распределение сил. В этой ситуации государства вынуждены разрабатывать новые политические технологии и подходы для смещения баланса в свою пользу и продвижения своих интересов. В данной статье представлен подробный анализ концепции «умной силы», исследуются ее сущность, роль в политическом управлении, а также механизмы и технологии ее практического применения. В основе анализа лежит опыт различных стран мира.

Ключевые слова: Умная сила, народная дипломатия, баланс сил, многосторонняя дипломатия, медиа и информационные технологии, «большая стратегия».

“SMART POWER” (AQLLI KUCH) KONSEPSIYASINI AMALGA OSHIRISH MEKANIZM VA TEXNOLOGIYALARI

Аннотация

Jahonda siyosiy jarayonlar dinamikasi keskin o'zgarishlar davrini boshidan kechirmoqda. Xalqaro maydonda kuchlar nisbati notekis va juda tarqoq taqsimlanishi kuzatilmoqda. Bu holatda davlatlar vaziyatni o'z tomoniga og'dirish va manfaatlarini ilgari surishda yangicha siyosiy texnologiya va yondashuvlarni ishlab chiqish kun tartibiga chiqmoqda. Maqolada aynan shu masalaga javob tarzida berilayotgan “smart power” (aqli kuch) konsepsiyasining mazmun-mohiyati, siyosiy boshqaruvdagi o'rni hamda uni amalda qo'llash mexanizm va texnologiyalari batafsil tahlil qilingan. Bunda jahon davlatlari tajribasi asos qilib olingan.

Kalit so'zlar: Aqli kuch, xalq diplomatiyasi, kuchlar balansi, ko'p tomonlama diplomatiya, axborot va media texnologiyalari, “katta strategiya” (grand strategy).

Kirish. Xalqaro munosabatlarda kuch markaziy o'rinni egallaydigan bir nechta nazariyalar mavjud. “Kuchlar balansi” (“davlatlar biron bir davlatning hukmronligidan qochishga intilib, boshqa davlatlar bilan ittifoq tuzishi va bu jarayon barqarorlikka erishgunga qadar davom etishi”); kuchlarning o'zaro almashinish nazariyasi, ya'ni davlatlarning qanday va nima sababdan ko'tarilishi va inqirozga yuz tutishi natijalarining izohlanishi; gegemonik barqarorlik nazariyasi - global tartibni yaratish uchun kerak bo'lgan yagona kuchga tayanuvchi nazariyalar shular jumlasidandir [1].

Aqli kuch (“smart power”) – bu davlatlar va tashkilotlar o'z siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlariga erishish uchun qattiq kuch (hard power) va yumshoq kuch (soft power) vositalarini birlashtirgan holda foydalanadigan strategik yondashuvdir. Bu atama xalqaro munosabatlarda tez-tez qo'llaniladi va zamonaviy dunyoda davlatlar o'z ta'sirini oshirishda faqat harbiy qudrat yoki madaniy-ta'sir vositalariga emas, balki ularning o'zaro integratsiyasiga tayanishi bilan xarakterlidir. Aqli kuchdan samarali foydalanish uchun siyosat subyektlari qanday mexanizm va texnologiyalardan foydalanishi haqida keying o'rinlarda so'z yuritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda metodologik yondashuv sifatida nazariy asoslar, case-study va ma'lumotlarni tahlil qilish orqali aqli kuch mexanizmlari va texnologiyalari bo'yicha chuqur tahlil tashkil etadi.

Shuningdek, aqli kuch konsepsiyasini muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz qo'llayotgan mamlakatlar haqida joriy holatlarni o'rganish, masalan, AQSh, Xitoy yoki Rossiya kabi davlatlarning geosiyosiy kontekstlarda qanday qilib qattiq va yumshoq kuchni muvozanatda ushlab turishini hamda uni qo'llashda ishlatiladigan muayyan mexanizmlar (masalan, diplomatiya, madaniy almashinuv dasturlari, iqtisodiy yordam, harbiy strategiyalar) va texnologiyalarni (masalan, kiber operatsiyalar, ma'lumot tahlili, ijtimoiy media) tahlil ko'rib chiqish tadqiqotning asosini qamrab oladi.

Aqli kuchni amalga oshirish samaradorligini baholash uchun yumshoq kuch indeksleri, iqtisodiy ta'sir ko'rsatkichlari va harbiy ishtirok ma'lumotlari kabi miqdoriy ko'rsatkichlar qo'llaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aqli kuch (“smart power”) konsepsiyasi xalqaro munosabatlar va siyosiy fanlar sohasida bir qator taniqli olimlar tomonidan o'rganilgan.

Mashhur amerikalik siyosatchi, Garvard universiteti professori Jozef Nay aqli kuch tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan eng muhim olimlardan biri hisoblanadi. U 1990-yillarda ishlab chiqqan yumshoq kuch (soft power) va qattiq kuch (hard power) tushunchalarini birlashtirib, 2000-yillar boshlarida aqli kuch konsepsiyasini ilgari suradi. Nayning fikricha, aqli kuch - bu qattiq va yumshoq kuchlardan samarali foydalanishni nazarda tutadigan strategiya. U bu haqda o'zining bir nechta asarlarida, jumladan, “Soft Power: The Means to Success in World Politics” va “The Future of Power” kitoblarida izoh berib o'tgan.

Syuzann Nossel aqli kuch tushunchasini AQSh tashqi siyosatida qo'llashni targ'ib qilgan yana bir muhim olimdir. U AQSh davlat departamentida va BMTda faoliyat olib borib, 2004-yilda “Foreign Affairs” jurnalida “Smart Power” nomli maqolasi yozib, unda aqli kuchning tashqi siyosatda samaradorligini ko'rsatib bergan [2].

Ernest Uilson aqli kuchni “aktorning maqsadlarini samarali va to'liq amalga oshirish uchun qattiq va yumshoq kuch elementlarini birlashtirib safarbar qilish imkoniyati” deb ta'riflaydi [3]. Boshqa olimlar ham ichki va tashqi siyosatda aqli kuchning ahamiyatini yoritishda katta hissa qo'shganlar.

Masalan, Richard Haass o'zining “Restoring American Power: Toward a Consensus National Security Strategy” (“Amerikaning qudratini tiklash: Konsensus milliy xavfsizlik strategiyasi sari”) kitobida qattiq va yumshoq kuchdan birgalikda foydalanish AQShning oldiga qo'ygan rejalarni amalga oshirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi [4].

Chester Kroker esa aqlli kuchni "diplomatiyadan strategik foydalanish va kuch hamda ta'sirni iqtisodiy jihatdan samarali, siyosiy va ijtimoiy jihatdan qonuniy yo'llar orqali, harbiy kuch va diplomatiyaning barcha shakllarini ishga solib, oldindan ko'ra olish" sifatida tasvirlaydi [5]. Bu olimlar aqlli kuch nazariyasini rivojlantirishda va uni xalqaro siyosatda qanday qo'llash bo'yicha muhim izlanishlar olib borishgan. Aqlli kuch tushunchasi strategik muvozanatni saqlash, kuch va diplomatiya o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganishda asosiy o'rin tutadi.

Tahlil va natijalar. Aqlli kuchni amalga oshirish mexanizmlari va texnologiyalari davlatlar va tashkilotlarga o'zlarining siyosiy, iqtisodiy va strategik maqsadlariga erishishda qattiq (harbiy va iqtisodiy bosim) hamda yumshoq (madaniyat, diplomatiya, jalb qilish) kuchlarni integratsiyalash imkonini beradigan usullar va vositalardir. Bu yondashuv zamonaviy xalqaro munosabatlarda ko'proq qo'llanilib, muvaffaqiyatga erishish uchun turli texnologik va strategik vositalarni ishlatishni talab qiladi.

Aqlli kuchning mohiyati quyidagi elementlarda namoyon bo'ladi:

1. Qattiq kuch va yumshoq kuchni birlashtirish:

- Qattiq kuch – harbiy qudrat, iqtisodiy bosim yoki siyosiy majburlash orqali maqsadlarga erishishni anglatadi. Masalan, sanksiyalar yoki harbiy tahdidlar shu kuchni amalga oshirish vositalari hisoblanadi.

- Yumshoq kuch esa davlatning madaniyati, qadriyatlarini, diplomatiyasi va boshqa vositalar yordamida yuzaga chiqadigan jalb etuvchanligi orqali ta'sir qilish usulidir. Masalan, o'zaro ta'lim almashinuvlari, madaniy dasturlar, tashqi insonparvarlik yordamlari kabilar bunga misol bo'la oladi.

Aqlli kuchda shu ikki kuch omillarini samarali va mos ravishda qo'llagan holda davlat yoki tashkilotlar o'z manfaatlarini himoya qilishga intiladi. Bu yondashuv davlatlarning global sahnadagi obro'-e'tiborini oshirish uchun strategik yo'l sifatida foydalaniladi.

2. Resurslardan samarali foydalanish:

Aqlli kuch maqsadga erishish uchun barcha mavjud resurslar va vositalarni oqilona taqsimlashni talab qiladi. Bu harbiy va iqtisodiy kuchlarni, diplomatiya va madaniy ta'sir bilan muvozanatlashtiradi.

3. Moslashuvchanlik va innovatsion yondashuv:

Aqlli kuch har bir vaziyatda qanday vositalarni qo'llashni aniqlab olishni talab qiladi. Bu davlatlarning uzoq muddatli strategik rejalarini amalga oshirish uchun muayyan kontekstga moslashuvchan bo'lishi kerakligiga asoslanadi.

4. Hamkorlik va koalitsiya tuzish:

Aqlli kuch hamkorlik qilish va xalqaro tashkilotlar bilan munosabatlarni rivojlantirishga asoslanadi. Bu yondashuvda davlatlar o'z ta'sir doirasini oshirish uchun boshqa davlatlar bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalarni kuchaytiradi.

5. Qattiq kuchning chegaralanishi va yumshoq kuchning kuchaytirilishi:

Bugungi dunyoda faqatgina qattiq kuchni ishlatish ko'pincha davlatlar obro'siga zarar yetkazadi. Shu sababdan, davlatlar yumshoq

kuch usullarini qo'llash orqali ijobiy ta'sir ko'rsatishga intiladilar, lekin ba'zan qattiq kuchni qo'llash zaruratga aylanadi.

Aqlli kuchni amalga oshirishning asosiy mexanizmlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Diplomatiya va koalitsiyalar tuzish:

- Ko'p tomonlama diplomatiya: xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish (BMT, NATO, YXHT kabi) va xalqaro forumlarda faol qatnashish orqali o'z manfaatlarini himoya qilish [6].

- Ittifoqlar va koalitsiyalar tuzish: boshqa davlatlar bilan harbiy, iqtisodiy yoki siyosiy ittifoqlarni yaratish, umumiy maqsadlar va manfaatlar asosida koalitsiyalar tuzish. Bu xalqaro sahnada kuchlarni birlashtirish uchun asosiy mexanizmdir.

2. Axborot va media texnologiyalari:

- Axborot urushi va propaganda: davlatlar o'z ijtimoiy, madaniy va siyosiy qadriyatlarini xalqaro maydonga chiqish uchun media platformalar va axborot texnologiyalaridan foydalanadi. Ijtimoiy tarmoqlar, xalqaro media platformalari orqali davlatlar ijobiy imij yaratish, o'z siyosatini ilgari surish yoki raqiblarini zaiflashtirishga harakat qiladi.

- Xalq diplomatiyasi (public diplomacy): ommaviy axborot vositalari, madaniy tadbirlar, ta'lim almashinuvlari orqali mamlakatning yumshoq kuchini oshirish [7].

3. Texnologiyalar va kiberxavfsizlik:

- Kiberhujumlar va mudofaa: zamonaviy xalqaro munosabatlarda kiberxavfsizlik va kiberhujumlar katta rol o'ynaydi. Aqlli kuchni amalga oshirishda davlatlar o'z maqsadlariga erishish uchun raqib davlatlarning axborot tizimlariga hujum qilishi yoki o'z tizimlarini himoya qilish bo'yicha ishlaydilar.

4. Iqtisodiy vositalar:

- Sanksiyalar va iqtisodiy bosim: davlatlar qattiq kuchning bir qismi sifatida raqiblariga iqtisodiy sanksiyalar qo'yish orqali o'z siyosiy maqsadlariga erishishga harakat qiladi. Iqtisodiy sanksiyalar, eksport-import cheklovlari, moliyaviy izolyatsiya kabi vositalar ushbu mexanizmining asosiy qismidir.

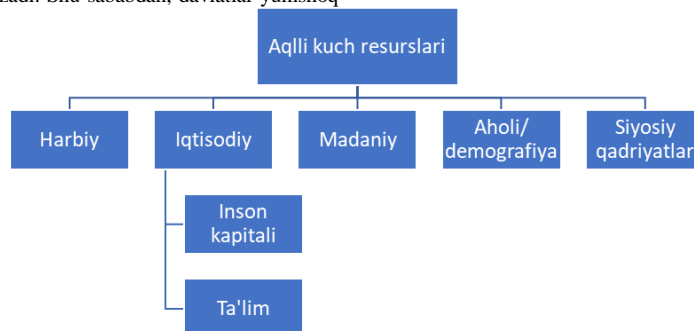
- Xalqaro iqtisodiy yordam va rivojlanish loyihalari: davlatlar yordam ko'rsatish orqali o'zining yumshoq kuchini ko'rsatishi mumkin. Xususan, rivojlanayotgan davlatlarga iqtisodiy yordam ko'rsatish, infratuzilma va energetika loyihalarida ishtirok etish orqali ta'sir doirasini kengaytiradi.

5. Harbiy vositalar:

- Harbiy qudrat: davlatlar o'zining harbiy salohiyatini namoyon qilish orqali bevosita yoki bilvosita o'z siyosiy maqsadlariga erishish uchun kuch ishlatishi mumkin. Bu o'z ichiga harbiy ittifoqlar, qo'shma mashqlar, harbiy texnologiyalarni qo'llash va qurolli intervensiyalarni oladi.

- Harbiy texnologiyalar va razvedka: aqlli qurol-yarog'lar, dronlar, sun'iy yo'ldosh tizimlari orqali davlatlar o'z geostrategik maqsadlariga samarali erishishga harakat qiladi.

Aqlli kuchni amalga oshirish resurslarini quyidagi grafik jadvaldan yanada aniqroq tavsiflab berish mumkin:

1-jadval

Jozef Nay "Kuch kelajagi" asarida kichik davlatlar aqlli kuch strategiyalarini muvaffaqiyatli qo'llashda juda mohir bo'lishini ta'kidlaydi. Misol uchun, Singapur Respublikasi XXI asr boshlarida harbiy xarajatlarini oshirishi atrofidagi davlatlarni biroz sergaklanishga majbur qilsa-da, hukumat bu taranglikdan chiqib ketish uchun ASEAN doirasidagi diplomatik aloqalarni faol moliyalashtiradi hamda o'z universitetlarini haqiqiy bilim almashish markazlariga aylantiradi [8], ya'ni qo'shni mamlakatlar uchun urushga tayyorgarlik ko'rayotgan davlat sifatida emas, balki mintaqada faol va do'stona faoliyat yuritish istagidagi davlat ekani, harbiy xarajatlar esa mintaqadagi va jahondagi vaziyatni hisobga olib oshirilganini muvaffaqiyatli anglata olganligi diqqatga sazovordir. Boshqacha aytganda, u qattiq va yumshoq kuch resurslarini integratsiya qilgan

holda o'z o'rnida qo'llay oldi. Isroil ham maydoni kattaligi bo'yicha maqtana olmaydigan davlat (taxm. 20 ming km²). Shunday bo'lsa-da, ham harbiy qurollari (ayniqsa, havo hujumidan mudofaa tizimlari – "Temir qubba"[9]), ham texnologik rivojlanish jihatidan dunyo e'tiboriga tushishga ulgurgan. Bu ham ushbu davlatning aqlli kuch mexanizmlaridan u yoki bu darajada foydalanayotganini tasdiqlaydi.

Har bir davlat o'zining "katta strategiyasi" (grand strategy)ni ishlab chiqishga harakat qiladi [10]. Unda davlatning xavfsizlik, farovonlik va dunyo miqyosida o'zining identifikatsiyasiga erishish yo'llari va uslublari keltiriladi. Ushbu strategiya o'zi qo'llanilayotgan kontekstdagi o'zgarishlarga moslashtirilishi kerak. Strategiyaga haddan tashqari qattiq yondashuv samarasiz bo'lishi mumkin. Mamlakat umumiy rejaga ega bo'lishi kerak, lekin u voqealar oldida

ham moslashuvchan bo'lishi kerak. Bu vazifani esa aqlli kuch mexanizm va texnologiyalarisiz amalga oshirish qiyin. Joriy dunyo muhiti qanday asosiy xususiyatlarga ega va ular qanday o'zgarayapti va bunda aqlli kuchdan foydalanishning xarakterli jihatlari nimalarda namoyon bo'ladi? Bugungi siyosatning kontekstini uch o'lchovli taqqoslash orqali aniqlashga urinish ko'zga tashlanmoqda, ya'ni bunda davlatlararo harbiy qudrat AQShda juda yuqori darajada to'plangan; davlatlararo iqtisodiy qudrat AQSh, Yevropa Ittifoqi, Yaponiya va BRICS davlatlari o'rtasida bir necha qutbli bo'lib taqsimlangan hamda iqlim o'zgarishi, jinoyat, terror va pandemiyalar kabi umummilliy masalalar ustidan hokimiyat juda tarqoq va zich taqsimlangan. Demak, resurslarning siyosat subyektlari o'rtasida taqsimlanishini baholash har bir sohada farq qiladi. Dunyo na bir, na ko'p qutbli, na xaotikdir - u bir vaqtning o'zida uchalasi hamdir. Shunday qilib, aqlli katta strategiya turli sohalarida turli xil kuch taqsimotlarini boshqarish va ular orasidagi o'zgarishlarni anglay olishi kerak [11]. Bugungi kontekstual aql "liberal realizm"ning yangi sintezini talab qiladi, bu esa bir vaqtning o'zida barcha uchta o'lchamli dunyoga qarashni talab qiladi. Bu esa boshqa davlatlar bilan hamkorlik qilish, shuningdek, ular ustidan kuchni qanday ishlatishni tushunishni talab qiladi [12].

Aqlli kuchni amalga oshirishda media va ommaviy axborot vositalari texnologiyalarining ahamiyati yuqori va ular keng qo'llaniladi:

1. Sun'iy intellekt (AI) va avtomatlashtirish. SI texnologiyalari davlatlarning strategik qarorlar qabul qilish jarayonlarini optimallashtiradi va resurslardan samarali foydalanishga yordam beradi.

2. Big Data va tahliliy vositalar. Katta ma'lumotlar bazasi yordamida davlatlar iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlarni tahlil qilib,

qaror qabul qilishda real vaqtli ma'lumotlardan foydalanadi. Bu iqtisodiy, siyosiy va xavfsizlik sohalarida davlatlarning tezkor va samarali qaror qabul qilishiga imkon yaratadi [13].

3. Raqamli diplomatiya va ijtimoiy tarmoqlar. Ijtimoiy tarmoqlar (X (sobiq Twitter), Facebook, Instagram) va raqamli diplomatiya davlatlarning o'z ta'sir doirasini kengaytirish uchun kuchli platforma hisoblanadi. Bu texnologiyalar orqali davlatlar o'z siyosatini bevosita jamoatchilikka yetkazadi va raqiblarning strategiyalariga qarshi axborot kurashini olib boradi.

4. Innovatsion xavfsizlik texnologiyalari. Sun'iy yo'ldosh texnologiyalari, dronlar, kiberxavfsizlik tizimlari va aqlli qurollar milliy xavfsizlik va geosiyosiy maqsadlar uchun ishlatiladi.

5. Madaniyat va ta'lim texnologiyalari. Xalqaro madaniy tadbirlar, ta'lim almashinuv dasturlari va grantlar orqali davlatlar boshqa davlatlarning jamoatchiligini o'zlariga jalb qilish va ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun imkoniyat yaratadi.

Xulosa va takliflar. Aqlli kuch – bu davlatlar va tashkilotlar o'z kuchlarini samarali va balansli tarzda qo'llab, xalqaro maydonda ta'sir kuchini oshirish va uzoq muddatli maqsadlarga erishish strategiyasidir. Bu yondashuv kuch ishlatish va diplomatik yondashuvlarni birlashtirib, resurslardan maksimal foyda olishga intiladi.

Aqlli kuchni amalga oshirishda davlatlar turli mexanizmlar va zamonaviy texnologiyalarni birlashtirib, o'z ta'sir doirasini kengaytirishga harakat qiladi. Ushbu strategiyalar o'z ichiga diplomatik, iqtisodiy, harbiy va axborot texnologiyalarini qo'shib, murakkab xalqaro munosabatlarda raqobat qilish uchun foydalaniladi. Aqlli kuch muvaffaqiyati esa bu vositalarni qaysi paytda va qanday qo'llashga bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. Mearsheimer, J. J. (2014). The tragedy of great power politics. WW Norton.
2. Suzanne Nossel - Smart Power. "Foreign Affairs". 2004. Elektron manba: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2004-03-01/smart-power>
3. Ernest J. Wilson, The ANNALS of the American Academy of Political and Social Sciences, 2008, pp. 110-111.
4. Elektron manba: IPINST. <https://www.ipinst.org/2013/06/haass-america-overreaching-abroad-underperforming-at-home>
5. Crocker, Chester A.; Hampson, Fen Osler; Aall, Pamela R. (2007). Leashing the Dogs of War: Conflict Management in a Divided World. US Institute of Peace Press. p. 13. ISBN 978-1-929223-97-8.
6. Berridge G. R., Theory and Practice: Multilateral Diplomacy. Diplo. 2020 Elektron manba: https://asef.org/wp-content/uploads/2020/10/ModelASEM_Diplo_MultilateralDiplomacy.pdf
7. Joseph S. Nye, Jr., Public Diplomacy and Soft Power. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 616, Public Diplomacy in a Changing World (Mar., 2008). Sage Publications, Inc. 2008.
8. Joseph Nye, The future of power. Public Affairs, New York. 2011, pp. 208-209.
9. Iron Dome, Israeli Innovators in National Security Technology. Center for Security Policy and Alex VanNess Center for Security Policy (2013). Elektron manba: <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep05075.8.pdf>
10. Layton P., Grand strategy. 2018; Elektron manba: https://www.researchgate.net/publication/326249412_Grand_Strategy
11. Michael Mandelbaum, The Case for Goliath: How America Acts as the World's Government in the Twenty-First Century (New York: PublicAffairs, 2005).
12. Charles P. Kindleberger, World Economic Primacy: 1500–1990 (Oxford, UK: Oxford University Press, 1996), 223.
13. Hossin, M. A., Du, J., Mu, L., & Asante, I. O. (2023). Big Data-Driven Public Policy Decisions: Transformation Toward Smart Governance. Sage Open, 13(4). Elektron manba: <https://doi.org/10.1177/21582440231215123>

UDK:7642

Azim ALIYEV,
Alfraganus university katta o'qituvchisi
E-mail: azimjon.aliyev00@mail.ru

Oriental universiteti dotsenti N.Mirzaaxmedov taqrizi asosida

SANOAT KORXONALARI INNOVATSION SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH (NEFT-GAZ KORXONALARI MISOLIDA)

Аннотация

Industrial enterprises, especially in the oil and gas sector, are important for developing innovative potential, increasing competitiveness and ensuring sustainable development. Mechanisms for the development of innovative potential are implemented through the introduction of new technologies, scientific research and development, as well as effective management of human resources. This article examines the ways of improving the mechanisms for the development of innovative potential on the example of oil and gas enterprises.

Key words: Oil and gas industry, economic development, industries, innovative approaches, innovative potential, new technologies.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ (НА ПРИМЕРЕ ПРЕДПРИЯТИЙ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ)

Аннотация

Промышленные предприятия, особенно нефтегазового сектора, имеют важное значение для развития инновационного потенциала, повышения конкурентоспособности и обеспечения устойчивого развития. Механизмы развития инновационного потенциала реализуются за счет внедрения новых технологий, научных исследований и разработок, а также эффективного управления человеческими ресурсами. В данной статье рассматриваются пути совершенствования механизмов развития инновационного потенциала на примере предприятий нефтегазовой отрасли.

Ключевые слова: Нефтегазовая отрасль, экономическое развитие, отрасли, инновационные подходы, инновационный потенциал, новые технологии.

IMPROVEMENT OF THE MECHANISM OF DEVELOPMENT OF INNOVATIVE POTENTIAL OF INDUSTRIAL ENTERPRISES (IN THE CASE OF OIL AND GAS ENTERPRISES)

Аннотация

Sanoat korxonalari, xususan, neft-gaz sohasida innovatsion salohiyatni rivojlantirish, raqobatbardoshlikni oshirish va barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega. Innovatsion salohiyatni rivojlantirish mexanizmlari, yangi texnologiyalarni joriy etish, ilmiy tadqiqotlar va rivojlanish, shuningdek, inson resurslarini samarali boshqarish orqali amalga oshiriladi. Ushbu maqolada neft-gaz korxonalari misolida innovatsion salohiyatni rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Neft-gaz sanoati, iqtisodiy rivojlanish, tarmoqlar, innovatsion yondashuvlar, innovatsion salohiyat, yangi texnologiyalar.

Kirish. Neft-gaz sanoati, global iqtisodiyotning muhim tarmog'i bo'lib, energiya ta'minoti, iqtisodiy o'sish va rivojlanish uchun zaruriy resurslarni taqdim etadi. Ushbu sanoat, nafaqat energiya ishlab chiqarish, balki ko'plab boshqa sohalar, jumladan, kimyo, transport va qurilish kabi tarmoqlar uchun ham asosiy xom ashyo manbai hisoblanadi. Neft-gaz sanoati tarixiy jihatdan 19-asrning o'rtalarida boshlangan. Birinchi neft quduqlari 1859 yilda AQShda ochilgan va bu jarayon sanoatning rivojlanishiga katta turtki bergan. Keyinchalik, neft va gaz qazib olish texnologiyalari rivojlanib, sanoatning global miqyosda kengayishiga olib keldi. Hozirgi kunda, neft-gaz sanoati dunyo bo'ylab millionlab odamlarni ish bilan ta'minlaydi va iqtisodiy o'sishga katta hissa qo'shadi. Neft-gaz sanoati, energiya ta'minoti va iqtisodiy barqarorlik uchun muhimdir [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Neft va gaz, transport, elektr energiyasi ishlab chiqarish, sanoat jarayonlari va turli xil kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi. Shuningdek, neft-gaz sanoati davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashda ham muhim rol o'ynaydi. Ko'plab davlatlar, neft va gaz eksportidan katta daromad olishadi, bu esa ularning iqtisodiy rivojlanishiga yordam beradi. Neft-gaz sanoati bir qator muammolar bilan duch kelmoqda. Birinchidan, ekologik muammolar, jumladan, ifloslanish va iqlim o'zgarishi, sanoatning barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Neft va gaz qazib olish jarayonlari, yer osti suv manbalarini ifloslantirishi, havoni ifloslantirishi va tabiiy muvozanatni buzishi mumkin. Ikkinchidan, energiya resurslarining tugashi va yangi manbalarni izlash zaruriyati, sanoatning kelajagi uchun muhim masala hisoblanadi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarining rivojlanishi, neft-gaz sanoatining raqobatbardoshligini kamaytirishi mumkin. Uchinchidan, geosiyosiy muammolar, neft-gaz sanoatining barqarorligini ta'minlashda qiyinchiliklar tug'diradi. Energiya resurslariga ega bo'lgan davlatlar o'rtasidagi raqobat, global siyosat va iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatadi [4].

Neft-gaz sanoatining kelajagi, yangi texnologiyalarni joriy etish va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishga bog'liq. Innovatsion texnologiyalar, masalan, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt va avtomatlashtirish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. Shuningdek, ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, neft-gaz sanoatining barqarorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Karbon izini kamaytirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini integratsiyalash va energiya samaradorligini oshirish, sanoatning kelajagi uchun zaruriy yo'nalishlardir. Neft-gaz sanoati, global iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib, energiya ta'minoti va iqtisodiy o'sish uchun muhimdir. Biroq, sanoat bir qator muammolar bilan duch kelmoqda, jumladan, ekologik muammolar, energiya resurslarining tugashi va geosiyosiy qiyinchiliklar. Kelajakda, innovatsion texnologiyalar va barqaror rivojlanish strategiyalari orqali neft-gaz sanoatini rivojlantirish, uning raqobatbardoshligini oshirish va barqarorligini ta'minlash mumkin [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Innovatsion salohiyatni rivojlantirishning asosiy mexanizmlaridan biri texnologik innovatsiyalardir. Neft-gaz sohasida yangi texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va energiya samaradorligini oshirishga yordam beradi. Masalan, zamonaviy qazib olish texnologiyalari, masofaviy monitoring va avtomatlashtirish tizimlari korxonalarining samaradorligini oshiradi. Bu esa, o'z navbatida, ishlab chiqarish xarajatlarni kamaytirish va mahsulot sifatini yaxshilash imkonini beradi. Bundan tashqari, ilmiy tadqiqotlar va rivojlanish (R&D) faoliyatini kuchaytirish innovatsion salohiyatni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Neft-gaz korxonalari ilmiy muassasalar bilan hamkorlikda yangi materiallar, energiya manbalari va ishlab chiqarish usullarini tadqiq qilishlari kerak. Bu jarayon, yangi g'oyalari va yechimlarni ishlab chiqishga yordam beradi, shuningdek, korxonalarining innovatsion salohiyatini oshiradi. Inson resurslarini boshqarish ham innovatsion salohiyatni rivojlantirishda muhim

ahamiyatga ega. Malakali kadrlar tayyorlash va ularning bilimlarini oshirish, korxonalar uchun zarurdir. Xodimlarni doimiy ravishda o'qitish, malaka oshirish va yangi bilimlarni egallashga rag'batlantirish orqali innovatsion muhitni yaratish mumkin. Bu, o'z navbatida, korxonalarining innovatsion salohiyatini oshirishga yordam beradi. Hamkorlik va tarmoqni rivojlantirish ham innovatsion salohiyatni oshirishda muhimdir. Neft-gaz sohasida innovatsiyalarni rivojlantirish uchun turli tashkilotlar, ilmiy muassasalar va davlat organlari o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish zarur. Bu, o'z navbatida, resurslarni birlashtirish va innovatsion g'oyalarni amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Moliya va investitsiyalar innovatsion loyihalarni moliyalashtirish uchun muhimdir. Davlat va xususiy sektor o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish uchun grantlar va subsidiyalarni taqdim etish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bu, o'z navbatida, korxonalarining innovatsion salohiyatini oshirishga yordam beradi [6].

Tahlil va natijalar. Innovatsion madaniyatni rivojlantirish uchun quyidagi choralarni ko'rish zarur. Korxonada ochiq muloqot muhitini yaratish, xodimlarning fikrlarini erkin ifoda etishlariga imkon beradi. Buning uchun muntazam ravishda brainstorming sessiyalari, seminarlar va yig'ilishlar o'tkazish foydali. Innovatsion g'oyalarni ilgari surgan xodimlarni rag'batlantirish, ularning ijodkorligini oshiradi. Mukofotlar, bonuslar yoki boshqa rag'batlantiruvchi mexanizmlar orqali xodimlarni motivatsiya qilish mumkin. Xodimlarning bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun o'quv dasturlari tashkil etish. Innovatsion texnologiyalar, yangi metodologiyalar va sohadagi yangiliklar bo'yicha treninglar o'tkazish. Xodimlarga innovatsion loyihalarni amalga oshirishda yordam berish. Bunga moliyaviy resurslar, vaqt va zaruriy infratuzilma taqdim etish kiradi. Boshqa korxonalar, ilmiy-tadqiqot institutlari va universitetlar bilan hamkorlik o'rnatish. Bu, yangi g'oyalar va texnologiyalarni joriy etishda yordam beradi. Korxonaning innovatsion madaniyatini rivojlantirish uchun aniq strategiya ishlab chiqish. Bu strategiya, maqsadlar, vazifalar va amalga oshirish rejalarini bilan birga bo'lishi kerak. Korxonada ijtimoiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi, innovatsion g'oyalarni jamiyatga foydali bo'lishini ta'minlaydi. Bu, xodimlar va mijozlar o'rtasida ijobiy munosabatlarni rivojlantiradi. Xodimlarga innovatsion muammolarni hal qilishda erkinlik berish. Ular o'z g'oyalarini sinab ko'rishlari va yangi yechimlar ishlab chiqishlari uchun imkoniyat yaratish. Korxonada zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va yangilanishni ta'minlash. Bu, innovatsion jarayonlarni tezlashtiradi va samaradorligini oshiradi. Innovatsion jarayonlarni doimiy ravishda monitoring qilish va baholash. Bu, korxonaning innovatsion salohiyatini oshirish uchun zaruriy o'zgarishlarni amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu choralar, innovatsion madaniyatni rivojlantirish va korxonaning raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyatga ega[7].

Neft-gaz sanoati global iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi. Ushbu soha, energiya ta'minoti va iqtisodiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan resurslarni taqdim etadi. Biroq, neft-gaz sanoati doimiy ravishda o'zgarib turadigan bozor sharoitlari, ekologik talablar va texnologik rivojlanishlar bilan yuzma-yuz kelmoqda. Shu sababli, innovatsiyalarni amalga oshirish ushbu sohaning barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Innovatsiyalarni amalga oshirishning birinchi qadamlaridan biri tadqiqot va rivojlantirishdir.

Neft-gaz kompaniyalari yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va mavjud jarayonlarni takomillashtirish uchun ilmiy tadqiqotlar olib borishlari zarur. Bu jarayon yangi energiya manbalarini, samarali qazib olish usullarini va atrof-muhitga zarar etkazmaydigan texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Tadqiqotlar natijasida olingan bilimlar va innovatsion g'oyalar amaliyotga joriy etilishi kerak. Innovatsiyalarni amalga oshirishda texnologik hamkorlik muhim

ahamiyatga ega. Neft-gaz kompaniyalari universitetlar, ilmiy-tadqiqot institutlari va boshqa sanoat korxonalarini bilan hamkorlik o'rnatishlari lozim. Bunday hamkorliklar yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish uchun zarur bo'lgan resurslarni taqdim etadi. Qo'shma tadqiqotlar va dasturlar orqali innovatsion yechimlar ishlab chiqish mumkin. Yangi texnologiyalarni sinab ko'rish uchun pilot loyihalar tashkil etish zarur. Pilot loyihalar kichik miqyosda amalga oshiriladi va ularning natijalari tahlil qilinadi. Bu jarayon yangi texnologiyalarni kengaytirish uchun strategiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Pilot loyihalar orqali olingan tajribalar, kelajakdagi innovatsion loyihalar uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Innovatsiyalarni amalga oshirishda xodimlarning malakasi va bilimlari muhim ahamiyatga ega. Kompaniyalar xodimlarni yangi texnologiyalar va innovatsion jarayonlar bo'yicha o'qitishlari kerak. Treninglar va seminarlar o'tkazish orqali xodimlar innovatsion fikrlashni rivojlantirishlari mumkin. Bu esa, o'z navbatida, yangi g'oyalar va yechimlarni ishlab chiqishga yordam beradi. Korxonada ichida innovatsion fikrlashni rag'batlantirish va xodimlarni yangi g'oyalar bilan chiqishga undash muhimdir. Innovatsion madaniyatni rivojlantirish uchun xodimlar o'rtasida innovatsion g'oyalarni baholash va mukofotlash tizimini joriy etish zarur. Bu, xodimlarni yangi g'oyalar ishlab chiqishga va ularni amalga oshirishga undaydi. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish uchun ichki va tashqi manbalarni izlash muhimdir. Kompaniyalar innovatsion dasturlar va grantlar orqali qo'shimcha mablag' olishlari mumkin. Moliyaviy qo'llab-quvvatlash, innovatsion g'oyalarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bozorni va raqobatchilarni tahlil qilish, yangi mahsulotlar va xizmatlar uchun talabni aniqlashda muhimdir. Innovatsion yechimlarni ishlab chiqishda bozor ehtiyojlarini hisobga olish zarur. Bu, kompaniyalar uchun raqobatbardosh mahsulotlar va xizmatlar taqdim etishga yordam beradi. Ekologik xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan innovatsiyalarni rivojlantirish muhimdir. Neft-gaz sanoati atrof-muhitga zarar etkazmasligi uchun yangi texnologiyalarni ishlab chiqishi va joriy etishi zarur. Bu, nafaqat ekologik muammolarni hal qilishga, balki kompaniyaning ijtimoiy mas'uliyatini oshirishga ham yordam beradi[4].

Innovatsion g'oyalarni amalga oshirish uchun platformalar va inkubatorlar yaratish zarur. Bunday muassasalar yangi g'oyalarni tezda sinab ko'rish va rivojlantirish imkoniyatlarini taqdim etadi. Innovatsion inkubatorlar, yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish uchun zarur bo'lgan resurslarni taqdim etadi. Innovatsion jarayonlar va texnologiyalarni amalga oshirishdan olingan natijalarni tahlil qilish muhimdir. Olingan tajribalarni hisobga olib, jarayonlarni takomillashtirish va yangi strategiyalar ishlab chiqish zarur. Bu, kelajakdagi innovatsion loyihalar uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Neft-gaz sanoatida innovatsiyalarni amalga oshirish, sohaning barqarorligini va raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot va rivojlantirish, texnologik hamkorlik, pilot loyihalar, xodimlarni o'qitish, innovatsion madaniyatni rivojlantirish va moliyaviy qo'llab-quvvatlash kabi qadamlar orqali kompaniyalar yangi texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etishlari mumkin. Bu jarayonlar, nafaqat kompaniyaning o'zini, balki butun neft-gaz sanoatini rivojlantirishga yordam beradi[1].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, neft-gaz korxonalarining innovatsion salohiyatini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish, ularning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun muhimdir. Texnologik innovatsiyalar, ilmiy tadqiqotlar, inson resurslarini boshqarish, hamkorlik va moliyalashtirish kabi mexanizmlar orqali korxonalar o'z salohiyatini oshirishlari mumkin. Ushbu yo'nalishlarda amalga oshiriladigan chora-tadbirlar, nafaqat korxonalar, balki butun iqtisodiyot uchun ijobiy natijalar keltiradi.

ADABIYOTLAR

1. Khalilov, A. (2020). "Innovatsion rivojlanish va neft-gaz sanoati." Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
2. Jumaniyazov, B. (2019). "Neft-gaz sanoatida innovatsiyalarni joriy etish." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Energetika Vazirligi.
3. Saidov, M. (2021). "Neft-gaz korxonalarida innovatsion salohiyatni oshirish." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.
4. Murodov, D. (2022). "Innovatsion iqtisodiyot va neft-gaz sanoati." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi.
5. Ismoilov, R. (2023). "Neft-gaz sanoatida innovatsion strategiyalar." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Sanoat va Savdo Vazirligi.
6. Toshpulatov, S. (2021). "Neft-gaz sanoatida innovatsion texnologiyalarni joriy etish." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Innovatsion Rivojlanish Vazirligi.
7. Abdullayev, F. (2020). "Neft-gaz korxonalarida raqobatbardoshlik va innovatsiyalar." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Sanoat Vazirligi.
8. Yusupov, E. (2022). "Neft-gaz sanoatida barqaror rivojlanish va innovatsiyalar." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi.
9. Rasulov, O. (2023). "Neft-gaz sanoatida innovatsion g'oyalar va ularni amalga oshirish." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.
10. Qodirov, A. (2021). "Neft-gaz sanoatida innovatsion salohiyatni rivojlantirish strategiyalari." Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Sanoat va Savdo Vazirligi.

UDK:091

Baxtiyor ARABOV,

Oriental universiteti Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektori

E-mail: baxtiyorarabov5@gmail.com

F.f.d O'.Tilovov taqrizi asosida

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHDA MARKAZIY OSIYO DAVLATLARINING HAMKORLIK ISTIQBOLLARI

Аннотация

Maqolada korrupsiyaga qarshi kurashda Markaziy Osiyo davlatlari tajribasi, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha istiqboldagi hamkorlik masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, mintaqalar va davlatlararo integratsiyalashuv jarayonlari jadallashib borayotgan murakkab davrda korrupsiyaga qarshi kurashda jamoatchilik nazoratini yanada kuchaytirish bo'yicha fikrlar berilgan.

Kalit so'zlar: Korrupsiyaviylik, mansab vakolati, davlat, jamiyat, qonunchilik, qoida, strategiya, mansabdor shaxs, davlat xizmatchisi, axloq me'yorlari, jinoyat, uyushgan jinoyatchilik, poraxo'rlik, imtiyoz, manfaat, sotib olish, javobgarlik.

ПЕРСПЕКТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ

Аннотация

В статье рассматривается опыт Центральноазиатских государств в борьбе с коррупцией, существующие проблемы и вопросы будущего сотрудничества по их преодолению. Также приведены предложения по усилению общественного контроля в борьбе с коррупцией в условиях усложняющихся процессов региональной и межгосударственной интеграции.

Ключевые слова: Коррупция, служебная власть, государство, общество, законодательство, правило, стратегия, должностное лицо, государственный служащий, этика, преступность, организованная преступность, взяточничество, привилегия, интерес, покупка, ответственность.

PROSPECTS FOR COOPERATION BETWEEN CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION

Annotation

The article examines the experience of Central Asian states in combating corruption, existing problems and issues of future cooperation to overcome them. It also provides proposals for strengthening public control in the fight against corruption in the context of increasingly complex processes of regional and interstate integration.

Key words: Corruption, official power, state, society, legislation, rule, strategy, official, civil servant, ethics, crime, organized crime, bribery, privilege, interest, purchase, responsibility.

Kirish. Hozirda mintaqalar va davlatlararo integratsiyalashuv jarayoni jadallashib borayotgan murakkab davrda korrupsiya barcha mamlakatlarda jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, dunyoning hech bir davlati umuman korrupsiyadan xoli sifatida ko'rilmaydi. Birlashgan Millatlar tashkiloti korrupsiyaga oid savodxonlikni tashviqot qilish uchun 9 dekabrni "Korrupsiyaga qarshi kurashning" xalqaro kuni deb ta'sis etdi va ushbu kun 2004 yildan boshlab nishonlanib kelinadi.

Korrupsiya murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, unga qarshi kurashish uchun alohida choralarni qo'llash samarali hisoblanmaydi. Ushbu faoliyat kompleks-majmuaviy tarzda choralarga ehtiyoj sezadi. Bundan tashqari, korrupsiyaga qarshi kurashish faoliyatining maqsadi va ob'ekti sifatida alohida olingan korrupsioner emas, balki ushbu hatti-harakatlarni amalga oshirishga sharoit yaratib beruvchi holatlarini bartaraf qilish va profilaktik oldini olish choralarida namoyon bo'ladi. Qolaversa mintaqada korrupsiya milliy muammo darajasidan ko'tarilib mintaqaviy muammo darajasiga etgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Korrupsiyaga qarshi kurashish siyosati unga nisbatan berilayotgan ta'rif va qarashlardan kelib chiqib amalga oshiriladi. Markaziy Osiyo davlatlari olimlari ham korrupsiya to'g'risida turlicha tushuncha va ta'riflarni ilgari surishgan. Tojikistonlik tadqiqotchi X. Umarov "Korrupsiyaga oid jinoyat - bu jinoyat qonunchiligida nazarda tutilgan, boshqaruvga rasman jalb etilgan shaxslar (davlat xizmatchilari, davlat funktsiyalarini bajarishga vakolatli boshqa shaxslar, shuningdek xususiy sektor tashkilotlarida shu kabi lavozimlarni egallab turgan shaxslar) tomonidan o'zlarida mavjud imkoniyatlardan foydalanib, shaxsiy, guruh va korporativ manfaatlarni qonunga xilof ravishda qo'lga kiritish maqsadida sodir etiladigan jinoyatlar majmui bo'lgan salbiy, tarixan o'zgaruvchan ijtimoiy-huquqiy hodisadir" [1], deya o'z ta'rifini beradi. Ushbu ta'rif korrupsiyaga oid jinoyatning mohiyatini va ularning ijtimoiy-siyosiy kontekstini yaxshi aks ettiradi. Qirg'izistonlik tadqiqotchi A. Idinov esa korrupsiyaga global ta'rif berishga harakat qilib, "xalqaro korrupsiya - bu transmilliy korporatsiyalar va davlat hokimiyatini o'z shaxsiy manfaati yo'lida suiiste'mol qilish. Xalqaro korrupsiyaning asosiy xususiyatlari shundan kelib chiqadi"[2], deya o'z fikrini bildiradi. Bu ta'rif xalqaro korrupsiyaning bir jihatini ko'rsatadi, lekin

uni yanada kengroq tushunish uchun qo'shimcha nuqtalar ham mavjud. Qozog'istonlik izlanuvchilar S. Zolotareva va I. Mamonova o'z ilmiy tadqiqotlarida "Korrupsiya jamiyat va davlatning parchalanishidan iborat ijtimoiy hodisadir. Davlat va boshqa boshqaruv funktsiyalari, shu jumladan xususiy sektorda amalga oshirilganda, ko'pincha, xizmat manfaatlarga, qonun va axloqning belgilangan normalariga zid ravishda, mansabdor shaxslar o'z maqomi va vakolatlaridan shaxsiy boyish maqsadida foydalanadilar"[3], degan ta'rifni keltirishadi. Ushbu ta'rif korrupsiyaning mohiyatini anchayin kengroq ochib beradi. Korrupsiyaning asosi - mansabdor shaxslarning o'z maqomidan foydalangan holda shaxsiy moliyaviy manfaatlarini ko'zlashidir. O'zbekistonlik tadqiqotchi A. Bafoyevga ko'ra, "korrupsiya deganda, mansabdor shaxs tomonidan unga berilgan mansab vakolatlari va huquqlardan, shuningdek, bu bilan bog'liq rasmiy nufuz maqomidan, imkoniyatlar va aloqalaridan o'zlarining shaxsiy manfaatlarini ko'zlab qonunchilik va axloq qoidalariga zid ravishda foydalanish tushuniladi. Oddiy til bilan aytganda, har qanday pora olish, berish va unda vositachilik qilish, mansab vakolatini su'iste'mol qilish, chetga chiqish, hokimiyat harakatsizligi, mansab vakolatidan foydalanib talon-taroj qilishning barchasi bu korrupsion jinoyatlarni tashkil qiladi", degan yondashuvni ilgari suradi[4]. **Tadqiqot metodologiyasi.** Korrupsiyaga qarshi kurash murakkab jarayon bo'lib, faqatgina davlat organlarining ishtiroki kutilgan natijani bermaydi. Samarali natija uchun fuqarolik jamiyati institutlari ham ishtirok etishi kerak bo'ladi.

Markaziy Osiyo yoshlari o'rtasida o'tkazilgan sotsiologik so'rov natijalariga ko'ra, Qozog'iston uchun uchta asosiy muammo: korrupsiya 47,3%, ishsizlik 24,2%, kambag'allik 8,0%. Qirg'iziston uchun: korrupsiya-37,5%, ishsizlik 35,3%, kambag'allik 8,5%. Tojikiston yoshlariga ko'ra: korrupsiya-42,0%, ishsizlik-17,9%, kambag'allik-12,0%. O'zbekistonlik respondentlarning javoblari: ishsizlik- 44,0%, korrupsiya-17,8%, bandlik 5,9%[5]. Sotsiologik so'rov natijalari shuni ko'rsatadiki, mintaqada korrupsiya muammosi yuqori o'rinda turadi va uni bartaraf etishda tizimli ishlar amalga oshirilishini talab etadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda samarali natijalarga erishib, korrupsiyani jilovlagan davlatlar tajribasiga nazar tashlasak, bu

mamlakatlarda hukumat bilan birga fuqarolik jamiyati institutlari korrupsiyaga qarshi kurashning asosiy ishtirokchilaridan biri ekanligiga guvoh bo'lamiz. Umuman olganda, korrupsiyaga qarshi kurash samaradorligiga fuqarolik jamiyati institutlari ishtirokisiz erishib bo'lmaydi.

Fuqarolik jamiyati institutlarining korrupsiyaga qarshi kurashdagi o'rni, avvalo, korrupsiya xavfini aniqlash jarayonida namoyon bo'ladi. Gap shundaki, korrupsiya xavfi huquqbuzarlik hisoblanmaydi va davlat ularga yo'l qo'rganlik uchun javobgarlikni belgilamagan. Biroq korrupsiya xavfi jamiyat, jumladan, fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan hamisha salbiy qabul qilinadi va jamiyat o'z navbatida unga mos ravishda adekvat munosabat bildiradi. Sababi korrupsiyaning birinchi asoratlari avvalo jamiyatda seziladi.

Tahlillar va natijalar. Tadqiqotchilar ham bu borada o'ziga xos yondashuvlarni ilgari suradi. Jumladan, "Tahlillar shuni ko'rsatadiki, korrupsiyani fosh etishda keng jamoatchilik ham muhim o'rinni tutadi. Bu borada davlat idoralari tomonidan aniqlanmagan korrupsiya holatlari keng jamoatchilik tomonidan fosh etilganiga ko'plab misollar keltirish mumkin. O'sha paytda korrupsiya faktlarini aniqlash uchun maxsus vakolatlarga ega bo'lgan organlar mavjud edi. Buning sababi shundaki, jamoatchilik va ommaviy axborot vositalarini aldab, chalg'itib bo'lmaydi. Bu qanchalik yashirin bo'lmasin va korrupsiyalar bunday faktlarni yashirishga harakat qilishadi. Jamiyat va ommaviy axborot vositalari korrupsiya faktlari haqida ham bilib oladi"[6].

Korrupsiyani cheklash yoki unga yo'l qo'ymaslikning muhim vositalaridan biri bu oshkorlik va javobgarlik hisoblanadi. Sababi korrupsiya har doim yashirincha sodir bo'ladi. Oshkorlik mavjud bo'lmagan makonda bilan yuklangan vazifalarni bajarishlari xususan ta'sirli hukumatning o'zi ta'minlay olmaydi. Javobgarlik masalasi ham shunday korrupsiyaning ob'ekti ham sub'ekti ham jamiyat a'zosi hisoblanadi. Ana shu javobgarlikni jamiyat his qilishi shaxsni korrupsiyadan tiyib turadi.

Davlat va jamiyatni korrupsiyaga qarshi kurashda samarali hamkorligiga undaydigan yana bir jihat bu hisobdorlik va oshkorlik hisoblanadi. Aynan ana shu hamkorlik har qanday davlat muassasasini mutlaq erkinlikka ega bo'lishini cheklaydi. Ularni ma'lum ma'noda tiyib turadi.

Ma'lumki, hokimiyatlarning tiyib turuvchiligi ularning mustaqilligi bilan bog'liq. Mustaqillik mas'uliyat va mas'uliyatning etishmasligi bilan almashtirilmasligi kerak. Jumladan ixtisoslashgan muassasalar qonun bilan yuklangan vazifalarni bajarishlari xususan qonun ustuvorligi va xalqaro miqyosda tan olingan inson huquqlari tamoyillariga amal qilishi shart. Ixtisoslashgan tashkilotlar ham o'z faoliyati to'g'risida ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi hokimiyat organlariga muntazam ravishda hisobot berib turish va shuningdek, jamoatchilikning o'zlariga haqidagi ma'lumotlarga erkin ega bo'lishini ta'minlashi va faol ravishda rag'batlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik va javobgarlik bir-birini mustahkamlaydi va bir-birini to'ldiradi.

Bugungi kunda byudjet mablag'lari, shuningdek, davlat mulki, hukumat buyurtmalari, lisenziyalar, imtiyozlar va boshqalar, qonun chiqaruvchi va hokimiyat vakillarining asosiy daromad manbaiga aylandi. Yoki siyosiy partiyalar boshqaruv qarorlarini qabul qilishning asosiy motiviga aylandi. Aynan korrupsiyaning o'zagi ana shu jarayonda sodir bo'lmoqda.

Shu o'rinda mintaqada korrupsiyaga qarshi kurashda fuqarolik jamiyati institutlari faoliyati bo'yicha tadqiqotlar olib borgan

ADABIYOTLAR

1. Умаров Х.А. Противодействие коррупции в Республике Таджикистан: Уголовно-правовые и криминологические аспекты к.н.ф. дис. автореф.- Москва. Академия управления МВД РФ, 2007. – стр. 8
2. Идинов А.К. Проблема борьбы трансформирующихся государств с международной коррупцией в условиях глобализации (на материалах Кыргызской Республики) к.п.н дис. автореф.- Бишкек. Академия МВД Кыргызской Республики, 2011. – стр. 9
3. Золотарева, С.В. и Мамонова И.В. Коррупция в Республике Казахстан: Факторы и основные меры борьбы. Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве. 1, 9 (май 2020), 132-137.
4. Бафоев А. Коррупция жамият кушандаси. <https://buxoro.adliya.uz/uz/news/detail.php?ID=39299>
5. Социальные технологии: учебные пособие для бакалавриата и магистратуры/под ред. И.Б. Орловой.-М.: Юрайт, 2019.-С. 135-148
6. Турсунов А.Участье институтов гражданского общества в борьбе с коррупцией// Том 1 № 1 (2021): Информационно-аналитический журнал Антикоррупционный дайджест Узбекистана»
7. Моисеев В.В. Роль институтов гражданского общества в борьбе с коррупцией. rol-institutov-grazhdanskogo-obschestva-v-borbe-s-korrupsiyey.pdf
8. Роль предпринимательских структур в противодействии коррупции / Е.И. Спектор, Н.Г. Семилотина, Н.Г. Доронина; Отв. ред. Н.Г. Семилотина, Е.И. Спектор. М., 2012. С. 176 - 177.
9. Фарид Бакаева О совершенствовании организационно-правовых механизмов участия институтов гражданского общества в противодействии коррупции в Узбекистане. <http://insonhuquqlari.uz/ru/news/o-sovershenstvovanii-organizatsionno-pravovyh-mehanizmov-uchastija-institutov-grazhdanskogo-obschestva-v-protivodejstvii-korrupsiy-v-uzbekistane>

V.Moiseevning quyidagi fikrlarini alohida qayd etish mumkin. Fuqarolik jamiyati tuzilmalarining roli samarali jamoatchilik nazoratini amalga oshirishdan ya'ni davlat hokimiyati va mahalliy hokimiyat organlarining faoliyati, qonun hujjatlarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o'tkazish, aholiga huquqiy yordam ko'rsatish, fuqarolarni huquqiy tarbiyalash va xabardor qilish tizimini yaratishdan iborat[7].

Tadqiqotchilar korrupsiyaga qarshi kurashda ishtirok etuvchi fuqarolik jamiyati institutlari sifatida quyidagilarni qayd etishadi.

Ularni bir necha guruhlariga bo'lish mumkin: a) siyosiy partiyalar; b) kasaba uyushmalari; v) ishchilarning tarmoq birlashmalari; d) o'zini o'zi tartibga soluvchi tashkilotlar; e) ijodiy uyushmalar; f) fuqarolik tashabbusi institutlari; g) situatsion norozilik institutlari; h) diniy tashkilotlar[8].

Bu va boshqa tuzilmalar o'z maqomiga ega bo'lib, ular fuqarolik-huquqiy ongini shakllantirish, shu orqali korrupsiyani oldini olishga hissa qo'shadi.

Yana bir muhim masala korrupsiyaga qarshi kurashda bu jamoatchilik nazorati hisoblanadi. Ammo bu borada mintaqada jamiyat va hokimiyat hamkorligini yuqori baholab bo'lmaydi. Tadqiqotchi F.Bakaeva O'zbekiston misolida mintaqada jamoatchilik nazorati hali ham rivojlanmaganligini qayd etib uni quyidagi uchta asosiy sabab bilan bog'laydi.

Birinchidan, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatida shaffoflik mexanizmining nomukammalligi. Ikkinchidan, jamoatchilik nazorati qoidalari va tartiblarning ishlab chiqilmaganligi.

Uchinchidan, fuqarolik jamiyati institutlari va fuqarolarda jamoatchilik nazoratining mohiyati, usullari, uslublari, shakllari, mexanizmlari va vositalari to'g'risida zarur bilimlarga ega emasligi[9].

Qonun loyihalari va amaldagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar loyihalarini jamoatchilik ekspertizasidan o'tkazish qoidalarini ishlab chiqish va qabul qilish bo'yicha qonunchilik taklifi kiritilish maqsadga muvofiq. Bu jarayonda nodavlat notijorat tashkilotlarining ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Ular jamoatchilik nazoratini institutsional darajada taminlash uchun muhim.

Jamiyatimizda korrupsiyaga qarshi kurashish vaktsinasini yaratishda barchamiz birlashishimiz, bir yoqadan bosh chiqarishimiz, hamjihat va hamfikir bo'lishimiz, amalga oshirilayotgan davlat siyosatini nafaqat qo'llab-quvvatlashimiz, balki unda faol ishtirok etishimizni bugungi davrning o'zi taqozo etayotganligini unutmasligimiz shart va zarur.

Bugungi kunda korrupsiyaga qarshi kurashda fuqarolik jamiyati institutlar, jamoat tashkilotlarini tashkil etish va faol fuqarolar faoliyatiga chambarchas bog'liq. Mintaqada, hududlar, davlat boshqaruvi organlari va boshqa tashkilotlarda mavjud korrupsion holatlar va ularning darajasi to'g'risida ma'lumot olish va bu borada keng jamoatchilik fikrini shakllantirishga xizmat qiladi. "Fuqarolik surishtiruv" innovatsion mexanizmi orqali fuqarolar faolligi va jamoatchilik nazorati jarayonida fuqarolik jamiyati vakillarining ishtirokini baholash, analiz qilish va samaradorligini yanada oshirish uchun takliflar ishlab chiqish uchun imkoniyat yaratadi. Ularining barchasi korrupsion jinoyatlariga qarshi kurashishni tartibga soluvchi amaldagi qonunchilikni yanada takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Dilshod ARZIKULOV,
O'zbekiston Milliy universiteti professori v.b., DSc

Professor O'.Shamsiyev taqrizi asosida

VOYAGA YETMAGANLAR O'RTASIDA HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTİKASINING PSIXOLOGİK JIHATLARI

Аннотация

Mazkur maqolada voyaga yetmagan shaxslar bilan tarbiyaviy profilaktik ishlarini olib borish, voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklar profilaktikasini to'g'ri amalga oshirishning psixologik jihatlari hamda profilaktik ishlarini olib borish voyaga yetmaganlar muhitida jinoyatchilik va boshqa qonunbuzarliklarga qarshi kurash choralarini tizimli amalga oshirishning ijtimoiy psixologik jabhalari xususidagi ilmiy – nazariy mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Viktimologiya, nazoratsizlik, huquqbuzarlik, profilaktika, qonunbuzar shaxs, huquqbuzar o'smir, ta'lim, tarbiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПРЕСТУПНОСТИ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аннотация

В данной статье рассмотрены психологические аспекты проведения воспитательно-профилактической работы с несовершеннолетними, правильная реализация профилактики бесконтрольности и правонарушений среди несовершеннолетних, а также социально-психологические аспекты проведения профилактической работы при систематической реализации мер по борьбе с преступностью. Описаны и другие нарушения в среде несовершеннолетних научно-теоретических мнений по данным аспектам.

Ключевые слова: Виктимология, бесконтрольность, делинквентность, профилактика, делинквентная личность, делинквентный подросток, образование, воспитание.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CRIME PREVENTION AMONG MINORS

Annotation

This article examines the psychological aspects of carrying out educational and preventive work with minors, the correct implementation of the prevention of lack of control and delinquency among minors, as well as the socio-psychological aspects of carrying out preventive work with the systematic implementation of measures to combat crime. Other violations among minors of scientific and theoretical opinions on these aspects are also described.

Key words: Victimology, lack of control, delinquency, prevention, delinquent personality, delinquent teenager, education, upbringing.

Kirish. Bugungi kunda shiddat bilan o'zgarib borayotgan hayot oldimizga qo'yayotgan biri biridan murakkab va muhim masalalarni hal qilish haqida o'ylar ekanimiz, ularning yechimi aynan ta'lim-tarbiya bilan, yoshlarning dunyoqarashini zamonaviy bilim, yuksak ma'naviyat va ma'rifat asosida shakllantirish bilan bog'liq ekaniga yana bir bor ishonch hosil qilamiz va bunda oilaning roli kattaligini, oila turmush borasidagi jinoyatlar, oilaviy ajrimlar kelajak avlodga katta ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydilar.

Bu borada olib borilayotgan muhim ishlarga qaramasdan, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi yangilanishlar jarayonida ma'naviy-ma'rifiy islohotlarning samaradorligiga to'siq bo'layotgan bir qator tizimli muammolar saqlanib qolmoqda. Shulardan biri bo'lgan oiladagi tinchlikni saqlash oliy eng ulug' ne'mat ekanligini, barcha ichki ishlar organlari xodimlari xalq manfaati uchun xizmat qilishligi lozimligini Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasida ham ustuvor vazifa qilib, belgilab berdilar.

Yoshlar va voyaga yetmaganlarni huquqiy va ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirish, ularning har tomonlama barkamol inson bo'lib yetishishi uchun barcha kuch va vositalardan unumli foydalanish bugungi kunning muhim vazifalari hisoblanib, ushbu yo'nalishda chora-tadbirlarni tashkil etish, xususan, yoshlarni ish bilan ta'minlash, kasbga o'rgatish, voyaga yetmaganlar nazoratsizligini oldini olish, uning sabab va shart-sharoitlarini barvaqt aniqlab bartaraf etish choralarini ko'rish shular jumlasidandir.

Viktimologik nuqtai nazardan aytganda, oiladagi zo'ravonlik bilan bog'liq holda sodir etilgan huquqbuzarliklardan, shu jumladan jinoyatlardan jabrlanganlar shaxsining tavsifi, ularning jinoyat sodir etilish mexanizmidagi tutgan roli, xususiyatlari, tipologiyasi hayotda bunday toifaga kiruvchi shaxslarga qaratilgan viktimologik mazmundagi profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, oiladagi zo'ravonlik jabrlanuvchilarini asosan uning o'z bo'lgan a'zolari, ya'ni bolalar, ayollar, qariyalar va nogironlar tashkil etadi. Oilada zo'ravonlik bilan bog'liq huquqbuzarliklardan jabrlanganlarning 57,4% ayollar, 29,7% voyaga yetmaganlar, 6,1% qariyalar, 4,6% erkaklar va 2,6% nogironlar tashkil etmoqda. Ayrim tadqiqotlarda shaxsga nisbatan tan

jarohati yetkazishdan jabrlanganlarning 60%ni ayollar va bolalar tashkil etishi aniqlangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oilaviy-maishiy sabablarga ko'ra sodir etilgan huquqbuzarliklar, shu jumladan ayollar, voyaga yetmaganlar va yoshlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklar muhokamasini tashkil etish va o'tkazish, mazkur huquqbuzarliklarning sodir etilish sabablari va ularga imkon beruvchi shart-sharoitlarni bartaraf etish choralarini ko'rish

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, ilm yo'q joyda qoloqlik, johillik, yomonlik va albatta, to'g'ri yo'ldan adashish bo'ladi [1].

Mamlakatimizda o'smirlar taqdiri masalasi g'oyat muhim bo'lib, bu O'zbekiston Respublikasining «Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida»gi Qonun va qonun osti xujjatlarida o'zining yaqqol tasdig'ini topgan. Mazkur qonunda o'smirlarning nazoratsizligi, ular tomonidan huquqbuzarliklar yoki boshqa g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar sodir etilishining sabablari va shart-sharoitlarini aniqlash hamda bartaraf etishda yakka tartibdagi profilaktika ishlari bilan birgalikda ijtimoiy, huquqiy, tibbiy va boshqa chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqishni kuchaytirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Psixolog I.E. Klotnieks oilaviy janjallar nizolar va salbiy emosional reaksiyalarni keltirib chiqaradi va oiladagi psixologik muhitni buzadi [2], deb ta'kidlaydi, oiladagi nizolar insonning ongiga salbiy ta'sir ko'rsatib, u yerdagi muhit va tarbiyaning buzilishiga olib keladi.

Oiladagi noto'g'ri tarbiya esa shaxsni ma'naviy shakllanishining asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Bunday oilalarda ota-ona bilan farzand o'rtasidagi munosabatlarning yaxshi emasligi ko'pincha turli nizo va huquqbuzarliklarning xarakterli shakllanishiga zamin yaratadi[3]. Buning uchun umumiy, maxsus, yakka va viktimologik profilaktik tadbirlarni doimiy ravishda amalga oshirish imkoniyatlaridan samarali foydalanish talab etiladi.

Har bir oilada bolaning ongi asosan, 5-7 yoshda rivojlanishini inobatga oladigan bo'lsak, aynan ana shu davrda uning qalbidagi mehurmuruvvat shakllanishi, oiladagi muhit ta'sirida uning madaniyati, ma'naviyatining ilk kurtaklari namoyon bo'la boshlanishini unutmastik kerak.

Shunday ekan, har bir ota-ona o'z farzandini yaxshi barkamol inson bo'lib yetishishi uchun eng avvalo, uning tarbiyasiga alohida e'tibor qaratishi lozim.

Buyuk olim Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek: "Tarbiya yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo sadoqat, yo falokat masalasidir" [4].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev mazkur masala yuzasidan o'z munosabatini bildirib shunday deydi: "Biz bir haqiqatni hech qachon unutmasligimiz lozim: ota-ona, jamiyat e'tiboridan chetdan qolgan bola oilaga quvonch va foyda o'rni, faqat tashvish keltiradi.

Shu bois, bola tarbiyasi, yoshlar bilan ishlash biz uchun eng muhim va dolzarb vazifa bo'lib qolishi shart" [5].

Ma'lumki, voyaga yetmagan o'smirlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, bunday xususiyatlar ularning ahloqida, xatti-xarakatlarida va jamoa o'rtasidagi munosabatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunday voyaga yetmagan o'smirlarning ko'pchilik qismi o'qishga salbiy munosabatda bo'lishadi, ko'p hollarda o'zlarini sinfdagi o'quvchilar va o'qituvchilarga qarshi qo'yishadi. Bu hol ularning motivlari asosida yuzaga keladi. Masalan, ayrim huquqbuzar o'smirlar orasida ongli motivlari ularning psixologik tuzilishida asosiy o'rinni egallasa, boshqa toifadagi qonunbuzar o'smirlarda majburlash motivi yuqori o'rinni egallaydi. Bunday motivlar o'z navbatida ular orasidagi kelishmovchiliklarga, bir-birini to'g'ri tushunmaslikka va nizolarning keskinlashishiga olib keladi. Natijada esa ular o'rtasida har hil ziddiyatlarning kelib chiqishiga asosiy manba yaratib beriladi.

Voyaga yetmagan huquqbuzar o'smirlarning o'ziga xos xususiyatlardan eng muhimi shundaki, oilada va maktab jamoasida o'z o'rini topa olishi nihoyatda murakkab jarayon hisoblanadi, shu bois ham ular tomonidan sodir etiladigan jinoyatlar quyidagi omillarning bir-biriga ta'siri natijasida vujudga keladi.

Ma'lumki, jamoadan siqib chiqarilgan va ajralib, yakkalanib qolgan o'smirlar o'z ehtiylarini qondirish uchun shaxslararo munosabat tizimida o'z mavqelarini yaxshilashga harakat qiladilar, jamoadan ajralib qolishdan, yakkalanib qolishdan qo'rqadilar. Katta yoshdagi shaxslardan o'zlarini chetga tortadilar va bu bilan o'zlarining katta bo'lib qolganliklarini, boshqalardan ustunliklarini, mustaqilliklarini ko'rsatmoqchi bo'ladilar. Ularda ijtimoiy ehtiyojlar, qiziqishlar, moddiy yo'nalishlar bir-biriga o'xshash bo'ladi, ularni qonun va axloqqa zid xatti-harakatlar qilish bilan to'ldirmoqchi bo'ladilar.

Voyaga yetmaganlar bilan tarbiyaviy profilaktik ishlarni olib borishda huquqbuzarliklarning mavjud sabablarini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Huquqbuzarliklarning kelib chiqishini mavjud sabablarini ijtimoiy – psixologik, pedagogik, tashkiliy, moddiy-iqtisodiy xarakterlarga ega [6]. Ularni yosh jinoyatchilarga tadbiiq etadigan bo'lsak tarbiyadagi qusurlar deyish mumkin. Ularni yo'qotish uchun, fikrimizcha, quyidagilarni amalga oshirish lozim:

– Voyaga yetmaganlarning iqtisodiy jihatdan ta'minlanganliklari, madaniy darajalari, ma'naviy dunyosi va ongining o'sishi ijtimoiy hodisa bo'lishi jinoyatchilik darajasini pasaytirish va tag-tomiri bilan yo'qotish uchun shart-sharoit hozirlaydi;

– Asosiy e'tibor umumiy va yakka tartibdagi qonunbuzarlikning oldini olish tadbirlarining hamkorlikdagi xarakterlar yo'li bilan jinoyatchilikka barham berishga yo'naltirilishi kerak;

– Voyaga yetmagan shaxslar tomonidan sodir qilingan jinoyat va boshqa qonunbuzarliklar uchun beriladigan haqqoniy jazo jinoyatlarining oldini olishning majburiy qismi hisoblanishini inobatga olgan xolda harakat kilish zarur.

Voyaga yetmagan shaxslar bilan tarbiyaviy profilaktik ishlarni olib borish voyaga yetmaganlar muhitida jinoyatchilik va boshqa qonunbuzarliklarga qarshi kurash choralari tizimi quyidagilarni qamrab oladi:

1. Maktabdagi ta'lim-tarbiya borasidagi nuqsonlarni tugatishni;

2. Voyaga yetmagan shaxslarni ishga jalb etish, ishga joylashtirish va tarbiyalashdagi qusurlarni yo'qotish;

3. Ota-onalar o'rini bosuvchi shaxslarning huquqi va burchi deb yuritiladigan oilaviy tarbiya sohasidagi kamchiliklarni bartaraf etishni;

4. O'smirlarning dam olishlarini samarali tashkil etish;

5. Hayotda va ta'lim – tarbiya noqulay vaziyatga tushib qolgan voyaga yetmaganlarga yordam ko'rsatishni.

Demak, voyaga yetmagan shaxslar qonunbuzarligi va jinoyatchiligiga qarshi kurash tadbirlarini sud, prokuratura, ichki

ishlar organlari, voyaga yetmagan shaxslar bilan ishlari bo'yicha maxsus tarbiya muassasalari bilan bevosita hamkorlikda olib borish lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan profilaktik chora tizimlari va bosqichlarini amalga oshirishda huquqiy ahvolni hisobga oluvchi huquq tartibot idoralari, hokimiyatlar qoshidagi mahkamalarning balog'atga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi kengashlar, voyaga yetmaganlar bo'yicha nazoratchilar, ichki ishlar organlari, qabul qilish va taqsimlash muassasalari, voyaga yetmagan shaxslar ishlari bilan shug'ullanuvchi prokurorlar, maxsus tarbiya muassasalari, mahalla kengashlari va boshqa tashkilotlarning faoliyatlari hamkorlikda olib borilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Oila muhiti va tashqi muhit voyaga yetmagan huquqbuzarlarning shaxsiga nihoyat darajada tez ta'sir qiladi, bunday ta'sir qilish natijasida voyaga yetmaganlarda jamiyatga zid bo'lgan quyidagi salbiy xislatlar shakllanib boradi: konformizm (boshqalarning ta'siriga tez berilishi); shaxs-irodasining zaifligi; xushyorlikning yo'qligi; mas'uliyatsizlik; agressiv xarakter (bosqinchilik) [7].

Voyaga yetmagan shaxslarda jamiyatga qarshi salbiy xislatlar paydo qiladigan omillar quyidagicha tavsiflanadi:

1. Ota-onaning yoki ikkalasining ham ma'naviy buzuligini (ichkilikbozlik, oiladagi doimiy janjal, jinsiy axloqsizlik va boshqalar).

2. O'smirlar ahloki va o'qishining nazoratsizligi (buning natijasida o'smir salbiy yo'nalishdagi guruhlar ta'siriga berilishi).

3. Ota va onaning yo'qligi, qarindoshlar va boquvchisi boshqa shaxslarning bolaning tarbiyasiga bog'liq burchlarini bajara olmasliklari; tarbiya jarayonida noto'g'ri yo'larni qo'llash, shaxsga nisbatan pedagogikaning mohiyatiga qarshi bo'lgan usullarni qo'llash.

4. Mehribonlik uylarida pedagogik jarayonning yetarli darajada tashkil qilinmaganligi, o'qituvchilarning tarbiyaviy ishlarga tayyor emasligi sababli katta yoshdagi bolalarning o'zidan kichik bo'lganlarga tazyiq o'tkazishi va hokazo.

O'n yoshgacha bo'lgan bolalarda paydo bo'lgan salbiy axloqsizlik holatlari ularning keyingi shakllanish jarayoniga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shaxsda axloqning salbiy xislatlari shakllanib, mustahkamlanib borib u asta-sekin odat tusiga kirib qoladi va shaxsda jamiyatga qarshi harakatlarning asosini tashkil qiladi.

Voyaga yetmagan shaxslar ko'proq o'ldirlik va bezorilik jinoyatlarini sodir etishadi. Qasddan odam o'ldirish, fuqarolarga og'ir tan jarohati yetkazish, nomusga tegishga nisbatan kam foizni tashkil etadi. Bugungi kunda voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarining ko'pchiligi asosan yashash joyida, ish yoki o'qishda va ularga yaqin bo'lgan joylarda sodir bo'ladi. Voyaga yetmagan o'smirlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklar va jinoyatlarining asosiy motivlarini quyidagicha tasniflash mumkin: Suiqasd, jaholat natijasida; ochko'zlik, moddiy boyliklarni kulga kiritish maqsadida; o'rtoqlari ichida obru-e'tibor qozonish; taqlid qilish; majburlanish oqibatida; qiziqarli narsalarni boshdan kechirish maqsadida; oqibatni tasavvur kila olmaslik va boshqalar.

O'smirlar orasidagi jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurash faoliyatini olib borishda ularning huquqiy madaniyatini shakllantirish, jamiyatdagi barcha ne'matlarning mehnat evaziga kelishini anglatish, o'z huquq va majburiyatlariga mas'uliyat bilan qarash, jamiyatdagi umuminsoniy qadriyatlar va tartib-intizom qoidalariga ongli ravishda rioya qilish, o'zining xatti-harakatlari va qilmishlariga javobgarlik hissi o'yg'otish bugunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanib, ushbu yo'nalishda barcha aloqador sohalar mutaxassisleri – ichki ishlar organlarining xodimlari, pedagoglar, tibbiyot xodimlari, sotsiologlar, huquqshunolar, o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyatini ana shu maqsad uchun birlashtirish davr talabidir.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagilardan kelib chiqib mavzuga xulosa qilib, quyidagilarni ta'kidlab o'tish mumkin:

a) oilada tarbiya masalasida yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar tuzatib bo'lmas salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi va bu o'z navbatida, jamiyatga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin;

b) voyaga yetmaganlarning huquqbuzar shaxs bo'lib shakllanishida, ular tomonidan har xil jinoyatlar sodir bo'lishida asosan oila, tashqi muhit va boshqa muqaddam sudlangan shaxslarning ta'siri asosiy omil bo'lib hisoblanadi.

v) voyaga yetmagan shaxslar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklarning oldini olish uchun eng muhimi voyaga yetmagan o'smirlar bilan tarbiyaviy profilaktik ishlarni faol olib borish zarur. Buning uchun esa, eng avvalo, o'smirlarni biz to'g'ri yo'lga tarbiyalamog'imiz, ilmga, fanga, mehnatga o'rgatmog'imiz hamda ularga vaqtni to'g'ri taqsimlab bermog'imiz lozim.

Shunday ekan vaqt keldi har bir inson o'zidan ulug' o'zimizdan yaxshi tassurot qoldirsa shuni o'zi bizga katta omad va ajdodlarimizning hayotlarini o'rgangan holda bir chiroyli farzan va quvonch oxiratda savob olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги "Жамоат хавфсизлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-6196-сон Фармони.
2. Клотникс И.Э. Психология в семье. – М., 1991. – С 30-31.
3. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фаолияти психологияси: Дарслик /И. Исмаилов, Ў.Х. Мухамедов, М.З. Зиёдуллаев, Ё. Фарфиев ва бошқ.; масъул муҳаррир Ш. Т. Икрамов. – Т., 2015. – Б. 236.
4. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т., 2006. – Б. 38.
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. –Т., 2017. – Б. 135
6. Алмазов Б.Н., Грищенко Л.А. Психология отклоняющегося поведения и задачи педагогической реабилитации трудновоспитуемых учащихся. – Свердловск, 1987. –80 с
7. Воспитание трудного ребенка: дети с девиантным поведением: Учебно-методическое пособие/Под ред. М.И.Рожкова. – М., 2001. – 240 с.

УДК: 1.101.3

Alisher ARIPOV,
Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

NDPI dotsenti, f.f.d. N.Safarova taqrizi ostida

SOCIAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF MODERN SOCIETY AND CORRUPTION

Annotation

The article describes the consequences and harms of corruption, including bribery crimes, the specific importance of combating such crimes, as well as the work carried out in the field of combating corruption in our country, the innovations introduced in the legislation in this regard and proposals for the implementation of additional measures for their further strengthening.

Key words: Corruption, bribery, anti-corruption reforms, improvement of anti-corruption system.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА И КОРРУПЦИИ

Аннотация

В статье описаны последствия и вред коррупции, в том числе взяточничества, важность борьбы с такими преступлениями и работа, проводимая в борьбе с коррупцией в нашей стране, нововведения в нашем законодательстве и предложения по дополнительным мерам по их дальнейшему усилению.

Ключевые слова: Коррупция, взяточничество, антикоррупционные реформы, совершенствование системы противодействия коррупции.

ZAMONAVIY JAMIYAT VA KORRUPSIYANING IJTIMOVIY-FALSAFIY TAHLILI

Annatsiya

Maqolada korrupsiya, shu jumladan poraxo'rlik jinoyatlarining oqibatlarini va zarari, bunday jinoyatlarga qarshi kurashishning o'ziga xos ahamiyati hamda yurtimizda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida amalga oshirilayotgan ishlar, bu borada qonunchiligimizga kiritilayotgan yangiliklar va ularni yanada mustahkamlash uchun qo'shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish yuzasidan takliflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Korrupsiya, poraxo'rlik, korrupsiyaga qarshi islohotlar, korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish.

Kirish. Keyingi yillarda mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida muhim tashkiliy-huquqiy islohotlar amalga oshirildi. Aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirishga, jamiyada korrupsiyaga munosabatni shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli choralar ko'rildi.

Islohotlarni amalga oshirish doirasida fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilinishi, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyati ochiq, jamoat va parlament nazoratini ta'minlash mexanizmlari takomillashtirildi, shuningdek, huquqni muhofaza qilish va sud organlari faoliyatining huquqiy asoslari isloh qilindi.

Shu bilan birga, iqtisodiyotni yanada o'stirish, xalq farovonligini oshirish, mamlakatda investitsiya muhitini yaxshilash borasidagi strategik vazifalarni hal etish korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta'minlash hamda korrupsiya ko'rinishlarining sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo'yicha yangi tizimli choralar ko'rinishini taqozo qilmoqda[7]. Ayniqsa, korrupsiyaga qarshi kurashish sohasining omil va vositalarini takomillashtirish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Shu o'rinda e'tirof etish joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmonida xalq bilan ochiq muloqotning mexanizmlarini yanada takomillashtirish, muhim qarorlarni jamoatchilik fikrini inobatga olgan holda qabul qilish amaliyotini kengaytirish asosiy maqsadlardan biri sifatida ko'rsatib o'tilgan.

Bunda davlat organlari va tashkilotlari, shu jumladan mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining korrupsiyaga qarshi kurashish borasidagi faoliyatiga oid samaradorlik ko'rsatkichlarini belgilash va ularni ilg'or xalqaro standartlar asosida baholash tizimini joriy etish har bir jabhani oqilona va adolatli boshqaruvi tashkil etishga asos bo'ladi, aholi orasida korrupsiyaga qarshi kurashuvchi murosasiz "immunitizmi"ni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Shu o'rinda aytish joizki, birgina noto'g'ri qabul qilingan qaror ko'pgina insonlarning hayot yo'lini umuman boshqa tomonga burib yuborishi mumkin. Bunday sabablar shaxsning davlatga va o'z kelajagiga nisbatan ishonchisizligini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham, turli sohalarni tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlarini

korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adliya vazirligi tomonidan tegishli vazirlik va idoralar bilan birgalikda qurilish, sog'liqni saqlash, oliy ta'lim va davlat xaridlari sohalarni tartibga soluvchi 226 ta qonunchilik hujjatlarini korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazilganligi va natijasiga ko'ra ushbu hujjatlarning 75 tasida 302 ta korrupsiyaviy omillar aniqlanganligi yuqoridagi fikrimizning yaqqol isboti hisoblanadi[2].

Bugungi kunga qadar qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarini yoki kelgusida amalda tatbiq etilishi mumkin bo'lgan hujjatlarning loyihalarni to'liq korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazish, korrupsiyaviy omillar aniqlangan hujjatlardan voz kechish, bir-birini takrorlovchi hujjatlarini birlashtirish, byurokratik funksiyalarni umuman yo'q qilish, mamlakatda barcha hujjatlar aylanmasi tizimini qog'ozbozlikdan voz kechib, to'laqonli elektron tartibga o'tish zarurati tug'ilmoqda.

Fikrimizcha, elektron hujjatlar aylanmasi xavfsiligini ta'minlovchi va tartibga soluvchi kiberxavfsiz dasturni yo'lga qo'yish zarur. Hujjatlarini imzolashda, tasdiqlashdagi inson omilidan xoli tizimni yo'lga qo'ya olsak, korrupsion holatlarni oldini olishga qaratilgan yana bir qadam bo'ladi. Afzallik tomonlariga e'tibor qarataidigan bo'lsak, qog'oz uchun milliardlab sarflanadigan xarajatlar qisqaradi, navbat kutishlar yo'qoladi, poraxo'rlikka moyil bo'lgan shaxslarga turli ko'rinishdagi iltimoslar qilinishiga yo'l qo'yilmaydi, elektron tartibdagi hujjatlarini tahlil qilish, ulardagi korrupsiyaviy omillarni aniqlash va o'z vaqtida bartaraf qilish oson bo'ladi hamda davlat organlari va tashkilotlarining faoliyatida ochiqlik, oshkorlik va shaffoflik yanada kuchliroq ta'minlanadi.

Davlat organlari va tashkilotlarining faoliyatida ochiqlik, oshkorlik va shaffoflikni ta'minlash hamda mansabdor shaxslarning aholi oldidagi hisobdorligini yo'lga qo'yish orqali davlat boshqaruvida samarali va ta'sirchan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun zarur sharoitlar yaratildi. Ilk bor korrupsiyaviy xavflarni aniqlash va tizimli tahlil qilish, ularni keltirib chiqaruvchi omillarni bartaraf qilish uchun mas'ul bo'lgan alohida organ — Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi tashkil etilganligini alohida e'tirof etish lozim.

Davlat hokimiyati organlari va yirik xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda korrupsiyaga qarshi ichki nazorat tuzilmalari faoliyati yo'lga qo'yilmoqda. Raqamli texnologiyalar imkoniyatidan keng

foydalangan holda transport vositalariga davlat raqam belgilarini berish, notariyat va boshqa davlat xizmatlarini ko'rsatish, yer uchastkalarini ajratish, yo'l harakati qoidalariga rioya etilishini nazorat qilish kabi ko'plab sohalarda korrupsiya va suiste'molchiliklarning oldini olishga qaratilgan samarali mexanizmlar joriy etilmoqda. Shu bilan birga, ko'rilayotgan tizimli choralarga qaramasdan, budget mablag'laridan foydalanish, davlat xaridlari, kapital qurilish, litsenziya va ruxsatnomalarni olish, bank kreditlarini ajratish, ishga qabul qilish kabi yo'nalishlarda korrupsiya holatlari saqlanib qolmoqda[3].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 22-sentabrda "O'zbekiston Respublikasida identifikatsiya ID-kartalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6065-son Farmoniga asosan hozirda joriy etilgan ID-karta chipida ID-karta egasining biografik ma'lumotlari, millati, raqamli surati, qo'l barmoqlarining izlari va elektron raqamli imzo kalitining sertifikatini ma'lumotlari joylashtirilmoqda.

Agarda, aholiga davlat xizmatlarini ko'rsatishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanilib, turli axborot tizimlarida va masofaviy xizmat ko'rsatishda ushbu ID-kartalar chipiga karta egasining daromadlari, mol-mulki, soliq yoki kredit qarzdorliklari va boshqa qarzdorliklari, kasbi yoki ma'lumoti, o'qish yoki ish joyi, nikohi, yaqin qarindoshlari, tadbirkorlik faoliyati, sudlanganligi, ma'muriy javobgarlikka tortilganligi, chet el fuqaroligiga ega ekanligi to'g'risidagi ma'lumotlari qo'shilib, shaxsni identifikatsiyalashning yagona mexanizmi to'liq joriy etilsa, noqonuniy yo'llar orqali daromad qilish, shu jumladan poraxo'rlik jinoyatlarini sodir etilishi anchagina kamaygan bo'lar edi. Chunki, davlat xizmatchilarining daromadlari va mol-mulki to'g'risida ma'lumotni yashirishni imkoni bo'lmasa, noqonuniy daromad qilmaslikka harakat qiladi. Nafaqat davlat xizmatchilari, har bir fuqaroga nisbatan ushbu ma'lumotlarni ID-kartalar chipiga joylashtirilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi, chunki davlat xizmatchisi, noqonuniy daromadni davlat xizmatchisi bo'lmagan tanishi yoki qarindoshini nomiga rasmiylashtirib, yashirishi mumkin.

Bundan tashqari, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, davlat unitar korxonalari va muassasalari, davlat ulushi 50 foizdan yuqori tashkilotlarda ishga qabul qilishni ochiq tanlov asosida amalga oshirish hamda tanlov doirasida o'tkaziladigan sinov tadbirlarini "Internet tarmog'i orqali real vaqt rejimida kuzatishni nazarda tutuvchi tartib"[3] joriy etilayotganligi bir qancha korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarni oldini olishda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Yuqorida keltirilganidek, shaxs to'g'risidagi barcha ma'lumotlari yagona tizimda jamlanadigan bo'lsa, mavjud bo'sh ish o'rinlari haqida shaxsning kasbi yoki ma'lumotiga qarab ajratgan holda sun'iy intellekt orqali bir yo'la barcha nomzodlar aniqlanib, nomzodlarga xabar yuborilishi, tanlov o'tkazilib, inson omili aralashmagan holda ishga qabul qilinishi mumkin. Bu esa ishga kirish jarayonidagi poraxo'rlik va ta'magirlik holatlariga chek qo'yilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Demak, bu borada umumiy qilib aytganda, davlat xizmatida korrupsiya omillari bartaraf etish, kadrlarni tanlov asosida ishga qabul qilish va ular faoliyati samaradorligini baholashning huquqiy asoslarini takomillashtirish lozim[5].

Albatta, korrupsiyani oldini olishda jamiyatda adolatni ro'yobga chiqarish o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Bunda har bir inson hayotidagi manfaatlariga ziyon yetgan muammoli holatlarda muhim qarorlarni chiqarishi mumkin bo'lgan sud tizimini malakali va halol-pok kadrlar bilan to'ldirish, sud organlarining faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash, fuqarolar va tadbirkorlik sub'ektlarining sud hokimiyatiga bo'lgan ishonchini yanada oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, sud hokimiyati tizimida korrupsiya holatlarini keltirib chiqaruvchi sabab va shart-sharoitlarni chuqur o'rganish va tahlil qilish, korrupsiyaga qarshi kurashishi va uning oldini olish tizimini samarali yo'lga qo'yish talab etilmoqda[6].

Yuqoridagilarga ko'ra, Sudlar tomonidan ko'rib chiqilayotgan jamoatchilik e'tiborini tortgan korrupsiya to'g'risidagi faktlarga oid mavjud ishlarni ko'rishda ommaviy axborot vositalari faoliyatining chinakam erkinligini ta'minlash va korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida jamoatchilik nazorati mexanizmlarini samarali qo'llash hamda axborot-targ'ibot ishlarini tashkil etish chora-tadbirlarini doimiy asosda amalga oshirib borish lozim.

Bugungi kunda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning aksariyatining mazmuni jamiyatda halollik, adolat va qonuniylilikni ta'minlashdan iborat. Korrupsiya kabi illatdan voz kechish, inson tafakkurini bunday

balodan tozalash juda ham murakkab jarayon bo'lib, poraga nisbatan murosasiz kayfiyatni uyg'otish, metin iroda bilan kurashishni talab etadi. Insonning bolalik davridan boshlab, ulg'ayib esini taniguniga qadar o'rganganlari butun umrga xotirasida muxranib qoladi. Bir tomondan yoshlikda olingan bilim, inson hayotidagi yo'llarda ravon yurishi uchun eng kerakli omil bo'ladi.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunga qadar yurtimizda korrupsiyani oldini olish borasida samarali targ'ibot-tashviqot ishlari amalga oshirib kelinmoqda, poraxo'rlik yomon illat ekanligi deyarli har qadamda aytiladi, biroq amalga oshirilgan ishlarga qaramasdan korrupsiya bilan bog'liq holatlarga yo'l qo'yilayotgani sir emas. Endilikda bunday holatlarni oldini olishga qaratilgan ish uslubini o'zgartirish, zamon bilan hamnafas qadam bosishimiz kerak deb hisoblaymiz.

Quyidagi taklif va tavsiyalarni amalda qo'llash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

har bir rahbari yoki rahbarlik lavozimiga tayinlanayotgan shaxslarni maxsus psixologik testdan o'tkazish. Ushbu test orqali nomzodning poraxo'rlikka moyillik darajasi tahlil qilinib, Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi mutaxassislari tomonidan tegishli tavsiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan xulosa ola bilgan nomzodgina, rahbarlik lavozimlarini egallashi mumkin bo'lgan tizimni joriy etish;

korrupsiyaga oid jinoyatlarni sodir etgan shaxslar davlat fuqarolik xizmatiga qabul qilinmasligi shart. Bundan tashqari, davlat fuqaroligi xizmatiga aynan qaysi lavozimlar kirishi to'g'risidagi ro'yxatni o'zida mujassamlashtirgan qonun loyihasini tayyorlab, yurtimizda joriy qilish;

qonun bilan davlat fuqarolik xizmatchilarining huquqiy maqomi, huquq, majburiyatlari, ularni ishga olishda manfaatlar to'qnashuviga yo'l qo'ymaslik choralari ko'rilganligi hamda lavozimga tayinlash tartibi, lavozimlarga tayinlashda shaffoflikka amal qilish kabilar mustahkamlanishi joiz;

Shu bilan birga, unda davlat xizmatchisini rag'batlantirish tartibini aniq ko'rsatish, davlat xizmatchisiga o'zining daromadi va mol-mulki to'g'risida deklaratsiya to'ldirish majburiyatini yuklash, o'zaro yaqin qarindoshlik yoki qudachilikda bo'lgan shaxslar besovita bo'ysunuv va nazorati ostidagi davlat fuqarolik xizmatini egallashini, pedagogik, ilmiy va ijodiy faoliyatdan tashqari foyda oladigan, tadbirkorlik faoliyati bilan yoxud boshqa manfaatli faoliyat bilan shug'ullanishni, o'z mavqeidan foydalanib yoki o'z xizmat vazifasini bajarish evaziga har qanday turdagi mukofot yoki sovg'a olishini, chet el fuqaroligiga ega bo'lishni va respublika hududidan tashqarida bank hisob-varaqlari ochish va boshqa mol-mulkka egalik qilishni qat'iy tanqis zarur;

mulkiy huquqlarni ishonchli daxlsizligini yanada mustahkamlash va xususiy mulkka egalik qilishda davlat organlari aralashuviga umuman yo'l qo'ymaslikni kafolatlashni kuchaytirish shart;

shuningdek, shaxsiy ID-kartalar chipiga karta egasining daromadlari, faoliyat bilan shug'ullangan davri, mehnatda rag'batlantirilganligi yoki salbiy harakatlari uchun jazolanganligi, nomida bo'lgan barcha mol-mulki, soliq yoki kredit qarzdorliklari va boshqa qarzdorliklari, unga nisbatan sudlarda ko'rilgan ishlar natijalari, kasbi yoki ma'lumoti, o'qish yoki ish joyi, nikohi, yaqin qarindoshlari, tadbirkorlik ishlari, sudlanganligi, ma'muriy javobgarlikka tortilganligi, intizomiy chora ko'rilganligi, chet el fuqaroligiga ega ekanligi, tarjimai holi va shaxs to'g'risidagi boshqa ma'lumotlar qo'shilib, shaxsni identifikatsiyalashning yagona mexanizmini to'liq joriy etish va ID-karta xotirasida shaxsni tug'ilganidan boshlab amalga oshirilgan jarayonlar jamlangan "Shaxs tarixi" yoki "Fuqaro tarixi" dasturini amalda tatbiq etish zarur va davlat xizmatlari sohasida fuqaro haqida to'liq ma'lumotlarni jamlab, ortiqcha sarsongarchiliklarsiz fuqaro to'g'risida yagona ma'lumotnoma taqdim qila oladigan "Fuqaro tarixi" xizmatini joriy etgan holda amalga oshirish lozim. Shaxs to'g'risidagi ma'lumotlarni integratsiya qilib, hisobga olish tizimini yanada qulay qilish kerak;

sud organlarining faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash va aholining korrupsiyaga qarshi kurashish yuzasidan huquqiy madaniyatini oshirish maqsadida barcha sud jarayonlarini jonli ravishda doimiy efitra uzatuvchi yangi televizion kanal tashkil qilib, barcha ochiq sud jarayonlarini uzluksiz namoyish qilib borish lozim.

jamiyatda umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va oliy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlarida korrupsiyaga qarshi mavzularni yanada kuchaytirilishi, imkoni bo'lsa, fan sifatida o'tilishi, bu orqali yoshlar ongida korrupsiyaga nisbatan murosasizlik

tuyg'usini shakllantirilishi, mamlakatimizning kelajakdagi taraqqiyotiga keskin ijobiy burilish yasash zarur.

Zero, korrupsiyaning nafaqat oqibatlarini, balki sabablarini oldindan bartaraf etish bo'yicha ta'sirchan amaliy choralarni ishlab chiqish va amalga oshirish[5] kelajakda o'z samarasini bermay qo'ymaydi, bizdan keyingi avlodga halollik va adolatga asoslangan sog'lom turmush-tarzi qoldirishimizga, yoshlar ongida yaxshi bilan yomonni, oq bilan qorani farqlay biladigan irodaviy kuchni hosil bo'lishiga sabab bo'ladi, sinov sifatida berilgan omonat ummi to'g'ri

yashashlariga va natijada yaxshi kunlarni ko'rishlariga muhim omil bo'ladi. Har bir inson o'zidan iz qoldirishni xohlaydi, bizdan kelajak avlodga qoladigan yagona esdalik bu halollikka asoslangan yaxshiliklar bo'lishi mumkin...

Xalqimiz qanchalar ko'p "halollik vaksinasi bilan emlansa", o'zini yomon illatlardan tozalab, yaxshi amallar bilan isloh qilsa, jamiyatimiz hayoti shunchalar tez taraqqiyotga erishadi, insonlar o'zligini anglash sari odimlab boraveradi...

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 12-yanvardagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish ishlarining samaradorligini reyting baholash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-81-son Qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 22-oktabrdagi "Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-5263-son Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-iyuldagi "Korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatda bo'lish muhitini yaratish, davlat va jamiyat boshqaruvida korrupsiyaviy omillarni keskin kamaytirish va bunda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-6257-son Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-iyuldagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish faoliyatini samarali tashkil etishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ-5177-son Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi PF-60-sonli Farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-dekabrda "Sudyalarning chinakam mustaqilligini ta'minlash hamda sud tizimida korrupsiyaning oldini olish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-6127-son Farmoni.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-maydagi "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5729-son Farmoni.

UDK: 37.091.33:159.954.4

Ulbosin ARIPOVA,
Toshkent davlat texnika universiteti Olmaliq filiali mustaqil izlanuvchisi

TDU Olmaliq filiali dotsenti, PhD B.Qayumov taqrizi asosida

STAGES OF HISTORICAL PROGRESS IN THE DEVELOPMENT OF CRITICAL AND LOGICAL THINKING

Annotation

In this article you will learn about the stages of historical development of critical thinking. Also cited are the Golden equivalent of the thought of many prominent olimu-poets.

Key words: Socrates, Plato, Socratic interrogation, Richard V. Paul, first wave, Abay Qunanbayuli.

TANQIDIY VA MANTIQIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING TARIXIY TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tanqidiy fikrlashning tarixiy rivojlanish bosqichlari haqida ma'lumot olasiz. Shuningdek, ko'plab taniqli olimu-shoirlarning fikrlash haqidagi oltinga teng so'zlari ham keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Suqrot, Platon, Suqrotcha so'roq, Richard V. Pol, birinchi to'lqin, Abay Qunanbayuli.

ЭТАПЫ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО И ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

В этой статье вы узнаете об исторических этапах развития критического мышления. Также цитируются золотые цитаты многих известных ученых-поэтов о мышлении.

Ключевые слова: Сократ, Платон, Сократ допрос, Ричард В. Пол, первая волна, Абай Гунабайулы.

Kirish. Fikrlash, atrofdagi yuz berayotgan jarayonlarni tahlil qila olish qobiliyatidir. U barcha insonlarda mavjud, sababi har bir shaxs o'ziga hos bo'lgan bilim va ko'nikma, hayotiy tajribalarga ega bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, fikrlash tug'ma qobiliyat bo'lmaydi, aksincha yillar davomida rivojlanadi. Va albatta fikrlashning o'z kelib chiqish tarixi va yillar davomida turlicha talqin qilingani hech kimga sir emas.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tanqidiy fikrlashning ildizi uzoq davrlarga borib taqaladi, u ilk bor yunon faylasuflari tomonidan fanga olib kiritilgan. Shu bois bu atama yunon imperyasi tashkil qilinganidan buyon qo'llanib kelinmoqda. Ko'plab tarixchilarning fikriga ko'ra esa, tanqidiy fikrlash ilk bora bundan 2500 yil oldin Suqrotning amaliy ta'limotida qo'llanilishni boshlagan. Bu nazariya bilan bog'liq eng qadimgi qo'lyozmalar esa Platon tomonidan yozilgan. Platon bu qo'lyozmalarida Suqrot ta'limoti davomida taqdim etgan dialoglarni ko'chirib borgan. Albatta, bu dialoglar Platonning birinchi ko'chirgan dialoglari hisoblanib aynan Suqrotning o'z suxbatdoshlari bilan olib borgan axloqiy masalalar haqida tanqidiy ruhdagi munozaralar bo'lgan. Suqrot O'sh davrdagi hokimiyat va yuqori mansab egalarini mantiqsiz va sarosimali ish yuritishini isbotladi. Faylasufning fikricha, modomiki inson hayotning qadriga yetib, yaxshi hayot kechirishni istatsa "surishtiruvchi ruhga" ega bo'lishi kerak, ya'ni tanqidiy savol beruvchi bo'lishi lozim. Uning fikricha insonlar g'oyalarni shunchaki to'g'ridan-to'g'ri qabul qilmasdan balki uni chuqur o'ylantiradigan savollarni o'ziga berishi kerakligini aytadi. Ammo savol berishning ham o'z qonun qoidlari bor, ya'ni savollar mantiqiy izchillikda bo'lib bir-birini takrorlamasligi balki davom etib ketishi lozim. Suqrotning savol berish jarayoni "Suqrotcha so'roq" deb nomlanadi va tanqidiy fikrlashni o'rgatuvchi eng yaxshi va eng mashhur strategiyasi sifatida e'tirof etilgan. O'zining bu strategiyasida, Suqrot mantiqsiz fikrlayotganlarni fosh qilish uchun savollar berdi. Uning fikricha yakuniy hulosaga kelish uchun, taxminiy mulohazalarga shubxa bilan qarash usulini ishlab chiqdi. Shuningdek, insonlar mantiqiy e'tiqodlarni, mantiqiy asosga ega bo'lmagan e'tiqodlardan ajrata olib bilishi kerak deb hisoblaydi. Suqrotning ta'limotini uning shogirdi bo'lgan Platon davom ettirdi. Ularning davomchilari bo'lgan Arastu va boshqa yunon faylasuflari Suqrotning ta'limotini yanada mukammallashtirdi. Ular o'zlari tuzgan mantiqiy izchillikdagi savol-javoblar orqali nafaqat hodisaning tashqi ko'rinishini balki uning ichki mohiyatini ham aniqlay oldilar.

Richard V. Pol tanqidiy fikrlashni ikki to'lqinli harakat sifatida tasvirlagan (1994). Uning fikriga ko'ra, "birinchi to'lqini "ko'pincha "tanqidiy tahlil" deb yuritilib, tanqidni o'z ichiga olgan sof, oqilona fikrlash deb ataladi. Barri K. Beyerning xulosasiga ko'ra,

tanqidiy fikrlash aniq, asosli hukm chiqarishdan iborat. AQSH Milliy kengashi ta'rifiga ko'ra tanqidiy fikrlash -bu, kuzatish, tajriba, mulohaza yuritish, muloqot orqali to'plangan ma'lumotlarni e'tiqod va harakatni boshqaradigan tushunchalarga mohirona aylantirish, amalda qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish yoki baholashning intellektual jarayoni sifatida aniqlanadi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda shoir va yozuvchilarning o'rni beqiyosdir, jumladan qozoq falsafasida Abay Qunanbayuli tanqidiy fikrlashni yuqori darajaga olib chiqdi. Uning ijodida hokimiyatga bo'ysunmaslikni tarannum etgan, bilim va e'tiqodga oqilona aniqlik talab etgan ayrim she'r va nutqlarida tanqidiy fikrlashning ajoyib namunasini ko'rishimiz mumkin. Uning bird dono gapini misol tariqasida olishimiz mumkin.

Agar biror holatga duch kelsangiz.

Chol aytdi, boy dedi:

Kim bo'lsa, dedi u -

Agar aqlingiz bilan g'alaba qozonsangiz.

Ahmoqlarga berilmang.

Agar siz tom ma'noda o'lsangiz.

Bu she'rdan shunday hulosalar kelib chiqadiki, so'zni kim aytganiga emas balki uning mazmuniga qarab xulosa chiqarish kerakligini uqtiradi.

Tarixiy dalillarga tayanib so'z yuritadigan bo'lsak, insonlarni kundalik turmushini yaxshilash, rivojlanish uchun yangi ixtirolar, yangi asboblarga ehtiyoji bo'lgan va ulardan foydalanishgan. Texnologiya rivojlanishi bo'yicha peshqadam ketyapganimiz shubxasiz, biroq ta'lim sohasida esa biz ko'zlagan ko'plab maqsadlarda qandaydir va qaysidir ma'noda turg'unlik bo'lib, o'zgarishsiz qolmoqda. Jumladan, talabalarda, ular qaysi sohada ta'lim olayotganidan qat'iy nazar tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Sir emaski, tanqidiy fikrlash har qanday zamonda va makonda va har qanday sohada qadrlanadi. Ayniqsa, G'arb davlatlarining ta'limotida bu borada ilg'or tajriba va natijalarni ko'rish mumkin. Chet el olimlari Burbules va Ruperk (1999) tanqidiy fikrlash G'arb ta'lim an'analarning muhim elementi deb hisoblashgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, qadimgi yunon olimi Suqrot (miloddan avvalgi 470-399) tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga intildi va buning uchun so'roq qilish usulidan foydalandi va talabalar hayotlari haqida ko'proq fikr yuritishga intildi. Tanqidiy fikrlash dunyoning boshqa qismlarida jumladan janubda va Osiyoning sharqida juda qadrlanadi.

Uzatilayotgan fikrga ishonish yoki ishonmaslik qarori insonlardan tanqidiy fikrlash qobiliyatini talab qiladi. Dyui (1933) o'zining shu mavzuga qaratilgan kitobida tanqidiy yoki chuqur

fikrlash ta'limning asosiy maqsadlaridan biri bo'lishi kerakligini ta'kidlab o'tadi. Passmor (1974), Ennis (1974), Pavlus (2002), Siegel (1990), Lipman (2003) kabi olimlar talabalarni bilim va mahurat bilan qurollantirish ularni quyidagicha tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishi deyishgan: kooperativ, ochiq fikrli, mulohazali va avtonom. Ularning fikricha, ko'plab o'qituvchilar talabalarning yaxshi fikrlay olish va mulohaza yuritish uchun ko'plab o'qitish usullari borligini tasdiqlashdi. Garchi fikrlash qobiliyatining qay darajad ekanligi genetik jihatdan allaqachon ma'lum bo'lsada, bu qobiliyatni turli metodik usullar yordamida yanada rivojlantirish mumkinligini rad etishmadi.

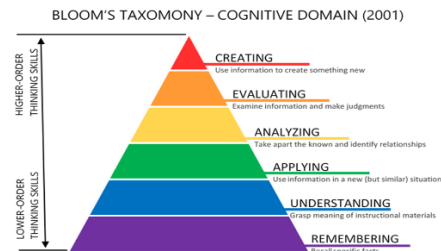
Tahlil va natijalar. Talabalarga ikkinchi yoki chet tilini o'rgatishning asosiy maqsadi shu tilda muloqot yuritayotgan muayyan vaziyatda kommunikatsiyani muvaffaqiyatli ishlab chiqara olish qobiliyatiga ega bo'lishlarini ta'minlashdir. Muloqot muvaffaqiyatli bo'lishi uchun talabalarda tanqidiy fikrlay olish qobiliyati mavjud bo'lishi kerak, shundagina ular nafaqat samarali til o'rganuvchilarga balki foydalanuvchilarga aylanadilar. Kommunikativ muloqotda muvaffaqiyatli bo'lish uchun faqatgina chet tili grammatikasini bilish yoki tarjima qila olish kamlik qiladi. Ohirgi 10 yillikda TESOL o'qitish tizimida kommunikativ yondashuvga alohida e'tibor qaratilib, talabalarning tilni o'rganish va foydalanishda tanqidiy bo'lishlari talab etiladi. Chunki talabalar o'z his-tuyg'ularini va fikrlarini chet tilida ifoda etishayotganida shu tilning leksik-grammatikasini, hamda shu tilda muloqot qiluvchilarning ijtimoiy-madaniy jihatlarini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. Kommunikativ tilni o'rganishdagi siljishlar asosan tilni muloqotda qo'llashga qaratilgan va bu usulda markazda o'qituvchi emas, til o'rganuvchilar turadi. Bu metodni qo'llashdan asosiy maqsad talabalarni kommunikativ muloqot qila olish qobiliyatiga ega qilishdir. Kommunikativ muloqotni o'rgatish orqali, talabalar o'zlarining fikrlash qobiliyatini mashq qiladilar, ular muloqot davomida auditoriyani va boshqa omillarni ham hisobga oladilar.

Xulosa va takliflar. Kommunikativ muloqotni o'qitishda ko'plab zamonaviy o'qitish metodlaridan foydalanish mumkin,

masalan tabiiy yondashuv, kooperativ til o'rganish, mavzuga asoslangan o'qitish va vazifalarga asoslangan o'qitish. Kommunikativ yondashuvning o'zi esa talabalardan muloqot davomida ko'proq tanqidiy bo'lishni talab qiladi. Chet tilini o'qitishda audio-til metodidan kommunikativ yondashuv usuliga o'tilishi bu til o'rganishda yangi davrni boshlab berdi, shuningdek tanqidiy fikrlashni elementlarini bu sohaga olib kirdi. Kommunikativ yondashuvni qo'llash borasida ko'plab chet ellik olimlar izlanish olib borishgan va buni isboti tariqasida quyidagi asarlarni misol tariqasida keltirib o'tish mumkin. Jumladan, "Ingliz tilining global muloqot vositasi sifatida mashxurligi" (Kristal 1997), Ta'limdagi gumanistik harakat (Nunan 1992), "An'anaviy tilshunoslikdagi sotsiologiya va boshqa fanlarning integratsiyasi" (Luqo 2004). Ingliz tilining globallashuvi global savdoni va yangi aloqa texnologiyalarini ham rivojlantirdi, natijada ko'plab shu tildan foydalanuvchilarga ko'plab ingliz tili variantlariga ega bo'ldi. Bu tilda samarali suxbatdosh bo'lish uchun tanqidiy til o'rganuvchi va qo'llovchi bo'lish kerakligi muhim omil sanaladi.

Hozirgi XXI asr axborot-kommunikatsiya, globallashuv va ilg'or pedagogik texnologiyalar asridir. Bu esa o'z navbatida barcha sohalarda raqobat asri bo'lib, shu asrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, fan-texnika taraqqiyoti ta'lim tizimini modernizatsiya qilishni taqozo etadi. Yurtimizdagi ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirish uchun zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalardan foydalanishga ehtiyoj paydo bo'ldi. Yangi pedagogik texnologiyalarda tanqidiy fikrlash texnologiyasini qo'llash dolzarb bo'lib bormoqda. Bu texnologiyani amalda qo'llash metodikada tub burilish bo'ladi.

Qaysi fan bo'limasi, pedagoglar Blum taksonomiyasini qo'llash orqali, o'quvchi talabalarning tanqidiy fikrlashlariga erishishlari mumkin. Bu texnologiya tanqidiy fikrlashga erishishning eng yaxshi usulidir, chunki bu usulga ko'ra tanqidiy fikrlash jarayoni bosqichma-bosqich olib boriladi va natijaga erishiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak tanqidiy fikrlash, bizning kundalik fikrlashimizdan ko'ra ancha yuqori baholanadi. Sababi, tanqidiy fikrlash mazmunli va mantiqiy fikrlarning aniq ifodasidir.

ADABIYOTLAR

1. Aripova, Ulbosin. "Этапы исторического развития критического и логического мышления." fan, jamiyat va innovatsiyalar 4.14 (2024): 12-13.
2. Aripova, Ulbosin, and Dilshoda Sattorova. "EFL (ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish) o'qituvchilari tomonidan foydalaniladigan eng yaxshi o'qitish texnikasi va metodlari." Konferensiyalar| Conferences. Vol. 1. No. 12. 2024.
3. Aripova, Ulbosin. "Tanqidiy fikrlashning ham jamiyadagi ham ta'lim sohasidagi dolzarbligi." News of UzMU journal 1.1.3 (2024): 69-72.
4. qizi Aripova, Ulbosin Muxametkarim. "Developing critical thinking for writing essays." Results of National Scientific Research International Journal 2.10 (2023): 101-105.
5. Sokinaxon, Xamroxonova Jo'raxonovna. "Xalqaro munosabatlarni bildiruvchi terminlarning strukturaviy va semantik tahlili." Евразийский журнал академических исследований 2.3 (2022): 355-358.
6. Khamrokhonova S. J., Karimov I. The role of cognitive and conceptual analysis in the linguistic and cultural approach //Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari. – 2023. – T. 2. – №. 2. – C. 365-369.
7. .Muxammedov, Yaminxon Muxammedovich, Bobur Nurallievich Djuraev, and Ulugbek Yuldashbaev. "Об идейно-теоретической деятельности джадидов." Educational Research in Universal Sciences 3.2 (2024): 150-164.
8. Vaxitov Yulay Salavatovich. (2024). D. A. Prigov asaridagi mif va mifologema ("Tarixiy va qahramonlik qo'shiqlari" tsikli asosida). Pedagog, 69(1), 4-9.

UDK:372.22

Manzura ASQAROVA,
Namangan davlat pedagogika instituti kafedra mudiri, DSc
E-mail-kuldasha80@bk.ru

Namdu dotsenti, PhD M.Qo'ldasheva taqrizi asosida

CONTENT OF THE USE OF INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAMS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

This article highlights the issues of using the international PISA and PIRLS programs for assessing students' knowledge, reforming the national education system, improving the quality of education, translating the content of the text by younger schoolchildren into an image, analyzing the reality reflected in the text.

Key words: National education system, text, content, reform, education, information, analysis, generalization.

СОДЕРЖАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОЦЕНОЧНЫХ ПРОГРАММ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье освещаются вопросы использования международных программ PISA и PIRLS для оценки знаний учащихся, реформирования национальной системы образования, повышения качества образования, воплощения содержания текста младшими школьниками в образ, анализа отраженной в тексте действительности.

Ключевые слова: Национальная система образования, текст, содержание, реформа, образование, информация, анализ, обобщение.

TA'LIM JARAYONIDA XALQARO BAHOLASH DASTURLARIDAN FOYDALANISHNING MAZMUNI

Аннотация

Ushbu maqolada o'quvchilar bilimni baholash bo'yicha PISA va PIRLS xalqaro dasturlaridan foydalanish, milliy ta'lim tizimini isloh qilish, ta'lim sifatini oshirish, boshlang'ich sinf o'quvchilarining matn mazmunini obrazga kirib ifodalash, matnda aks etgan voqelikni taxlil qilish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Milliy ta'lim tizimi, matn, mazmun, islohot, ta'lim, ma'lumot, taxlil qilish, umumlashtirish.

Kirish. Bugungi kunda boshlang'ich ta'limda xalqaro baholash dasturlaridan foydalanishning metodik ta'minoti ta'lim dasturlarining ishki birligini ta'minlash, o'quv fanlarining mazmuni o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlash maqsadida bir neshita yo'nalishlar ishlab shiqilgan. Xalqaro baholash dasturlari formatidagi torshiriq va vazifalarni tuzish ushbu o'quvchiga asosiy torshiriqlarning mazmuni va integratsiyasini o'rgatish kerak. Asosiy jihatlari – bu mavzuning bir qismi bo'lgan ta'sir obyektiga nisbatan umumiylikdan xususiylikka o'tish tamoyilidir. Ushbu turdagi vazifalarning ma'nosi shundaki, ular olingan bilim va ko'nikmalarni haqiqiy hayotiy vaziyatda qo'llash zarurligini anglab yuetadi.

Komretensiyaga yo'naltirilgan vazifa nafaqat subyektni, balki, meta - subyektni faoliyat usullarini shakllantirishga qaratilganligi muhimdir. Komretensiyaga yo'naltirilgan vazifalarni hal qilishda o'quvchilarning quyidagilarni amalga oshirishlari kerak: o'qish va matnni tushunish, o'zaro o'rganish, birgalikda o'qish, birgalikda muhokama qilish, kishik tadqiqotlar olib borish, tajriba almashish, ta'lim dasturlarini loyihalash, dasturlash kabilar. RISA tadqiqotlarida "o'yab ko'ring - juflikda ishleng", "Fikrlarni aytish" kabildan foydalanish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. PIRLS xalqaro dasturi bo'yicha, xususan, matnlarni o'zlashtirish darajalari haqida Britaniyalik olimlar o'z tadqiqotlarida aytib o'tganlar. Jumladan, M.Medvell, N.Metyular tomonidan matn o'qib o'zlashtirishda elektron o'qishni, J.Levin elektron so'zlashuv kitoblarini, A.Olofsson nutqni rivojlantiruvchi dasturiy ta'minotlarni samarali ekanligini ta'kidlab o'tgan [2]. Pedagog D.N Roshenyaning fikriga ko'ra, tanlab o'qish ongli va ifodali o'qish malakasini shakllantirish, matn ustida ishlash ko'nikmasini rivojlantirish bilan birga qo'shib olib borish, bolalarning ijodiy tasavvuri, ijtimoiy hayotda ishtirok etishi uchun bo'lgan motivni kuchaytirishga imkon beradi [3].

Tadqiqot metodologiyasi. O'qitishning asosini o'qish savodxonligi – o'quvchilarning o'z maqsadlariga erishishi, bilim va imkoniyatlarini kengaytirishi, ijtimoiy hayotda ishtirok etishi uchun yozma matnlarni tushunishi, ulardan foydalanish, mulohaza yuritish

PIRLS tadqiqotida ishlatiladigan matnlar uchun quyidagi mezonlar belgilangan (qarang 1-jadval).

Mezonlar	Mazmuni
Uzunligi	1000 ta so'z gacha
Mavzusi	Badiiy matnlar asosiy mavzuga ega bo'lib, u berilgan matndan tashqari o'quvchi tomonidan umumlashtiriladi. Axborot matnlari o'quv materiallardan olinmagan mavzuni yoritib berishi kerak.
Til	40 dan ortiq tillarga tarjima qilinadi, shuning uchun tarjima qulay bo'lishi muhimdir. Metafora yoki epitet kabi aniq ifodali tasvirlash so'zlari

va o'qish qobiliyatini oshirib boradi. Eng muhim umumiy ta'lim harakati meta-obyektiv natija sifatida semantik o'qish hisoblanadi. Kitob-bilim manbai, lekin kitobda berilgan bilimlarni o'qishga o'rgatish kerak. Shu sababli boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish lozim.

Tanqidiy fikrlash texnologiyasini S.Papert quyidagicha izohlaydi: "Biz o'quvchilarga hamma narsani o'rgatmaymiz, ular o'rganadigan sharoitlarni yaratamiz, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasidan foydalangan holda o'quvchilarning o'qish savodxonligini shakllantirishning turli bosqichlarida o'qituvchi va o'quvchining faoliyati dars davomida, darsdan tashqari ishlarda tashkil etilishi mumkin"[4]. Shu asosida o'quvchilarni quyidagi savollar bilan tanqidiy fikrlashga o'rgatish maqsadga muvofiq:

Savol: O'zbekiston Respublikasida avtomagistral yo'l tarmog'ining sxemasi asosida Toshkentdan Xorazmgacha bo'lgan eng qisqa yo'lni aniqlang:

A. Toshkent – Sirdaryo – Jizzax – Samarqand – Buxoro – Xorazm

B. Toshkent – Qarshi - Sirdaryo - Jizzax

C. Toshkent - Guliston – Qarshi, Jizzax - Samarqand

D. Toshkent – Guliston - Qarshi - Samarqand - Buxoro.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari aksariyat hollarda maktabda olingan bilimlardan, hech bo'lmaganda xalqaro tadqiqotlarda qo'yiladigan talablar darajasida foydalanishga tayyor holda o'qitishga o'rgatish lozim. Ular turli mavzulardagi ko'p sonli topshiriqlarga ega bo'lgan nazorat hujjatlari bilan yaxshi tanish, bu yerda javobni yozib olish shakli har bir vazifada o'zgarib turadi: to'g'ri javobni tanlang, so'z yoki raqam yozing, asoslang kabi.

O'quvchilar berilgan topshiriq yoki savollarga qaysi bilim sohasiga tegishli ekanligini o'zlari aniqlashlari, kerak bo'lganda bir nechta sohalardagi bilimlarni birlashtirish zarurati paydo bo'ladi. Vazifalarni idrok etishning kengligi, ularni hal qilishda ijodiy yondashuv, sog'lom fikrga murojaat qilish, fikrlashning "amaliy" tabiati – bu odatiy nazorat ishi, qoida tariqasida, o'quvchidan talab qilmaydi.

	tanlanadi. Hech qanday so'zlashuvga oid so'z yoki jargon ishlatilmaydi hamda ortiqcha texnik ifodalari olib tashlanadi.
Mazmuni	Matnning mazmuni 9-10 yoshdagi o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos kelishi, ayrim madaniyatlarga juda xos bo'lgan mavzulardan chetlanishi, shuningdek, matn shu yoshdagi maktab o'quvchilari uchun qiziqarli va zavqli bo'lishi, hamda o'quvchi uchun unchalik tanish bo'lmashligi lozim.
Bog'liqlik va ketma-ketlik:	Syujetning mantiqiy tuzilishiga rioya qilish muhimdir. Axborot matnda matnning tuzilishi va ma'lumotning mantiqiy ketma-ketligini sarlavhalar, jadvallar, grafiklar kabi vizual elementlar bilan bog'liqligini kuzatish shartdir.

1-jadval. PIRLS tadqiqoti matnlari uchun belgilangan mezonlar.

PIRLS tadqiqotida o'qish savodxonligining darajalari quyidagicha tavsiflanadi:

eng yuqori daraja (625 ball va undan yuqori) – o'quvchilar matnini yaxlit o'zlashtira oladi va ayni paytda uning alohida qismlarini bir-biri bilan bog'liq holda tushunadi. Muallifning g'oyasini izohlashda o'z fikrini asoslash uchun matnga tayana oladi;

yuqori daraja (550 ball) – o'quvchilar matnning ahamiyatli xabarlarini tushunadi, matnga asoslanib o'z xulosalarini chiqaradi, matn mazmuniga ham, shakliga ham baho bera oladi, uning ayrim til xususiyatlariga e'tibor qarata oladi.

o'rta daraja (475 ball) – o'quvchilar matndan axborot topa oladi, matn shakli va tilining ba'zi xususiyatlaridan foydalanib, matnga asosan o'z xulosalarini chiqaradi;

quyi daraja (400 ball) – o'quvchilar matnda aniq berilgan va cheklash oson bo'lgan xabarni ajratib oladi.

Bu xususida Ya.I.Grudenov "O'qituvchining ijodkorligi ta'limiy vaziyatni yaratishga, o'quv vazifasini ta'limiy vaziyatga aylantirish usullarini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lishi kerak, buning uchun nafaqat o'quv vazifasining mazmuni haqida o'ylash, balki uni tartibga solish ham zarur", - [2].

D.M.Ramendik esa vazifani shunday sharoitda qo'yish, ular o'quvchilarni faol harakatlarga undash, rag'batlantirish, o'rganish uchun motivatsiya yaratish va majburlash emas, balki motivatsiya berish zarurligi to'g'risida fikr bildiradi [3]. Yuqoridagi olimlarning fikrlaridan kelib chiqib, fikrimizcha, tadqiqot vazifalarini tahlil qilish o'quvchilar tomonidan ma'lum darajadagi vakolatlarga erishishni tavsiflovchi faoliyatning o'ziga xos usullarini aniqlashga imkon beradi. Birinchi darajaga ilmiy faktlarni, usullarni takrorlash, standart protseduralarni bajarish kiradi. Birinchi darajaga erishishni tekshirish uchun o'quvchilar maktab ona tili savodxonligi doirasida tanishish imkoniyatiga ega bo'lgan oddiy topshiriqlardan foydalanildi. Ikkinchi daraja aloqalarni o'rnatish, ma'lumotlarni birlashtirish, nostandart vaziyatlarga yo'naltirish, talqin qilishni ta'minlaydi. Bu daraja ilmiy fikrlashdan tashqari, umumlashtirish, sezgi, ko'proq ijodkorlik va mustaqillikni talab qiladi. Uchinchi darajaga erishishni tekshirish uchun muammoni aniqlash va shakllantirish, modelni yaratish, umumlashtirish, talqin qilishni ta'minlaydigan yanada murakkab vazifalar jalb qilindi.

Ko'rib turganimizdek, ona tili va o'qish savodxonligi kompetentsiya darajasini aniqlash uchun o'quvchilarning umumlashtirilgan faoliyat usulining bir qismi bo'lgan muayyan faoliyat usullariga egaligi o'rganildi.

PIISA va PIRLS tadqiqotlari natijalarini taqqoslash boshlang'ich sinflarda o'qish, matematika fanlarini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi va umumiy ta'lim sifatini xalqaro hamjamiyat tomonidan ishlab chiqilgan ta'lim ustuvorliklari nuqtayi nazaridan baholaydi.

PIISA ona tili va o'qish savodxonligini o'qitish jarayonida test topshiriqlari ilmiy bilimlardan shaxsiy, mahalliy milliy va global muammolarni hal qilishda foydalanish qobiliyatini ochib beradi. Shuningdek, zamonaviy va tarixiy, fan va texnologiya masalalarini tushunishni talab qiladi, atrofda dunyoni, ilmiy bilimlarning asosini tashkil etuvchi asosiy faktlar, g'oyalar va nazariyalarni tushunish; tabiat va texnologiyalar to'g'risida bilim (tarkibni bilish); bilim olish usullarini bilish (proseduralarni bilish); ushbu protseduralarning asosligini tushunish va ulardan foydalanish (uslubiy bilimlar); fan va texnologiyalarga qiziqish, savollarni ilmiy o'rganish qiymatini tushunish, atrof-muhit muammolari to'g'risida xabardorlik va ularni hal qilishning muhimligini anglash bilan tavsiflanadigan fanga bo'lgan munosabatni ifodalash; hodisalarni ilmiy tushuntirish, usullarni qo'llash, ilmiy tadqiqotlar, ma'lumotlarni sharhlash va xulosalar chiqarish uchun ilmiy dalillardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. "Yangi O'zbekiston strategiyasi" Toshkent.2021 yil
2. Авдеева О.Г.. БОУ СОШ №210 г.Новосибирска. 2018 г.
3. Тихонова Е.Л.. Развитие функциональной математической грамотности учащихся в рамках проведения международного исследования PISA. <http://allforedu.ru/eto-interesno/pisa-test-matematika>.
4. Образовательная программа «Школа 2100» - качественное образование для всех: сб.мат./Под науч.ред. Фельдштейна Д.И.. – Балас, 2006.
5. Лунев Ю.А, Чернышев А.С., Лобков Ю.Л., Сарычев С.В.. Психологическая школа молодежных лидеров. – Москва.: 2005. –С.75.
6. OECD.org/pisa/ – PISA xalqaro baholash dasturi sayti.

Lobar ATAXANOVA,
Toshkent gumanitar fanlar universiteti o‘qituvchisi
E-mail: ataxanovalobarxon@gmail.com

URDU dotsenti R.Razakova taqrizi asosida

KASBIY KUYISH SINDROMI MOHIYATI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI TO‘G‘RISIDA PSIXOLOG OLIMLAR IZLANISHLARI

Аннотация

Mazkur maqolada kasbiy kuyish sindromi mohiyati, rivojlanish bosqichlari to‘g‘risida psixolog olimlarning nazariy qarashlari, o‘rganilganligi tahlil qilingan. Shuningdek, kasbiy kuyish sindromining turlari, bu sindromning ilmiy jihatdan tadqiq qilinishi masalalari yoritilgan. Kasbiy kuyish sindromi muammosi bo‘yicha olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar va izlanishlar keng tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Deformatsiya, hissiy charchash, zamonaviy ta‘lim, pedagog shaxsi, stress.

ИССЛЕДОВАНИЯ УЧЕНЫХ-ПСИХОЛОГОВ О ПРИРОДЕ И СТАДИЯХ РАЗВИТИЯ СИНДРОМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируются теоретические взгляды учёных-психологов на природу синдрома профессионального выгорания, этапы его развития и что изучалось. Также освещены виды синдрома профессионального выгорания, вопросы научного исследования этого синдрома. Научные исследования и исследования, проводимые учеными по проблеме синдрома профессионального выгорания, подверглись всестороннему анализу.

Ключевые слова: Деформация, эмоциональное истощение, современное образование, личность педагога, стресс.

RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL SCIENTISTS ON THE NATURE AND STAGES OF DEVELOPMENT OF OCCUPATIONAL BURNOUT SYNDROME

Annotation

This article analyzes the theoretical views of psychological scientists about the nature of occupational burnout syndrome, the stages of its development, and what has been studied. Also, the types of occupational burnout syndrome, issues of scientific research of this syndrome are covered. Scientific studies and research conducted by scientists on the problem of occupational burnout syndrome have been extensively analyzed.

Key words: Deformation, emotional exhaustion, modern education, personality of the pedagogue, stress.

Kirish. Psixologik salomatlikni og‘irlashtiradigan o‘qitish va pedagogik ishning ko‘plab qiyinchiliklari orasida uning yuqori ruhiy tarangligi ajralib turadi. Buning oqibati aqliy funksiyalar barqarorligining zaiflashishi, mehnat qobiliyatining qisman yo‘qolishi va hatto somatik kasalliklar (L.A. Kitaev-Smyk, R.O. Serebryakova va boshqalar) bo‘lishi mumkin, bu psixologik moslashuvning pasayishiga, aqliy qobiliyatning buzilishiga olib keladi. Natijada, ushbu kasb vakillari orasida funksional holatning tez-tez uchraydigan salbiy ko‘rinishlaridan biri bu “hissiy charchash” holati yuz beradi. Ushbu sindrom ko‘plab tashqi va ichki sabablar ta‘sirida kuchli professional muloqot sharoitida yuzaga keladi va o‘zidagi histuyg‘ularning “o‘chirilishi”, his-tuyg‘ular va tajribalar keskinligining yo‘qolishi, muloqotdagi sheriklari bilan nizolar sonining ko‘payishi sifatida namoyon bo‘ladi. Boshqa odamning tajribalariga befarqlik, hayotning qadr-qimmatini his qilishni yo‘qotish, o‘z kuchiga ishonchni yo‘qotish kabi ruhiy toliqishlar yuzaga keladi. Aniqlanishicha, “hissiy charchash” yosh mutaxassislarda ham, ko‘pincha, ishning uchinchi yilida, keyin esa kasbiy inqiroz davrida sodir bo‘ladi. O‘qituvchi doimo hissiy munosabatda bo‘lishga, o‘quvchiga fikr bildirishga majbur bo‘ladi. O‘quvchilarning hayotida doimiy hissiy ishtirok etish- hissiy reaksiyalarning xiralashishiga, hissiy quruqlik va befarqlikka olib kelishi mumkin. Bu esa o‘qituvchi-shogird tizimidagi munosabatlarga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, ta‘lim jarayonining insoniy lashuviga olib keladi. Ta‘lim tizimida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlarni deformatsiyaga uchrashi pedagogning kasbiy faoliyatda oqsashiga sabab bo‘ladi. “Deformatsiya” atamasi lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, dastlab tashqi ta‘sirlar natijasida tananing jismoniy xususiyatlarining o‘zgarishi (buzilishi) sifatida qaraladi. Kasbiy deformatsiya professional muhit ta‘siri ostida shaxsda jismoniy va psixologik jihatdan o‘zgarishlarda namoyon bo‘ladi. Inson hayotining ko‘p qismiga hamroh bo‘lgan professionalism jarayonini aniq va ko‘p tomonlama ta‘sirga ega.

«Hissiy charchash» muammosini o‘rganish juda qiziq jarayon hisoblanadi. Bu zamonaviy ta‘lim tizimining asosiy muammolaridan biridir. Shu sababli, tadqiqotning dolzarbligi quyidagilar bilan belgilanadi: kasbiy faoliyatning og‘ir sharoitlari ta‘sirida pedagog

orasida kasbiy deformatsiyaning turli shakllari, shu jumladan «hissiy charchash» paydo bo‘lishining ehtimollarining yuqoriligi; ushbu kasb vakillari va ayniqsa yangi o‘qituvchilar orasida «kuyganlik» muammosi haqida yetarli ma‘lumotga ega emasligi - «hissiy charchash» fenomenini oldini olish va tuzatishning ishonchli, tasdiqlangan usullarining hali yetarli darajada ishlab chiqilmaganligini anglatadi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogning kasbiy faoliyatda hissiy charchashiga ota-onalar, hamkasblar bilan bo‘ladigan salbiy munosabatlar uning ruhiy salomatligini buzilishiga, shaxsiy salbiy xususiyatlarining paydo bo‘lishiga va bu pedagogning psixikasida mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Natijada, pedagoglarda o‘z ishlaridan doimiy norozilik, hissiy va jismoniy charchoq paydo bo‘lishi kuzatiladi. Bularning barchasi hissiy charchash sindromini tavsiflaydi. Psixologik va pedagogik adabiyotlarda ushbu muammoning rivojlanishiga qaramay M. V. Agapova [1], V. V. Boyko [3], M. V. Borisova [4], N. E. Vodopyanova [5], M. A. Vorobieva [6], K. A. Dubinitskaya [7], V. E. Orel [8], T. V. Formanyuk [9] va boshqalar, bu holatning oldini olish va tuzatish masalasi bugungi kungacha dolzarbligicha qolmoqda.

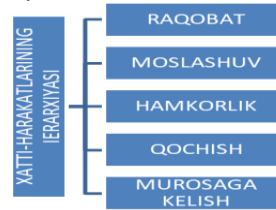
Zamonaviy davrda ta‘lim muassasasida o‘qituvchining ruhiy salomatligini saqlash muammosi ayniqsa keskinlashdi. Jamiyat tomonidan o‘qituvchi shaxsiga, uning ta‘lim jarayonidagi rolga qo‘yiladigan talablar kun sayin ortib bormoqda: bilim, pedagogic mahorat va faoliyat usullari, shaxsiy xususiyatlar shular jumlasidandir.

Bu holat odamning neyropsixik stressining kuchayishini o‘z ichiga oladi, bu esa nevroitik kasalliklar, psixosomatik kasalliklarning paydo bo‘lishiga olib keladi.

O‘qituvchining kasbiy ishi yuqori hissiy yukdir. Yillar o‘tgan sayin pedagoglarda tajribaning ortishi natijasida ular «pedagogic inqiroz», «hissiy charchash»ni boshdan kechirishadi.

M.A.Vorobievanning fikriga ko‘ra, hissiy charchash sindromi professional muloqotning intensivligi sharoitida yuzaga keladi, ob‘ektiv va sub‘ektiv omillar ta‘siri ostida tashqi muhit bilan o‘zaro ta‘sirni aks ettiruvchi pedagog psixikasining simptomatik majmuasini ifodalaydi [6].

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalar asosida, ziddiyatli vaziyatlarda pedagoglarning xatti-harakatlarining ierarxiyasini tuzib chiqdik:

Pedagoglarning ziddiyatli vaziyatlarda qanday munosabatda bo'lishini o'rganar ekanmiz, biz –ko'pchilik pedagoglar jamoada ijobiy munosabatlarni saqlash uchun ziddiyatli vaziyatlardan qochish pozitsiyasini tanlashlarini guvohi bo'ldik.

Boyko.V.Vkasbiy kuyishning omillari deya quyidagilarni ta'kidlab o'tadi ya'ni:

1. Surunkali intensive psixo-emotsional faoliyat
2. Faoliyatning noaniq tashkil qilinishi
3. Bajariladigan faoliyatga nisbatan masulaytning yuqoriligi
4. Kasbiy faoliyatdagi noqulay psixologik muhit
5. Professional shug'ulanadigan psixologik jihatdan qiyin kontengent [15].

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish asosida ta'lim muassasalari pedagoglari o'rtasida hissiy charchashning oldini olish va tuzatish bo'yicha dastur ishlab chiqilgan bo'lib, uning maqsadi hissiy charchashni kamaytirish va atrof-muhitda pedagog shaxsining normal ishlashini ta'minlashdan iborat. Pedagoglarning hissiy charchash sindromining oldini olish va tuzatish dasturi quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- pedagoglarda kasbiy muhim fazilatlarini aktuallashtirish va rivojlantirish (V. I. Dolgova, V. K. Shayaxmetova [10]);
- stressli vaziyatlarda pedagoglar o'rtasida psixologik himoyani shakllantirish (V. I. Dolgova, O. A. Kondratieva [11]);
- pedagoglarning kommunikativ kompetensiyasini oshirish, konstruktiv muloqot qilish ko'nikmalarini o'rgatish, shu jumladan stressli vaziyatlarda (V. I. Dolgova, E. V. Melnik [12]);
- pedagoglarning hissiy barqarorligini shakllantirish (V. I. Dolgova, G. Yu. Golyeva [13]).

E. G. Kapitanetsning fikriga ko'ra hissiy charchash sindromining maqsadli profilaktikasi va tuzatish maqsadida pedagoglar quyidagilarga amal qilishlari tavsiya etiladi:

- o'quv yuklarini ataylab va bir tekis taqsimlang;
- dam olish uchun vaqt topishga harakat qiling;
- bir faoliyatdan boshqasiga o'ting;
- ishdagi nizolarni hal qilish osonroq;
- har doim va hamma narsada eng yaxshi bo'lishga intilmang

[14].

Tadqiqot natijalari. Vodopyanova N.E “Kasbiy kuyish sindromining oldini olish tuzatish: metodologiya, nazaryasi va amaliyoti” kitobida kasbiy kuyishni tuzatishni korreksiyalash va kasbiy kuyish sindromi haqida ma'lumot berib hamda uni bartaraf qilish uchun o'zining xulosalarini bayon qilgan [2].

“Hissiy charchash” hodisasi 1982-yilda Maslach, Pelman va Xartman tomonidan batafsil bayon qilingan. Mualliflarning oxirgisi “tuyganlik”ning ko'plab ta'riflarini umumlashtirgan holda uchta asosiy komponentni aniqladi: hissiy va/yoki jismoniy charchoq, depersonalizatsiya va mehnat unumdorligining pasayishi. Hissiy charchoq haddan tashqari hissiy zo'riqish hissi va bo'shliq hissi, hissiy resurslarning charchashida namoyon bo'ladi. Odam avvalgidek ishtiyoq, istak bilan ishlashga o'zini bera olmasligini his qiladi. Depersonalizatsiya o'z ishining tabiati bilan xizmat qiladigan odamlarga befarq va hatto salbiy munosabatning paydo bo'lishi bilan

bog'liq. Ular bilan aloqalar rasmiy, shaxssiz bo'ladi; paydo bo'ladigan salbiy munosabatlar dastlab yashirin bo'lishi va ichki jilovli tirnash xususiyati bilan namoyon bo'lishi mumkin, bu oxir-oqibat nizolarga olib keladi. Shu kabi sharoitlar uzoq vaqt davomida (olti oygacha) birgalikdagi faoliyatni amalga oshiradigan yopiq mehnat jamoalarida sodir bo'ladi. Mehnat unumdorligining pasayishi o'z malakasining, o'z-o'zini hurmat qilishning pasayishida STARS International University 239 (o'zini professional sifatida salbiy qabul qilishda), o'zidan norozilikda va shaxs sifatida o'ziga salbiy munosabatda namoyon bo'ladi. “Hissiy charchash”da muhim rol o'ynaydigan uchta asosiy omil quyidagilardan iborat: shaxsiy, rol va tashkiliy. Freudentberg “kuyish”ga hissa qo'shadigan shaxsiy xususiyatlar orasida empatiya, insonparvarlik, muloyimlik, maftunkorlik, idealizatsiya, introversiya, fanatizmni ta'kidlaydi. Ayollarning hissiy charchoqni erkaklarga qaraganda tezroq boshdan kechirishi haqida dalillar mavjud, garchi bu barcha tadqiqotlarda tasdiqlanmagan bo'lsa-da. A. Pines va uning hamkasblari kasbiy yuksalish, avtonomiya va boshqaruv tomonidan nazorat darajasi va ish joyidagi o'z-o'zining ahamiyatlilik hissi bilan “tuyganlik” o'rtasida bog'liqlik o'rnatdilar. Ishning ahamiyati “tuyganlik”ning rivojlanishiga to'siqdir. Shu bilan birga, kasbiy o'sishdan norozilik, qo'llab-quvvatlash zarurati, avtonomiyaning yetishmasligi “tuyganlik”ka yordam beradi. V.D. Kovalchuk o'z-o'zini hurmat qilish va nazorat qilish joyi kabi shaxsiy xususiyatlarning rolini ta'kidlaydi.

Xulosalar. Yuqoridagi tadqiqotlarga binoan xulosa qilib shuni aytadiki kasbiy kuyishni korreksiyalashda kommunikativ kompetensiyalarni kengaytirish hamda ularning oldini olish bo'yicha quyidagi xulosalarga kelgan:

1. Stressning ta'sirini yumshatish.
2. Stressli vaziyatlarni oqilona va ijobiy baholashni ishlab chiqish.
3. Shaxsiy stress darajasini boshqarish qobiliyatini rivojlantirish.
4. Shaxsiy o'sish uchun psixologik tizimini o'zlashtirish va o'z-o'zini anglash.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash zarurki, hissiy kasbiy charchash juda murakkab jarayondir, chunki bu sindromga moyil bo'lgan odam, ko'pincha, uning alomatlarini bilmaydi. U o'zini tashqaridan ko'ra olmaydi va unga nima bo'layotganini tushunmaydi. Shuning uchun unga qarama-qarshilik va ayblov emas, balki qo'llab-quvvatlash va e'tibor kerak. Ushbu sindromning paydo bo'lishining oldini olish, zaiflashtirish yoki bartaraf etish uchun profilaktika choralarini ko'rish kerak. An'anaviy tarzda aytishimiz mumkinki, charchash juda yuqumli va xodimlar orasida tez tarqalishi mumkin. Kuchlanishga moyil bo'lganlar kinik, negativist va pessimistlarga aylanadi va ular boshqa odamlar bilan ish joyida o'zaro munosabatda bo'lib, tezda butun jamoani “tuyganlik” to'plamiga aylantirishi mumkin. Shu sababli kasbiy hissiy charchashning oldini olish ta'lim muassasasi rahbarining boshqaruv faoliyatida muhim yo'nalishga aylanishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Agapova M. V. Kuyish sindromi bo'lgan kasblarga yordam berish bo'yicha mutaxassislarni ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya qilish imkoniyatlari // Integrativ psixologiya xabarnomasi / ed. V. V. Kozlov. - Yaroslavl, 2004. - S. 19-21.
2. Vodopyanova N. E. Kuyish sindromining oldini olish va tuzatish. - Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg universiteti nashriyoti, 2011. - 160.
3. Boyko V.V. Professional muloqotda «hissiy charchash» sindromi. - Sankt-Peterburg: Peter, 1999. - 105.
4. Borisova M. V. O'qituvchilar orasida hissiy charchash fenomenining psixologik determinantlari // Psixologiya savollari. - 2005. - No 2. - S. 96-105.
5. Vodopyanova N. E., Starchenkova E. S. Kuyish sindromi: tashxis va oldini olish. - Sankt-Peterburg: Peter, 2008. - 336.
6. Vorobieva M. A. O'qituvchilarning hissiy charchashini o'rganish // Ta'lim va fan. Izv. Ural. Ros departamenti. akad. ta'lim. - 2006. - No 1. - S. 70-75.
7. Dubinitskaya K. A. Maktabgacha ta'lim muassasalari o'qituvchilari va tarbiyachilari o'rtasida hissiy charchash sindromi shakllanishining ijtimoiy-psixologik jihatlari. Vestnik MGOU. - 2010. - No 4. - S. 57-65.
8. Orel V. E. Shaxsning ruhiy charchash sindromi. - M.: «Rossiya Fanlar akademiyasining Psixologiya instituti» nashriyoti, 2005. - 330.

9. Formanyuk T.V. «Emosional charchash» sindromi o'qituvchining kasbiy disadaptatsiyasining ko'rsatkichi sifatida // Psixologiya savollari - 1994. - No 6. - P. 57-64.
10. Dolgova V.I., Shayaxmetova V.K. Kasbiy jihatdan muhim fazilatlarining o'zgarishligi: monografiya . - Chelyabinsk: REKPOL nashriyoti, 2009. - 314.
11. Dolgova V. I., Kondratieva O. A. Psixologik himoya: monografiya. - M.: Pero, 2014. - 160 b.
12. Dolgova V.I., Melnik E.V. Empatiya: monografiya. - M.: Pero, 2014. - 185 b.
13. Dolgova V. I., Golyeva G. Yu. Shaxsning hissiy barqarorligi: monografiya. - M.: Pero, 2014. - 196 b.
14. O'qituvchilarning kasbiy faoliyatida hissiy charchash sindromining namoyon bo'lishi // Oryol davlat universitetining xabarnomasi. Seriya: Yangi gumanitar tadqiqotlar. - 2011. - No 3. - S. 100-102.
15. Boyko V.V. Muloqotdagi his-tuyg'ularning energiyasi "filin" 1996.-p 52-54.

UDK:7.091.279

Zebuniso AXRAROVA,

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, p.f.n

TDPU professori, p.f.d. Sh.Abdullayeva taqrizi asosida

JADID MA'RIFATPARVARLIGINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada XX asrda Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan jadid marifatparvarlarining marifiy- pedagogik faoliyati haqida so'z yuritiladi. Jadid darsliklari haqida atroflicha malumotlar yoritiladi va shu bilan birgalikda ularning didaktik mazmuni ochib beriladi. Darsliklar tahlilida Mahmudxo'ja Behbudiyning "Jug'rofiya" darsligiga alohida to'xtalib, uning mazmun mohiyati tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, marifatparvarlik, pedagogik faoliyat, jadid darsliklari, maktab, maorif, milliy pedagogika.

УНИКАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ДЖАДИДСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассказывается о просветительско-педагогической деятельности современной интеллигенции, сыгравшей важную роль в общественно-политической жизни Туркестана в XX веке. Будет освещена подробная информация о джадидских учебниках и раскрыто их дидактическое содержание. При анализе учебников будет проанализирован учебник Махмудхожи Бехбуди "География".

Ключевые слова: Модернизм, просвещение, педагогическая деятельность, современные учебники, школа, образование, народная педагогика.

UNIQUE ASPECTS OF JADID ENLIGHTENMENT

Annotation

This article describes the educational and pedagogical activities of the modern intelligentsia, which played an important role in the socio-political life of Turkestan in the XX century. Detailed information about the Jadid textbooks will be covered and their didactic content will be revealed. When analyzing the textbooks, the textbook of Mahmudhoji Behbudi "Geography" will be analyzed.

Key words: Modernism, education, pedagogical activity, modern textbooks, school, education, folk pedagogy.

Kirish. Jadid ma'rifatparvar ziyolilari orasida maorif, maktab ishlarini tashkil etish va uning asoslarini yaratish ishini bir butun holda qarab, bu yo'lda ham ko'p muvaffaqiyatlarga erishgan. Ushbu asoslar esa ularning usuli jadid maktablari uchun yaratgan kitob va qo'llanmalarida aks etadi. Jadid ma'rifatparvar pedagoglari orasida Mahmudxo'ja Behbudiy yaratgan usuli jadid ruhida o'zbekcha va forscha darsliklari o'z zamonasida e'q juda mashhur bo'lib ketgan va ulardan ba'zilari qayta nashr etilgan. Behbudiy yaratgan darsliklar haqida keyingi vaqtlarda olimlarimiz tomonidan e'lon qilinaётgan maqola va risolalarda nomlari qayd etilib kelindi. Bular 1990 yilda nashr qilingan B. Qosimov va U. Dolimovlarning "Ma'rifat darg'alari" nomli kitobida, Sh.Turdiyevning 1994 yili "Muloqot" jurnalining 3-4 qo'shma sonlarida e'lon qilingan "Mahmudxo'ja Behbudiy" sarlavhali maqolasida, A.Aliyevning "Ma'rifat" gazetasi 1993 yil 16 iyunda "Mahmudxo'ja Behbudiy ta'lim-tarbiya xususida" maqolasi, N.Avazovning 1993 yil chop etilgan "Mahmudxo'ja Behbudiy – ma'rifatparvar" nomli risolasida tilga olinib o'tilgan.

Asosiy qism. Olimlarimiz tomonidan keltirilgan Behbudiy darsliklari ro'yxatiga suyangan holda, adibning o'z muharrirligidagi "Samarqand" gazetasi va "Oina" jurnallarida doimo so'nggi sahifadan joy olgan "Usuli jadid maktabi uchun tayёр kitoblar" sarlavhasi ostida sanab o'tilgan kitoblar ro'yxatini keltirish mumkin. Bular quyidagilar:

Alifbo maktabi islomiya - forscha.

Kitobat ul-atfol (Bolalar uchun kitob) - turk va forscha tillarda.

Amaliёti islom - turkiy tilda

Muxtasari tarixi islom - o'zbek tilida. Muntaxabi jug'rofiyai umumiy - turkiy tilda.

Madxali jug'rofiyai imroniy - Muxtasari jug'rofiyai Rusiy-fors va o'zbek tillarida.

Ushbu ro'yxatdan tashqari B.Qosimovning "Yoshlik" jurnalida e'lon qilingan "Karvonboshi" maqolasida tatar e'zuvchisi Olimjon Ibrohimovning so'zlarini keltiradi. Unda shunday deyilgan: "...darsliklarimiz olamida Istanbul Ahmad Midxatning "Xoja avval"i, bizning "Muallimi avval"imiz o'mina alarning Xo'ja Behbudiyylari "Adibi avval"lar e'zg'onlig'in..." aytib o'tadi. Bundan tashqari N.Avazov o'zining "Mahmudxo'ja Behbudiyning ijodiy merosi" nomli dissertatsiyasida Behbudiy kitoblari ro'yxata tuga 1918 yilda yaratilgan "Hisob" nomli kitobni ham keltiradi. Yuqoridagi dalillarga suyangan holda aytish mumkinki, Behbudiyning "Adibi

avval" va "Hisob" nomli darsliklari ham mavjud bo'lgan. Lekin haligacha bu kitoblar ilmiy jamoatchilik tomonidan topilgan emas. Behbudiy darsliklari tartibini yuqorida nomlari keltirilgan olimlarimiz tomonidan tuzilgan ro'yxatlarga va Behbudiyning o'zi sanab o'tgan kitoblar ro'yxatiga suyanib, ularni quyidagicha keltirish mumkin:

Alifbo maktabi islomiya. - 1904 yil. fors tilida. 40 sahifa, 15 tiyin.

Madxali jug'rofiyai imroniy - Muxtasari jug'rofiyai Rusiy (Aholi jug'rofiyasiga kirish). - 1905 yil. fors tilida, 88 sahifa, 45 tiyin.

Muntaxabi jug'rofiyai umumiy (+isqacha umumiy jug'rofiya).

1906 yil, 124 sahifa, 75 tiyin.

Kitobat ul-atfol (Bolalar uchun kitob). - 1908 yil. birinchi nashri, 1914 yil, ikkinchi nashri, turk va fors tillarida, 36 sahifa, 15 tiyin.

Amaliёti islomiya - 1908 yil, turk tilida, 36 sahifa, 15 tiyin.

Muxtasari tarixi islom (Islomning qisqacha tarixi). - 1909 yil, o'zbek tilida, 38 sahifa, 15 tiyin.

Hisob. - 1918 yil. (Ushbu "Hisob" nomli kitob haqidagi ma'lumotni N.Avazovning "M.Behbudiyning ijodiy merosi" dissertatsiyasiga e'zilgan avtoreferatidan oldik. 1995 yil, 17 fevral, 12-bet.)

Yuqorida B.Qosimovning "Karvonboshi" maqolasida aytilgan "Adibi avval" darsligini yetarli darajada asoslanmaganligi, Behbudiyning o'zi va boshqa olimlar tomonidan qayd etilmaganligi uchun uni kitoblar ro'yxatiga ongli suratda kiritmadik. Muallifning o'z kitoblar ro'yxatida "Madxali jug'rofiyai imroniy va Muxtasari jug'rofiyai Rusiy kitoblarini tire bilan bitta tartibda beradi. Demak, ushbu kitoblar ikki nomdagi bitta kitob deyish mumkin.

Biz olib borgan izlanishlarimiz natijasida Rossiyaning Moskva shahridagi bosh kutubxona fondida saqlanaётgan Behbudiyning "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" kitobidan nusxa ko'chirtirib keltirdik va Behbudiyning nabirasi, Samarqand Davlat universiteti professori Nadimxon Behbudiy shaxsiy kutubxonasida saqlanaётgan "Kitobat ul-atfol" nomli darsliklarini topib, tadqiq qilishga muvaffaq bo'ldik. qolgan darsliklar haqida esa Behbudiyning o'zi "Oina" jumali va "Samarqand" gazetida bergan ta'riflariga suyangan holda o'z mulohazalarimizni baён etamiz.

M.Behbudiy jug'rofiyaga oid ikki kitob va bir necha maqollar e'zgan. Bular "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" va "Madxali jug'rofiyai imroniy", deb ataladi. Ushbu maqolaga oid "Jug'rofiya ilmi",

"Jug'rofiya chist", "Tarix va jug'rofiya" kabi yirik maqolalari mavjud. Bundan tashqari, muallif bu mavzuda o'sha davr matbuotida tez-tez murojaat qilib turgan.

"Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" Behbudiyning birinchi jug'rofiy kitobi sanaladi. Kitob muallif ta'kidlaganidek, usuli jadid maktablari shogirdlari uchun yaratilgan. Darslik muqovasida "Kitob. Muntahabi jug'rofiyai umumiy va namunai jug'rofiya. Riè- ziy, tarixiy, imroniy, rusiy, sièsiy va tatbiqot diniya va fanniya" degan so'zlar bilan boshlanadi. Ushbu èzuvlardan shuni anglash mumkinki, kitob maktab shogirdlariga sodda va tushunarli tilda eng umumiy jug'rofiy bilim berish uchun yaratilgan. "Bismillohir Rahmonir Rahiyim", deb boshlanuvchi so'z boshida muallif ushbu darslikni yaratish uchun "...turkiy, arabiy, forsiy, rusiy lafzlarga" tasnif bo'lgan o'tuz qadar qadim va jadid kitob va arasoil jug'rofiya, hay'at, rièziy, tarixiy, tabiiylardan mo'tabar nusxa" larini ko'rib chiqib, ulardan ijodiy foydalanib, "jam va tartib" qilganligini baèn etadi. Muallif jug'rofiy kitobini o'z sarf-xarajati evaziga yaratilganligini qayd etib o'tadi va bu ishdan maqsadi ahli vatanga ko'rsatgan bir xizmatimdir, deydi. Kitobxonlarga murojaat etib, agar kitobda biror bir kamchilik ko'rsangiz, albatta, bizga murojaat eting, shoyad bu sizlarning maorif taraqqiëtiga xizmatigizdir, deydi. Behbudiyning jug'rofiy kitobi 103 betdan iborat bo'lib, unga yer sharining xaritalari ilova qilingan. Mavzular birin-ketin oddiy jug'rofiy tushunchalardan asta-sekin rivojlanib boradi va kichik-kichik maqolalar tarzida xalqona uslubda baèn etiladi. +olaversa, kitob usuli jadid shogirdlariga mo'ljallanib yaratilganligi uchun ham oddiy iboralardan, o'rinli o'xshatishlardan foydalanishga harakat qilingan. Buni biz mavzularga qo'yilgan sarlavhalardan ham ko'ramiz. Bular: "Jug'rofiya qachon paydo bo'lgan?", "Turkiston donishmandlari", "Jug'rofiya o'qimoqning nafiq", "Jug'rofiya o'qumoq musulmonlarga lozimdur", "Eski va yangi donishmandlar", "Yangihamolarning so'zlaridan namunalar", "Yerni shakli", "Hukamol qavliha yerni yumaloqligini alomatlari", "Tog' va soylar yerni yumaloqligiga zarar qilmaydur", "Yer aylanganda ustidagilarning yiqilmasligi" kabi. Ushbu sarlavhalar ostida esa bu ilmning afzalligi, uni bilmoq dunèni bilishning kalitlaridan biri ekanligini barcha dalilu isbotlar bilan baèn etadi. Muallif jug'rofiya ilmida shuhrat qozongan olimlar haqida gapirganda, albatta, Turkiston ulamolarini mehru muhabbat bilan tilga oladi. "Turkiston ulamolarini hammasini ahvoli va tasnifotini èzmoq lozim bo'lsa, ushbu kitobimizdan ham kattaroq kitob tayèrlamoq kerak bo'latur", deydi. Undan so'ng esa Turkiston ulamolarining nomlarini keltirib o'tadi. Bular: Ko'ragoniy Samarqandiy (Mirzo Ulug'bek), Muhammad Xo'jandiy, Ali bin Mojarov o'g'li Hasan, Abdulla Farg'oniy, Abu Rayhon Xorazmiy, G'iesiddin Samarqandiy, G'iesiddin Muhammad Hiyoriy, Muhammad Farg'oniy, Hofiz Abru Hiyoriy, Abu Sa'd Sam'oniy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mir Abdulkarim Najariy... Muallifning ushbu fuzalolarni tilga olishdan maqsadi, Turkiston ahlining shu kungacha na qadar ilmu urfonga oshnoligini va hatto butun dunèi olam ularning ijodlaridan bahramand bo'lganligini ko'z-ko'z qilish edi. Bu jug'rofiya ilmi biz uchun yangilik emas, balki u bizning bobomeros ilimimizdir, degan fikrni ilgari suradi. Bugungi ilmsizlik ahvoli esa mustabidlik sièsatini sabab ekanligini ishoralar bilan ko'rsatishga harakat qiladi. "Ovrupe è Rusiyani 15 yashar bir shogirdi bizni 50 yashar savdogar è mullalarimizdan dunèi ilmi to'g'risig'a yaxshi xabardordir", deydi muallif kuyinib. Bugun ahli dunèi telegraf, telefon, har xil mashinalar ixtiro qilib, taraqqiëtgà yuz tutmoqdaki, bizning Turkiston musulmonlari hali ham "Yer ho'kuz shohiga, ho'kuz balig'ga, balig' suvga, suv havog'a, kazo-kazo", degan avomona xaël bilan yurib-

dilar, deydi. Behbudiyning bu so'zlari nafaqat ushbu kitob mo'ljallangan maktab shogirdlariga aytilgan bu narsa balki, butun Turkiston ahlini o'ylantiradigan masalalardan biri edi. Yer haqidagi qarashlar doimo ikki xil ixtilof bilan davom etib kelgan. Muallif buni quyidagicha keltiradi: "Ba'zi ulamolarni kitoblariga yer sokin, yangi ulamolarni kitoblarig'a yer aylanatur, deb ta'kid qilatur", deydi. Ushbu masalani oydinlashtirish uchun muallif diniy bilimlarning pirlaridan bo'lgan hazrat imom G'azzoliyga murojaat etadi, uning asarlarida ham yer ho'kuz ustida turadi, degan gapni aslo uchratmay, balki, yer havoga muallaq turganligini nisbat berganini aytib o'tadi.

Behbudiy jug'rofiy hodisalarini baèn etar ekan, uning tushunarli bo'lishi uchun o'rinli va qiziqarli o'xshatishlar topadi. Oqibatda, bu o'xshatishlar bolalar ongiga tez yetib borishiga sabab bo'ladi. Masalan, "Tog' va soylar yerni yumaloqligiga zarar qil- maydur" sarlavhasi ostida berilgan maqolada "Yer ila tog'ni nisbati shundaydirki, bir katta tarvuz ustiga bir dona qora qumni qo'yilganidek, ya'ni yerni bir tarvuz faraz qilsa o'n ming gazlik baland tog' oni oldig'a biro dona qora qumdek..." , degan qiziqarli o'xshatish qiladi. "Yer aylanganda ustidagilarni yiqilmasligi" sarlavhasi ostida baèn qilingan fikrlarda esa, qozuqg'a bog'lab qo'yilgan otdak, yerimiz markaz shamsiya atrofig'a oniy joziba arqonini o'zunlikig'a qarab aylanib uzoq ketarmaydur", degan o'rinli ham mantiqli o'xshatish yasaydi. "Xarita" sarlavhasi ostida, bu jug'rofiy atamani tushuntirar ekan, uni, "Odamni shakli va hay'ati naqdar katta è nihoyat kichik qilib ko'rsatmoq suvrati kishilarga mumkinligidek ilm ahliga yerni shakliyatini istaganlaricha kichik qilib ko'rsatmoq mumkindir", deb xarita haqida tushuncha beradi.

Behbudiy ibtidoiy davrdan boshlab insoniyat tarixida ro'y bergan mashhur voqealar haqida ma'lumotlar berishga harakat qiladi va sanalar asnosida bu voqealarning tartibini tuzib chiqadi. Masalan, 2920 sanada dehqonlik asbobi yasalgani, 2723 sanada zaytun daraxti ekilgani, 2725 sanada libos tikilmoqlik boshlangani... Xuddi mana shunday voqealar batafsil baèn etiladi. Muallif ushbu darslikda dunèning turli tuman hodisalarini haqida ko'proq ma'lumotlar berishga harakat qiladi. "Dunèning oqchalari" sarlavhasida dunè pullari haqida qiziqarli ma'lumot beradi. Masalan, Tanga (kumush), tilla (oltun)- Buxoro, tanga (kumush) - Xiva, Kildor (kumush) - Hind, rupiya (kumush) - Afg'on, Qiron (kumush) - Eron, Yan (kumush) - Yapon, Lira (oltin) - Usmoniy, funt (sterling) - Angliya, Frank (kumush) - Fransiya, Mark(kumush) - Germaniya, Dullar (kumush) - Amerika ... kabi.

Darslik so'ngrog'ida "Muallifdan e'lon" èzuvi ostida Behbudiyning o'zi yaratgan kitoblari haqida ma'lumotlar berilgan. "Alifbo maktabi islomiya" e'lonida "Bolalar uchun usul jadida uzra forsiy tilg'a qirq sahifalik bir kitobchadur. Riq'iy xat ila 4-5 qalam xat o'tkarilib o'zimiz tab' va tahrir etganmiz", deb èzadi va uning bahosini ham ko'rsatib o'tadi. Bundan shu narsa ko'rinadiki, Behbudiy o'zi yaratgan kitoblari targ'ibotida, ushbu darsliklaridan hamunumli foydalana bilgan. Kitobningeng so'nggi sahifalarida Shimoliy va Janubiy Afrika, Ovrupe, Avstraliya, Rusiya kabi mamlakatlarning xaritalari ilova qilingan.

Xulosa. Behbudiyning "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" darsligi xususida shuni ta'kidlab o'tish lozimki, muallif o'z oldiga qo'yan usuli jadid maktablarining o'rta sinf shogirdlariga eng umumiy jug'rofiy ma'lumot berish vazifasini o'z o'rmda bajara olgan. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, bu kitob nafaqat maktab shogirdlari, balki Turkistonning barcha afkor ommasi uchun ham qulay bir qo'llanma ekanini ko'ramiz.

ADABIYOTLAR

- Behbudiy M. Muntahabi jug'rofiyai umumiy va namunai jug'rofiya.- Samarqand:- Tipografiya G.I. Demurova.1906 yil,103-bet.
- Behbudiy M. Tarix va jug'rofiya. Turkiston viloyatining gazet.-1908yil.-1dekabr.-№ 90.
- Ahrorova Zebuniso Baxromovna (2019). Alisher Navoiijodiy vositasida barkamol avlodni tarbiyalash. Sovremennoye obrazovaniye (Uzbekistan), (3 (76)), 49-53.
- Behbudiy M. Qasdi safar.Oina.-1914 yil-№ 31.-598-600 b.
- Ahrarova Z.B. (2021). Uzlaksiz ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonlari. Academic research in educational sciences, 2 (NUU Conference 1), 190-194.
- Allayorova, S. N. (2017). Germenevtika. O'quv qo'llanma.
- Sodiqov U. J. (2021). Yangi O'zbekiston sharoitida pedagogika fanining taraqqiyoti va innovatsiyalar. Academic research in educational sciences, 2 (NUU Conference 1), 41-47.
- Abdullayeva, G. A., & Allayorova, S. N. (2021). Tarbiya jarayoni sifatini kvalimetrik monitoring qilish: muammo va yechimlar. Sovremennoye obrazovaniye (Uzbekistan), (12 (109)), 63-.

Sevar AXRAROVA,

Тошкент давлат техник университетини профессори, f.f.d
E-mail:sevarahon1960@gmail.com

O'zMU professori A.Utamurodov taqrizi asosida

YANGI O'ZBEKISTONDA AYOLLAR FAOLLIGINI OSHIRISHDA BERILAYOTGAN IMKONIYATLAR

Аннотация

Maqolada jamiyatda xotin-qizlarga bo'lgan munosabat, ularning huquqlari va ishlab chiqarish jarayonlarida ishtiroki va faolligi tahlili ko'rsatib o'tilgan. Ayollar mehnati, faol va oqila, dono, izlanuvchan, zamonaviy ayol qiyofasi shakllanishining o'ziga xos jihatlari atroflicha o'rganish bo'yicha kreativ masalalarga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: Ayol va xotin-qizlar, o'tmish, ijtimoiy hayot, ishlab chiqarish, ayollar bandligi, ayollar uyushmalari, tadbirkorlik, "Ayollar"daftari.

ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЯ АКТИВНОСТИ ЖЕНЩИН В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье представлена проблема отношения к женщинам в обществе, их прав, а также анализ их участия и активности в производственных процессах. При творческом изучении выделено акцент на образ женщины – специфики труда, формирование активного, умного, творческого, любознательного и формирование имиджа современной женщины.

Ключевые слова: Женщины, прошлое, общественная жизнь, производство, занятость женщин, женские ассоциации, предпринимательство, «Женские» тетрады.

OPPORTUNITIES FOR INCREASING WOMEN'S ACTIVITY IN NEW UZBEKISTAN

Annotation

The article presents the problem of attitudes towards women in society, their rights, as well as an analysis of their participation and activity in production processes. During the creative study, the emphasis is placed on the image of women - the specifics of work, the formation of an active, intelligent, creative, inquisitive and the formation of the image of a modern woman.

Key words: Women, past, social life, production, women's employment, women's associations, entrepreneurship, "Women's" notebooks

Kirish. Ayollarning jamiyatdagi mavqei, nufuzi, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ta'minlanganligi, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan yetukligi, siyosiy ongi, ijtimoiy tafakkuri, huquqiy madaniyati va savodxonligi oshirish masalasi har qachon va hamma davrlarda tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib kelgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezident Sh.Mirziyoyev tomonidan 2019 yil 2 sentabr kuni «Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida»gi O'zMQ-552-sonli O'zbekiston Respublikasi Qonuniga imzo qo'yildi. Xotin-qizlarning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida O'zbekiston Respublikasida Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiya tashkil etildi. Qonunga muvofiq barcha vazirlik va idoralarda gender tenglikni masalalari bo'yicha Maslahat kengashi organlari faoliyatini yo'lga qo'yish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqildi va mehnat jamoalarida Maslahat kengashlari tashkil etildi.

Jamiyatda ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda ularni ish bilan bandligining ta'minlanishi muhim ahamiyatga ega. Zero, har tomonlama faol va oqila, dono, izlanuvchan, zamonaviy ayol mehnatidan, salohiyatidan nafaqat uning oilasi, balki butun jamiyat manfaatdor bo'lishi chin haqiqatdir va biz qurayotgan jamiyatning og'ir yukini dadil ko'tarib, uning poydevorini mustahkamlab turadigan asosiy kuch – jamiyatimizdagi har bir oila, har bir inson, har bir fuqaro, shu jumladan, xotin-qizlar ekanligini unutmashimiz kerak.

Asosiy qism. XX asrning 80 - yillari oxiri va 90 yillari boshlarida O'zbekistonda ish bilan band bo'lmagan aholining soni mehnatga yaroqli aholining 13,85 foizini tashkil qilgan[1]. Shu bilan birga ularning 90 foizini ayollar tashkil qilgan. Davlat statistika departamenti tomonidan o'tkazilgan so'rov shundan guvohlik beradiki, so'ralgan ayollarning 55 foizi oilasiga mablag' ishlab topish uchun ishlayotganligini, 14 foizi esa moddiy jihatdan mustaqil bo'lish uchun ishlayotganini ta'kidlagan.

O'zbekistonda oilada milliy an'analarimiz, urf-odatlarimiz, oilaviy munosabatlar, turmush tarzimiz o'zgarishlarga uchragan bo'lsada, ayollarimiz baribir ularni saqlab qolishga erishdilar. O'tmishda ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini ta'minlash siyosatidagi buzilishlardan biri farzandlarini tarbiyalash bilan mashg'ul bo'lgan ayollarni ish bilan ta'minlash masalasining hal etilmaganligidir. Bu ayniqsa aholisining katta qismi qishloqlarda yashaydigan va qaramog'ida 3-5 va undan ortiq farzandi bo'lgan

qishloq ayollarining mehnat qilishi uchun shart-sharoit yaratilmaganligida, ularni mamlakat siyosiy hayotida, hatto o'zlari mehnat qiladigan xo'jalikni boshqarish ishlarida qatnashishidan chetlashtirib qo'yilganligida yaqqol namoyon bo'ldi. Shu tarzda qisqa ish kuni sifatida ishlash imkoniyatiga ega bo'lmaslik, jamiyat faoliyati u yoqda tursin, hatto o'zlari yashaydigan xo'jalikni boshqarish ishlaridan boxabar bo'lmaslik, qarorlar qabul qilinayotganida yoki choralar ko'rilayotganda ularning fikri bilan hisoblashilmasligi, ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan boshqarilishi va ularning barcha muammolari, tashvishlari haqida yakka hukmron bo'lgan partiya hamda davlatning «qayg'urishi» oxir-oqibatda mamlakatimizning ko'p sonli ayollar jamoasini ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy hayotdan chetda tutib turdi, ijtimoiy-siyosiy faolliklarini sezilarli darajada pasaytirib yubordi. Bundan tashqari boqimandalikni, mehnat qilish o'rni imtiyozlardan foydalanish xislatlarini ularga singdirib bordi.

Yaqin o'tmishda kommunistlar tomonidan qishloq ayollarini «faollashtirish» bo'yicha katta mafkuraviy ish olib borilgan edi. Hozirgi vaqtda ko'pchilik ommaviy nashrlarda ba'zi ayollarda qadimiy ma'naviyatimiz durdonalarida tasvirlangan buvijonlarimizda bo'lganidek qanoatlilikning yo'qligi, to'y-hashamlarga, boylikka o'chlik, dabdababozlikka berilganlik, erkaklar kabi ichib-chekib yurish kabi illatlar mavjudligi haqida har kuni yozildi, ammo bu illatlarning qayerdan paydo bo'lganligi, qanday mafkura asosida shakllanganligi xususida o'ylab ham ko'rilmadi. Shirkat va fermer xo'jaliklarining aksariyatida natura hisobida ayollarga ish haqi to'lanishi, g'o'zaga va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlariga ishlov berish, mollarga qarash, pilla yetishtirish kabi kam haq to'lanadigan va og'ir mehnat talab qiladigan ishlarni bajarish ularning zimmasiga yuklanganligi ayollar mehnatining haq to'lanmaydigan qismining ko'payishiga, ayollar ijtimoiy maqomining pasayishiga olib kelgan. Bizning fikrimizcha, sovet tuzumini o'lkamizning musulmon ayollari ustida o'tkazgan bu tajribalari asoratidan, salbiy oqibatlaridan birdaniga qutulish qiyin kechdi, ayollarimizning o'zligini anglashi uchun mustaqillik tufayli keng imkoniyatlar va ro'shnolik eshiklari ochildi.

Muammo muhokamasi. O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lga o'tishi hamda iqtisodiyotning rivojlanishi natijasida ijtimoiy sohaga ham katta e'tibor berila boshlandi, avvalo, yetarli miqdorda mablag' ajratila boshlandi, davlat bog'chalari bilan bir qatorda xususiy bog'chalar ishga tushdi. Natijada ayollarni yana ishlab

chiqarishda ishtirok etishiga, mamlakatimizning xalq xo'jaligi taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shishiga imkoniyat yaratildi. Shunga qarab milliy iqtisodiyotda ish bilan band bo'lgan ayollarning soni ham o'sib bordi. Bolaga qarash ta'tilida uzoq muddat bo'lgan ayollarning malakasi, ilm darajasi ancha pasayadi, chunki erkaklarga qaraganda ularning o'z kasbiy malakasini uzluksiz oshirib borish imkoniyati juda past. Bu esa mehnat bozorida ayollarning mehnatiga bo'lgan talabning pasayishiga sabab bo'ladi va mehnat bozorida ayolning ahvolini og'irlashtiradi. Masalan, 2017 yilda O'zbekistonda ayollarning ish haqi erkaklar ish haqining o'rtacha 81 foizini tashkil etgani holda, ularning o'rtasidagi ishsizlik darajasi erkaklarga qaraganda 1,5 marta ko'p bo'lgan[2].

Hozirgi paytda ishsizlar sifatida ro'yxatga olinganlarning 60 foizga yaqinini ayollar tashkil etadi. Ularning orasida balog'at yoshiga yetgan qishloq va shahar yoshlari, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarini tamomlaganlar katta miqdorni tashkil etadi. Ihsiz sifatida ro'yxatga olingan ayollarning 80 foizdan ortig'i biron-bir kasbga ega emas. Ammo, bu ko'rsatkich keyingi yillarda o'zgarishga uchrayapti.

Ayollarning ish haqi ba'zi mehnat jamoalarida pastligicha qolmoqda. Masalan, ayollar ko'pchilikni tashkil etgan ijtimoiy sohada 2017 yilda ayollarning ish haqi respublika bo'yicha o'rtacha ish haqining 60-75 foizi darajasida bo'lgan. Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi tomonidan o'tkazilgan so'rov natijasida aniqlanishicha, so'ralgan ayollarning 85 foizidan ortig'i respublika bo'yicha o'rtacha ish haqidan kam oylik daromadga ega bo'lgan. Bunday ayollar esa qishloq joylarda so'ralganlarning 91 foizini tashkil qilgan. So'ralganlarning 67 foizi o'z ish haqidan qoniqmasligini bildirgan, 52 foizi[3] esa olayotgan ish haqi ularning moddiy mustaqilligini ta'minlamayotganini ta'kidlagan.

Ayollar masalalari bilan shug'ullanadigan NNT lar faol ish olib bormoqdalar va mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida o'z o'rniga ega. "Respublikamizda ayollarning 600 dan ziyod NNT lari mavjud. Ularning 18,5 foizi davlat dasturlarini amalga oshirishga, 3,7foizi qonunlarni ishlab chiqarish va muhokama qilishga yo'naltirilgan"[4].

"Tadbirkor ayol" O'zbekiston ayollar Assotsiatsiyasi (uyushmasi) ning 2019 yilda 1660 nafar a'zosi bo'lib, atrofiga 6 mingdan ortiq faollarni birlashtirgan. Ularning 70 foizdan ortig'i o'zining mustaqil ishiga ega, vaholanki 1999 yilda ular uyushma a'zolarining 20 foizidan oshmagan edi. Uyushmaning sayh-harakatlari tufayli 18789 ta ish o'rni yaratilgan bo'lib, 40 mingdan ziyod xotin-qizlarga xizmat ko'rsatadi. Barcha viloyatlarda o'zining bo'limlariga ega. "Biznes -inkubator", "Bozor ko'nikmalarini shakllantirish", "Fermer-fermerga", "Biznesni qo'llab-quvvatlash", "Eksportga yordam berish" kabi grant loyihalarni amalga oshirmoqda. Xotin-qizlarga malakali bilim berish, o'z tadbirkorligini yo'lga qo'yishiga ko'maklashish, xorijda tajriba orttirishiga yordam berish kabi muhim vazifalarni bajarib kelmoqda.

"Siyosiy partiyalar a'zolarining 35-50 foizini ayollar tashkil etadi. 2013 yilning dekabrda bo'lib o'tgan Fuqaro yig'inlarining raislari saylovida ko'rsatilgan nomzodlarning 39 foizini ayollar tashkil qildi"[5]. 2018 yildagi ma'lumotlarga ko'ra siyosiy jarayonlarda ishtirok etgan 581807 nafar tadbirkor ayoldan: Liberal demokratik partiyada – 146853 nafar, Xalq demokratik partiyasida – 217225 nafar, Milliy tiklanish demokratik partiyasidan – 97646 nafar, Adolat sotsial-demokratik partiyasida – 120083 nafarni tashkil etgan[6].

Siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy sohalarida «Kuchli jamiyatdan – rivojlangan davlat sari» tamoyili amalga oshirilmoqda. Darhaqiqat, huquqiy davlat - yangi O'zbekistonda yaratish milliy davlatchiligimizning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Chunki Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan ishlab chiqilgan yangi O'zbekiston, insonparvar, huquqiy davlat yaratishga doir ko'rsatmalarning asosida ham barcha narsadan qonunning ustuvorligi g'oyasi yotadi. Muammo va yechimlar: Mamlakatimizda ayollarga, ularning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga jiddiy e'tibor berilayotgani bejiz emas. Chunki ayollarimiz mustaqil O'zbekistonimizning buyuk kelajagini yaratuvchilar, qolaversa mamlakatimizning buyuk kelajagini yaratuvchilarni tarbiyalovchilar hisoblanishadi. Ayollarning salomatligini tiklash, ularga moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatish bo'yicha ko'pgina ishlar qilinmoqda.

Ba'zida, afsuski ayollarni ishga qabul qilishda turli to'siqlar uchraydi. Buning tabiiy sabablari mavjud, albatta.

Ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish uchun jamiyat oldida turgan birlamchi vazifa ularni ish bilan ta'minlashdir. Bizning fikrimizcha, bu yo'nalishda bir necha o'n yillarga mo'ljallangan davlat dasturi ishlab chiqilib, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Chunki ayollarning ish bilan bandligi darajasi umumiy ish bilan

bandlikning o'rtacha darajasidan ancha past ko'rsatkichni tashkil qilmoqda.

Ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish yo'llaridan biri ularni ish bilan ta'minlash orqali jamiyat faoliyatida ishtirok etishlariga shart-sharoit yaratishdan iborat. Mehnat qilish orqali ular o'zlarining nafaqat moddiy, balki ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, o'z bilimini oshirish, sog'ligini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'lalilar.

Respublikaning amaldagi qonunlari, avvalo, mehnat qonuni talab-lariga ko'ra, onani muhofazalash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Unda homiladorlik va bolaga qarash uchun nafaqa to'lanadigan ta'til berilishi kafolatlangan. Homilador va bola emizuvchi ayollar uchun alohida mehnat sharoitlari, xususan, bunday ayollar bilan ish beruvchining tashabbusi bilan mehnat shartnomasini bekor qilish mumkin emasligi, ayollarni og'ir va zararli ishlarga qabul qilishning ta'qiqlanganligi, bolali ayollar tungi, ish vaqtidan keyingi qo'shimcha ishlarga, xizmat safarlariga jalb etilmasligi, qo'shimcha ta'til berilishi ko'zda tutilgan. Ish beruvchi ushbu shartlarni bajarishi shart, ammo ayollar tomonidan ommaviy matbuot nashrlariga, adliya idoralariga yo'llanayotgan ko'plab xatlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu qoidalar bozor iqtisodiyoti talablari bahonasida ko'pchilik xo'jalik subyektlari rahbarlari tomonidan qo'pol ravishda buzilmoqda. Xususan, qo'shma korxonalar va xususiy tadbirkorlik ko'rinishidagi xo'jalik subyektlarida ayollarning huquqlarini muhofaza qilish ham, ularga zarur mehnat sharoiti yaratib berilishi ham e'tibordan chetda qolib kelmoqda. Hozirda bozor iqtisodiyotiga o'tgan mamlakatlarda xo'jalik yurituvchi subyektgacha xodimlarning shuncha foizi ayollardan iborat bo'lishi, xalq vakillarining, Oliy Majlis deputatlarining shunchasi ayol bo'lishi zarur, deb ko'rsatma berib bo'lmaydi. Bozor iqtisodiyoti talablari bunday sun'iy taqsimotni ham, ma'muriy-boshqaruv apparatining jamiyat hayotini boshqarishga ham tarzda yondashuvini ham inkor etadi. Chunki, bozor iqtisodiyoti sun'iylikni, rasmiyatchilikni, aldovni yoqtirmaydi. Shu sababli bozor iqtisodiyotida yashash uning barcha talablarini qabul qilish demakdir, uni jamiyatning u sohasida qaror toptirib, bu sohasida to'xtatib qo'yish mumkin emas, biz buni qanchalik tez tushunsak, islohotlarimiz shunchalik jadal borgan bo'lar edi. «Insonga munosib hayot sharoiti, uning o'zini namoyon qila olishi uchun imkoniyatlar yaratish iqtisodiyotimizni va butun jamiyatni rivojlantirishning oliy maqsadidir»[7].

"Ayollar" daftaring yuritilishi bilan cheklanmasdan ishsizlarning ish bilan bandligini ta'minlash masalasini haqqoniy yechimini topish, ayollarni muhofazalash maqsadida xorijiy mamlakatlarga borib ishlash muammosini alohida "Nizom" asosida tartibga solina boshladi. Natijada "Ayollar daftari" – ijtimoiy, huquqiy, psixologik qo'llab-quvvatlashga, bilim va kasb o'rganishga ehtiyoji va ishtiyogi bor bo'lgan ishsiz xotin-qizlarning shakllantiriladigan ro'yxat sifatida shakllantirildi

2017 yilga qadar "Ayollar" daftaring yuritilishi yaxshi tashabbus bo'lgan, ammo bu muammoning yechimi emas, faqat o'rganish yo'li bo'lib qolayotgan edi. Bu masalalarning yechimi O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2020 yil 20 avgust kuni mutlaqo yangi tizim, tartib va yondashuvlar asosida iqtisodiy faollikni oshirish hamda har bir tuman va shaharga qo'shimcha xazira yaratish chora-tadbirlari yuzasidan o'tkazgan videoselektor yig'ilishi o'z ahamiyatini topdi. Yig'ilishda ishsiz yoshlar va xotin-qizlar bandligini ta'minlash masalasiga alohida ahamiyat qaratildi. Bosh vazir o'rinbosariga ularni talab yuqori bo'lgan kasblar va tadbirkorlikka o'qitish, shu asosda biznesini yo'lga qo'yishda moliyaviy qo'llab-quvvatlash tartibini joriy etish vazifasi yuklatildi[Qarang: <https://www.gazeta.uz/uz/2020/08/20/lists/>].

Bu ishlarni tizimli amalga oshirish maqsadida, mamlakatimizda joriy etilgan «temir daftar»lar singari, ishsiz yoshlar bo'yicha alohida («Yoshlar daftari»), ishsiz va boquvchisiz xotin-qizlar bo'yicha alohida («Ayollar daftari») ro'yxatlar shakllantirib, har biri bilan yangi tizim, yangicha tartibda manzilli ishlash muhimligi ta'kidlandi, bu masalalarni yechimini topish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 dekabrda Oliy Majlisga qilgan Murojatomasida quyidagi jumlamani ta'kidladi: "O'zbekistonda ilk marotaba aholining muayyan qatlam o'rtasida kambag'allik mavjudligi tan olingani holda, uni qisqartirish bo'yicha keng qamrovli ishlar amalga oshirildi. Barcha tuman va shaharlarda, har bir mahallada ehtiyojmand oilalar, ayollar va yoshlar bilan manzilli ishlash bo'yicha mutlaqo yangi – "temir daftar" tizimi joriy etildi. Qisqa muddatda bu tizim orqali 527 ming fuqaroning bandligi ta'minlandi".

Xulosa. Jamiyatda xotin-qizlar masalasi bo'yicha mavjud muammolar bugun yoki kecha paydo bo'lmagan. Aksincha, yaqin o'tmishda hal etilmay kelingan, hatto e'tibor qaratilmagan, ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini ta'minlash borasida yo'l qo'yilgan xatolari samarasidir. Ilgari ayollar faqat oila ishlari bilan mashg'ul bo'lishgan. XXI asr ayollarining esa farzand tarbiyasi, oilasiga sadoqatidan tashqari boshqa qadriyatlari ham shakllandi. Bu ularning jamiyatda o'z o'rnini topishga intilishi, egallagan kasbi orqali jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shish istagidir, bu ijobiy

hol.Undan tashqari takomillashgan maishiy xizmat ko'rsatish texnologiyalari muayyan darajada qo'l mehnatini osonlashtirdi. Ijtimoiy faoliyati esa uning iqtidori, qobiliyati, tashabbuskorligi bilan belgilanadi. Hech bir davrda ayollar faqat boshliq bo'lishi yoki faqat ergashishi lozim deb hisoblanmagan. Aksincha hozirgi kunda ayollarga munosabat ijobiy tomonga o'zgarib, ularning ona bo'lishi bilan bir qatorda potensial qobiliyatlaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Марни Ш. Советская биржа труда в переходный период. Флоренция, 1992, с.138.
2. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги, Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги маълумотлари –Тошкент, 2019.
3. Доклад о положении женщин в Республике Узбекистан. – С.21; Қаранг docstore.ohchr.org › SelfServices › FilesHandler
4. Ўзбекистон аёллар нодавлат-нотижорат ташкилотлари. Маълумотнома. –Тошкент, 2000.
5. Нишонова Н.Р.. Ўзбекистон давлат бошқарув тизимида хотин-қизлар фаолиятининг ижтимоий-фалсафий таҳлили. Фалс. фан. док. дис.... Авторефератидан –Тошкент. 2020.-72 б.
6. Тадбиркор аёллар уюшмаси маълумоти – Тошкент 2018.11-27-бетлар
7. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли». –Тошкент., Ўзбекистон, 1992, 48-бет
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Мурожаатномаси. XXI asr gazetasi, 2020 yil 31 dekabr soni

UDK: 378 (075.8)

Sevara BOBONAZAROVA,
Osiyo texnologiyalari universiteti assistenti o'qituvchisi
E-mail: S.Bobonazarova95@gmail.com

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM professori v/b D.Kenjaye va taqrizi asosida

TALABALARNI AKMEOLOGIK-IJODIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV

Annotatsiya

Ushbu maqolada akmeologiya tushunchasining mazmuni va mohiyati, shaxs hayotida akmeologik qarashlarning tutgan o'rni haqidagi fikr - mulohazalar jamlangan. Shuningdek, maqolada milliy ta'lim-tarbiya tarixidagi akmeologik qarashlardan talabalar kompetentligini rivojlantirishda foydalanish yo'llari bayon qilingan. O'zbek xalq og'zaki ijodi hamda sharq mutafakkirlarining ijodida ifodalangan akmeologik qarashlardan bugungi kun talabalariga moslab foydalanish talabalar kompetentligini rivojlantirishda ahamiyatli ekanligi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Akmeoliya, shaxs, akmeshaxs, akmeologiya, kreativlik, kompetentlik.

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К АКМЕОЛОГО-ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В данной статье изложены содержание и сущность понятия акмеологии, роль акмеологических взглядов в жизни человека. Также в статье описаны способы использования акмеологических взглядов в истории отечественного образования в развитии компетентности учащихся. Утверждается, что использование акмеологических взглядов, выраженных в произведениях узбекских фольклористов и восточных мыслителей, в соответствии с требованиями сегодняшнего дня имеет важное значение в развитии компетентности учащихся.

Ключевые слова: Акмеология, личность, акмеличность, акмеология, творчество, компетентность.

COMPETENCE-BASED APPROACH TO PREPARING STUDENTS FOR ACMEOLOGICAL AND CREATIVE ACTIVITIES

Annotation

The article summarizes the content and essence of the concept of acmeology, the role of acmeological views in human life. The article also describes the ways of using acmeological views in the history of national education in the development of students' competencies. It was noted that the use of acmeological views expressed in the folklore of the Uzbek people and in the works of Eastern thinkers in accordance with modern requirements is important in the development of students' competencies.

Key words: Acmeology, personality, acme personality, creativity, competence.

Kirish. Mamlakatimizda hur fikrli, mutelik va jur'atsizlikdan holi bo'lgan, o'z bilimi va kuchiga ishonib yashaydigan, mustaqil va erkin shaxsni tarbiyalash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biriga aylandi. Vatanimizning ulkan umidi bo'lgan yosh avlodni kelajakda bilimdon, mustaqil fikrlovchi, o'z Vatani va xalqini, oilasini sevuvchi insonlar qilib tarbiyalash bizning asl maqsadlarimizdan biri hisoblanadi.

Jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida ham shaxsni xar tomonlama tarbiyalash dolzarb muammo bo'lib kelgan. O'zbek xalqi yoshlarni har tomonlama barkamol shaxs qilib tarbiyalashda boy tarixiy tajribaga ega

Kompetentlik (lot. *competo* – erishyapman, munosibman, loyiqman) – u yoki bu sohada bilimlar, tajriba.

O'qituvchi – muallimlarning shaxsiy ijtimoiy sifatlariga azaldan e'tibor qaratib kelingan va har bir zamon talabidan kelib chiqib, pedagogga qo'yiladigan talablar takomillashib, murakkablashib boravergan.

Kasbiy-pedagogik kompetentlikka ega bo'lishda o'z ustida ishlash, o'z-o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini rivojlantirish vazifalari o'zini o'zi tahlil qilish va o'zini o'zi baholash orqali aniqlanadi. O'z ustida ishlash - pedagogning izchil ravishda o'zining kasbiy bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy sifatlarini rivojlantirib borish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etishi kabilar muhim sanaladi.

O'z ustida ishlash quyidagilarda ko'rinadi:

- kasbiy BKMni takomillashtirib borish;
- faoliyatga tanqidiy va ijodiy yondashish;
- kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishish;
- ishchanlik qobiliyatini rivojlantirish;
- salbiy odatlarni bartaraf etib borish;
- ijobiy sifatlarini o'zlashtirish.

Akmeologiya [yunonchadan akme – nimanidir oliy darajasi + logiya, cho'qqi haqidagi fan] – alohida odamni va odamlar birligini rivojlanish cho'qqisini va unga erishish sharoitlarini o'rganadigan fanlar to'plami.

Yetuklik darajasidagi katta odamni o'rganish predmeti bo'lgan fanni akmeologiya deb ataladi.

"Akmeshaxs"ni shakllantirish Akmeologiya fanining tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Akmeologiya fani nisbatan yangi fan bo'lganligi sababli uning tadqiqot obyekti bo'lgan akmeshaxsni shakllantirish bugungi kunning dolzarb muammosiga aylandi.

Milliy ta'lim-tarbiya tarixidagi akmeologik qarashlardan talabalar kreativ fikrlashlarini o'stirishda foydalanish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

Zamonaviy pedagogika ta'lim jarayonini texnologik yondashuv asosida tashkil etish va uni shaxsiga yo'naltirish g'oyalarning ustuvorligi bilan an'anaviy ta'limdan farqlanadi.

Jamiyatning hozirgi taraqqiyoti inson faoliyatining ma'naviy va moddiy sohalarida katta o'zgarishlar qilishni taqozo etmoqda. Bu bo'lajak o'qituvchi omili, uning ijtimoiy-siyosiy faoliyati rolining ahamiyati ortib borayotganligi bilan belgilanadi. Zero, bo'lajak o'qituvchi intellektual qobiliyatini rivojlantirmay, uni ma'naviy-axloqiy tarbiyalamay, shuningdek, imkoniyatlarining yangi qirralarini to'la ro'yobga chiqarmay turib ijtimoiy taraqqiyotga erishib bo'lmaydi. Jamiyat tomonidan bo'lajak o'qituvchi imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoit yaratilar ekan, o'z navbatida o'qituvchi qobiliyati, imkoniyatlari ana shu jamiyatning ham ijtimoiy, ham iqtisodiy, ham madaniy jihatdan rivojlanishiga o'z hissasini qo'shadi. Ayni vaqtda o'qituvchining akmeologik faoliyatga tayyorligi, qobiliyati, imkoniyatlarini rivojlantirish va uni yagona ijtimoiy maqsadga yo'naltirish o'ziga xos dolzarblik kasb etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mavjud sharoitda ta'lim tizimida 1) talabalarni tarbiyalashga yo'naltirilgan maqsadli ta'lim (ta'limiy jarayon bo'lajak o'qituvchining subyektiv tajribasiga tayangan holda olib boriladi); 2) amaliy-faoliyatli (bo'lajak o'qituvchi ta'limiy faoliyatning faol subyekti hisoblanadi); 3) ta'limga insonparvarlik-shaxsiy (pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish, ijobiy "Men" kontsepsiyasini shakllantirish) kabi yondashuvlar yetakchi o'rin tutmoqda. Bunday yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida ta'lim oluvchi bo'lajak o'qituvchi:

- o'rganilayotgan muammo bo'yicha shaxsiy fikrlarini erkin bayon etish, ularni yangi muammolarni aniqlash va hal etishda qo'llay olish;

- turli ijtimoiy guruhlarda muloqotga kirisha olish, turli soha va turli vaziyatlarda ziddiyatlarni mohirlik bilan hal qila bilish;

- axloq, intellekti, madaniy darajasini rivojlantirish yo'lida mustaqil izlanish va hokozolar.

Pedagog olimlar Sh.Qurbonov, M.Quronov, E.Seytxalilovlar talabalarni tarbiyalashda ta'lim jarayonini takomillashtirishning asosiy shartlari uni insonparvarlashtirish, ijtimoiylashtirish, tabaqalash, fuqarolik va sog'lom turmush tarzi asoslarini shakllantirishdan iborat ekanligini ko'rsatib o'tadilar: Milliy model va dastur o'z Vatanga fidokor, istiqloq va demokratiya g'oyalari sadoqatli bo'lajak o'qituvchini shakllantirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-siyosiy hayotda ongli ravishda qatnashadigan, ijtimoiy jarayonlarga faol ta'sir ko'rsatadigan, o'z mamlakati taqdiri uchun mas'ul bo'lgan o'qituvchini tarbiyalash - kadrlar tayyorlash milliy tizimining bosh maqsadlaridan biridir.

Bildirilgan fikrlardan anglanadiki, ta'lim tizimidagi ustuvor maqsad talabalarni har tomonlama yetuk, barkamol qilib tarbiyalashdan iboratdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik nazariya g'oyalari ko'ra shaxs kamolotida tarbiya (ta'lim) va ijtimoiy muhit muhim o'rin tutadi. Jamiyatning a'zosi sifatida u ijtimoiy ahamiyatga ega muayyan vazifalarni bajaradi, yosh jihatidan ulg'aygani sari u tomonidan bajarilayotgan ijtimoiy rollar shakli va mazmuni o'zgarib boradi, qiziqishlari va qobiliyati darajasida atrofdagilar bilan munosabatga kirishadi. Mazkur jarayon o'z mohiyatiga ko'ra bevosita bo'lajak o'qituvchining ijtimoiylashuviga ta'sir ko'rsatadi. Bo'lajak o'qituvchining ijtimoiylashuviga esa ta'lim tizimi, unda ustuvor bo'lgan maqsad hamda ana shu maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonning sezilarli ta'siri va rolini inobatga olgan holda ta'limni talabalarni tarbiyalashga yo'naltirish talab etiladi.

Tahlil va natijalar. Yuqorida ilgari surilgan g'oyalarga tayangan holda bo'lajak o'qituvchini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim mazmunida quyidagi holatlar o'z aksini topishi lozim degan xulosaga kelindi:

1. Kadrlar tayyorlash borasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimi, intellektual va ma'naviy-axloqiy tarbiyasi bilan bog'liq har tomonlama rivojlangan bo'lajak o'qituvchining kamol topishini nazarda tutadi.

2. Islohotlar jarayonida ta'limni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish erkin fuqaroni, o'z haq-huqunini taniydigan bo'lajak o'qituvchini shakllantirish uchun zarur shart-sharoitni yaratadi.

Ta'limni demokratlashtirish - ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchining qiziqish va hayotiy ehtiyojlarini inobatga olish, ta'lim tizimida talaba istaklarini inobatga olish, unga moslashish bo'lib, yangilanayotgan jamiyatda fuqarolik haq-huqunini anglaydigan, mustaqil fikrlaydigan, ijtimoiy faol bo'lajak o'qituvchini shakllantirishga yo'naltirilgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etishni taqozo etadi.

3. Ta'limning ijtimoiylashuvi esa uzoq va murakkab jarayon sanaladi. Jamiyatda har bir fuqaro shu jamiyatning ma'lum ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar tizimiga, meyor va qoidalariga rioya qilishga, shu jamiyatda yashash uchun uning teng huquqli a'zosi bo'lishga intiladi.

Ta'limni ijtimoiylashtirish insonparvarlashtirish bilan uzviy aloqada amalga oshadi va yosh avlodni o'z qobiliyati, ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga imkoniyat yaratadi. Natijada har bir yoshning shaxsiy qiziqishlari hamda hayotiy intilishlarining ko'lamini kengayadi.

4. Ta'limni tabaqalashtirish bo'lajak o'qituvchining o'ziga xos xususiyatlari, qiziqishlari, qobiliyati, aqliy rivojlanishi va uning moslashuvchanligi darajasini hisobga olgan holda ta'lim mazmuni va hajmini belgilash hamda o'qitishning turli shakllaridan foydalanishdir.

Tabaqalashgan ta'lim individual yoki guruh shaklida mashg'ulotlarni to'g'ri va maqsadga muvofiq tashkil etish orqali barcha ta'lim oluvchilar bilim, ko'nikma va malakalarining dinamik rivojlanishiga yordam beradi. Mazkur ta'lim bo'lajak o'qituvchining bosqichma-bosqich shakllanib borishini ta'minlaydi.

5. Ta'lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish kadrlar tayyorlash tizimining asosiy talablaridan biri sanaladi. Zero, pedagogik texnologiya uzluksiz ta'lim tizimida talabalarni tarbiyalashga yo'naltirilgan va nazariy g'oyalarni amaliyotda qo'llashning eng qulay vositasidir.

6. Ta'lim jarayonida iqtidorli talabalarni aniqlash ularning intellektual salohiyatlarini yuzaga chiqarish uchun shart-sharoitlar yaratish muhimdir. Zero, har bir jamiyatning intellektual salohiyati shu davlatning texnologik qudrati va moddiy farovonligining asosidir. Jahon ta'lim tajribasining ko'rsatishicha, ilm-fan va innovatsion texnologiyalar ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot paydovori bo'lib, har bir jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Zamonaviy ta'lim ta'lim oluvchilar oldiga quyidagi vazifalarni ko'rsatadi:

- tezkor o'zgarishlarga ko'nikish, hayotiy faoliyat, shuningdek, mavjud muammolarni hal qilishda o'zlashtirgan bilimlarini mohirlik bilan qo'llay olish;

- mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lish, real borliq va yuzaga keluvchi muammolar mohiyatini anglay olish, zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda ularni bartaraf etish yo'llarini izlab topish;

- egallagan bilimlarni amaliyotda qo'llashning samarali usullarini topish, yangi g'oyalarni ilg'ab olish va ijodiy fikrlash;

- axborot texnologiyalaridan o'z vaqtida samarali foydalana olish va ularni qo'llay bilish.

Demak, talabalar kompetentligini rivojlantirishda uning mustaqil fikrlay olish qobiliyatiga ega bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Shu bois ta'lim tizimida talabalarni fikrlashga, o'zlashtirilgan bilimlarni mushohada qilishga o'rgatish zarurdir.

Sharq mutafakkirlarining asarlarida yosh avlodda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatarni shakllantirish, ularni barkamol shaxs bo'lib voyaga yetkazishga oid pedagogik g'oyalar, akmeshaxs tarbiyasining mazmuni, shakl va metodlari o'z aksini topgan bo'lib, ular bugungi kunda ham muhim pedagogik qiymatga ega. Ushbu asarlarda inson tafakkurini rivojlantirish, aqliy-axloqiy yetuklik va jismoniy barkamollik, estetik madaniyatni shakllantirish masalalari ham ilmiy, ham amaliy jihatdan o'z yechimiga ega bo'lgan.

Xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan doston, ertak, maqol va xalq qo'shiqlarida, shuningdek, Yusuf xos Hojib, Kaykovus, Ahmad Yugnakiy, Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy va boshqa mutafakkirlarning akmeologik qarashlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Yusuf Xos Hojib kishilarga munosabatda o'rtamiyona yo'l tutishni maslahat beradi va "Agar kishilarga o'rtamiyona munosabat da bo'lsang, do'st dushmaning aylanmaydi", - deydi [1].

Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy yoshligidan boshlab ilm olishga mehr qo'yganligi sababli zamonasining ulug' shoiri, davlat arbobi bo'lib yetishadi. Alloma mavjud fanlarning barchasini o'rganish inson uchun o'z o'zida foydali ekanligini uqtiradi va bu borada amaliy harakatlarni tashkil etadi. Chunonchi, o'zi tashkil etgan "Ixlasiya" madrasasi yonida maktab ochadi, uni o'z vaqfidan mablag' bilan ta'minlaydi. Ta'lim oluvchilardan ilm o'rganishda qattiq intizom talab etilgan. Shuningdek, qobiliyatli shaxsni tarbiyalamaslik, uning qobiliyatini rivojlantirmaslik zulm bilan tenglashtiriladi: "Qobiliyatini tarbiya qilmaslik zulmdir, qobiliyatsizga tarbiya hayf. Uni tarbiya qilmaslik bilan nobud qilma, bunga tarbiyangni nobud qilma" [2].

Talabalarda zehni tarbiyalash, ularning bilimlarini mustahkamlash, tafakkur qobiliyatlarini mustahkamlash, ma'lumotlarni uzoq vaqt esda saqlab qolishlariga erishish maqsadida chiston (topishmoq)larni yechish, muvashshahlar yozish, o'rganilayotgan muammoni sharhlash va izohlash kabi usullardan foydalanilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, talabalarni akmeologik-ijodiy faoliyatga tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

Ayniqsa, asrlar davomida shakllangan akmeologik qarashlar bugungi kunga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ulardan ta'lim jarayonida eng zamonaviy metod va usullar bilan uyg'un holda maqsadga muvofiq foydalanish ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirishda yanada muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Xos Hojib, Yusuf. Qutadgu' bilig (Saodatga yo'llovchi bilim) /TranskripsiY. Hozirgi o'zbek tiliga tavsif va nashrga tayyorlovchi Q.Karimov. - T.: Fan, 1971. - 954 b.
2. Navoiy, Alisher. Mahbub-ulqulub (Qalb-larsevgilisi). - T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983. - 111 b.
3. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. - T.: O'qituvchi, 1992. - 160 b.
4. Fitrat, Abdurauf. Oila yoki oila boshqarish tartiblari /Mas'ul muharrir: D.A.Alimova.tarj.: SH.Vohidov. - T.: Ma'naviyat, 1998. - 112 b.

UDK:330.322.1

Sardor BO'RIYEV,
*O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining
Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi*

Dotsent M.Sunnatov taqrizi asosida

DIRECTIONS FOR INCREASING EFFICIENCY IN INVESTMENT PROJECTS.

Annotation

This article provides detailed information about the directions for increasing efficiency in investment projects, their importance and practical application. Also, the strategies, methodologies and practical examples necessary to increase efficiency are presented. Through this, approaches aimed at ensuring the success of investment projects and supporting economic development will be considered.

Key words: Investment projects, economic development, current issues, financial management, financial results, resources, optimization.

НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ.

Аннотация

В данной статье представлена подробная информация о направлениях повышения эффективности инвестиционных проектов, их значении и практическом применении. Также представлены стратегии, методологии и практические примеры, необходимые для повышения эффективности. Благодаря этому будут рассмотрены подходы, направленные на обеспечение успешности инвестиционных проектов и поддержку экономического развития.

Ключевые слова: Инвестиционные проекты, экономическое развитие, текущие проблемы, финансовый менеджмент, финансовые результаты, ресурсы, оптимизация.

INVESTITSION LOYIHALARDA SAMARADORLIKNI OSHIRISH YO'NALISHLARI.

Аннотация

Ushbu maqolada investitsion loyihalarda samaradorlikni oshirish yo'nalishlari, ularning ahamiyati va amaliyotda qo'llanilishi haqida batafsil ma'lumot beriladi. Shuningdek, samaradorlikni oshirish uchun zarur bo'lgan strategiyalar, metodologiyalar va amaliy misollar keltiriladi. Bu orqali investitsion loyihalarning muvaffaqiyatini ta'minlash va iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan yondashuvlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Investitsion loyihalar, iqtisodiy rivojlanish, dolzarb masalalar, moliyaviy boshqaruv, moliyaviy natijalar, resurslar, maqbullashtirish.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston strategiyasi" nomli kitobida "Bizning iqtisodiy strategiyamiz iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilishga qaratilgan. Investitsiyalarning o'sish sur'atlari 10 yilda yalpi ichki mahsulotning kamida 25 foizini tashkil etishi uchun zarur sharoit yaratamiz. Investitsiya muhitini takomillashtirish tarmoqlar va sohalar kesimida investitsiya siyosati samarasini oshirish, xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobidan 2026 yilgacha amalga oshiriladigan yirik investitsiya loyihalarini aniqlashtirish, iqtisodiyotda davlat - xususiy sheriklikni kengaytirish masalalari diqqat - e'tiborimizda bo'ladi" [1], deb ta'kidladi.

Har qanday davlatda investitsiya muhitini yaxshilash orqali investitsion loyihalarni samarali amalga oshirish iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ular mamlakatning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash, yangi ish o'rinlarini yaratish, texnologik yangilanishlarni amalga oshirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, investitsion loyihalarning muvaffaqiyati ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, ularning samaradorligini oshirish har bir iqtisodiy sub'ekt uchun dolzarb masala hisoblanadi.

Investitsion loyihalarda samaradorlikni oshirish, nafaqat moliyaviy natijalarni yaxshilash, balki resurslardan samarali foydalanish, risklarni boshqarish va loyiha jarayonlarini optimallashtirishni ham o'z ichiga oladi. Samaradorlikni oshirish yo'nalishlari, asosan, loyiha rejalashtirish, amalga oshirish va monitoring jarayonlarida qo'llaniladigan strategiyalar va metodologiyalarni o'z ichiga oladi.

Bugungi kunda global iqtisodiyotda raqobat kuchayib borayotganligi sababli, investitsion loyihalarda samaradorlikni oshirish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy raqobat, investorlarning e'tiborini jalb qilish va investitsiyalarni jalb etish uchun samarali va innovatsion yondashuvlarni talab etadi.

Shu sababli, investitsion loyihalarda samaradorlikni oshirish yo'nalishlari, iqtisodiy o'sish va barqaror rivojlanish uchun zaruriy shart hisoblanadi. Investitsion loyihalarda samaradorlikni oshirish, nafaqat iqtisodiy foyda keltirish, balki ijtimoiy va ekologik masalalarni ham hisobga olishni talab etadi. Shuning uchun, ushbu

yo'nalishlar doirasida innovatsion texnologiyalarni joriy etish, barqaror rivojlanish tamoyillarini qo'llash va ijtimoiy mas'uliyatni oshirish kabi muhim jihatlarni ham ko'rib chiqiladi [9].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Investitsion loyihalar zamonaviy iqtisodiyotda muhim ahamiyatga ega. Ular yangi g'oyalarni, mahsulotlarni va xizmatlarni yaratish orqali raqobatbardoshlikni oshirishga yordam beradi. Biroq, investitsion loyihalarning muvaffaqiyati ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, ularning samaradorligini oshirishda loyiha rejalashtirish muhim rol o'ynaydi. Loyiha rejalashtirish - bu loyiha maqsadlarini belgilash, resurslarni taqsimlash va loyiha jarayonlarini boshqarish uchun zarur bo'lgan strategiyalarni ishlab chiqish jarayonidir. Loyihaning maqsadlari va vazifalari aniq belgilangan bo'lishi kerak. Bu, loyiha jamoasining bir xil maqsadga erishishiga yordam beradi. Loyiha uchun zarur bo'lgan moliyaviy, insoniy va material resurslarini rejalashtirish, ularning samarali foydalanishini ta'minlaydi. Loyiha davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni aniqlash va baholash, ularni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishga imkon beradi [8].

Loyihaga kirishdan oldin, bozor, raqobatchilar va iste'molchilar haqida ma'lumot to'plash zarur. Bu, loyiha maqsadlarini belgilashda yordam beradi. Bozor tahlili, iste'molchi ehtiyojlarini aniqlash va raqobatchilarni o'rganish orqali loyiha uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar to'planadi. Loyihaning aniq maqsadlari va natijalari belgilanishi kerak. SMART (aniq, o'lgan, erishish mumkin, real va vaqtga bog'liq) tamoyillariga asoslangan maqsadlar belgilash muhimdir. Masalan, loyiha maqsadi "Yangi mahsulotni 6 oy ichida ishlab chiqish" bo'lishi mumkin. Loyiha uchun zarur bo'lgan resurslar (moliyaviy, insoniy, texnologik) aniqlanadi va ularning taqsimoti rejalashtiriladi. Resurslarni rejalashtirishda, har bir bosqich uchun zarur bo'lgan resurslar aniqlanadi va ularning taqsimoti amalga oshiriladi. Loyihaning har bir bosqichini amalga oshirish uchun vaqt jadvali tuziladi. Bu, loyiha jarayonini nazorat qilish va vaqtda bajarilishini ta'minlashga yordam beradi. Loyihaga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan risklar aniqlanadi va ularni boshqarish strategiyalari ishlab chiqiladi. Risklarni kamaytirish uchun oldindan rejalashtirish muhimdir. Risklarni baholashda, har bir riskning yuzaga kelish ehtimoli va uning ta'siri baholanadi [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Investitsion loyihalar ko'pincha noaniqlik va o'zgaruvchanlik bilan bog'liq. Investitsion loyihalar doimiy ravishda o'zgarib turadi. Shuning uchun rejalashtirish jarayonida moslashuvchanlikni ta'minlash muhimdir. Loyihalarda ijodkorlik va yangi g'oyalarni qo'llash muhimdir. Loyihani rejalashtirish jarayonida ijodiy yondashuvlarni qo'llash, yangi imkoniyatlarni ochadi. Jamoa a'zolarining ijodiy fikrlarini inobatga olish, loyiha natijalarini yaxshilashga yordam beradi. Loyihani rejalashtirish jarayonida loyiha jamoasining barcha a'zolarining fikrlarini inobatga olish zarur. Bu, loyiha maqsadlariga erishishda jamoaning birlashishini ta'minlaydi. Jamoa a'zolari o'rtasida samarali muloqot va hamkorlikni ta'minlash, loyiha muvaffaqiyatini oshiradi. Loyihani rejalashtirish jarayonida monitoring va baholash ham muhim ahamiyatga ega [9].

Loyihaning natijalarini doimiy ravishda baholab borish, uning samaradorligini aniqlash va zarur bo'lganda o'zgartirishlar kiritish maqsadga muvofiq. Baholash jarayonida KPI (asosiy ko'rsatkichlar) dan foydalanish mumkin. Har bir loyiha tugagach, o'rganish sessiyalari o'tkazish va loyiha jarayonlarini tahlil qilish, kelgusi loyihalarda xatolarni takrorlamaslikka yordam beradi. Loyihalarda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, loyiha samaradorligini oshirishga yordam beradi. Masalan, sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili va bulutli texnologiyalarni qo'llash, loyihalarni boshqarish jarayonini soddalashtiradi. Loyihalar ijtimoiy va ekologik mas'uliyatni hisobga olishi kerak. Loyihalar ijtimoiy foyda keltirishi va atrof-muhitga zarar yetkazmasligi zarur. Bunday yondashuvlar, brendning ijobiy imijini yaratishga yordam beradi. Mijozlar bilan samarali aloqa o'rnatish, loyiha muvaffaqiyatini oshirishga yordam beradi. Mijozlarning fikrlarini inobatga olish, muntazam ravishda muloqot qilish va ularning ehtiyojlarini tushunish, loyiha maqsadlariga erishishda muhimdloyiha natijalarini yaxshilashga yordam beradi [11].

Investitsion loyihalarda samaradorlikni oshirishda loyiha rejalashtirish muhim rol o'ynaydi. Loyiha rejalashtirish jarayoni aniq maqsadlar belgilash, resurslarni samarali boshqarish, risklarni baholash va monitoring qilishni o'z ichiga oladi. Loyihalar doimiy ravishda o'zgarib turadi, shuning uchun rejalashtirish jarayonida moslashuvchanlik va ijodkorlikni ta'minlash zarur. Loyiha rejalashtirish orqali innovatsion loyihalarning muvaffaqiyatini oshirish va iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash mumkin [2].

Tahlil va natijalar. Avval ta'kidlanganidek, investitsion loyihalar iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biridir. Ularning samaradorligini oshirish, resurslarni optimal taqsimlash va iqtisodiy foydani maksimal darajada oshirish uchun zarurdir. Ushbu tahlil investitsion loyihalarda samaradorlikni oshirish yo'nalishlarini o'rganishga qaratilgan.

Loyihalash jarayonini takomillashtirish:

Loyihani boshlashdan oldin, bozor tahlili va risklarni baholash juda muhimdir. Loyihalash jarayonida aniq maqsadlar va vazifalarni belgilash resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalarni qo'llash, loyihalarning samaradorligini oshirishga yordam beradi. Masalan, raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirish jarayonlari.

Moliyaviy resurslarni maqbullashtirish:

Investitsion portfelni diversifikatsiya qilish investorlarga risklarni kamaytirish va daromadlarni oshirish imkonini beradi. Moliyaviy resurslarni rejalashtirish va nazorat qilish esa investitsion loyihalarning samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi [3].

Ishchi kuchini rivojlantirish:

O'z ishchilarining malakasini oshirish, ularning mehnat samaradorligini oshirishga yordam beradi. O'qitish va treninglar orqali xodimlarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, xodimlarni

rag'batlantirish va motivatsiya qilish, ularning ishga bo'lgan munosabatini yaxshilaydi va pirovardida loyihalarning muvaffaqiyatini oshiradi.

Monitoring va baholash:

Loyihalarning samaradorligini baholash uchun monitoring tizimi joriy etiladi. Loyihalar davomida natijalarni kuzatish va tahlil qilish, zarur o'zgarishlarni amalga oshirish imkonini beradi. O'z navbatida, loyihalarning muvaffaqiyatini baholash uchun kalit ko'rsatkichlarni belgilash va ularni doimiy ravishda kuzatish zarur [5].

Hamkorlik va tarmoq:

Boshqa kompaniyalar va tashkilotlar bilan strategik hamkorlik o'rnatish investorlarga resurslarni birlashtirish va tajriba almashish imkonini beradi. Investitsion loyihalarda muvaffaqiyatga erishish uchun tarmoq yaratish va aloqalarni rivojlantirish muhimdir.

Olingan tahlil natijalari quyidagi asosiy yo'nalishlarni ko'rsatadi:

1. Loyihalash jarayonini takomillashtirish orqali investitsion loyihalarning muvaffaqiyat darajasi 20-30 foizga oshishi mumkin.
2. Moliyaviy resurslarni optimallashtirish natijasida investitsion xarajatlar 15-25 foizga kamayishi va daromadlar esa 10-20 foizga oshishi kutiladi.
3. Ishchi kuchini rivojlantirish orqali xodimlarning samaradorligi 25-35 foizga oshishi mumkin.
4. Monitoring va baholash tizimining joriy etilishi, loyihalarning muvaffaqiyatini 30-40 foizga oshirishga yordam beradi.
5. Hamkorlik va tarmoq orqali yangi imkoniyatlar va resurslar yaratish, investitsion loyihalarning muvaffaqiyatini 20-30 foizga oshirishi mumkin.

Loyihalarda samaradorlikni oshirish uchun bir qator yo'nalishlar mavjud. Loyihalash jarayonini takomillashtirish, moliyaviy resurslarni optimallashtirish, ishchi kuchini rivojlantirish, monitoring va baholash tizimlarini joriy etish, hamda strategik hamkorlik o'rnatish orqali investitsion loyihalarning muvaffaqiyat darajasini oshirish mumkin. Ushbu yo'nalishlar, iqtisodiy foydani maksimal darajada oshirish va resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi [5].

Xulosa va takliflar. Investitsion loyihalarda samaradorlikni oshirish, iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Samaradorlikni oshirish uchun bir qator yo'nalishlarga e'tibor qaratish lozim.

Birinchi, rejalashtirish va strategiya ishlab chiqish jarayoni muhimdir. Loyihalarni amalga oshirishdan oldin aniq maqsadlar belgilash va batafsil reja tuzish zarur.

Ikkinchi, innovatsiyalarni joriy etish orqali zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yechimlarni qo'llash, jarayonlarni optimallashtirish va xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi.

Uchinchi, resurslarni samarali boshqarish, moliyaviy, insoniy va tabiiy resurslarni optimal taqsimlash orqali samaradorlikni oshirish mumkin.

To'rtinchi, monitoring va baholash jarayonlari orqali loyihalarning natijalarini doimiy ravishda kuzatish va tahlil qilish, zarur o'zgarishlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Oxirgi yo'nalish sifatida, hamkorlik va tarmoq yaratish orqali strategik hamkorliklar o'rnatish va yangi imkoniyatlar jalb qilish muhimdir.

Ushbu yo'nalishlar investitsion loyihalarning muvaffaqiyatini ta'minlash, iqtisodiy foydani oshirish va barqaror rivojlanishga erishish uchun zarurdir. Samaradorlikni oshirish orqali nafaqat loyihalarning natijalari yaxshilanadi, balki umumiy iqtisodiy barqarorlik ham ta'minlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. (2019) "Yangi O'zbekiston Strategiyasi" kitobi
2. Khan, M. A. (2018). Investment Project Management: A Comprehensive Guide to Project Management in the Investment Sector. New York: Springer.
3. Meredith, J. R., & Mantel, S. J. (2017). Project Management: A Managerial Approach. 9th ed. Hoboken, NJ: Wiley
4. Schmidt, J. J., & Lyytinen, K. (2016). The Role of Innovation in Investment Project Success: A Study of the Construction Industry. International Journal of Project Management, 34(5), 1023-1035.
5. Gido, J., & Clements, J. P. (2018). Successful Project Management. 6th ed. Boston, MA: Cengage Learning.
6. Pinto, J. K. (2019). Project Management: Achieving Competitive Advantage. 4th ed. Upper Saddle River, NJ: Pearson.
7. Turner, J. R., & Müller, R. (2017). The Project Manager's Leadership Style as a Success Factor on Projects: A Literature Review. Project Management Journal, 48(1), 1-14.
8. Bourne, L., & Walker, D. H. T. (2018). Advancing Project Management: A Systematic Review of the Literature. International Journal of Project Management, 36(3), 453-465.
9. Kerzner, H. (2017). Project Management: A Systems Approach to Planning, Scheduling, and Controlling. 12th ed. Hoboken, NJ: Wiley.
10. Müller, R., & Turner, J. R. (2010). Leadership Competence for Project Success. Project Management Journal, 41(1), 15-26.

UDK:30.428

Gulshan VAXABOVA,

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: shixnazarmadiyrov@gmail.com

PhD., dotsent Q. Olloyorov taqrizi asosida

ESTETIK TAFAKKURNING MOHIYATI VA UNING PEDAGOGIK JARAYONDAGI O'RNI

Аннотация

Ushbu maqolada estetik tafakkur tushunchasi, estetik tafakkurni jamiyatdagi va pedagogikadagi o'rni, go'zallikni qadrlash va insonning emotsional-ruhiy holatini yaxshilashning muhim qismi sifatida ko'rilishi haqida bayon etilgan. Estetik tafakkur pedagogik jarayonda, ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi, chunki u o'quvchilarda ijodiy va insonparvarlik fazilatlarini rivojlantirish, go'zallikni idrok etish va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Estetik tafakkur, guzallik, ijodiy estetika, estetik fikrlash, estetik did.

THE ESSENCE OF AESTHETIC IMAGINATION AND ITS PLACE IN THE PEDAGOGICAL PROCESS

Annotation

This article describes the concept of aesthetic thinking, the role of aesthetic thinking in society and pedagogy, appreciation of beauty and the importance of improving the emotional and spiritual state of a person. Aesthetic thinking plays an important role in the pedagogical process, especially in the training of future teachers, because it serves to develop creative and humanitarian qualities in students, to perceive beauty and to form moral values.

Key words: Aesthetic thinking, beauty, creative aesthetics, aesthetic thinking, aesthetic taste.

СУЩНОСТЬ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ И ЕГО МЕСТО В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье описываются понятие эстетического мышления, роль эстетического мышления в обществе и педагогике, понимание красоты и значение улучшения эмоционального и духовного состояния человека. Эстетическое мышление играет важную роль в педагогическом процессе, особенно в подготовке будущих учителей, поскольку служит развитию творческих и гуманитарных качеств учащихся, восприятию красоты и формированию нравственных ценностей.

Ключевые слова: Эстетическое мышление, красота, творческая эстетика, эстетическое мышление, эстетический вкус.

Estetik tafakkur tushunchasi falsafa va estetika sohalarida muhim o'rin tutadi. Bu tushuncha estetik ob'ektlarni, ya'ni san'at asarlari, tabiat va boshqa go'zallik elementlarini chuqur fikrlash va ularning estetik qadriyatlarini anglashni anglatadi. Ilmiy-falsafiy nuqtai nazardan estetik tafakkur insonning go'zallikni emas, uning mohiyatini tushunish va uning ta'siriga chuqur kirib borish bilan bog'liqdir. Platon go'zallikni "ideyalar dunyosining" bir qismi sifatida qarardi va estetik tafakkurni insonni bu dunyoga olib keluvchi vosita deb bilish mumkin. Go'zallik orqali inson yuksak mafkuralar va ilohiy olamni anglay oladi [5]. Kantning ta'limotiga ko'ra, estetik tafakkur go'zallikni "manfaatli" tarzda qabul qilishni nazarda tutadi. Ya'ni, estetik hukm insonning shaxsiy manfaatlariga bog'liq emas va go'zallik faqat uning shakli va namoyoni uchun qadrlanadi [6]. Shopengauer estetik tafakkurni insonni "irodadan qochish" vositasi sifatida tushunardi. Uning fikricha, estetik tafakkur insonni dunyoning qayg'uli va og'ir holatlaridan qochishga imkon beradi, chunki go'zallikni anglash insonni faqatgina fikrlash orqali yuksaklikka olib chiqadi [7].

Islom falsafasida estetik tafakkur ko'pincha go'zallikni Allohning yaratilishidagi bir yuksak mafkura sifatida tushuniladi. Bu kontseptsiyaga ko'ra, inson go'zallikni tafakkur qilish orqali ilohiy haqiqatlarga yetadi [8]. Mashhur sufiiy shoirlari, jumladan, Jaloliddin Rumiyning she'rlarida go'zallikni ko'rish va uni tafakkur qilish insonning ruhiy yuksalishi bilan bog'liq deb tasvirlanadi [23]. Bugungi kunda estetik tafakkur nafaqat san'at asarlari bilan bog'liq, balki tabiat, arxitektura va hatto har kunlik hayotdagi go'zallikka taalluqlidir. Estetik tafakkur jamiyatdagi go'zallikni qadrlash va insonning emotsional-ruhiy holatini yaxshilashning muhim qismi sifatida ko'riladi.

Estetik tafakkur insonni go'zallik orqali yuksak tafakkurga yetaklaydigan ilmiy-falsafiy tushuncha bo'lib, u bir vaqtda o'zida hissiy, intellektual va ma'naviy jarayonni qamrab oladi. Bu tushuncha asrlar davomida turli falsafiy maktablar tomonidan turlicha ta'riflangan bo'lsa-da, uning mohiyati go'zallikni chuqur anglashda yotadi.

Estetik fikrlash va uning pedagogik jarayondagi rolini tahlil qilish estetik g'oyalarni idrok etish, qadriyatlar va tarbiyaviy yondashuvlarni qanday shakllantirishini o'rganishni o'z ichiga oladi.

Ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan estetik tafakkurni atrofda voqelikni go'zallik, uyg'unlik va qadriyatlar prizmasi orqali tanib olish va izohlash qobiliyati sifatida aniqlash mumkin, bu o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga, hissiy va intellektual sohasiga sezilarli ta'sir qiladi. "Xalqimizda "Qush uyusida ko'rganini qiladi", degan maqol bor. Tarbiya oiladan boshlanadi, desak xato qilmaymiz. Biz bunda sog'lom, yetuk, komillik sari intiladigan oilani nazarda tutaymiz. Oila qancha sog'lom bo'lsa, jamiyat ham shunga mutanosib bo'ladi [24]".

Daosizm va konfutsiylik tomonidan ifodalangan Xitoy estetikasi tabiatning go'zalligini va jamiyatdagi uyg'unlikni ta'kidlaydi. Daoizm tabiat va koinotning abadiy go'zalligini ta'kidlaydi, bu bolalarni atrof-muhit va tabiatga hurmat bilan o'rgatishda pedagogik jihatdan qimmatli bo'lishi mumkin. Konfutsiychilik inson xulq-atvorining axloqiy jihatlarga e'tibor qaratib, axloqiy go'zallikka alohida e'tibor bergan [10]. Pedagogik jarayonda bundan o'quvchilarda yuksak axloqiy meyorlarni, shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda foydalanish mumkin. Demak, estetik tafakkur pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'quvchilarda chuqur estetik va axloqiy tuyg'ularni shakllantirishga yordam beradi. Bu tanqidiy fikrlash, mulohaza yuritish, empatiya va san'at va madaniyatni chuqur tushunishni rivojlantirishga yordam beradi. Estetik tafakkur pedagogik jarayonning hodisasi sifatida go'zallik, uyg'unlik, tartib va mutanosibliklarni idrok etish va baholash prizmasi orqali qaraladi, bu esa shaxsning hissiy-ma'naviy sohasini shakllantirishda ayniqsa muhimdir. Estetik tafakkur go'zallikni idrok etish va yaratish qobiliyatini rivojlantiradi va tarbiya va ta'limda asosiy rol o'ynaydigan atrofda o'lamdagi badiiy, hissiy va ramziylikning mohiyatini tushunishga qaratilgan. O'quv jarayonida u ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, dunyoni badiiy tasvirlar prizmasi orqali idrok etish qobiliyati, ijodiy tasavvur va hissiy ishtirok etish uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

Qadimgi yunon falsafasi sharoitida estetik tafakkur Sokrat, Aflotun, Arastu kabi faylasuflar ta'limotlarida bevosita o'z ifodasini topgan harmoniya, mutanosiblik va tartib haqidagi g'oyalar asosida qurilgan. Falsafada birinchi bo'lib antropotsentrik yondashuvga e'tibor qaratgan Suqrot inson va uning axloqini o'rganishga alohida e'tibor qaratdi. U go'zallik nafaqat jismoniy hodisalarda, balki

insonning axloqiy harakatlarida ham yotadi, deb hisoblagan. Uning go'zallik haqidagi g'oyasi axloqiy jihat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, haqiqiy go'zallik to'g'ri harakatlar va axloqiy xulq-atvorda namoyon bo'lishini ta'kidladi, bu pedagogikada ham dolzarbdir [11]. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, shuningdek, o'quvchilarning ichki qadriyatlarini va estetik tasavvurlarini o'z harakatlari va qarorlari orqali rivojlantirishga intiladi.

Aflotun nazariyani ishlab chiqdi, unga ko'ra haqiqiy go'zallik g'oyalari olamiga tegishli va moddiy ob'ektlar faqat ularning in'ikosidir. Uning fikricha, estetik tafakkur ideal shakllarni bilish orqali rivojlanishi kerak, bu esa insonni yuksak go'zallik – ma'naviy va intellektual idrok etishga olib boradi [13]. Pedagogik kontekstda bu shuni anglatadi, mashg'ulotlar nafaqat aniq ko'nikmalarni shakllantirishga, balki moddiy narsalar orqasida chuqurroq, ideal ma'nolarni ko'rish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak, bu esa o'z navbatida estetik rivojlanishga yordam beradi. Aristotel, aksincha, go'zallikni mutanosiblik, tartib va simmetriya, shuningdek, shakllarning cheklanganligi va mutanosibligida ko'rdi. Uning falsafasida struktura va kompozitsiyaning ahamiyati alohida ta'kidlangan, bu ayniqsa uning "Poetika" risolasida yaqqol namoyon bo'lgan. U go'zallik uyg'unlik va ravshanlik qoidalari rioya qilish orqali namoyon bo'ladi, deb ta'kidladi [14]. Pedagogik jarayonda bu ta'limga tartibli va tizimli yondashuvda ifodalangani, bunda o'quvchilar fanni o'zlashtiradilar, o'z fikr va g'oyalarni uyg'un va izchil ifoda etishni o'rganadilar, bu fikrning tartibli va simmetriyasi orqali estetik tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi. jarayonlar.

Estetik tafakkur pedagogik jarayonda, ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi, chunki u o'quvchilarda ijodiy va insonparvarlik fazilatlarini rivojlantirish, go'zallikni idrok etish va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan u tashqi dunyoda ham, ichki ma'naviy hayotda ham go'zallikni uning barcha ko'rinishlarida anglash va chuqur idrok etishni nazarda tutadi. Estetik fikrlash o'quvchilarning badiiy obrazlarni baholash va yaratish qobiliyatini rivojlantirish, shuningdek, dunyoni hissiy va hissiy idrok etishni rivojlantirish uchun muhimdir. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy kabi O'rta asr Sharq faylasuflari estetika, go'zallik va axloqiy g'oyalarni rivojlantirib, qadimgi dunyoning mumtoz an'alarini davom ettirdilar. Antik falsafaga, xususan Aristotel asarlariga qiziqish Sharq mutafakkirlarining inson bilimi va ma'naviy kamolotining umuminsoniy asoslari va qonuniyatlarini izlashga intilishi bilan izohlanadi. Ular uchun antik falsafa yuksak ilmiy tizimni ifodalagan bo'lib, ular nafaqat o'z falsafiy g'oyalarni rivojlantirish, balki ularni islom sivilizatsiyasiga singdirish uchun ham intilishgan.

Al-Forobiy estetik va axloqiy komillikni bir-biridan ajralmas, deb ta'kidlagan. U go'zallik falsafiy tushunish va narsalarning mohiyatini anglash orqali namoyon bo'ladi, insonning axloqiy xarakterida mavjud bo'lgan ichki go'zalligi tashqi tomondan muhimroq deb hisoblagan [12]. Ibn Sino she'riy go'zallikni yaratishda so'z, ritm va obraz uyg'unligi muhimligini ta'kidlab, she'riy san'atni tushunishga katta hissa qo'shgan [13]. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun estetik tafakkurning ahamiyati juda muhim, chunki bu o'qituvchilar bolalar ongida go'zallikni qadrlash, san'at va madaniyatga bo'lgan mehmi shakllantirishda bevosita ta'sir o'tkazadilar. Ayniqsa, o'quvchilarning estetik didini rivojlantirish va

ularni jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotiga uyg'un qo'shilishiga yordam berish jarayonida estetik tafakkur katta rol o'ynaydi.

Estetika, jumladan, Ibn Sinoning estetik qarashlari, boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun pedagogik jarayonda foydalanishga boy imkoniyatlar beradi. Ibn Sinoning "go'zallik" haqidagi qarashlari, xususan, uning "yuqori" va "pastki" go'zallik tushunchalariga bo'lgan munosabati, boshlang'ich sinf o'qituvchilarning bolalar bilan ishlash uslublariga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ibn Sino, Platon kabi, go'zallikni ikki darajaga bo'ladi: yuqori darajadagi go'zallik — bu Olloh yoki Ilohiy Idea bo'lib, pastki darajadagi go'zallik esa bu dunyo va inson tabiatidagi go'zallikdir. Bu tushunchalar boshlang'ich sinf o'quvchilariga tabiat, san'at, va musiqani o'rgatishda qo'llanilishi mumkin. Estetik tafakkur shaxs rivojlanishining muhim elementi va pedagogik jarayonning asosiy tarkibiy qismidir. U dunyoni go'zallik, uyg'unlik va badiiy obrazlar prizmasi orqali idrok etish, anglash va talqin qilishga qaratilgan. Ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, estetik tafakkur ma'naviy-madaniy qadriyatlarini chuqur idrok etishga qodir o'quvchi shaxsini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Estetik tafakkurning rivojlanishi qadimgi yunonlar va arab falsafasidan boshlab uzoq yo'lga bosib o'tdi va klassik nemis estetikasida o'zining apogeyiga yetdi.

Pedagogik jarayonda estetik fikrlash bir nechta asosiy funksiyalarni bajaradi:

Estetik idrok hamdardlik, tevarak-atrofdagi go'zallik va uyg'unlikni hurmat qilish kabi axloqiy fazilatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Estetika o'quvchilarni san'atni idrok etish orqali o'z his-tuyg'unlarini tan olish va ifodalashga o'rgatadi, bu hissiy sohani va empatiya qobiliyatini rivojlantiradi.

Estetik fikrlash ijodiy idrok etish va badiiy tasvirlarni talqin qilish orqali ijodkorlikni rivojlantirish va innovatsion yechimlarni topish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Badiiy asarlarni tahlil qilish, ramzlar va chuqur ma'nolarni anglash o'quvchilarda analitik ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi, keyinchalik ularni bilimning boshqa sohalarida qo'llash mumkin.

Pedagogik jarayonda yaxlit va barkamol shaxsni shakllantirishda chuqur falsafiy ildizlarga va ko'p asrlik taraqqiyot tajribasiga asoslangan estetik tafakkur muhim o'rin tutadi. Bu nafaqat o'quvchilarning hissiy va intellektual rivojlanishiga yordam beradi, balki ularning axloqiy tarbiyasiga ham hissa qo'shadi, ularni dunyoning go'zalligi va uyg'unligini idrok etishga yordam beradi, bu zamonaviy o'quv jarayonida eng muhim ahamiyatga ega.

Estetik tafakkur go'zallik va xunuklikni idrok etishni, hodisalarni, predmetlarni yoki harakatlarni badiiy va axloqiy qadriyat nuqtai nazardan farqlash va baholash qobiliyatini qamrab oladi. Bu o'quvchilarda hayotning estetik va axloqiy tomonlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tushunishga yordam beradi, ularda sodir bo'layotgan voqealarga tanqidiy munosabatni, ijodkorlik orqali o'zini namoyon qilish istagini rivojlantiradi. Estetik tafakkurning muhim xususiyati uning obrazlilikidir. Yosh maktab o'quvchilari yoshiga qarab, tasviriy va badiiy ma'lumotlarga nisbatan yorqin idrok va sezgirlikni oshiradilar. Bu esa ishning vizual, amaliy usullari orqali estetik did va malakalarni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar ochadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi 2020-yil 23-sentabrdagi 637-sonli Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. // "Xalq so'zi", 2019-yil 9-oktabr.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.1-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 592 b.
5. Платон. Диалог Лисид и Лахет. Исследование, перевод и комментарии: Р.Б.Галанин и Р.В.Светлов Санкт-Петербург ПИПУ им. А.И. Герцена 2023. - 272 с.
6. Кант И. Критика чистого разума; Критика практического разума; Критика способности суждения. - Санкт-Петербург: Азбука, 2021. - 1051 с.
7. Шопенгауэр Артур. Мир как воля и представление. Афоризмы житейской мудрости. Эристика, или Искусство побеждать в спорах Серия: Библиотека избранных сочинений М. Эксмо 2023. - 560с.
8. Янгусин А.Р. Духовные аспекты суфизма: монография / А. Р. Янгусин; Министерство образования и науки РФ, Башкирский государственный университет. - Уфа: БашГУ, 2017. - 211 с.
9. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – В. 72-73.
10. Антология даосской философии. - М.: Товарищество «Клышников - Комаров и К», 1994. - 447 с.
11. Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля. Серия: Классическая мысль. М. - Харьков. АСТ - Фолио. 2003. - 829 с.
12. Аль-Фараби. Избранные трактаты. — Алматы: Гылым, 1994. — 446 с.
13. Ибн Сина. Трактат о любви //Философия любви. — Ч. 2. — М., 1990. С. 21. Платон. Диалоги. Апология Сократа Эксклюзивная классика М. АСТ 2024. - 352 с.
14. Аристотель. Метафизика. Политика. Поэтика. Риторика. Серия: Non-Fiction. Большие книги. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2024. - 704 с.
15. Степанянц М.Т. Мир Востока: философия: прошлое, настоящее, будущее. - Москва: Восточная литература РАН, 2005. - 374 с.
16. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – В. 72-73.

УДК: 37(043.5)(575.1)

Zilola DJUMANAZAROVA,
Namangan davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi
E-mail: ziloladjumanazarova7@gmail.com

NamDU dotsenti sotsiologiya fanlari nomzodi A.Abdulazov taqrizi asosida

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF DEVELOPING A SENSE OF PATRIOTISM AMONG STUDENTS

Annotation

Developing a sense of patriotism among student youth is an important task that plays a key role in the formation of national identity, civic responsibility and willingness to participate in public life. However, this process is associated with a number of socio-philosophical problems that complicate the formation of deep and conscious patriotism among students.

Key words: Globalization, patriotism, feelings of patriotism, tasks, survey, national idea, patriotic education, problems, students, trends, goal.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Развитие чувства патриотизма у студенческой молодёжи — важная задача, которая играет ключевую роль в формировании национальной идентичности, гражданской ответственности и готовности участвовать в общественной жизни. Однако этот процесс сопряжен с рядом социально-философских проблем, которые осложняют формирование глубокого и осознанного патриотизма у студентов.

Ключевые слова: Глобализация, патриотизм, чувства патриотизма, задачи, опрос, национальная идея, патриотическое воспитание, проблемы, студенческая молодежь, тенденции, цель.

TALABALARDA VATANPARVARLIK TUYG‘USINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY VA FALSAFIY MUAMMOLARI

Аннотация

Talaba-yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish milliy o‘zlikni anglash, fuqarolik mas‘uliyati va jamiyat hayotida ishtirok etish istagini shakllantirishda asosiy o‘rin tutadigan muhim vazifadir. Biroq bu jarayon o‘quvchilarda chuqur va ongli vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishni murakkablashtiradigan qator ijtimoiy-falsafiy muammolar bilan bog‘liq.

Kalit so‘zlar: Globallashuv, vatanparvarlik, vatanparvarlik tuyg‘ulari, vazifalar, so‘rov, milliy g‘oya, vatanparvarlik tarbiyasi, muammolar, o‘quvchilar, yo‘nalishlar, maqsad.

Введение. Проблема патриотизма в современном мире приобретает особую актуальность, особенно в условиях глобализации, политической нестабильности и культурной многообразности. Молодёжь, как наиболее динамичная и восприимчивая часть общества, находится под влиянием множества факторов, формирующих её представления о патриотизме. Развитие патриотических чувств у молодых людей связано не только с вопросами национальной идентичности, но и с их гражданской позицией, восприятием государственной политики и взаимодействием с культурным и информационным пространством.

Философский анализ патриотизма фокусируется на его сущностных характеристиках: патриотизм можно понимать как любовь к Родине, лояльность к государству и стремление к его процветанию. Однако, в современных условиях это чувство сталкивается с рядом вызовов, таких как распространение индивидуализма, плюрализм ценностей, влияние глобализации и развитие информационных технологий. Эти процессы вызывают неоднозначные реакции среди молодежи, что требует более глубокого теоретического осмысления и практических решений.

Особое внимание уделяется тому, как патриотизм формируется в образовательных системах и как социальные институты могут способствовать его развитию. Также актуальной становится проблема различения патриотизма и национализма, что имеет важное значение для многонациональных и мультикультурных государств. Анализ социально-философских проблем патриотизма у молодежи позволяет не только выявить ключевые вызовы современности, но и найти пути их преодоления через развитие более инклюзивных, критических и осознанных форм патриотических настроений.

Анализ литературы по теме. Философы разных эпох по-разному подошли к определению патриотизма и его роли в обществе. В классической философии патриотизм рассматривался как моральная добродетель, связанная с лояльностью к государству и народу. В трудах Платона и Аристотеля патриотизм был важной частью построения справедливого общества. Аристотель рассматривал патриотизм

как привязанность к политической общине и как основу для добродетельного поведения граждан.

Современные философы, такие как Джон Ролз и Юрген Хабермас, уделяют больше внимания связи патриотизма с демократическими ценностями, гражданскими правами и обязанностями. Ролз в своих работах акцентирует внимание на необходимости критического патриотизма, который должен основываться на рациональном обсуждении и поддержке справедливых социальных институтов [6].

Глобализация ставит новые вызовы перед патриотическим воспитанием молодежи. В работах Зигмунта Баумана глобализация рассматривается как процесс, который разрушает устойчивые границы между нациями и культурными сообществами, что ставит под сомнение традиционные формы патриотизма [1].

Проблемы мультикультурализма и этнического многообразия также активно обсуждаются в литературе, посвящённой развитию патриотизма у молодежи. В условиях многонациональных государств патриотизм может приобретать разные формы, и важно, чтобы он не превращался в национализм или шовинизм. Исследователи, такие как Уилл Кимлика, анализируют, как патриотизм может быть инклюзивным и учитывать интересы различных этнических и культурных групп [5].

Современные исследования активно изучают влияние медиа на формирование патриотических настроений у молодежи. Социальные сети и интернет играют важную роль в том, как молодёжь воспринимает патриотизм. В некоторых работах подчёркивается как положительное, так и отрицательное воздействие медиа. Например, Филип Бриджмен и его коллеги исследуют, как социальные медиа могут способствовать как усилению патриотических настроений, так и распространению радикальных или антигосударственных идеологий [7].

Методология исследования. Основная цель нашего исследования – выявить сущностные характеристики патриотизма в современных условиях, проанализировать его развитие у молодежи и определить ключевые социальные и философские факторы, влияющие на этот процесс.

Патриотизм изучается в контексте истории философии, рассматривается как социальное и этическое явление, где анализируются классические и современные теории, такие как патриотизм Платона и Аристотеля, гражданский патриотизм Джона Ролза и критический патриотизм Юргена Хабермаса.

Для изучения реального состояния патриотизма среди молодежи применяется социологический метод, включающий опросы, анкетирование и интервью. Эти методы позволяют выявить:

- Уровень патриотических настроений среди молодых людей.
- Их отношение к национальной идентичности, государственным институтам, политическим событиям.
- Влияние социальных медиа и информационных потоков на формирование патриотических чувств.

Социологический анализ помогает количественно оценить настроения молодежи и их динамику в зависимости от социального контекста.

Исторический подход используется для анализа изменений в патриотическом воспитании молодежи на разных этапах развития общества. Сравнительный анализ патриотизма в различных исторических и культурных условиях помогает выявить устойчивые элементы патриотического воспитания и его трансформации под воздействием политических и социальных изменений.

Поскольку исследование патриотизма у молодежи охватывает разные аспекты — от философских и социологических до психологических и культурологических, междисциплинарный подход позволяет объединить знания из различных областей. Это даёт возможность более полно рассмотреть патриотизм как сложное социальное явление, включающее в себя компоненты идентичности, гражданственности, морали и культуры.

Критический анализ направлен на исследование различных форм патриотизма, в том числе критического и инклюзивного патриотизма, а также на выявление рисков, связанных с развитием национализма или шовинизма под видом патриотических настроений. Этот метод позволяет рассмотреть негативные проявления патриотизма и их влияние на общественное сознание.

Анализ дискурса используется для изучения того, как понятие патриотизма формируется и интерпретируется в медиапространстве, образовании, политической риторике и культурных институтах. Это позволяет оценить, каким образом патриотические идеи передаются через язык, символы и культурные практики, и как они воспринимаются молодежью [2].

Анализ и результаты. Анализ социально-философских проблем патриотизма у молодежи показал, что патриотизм в современном мире нуждается в трансформации и адаптации к новым социальным реалиям. Глобализация, культурное разнообразие, медиа и кризис доверия к государственным институтам изменяют восприятие патриотизма среди молодых людей. Для эффективного развития патриотизма необходимо учитывать эти факторы, создавая инклюзивные и критически осмысленные формы патриотического воспитания, которые будут способствовать развитию осознанной гражданской позиции и ответственности перед обществом.

Исследование социально-философских проблем развития патриотизма у молодежи выявило ряд важных аспектов, которые влияют на формирование патриотических чувств в условиях современного общества. Анализ показал, что глобализация оказывает сильное влияние на формирование патриотических чувств у молодежи. Многие молодые люди, особенно те, кто активно пользуется интернетом и социальными сетями, всё чаще идентифицируют себя как часть глобального сообщества [3]. Это ослабляет традиционные формы национальной идентичности, что приводит к снижению уровня патриотизма в его классическом понимании. Молодежь склонна к формированию гибридной идентичности, совмещающей элементы как национальной, так и глобальной культуры. Это требует разработки новых форм патриотического воспитания, которые будут учитывать мировоззренческие изменения, вызванные глобализацией.

Одной из основных философских проблем, выявленных в ходе анализа, является конфликт между индивидуалистическими ценностями, доминирующими в современной культуре, и коллективистскими идеалами, лежащими в основе патриотизма. Современная молодежь всё больше ориентирована на личные достижения, свободу выбора и самоопределение, что часто

противоречит традиционным представлениям о патриотизме как преданности коллективным интересам. Развитие патриотизма у молодежи требует переосмысления его форм и содержания. Патриотизм должен быть представлен не как противоположность индивидуализму, а как возможность для каждого человека внести вклад в развитие общества через свои уникальные способности и интересы [4].

Социологические исследования подтвердили наличие значительного уровня скептицизма и недоверия среди молодежи по отношению к государственным институтам. Политическая нестабильность, коррупция и экономическое неравенство вызывают у молодых людей разочарование в способности государства защищать их интересы и обеспечивать справедливость. Высокий уровень недоверия к государственным органам приводит к снижению патриотических чувств, особенно среди тех, кто видит патриотизм как поддержку государственной политики. Это подчеркивает необходимость развития критического патриотизма, который сочетает любовь к стране с критической оценкой её политических действий [10].

В многонациональных обществах патриотизм может вызывать сложные чувства у представителей этнических меньшинств. Для них патриотизм часто ассоциируется с доминирующей культурой, что может порождать отчуждение и неполное принятие национальных ценностей. Для успешного развития патриотизма в многонациональном государстве необходимо внедрение инклюзивных форм патриотического воспитания, которые будут уважать и учитывать культурное разнообразие, предлагая всем гражданам, независимо от их этнической принадлежности, ощущение принадлежности к общей национальной идентичности.

Современная медиасреда оказывает значительное влияние на восприятие патриотизма молодежью. Социальные сети и интернет становятся основными источниками информации, где патриотизм часто интерпретируется через призму политической пропаганды, манипуляций и радикальных идеологий. В то же время медиасреда может служить площадкой для распространения критических и конструктивных идей патриотизма. Медиаграмотность играет ключевую роль в формировании патриотических чувств [11]. Молодежь, обладающая навыками критического анализа информации, более склонна к развитию осознанного патриотизма, свободного от политических манипуляций и крайних форм национализма.

Образовательные институты остаются одним из ключевых факторов, влияющих на развитие патриотизма. Однако многие существующие образовательные программы по патриотическому воспитанию воспринимаются молодежью как устаревшие и неэффективные. Программы зачастую фокусируются на формальных аспектах, упуская эмоциональный и практический компонент, который мог бы вызывать личный интерес и вовлечение. Успешные программы патриотического воспитания должны быть ориентированы на диалог, личный опыт и активное участие студентов в жизни общества. Воспитание патриотизма через участие в волонтерских и социальных проектах, обсуждение текущих проблем страны и мира, а также развитие критического мышления может способствовать более глубокому пониманию патриотизма [10].

Выводы и предложения. Таким образом, исследование социально-философских проблем развития патриотизма у молодежи показало, что в современном обществе патриотизм представляет собой сложное и многогранное явление, которое формируется под воздействием множества факторов, таких как глобализация, политическая ситуация, медиа среда и этнокультурное многообразие. Молодежь, будучи открытой к новым идеям и влияниям, демонстрирует как интерес к патриотизму, так и его трансформацию в условиях изменяющегося мира.

Основными выводами нашего исследования стали следующие:

- Глобализация и формирование глобальной идентичности ослабляют традиционные патриотические настроения, что требует поиска новых подходов к воспитанию патриотизма, ориентированных на современные ценности молодежи.

- Конфликт между индивидуалистическими установками и коллективными ценностями, лежащими в основе патриотизма, указывает на необходимость переосмысления роли патриотизма в условиях современного общества.

• Этнокультурное многообразие вызывает вызовы для формирования единой патриотической идентичности, что требует инклюзивных подходов к воспитанию патриотизма.

• Влияние медиа, особенно социальных сетей, имеет как положительные, так и отрицательные аспекты в процессе формирования патриотизма. Молодежь нуждается в развитии медиа грамотности для того, чтобы осознавать манипуляции и пропаганду.

Таким образом, патриотизм как социально-философское явление в современных условиях должен быть переосмыслен с учетом новых реалий и вызовов, с которыми сталкивается молодежь. Воспитание патриотизма должно происходить на основе диалога, критического мышления и уважения к многообразию культурных идентичностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, В. И. Патриотическое воспитание молодежи в условиях глобализации. М.: Издательство МГУ, 2019.
2. Гаврилов, А. Н. Философия патриотизма: теория и практика в условиях современности. СПб.: Наука, 2017.
3. Гаджиев, К. С. Глобализация и национальная идентичность: вызовы для патриотизма. М.: Прогресс-Традиция, 2018.
4. Зимняя, И. А. Патриотизм в системе ценностей современной молодежи. Социологические исследования, 2020, № 4, с. 34-45.
5. Лекторский, В. А. Патриотизм и гражданская идентичность в философии Ю. Хабермаса. Вопросы философии, 2019, № 3, с. 29-38.
6. Ролз, Дж. Теория справедливости. Пер. с англ. М.: Идея-Пресс, 2019.
7. Джуманазарова З.О. Значение ценностей в формировании чувства патриотизма у студенческой молодежи. Research Focus, Uzbekistan <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-tsennostey-v-formirovanii-chuvstva-patriotizma-u-studencheskoy-molodyozhi>
8. Соловьев, В. В. Философия национальной идеи и патриотизма. СПб.: Издательство СПбГУ, 2016.
9. Хабермас, Ю. Критический патриотизм: гражданственность и политическая культура. М.: Высшая школа экономики, 2018.
10. Черняков, С. Л. Воспитание патриотизма в образовательных учреждениях: теоретические и практические подходы. Казань: Университетская книга, 2020.
11. Шумский, В. А. Проблемы формирования патриотизма в многонациональных государствах. М.: Российская академия наук, 2017.

UDK:7A.371.

Muxayya DJUMANIYOZOVA,
Urganch davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: muxayya@gmail.com

JTSBMQTMOI professori O.Haitov taqrizi asosida

TA'LIM JARAYONIDA TALABALARNING QADRIYAT YO'NALGANLIGINI O'RGANISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada ta'lim jarayonida talabalar qadriyat yo'nalganligini o'rganish, psixolog olimlar tomonidan motiv, o'quv motivatsiyasi, qadriyatlar sohasi to'g'risidagi nazariy qarashlar bayon qilingan. Shuningdek, motivatsiya va qadriyatlar yo'nalganligi tushunchalari, ularning tuzilmalari, motivatsiya va qadriyatlar sohasining o'zaro bog'liqlik haqidagi ma'lumotlar empirik tahlil qilinib, talabalar o'quv motivatsiyasiga qadriyatlar ta'siri bo'yicha xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Motiv, motivlar tizimi, motivatsiya, o'quv motivatsiyasi, faoliyat, ehtiyoj, qadriyatga yo'nalganlik.

ИЗУЧЕНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается ценностная ориентация студентов в образовательном процессе, а также представлены теоретические взгляды психологов на мотивы, учебную мотивацию и область ценностей. Кроме того, анализируются такие понятия, как мотивация и ценностная ориентация, их структуры и взаимосвязь между полями мотивации и ценностей. Приведены выводы о влиянии ценностей на учебную мотивацию студентов.

Ключевые слова: Мотив, система мотивов, мотивация, учебная мотивация, деятельность, потребность, ценностная ориентация.

STUDY OF VALUE ORIENTATION OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

This article explores the value-oriented nature of students in the educational process and presents theoretical perspectives on motives, learning motivation, and the domain of values as discussed by psychologists. Additionally, the concepts of motivation and value orientation, their structures, and the interrelationship between the fields of motivation and values are empirically analyzed. Conclusions are provided on the influence of values on students' learning motivation.

Key words: Motive, system of motives, motivation, learning motivation, activity, need, value orientation.

Kirish. Bugungi kun talabasining eng muhim vazifalaridan biri - shaxsning hayotiy qadriyatlarini orqali shakllanadigan ijtimoiy qadriyatlar tizimini anglash va rivojlantirishdir. Bu esa talabalarning bo'lg'usi mutaxassis sifatida rivojlanishiga kasbiy talablar qo'yadi. Shu munosabat bilan hozirgi yoshlarning hayotiy qadriyatlarini, ya'ni jamiyatning alohida demografik guruhini tashkil etuvchi qatlarning hayoti va xulq-atvori asoslarini o'rganish dolzarb masalaga aylanmoqda. Yoshlar orasida qanday qiziqishlar, qarashlar va qadriyatlar ustunlik qilishi jamiyat va davlatning kelajakdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishiga bog'liqdir. Innovatsion turdagi ijtimoiy-madaniy qayta ishlab chiqarish jarayonida yoshlar yangilik va tajribalarga ochiq, faol ijtimoiy-demografik guruh sifatida ishtirok etadi. Ularning roli ijtimoiy-madaniy qayta ishlab chiqarish jarayonida innovatsion o'zgarishlarni kiritish va innovatsion mexanizmlarni shakllantirishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Motivatsiya ehtiyojlar va motivlar, insonning dunyoqarashi va uning o'ziga xos jihatlari, shaxsiy xususiyatlari va funktsional holatlari, tajribalari, atrof-muhit haqidagi bilimlari va o'lchovlar prognozi, boshqa odamlarning kutilgan oqibatlar va baholashlari bilan bog'liq. Motivatsiyani shaxs nazariyasiga muvofiq ko'rib chiqishning asoschisi Z. Freyd bo'lib, u harakatni kamaytirish modelini ishlab chiqqan [9]. Ushbu yondashuv doirasida, o'z navbatida, uchta asosiy yo'nalishni ajratib ko'rsatish mumkin:

shaxs psixologiyasining yo'nalishi, unda motivatsiya shaxs va individual farqlarni tavsiflash va chuqurroq tushunish uchun kalit sifatida talqin etiladi; bu yo'nalish vakillari E.P. Ilyin, V.G. Leontiev, A. Maslou, E.E. Nasinovskaya;

Kognitiv psixologiyaning yo'nalishi bo'lib, u muayyan sharoitlarda hozirgi holat haqidagi sof kognitiv g'oyalar o'ylayotgan mavzuda yangi motivatsiyaning paydo bo'lishiga olib keladi yoki unda mavjud bo'lgan motivatsiyani o'zgartiradi; mavjud kognitiv tasavvurlardagi nomutanosibliklar, qarama-qarshiliklar va nomuvofiqliklar bunday rag'batlantiruvchi ta'sirga ega; bu yo'nalish M.K. Kabardov, N.F. Kruglova, V.I. Panov, K. Vaynerlar tomonidan ishlab chiqilgan;

Motivatsiya psixologiyasining yo'nalishi, bunda u inson xatti-harakatlarini shaxsiy omillar va vaziyat omillarining o'zaro

ta'siri nuqtai nazaridan tushuntiruvchi jarayon sifatida qaraladi; Bu qatorda Vroom, G.Myurrey, D.Makkleland, J.Atkinsonlarning asarlari alohida ajralib turadi[8]. Motivatsiya - ehtiyojlar va motivlar, insonning dunyoqarashi va uning o'zini o'zi imidjining xususiyatlari, shaxsiy xususiyatlari va funktsional holatlari, tajribalari, atrof-muhit haqidagi bilimlari va o'lchovlar prognozi, boshqa odamlarning kutilgan oqibatlar va baholashlari bilan bog'liq [3].

X. Xekkauzenning ta'kidlashicha, "motivatsiya" tushunchasi ko'pincha tavsiflovchi sifatida qo'llaniladi, bu xatti-harakatlarning maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi[11]. R.Frenkinning nazariy qarashlarida dastlabki shartlar va keyingi ta'sirlar o'rtasidagi munosabatni tushuntirish uchun kiritilgan kuzatilmaydigan "oralik jarayonlar" ham motivatsiya deb ataladi[10].

Aksariyat psixologlar motivatsiyani faoliyat manbai va xulq-atvor yo'nalishi deb bilishadi. Masalan, I.Lingart motivatsiyani "faollashuv uzluksizligining ichki nazorat omillari faoliyat yuritadigan, xulq-atvorni ma'lum stimullarga yo'naltiruvchi va xulq-atvor shaklini birgalikda belgilovchi bosqichi" deb hisoblaydi. J.Nyuton motivatsiya tushunchalarini tahlil qilar ekan, bu hodisaning ikki jihati - dinamik (faoliyat) va yo'nalishli jihati ta'kidlaydi[12].

E. Daffy esa xatti-harakatlarning yo'nalishi (reaktsiyaning tanlanganligi) va intensivligi yoki motivatsiya darajasi deb; G. Skinner bu borada motivatsiya - munosabatlardan xulq-atvorning faollik darajasini oshirish va u yoki bu yo'nalishdagi faoliyat yo'nalishi deb yozadi[7]. "Motivatsiya" atamasining turlicha talqin qilinishiga qaramay, deyarli barcha psixologlar faoliyatda motivatsiyaning maxsus tuzilmaviy vazifasi mavjudligiga rozi bo'lishadi, ko'pchilik esa faoliyatni tashkil qilishning asosiy omili motiv ekanligini ta'kidlaydilar [6].

V.I. Kovalev motivatsiya muammosini tizimli-ierarxik tushunish nuqtai nazaridan o'rganadi. Uning fikricha, motivlarni belgilovchi omillarni tavsiflash uchun aqliy tartibga solish davrlari juda muhimdir, ular barqaror, nisbatan mustaqil shakllanishlar bo'lib, ularning motivatsion tuzilishini muvofiqdoshlashtirish sodir bo'ladi. Asosiy aqliy davrlar: ijtimoiy, unda boshqa odamlarga yo'naltirilganlik yuzaga keladi; hissiy tajribalarning o'ziga xosligida namoyon bo'ladigan hissiy; protsessual-mantiqiy, bunda tartibga

solish ob'ektiv ravishda belgilangan faoliyatni namoyon qilish usullari doirasida amalga oshiriladi[4].

Demak, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quv motivatsiyasi ta'lim jarayonining asosiy harakatlaniruvchi kuchlaridan biri hisoblanadi. U talabani o'qishdagi faolligi, natijaviyligi va bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlaydi. O'quv motivatsiyasiga shaxsiy qadriyatlar tizimi va uning ta'lim jarayoniga qaratilganligi kabi turli omillar ta'sir qiladi. Qadriyatlar yo'nalganligi - bu shaxsning hayotiy tamoyillari, e'tiqodlari va maqsadlarining

T.I. Ilinaning "Universitetda o'qish motivatsiyasini o'rganish" metodikasi natijalar tahlili (Mann Uitni mezonini bo'yicha n=694)

1-jadval

Shkalalar	Ta'lim shakli	N	O'rtacha rang	U	P
Bilim olish	Kunduzgi	423	320,70	45981,500	,000***
	Sirtqi	271	389,33		
	Jami	694			
Kasb egallash	Kunduzgi	423	338,24	53399,000	,125
	Sirtqi	271	361,96		
	Jami	694			
Diplom olish	Kunduzgi	423	346,88	57053,500	,918
	Sirtqi	271	348,47		
	Jami	694			

Izoh: ***p<0,001

T.I. Ilinaning "Universitetda o'qish motivatsiyasini o'rganish" metodikasi ta'lim shakliga ko'ra taxlil qilganimizda kunduzgi ta'lim shaklida o'qiyotgan talabalarga qaraganda sirtqi ta'lim shaklida o'qiyotgan talabalarda bilim olish shkalasi yuqoriligi aniqlandi (U=45981,50; p<0,001) sirtqi ta'lim shaklida o'qiyotgan talabalarda bilim olishga ishtiyoq kuchliroq ekan, bunga sabab o'qish muddati qisqa (4 hafta) bo'lganligi, fanlardagi mavzular umumiy tarzda yetkazilib beriladi, talabalar esa har bir mavzuni chuqurroq

I.G.Seninning "Qadriyatlar yo'nalganligini aniqlash" test-so'rovnomasi natijalari (Mann Uitni mezonini bo'yicha n=694)

2-jadval

Shkalalar	Ta'lim shakli	N	O'rtacha rang	U	P
Kasb-hunar olami	Kunduzgi	423	371,93	46983,500	,000***
	Sirtqi	271	309,37		
	Jami	694			
Ta'lim-tarbiya	Kunduzgi	423	384,57	41635,000	,000***
	Sirtqi	271	289,63		
	Jami	694			
Oilaviy hayot	Kunduzgi	423	362,54	50954,500	,013*
	Sirtqi	271	324,02		
	Jami	694			
Ijtimoiy hayot	Kunduzgi	423	341,75	54883,000	,345
	Sirtqi	271	356,48		
	Jami	694			
Qiziqishlar olami	Kunduzgi	423	339,14	53780,500	,170
	Sirtqi	271	360,55		
	Jami	694			
Oliy nufuzga ega bo'lish	Kunduzgi	423	350,07	56231,000	,673
	Sirtqi	271	343,49		
	Jami	694			
Yuqori moddiy ta'minot	Kunduzgi	423	357,12	53248,000	,114
	Sirtqi	271	332,49		
	Jami	694			
Ijodkorlik	Kunduzgi	423	358,23	52778,000	,078
	Sirtqi	271	330,75		
	Jami	694			
Faol ijtimoiy munosabatlar	Kunduzgi	423	353,00	54988,000	,366
	Sirtqi	271	338,91		
	Jami	694			
O'z ustida ishlash	Kunduzgi	423	335,97	52438,500	,058
	Sirtqi	271	365,50		
	Jami	694			
Yutuqlarga yo'nalish	Kunduzgi	423	336,04	52469,500	,060
	Sirtqi	271	365,39		
	Jami	694			
Ma'naviy qoniqlash	Kunduzgi	423	335,29	52151,500	,045*
	Sirtqi	271	366,56		
	Jami	694			
O'zlikni saqlash	Kunduzgi	423	318,03	44849,000	,000***
	Sirtqi	271	393,51		
	Jami	694			

Izoh: ***p<0,001; *p<0,05

I.G.Seninning "Qadriyatlar yo'nalganligini aniqlash" test-so'rovnomasi tahlil natijalariga ko'ra, "Kasb-hunar olami" shkalasida ishonchli farqlar kuzatildi (U=46983,50; p<0,001). "Kasb-hunar olami" shkalasi bo'yicha sirtqi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalarga qaraganda kunduzgi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalarda yuqori ekanligi aniqlandi.

Kunduzgi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalar o'z kasbiy faoliyat sohasiga katta ahamiyat beradilar. Bunday talabalar ko'p vaqtini o'z ishlariga sarflaydilar, ishlab chiqarishdagi barcha muammolarni hal etishga tezda kirishib ketadilar. Ular kasbiy faoliyatni hayotning mazmuni deb biladilar.

"Ta'lim-tarbiya" shkalasida ishonchli farqlar kuzatildi (U=41635,00; p<0,001). "Ta'lim-tarbiya" shkalasi bo'yicha sirtqi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalarga qaraganda kunduzgi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalarda yuqori ekanligi aniqlandi.

jamlanmasi bo'lib, u o'z faoliyatini qanday tashkil qilishini belgilaydi[1]. Talabalarning o'z qadriyatlariga asoslangan motivatsiyasi ularning ta'limdagi muvaffaqiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Metodlar tahlili va muhokama. Shu sababdan biz Oliy ta'lim muassasasi talabalarining qadriyat yo'nalishlari va o'quv motivlari o'rtasidagi bog'liqlikning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun ta'lim shakli turlicha bo'lgan guruhlarda tajriba - sinov ishlarini olib bordik (1 va 2 jadval).

o'zlashtirishni, mutaxassislik doirasida ko'proq bilimga ega bo'lishni istashlari ham mumkin ekan. Kelajakda bo'lg'usi kasbi uchun zarur deb xisoblagan fanlarni mustaqil o'rganadilar. Tanlagan kasbini to'liq o'zlashtirish uchun barcha o'quv fanlarini birdek chuqur o'rganish kerak deb fikrlaydilar. Ta'lim muassasasi ma'muriyati tomonidan eslatilmasa ham ularda o'qish uchun xohish bo'ladi. Ya'ni, sirtqi ta'lim shaklida o'qiyotgan talabalarda universitetda o'qish motivatsiyasi kuchli bo'lar ekan.

I.G.Seninning "Qadriyatlar yo'nalganligini aniqlash" test-so'rovnomasi natijalari (Mann Uitni mezonini bo'yicha n=694)

Kunduzgi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalar o'qimishli bo'lishga, o'z dunyoqarashini kengaytirishga intiluvchan ekanlar. Shuningdek, kunduzgi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalar o'qishni, yangi-yangi bilimlarni egallashni, hayotdan orqada qolmaslikni eng asosiy maqsad deb hisoblaydilar. "Oilaviy hayot" shkalasida ishonchli farqlar kuzatildi (U=50954,50; p<0,05). "Oilaviy hayot" shkalasi bo'yicha sirtqi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalarga qaraganda, kunduzgi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalarda yuqori ekanligi aniqlandi. Kunduzgi ta'lim shaklida taxsil olayotgan talabalar o'z oilasi bilan bog'liq bo'lgan barcha voqe'larga katta ahamiyat berishi bilan ajralib turadilar. Bunday talabalar oilaviy muammolarni hal etish yo'lida ko'p kuch va vaqt sarflashga moyil bo'ladilar, baxtli oila qurishni eng muhim narsa deb biladilar.

“Ma’naviy qoniqish” shkalasida ishonchli farqlar kuzatildi ($U=52151,50$; $p<0,05$). “Ma’naviy qoniqish” shkalasi bo’yicha kunduzgi ta’lim shaklida taxsil olayotgan talabalarga qaraganda, sirtqi ta’lim shaklida taxsil olayotgan talabalarda yuqori ekanligi aniqlandi. Sirtqi ta’lim shaklida taxsil olayotgan talabalaridagi bu qadriyat yo’nalganligi shaxsning ma’lum bir bilim sohasini chuqurroq o’rganishga, ayniqsa, uning mazmuniga qiziqishida ifodalanaadi. Ular bilim olishga kuchli ehtiyoj sezadilar, o’z ma’lumot saviyalarini oshirishga, tegishli bilim sohasini chuqurroq egallashga intiladilar va shundan qoniqish oladilar. Barcha oila a’zolari bilan ruhan yaqin bo’lishga, ularni tushunishga intilishida, o’z aksini topadi. Oilaviy hayotda chin sevini, oilaviy tinchlik, osoyishtalik, o’zaro hurmatni juda qadrlaydilar va bularni oila baxtining muhim sharti deb hisoblaydilar.

“O’zlikni saqlash” shkalasida ishonchli farqlar kuzatildi ($U=44849,00$; $p<0,001$). “O’zlikni saqlash” shkalasi bo’yicha kunduzgi ta’lim shaklida taxsil olayotgan talabalarga qaraganda, sirtqi ta’lim shaklida taxsil olayotgan talabalarida yuqori ekanligi aniqlandi. Sirtqi ta’lim shaklida taxsil olayotgan talabalarining shaxsiy qarashlari, istaklari, g’oyalari tayangan holda o’z turmush tarzini yaratishga intilishida o’z aksini topadi. Sirtqi ta’lim shaklidagi talabalarining ta’lim olishda o’ziga xos, o’z shaxsiy xislatlariga mos tamoyillarga rioya qilishida o’z aksini topadi. Yana ular ta’lim olishda o’z yo’nalishtalariga ega bo’lib, boshqalardan nima bilandir farq qilish, o’z hayotiy printsiplariga shak-shubhasiz amal qilish istagi bilan ajralib turadilar. Sirtqi ta’lim shaklidagi talabalar ko’pincha, shaxsiy o’ziga xosligini namoyon qilib, hatto o’z oilalaridan ham mustaqil bo’lishga intiladilar.

Xulosa. 1. Tadqiqot natijalariga ko’ra, talabalik davridagi qadriyatlar sohasining yoshga oid o’ziga xosliklari shaxs kasbiy motivlarining shakllantirish va mustaqil fikrlash kabi xususiyatlar rivojlanishning bilan bog’liq.

2. O’z-o’zini boshqarish, o’zgarish motivatsiyasi va o’z-o’zini rivojlantirish qadriyatlarining ahamiyatining ortishi yoshlar qadriyatlar sohasining rivojlanishida o’ziga xos tendensiyani tashkil etadi.

3. Boshqa bir tendensiya esa qadriyatlar o’rtasidagi qarama-qarshiliklarning kuchayishidir. Bu yerda shaxsiy yutuqlarga qaratilgan individualistik yo’nalish ijtimoiy farovonlikka jamoaviy g’amxo’rlik bilan ziddiyatga kiradi. Ushbu ziddiyatni hal qilish shaxsning muhim faoliyat turlarida boshqa odamlar bilan hamkorlik va birlashma shakllarini rivojlantirish bilan bog’liqdir.

4. Talabalar qadriyatlarini tahlil qilish shuni ko’rsatadiki, ba’zi qadriyatlar bir-biriga nisbatan dinamik o’zaro aloqada bo’ladi. Masalan, sog’lig’iga g’amxo’rlik qilish va hayotdan zavqlanish istagi hayot mazmuni, uning mazmundorligi hamda atrofda qilargana e’tibor qarotish qadriyati bilan qarama-qarshi qo’yiladi.

5. Talabalarining shaxsiy o’sish va rivojlanishga xizmat qiladigan individualistik yo’nalishdagi qadriyatlar ular uchun ko’proq ahamiyatga ega. Ushbu qadriyatlardagi ustuvorliklar madaniyatning ichki qadriyatlarining o’zgarishi natijasi yoki yosh farqlari ta’siri ekanligini aytish qiyin. Biroq tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, yoshlik davrining qadriyatlar qatorida xarakterning o’ziga xos xususiyatlari paydo bo’la boshlaydi.

6. Talabalar jamoaviy qadriyatlariga kamroq qiziqish bildirishmoqda: an’analami hurmat qilish, mo’tadillik, tenglik. Bu shuni anglatadiki, ular uchun muhim bo’lgan xulq-atvor motivlari quyidagilar: shaxsiy muvaffaqiyatga erishish istagi, o’z maqsadlarini tanlash, mustaqillik, farovonlik va ijtimoiy tengsizlikka bo’lgan munosabat.

7. Olingan ma’lumotlarni tahlil qilish talabalarga o’z qadriyat yo’nalishtalarini o’z-o’zini rivojlantirish, o’zini takomillashtirish va o’zini amalga oshirish yo’nalishtida tahlil qilish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Алишев Б.С., Аникеев О.А., Белоусова А.Б., Фисин Ю.М. Социальные и ценностные представления студентов. Казанский педагогический журнал. 2005. № 4. С. 21-27.
2. Бубнова С.С. Методика диагностики индивидуальной структуры ценностных ориентации личности // Методы психологической диагностики. Выпуск 2. М.: Институт психологии РАН, 1994. – С. 144- 157.
3. Ильин Е.П. Мотивы и мотивация. – СПб.: Питер, 2011. – 512 с.
4. Ковалев, В.И. К проблеме мотивов [Текст] / В.И. Ковалев // Психологический журнал. – 1981. – № 1. – Т. 2. – С. 29–44.
5. Маркова, А.К. Формирование мотивации учения [Текст] / А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990.
6. Ричи, Ш. Управление мотивацией: учеб. пособие для вузов / Ш. Ричи, П. Мартин; пер. с англ., под ред. проф. Е.А. Климова. – М.: Юнити–дана, 2009.
7. Skinner B.F. Beyond freedom and dignity. -New York: Knopf. -1971
8. Современная психология мотивации. - М.: Смысл, 2002. - 343с.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Авторы очерка о Фрейте Ф.В. Бассин и М.Г. Ярошевский. - М.: Наука, 1989. - 456с.
10. Фрэнкин Р. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты. 5-е изд. - СПб.: Питер, 2003. - 651с.
11. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность. – СПб : Питер, 2013. – 860 с.
12. Чирков, В.И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека / В.И. Чирков // Вопросы психологии. – 1996. – № 3. – С. 116-132.

Farxod JOBBOROV,

Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti dotsenti, PhD

Qarshi davlat universiteti dotsenti, PhD N.Jo'raqulova taqrizi asosida

MAKTABDA KIMYO FANIDA TA'LIM JARAYONIDA MODELLARDAN FOYDALANISH TAJRIBASI.

Аннотация

Maqolada kimyo ta'lim jarayonida foydalanilayotgan model yaratish yoki modellashtirish jarayonining mohiyatini ochib berilgan. Ilmiylik, nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik tamoyillari muhim ahamiyat kasb etishi tahlil qilingan.

Bundan tashqari, ta'lim jarayonida modellardan foydalanish tajribasini tahlil qilib, qadimgi davrlarda, ma'lumotlarni berish yoki uzatish jarayonida insonlar haqiqiy narsalarni odatiy belgilar va ishoralar bilan ifodalashganligi, hamda og'zaki nutqda tushuntirishlarni shakl, chizmalar orqali amalga oshirishgan ta'kidlangan. Chunki, o'qitish vosita va metodlari nazariy jihatdan asoslangandan so'nggina, modellar pedagogik ma'noga ega bo'ladi.

Kalit so'zlar: O'quv, ramz, model, belgili model, verbal model, virtual model, og'zaki nutq va boshqalar.

ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОДЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ В ШКОЛЕ

Аннотация

В статье раскрыта сущность процесса создания или моделирования модели, используемой в учебном процессе по химии. Было проанализировано, что принципы взаимосвязи между наукой, теорией и практикой приобретают важное значение. Кроме того, анализируя опыт использования моделей в образовательном процессе, отмечалось, что в древние времена, в процессе передачи или передачи информации, люди выражали реальные вещи обычными знаками и жестами, а объяснения в устной речи осуществляли посредством форм, рисунков. Потому что только после теоретического обоснования средств и методов обучения модели приобретают педагогический смысл.

Ключевые слова: Обучение, символ, модель, символическая модель, вербальная модель, виртуальная модель, устная речь и т. д.

METHODOLOGY FOR FORMING STUDENTS' CONCEPTS AND SKILLS OF INFORMATION MODELS IN CHEMISTRY

Annotation

The article reveals the essence of the process of creating or modeling a model that is being used in the educational process of chemistry. It has been analyzed that the principles of the connection between science, theory and practice are important. In addition, analyzing the experience of using models in the educational process, it is argued that in ancient times, in the process of giving or transmitting information, people expressed real things with typical signs and gestures, and in oral speech, they made explanations through forms, drawings. Because, only after the teaching tools and methods are theoretically justified, the models will have a pedagogical meaning.

Key words: Training, symbol, model, character model, verbal model, virtual model, oral speech, etc.

Kirish. Jahonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari asosida maktab ta'limining maqsad va vazifalarini zamon talabiga moslashtirgan holda takomillashtirilgan yangi tarzda shakllantirishga e'tibor qaratilmoqda. Bundan nazarda tutiladigan asosiy maqsad – o'z muvaffaqiyati hamda jamiyat muvaffaqiyati uchun mas'uliyatli yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlash va qobiliyatlarini shakllantirish hamda rivojlantirishdir.

Ta'lim jarayonida modellardan foydalanish tajribasini tahlil qilib, quyidagilarni aytishimiz mumkin. Qadimgi davrlarda, ma'lumotlarni berish yoki uzatish jarayonida insonlar haqiqiy narsalarni odatiy belgilar va ishoralar bilan ifodalashgan, hamda og'zaki nutqda tushuntirishlarni shakl va chizmalar orqali amalga oshirishgan. O'qitish vosita va metodlari nazariy jihatdan asoslangandan so'nggina, modellar pedagogik ma'noga ega bo'ladi. Didakt olimlar model haqidagi quyidagi ta'riflarni kiritishgan: model - obyekt yoki uning qismining kattalashtirilgan yoki kichraytirilgan masshtabda (tabiiysiga qaraganda kichikroq) uch o'lchovli tasviri bo'lib, qismlarning o'lchamlari va nisbatlariga aniq rioya qilish bilan tasvirni uzatishda sxematik ravishda tasvirlashga hamda konvensiyalarga imkon beradi. "Model"ni tarkibiy tuzilish jihatidan tadqiqot predmetiga o'xshash, unga izomorf bo'lgan tizimdir. Model, shuningdek, ma'lum bir bilim sohasidagi dalillar, narsalar va munosabatlarning sodda va vizual material tuzilishi ko'rinishidagi tasviri sifatida tushuniladi[1]. Bunday holda, bu moddiy obyekt bo'lgan model - analogning ta'rifini hisoblanadi[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ioyleva Galina Valentinovnaning fikricha: "Pedagogika" darsligida "model" tushunchasiga falsafiy nuqtai nazardan ta'rif berilib, shu bilan birga modeldan foydalangan holda ushbu obyekt haqida yangi ma'lumotlar olish ya'ni, uning taxminiy ahamiyati to'g'risida bilish imkoniyati qayd etilgan [3].

Pedagogika uchun "model" tushunchasining mazmuni va ko'lamini ochib beradigan barcha ta'riflarda model - axborot berish

imkoniyatiga ega ekanligini ta'kidlash muhimdir. Umumiy holda modellar haqida fikr yuritilganida axborot moyedellari tushuniladi.

Axborot modeli - obyekt, jarayon, hodisalarning muhim xususiyatlari va holatlarini tavsiflovchi ma'lumotlarni beradi va tashqi olam bilan munosabatlarni anglatadi.

Belgili model [sign model] - uch model turlaridan biri bo'lib, unda ramzlar(belgilar)dan foydalaniladi.

Modellashtirilayotgan obyektning tavsiflovchi kattaliklar o'rtasidagi munosabat – belgilar bilan bog'lanadigan tenglamalar yordamida ifodalanadi, ya'ni modellashtiriladi. Ana shundan belgili yoki ramziy model tushunchasi kelib chiqadi

Verbal ta'sir: bu so'z nutqimiz orqali ko'rsatiladigan ta'sirdir. Bunday asosiy vositalar so'zlar hisoblanadi. Nutq so'zlashuv o'zaro munomala jarayoni bo'lib, uning vositasi so'zlar hisoblanadi. Monologik nutqda ham kishi o'zidagi barcha so'zlar zahirasidan foydalanib, eng ta'sirchan so'zlarni topib sherigiga ta'sir ko'rsatishni xohlaydi.

Verbal model - formulalar, jadvallar yoki grafikalar bilan emas, balki so'zlar bilan tavsiflangan modeldir. Ushbu miqdorlar aynan kimyoviy formulalar, belgilar, qoidaviy keltirib chiqarishlar uchun bir so'z bilan aytganda kimyoviy savollarga javob, ularni matematik tenglamalarini yozishimiz uchun biz turli xil kattaliklar o'rtasidagi munosabatlarni tushunish uchun verbal modellardan foydalanamiz.

Verbal model asosini modellashtirish, o'xshash fikrlash tashkil etadi. Ushbu tushunchalar o'rtasida statistik jihatdan muhim bog'liqlik mavjuddir. Ayniqsa ko'rib chiqilayotgan o'xshashliklarni chuqurroq tushunadigan o'quvchilar, shuningdek, kimyoviy o'zgarish modelini og'zaki bayon qilish va u bilan oldinga qo'yilgan vazifalarni hal qilishda u bilan fikr yuritish qobiliyatini namoyon etishda ham ahamiyatlidir. Bundan ko'rinadiki, modellashtirish va o'xshashlik, birlashish, kimyoviy o'zgarish modelini yaratishga ijobiy ta'sir ko'rsatar ekan.

Virtual va verbal modellar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Virtual modelda sodir bo'ladigan kimyoviy hodisalar va jarayonlarni amaliy dasturiy vositalar yordamida ko'zimiz bilan ko'rib, mulohaza yuritib, verbal modelda bo'ladigan kimyoviy hodisa va jarayonlarni sharhi bilan qabul qilamiz. Virtual va verbal modellar doimo bir-birini to'ldirib turadi.

Verbal modelning qulayliklari: sharh orqali mulohaza yuritish; voqea hodisalarni idrok etish, ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lish, kimyoviy bilim, ko'nikmalarga ega bo'lishdir.

Virtual modeldan kimyo fanini o'qitishda foydalanish. Virtual model haqida qisqacha: Online boshqariladigan virtual modellashtirish tizimi mavjud; Virtual modellar bilan ishlash aniq natijalar uchun asoslidir. Ikkala model turida ishlash uchun shunga o'xshash aniqlik darajasida o'lchanadi.

Virtual modellardan foydalanish ba'zi real tajribalarga qaraganda ham samaraliroq bo'ladi. Virtual modellardan foydalanishning samaradorligi cheklangan interaktivlikka bog'liq bo'ladi. Virtual modellar - zamonaviy fan tarmog'i sifatida keng tarqalgan, ammo virtual va aniq modellarning nisbiy samaradorligi haqida ma'lumotlar ko'p emas.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotlardan ko'rinadiki, virtual modeldan organik kimyo sohasidagi vazifalar uchun aniq modellardan foydalangan holda maktab o'quvchilarining ishlash ko'rsatkichlarini bevosita taqqoslash bo'ladi. O'quvchilar molekullarning diagrammalarini moslashtirish yoki modellar va diagrammalar bilan ifodalangan molekullarning tuzilishini solishtirish uchun virtual yoki aniq modellardan foydalanishlari mumkindir.

O'quvchilar diagramma va modellarga mos kelganda virtual modellar bilan yuqori samaradorlikka erishishib, keyinchalik aniq modellardan foydalanishlariga imkoniyat yaratadi.

Virtual sharoitda kimyodan shaxsiy laboratoriyada va sifdagi kompyuterda o'tilishi mumkin, chunki virtual kimyo laboratoriyasida ishlash va simulatsiyalarni ko'rish kimyoni o'rganishning qo'shimcha usullarini beradi.

Virtual modelning qulayliklari: Ishonchlilik: Ishonchlilik tajriba natijalari. Maxsus fizik-kimyoviy model real vaqt rejimiga foydalanuvchi harakatlarning natijalarini hisoblab beradi.

Harakatlar erkinligi: Foydalanuvchilar uchun yuqori darajadagi harakat erkinligini va tezkor teskari aloqani ta'minlaydi.

Xato qilishi huquqi: Siz o'zingizning xohishingiz bilan ishlashingiz va xatolarga yo'l qo'yishingiz mumkin. O'ylash uchun vaqt bor va muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish kamayadi. Bundan tashqari xatolarni aniqlash muhim o'quv elementidir.

Laboratoriya jurnali: Foydalanuvchining harakatlarini, kuzatuvlarini va xulosalarini yozib olish uchun qulay tizimdir. Virtual tizimda maxsus mavzular mundarijalari ham aks etgan bo'ladi.

Virtual modelning eng qulay tomoni: Oddiy va tezligidadir.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy fanda ma'lumotlarni uzatish usullari odatda belgilar tizimi sifatida qaraladi. Shu o'rinda savol tug'iladi, agar model o'z xususiyatlariga ko'ra belgi sifatida ishlash imkoniyatiga ega bo'lsa, belgili modellarning ishlash xususiyatlari qanday bo'lishi mumkin? Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitiladigan kimyo fani mazmuniga asoslangan belgili modellar qanchalik samarali va axborot berish imkoniyatiga ega?

Shu sababli, kimyo fanini o'qitish jarayonida axborot modellarning ma'nosi va ahamiyatini aniqlash uchun "kimyoviy axborot modeli" tushunchasini tahlil qilishga e'tibor qaratish, kimyo fanini o'qitish metodikasida qo'llaniladigan "axborot model" tushunchasini aniqlash va ulardan foydalanish sohasiga oydinlik kiritish, bir-biriga juda o'xshash "belgi" va "ishora" tushunchalarini kimyo fanini o'qitish metodikasida o'zaro taqqoslash maqsadga muvofiqdir. Ulardan foydalanishning turli jihatlari faylasuflar, psixologlar, pedagoglar, metodistlarning ilmiy izlanishlarida tahlil qilingan [94].

Model va axborot modeli tushunchalari o'z tarkibida kesishgan bo'lib, har ikkalasi ham asl ma'lumotni saqlash, o'zgartirish va uzatishning o'rini bosadi. Ammo, shuni ta'kidlash joizki, obyekt va uning obyektiv o'rini bosuvchisi o'rtasidagi aloqani o'rnatish jarayoni natijasida ya'ni, modellashtirish jarayonida paydo bo'ladi. Belgi bu asl nusxa haqidagi ma'lumotni qayd eta oladigan hamda o'rini bosa oladigan timsol hisoblanadi. Masalan, H - vodorodning

kimyoviy belgisi uning lotincha Hydrogenium (suv hosil qiluvchi) nomining bosh harfidan yoki Hg (Hydra-girum) — simobning kimyoviy belgisi uning lotincha nomining bosh va yana bir harfidan tashkil topgan.

Belgi tushunchasiga juda o'xshash bo'lgan hamda timsol sifatida aniqlanuvchi "ishora" tushunchasi odatda turli xil tasvirlar, tarkibiy qismlar, munosabatlarning namoyon bo'lishi hisoblanadi. Lekin ularni farqlash lozim.

Belgining so'nggi vazifasi, obyektiv tarkibiy qismlar uchun aniq chegaralarni o'rnatish va uni ixtiyoriy etib belgilash bo'lsa, ishoraning vazifasi esa uning obyektiv dunyo ko'rinishining barcha xilma-xilliklarida yagona ideal tarkibiy qismning birligini ko'rsatish hisoblanadi [93]. Ishoraning belgidan yana bir muhim farqi shundaki, agar ishora uchun g'oyani ifodalovchi u yoki bu tasvirning mavjudligi muhim bo'lsa, unda belgi uchun tasvir va ma'no o'rtasidagi bog'liqlik ahamiyatsiz bo'ladi.

Belgi obyektiv veqeligi bilan qat'iy bog'liq bo'lganda va ko'p marotaba talqin qilish hamda ishorada nostandart ammo ichki mantiqiy aloqalarni izlashga imkon beruvchi moslashuvchan, keng semantik maydonga asoslanganda, belgi hamda ishora tushunchalari orasidagi asosiy farq ko'rsatib berilgan. Ishoradan farq qiladigan va ular uchun rivojlanmagan belgi hisoblanadigan narsalar ko'rsatiladi.

Belgi va ishora tushunchalarini "ularda aks etgan universallik darajasiga ko'ra" farqlanadi. Agar belgi haqiqiy narsalarning umumlashtirilgan xususiyatlarini aks ettirsa, unda ishora onga allaqachon belgilangan tushunchalarni ko'rgazmali-majoziy shaklda ya'ni, go'yo ikkinchi darajali belgi sifatida aks ettiradi.

"Ishora" tushunchasi u bilan faqat rasmiy, an'anaviy munosabatlarga ega bo'lgan subyektlarni anglatadi. Ushbu ma'noda ishoraga misol qilib so'zni ko'rsatish mumkin, shu o'rinda tasvir yoki model aksincha belgi vazifasini bajaradi.

"Belgi" va "ishora" tushunchalari o'rtasidagi farqlar quyidagilardan iboratdir: belgida belgilangan obyekt bilan qat'iy bog'lanish bo'ladi, ishorada esa ko'plab izohlar va nostandart, ammo ichki mantiqiy aloqalarni izlashga imkon beradigan keng semantik maydon mavjud, ishorada o'z sxemalari va fikrni aloqalar hamda munosabatlarni yo'lga qo'yishga yo'naltiruvchi ma'lum bir aqliy amallar orqali yo'naltirish imkoniyati mavjud emas, belgida bularni oddiy til yordamida bilish juda qiyin, hatto umuman imkonsiz bo'lar edi [5] ishora uchun g'oyani ifodalovchi u yoki bu tasvirning mavjudligi asosiy ahamiyatga ega, belgi uchun tasvir va ma'no o'rtasidagi bog'liqlik ahamiyatsiz hisoblanadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan "ishora" va "belgi" tushunchalariga ko'ra, quyidagi ta'riflarni taklif qilamiz: belgili model - belgilar to'plami bilan ifodalangan va obyektiv ravishda mavjud bo'lgan aloqalar hamda model tuzilishi bilan ta'minlangan aqliy jarayonlarni amalga oshirish orqali ma'lumot izlashga asoslangan munosabatlarni aks ettirishga qaratilgan modeldir. Belgi-ishorali modeldagi belgi uchun tasavvur shakli ahamiyatsizdir.

Belgi-ishorali model bu belgilar va ishoralar majmuasi bo'lib, fikr mazmun-mohiyatini ochib berish bilan ifodaladigan model hisoblanadi. Belgi-ishorali modelning ma'nosini talqin qilish noaniq bo'lishi mumkin, ammo modelning mazmuni va tuzilishidan tashqari ma'no anglatmasligi kerak. Belgi-ishorali modelda ishora uchun ma'lum bir tasvirning mavjudligi juda muhimdir.

Belgi-ishorali modelni belgilar, ya'ni: tenglamalar, tuzilish formulalari, grafiklar, jadvallar, diagrammalar va boshqalarning har qanday bilish obyektini ifodalovchi yoki o'rinni bosuvchi hamda u haqida qo'shimcha ma'lumot olishga imkon beruvchi belgilar to'plami sifatida belgilangan.

Xulosa va takliflar. "O'quv belgili modeli" kontekstida "axborot modeli" tushunchasi, axborot modeli sifatida ma'lum bir qoidalar tizimiga muvofiq tashkil etilgan va indikatsiya vositalariga berilgan haqiqiy vaziyatni namoyish qilinishidir.

Axborot modeli obyekt, jarayon, hodisa xususiyatlari va holatlarini, shuningdek ularni o'rganilayotgan tomonlari va xususiyatlarini tanlab olish asosida tashqi dunyo bilan munosabatlarini tavsiflovchi aqliy va eksperimental ma'lumotlarning to'plamini soddalashtirish yoki murakkablashtirish yoki ularni mavhumlashtirish yo'llarini o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR

1. Dregalo A.A., Ul'yanovskiy V.I. Obraz Severa: produktivnost' vizual'nykh modeley i real'nost' [The Image of the North: Productivity of Visual Models and Reality]. Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Ser.: Gumanitarnye i sotsial'nye nauki, 2013, no. 2, pp. 44–50.
2. Полонский В.М. Научно-педагогическая информация: Словарь-справочник. - М.: Новая школа, 1995. - 256с., С. 104.

3. Taranov P.S. Mnogolikaya filosofiya: v 2 t. [The Many Faces of Philosophy]. Moscow, 1998. Vol. 1, pp. 16–23.
4. Растринин Л.А., Марков В.А. Кибернетические модели познания. - Рига: Знание, 1976. – 265 с.
5. Сапогова Е.Е. Ребенок и знак. Психологический анализ знаково-символической деятельности дошкольника .- Тула: Приокск. кн. изд-во, 1993.–265 с.

Sirojiddin JUMANAZAROV,

A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti dotsenti, t.f.n
E-mail: s_pochta@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, dotsent U.Mirsanov taqrizi asosida

PROBLEMS OF YOUTH EDUCATION IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Annotation

This article analyzes the concept of globalization, its impact on society, studies the opinions, proposals and recommendations of scientists regarding the education of young people, and analyzes the scientific and methodological sources of researchers on issues of youth education. Also, in the context of globalization, the issues of education of the youth of our country, increasing their spiritual outlook, strengthening national and spiritual immunity, problems of education of future teachers, the concept and mechanism of education of young people are presented. At the same time, this article theoretically substantiates the problems of education of young people, and also gives proposals and recommendations for their solution.

Key words: Globalization, upbringing, global network, consciousness, thinking, information technology.

ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье анализируется понятие глобализации, ее влияние на общество, изучаются мнения, предложения и рекомендации ученых относительно образования молодежи, а также анализируются научно-методические источники исследователей по вопросам образования молодежи. Также в условиях глобализации представлены вопросы образования молодежи нашей страны, повышения ее духовного мировоззрения, укрепления национального и духовного иммунитета, проблемы воспитания будущих педагогов, концепция и механизм воспитания молодежи. Вместе с тем, в данной статье теоретически обоснованы проблемы воспитания молодежи, а также даны предложения и рекомендации по их решению.

Ключевые слова: Глобализация, воспитание, глобальная сеть, сознание, мышление, информационные технологии.

GLOBALLASHGAN SHAROITDA YOSHLARNI TARBIYALASH MUAMMOLARI

Аннотация

Ushbu maqolada globallashuv tushunchasi, uning jamiyatdagi ta'siri tahlil etilgan, yoshlarni tarbiyalashga oid olimlarning fikrlari, taklif va tavsiyalari o'rganilgan hamda yoshlarni tarbiyalash bo'yicha tadqiqotchilarning ilmiy-metodik manbalari tahlil etilgan. Shuningdek, globallashuv sharoitida mamlakatimiz yoshlarini tarbiyalash, ma'naviy dunyoqarashini yuksaltirish, ularda milliy-ma'naviy immunitetni mustahkamlash masalalari, bo'lajak pedagoglarni tarbiyalash muammolari, yoshlarni tarbiyalashning konsepsiyasi va mexanizmi keltirilgan. Shu bilan birga mazkur maqolada yoshlarni tarbiyalash muammolari nazariy jihatdan asoslagan hamda uning yechimlariga oid taklif va tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Globallashuv, tarbiya, global tarmoq, ong, tafakkur, axborot texnologiyalar.

Kirish. Hozirda biz bilim va dunyoqarashimizni sezilarli darajada o'zgartirib, butun jahon hamjamiyatining rivojlanish yo'nalishini belgilab beruvchi to'liq globallashuv davrida yashayapmiz.

Bu davrda dunyoning geosiyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy, axborot-kommunikatsiya manzarasida chuqur o'zgarishlarni, turli mafkuralar tortishuvi keskin tus olayotgani bilan muhim sanaladi. Axborot sohasi jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan mazkur sharoitda, global internet tarmog'i turli davlatlar va mintaqalar o'rtasidagi siyosiy va geografik chegaralarga to'siq qo'yib bo'lmaslikni anglatadi. Bunday globallashuv sharoitida mamlakatimiz yoshlarini tarbiyalash, ma'naviy dunyoqarashini yuksaltirish, ularda milliy-ma'naviy immunitetni mustahkamlash orqali nafaqat o'z hayoti, oila a'zolari, Vatani va millati oldidagi, balki atrof-tabiat, butun kurrai zamin va jami bashariyat oldidagi ma'naviy burch hamda mas'uliyat tuyg'usini shakllantirish masalasi bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi [1].

Zamonaviy dunyoda globallashuv ijtimoiy hayotning barcha sohalarini, jumladan, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquq, madaniyat, ekologiya, xalqaro munosabatlar, xavfsizlik va boshqa sohalarni qamrab oladi, bu butun dunyo rivojlanishining kelajakdagi istiqbollarga jiddiy tuzatishlar kiritadi [2].

Shuni ta'kidlash kerakki, globallashuv yaqin o'n yillar davomida qizg'in munozaralar mavzusi bo'lib kelgan. Globallashuv jarayonlarini o'rganishga iqtisod, siyosatshunoslik, sotsiologiya, huquq falsafasi va boshqa qator fanlar vakillari jalb etilgan bo'lib, ular globallashuv natijasida jamiyat va davlatda sodir bo'layotgan istiqbolli o'zgarishlarni qayd etadilar. Shu bilan birga, hozirgacha globallashuv sharoitida mamlakatimiz yoshlarini tarbiyalashning yagona kontsepsiyasi va mexanizmi mavjud emas, bu o'z-o'zidan bahsli va pedagoglarni tarbiyalash muammolarni keltirib chiqaradi [2].

Adabiyotlar tahlili. Yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning turli jihatlariga oid tadqiqotlar A.A.Melkonyan [3],

A.P.Puzanov [4], I.M.Konyayeva [5]larning asarlarida keltirilgan. Ularning fikriga ko'ra, ma'naviy-axloqiy tarbiya shaxsning o'zagini tashkil etadi, insonning dunyo bilan munosabatlarini barcha jihatlariga va shakllariga foydali ta'sir ko'rsatadi [3].

Madaniyatlararo muloqot muammolari, turli madaniyatlar so'zlovchilari o'rtasidagi subyektiv va guruhlararo munosabatlar tizimiga oid tadqiqotlar M.V.Garayeva [6], L.M.Garayeva [7] kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan.

Ammo yosh avlodni tarbiyalash muammosi bo'yicha tadqiqotlarning xilma-xilligi bilan birga, globallashuv sharoitida tarbiya muammosi yetarli darajada o'rganilmagan.

Axborot jamiyatini shakllantirish sharoitida yosh avlodni tarbiyalash bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar va amaliyotni tahlil qilish quyidagi muammolarni aniqlashga imkon berdi: ma'naviy-axloqiy rivojlanishi uchun axborot jamiyati afzalliklaridan foydalanishga qodir shaxsni tarbiyalash zarurati, madaniyatlararo muloqot makonida yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning ishlab chiqilmagan metodologiyasi; zamonaviy jamiyatning ta'lim tizimida dunyoni ma'naviy tushunishga va globallashuv sharoitida yoshlarni tarbiyalash tizimining rivojlanmaganligi hamda madaniyatlararo muloqot.

Shu munosabat bilan tadqiqot muammosi "Globallashuv sharoitida yoshlarni tarbiyasi tizimi qanday o'zgaradi?" degan savolga javob topishdan iborat. Bu tadqiqot mavzusini tanlashni belgilab berdi: "Globallashuv sharoitida yoshlarni tarbiyalash".

Bu istisnosiz turli iqtisodiy va siyosiy tizimlarga ega mamlakatlarga tegishli hisoblanadi. Ko'pgina mamlakatlar va ularning fuqarolari bir qator obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra globallashuvga tayyor emaslar. Globallashuv hayotimizning barcha jabhalariga, ya'ni iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarga, oilaga, xavfsizlikka, ijtimoiy hayotga ta'sir qiladi.

Global tarmoqning paydo bo'lishi bilan axborotlarni olish ko'lami kengaymoqda, istalgan ma'lumotni yetarli hajm va miqdorda

olish imkoniyatlari paydo bo'lgan. Dunyo yangi texnologiyalarning barqaror o'sishi, iqtisodiy makonlarning yaratilishi, ishlab chiqarish tarkibidagi o'zgarishlar bilan yangi rivojlanishning integratsiya bosqichiga kirdi. Shu bilan birga, yoshlarning hayotga, moddiy va ma'naviy qadriyatlarga, muloqot jarayonlariga munosabati ham o'zgarimoqda [8].

Shu bilan birga yoshlarning faolligi va samaradorligi ortib bormoqda, eng muhimi, ular bu jarayonga samimiy qiziqish bilan qo'shilmoqda. Ko'pchilik yoshlar chet tillarini o'rganishadi, bu esa o'z navbatida til to'siqlarini yo'q qiladi va dunyo tizimidagi istalgan davlat yoshlari bilan muloqot qilish imkonini beradi. Globallashuv yoshlarga, ularning zamonaviy hayotga moslashishiga va nihoyat, ijtimoiylashuvi hamda ongiga ta'sir qiladi [9].

Ushbu masalalar bo'yicha, ya'ni ijtimoiy farovonlikni o'rganish bo'yicha N.V.Bokova, N.N.Simonovich, D.N.Bagretsov, G.N.Simonovichlar tomonidan anketa-so'rov o'tkazgan. Ularning tahliliga ko'ra, yoshlar globallashuv jarayonlarini umuman ma'qullashi va uni zamonaviy jamiyat uchun foyda deb bilishi ma'lum bo'ldi. Yoshlarning fikricha, globallashuv yoshlarga yanada kengroq yo'l ochib, dunyoqarashini kengaytirish, har qanday ma'lumotga ega bo'lish, madaniy darajasini hamda uning moddiy farovonligini oshirish imkonini beradi. N.V.Bokova, N.N.Simonovich, D.N.Bagretsov, G.N.Simonovichlarning tahliliga ko'ra, respondentlarning 20 foizdan ortig'i globallashuv nima ekanligi va u oddiy insonlar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatishi bilan qiziqmaydi va bilmaydi. Ularning o'z hayotlari bor hamda ijtimoiy rivojlanish muammolari va shaxsiy ichki dunyosidan tashqarida sodir bo'layotgan jarayonlar haqida tashvishlanmaydilar [8].

Adabiyotlar tahlili asosida aytishimiz mumkinki, globallashuv – jahon sivilizatsiyasi bugungi taraqqiyotining o'ta muhim tendensiyalaridan biridir. Bu - tizimli xarakterga ega bo'lgan obyektiv jarayondir, ya'ni, u jamiyat hayotining barcha sohalariga o'z ta'sirini o'tkazishi mumkin. Globallashuv natijasida dunyo hamjamiyatining barcha subyektlari bir biri bilan yanada ko'proq bog'lanib boradi. Bu jarayonda ayrim mamlakatlarda kelib chiqadigan muammolar boshqa davlatlarga, albatta, o'z ta'sirini o'tkazadi. Shu bilan bir qatorda, dunyoda iqtisodiy hayotini yagona yondashuv asosida, o'zaro bog'langan holda rivojlantiruvchi subyektlar soni ko'payib boradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy yoshlar hayotining haqiqiy asosi va mazmuni ularning shaxsiy hayoti, uning muammolari, o'yin-kulgilari va o'z-o'zini rivojlantirishidir. Nisbatan gullab-yashnagan yoshlar liberal-vatanparvarlik qadriyatlariga, ba'zi bir yoshlar esa sotsialistik qadriyatlarga intilishadi [10]. Globallashuv davridagi yangi turmush sharoitlari zamonaviy yoshlar uchun o'z qoidalarini belgilaydi [11].

Yoshlar tarbiyasiga ta'sir ko'rsata oladigan globallashuvni harakatga keltiruvchi asosiy kuchlardan biri global tarmoqni internet va aloqa texnologiyalarining takomillashuvi hisoblanib, oiladan to'g'ri tashkil etilgan tarbiya, globallashuv jarayoni ijobiy imkoniyatlarini, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalaridan, ilm-fan yutuqlaridan, turli qadriyatlarining umuminsoniy negizda uyg'unlashuvi, sivilizatsiyalararo muloqotning yangicha sifat kasb etishiga xizmat qiladi [12].

Keling, yosh avlodning qadriyatlari va ijtimoiylashuvini tavsiflovchi asosiy xususiyatlarni ajratib ko'rsatamiz: ma'naviy madaniyat darajasi pasayadi. Bunga o'zining asl ko'rinishi va maqsadini boshdan kechirgan zamonaviy oilada sodir bo'layotgan o'zgarishlar yordam beradi [13]; ijtimoiy-madaniy qadriyatlar ierarxiyasi buziladi. Yoshlar uchun ma'naviyat va xalq ijodiyoti, xalq musiqasi, xalq dostonining ahamiyati unutiladi; iste'molchi, ba'zan shavqatsiz bo'lgan ruhsiz shaxs namuna sifatida birinchi o'ringa chiqadi. Bu tasvir yoshlarga global internet tarmog'i, televizor va video o'yinlar bir xil rol o'ynaydi; yoshlar turli moddiy ne'matlarni sotib olish uchun ajoyib miqdorda mablag' topish va sarflashga qodir bo'lgan muvaffaqiyatli insonlarga e'tibor qaratishadi. Ko'pchilik yoshlar mansab o'sishi va yuqori maosh uchun vaqtini, do'stligini, oilasini qurbon qilishga tayyor; yoshlar uchun zamonamiz qahramoni va namunasi o'z maqsadiga erishish yo'lida har qanday qurbonlik qilishga, eng nomaqbul xatti-harakatlarga tayyor bo'lgan xudbin, beadab shaxs sifatida namoyon bo'ladi [15].

Yuqorida keltirilgan muammolarni barataraf etish asosida yoshlarning tarbiyalash ayni paytda dolzarb masalalardan biri sifatida e'tirof etish mumkin.

Bu muammolarni yechishda oila, ommaviy axborot vositalari va umumiy o'rta ta'lim muassasalari muhim ahamiyat kasb etadi.

To'g'ri, ular uchun global internet va televideniya bilan raqobatlashish tobora qiyinlashib bormoqda. Yoshlar bosma nashrlarni o'qishni to'xtatdilar, ular uchun elektron ommaviy axborot vositalaridan o'qish qulayroq. Endi o'qish va tahlil qilish emas, balki siqilgan shaklda tayyor matnlarni olish osonroq. Bularning barchasi yoshlarning ongiga ta'sir o'tkazish imkonini beradi, bu esa pirovard yoshlarning ijtimoiylashuviga va globallashuv ta'siri ostida shakllangan global makonning bo'lajak rezidentini tarbiyalashga yordam beradi [16].

Ushbu masalalar bo'yicha, D.S.Davronova izlanishlar olib borgan bo'lib, uning tadqiqotida globallashuvning ijobiy va salbiy tomonlarini o'rgangan. Uning bildirishicha, globallashuvning ijobiy tomonlari quyidagilar: ijtimoiy hayot rivojlanishi sur'atlarini tezlashtiradi; iqtisodiy hamkorlik imkoniyatlarini kengaytiradi; ijtimoiy hayot imkoniyatlarini oshiradi; siyosiy hamkorlik oshadi; axborot kommunikatsiya tizimi rivojlanadi; ommaviy axborot vositalarining ta'siri oshadi; turli xalqlar hayot tarzi, madaniyati o'zaro aloqalarini boyitadi; muammolarni birgalikda yechishning imkoniyatlari paydo bo'ladi.

Globallashuvning salbiy oqibatlari esa quyidagilar: global hayotdagi o'zgarishlar va yutuqlardan yovuz maqsadlarda foydalanishga bo'lgan urinish xolatlari; ma'naviy tahdidlarning kuchayishi; axborot xurujlari; ommaviy madaniyat va uning ko'rinishlari; milliy madaniy meros va qadriyatlarni hisobga olmaslik, demokratiya modellarning xilma-xilligini inkor etishga urinishlar; mafkuraviy kurashning kuchayishi.

Globallashuv sayyoramizdagi ko'plab insoniyatlarga foyda keltiradi, ammo bu ko'plab muammolarni keltirib chiqarishini unutmashimiz kerak. Har qanday davlat uchun eng muhim muammo – bu fuqaro va Vatan himoyachisini tarbiyalashdir. Xavfsizligimiz va butun davlatimiz unda istiqomat qilayotgan insonlarga, eng avvalo, oilaga bog'liq. Oila davlatimizning poydevorini tashkil qiladi. Qanday oilamiz bo'lsa, shunday insonni tarbiyalaymiz.

Yuqorida keltirilgan tahliliy ma'lumotlar asosida aytish mumkinki, globallashuv sharoitida yoshlarimizning qalbi va ongi, sog'lom tafakkuri uchun kurashmoqlik bugungi ijtimoiy hayotimizning asosiga aylanmoqda. Bu borada jamiyatimizda keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Muhimi milliy qadriyat va an'analarni asosida yoshlarni tarbiyalash tizimini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuning bilan bir qatorda yoshlar tarbiyasida jamiyatning har bir a'zosi o'z mas'uliyatini oshirishga zaruriyati mavjud. Chunki, globallashuv sharoitida yoshlarning qalbi, ongi, tafakkuri sog'lom g'oyalari asosida shakllanishi uchun har bir shaxs mas'uldir. Yoshlarning bo'sh vaqtlarini qanday o'tkazayotganligi har bir ota-ona, mahalla ahli, o'qituvchi-pedagogning e'tiborida bo'lishi zarurligini barchamiz yaxshi tushunamiz. Buning uchun, ayniqsa mahalla (qishloq) fuqarolarining diniy ma'rifat va ma'naviy-axloqiy tarbiya bo'yicha maslahatchilari imkoniyatlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq. Aksariyat yoshlarning tarbiyasi oiladan, qolaversa, u tug'ilib o'sgan mahalladan boshlanadi. Shunday ekan, mazkur masalalarga nihoyatda jiddiy va e'tibor bilan yondashish muhim sanaladi.

Tahlil va natijalar. Shunday qilib sohaga oid ilmiy-metodik manbalarning tahliliga ko'ra, globallashuv sharoitida yoshlarni tarbiyalash uchun quyidagi muammolar mavjudligi aniqlandi: yosh avlodni global tarmoqdan foydalanish madaniyatini oshirish; yosh avlodni media madaniyatini va mediasavodxonligini rivojlantirish; yosh avlodni badiiy adabiyotlarni o'qishga undash mexanizmlarini ishlab chiqish; yosh avlodni tarbiyalashda oila, mahalla va ta'lim muassasalari faoliyatini birlashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish; yosh avlodni tarbiyalashda qadimiy allomalarning qarashlaridan foydalanish; umumiy o'rta ta'lim maktablarida yoshlarning tarbiyalash mexanizmlarini takomillashtirish; "Tarbiya" fani o'qituvchilarining uzluksiz kasbiy rivojlantirishni pedagogik muammolarini o'rganish va bartaraf etish; "Tarbiya" fani o'qituvchilarining uzluksiz kasbiy rivojlantirishni pedagogik shartlarini ishlab chiqish; "Tarbiya" fani o'qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirishda raqamli texnologiyalarni didaktik imkoniyatlarini o'rganish va undan yoshlarni tarbiyalashda foydalanish.

Xulosa. Shunday qilib, yuqorida keltirilgan muammolarni yechish asosida, globallashuv sharoitida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga, global tarmoqning imkoniyatlaridan maqsadli foydalanishga, fanlarni samarali o'zlashtirish asosida yutuk mutaxassislarini tayyorlash tizimini takomillashtirishga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Мавлонов Ў.М. Глобаллашув шароитида ёшларни мафкуравий тахдидлардан ҳимоя қилиш – давр талаби // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Scientific Journal Impact Factor. VOLUME 1 | ISSUE 3 ISSN 2181-1784. – В. 794-797.
2. Глазатова Т.С. современные тенденции развития права в условиях глобализации // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Москва, 2015. – 24 с.
3. Мелконян А.А. Духовно-нравственное воспитание студентов в условиях глобализации и межкультурной коммуникации // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Волгоград, 2015. – 26 с.
4. Пузанов А.П. Педагогический потенциал этики свободы и творчества в философии образования // Автореферат на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Елец, 2013. – 24 с.
5. Коняева И.М. Философско-педагогические идеи И. А. Ильина в современном контексте духовно-нравственного воспитания // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Волгоград, 2002. – 26 с.
6. Гараева М.В. формирование межкультурной компетенции профильных специалистов в современных российских вузах // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук. – Ростов-на-Дону, 2006. – 24.
7. Гараева Л.М. Научная и педагогическая деятельность русских в маньчжурии в конце XIX – первой половине XX века // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Владивосток, 2009. – 27 с.
8. Бокова Н.В., Симонович Н.Н., Багрецов Д.Н., Симонович Г.Н. Воспитание молодежи в эпоху глобализации: психологические особенности // Аграрное образование и наука. 2017. № 3. http://aon.urgau.ru/images/2017/03/04_03_2017.pdf
9. Киселева И.А., Симонович Н.Е. Принятие решений по управлению организацией в период кризиса: социально-психологические аспекты // Аудит и финансовый анализ. 2015. – № 4. – С. 308-311.
10. Киселева И.А., Симонович Н.Е. Экономическая и социально-психологическая безопасность регионов российской федерации // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2014. № 8. С. 40–44.
11. Киселева И.А., Симонович Н.Е. Конкурентоспособность предприятия в условиях глобализации общества: влияние корпоративной культуры // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2014. № 11. С. 39–44.
12. Давронова Д.С. Ойлада ёшларнинг маънавий тарбияси ва глобаллашув даври // Таълим ва инновацион тадқиқотлар (2021 йил №3) ISSN 2181-1709 (P). – В. 146-153.
13. Симонович Н.Е. Социально-психологические особенности студенческой молодежи // Обучение и развитие: современная теория и практика: материалы XVI международных чтений памяти Л. С. Выготского. – М., 2015. – С. 592–594.
14. Киселева И.А., Симонович Н.Е. Экономическая и социально – психологическая безопасность предприятия // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2014. – № 5. – С. 30-34.
15. Киселева И.А., Симонович Н.Е. Инновационные методы исследования национальной безопасности // Казанский социально-гуманитарный вестник. 2012. – № 3-4. – С. 9-10.
16. Киселева И.А., Симонович Н.Е. Инновационные методы принятия решений в условиях рисков: психологические аспекты // Аграрное образование и наука. 2016. – № 2. – С. 35.

Zuhra JO'RAYEVA,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

DSc, professor D.Mahmudova taqrizi asosida

THE ROLE AND VALUABILITY OF CRITICAL THINKING SKILLS IN THE FORMATION OF STUDENTS' WRITING COMPETENCES

Annotation

This article explores the integration of writing and critical thinking skills and highlights how these two important elements can be combined to further improve students' English language skills. It outlines strategies for teaching critical thinking in written discourse, discusses the challenges teachers and students may face, and focuses on the pedagogical benefits of this approach. It has been found that developing writing skills through critical thinking enables students to complete academic assignments effectively and provides them with the skills needed for real-world communication.

Key words: Critical thinking, writing skills, teaching English, argumentation, collaborative learning.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ПИСЬМЕННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В этой статье рассматривается интеграция навыков письма и критического мышления, а также подчеркивается, как можно объединить эти два важных элемента для дальнейшего улучшения навыков учащихся по английскому языку. В нем изложены стратегии обучения критическому мышлению в письменной речи, обсуждаются проблемы, с которыми могут столкнуться учителя и ученики, и основное внимание уделяется педагогическим преимуществам этого подхода. Было обнаружено, что развитие навыков письма посредством критического мышления позволяет студентам эффективно выполнять академические задания и дает им навыки, необходимые для реального общения.

Ключевые слова: Критическое мышление, навыки письма, преподавание английского языка, аргументация, совместное обучение.

TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINING TALABALAR YOZUV KOМПETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHDAGI O'RNI VA DOLZARBLIGI

Аннотация

Ushbu maqolada yozish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining integratsiyasi o'rganilgan bo'lib, talabalarning ingliz tili bilimlarini yanada yaxshilash uchun ushbu ikki muhim element qanday birlashtirilishi mumkinligi ta'kidlangan. Unda yozma nutqda tanqidiy fikrlashga o'rgatish strategiyalari belgilangan, o'qituvchilar va talabalar duch kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar muhokama qilingan hamda bu yondashuvning pedagogik afzalliklariga e'tibor qaratilgan. Ma'lum bo'ldiki, tanqidiy fikrlash orqali yozish ko'nikmalarini rivojlantirish talabalarga fan topshiriqlarini samarali bajarishga imkon beradi va ularga real dunyo muloqoti uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Tanqidiy fikrlash, yozish ko'nikmasi, ingliz tilini o'qitish, argumentatsiya, birgalikda o'rganish.

Kirish. Bugungi globallashtirilgan dunyoda ingliz tilini bilish shaxsiy, akademik va professional muvaffaqiyat uchun yanada zarur bo'lib bormoqda. Til o'rganish jarayonida yozish ko'nikmasi (writing) hal qiluvchi rol o'ynaydi, chunki u talabalarga fikrlarini ifoda etish, akademik yozma nutq bilan shug'ullanish va turli kontekstlarda samarali muloqot qilish imkonini beradi. Biroq, ingliz tilida yozish ko'nikmalarini yetarli darajada rivojlantirish, ayniqsa, uni ikkinchi yoki chet tili sifatida o'rganayotgan talabalar uchun qiyin bo'lishi mumkin. Yozish shunchaki grammatika va lug'atdan to'g'ri foydalanish emas, balki fikrlarni tartibga solish, dalillarni yaratish va g'oyalarni mantiqiy ravishda taqdim etish qobiliyatlarini ham o'z ichiga oladi. Bu jarayonda tanqidiy fikrlash ko'nikmasi talabalarga yozish ko'nikmasini o'rgatishning ajralmas qismiga aylanadi.

Axborotni xolisona tahlil qilish, baholash va sintez qilish qobiliyati sifatida ta'riflangan tanqidiy fikrlash talabalarni yozish ko'nikmalarini oshirishga qaratilgan vazifalarni puxta va samarali yondashish uchun zarur bo'lgan kognitiv vositalar bilan ta'minlaydi. Ingliz tilini o'qitish sharoitida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini yozuv kompetensiyasiga integratsiyalash talabalarga mazmunli, mantiqan to'g'ri ketma-ketlikda shakllantirilgan matnlar yaratishga yordam beradi. Bu jarayon orqali talabalar nafaqat yaxshi yozuvchi, balki manbaalarni baholash, fikrlarni shakllantirish va izchil dalillarni yaratishga qodir bo'lgan tanqidiy fikrlovchilarga ham aylanadi.

Xorijiy tilda yozuv malakasini rivojlantirish bo'yicha dastlabki tadqiqotlar yozma matnlarni yaratishda ishtirok etadigan kognitiv jarayonlarga urg'u beradi (Flower & Hayes, 1981). Tadqiqotchilar L.Flauer hamda J.Heyslarning modeliga ko'ra, "writing"ni rejalashtirish, loyihalash, qayta ko'rib chiqish kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi va ularning har biri til o'rganuvchidan o'z ishinging mavzusi va tuzilishi haqida tanqidiy fikr yuritishni talab qiladi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan bosqichlarga tayanib aytishimiz mumkinki, yozish nafaqat til mahorati, balki matnni yaratish jarayonida uning mazmuni, uslub va tuzilishini to'g'ri shakllantirish

uchun tanqidiy fikrlash judayam zarur bo'lgan kognitiv faoliyat ekanligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda yozuvni o'qitishda yakuniy natija (end-product)ga yo'naltirilganlikdan jarayonga yo'naltirilgan yondashuvlarga o'tish tanqidiy fikrlashning rolini yanada kuchaytirib bormoqda. Tahlilga tortilgan adabiyotlarimizga e'tibor qaratsak, jarayonga yo'naltirilgan yondashuvlar talabalarni aqliy hujum, loyihalash va qayta ko'rib chiqish asosida shug'ullanishga undaydi, yozishni rivojlantirishning har bir bosqichida tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi (Hedge, 2005). Shunday qilib, yozish uzluksiz fikrlash va mavjud fikrlarni korreksiyalashning dinamik jarayoniga aylanadi.

Izlanuvchilar R.Pol va L.Elder tanqidiy fikrlashni ma'lumotni baholash, mantiqiy fikrlash va asosli xulosalar chiqarishni o'z ichiga olgan fikrlash tizimi sifatida keltirishgan. Til ta'limida tanqidiy fikrlash talabalarning murakkab savol turlarini (question prompt) tushunish va ularga javob bera olish qobiliyatini, shuningdek, mutlaqo notanish bo'lgan, birinchi marotaba duch kelgan mavzularda atroflicha fikr yuritgan holda yozish qobiliyatini rivojlantiradi (Halpern, 2014). Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, talabalar yozuv kompetensiyasida muvaffaqiyatga erishishlari uchun nafaqat grammatik kompetensiyani, balki argumentlar yaratish va berilgan topshiriq bo'yicha tanqidiy fikr yuritish imkonini beruvchi analitik ko'nikmalarni ham rivojlantirishlari kerak (Atkinson, 1997).

Tanqidiy fikrlash argumentativ insholar kabi topshiriqlarni yozishda muhim ahamiyatga ega, bunda talabalar dalillarni baholashlari, asosli dalillarni tuzishlari va qarshi dalillarga murojaat qilishlari kerak. Bular yozish jarayonining ajralmas qismi bo'lganligi sababli ularni til o'qitishga integratsiya qilish tilni bilish hamda kognitiv rivojlanishga yordam beradi. Tanqidiy fikrlash, shuningdek, talabalarni o'z ijodiy ishlari (esse, bayon) haqida fikr yuritishga undaydi, bu esa vaqt o'tishi bilan o'zini o'zi baholash va takomillashtirishga olib keladi. (Braun, 2001).

Yana shuni ta'kidlashimiz joizki, qator tadqiqotlar tanqidiy fikrlashni "writing"ni o'rgatishga integratsiyalash strategiyalarini taklif qiladi. Masalan, A.Kaming tadqiqotida o'zaro baholash, hamkorlikda yozish va natijalarini qayd etuvchi portfoliolarni yuritish kabi faoliyatlar talabalarga yozish vaqtida tanqidiy fikrlash imkoniyatini beradi. Ayniqsa, hamkorlikda yozish talabalarni bir-birining g'oyalari baholashga va yozma topshiriqlar ustida birgalikda ishlashga undash orqali tanqidiy fikrlashni yanada yaxshilaydi. Yana bir tadqiqotda guvohi bo'lamizki, o'qish va yozish integratsiyasining muhimligi ta'kidlanadi, ya'ni bunda talabalar matnlarni o'zlarini yozishdan oldin tanqidiy tahlil qiladilar (Hyland 2003). Talabalarni tanqidiy o'qish faoliyatiga jalb qilish jarayonida turli xil yozish uslublari va argumentativ tuzilmalarni o'rganadilar hamda bu yondashuvlarni o'zlarining ijodiy ishlarida qo'llashlari mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, vazifaga asoslangan til o'qitish (Task-Based Learning Teaching) tanqidiy fikrlashni rivojlantirishi ham ko'zga tashlanadi, chunki u talabalardan muammolarni hal etish va yozish orqali qaror qabul qilishni talab qiladi (Willis & Willis, 2007).

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu bo'limda talabalarning yozish malakalarini rivojlantirish uchun tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini ingliz tilini o'qitishga qanday kiritish mumkinligini o'rganish uchun foydalaniladigan tadqiqot metodologiyasi bayon etilgan. Tadqiqot keng qamrovli tushunchalarga ega bo'lishi uchun sifat va miqdoriy ma'lumotlarni birlashtirgan aralash usullardan foydalanilgan. Tadqiqot dizayni, ishtirokchilar, ma'lumotlarni yig'ish vositalari, protseduralar va ma'lumotlarni tahlil qilish usullari quyida tushuntiriladi.

Ushbu tadqiqot ishtirokchilariga quyidagilar kiradi:

Tajriba guruhi	68.3	82.5	14.2
Nazorat guruhi	69.1	74.3	5.2

1.2 Juftlangan T-test tahlili

Yozuv ballaridagi yaxshilanishlar ikki guruh ichida va o'rtasida statistik ahamiyatga ega yoki yo'qligini baholash uchun juftlashtirilgan t-testi qo'llanildi.

Eksperimental guruh:

$t(29) = 8,47, p < 0,001$

Ballarning sezilarli darajada ijobiy tomonga o'zgarishi, tanqidiy fikrlashni yozma talimga integratsiyalash talabalarning yozish qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatganligini belgilaydi.

Nazorat guruhi:

$t(29) = 3,12, p < 0,01$

Nazorat guruhi ba'zi yaxshilanishlarni ko'rsatgan bo'lsa-da, eksperimental guruhga nisbatan ballarning o'sishi kamroq aniqlandi.

Guruhlar o'rtasidagi taqqoslash:

Ikkala guruhning testdan keyingi ballarini taqqoslaydigan mustaqil t-testi sezilarli farqni aniqladi:

$t(58) = 5,62, p < 0,001$.

Bu shuni ko'rsatadiki, eksperimental guruh nazorat guruhidan ustun bo'lib, tanqidiy fikrlashga asoslangan yozma nutqni rivojlantirish jarayoni samaradorligini ko'rsatdi.

Sinfidagi kuzatuvlar va o'qituvchilardan olingan intervyu ma'lumotlari asosida o'qitish amaliyoti, talabalarning faolligi va o'rganish davomida duch keladigan muammolar haqida xulosa qilish mumkin bo'ladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, eksperimental guruh darslarda faolroq qatnashgan va asosiy kuzatuvlarga quyidagilar kiradi:

Talabalarning ishtiroki: Eksperimental guruh talabalari aqliy hujum va guruh muhokamalarida ko'proq qatnashib, yozish jarayonida yuqori faollik ko'rsatdilar.

Hamkorlikda o'rganish: Tengdoshlarning sharhlari va hamkorlikda yozish faoliyati talabalarni bir-birlarining ishini tanqidiy baholashga undadi.

Mulohaza va o'z-o'zini baholash: Eksperimental guruh talabalari ko'proq mulohaza yuritdilar, ko'pincha fikr-mulohaza va o'z-o'zini baholash asosida insholarini qayta ko'rib chiqdilar.

REFERENCES

- Atkinson, D. (1997). A critical approach to critical thinking in TESOL. *TESOL Quarterly*, 31(1), 71-94.
- Brown, H. D. (2001). *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. Longman.
- Cumming, A. (2001). Learning to write in a second language: Two decades of research. *International Journal of English Studies*, 1(2), 1-23.
- Flower, L., & Hayes, J. R. (1981). A cognitive process theory of writing. *College Composition and Communication*, 32(4), 365-387.
- Halpern, D. F. (2014). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. Psychology Press.
- Hedge, T. (2005). *Writing*. Oxford University Press.
- Hyland, K. (2003). *Second Language Writing*. Cambridge University Press.
- Paul, R., & Elder, L. (2006). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Pearson.
- Raimes, A. (1983). *Techniques in Teaching Writing*. Oxford University Press.
- Willis, J., & Willis, D. (2007). *Doing Task-based Teaching*. Oxford University Press.

Talabalar: 18 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan 60 nafar talaba tanlab olinadi. Bir guruh eksperimental guruh vazifasini bajaradi (n=30) va tanqidiy fikrlash faoliyati bilan birlashtirilgan yozuv kompetensiyasi bo'yicha ko'rsatmalar oladi. Ikkinchi guruh - nazorat guruhi (n=30), aniq tanqidiy fikrlash komponentlarisiz an'anaviy yozish o'quv dasturiga amal qiladi.

O'qituvchilar: Tadqiqotda har bir guruh uchun bittadan ikkita tajribali ingliz tili o'qituvchisi ishtirok etadi. Ikkala o'qituvchi ham kamida besh yillik o'qituvchilik tajribasiga ega va tadqiqot maqsadlari va protseduralariga yo'naltirilgan.

Eksperimental va nazorat guruhlaridagi ishtirokchilar ingliz tilini bilish darajalariga qarab, standartlashtirilgan til imtihonidagi ballari (masalan, IELTS yoki CEFR) asosida aniqlanadi.

Natijalar va tahlillar. Ushbu bo'limda tanqidiy fikrlashni yozma nutqni rivojlantirishga yo'naltirilgan darslar yoki mavzularga integratsiyalash, eksperimental va nazorat guruhlari natijalarini taqqoslash bo'yicha tadqiqot natijalari keltirilgan. Tanqidiy fikrlash ko'nikmasini talabalarning yozish qobiliyatlariga ta'sirini aniqlash va ishtirokchilarning tajribalarini o'rganish uchun miqdoriy va sifat ma'lumotlari tahlil qilindi.

Miqdoriy tahlil: Testdan oldingi va testdan keyingi ballar

Talabalarning yozish qobiliyatlari yaxshilanganligini aniqlash uchun testdan oldingi va testdan keyingi yozuv ballari baholandi.

Baholash bir nechta asosiy mezonlarga qaratilgan:

Tildan foydalanish (grammatika va lug'at)

Uyg'unlik va tashkiliylik

Argumentatsiya va tanqidiy fikrlash elementlari

Umumiy yozish sifati

Tasviriy statistika

Baxriddin JO'RAQO'ZIYEV,
Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: alfargoniy.uz@gmail.com

Farg'ona davlat universiteti dotsenti I.Siddiqov taqrizi asosida

IJTIMOYIY JAMIYAT QURISH TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHİYATI

Аннотация

Maqolada ijtimoiy jamiyat qurish tushunchasini ijtimoiy falsafa doirasida o'rganish va bu orqali jamiyatlar rivojlanishining qonuniyatlari, bosqichlari ma'naviy-ma'rifiy omillari tadqiq etilgan. Bu orqali jamiyatda baxtli va farovon turmush tarzini yaratish yo'llarini o'rganish vaziyati ham hosil bo'ladi. Ijtimoiy taraqqiyot va ta'lim munosabatlari axborot texnologiyalarining globallasuvi sharoitida xavf-hatar va oqibatlarini tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy jamiyat, formatsion yondashuv, sivilizatsion yondashuv, kibernetik inqilob, Sivilizatsiyaviy taraqqiyot.

СОДЕРЖАНИЕ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Аннотация

В статье концепция построения социального общества изучается в рамках социальной философии, а посредством этого исследуются духовно-воспитательные факторы, закономерности и этапы развития обществ. Это создает ситуацию для познания способов познания, создать счастливый и благополучный образ жизни в обществе. Анализируются риски и последствия социального развития и образовательных отношений в условиях глобализации информационных технологий.

Ключевые слова: Социальное общество, формирующий подход, цивилизационный подход, кибернетическая революция, цивилизационное развитие.

THE CONTENT OF THE CONCEPT OF SOCIAL COMMUNITY BUILDING

Annotation

In the article, the concept of building a social society is studied within the framework of social philosophy, and through this, the laws and stages of the development of societies, spiritual and educational factors are researched. Through this, the situation of learning ways to create a happy and prosperous lifestyle in society is created. Risks and consequences of social development and educational relations in the context of globalization of information technologies are analyzed.

Key words: Social society, formative approach, civilizational approach, cybernetic revolution, civilizational development

Kirish. Jamiyatlarning rivojlanishi yoki tanazzuli qadimgi davrdan boshlab ko'plab donishmand va mutafakkirlarning diqqat markazida bo'lgan. Chunki ijtimoiy jamiyat qurish uchun asosiy ustuvor vazifalarni aniqlash, aniqlangan omillar yuzasidan tadbirlarni ishlab chiqish zarurati har bir davrda dolzarflik kasb etgan. Antik Afina va Sparta shahar davlatlarining ijtimoiy hayoti va rivojiga doir muammolar ijtimoiy ma'rifat bilan aloqadorligi ilmiy tahlil etilgan[1]. Shu ma'noda biz ijtimoiy jamiyat qurishni ko'p o'lchamli va nochiqliq jarayon sifatida muayyan qolip va tamoyillgan bo'ysinmaydigan oddiydan murakkabga tomon olg'a xatti-harakat degan fikr-mulohazalariga qo'shilamiz[2]. Darhaqiqat, jamiyat rivoji turfa davlatlarda turlicha yo'l va usullar bilan amalga oshadi.

Jamiyatlarining rivojlanishi, unga ta'sir ko'rsatgan omillar to'g'risidagi ko'plab mulohazalardan, tarixan ijtimoiy noaniqlik, muammo va taxdidlardan holi bo'lish, yorug' kunlar, barqarorlikka ehtiyojmandlik tufayli muammo o'zining ilmiy qimmatini saqlab qoladi. Chunki, ijtimoiy jamiyat qurish uning ijodiy kuchlarini mavjud vaziyatni atroflicha chuqur tushunish, turli ijtimoiy tabaqa va toifalarni birlashtirgan holda umumiy farovonlik tomon yetaklash missiyasini amalga oshirish nazarda tutiladi. Shu ma'noda ijtimoiy jamiyat qurish harakatlantiruvchi kuchi, ijtimoiy jarayonni o'zgarishi bevosita insonga bog'liq bo'lib qoladi. Bu hol millat va davlat rahnamolarining naqadar yuksak ilmiy-madaniy, ma'naviy yetukligi, ko'p millatli va dinli xalqning muayyan ezgu maqsadlar sari yetaklay olishida ham taraqqiyotga imkon tug'iladi. Tarixiy shaxslar ijtimoiy muammo, uning yechimi, ijtimoiy jamiyat qurish ehtiyojlariga o'zlarining fidoyiligi bilan jamoaviy kuch va manbalarni jamlay oladi. Biz o'z mulohazalarimizni taniqli sotsiolog olimlarning ijtimoiy tahlil va talqinlari bilan dalilaymiz[3].

Sivilizatsiyaviy taraqqiyot yashash sharoitlarining yaxshilanishi, turmush tarzining o'zgarishi, insonlarning moddiy farovonligiga ta'sir ko'rsatganligi bilan ajralib turadi. Ijtimoiy jamiyat qurish yangi bosqich inson turmush tarzi, milliy-diniy qadriyatlariga jiddiy o'zgarish va yangiliklarni olib kirishi bilan o'z kulminatsiyasiga qarab borishi intellektual, ma'naviy inqilob yasashi bilan ijtimoiy jamiyat va jahon sivilizatsiyasining yangi paradigmalariga asos qo'ydi. Axborot texnologiyalari, mashinalashgan madaniyat va

raqamli iqtisodiyot inson hayotini shu qadar yengillashtirsa, uning predmetlar dunyosi hayotiy faoliyatini ikkinchi bir tomondan tabiiy resurslar, ma'naviyatga shikast yetkazib butun bir bashariyatga o'lim sharpasini solmoqda. Shuning uchun ko'p o'lchovli taraqqiyot yangi tartib sifatida "inkorni inkori" tamoyilida azaliy qadriyat va haqiqatlarni bekor qilish bilan birga yangi zamonaviy turmush tarzidagi inson manfaatlarini murakkabligini ifodalaydi. Shu ma'noda ko'p o'lchamlilik deganda ijtimoiy tizim va xususiy soha munosabati, tizim, daraja o'zga tuzilmalar bilan munosabatlarning ifodasi bo'lib, ulardan biri barchasiga birlamchi asos bo'lib xizmat qiladi. Bu ijtimoiy munosabatlar o'zaro teng tuzilmalarning individual va jamoaviy o'lchamlarida chuqur o'rganilishi bilan aniqlanadi.

Ko'p variantlilik o'z mohiyatiga ko'ra bir qator ma'nolarga egadir. Bu muammoni tahlilida umumiy qabul qilingan quyidagi jihatlarini qo'llab-quvvatlaymiz:

Muayyan tarixiy sharoitda ijtimoiy jamiyat qurishning eng muqobil variantini tanlash;

Bir tipning turli sharoitlarda jamiyat rivojiga turli variantlarni turli yo'llarda amalga oshirish;

ijtimoiy jamiyat tarkibida sifat jihatidan turli qatlamlarning mavjudligi, ularning bir xil yoki o'zgacha harakatlarni amalga oshirishi[4].

Zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlarda tizimli-siklik dinamika qonuniyati ustuvor ahamiyat kasb etishi umumiy jihatdan tan olindi. Bu umumiylik asosidagi qonunlar ko'p o'lchamlilikni shakllanishi bilan birga uning davomiyligi o'ziga xos ritmlari hamdir. Chunki ularda jamiyatning u yoki bu munosabatlarning shakl-shamoyili haraqlarni o'ziga aks ettiradi.

Materiallar va metodlar. Ijtimoiy jamiyat qurishning harakatlantiruvchi kuchlarini aniqlash jamiyatning o'ziga xos xususiyat va tizimlari, ularning aloqadorligi kabi bir qator omillarning mazmunan boyishi paydo bo'lish, yashash va xalokatini anglashga imkon beradi. Fikrimizcha, Ijtimoiy jamiyat qurishning ichki motivi, o'zgarish mexanizmlari ijtimoiy tabaqa va qatlamlar, alohida shaxslarning ijtimoiy hamkorligi natijasi hisoblanadi. Ayni vaqtda Ijtimoiy jamiyat qurishning pozitivizm yo'nalishi (O.Kont), ijtimoiy sinfiy ziddiyat (K.Marks), ijtimoiy individlar (G.Spenser), aksiologik

(E.Dyurkgeym) konsepsiyalari an'anaviy tarzda uzoq yillar Ijtimoiy jamiyat qurishning taxlillariga asos qilib olingan. Fikrimizcha zamonaviy ilmiy texnika taraqqiyotida ularning muayyan qismidan vaziyatni taxlil ilmiy-uslubiy jihatdan o'zini oqlamaydi[5].

Muhokama va natijalar. Formatsion yondashuv: Ijtimoiy jamiyat qurishning monistik, universalistik tushunishga asoslanadi. U Ijtimoiy jamiyat qurishni ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar almashuvidan iborat yagona, chiziqli-hujumkor tabiiy-tarixiy jarayon sifatida talqin qiladi.

Ijtimoiy jamiyat qurishni tushunishga doir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar nazariyasining mohiyatini uning bir qancha qoidalarini orqali ifodalash mumkin:

1) ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyada insonlar o'rtasida o'rnatiladigan iqtisodiy munosabatlar muhim mezon bo'ladi. Moddiy va ma'naviy munosabatlarning o'zaro aloqasida moddiy munosabatlar yetakchi rol o'ynaydi. Ularning o'zagini ishlab chiqarish munosabatlari tashkil qiladi. Aynan ishlab chiqarish munosabatlari, ijtimoiy tizim faoliyatini belgilovchi asos hisoblanadi;

2) ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya turli mamlakatlarda ular rivojlanishining muayyan bosqichida ijtimoiy hayotga xos bo'lgan umumiy jihatlarni aks ettiradi. Kapitalizmni o'rganish va turli mamlakatlardagi moddiy va ma'naviy munosabatlarni taqqoslash jarayonida bu munosabatlarning ko'pgina tomonlari takrorlanishining va mazkur mamlakatlar Ijtimoiy jamiyat qurishning bir bosqichi – kapitalistik bosqichda, degan xulosaga kelingan;

3) ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya Ijtimoiy jamiyat qurishning muayyan bosqichidir. Bunda ishlab chiqarish munosabatlarining har bir tipi rivojlanish bosqichi, tarixiy davrni, bu ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi va o'zgarishi esa jamiyat rivojlanishining mohiyatini belgilaydi, degan xulosaga kelingan.

Ijtimoiy jamiyat qurishga nisbatan sivilizatsion yondashuv XIX-XX asrlardagi sanoat inqilobi bilan bog'liq holda turli-tuman madaniyat va sivilizatsiyalar, ularning umumiy, lokal va o'zga jihatlar haqidagi g'oyalarda o'z ifodasini topgan. Bu yerda Ijtimoiy jamiyat qurishning qat'iy bir chiziqli sxemasi rad etiladi. Ushbu yondashuv asoschilaridan biri Nikolay Danilevskiy diniy, madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatlar orqali namoyon bo'luvchi madaniy-tarixiy tiplar to'g'risidagi g'oyani ilgari suradi. Madaniy-tarixiy tiplar, biologik organizmlar kabi, tashqi muhit va bir-biri bilan uzluksiz kurash jarayonida bo'ladi va vujudga kelish, voyaga yetish, qarish va halok bo'lish bosqichlaridan o'tadi[6].

Danilevskiyning qarashlarini rivojlantirgan nemis mutafakkiri Osvald Shpengler ham Ijtimoiy jamiyat qurishning bir chiziqli yevroposentristik sxemasiga tanqidiy yondashgan. Shpengler falsafasida madaniyat asosiy kategoriya hisoblanadi. Faylasuf madaniyat deganda o'ziga o'xshash boshqa «organizmlar»dan ajralib turadigan alohida «organizm»ni tushungan. Bundan yagona umuminsoniy madaniyat yo'q va bo'lishi mumkin emas degan xulosa kelib chiqqan. Shu sababli Shpengler Ijtimoiy jamiyat qurishning yaxlitligi va yagonaligini, unda «o'zgarish va umumiy» jihatlar mavjudligini rad etgan.

Ijtimoiy jamiyat qurishning rivojlanishi to'g'risida lokal sivilizatsiyalar nazariyasining yana bir tarafdori Arnold Toynbi bo'lib, u Ijtimoiy jamiyat qurishning siklliligi haqidagi fikr-mulohazalarni rivojlantiradi. Faylasuf tamaddundagi ijtimoiy mavjudlik vujudga keladi, rivojlanadi, tanazzulga uchraydi va yo'q bo'lib ketishini tasniflaydi. Bu asosiy bosqichlardan o'tgach, sivilizatsiya, odatda, halok bo'ladi va uning o'rni boshqa sivilizatsiya egallaydi[7].

Toynbi bu sivilizatsiyalarda oldinma-кетин yuz beruvchi ijtimoiy jarayonlarni o'xshash deb hisoblab, shunga asoslangan holda yaqin kelajakda dunyo miqyosida yuz beradigan voqealarni bashorat qilish imkonini beruvchi ijtimoiy rivojlanish takroriylikining ayrim formal empirik qonunlarini keltirib chiqarishga harakat qilgan. Shunday qilib, sivilizatsion yondashuv nuqtayi nazaridan Ijtimoiy jamiyat qurishxususiyati «yuqori - quyi» ko'rsatkichlari bilan emas, balki har bir jamiyatning o'z rivojlanish va o'z taqdirini o'zi belgilash jarayonida insoniyat filogenetik yo'lining barcha asosiy bosqichlaridan o'tishi va o'z tarixi va betakror individualligiga ega

bo'lgan noyob ijtimoiy tuzilma sifatida qaralishi bilan belgilanadigan izchil nochiqiq jarayon sifatida namoyon bo'ladi[8].

Formatsion va sivilizatsion yondashuvlarni taqqoslash quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi: 1) formatsion yondashuv tahlil jarayonida butun jamiyatni qamrab olishga harakat qiladi va asosiy e'tiborni uning dinamikasiga qaratadi; sivilizatsion yondashuv esa jamiyatning bir qismini (ayrim sivilizatsiyani) o'rganadi, jamiyatni esa statik deb e'tirof etadi; 2) formatsion yondashuv jamiyat hayotining iqtisodiy omillariga alohida e'tibor beradi; sivilizatsion yondashuv asosiy e'tiborni ma'naviy omillarga qaratadi.

Ijtimoiy jamiyat qurishning mazmuni va uning yo'nalishi muammosi bilan amerikalik faylasuf Frensis Fukuyama ham shug'ullangan. U liberal g'oyalari va qarashlarni umuminsoniy ideal sifatida e'tirof etgan, ularning negizida insonning barcha ehtiyojlari qondirilishi va jamiyatdagi asosiy ziddiyatlar hal qilinishi lozim, deb hisoblagan. Uning fikricha, liberalizm jamiyatni tashkil etishning oqilona shakli sifatida, o'z muqobiliga ega emas, shu sababli insoniyat oldida bu mafkurani boshqa mamlakatlarga yoyish va shu tariqa umuminsoniy davlat – siyosiy jahhadda liberal demokratiyani yaratishdan boshqa yo'l yo'q. Insoniyat tarixining mazmunini Fukuyama ana shunda ko'rgan[9].

Insonlarning moddiy boylikka bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga intilishi kuchayotgani bilan ularning texnika va texnologiyalarga bog'lonib borishi kuchayib bormoqda. Albatta, buni tabiiy xolat deb qarash mumkin. Chunki «insoniyat orqaga emas, balki har doim olg'a intiladi, taraqqiyotga erishish va farovon hayot kechirishning imkoniyatini izlaydi. Bugungi kunda ana shunday imkoniyatlardan biri zamonning tezlashuviga mos ravishda fan, texnika va texnologiyani rivojlantirish hamda ularidan samarali foydalanish hisoblanadi»[10]. Shunday ekan, jamiyatning fenomenini tushunish uchun odamning ijtimoiy «atom» sifatidagi ziddiyatlarini tushuntirish zarur va undan keyin insonlarni yagona yaxlitlik bo'lgan, ijtimoiy «organizm»ga birlashtirilgan qonuniy xarakteriga aniqlik kiritish zarur. Haqiqatda ushbu aloqalarni va qonuniyatlarini tushuntirish uchun asosiy yondashuvlari ajratib ko'rsatiladi.

Ijtimoiy jamiyat qurish xususida keyingi yillarda kibernetik inqilob haqidagi baxs munozaralar qizg'in tus olmoqda. Bu inqilob aslida agrar, sanoat inqilobidan so'ng, yakuniy ijtimoiy taraqqiyot bo'lib, industrial jamiyatning ulkan texnologiyalari ostida inson turmushini jiddiy taraqqiyotini nazarda tutadi. Rossiyalik faylasuflar milliy ma'naviyat va qadriyatlarini muhofaza etish, yoshlarning ma'naviyati orqali Vatani o'zgarar tobe qilishga urinishidan Ijtimoiy jamiyat qurish inqilobiy tizimlarini boshqarish imkoniyatlari mavjud bo'lgan jamiyatning o'ta yangi sifat bosqichi, degan xulosaga kelganlar[11].

Insoniyatning taraqqiyotini jiddiy murakkablashuvi ilm-fan yutuqlari bilan iqtisodiy o'sishni reytingi yuqori bo'lsa-da, inson omili ma'naviy-axloqiy nochorligi bilan o'ziga xos jarayonni ifodalaydi. Mutaxassislar o'zlarini ijtimoiy taraqqiyotning yakuniy bosqichida barcha omillardan ko'ra tabiiy omili yetakchi sohaga aylanishini ham bashorat qiladilar. Chunki, bu davrda oila va farzand ko'rish inson uchun minimal darajadagi ehtiyojga aylanishi, insoniyatning tabiiy yordamiga jiddiy ehtiyojini tug'diradi. Biz tabiiy insonning demografik o'sishida buyuk taraqqiyotga erishuvini tan olsak-da, lekin tabiiy demografik aholi o'sishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Xulosa. Mazkur Ijtimoiy jamiyat qurish yondoshuvi insoniyat jamiyati taraqqiyotidagi naturalistik, idealistik, o'zaro aloqadorlik yondoshuvlarni ilmiy taqazo etadi. Xususan, birinchisi yondashuvning mohiyati borliqni kosmik tushunish asosida jamiyatning mavjudligi tabiiy omili, ya'ni o'simliklar va hayvonot dunyosining yaxlit bir tizim sifatida tushunish tufayli tabiiy qonuniy mazmunida shakllangan. Bu hol olamni tabiiy inson yashashi uchun ijtimoiy tabiiy makon sifatida uning taraqqiyot tendensiyalarini tadqiqida inson biologik tabiiy mavjudotligi genetik, irqiy va jinsiy xususiyatlarini ko'zda tutadi. Ushbu yo'nalish jamiyatning mavjudligi, shakllan o'zgarishi, Kosmosga «ketishi» va u yerda o'z evolyutsiyasining yangi tarmog'ini boshlashi mumkinligi tahmin qilinadi.

ADABIYOTLAR

1. Verner Y. Paydeyya. 1 tom. / pyer. s nem. A. Lyubjina – Moskva.: Greko-latinskiy kabinet Yu.A. Il'ichalina, 2002. - 472 s.
2. Общественный/социальный прогресс <https://ru.wikipedia.org/wiki/Прогресс> (Sana: 30. 07. 2021)
3. Toynbi A. Postjieniy istorii. – Moskva.: Progress. 1991. –S. 736.
4. Mnogomernost i invariantnost sotsialnogo razvitiya // <https://soc-work.ru/article/540> (Sana: 02. 08. 2021)
5. Akimov A. V., Yakovlev A. I. Sivilizatsii v XXI veke: problemy i perspektivy razvitiya. – Moskva.: MGU, 2012. –S. 228.
6. Danilevskiy, N. Ya. Rossiya i Yevropa. – Moskva.: De'Libri, 2015. –S.68.

7. Alayev L.B. Smutnaya teoriya i spornaya praktika: o noveyshix sivilizatsionnykh podxodax k Vostoku i k Rossii // Istoricheskaya psixologiya i sotsiologiya istorii, 2008, – T. 1, – № 2, – S. 87 – 112.
8. Brodel F. Grammatika sivilizatsiy. – Moskva.: Ves mir, 2008. –S.552.
9. Fukuyama F. Kones istorii i posledniy chelovek /pyer. s angl. M. B. Levina. – Moskva.: OOO «Izd. ACT: «Yermak», 2004. – 588 s.
10. Dyui Dj. Demokratiya i obrazovaniye/ per. s angl. – Moskva.: Pedagogika-Press, 2000. – S. 5-108.
11. Grinin L. Ye., Grinin A.L. Privedet li kiberneticheskaya revolyutsiya k kibergizatsii lyudey// Filosofiya i obshchestvo. –2016. – № 3. – S. 5 – 26

UO‘K:004.716

Dilobarxon ZARIPOVA,

O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalari universiteti tayanch doktoranti

E-mail: Dilobarkhannuso2126@gmail.com

O‘zbekiston jurnalistika va Ommaviy kommunikatsiyalar Universiteti dotsenti, L. Toshmuhamedova taqrizi asosida

“RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR: UNIVERSITET VEB-SAYTI VA BRENDI UNING REPUTATSIYASI VA REYTINGINI QANDAY SHAKLLANTIRADI”

Annotatsiya

Raqamli asrda universitetning veb-sayti va brendi muassasaning imidjini shakllantirishda va uning reytingiga ta'sir ko'rsatishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar universitetning jamiyatdagi obro'si va akademik mavqeini aniqlashda qanday ahamiyat kasb etishi muhokama qilinadi. Bunda qulaylik, mavjudlik va estetika kabi samarali veb-sayt dizayni elementlarini o'rganiladi va bu omillar birinchi taassurot va uzoq muddatli in'ikoslarga qanday hissa qo'shishi tahlil qilinadi. Bundan tashqari, maqolada barqaror brending mohiyati va samarasi muhokama qilinib, o'z ichiga olgan timsollarning, rang sxemalari, tipografiya, va xabar qanday tartib bo'lishi kerakligi tavsiflanadi, bo'lajak talabalar orasida ishonch va aloqa qurish, fakultet, va manfaatdor tomonlar bilan ma'lumotlarni almashinishda veb-saytning ahamiyati yoritildi. Etakchi universitetlarning batafsil amaliy tadqiqotlari orqali maqolada reputatsiyani oshirish va yuqori reytinglarga erishish uchun veb-sayt dizayni va brendni birlashtirishda muvaffaqiyatli strategiyalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Raqamli texnologiyalar, universitet veb-sayti, universitet brendi, obro'-e'tiborni boshqarish, akademik reyting, veb-dizayn, brend barqarorligi, Oliy ta'lim muassasi marketingi, raqamli texnologiyalar transformatsiyasi, institutsional imidj, raqobat ustunligi.

“ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: КАК ВЕБ-САЙТ И БРЕНД УНИВЕРСИТЕТА ФОРМИРУЮТ ЕГО РЕПУТАЦИЮ И РЕЙТИНГ”

Аннотация

В эпоху цифровых технологий веб-сайт и бренд университета играют ключевую роль в формировании его репутации и влиянии на рейтинг. В данной статье исследуется важность цифровых технологий в определении общественного образа университета и его академического статуса. Рассматриваются элементы эффективного дизайна веб-сайта, такие как удобство использования, доступность и эстетика, а также анализируется, как эти факторы способствуют созданию первого впечатления и долгосрочного восприятия. Кроме того, обсуждается важность консистентного брендинга, включающего логотипы, цветовые схемы, типографику и сообщения, в построении доверия и узнаваемости среди потенциальных студентов, преподавателей и заинтересованных сторон. С помощью детальных примеров ведущих университетов, статья демонстрирует успешные стратегии интеграции дизайна веб-сайта и брендинга для улучшения репутации и достижения более высоких рейтингов.

Ключевые слова: Цифровые технологии, веб-сайт университета, брендинг университета, управление репутацией, академический рейтинг, веб-дизайн, согласованность бренда, маркетинг высшего образования, цифровая трансформация, имидж вуза, конкурентное преимущество.

“DIGITAL TECHNOLOGIES: HOW A UNIVERSITY'S WEBSITE AND BRAND SHAPES ITS REPUTATION AND RANKING”

Annotation

In the digital age, a university's website and brand are pivotal in shaping its reputation and influencing its ranking. This article explores that the critical role digital technologies play in defining a university's public image and academic standing. It delves into the elements of effective website design, such as usability, accessibility, and aesthetics, and examines how these factors contribute to first impressions and long-term perceptions. Furthermore, the article discusses the importance of consistent branding, encompassing logos, color schemes, typography, and messaging, in building trust and recognition among prospective students, faculty, and stakeholders. Through detailed case studies of leading universities, the article highlights successful strategies in integrating website design and branding to enhance reputation and achieve higher rankings.

Key words: Digital technologies, university website, University branding, reputation management, academic ranking, web design, brand consistency, Higher Education marketing, digital transformation, institutional image, competitive advantage.

Introduction. In today's digital era, a university's website and brand are crucial components in shaping its reputation and influencing its ranking. Effective website design enhances user experience, communicates the university's identity, and drives engagement and conversions. Consistent branding across digital platforms builds trust and recognition, which are essential for maintaining a competitive edge in the higher education market. This article explores how digital technologies, through well-crafted websites and cohesive branding, significantly impact a university's public image and academic standing.

It is clear that good website design is fundamental for creating a positive first impression and retaining visitors. It includes aspects such as usability, accessibility, and aesthetics, which together ensure a seamless and enjoyable experience for users. Poor design can lead to negative brand perception and decreased conversion rates, making it essential for universities to invest in professional and user-centric web design [1].

Furthermore, consistent branding involves the use of visual elements like logos, color schemes, typography, and imagery across all digital channels. This consistency helps in creating a recognizable

and memorable identity, which is crucial for building trust and credibility among prospective students and stakeholders [2].

Effective web design also enhances a university's SEO strategy, improving its visibility in search engine results. Elements such as responsive design, fast loading times, and well-integrated keywords are crucial for SEO success, ensuring that the university's website ranks higher and attracts more organic traffic [3].

Analyzing successful university websites can provide valuable insights into best practices for web design and branding. This article demonstrates how strategic use of digital technologies can lead to improved engagement, higher rankings, and a stronger reputation.

It is proved that investing in robust digital technologies, including high-quality web design and consistent branding, is essential for universities aiming to enhance their reputation and achieve higher rankings. By focusing on user experience, maintaining brand consistency, and optimizing for SEO, universities can create a powerful online presence that attracts and retains students, faculty, and stakeholders.

Literature review. In the context of higher education, universities' brand and website play a crucial role in shaping the public image and reputation of universities. Effective web design and

brand can enhance a university's visibility, attract prospective students and faculty, and foster relationships with stakeholders such as alumni, donors, and the media. According to a 2013 study by the Noel Levitz organization, the university website is rated as a major brand factor and students have been found to decide whether or not to choose this high school based on the university website homepage [4]. In addition, according to the RNL, it is essential for students to develop an interest in universities, to take full advantage of University opportunities and to generate a sense of satisfaction with the conditions and to increase the level of their retention at the university to maintain and increase university rankings.

After the commercialization of the web, the multimedia component of the web which is called the world wide web (WWW), experienced a phenomenal growth. Businesses, higher education institutions and individuals raced to place websites and content on the web as part of this growth [5]. Like all other higher education institutions, universities are required to present and market their services on the internet.

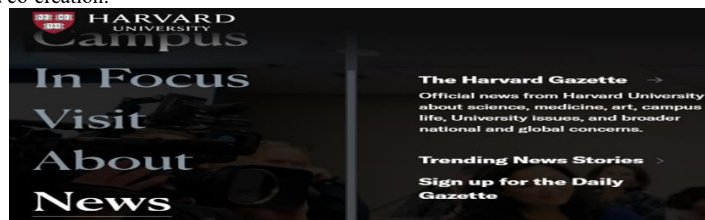
Research methodology. Searching for the role of a university's website and brand in shaping its image and improving its reputation and ranking, this study analyzes the impact of universities' websites and brands, such as those of Harvard and Stanford University. The study explores the methods of reputation management and its effects, focusing on usability, accessibility, and aesthetics.

To analyze the structure of website and brand for universities' content, this paper applies Hussain, S., Melewar, T., Priporas, C., and Foroudi, P. Models of structure theory and this model examines how universities manage their brand image and reputation by engaging with internal stakeholders through social networks [6]. It highlights the importance of social identity and stakeholder theories in brand co-creation.

It could be useful to categorize and analyze the strategies used by universities who seek to improve their reputation and ranking. By analyzing characters, and basic aspects, it is possible to more appropriately understand the overall frame and positive effects of website and brand for the university rankings.

Analysis and results. A well-crafted website doesn't just draw in prospective students, it also creates a strong bond with the entire university community. When promoting universities themselves online, they are not just advertising the programs but offering an entire academic journey. When designing and maintaining a university website, several key points should be taken into consideration to ensure its effectiveness. These include user engagement metrics, usability, and accessibility, brand consistency, visual appeal, SEO performance, and stakeholder feedback. These elements collectively contribute to creating a website that not only attracts prospective students but also fosters a strong connection with the entire university community, thereby enhancing the institution's reputation and ranking.

User engagement metrics are quantitative measures used to assess how users interact with a website. These metrics help gauge the effectiveness of the website in capturing and maintaining user interest. Simply, it is the average amount of time users spend on the website during a single session and indicates how engaging and relevant the content is to visitors. For example, if Harvard's website shows an average session duration of 7 minutes, it suggests users find the content valuable and are willing to spend time exploring it. According to Think Orion [7], universities must tell a genuine story with a human connection to attract and inspire prospective students. Harvard University exemplifies this approach on an advanced level.

[8].

Bounce rate – the percentage of visitors who leave the site after viewing only one page. It is essential, because a high bounce rate may indicate issues with user experience or content relevance. For example, if Stanford's website has a bounce rate of 55%, it means 55% of visitors exit the site without navigating to other pages, suggesting the need for more engaging content or better navigation.

When it comes to university logos, Harvard's logo features the iconic Veritas shield, symbolizing truth and knowledge. The shield is divided into three sections, each containing a book with the word "Veritas" (Latin for truth) inscribed. This emblem conveys Harvard's commitment to intellectual rigor and academic excellence.

[8].

Stanford's logo features a stylized tree, the "El Palo Alto", which is a significant historical symbol for both the university and Palo Alto. The logo primarily uses cardinal red, which represents

energy and action, aligning with Stanford's innovative spirit. The tree signifies growth, resilience, and a connection to nature and history.

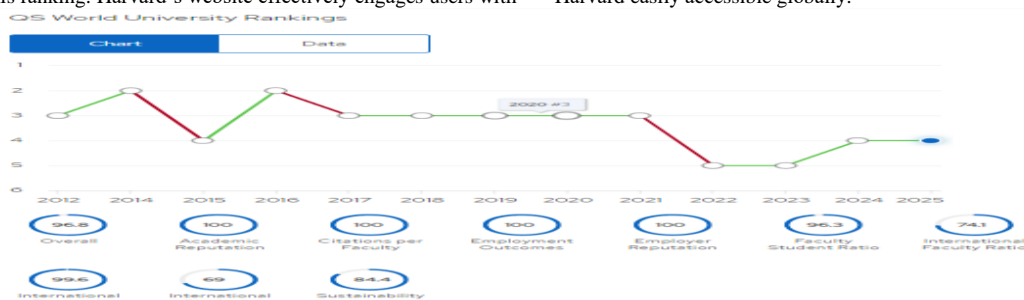

[9].

Both universities use their signature colors (crimson for Harvard, cardinal for Stanford) effectively to enhance brand recognition and convey their unique identities. Harvard and Stanford effectively use their logos to reinforce their distinct brand identities, contributing to their overall reputation and appeal. Harvard's logo underscores its historical prestige, while Stanford's logo highlights its modern, innovative spirit.

comprehensive information about academic programs, faculty, research initiatives, and campus life. The news section and Harvard Gazette offer compelling stories and updates, maintaining visitor interest and promoting the university's achievements. The website features user-friendly navigation and accessibility elements, reflecting Harvard's commitment to inclusivity. Consistent branding with the Veritas shield and crimson color reinforces the university's identity. High SEO performance ensures visibility, making information about Harvard easily accessible globally.

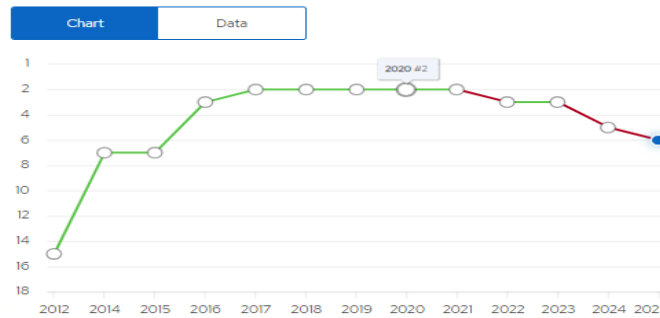
However, the university's website plays a crucial role in shaping this ranking. Harvard's website effectively engages users with

[10].

In terms of Stanford University, it may not always top the rankings, but with effective use of its website, it can significantly improve its reputation and ranking. Stanford's website emphasizes its unique points, such as innovation, entrepreneurship, and cutting-edge

QS World University Rankings

The website is designed for easy navigation with a clean layout, ensuring visitors can quickly find the information they need. By effectively leveraging these unique points, Stanford's website can significantly contribute to improving its global reputation and ranking, attracting top talent and fostering a vibrant academic community.

While Harvard leverages its longstanding prestige and historical significance, Stanford capitalizes on its modern, entrepreneurial spirit. Harvard's brand is more globally recognized across diverse fields, whereas Stanford's influence is particularly strong in technology and innovation sectors. Both universities effectively use their websites to share compelling stories, research highlights, and events, but Harvard focuses more on its historical and academic legacy, while Stanford emphasizes current innovation and future potential. Both Harvard and Stanford have strong, distinct brands that significantly impact their reputations. Harvard's brand is built on historical prestige and a broad global influence, while Stanford's brand is centered on innovation, entrepreneurship, and cutting-edge research.

Conclusion. This study highlights the significant role that a university's website and brand play in shaping its image, reputation, and ranking. Through an analysis of Harvard and Stanford University,

research. The site features detailed sections on research initiatives, faculty achievements, and collaborative projects with Silicon Valley companies, which highlight its strength in technology and innovation.

it is evident that effective website design, coupled with consistent branding, can enhance a university's prestige and global standing. Key factors such as usability, accessibility, and aesthetics are crucial in engaging users and reflecting the institution's values and achievements.

After analyzing the impact of a university's website on its future prospects, there are several steps universities should follow to enhance their reputation through their websites:

Firstly, to improve user engagement and enhance usability and accessibility, university should create interactive and dynamic content to keep users engaged and they have to ensure the website is user-friendly and compliant with accessibility standards.

Secondly, in order to maintain brand consistency, it is important to use consistent branding elements across all platforms and showcase notable alumni and success stories to build credibility.

Thirdly, monitor metrics can play a vital role so, universities should regularly analyze user engagement metrics to refine content and strategies.

By focusing on these recommendations, universities can create a compelling online presence that enhances their reputation, engages their community, and improves their rankings.

REFERENCES

1. Gravitare Design. Why is Web design important? Top Reasons You Can't. <https://www.gravitaredesign.com/blog/why-is-web-design-important/>
2. Welleton Digital Agency. Unveiling the Importance of Web Design: Key Factors for a Strong Online Brand. <https://welleton.com/blog/articles/the-significance-of-web-design-unveiling-its-importance>
3. Ersin Caglar. Importance and Usability of University Websites. Journal App and Website Accessibility Developments and Compliance Strategies. 2022. DOI: 10.4018/978-1-7998-7848-3.ch001 <https://www.igi-global.com/chapter/importance-and-usability-of-university-websites/287252>
4. Hundrieser, J. (2012). Are there really best practices in student retention? Ruffalo Noel Levitz. Retrieved from <https://www.ruffalonl.com/are-there-best-practices-in-student-retention>
5. <https://www.igi-global.com/chapter/importance-and-usability-of-university-websites/287252>
6. Foroudi, P., Nazarian, Al. Ziyadin, S., Kitchen, P.J., Hafeez, K., Priporas, C., and Pantano, E. (2020) Co-creating Corporate Visual Identity by Engaging Internal Stakeholders in Designing Brand Logo and Website, Journal of Business Research
7. <https://www.thinkorion.com/blog/higher-education-website-design-tips>
8. <https://harvard.edu/>
9. <https://identity.stanford.edu/visual-identity/stanford-logos/>
10. <https://www.topuniversities.com/universities/harvard-university>

UDK: 623.64

Mansur IMINJANOV,
O'zMU harbiy tayyorgarlik o'quv markazi o'qituvchisi, rezervdagi podpolkovnik
E-mail: mmansurjoniminjanov@gmail.com
Muhriddin QODIROV,
O'zbekiston Milliy universiteti talabasi

Q.K.A dotsenti B.Haydarov taqrizi asosida

ORIENTATION (TARGETING) FOR WEATHER CHANGES IN ADVERSE SITUATIONS

Аннотация

The article deeply analyzed the impact of weather conditions in combat situations, in particular, the impact on the planning and execution of combat operations. The article describes how different weather conditions (precipitation, wind, fog, temperature changes, etc.) affect combat operations, their advantages and disadvantages, as well as methods of analyzing and using weather conditions in combat situations. considered. The knowledge provided in the article will help to develop military strategy, improve combat readiness and successfully conduct combat operations.

Key words: Weather, battle situation, orientation, weather signs, cloud, sun, forecast.

ОРИЕНТАЦИЯ (ТАРГЕТИРОВАНИЕ) ПО ИЗМЕНЕНИЮ ПОГОДЫ В НЕБЛАГОПРИЯТНЫХ СИТУАЦИЯХ

Аннотация

В статье глубоко проанализировано влияние погодных условий в боевой обстановке, в частности, влияние на планирование и выполнение боевых действий. В статье описано, как различные погодные условия (осадки, ветер, туман, перепады температур и т. д.) влияют на боевые действия, их преимущества и недостатки, а также рассмотрены методы анализа и использования погодных условий в боевых ситуациях. Знания, изложенные в статье, помогут разработать военную стратегию, повысить боеготовность и успешно вести боевые действия.

Ключевые слова: Погода, боевая обстановка, ориентирование, погодные знаки, облака, солнце, прогноз.

JANGOVAR VAZIYATLARDA OB-HAVO O'ZGARISHLARIGA QARAB ORIENTIRLANISH (MO'LJALLASH)

Аннотация

Maqolada jangovar vaziyatlarda ob-havo sharoitlarining ta'sirini, xususan, jangovar harakatlarni rejalashtirish va bajarishga ta'sirini chuqur tahlil qilindi. Maqolada turli xil ob-havo sharoitlari (yog'ingarchilik, shamol, tuman, harorat o'zgarishi va boshqalar) jangovar operatsiyalarga qanday ta'sir qilishi, ularning afzalliklari va kamchiliklari, shuningdek, jangovar vaziyatlarda ob-havo sharoitlarini tahlil qilish va undan foydalanish usullari ko'rib chiqildi. Maqolada berilgan bilimlar harbiy strategiyani rivojlantirish, jangovar tayyorgarlikni oshirish va jangovar operatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Ob-havo, jangovar vaziyat, orientirlanish, ob-havo alomatlari, bulut, quyosh, prognoz.

Kirish. Tabiatda uchraydigan barcha o'zgarishlarni aniq sezish qobiliyati o'simlik va jonivorlarni jonsiz materiyadan farqlaydigan belgilardan biridir. Masalan, chumolilar, asalarilar, o'rgimchaklar va mayda chivinlar havodagi o'zgarishni avvaldan sezadi. O'rgimchaklar ajoyib meteorologlardir. Agar ular tongda paydo bo'lsa, demak yomg'ir yoki boshqa yog'in yog'adi. Issiq kunning qoq peshinda paydo bo'lsa demak kuchli shamol yoki bo'ron turadi. Kechki paytda paydo bo'lishsa havoda hech qanday o'zgarishlar sodir bo'lmaydi. Buning sababi shuki, o'rgimchaklar zaxni yoqitirishmaydi. Shu qatori asalarilar ham ob-havodagi o'zgarishlarni avvaldan yaxshi sezadi. Agar kuchli shamol yoki bo'ron yaqinlashayotgan bo'lsa, ular har tomondan o'z inlari tomonga uchib kela boshlaydilar. Osmonni bulut qoplagan zahoti ular parvozlarini bekor qiladilar. Birinchi tomchi tushganda birorta asalari tashqarida qolmaydi.

Qushlarning ham ob-havo o'zgarishlarini avvaldan sezish qobiliyati bizga ma'lum. Agar minoralar tepasida qaldirg'ochlarning qattiq chirqillashi eshitilsa, bilingki hademay issiq bo'ladi. Kuz kelishining birinchi signali – turalarning uchib o'tishidir. Ular uchib o'tganidan bir-ikki kun o'tib kechalari keskin havo sovub ketadi. Qo'ylarning juni o'ziga namlikni tortadi. Agar qo'y juni nam bo'lib turgan bo'lsa – demak yomg'irli, tumanli havo bo'lishi mumkin. Yomg'ir oldidan o'rmonda sukunat cho'kadi, havo yaxshi bo'ladigan bo'lsa – o'rmonda hayot jo'shqin va to'laqonli davom etadi. Janogovar sharoitda rekognosirovka o'tkazish mobaynida bo'linma komandiriga joyni baholash bilan bir qatorda ob-havo shart-sharoitlarini ham prognozlashga to'g'ri keladi. Turli joyda (tog'larda, cho'llarda) mahalliy predmetlarning belgilari, o'simliklardagi o'zgarishlar, hayvonlarning hatti-harakatlari va atmosferadagi o'zgarishlarga qarab jangovar harakatlar hududida vujudga kelishi mumkin bo'lgan ob-havo sharoitlarini avvaldan belgilab olish barcha toifadagi komandirlar uchun juda muhim hisoblanadi. Oddiy meteorologik belgilar bo'yicha joyda ob-havoning yaqin 6-12 soat

ichida qanday bo'lishini, ba'zi belgilar asosida esa kelgusidagi bir necha sutka davomida joydagi meteorologik shart-sharoitlarni hech qanday meteorologik asboblarsiz aniqlasa bo'ladi. Bulutlar, shamollar va havo haroratini kuzatish orqali aniqlangan belgilar yoki alomatlarining aksariyati yilning issiq davrida qo'llanilsa ham, bu alomatlardan yil davomida foydalanilsa bo'ladi. Ammo Yer yuzasidagi ba'zi hududlarda qishda osmonni bulutlar to'liq qoplab olgan, yerni qor bosgan, gorizont ko'rinmaydigan vaqtlarda bunday belgi va alomatlardan foydalanish mushkul. Gap ob-havoni hech qanday asboblarsiz kuzatish to'g'risida ketar ekan, belgi va alomatlarni yozgi va qishki yoki kuzgi va bahorgi deb ajratish maqsadga muvofiq emas. Ob-havoning mahalliy belgilari. Ob-havoning mahalliy belgilari deganda ob-havodagi o'zgarishlar alomati yoki ob-havoni o'zgarmasdan qolishi to'g'risida darak beruvchi meteorologik yelement va hodisalarning o'zgarishlari tushuniladi. Mahalliy belgilar joyda 6-12 soat avval, ba'zan bir sutka avvaldan ob-havoni prognozlash imkonini beradi. Ob-havoning bunday belgilaridan foydalanayotganda quyidagi qoidalarga rioya etish zarur: 1. Hech qachon bitta mahalliy belgi asosida ob-havoni prognozlash kerak emas. Har doim bir necha xildagi kuzatuvlar olib borish va ularni solishtirish zarur. 2. Agar kuzatilgan barcha belgilar alomati bir-biriga mos kelsa prognozning haqiqatga yaqinligi (ehtimoliyligi) oshadi. 3. Agar kuzatilgan turli belgilar bir-biriga mos kelmaydigan alomatlarni bildirsan, unda qaysi alomatning yaqqolroq ifodalanganiga yoki qaysi alomat boshqa belgilarga ko'proq mos kelishiga asosiy e'tiborni qaratish lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ob-havoning yomonlashish alomatlari: Patsimon yupqa bulutlarning zanjirsimon joylashib yoki "mushuk dumi" ko'rinishida osmonning g'arbiy tarafidan sharqiy tarafga tez suzib o'ta boshlashi; quyosh botishi vaqtida g'arb tomonda gorizontning bir nuqtasidan tarqalayotgan taram-taram patsimon bulutlar ko'rinadi; kechga tomon shamol to'xtamaydi, va aksincha kuchayadi; quyosh keti uzilmaydigan

patsimon bulutlar qatlami ortiga botadi; osmonda bir vaqtning o'zida bir necha ko'rinishdagi: patsimon, to'lqinsimon, to'p-to'p va ko'pikli to'lqinga o'xshash bulutlar paydo bo'ladi; turli ko'rinishdagi bulutlar bir-biriga tomon suzadi. Kunduzi havo ochiq, kechga tomon esa bulutlar qalinlasha boshlaydi. Yirikroq ko'l yoki dengiz sohilida briz shamollari tinadi; tong o'zining tiniq qizil rangi bilan ajralib turadi. Quyosh yoki oyning atrofida yirik rangli aylanalar paydo bo'ladi. Kechqurun va tunda yerga shabnam tushmaydi; tutun pastga intiladi yoki yer bag'irlab tarqaladi; tongda osmonda to'p-to'p bulutlar paydo bo'lib, ular kattalashib, kunning yarmida yirik minora yoki tog' shaklini oladi; kunduzi havo dim bo'ladi. Soxta kashtan barglarida sharbat tomchilari paydo bo'ladi. Qoraterak barglaridan ham suv tomchilari oqadi. Agar yirik to'p-to'p bulutlar yomg'irli bulut shakliga kirsas yoki yirik qo'ziqorin shakliga kirsas, do'l yog'ishi ehtimoli mavjud. Yomg'irli bulutlar yaqinlashayotganda, uning chekkalarida uzuq-yuluq kulrang bulutlar aralashgan oq tasmaimon chiziq (polosa) aniq ko'rinsa, demak bunda ham do'l yog'ishi ehtimoli mavjud. Agar osmonda asosi pastga osilib turadigan uzuq-yuluq kichik bulutchalardan iborat yomg'irli bulutning cho'qqisi juda balandda bo'lsa, demak kuchli dovuni yoki shamol bo'lishi mumkin. Bulutli kunlarda, yomg'irdan avval hamda tunda qizil gulli yovvoyi yo'ng'ichqaning gullari yig'iladi. Ob-havoning yaxshilanish alomatlari: Bulutli yoki seryog'in kundan so'ng kechqurun quyosh chiqadi, kunbotarda osmonning g'arbiy tomonida umuman bulutlar bo'lmaydi; kechki paytda osmonda yashil rangli yaqqol ajralib turuvchi kamalak paydo bo'ladi; tunda kuchli shudring tushadi, tutun tepaga qarab harakatlanadi, qaldirg'ochlar juda balandda uchadi, to'p-to'p bulutlar shamol yo'nalishiga mos holda suzadi; tun sokin va saqin bo'lsa, daraxtzorlar ichkarisida ochiq joyga nisbatan harorat issiqroq bo'lsa, osmon bulutsiz bo'lsa demak yertasi kuni havo ochiq yoki kam bulutli bo'lib, yog'inlar bo'lmaydi; tongda osmonda to'p-to'p bulutlar paydo bo'ladi va ular kechga tomon yana yo'qoladi, quyosh botish paytida ufq qizarib oltinrang tusga kiradi. Yomon ob-havoning barqaror turib qolishi alomatlari: Kichik tanaffuslar bilan uzoq yog'adigan kuchli yomg'ir yoki to'xtamay yog'adigan mayda yomg'ir yog'ishi; yomg'irdan so'ng bulutlar orasidan quyoshning sariq nurlarining ko'rinishi; osmonning butunlay bulutlar bilan qoplanishi va vaqtidan avvalroq qorong'ulik tushishi; sutka davomida past havo bosimining saqlanib turishi; bulutlilik, shamol, atrofni ko'rish imkoniyatining deyarli o'zgarishsizligi. Yaxshi ob-havoning barqaror turib qolishi alomatlari: 10-12 soat davomida osmonning tiniq havorang, bulutsiz bo'lishi, shamolning bo'lmashligi; havo bosimining asta-sekinlik bilan ko'tarilishi va uzoq vaqt (ikki-uch sutka) barqaror yuqori havo bosimining saqlanib turishi; kun boshlanishida yirik ko'llar, suv omborlari, daryolar va pastqam joylarda tuman tushadi; kun boshida osmonda harakatsiz patsimon bulutlar paydo bo'lib, kechga tomon yana yo'qoladi; tunda osmon bulutsiz, tiniq bo'ladi (yozda); kunning havo harorati tundagi havo haroratidan keskin farq qiladi (yozda); quyosh botganidan so'ng tezgina qorong'ulik tushadi; patsimon bulutlar sharqdan g'arbga tomon suzadi; quyosh botishi arafasida o'zining oqish-sariq rangini o'zgartirmaydi; yog'in-sochin bo'lmaydi; quruqlikda havoning eng salqin vaqti tonggi paytga, eng issiq vaqti esa – soat 14.00 -15.00 ga to'g'ri keladi; quyosh botish vaqtida osmonda faqat nim pushti rangdagi patsimon bulutlar ko'rinadi; trubalardan chiquvchi tutun tikka tepaga ko'tariladi; sutka davomida shamollarning tabiiy esishi (tunda shamolning deyarli bo'lmashligi, kunning yarmiga kelib shamolning kuchayishi); dengizlar yoki yirik ko'llar qirg'oqlarida briz shamollarining doimiy esishi; osmon bulutsiz bo'lib, quyosh botganidan so'ng gorizontda yorug' kumushsimon polosa ko'rinadi; qirg'oqlarda yengil tuman hosil bo'ladi; tongda dengiz yoki yirik ko'llar ustida jimirlash (sarob) sodir bo'ladi. Yaxshi ob-havoning yomon ob-havoga almashinishi alomatlari: Osmonda turli shakldagi tez suzuvchi bulutlarning paydo bo'lishi va butunlay gorizontni qoplab olishi; g'ira-shira paytning ko'proq cho'zilishi, hadeganda qorong'ulik tushavermashligi; kun so'nggida havo haroratining ko'tarilishi; osmonda patsimon bulutlarning g'arbdan sharqqa tomon juda tez suzishi; osmonning oqish tusga kirishi; tunda shudring tushmasligi; agar shamolga qarama-qarshi turganda, o'ng tomonda gorizontda bulutlarning ko'rinishi; tongda osmon qizg'ish tusga kiradi; kunduzi osmonda ko'plab turli rangdagi (oqish, qoramir, kumushsimon) bulutlarning to'planishi; trubalardan chiqadigan tutunlar gorizont yo'nalishda suzadi; havo bosimining tezda tushib ketishi; kechki paytda shamolning kuchayishi; ba'zan havo haroratining tunda ko'tarilishi; kun bulutsiz bo'lib, kechga tomon osmonda bulutlarning paydo bo'lishi va quyoshning bulutlar ortiga botishi; kun boshlanishida yoki uning o'rtasida asalarilarning to'planib uyusiga uchishi; yulduzlar ko'kish rangda chaqnaydi;

baliqlar suv tubiga chuqurroq tushadi. Yomon ob-havoning yaxshi ob-havoga almashinishi alomatlari: Bulutli ob-havodan so'ng kunduzi havoning harorati tushib ketadi (ayniqsa bahorda); osmonning tobora tiniqlashib borishi; kun davomida kuchli yomg'ir yog'ishi va kech kirganda uning sekinlashishi; havo bosimining ko'tarilishi; quyosh botganidan so'ng tezgina qorong'ulik tushadi; kunning ikkinchi yarmida osmonda kamalak hosil bo'ladi; trubalardan chiquvchi tutun tikka tepaga ko'tariladi; kun boshlanishida kuchli yomg'ir yog'sayu, ammo shamol deyarli esmasa, kunning yarmiga kelib havoning yaxshilanishi kutiladi; shamol yo'nalishining burilishi soat mili yo'nalishida bo'lishi; radioto'lqinlarni qabul qilishda shovqinlarning pasayishi (kuhsizlanishi); baliqlar suv yuzasiga yaqin chuqurlikda suzadilar. Shiddatli shamol yaqinlashayotganligini bildiruvchi alomatlar: Shiddatli shamol-bo'ronlarning bo'lishini bildiruvchi belgilar – kutilmaganda shamol tezligining ortib ketishi va uning yo'nalishini o'zgarishini asosan kema boshqaruvchilari bilishlari shart. Shiddatli shamollarni hosil qiladigan eng qulay omil – kunning issiq ob-havosidir. Shiddatli shamollar yaqinlashayotganligini bildiruvchi alomatlar quyidagilardir: shamol juda qisqa vaqt butunlay tinadi; gorizontda past, tez suzuvchi po'rtaanasimon qora bulut yoki sekin suzuvchi konturlari aniq chegaralangan qora bulut paydo bo'ladi. Bunda shiddatli shamol bilan birgalikda kuchli yomg'ir yoki do'l yog'ishi mumkin; gorizontda qalin chang qatlami hosil bo'ladi; yomg'irdan keyin birdaniga sof shamol esishi boshlanadi; kutilmaganda havoda shovqin va "hushtak" tovushi paydo bo'ladi; ba'zan kuchli shamol-bo'ron oldidan momaqaldiroq bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Meteorologik kuzatuv. Meteorologik kuzatuvlar ob-havoning xarakteriga moslashish va yaqin soatlarda undagi o'zgarishlarni ko'ra bilish imkoniyatlarini beradi. Shuning bilan birgalikda bunday kuzatuv turli hududlarning mikroiklimi haqida qiziqarli ma'lumotlar berishi mumkin. Kuzatuvlar qat'iy belgilangan vaqtda, ya'ni yilning oktabr oyidan mart oyigacha: soat 1.00., 7.00., 13.00., 19.00. da, yilning qolgan davrida esa soat 2.00., 8.00., 14.00., 20.00. da olib borilishi lozim. Bunday ishni endigina boshlayotganlar kuzatishlarni oxirgi uch vaqtda olib borishlari, ularning aksariyatini esa – asboblarsiz vizual tarzda bajarishlari mumkin. Bulutlilikni kuzatish. Osmonning bulutlilikini ochiq joyda turib ko'z bilan chamalab o'n ballik tizimda aniqlash mumkin. Bunda bulutsiz tiniq osmon – 0 ball. 10 ballda osmon to'liq bulutlar bilan qoplangan bo'ladi. Agar osmon gumbazining 1/10, 2/10, 3/10, 4/10 va hakozi qismi bulut bilan qoplangan bo'lsa, bulutlilik darajasi shunga mos ravishda 1, 2, 3, 4 va hakozi ballga teng. Bulutlar joylashgan balandliklarni ham qavatlariga: yuqori qavat, o'rta qavat va quyi qavatga bo'lish mumkin. Yuqori qavat bulutlari yupqa, oppoq, soyasiz bo'lib, yog'in olib kelmaydi. Odatda ular ob-havoning o'zgarishidan darak beradi. O'rta qavat bulutlari och ko'kimtir-kulrang tusda, yaxlit qatlam yoki to'lqinsimon shaklda bo'lib, yuqori qatlam bulutlariga nisbatan yirikroq va salmoqliroq bo'ladi. Bunday bulutlarning orasidan quyosh nurlari ko'rinmaydi. Quyi qavat bulutlari juda pastda joylashadi, kulrang tusda bo'lib, yirik tizma va uyum shaklida butun osmon gumbazini butunlay qoplab oladi. Qor o'lchash kuzatuvlari. Qishda harbiy harakatlar olib borilganda, meteorologik kuzatuvlarni qor qatlamini kuzatish bilan to'ldirilgan maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda qor qoplami yuzasining xarakteri, qalinligi va yer yuzasiga bir xil qalinlikda yotgani yoki aksinchasi kuzatiladi. Barcha kuzatuvlar vizual tarzda yoki qor qalinligini aniqlovchi yog'och o'lchagich yordamida amalga oshiriladi. Kuzatish davomida qorning qalinligidan tashqari, uning nam yoki quruq qor ekanligiga, qor qoplamining tagi qanchalik erishga moyil ekanligi hamda havo haroratidan kelib chiqqan holda yer yuzasidagi qor qancha vaqtda erib bitishi yoki qancha vaqtga yuzada turib qolishi, qorni shamol uchira oladimi yoki yo'qmi, shamol yo'nalishiga ko'ra qor qanaqa burchak ostida yog'ishi va boshqa alomatlar ham kuzatilib borilishi lozim. O'zgarishni kuzatish asboblari. Bunday asboblarga termometr (minimal va maksimal termometrlar bo'lsa yana yaxshi), barometr-aneroid (yoki aneroid-veysotomer), Asman psixrometri va anemometr kiradi. Barcha meteorologik kuzatuv natijalarini ob-havo kundaligiga yozib borish zarur. Unda kuzatuv o'tkazilgan joy, sana, vaqt, kuzatuv muddati va kuzatuv natijalari: havoning bosimi, namligi va harorati hamda atmosferadagi alohida holatlar ko'rsatiladi. Bundan tashqari ob-havo prognozini albatta mahalliy alomatlariga qarab yozib borish lozim. So'ngra barcha prognoz ma'lumotlarini haqiqiy ob-havo bilan solishtirish lozim.

Tahlil va natijalar. Ob-havoni prognozlash. Mahalliy meteorologik alomatlar asosida ob-havoni prognozlash quyidagi holatlar bo'yicha amalga oshiriladi. Kam bulutli, yog'in-sochin yoki havo alomatlari (yozda issiq, qishda sovuq): 1. Quyosh chiqishi va botishida uning shafaqlari sariq, oltinrang yoki pushtirang bo'ladi.

Shafaqning yashilga o'xshash tusi ob-havo xarakterining uzoq vaqt saqlanib turishidan dalolat beradi. 2. Yog'ingarchilikdan so'ng shamolning asta-sekin to'xtashi kuzatiladi, yog'in to'xtaydi, bulutlar kamayadi, yozda tun havosi salqinlashadi. 3. Quyosh chiqqanidan so'ng osmonda to'p-to'p bulutlar paydo bo'ladi. Kunning yarmiga kelib ularning hajmi kattalashadi. Kechga tomon bu bulutlar tarqalib, quyosh botganidan so'ng umuman yo'qolib ketadi. 4. Quyosh botganidan so'ng maysalar ustiga shudring tushadi, ular quyosh chiqishi arafasida yanada ko'payadi, quyosh chiqib bo'lganidan so'ng yo'qoladi. Bahorda va kuzda shudring o'rmiga qirov tushishi mumkin. 5. Yoz kunlarida ko'llar, pastqamlar, tepaliklar oraliqlari va daryolar ustida yengil tuman hosil bo'ladi. 6. Kechga tomon va tunda pastqam joylarda va vodiylarda havo harorati balandlikdagiga nisbatan sovuqroq bo'ladi, o'rmonda esa ochiq joydagiga nisbatan iliqroq bo'ladi. 7. Tog' cho'qqilarini siyrak tuman qoplaydi. 8. Yoz faslida tungi paytda umuman shamol esmaydi, kun yarmiga kelib shamol kuchayadi, kechga tomon esa u yana tinadi. 9. Kunduzi shamol dengizdan quruqlikka, tunda esa - quruqlikdan dengizga tomon esadi. 10. Havo bosimi ko'tariladi.

Bulutli, seryog'in (bulutli, osmonni bulut qoplab shamol bilan birgalikda yomg'ir yoki qor yog'adigan) havo alomatlari: 1. Gorizontalda yupqa, uchi egri ip singari cho'zilgan ko'rinishdagi patsimon bulutlar paydo bo'ladi. Bunday bulutlar va seryog'in havoning turgan joyimizdan 900-1000 km uzoqlikda ekanidan va taxminan 20 soatlardan so'ng bizga yetib kelishini bildiradi. 2. Yupqa patsimon bulutlar asta-sekin butun osmonni egallab patsimon-qatqat bulutlarga aylanadi va osmonda qalin bo'lib joylashadi. Agar shunday bulutlar quyosh yoki oy yuzini to'ssa, quyosh yoki oy atrofida oq aylanalar hosil bo'ladi. So'ngra esa osmonni qalin bulut qatlami egallaydi. Quyosh yoki oy umuman ko'rinmay ketadi. Bir qancha vaqtdan so'ng yomg'ir yoki qor yog'ishi boshlanadi. 3. Tonggi va kechki shafaq qizg'ish, ba'zan qip-qizil tus oladi. Quyosh bulutlar

ortiga berkinadi. 4. Shamol birdaniga o'z yo'nalishini o'zgartiradi va kechga tomon kuchayadi. 5. Tog'larda shamol tunda vodiya to'qqasiga esadi, kunduzi esa – teskari tarafa. 6. Havoning bosimi pasayib ketadi. 7. Yerga shabnam yoki qirov tushmaydi. 8. Kunduziga nisbatan tunda havo harorati iliqroq bo'ladi. 9. Pastqamlarda, balandliklarda, o'rmonda va ochiq joylarda – barcha joyda havoning harorati bir xil bo'ladi. 10. Tog'larda tonggi soatlarda havo haroratining pasayishi kuzatiladi. 11. Kechqurun tushgan tuman yertalabgacha tarqab ketadi, tuman yer bag'irlab joylashmaydi, balki aksincha, yuqoriga ko'tariladi.

Xulosa va takliflar. Jangovar vaziyatlarda ob-havo o'zgarishlari harbiy operatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda hal qiluvchi omil bo'lishi mumkin. Maqola turli xil ob-havo sharoitlarining jangovar operatsiyalarga ta'sirini chuqur tahlil qilib, ularning afzalliklari va kamchiliklari, shuningdek, jangovar vaziyatlarda ob-havo sharoitlarini tahlil qilish va undan foydalanish usullarini ko'rib chiqadi. Maqolada ta'kidlanganidek, yog'ingarchilik, shamol, tuman, harorat o'zgarishi kabi omillar harakatlanish tezligiga, ko'rinishiga, qurol-yarog'larning samaradorligiga va jangovar xodimlarning ruhiy holatiga ta'sir qiladi. Ob-havo sharoitlarini to'g'ri tahlil qilish va undan foydalanish dushman ustidan ustunlik olish va jangovar operatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi. Shuningdek, maqolada ob-havo sharoitiga moslashish uchun jangovar tayyorgarlikni oshirish, ob-havo prognozlaridan foydalanish, jangovar taktikalarda o'zgarishlar qilish va kerakli uskunalarni ta'minlash kabi tavsiyalar beriladi. Xulosa qilib aytganda, jangovar vaziyatlarda ob-havo sharoitlarini to'g'ri tahlil qilish va undan foydalanish harbiy muvaffaqiyatning muhim omilidir. Maqolada berilgan bilimlar harbiy strategiyani rivojlantirish, jangovar tayyorgarlikni oshirish va jangovar operatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR

1. Latipov F., Harbiy topografiya, O'R MV KM Toshkent – 2015 y.
2. Tashmetov X., Harbiy topografiya, Toshkent, "Sharq" – 2003 y.
3. O'R MV, Ofitser xaritasi, O'R MV KM, Toshkent-2015 y. XVFU.
4. Harbiy topografiya «Topografik xarita bilan ishlash hamda joyda mo'ljallanish uchun qisqa qo'llanma» Toshkent – 2013 y.
5. O'R QKA, Harbiy topografiya darsligi, 2020 y.
6. Internet manbalar:
7. www.akad.uz–O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi rasmiy sayti.
8. www.avnrf.ru–Rossiya Federatsiyasi Harbiy fanlar akademiyasi rasmiy sayti.
9. www.varb.mil.by–Belorus Respublikasi Harbiy akademiyasining rasmiy sayti.

*Gulzoda ISHANKULOVA,
Qarshi davlat universiteti psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi, PhD*

Psixologiya fanlari doktori DSc Jo'rayev taqrizi ostida

OILAVIY MUNOSABATLARDAN NIZOLI HOLATLARNI BARTARAF ETISH VA GENDER TENGLIKNI TA'MINLASH MASALALARI

Аннотация

Maqolada o'zbek oilalarida gender tenglik munosabatlarini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik omillari, bunda xotin-qizlar hamda erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlash, xotin-qizlarni tazyiq va zo'rvonliklardan himoya qilish masalalari o'rganilgan. Unda xotin-qizlarning huquqiy va iqtisodiy ahvolini yaxshilash, ularning turmush va mehnat sharoitlarini yaxshilash, reproduktiv salomatligini saqlash, ayollar va erkaklarning jamiyat va oiladagi an'anaviy rolini o'zgartirish masalalari haqida fikr-mulohaza bildirilgan.

Kalit so'zlar: Jamiyat, oila, gender tenglik, jinsiy tafovutlar, xotin-qizlar, oilaviy munosabatlar, er-xotin, tazyiq, zo'rvonlik.

ВОПРОСЫ РАЗРЕШЕНИЯ КОНФЛИКТОВ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Аннотация

В статье рассматриваются социально-психологические факторы обеспечения гендерного равенства в узбекских семьях, обеспечения равных прав и возможностей женщин и мужчин, защиты женщин от угнетения и насилия. Содержит мнения об улучшении правового и экономического статуса женщин, улучшении условий их жизни и труда, сохранении репродуктивного здоровья, изменении традиционных ролей женщин и мужчин в обществе и семье.

Ключевые слова: Общество, семья, гендерное равенство, половые различия, женщины, семейные отношения, пара, угнетение, насилие.

ISSUES OF RESOLVING CONFLICTS IN FAMILY RELATIONSHIPS AND ENSURING GENDER EQUALITY

Annotation

The article examines the socio-psychological factors of ensuring gender equality in Uzbek families, ensuring equal rights and opportunities for women and men, protecting women from oppression and violence. Contains opinions on improving the legal and economic status of women, improving their living and working conditions, maintaining reproductive health, changing the traditional roles of women and men in society and the family.

Key words: Society, family, gender equality, sexual differences, women, family relationships, couple, oppression, violence.

Kirish. Ma'lumki, oila murakkab ijtimoiy-madaniy hodisa hisoblanib, ijtimoiy hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligi, tarbiyaning uzluksizligini ta'minlaydigan, kelajak avlod, qadriyatlar tizimiga o'z ta'sirini ko'rsatadigan ijtimoiy makon hisoblanadi. Shuning uchun ham azal-azaldan jamiyatda oilaga, undagi shaxslararo munosabatlarga, jumladan er-xotin o'rtasidagi munosabatlarga, oiladagi er-xotinning tutgan o'rni va vazifalariga hamda oilani boshqarish va munosabatlarni tartibga solish meyorlariga har doim davlat, keng jamoatchilik, xususan, olimlar tomonidan alohida e'tibor qaratib kelingan. Ayniqsa, XXI asrga kelib demokratik institutlar sa'y-harakatlari natijasida ayollarning jamiyatdagi mavqei oshirildi, ularning roli va missiyasini baholashda yangicha qarashlar paydo bo'ldi, endi unga oilaning davomchisi, oila o'chog'ining qo'riqchisi sifatidagina emas, balki jamiyat hayotining faol ishtirokchisi nuqtai nazaridan qarala boshlandi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ham jamiyat hayotining barcha jabhalarida xotin-qizlar rolini kuchaytirish va maqomini oshirish, ularning huquq hamda qonuniy manfaatlarini himoya etish yuzasidan salmoqli ishlar amalga oshirilganligi ayni haqiqatdir.

Biroq, jamiyat hayotining barcha jabhalarida gender tenglikni ta'minlash va uni himoya qilish sohasidagi amalga oshirilgan islohotlar va ko'rilayotgan choralar qaramasdan jahonda oiladagi shaxslararo va oilaviy munosabatlarda gender tenglik masalalari, oila a'zolarining ixtiyori va erkinligiga zid ravishda shaxsga ruhiy, jismoniy, kuch ishlatish yoxud emotsional tazyiq o'tkazish holatlari ortib bormoqda. Zo'rvonlik insonlarning irqiy, madaniy, diniy, ijtimoiy-iqtisodiy farqlardan qat'iyo nazar har qanday oilada sodir bo'lishi mumkin. Ushbu muammo ko'p yillardan buyon nufuzli xalqaro tashkilotlarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda, ularning tashabbusi bilan ushbu sohada muntazam konferensiyalar va tadqiqotlar o'tkazilib, tavsiyalar va namunaviy qonunlar ishlab chiqilmoqda. Shu nuqtai nazardan oilada ayollarning o'rni, xotin-qizlarning huquq-manfaatlarini ta'minlash, ehtiyojmand xotin-qizlarga ijtimoiy-huquqiy, tibbiy, psixologik va moddiy yordam ko'rsatish dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda. Ushbu jihatlarni inobatga olgan holda oilalarda o'zbek oilalarida shaxslararo munosabatlar

ta'siridagi gender tenglikning ijtimoiy-etnopsixologik xususiyatlarini ilmiy nuqtai nazardan tadqiq etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mamlakatning bugungi rivojlanish bosqichida zamonaviy tendensiyalar va globallashuv jarayonlarining jadallashuvida oila institutining ustuvor mavqei va muqaddas o'rnini mustahkamlash maqsadida oila instituti bilan bog'liq muammolarni tizimli bartaraf etish va bu boradagi milliy qonunchilikni takomillashtirishning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Shunga ko'ra, so'nggi yillarda amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar doirasida mamlakatimizda jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash, xotin-qizlarni tazyiq va zo'rvonliklardan himoya qilish masalalari bo'yicha mustahkam huquqiy asoslar yaratilayotganligi alohida ahamiyatga ega. Shu bilan birga, bugungi kunda o'z yechimini kutib turgan qator masalalar ham borki ularni psixologik nuqtai-nazardan o'rganish, tahlil qilish hamda muhokamalar asosida yechimlar topish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Davr talabidan kelib chiqayotgan bu vazifalar o'zbek psixologlari oldiga qator muammolarni qo'yish bilan birgalikda ulardan gender muammolari, jinsiy tafovutlar masalasiga ilmiy jihatdan yondashishni taqozo etadi.

O'zbekiston psixologiyasida ham gender masalasi ko'pincha oila muammolari doirasida o'rganilishi an'anaga aylangan. Jumladan, mamlakatimiz psixologiyasida E.G'oziyev, G.Shoumarov, V.Karimova, A.Jabborov, I.Yokubov, B.Qodirov, S.Mirxosilov, E.Usmonov, N.Sog'inov, F.Akramova, L.Karimova, N.Salayeva, O.Shamiyeva, O.Abdusattorova, M.Fayziyeva, I.Jabborov va boshqalar oilaviy hamda shaxslararo o'zaro munosabatlar doirasida alohida ahamiyat kasb etgan gender tafovutlar o'rganilgan. Ularning ilmiy tadqiqot ishlari bilan tanishganimizda, ularda asosan oila-nikoh munosabatlari, yer-xotinning o'zaro kelishmovchilik muammolari, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, o'zbek oilasining o'ziga xos yetnorsixologik xususiyatlari, oiladagi nizolar va ularni keltirib shiqaruvshi sabablar, ajralishlar va ularning oqibatligi muammosi bo'yisha tadqiqotlar olib borilganligiga guvoh bo'lamiz.

V.Karimovning oila va oilaviy munosabatlarning ijtimoiy-psixologik omillari va oqibatlariga bag'ishlangan asarlarida oilada yoshlarni gender munosabatlarga tayyorlash, gender tasavvurlarning shaxs tarbiyasidagi o'rni, er-xotin va oiladagi sibling munosabatlarning bola shaxsiga ta'siri masalalari ko'proq e'tibor qaratadi. Uning fikricha, oiladagi o'zaro munosabatlarning asosini tashkil etgan oilaviy rollarga oid tasavvurlar va ularning differentsiatsiyasi o'zining yosh, hududiy va jinsiy xususiyatlariga ega bo'lib, ular avvalo har bir oilaning ruhiy ma'naviy muhiti, u yerdagi milliy qadriyatlar, an'analar, rasm-rusmlar qanchalik saqlanib qolganligiga ham bog'liqligi asoslangan. Muallif nikoh yoshigacha bo'lgan yoshlar bilan oilali er-xotinlarning oilaviy ijtimoiy tasavvurlari o'rtasidagi asosiy farqlarni psixologik nuqtai nazardan tahlil qilib, uning sabablarini ko'rsatib o'tgan [2].

M.Fayziyevaning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, o'zbek oilalarida shaxslararo munosabatlar barqarorligini belgilashda er-xotin munosabatlaridagi o'zaro hurmat va ishonch, bir-birini yaxshi tushinish, farzandlar, muomala odobi, onglilik va ma'naviy axloqiy mavqe, uning moddiy ta'minlanganligi, uy-joy bilan ta'minlanganlik, rollar taqsimotining mosligi, jinsiy moslik muhim omillar hisoblanadi. Muallif, oilaviy nizolarning shakllanishi va ularning buzilib ketishida er-xotin fe'l-atvorining mos kelmasligi, farzandsizlik, sevgi va mehr-muhabbatning yetarli emasligi, uning budjetini oqilona boshqara olmaslik asosiy omillar bo'lib, ro'zg'or ishlarining saranjom-rashishta va orasta emasligi, iqtisodiy ta'minotdagi kamchiliklar, rashk va ishonchsizlik, ota-onalarning er-xotin munosabatlariga aralashuvi, dunyoqarash va maslaklarning nomuvofiqligi, jinsiy nomoslik kabi omillar ham oilaviy munosabatlarda ziddiyatlarni kelib chiqarishda muhim o'rin tutadi, deydi[3].

1-jadval.

K.N.Tomasning "Nizoli vaziyatlarni hal qilish usullarini aniqlash" metodikasi shkalalari bo'yicha natijalar tahlili (n=289)

Shkalalar	Jinsi	M	σ	T
Raqobat	Erkak n= 143	7,2	1,30	-3,02*
	Ayol n=146	5,2	1,08	
Hamkorlik	Erkak n= 143	4,6	1,27	-2,78*
	Ayol n=146	6,1	1,30	
Murosaga kelish	Erkak n= 143	3,4	1,71	0,76
	Ayol n=146	4,0	1,24	
Vaziyatdan qoshish	Erkak n= 143	4,6	1,78	-2,56*
	Ayol n=146	6,9	1,93	
Moslashish	Erkak n= 143	6,9	1,36	-2,03*
	Ayol n=146	4,1	1,03	

Izoh: *p<0,05; *** p<0,001

Metodikaning dastlabki "raqobat" omilida tadqiqot obektlari orasida ishonchli farqlar kuzatildi ($t=-3,02^*$, $p<0,05$). "Raqobat" omili boshqa omillarga nisbatan har ikkala guruhda yuqori natijani qayd etdi. Demak, K.N.Tomas uslub bo'yicha belgilangan 5 ta mezon ichida raqobat motivatsiyasining yetakchi o'rinni egallashi oilada er-xotin munosabatlarida orasida ko'proq bahs-munozaraga moyillik, o'z "Men"ligini ustun qo'yish har qanday holatda o'z fikri va g'oyalarni boshqalarnikiga nisbatan ustun qo'yishga intilish kabi harakatlarining yaqqol namoyon etilishi bilan ko'zga tashlanadi. Erkaklarda ijtimoiy "Menlik" ning o'zgarishi o'ziga va o'zgalarga nisbatan noadekvat munosabatlarning shakllanishi bilan bevosita bog'liq ekanligi kuzatildi. Bundan tashqari K.N.Tomas metodikasi bo'yicha sinaluvcchilarning ziddiyatli vaziyatlarda qo'llaydigan xatti-harakatlarida «raqobat» uslubida erkaklar ayollarga nisbatan faol bo'lib, oilaviy munosabatlarda yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan nizolarni o'ziga xos tarzda, ya'ni bolalikdan meros bo'lib kelayotgan zo'ravonlikka moyil xulq-atvor omillari yordamida hal qilishni afzal ko'rishlari ham dalillandi.

"Hamkorlik" omilida ham sezilarli farqlar kuzatildi ($t=-2,78^*$, $p<0,05$). Mazkur omil ayollarda yuqori natijani ko'rsatdi. Shuningdek, ayollarda kelishish va raqobatga nisbatan intilish susayib, asosan hamkorlik qilishga intilish kuchayib boradi. Buning sababini ular ko'rinishi murakkab vaziyatlardan chiqishning eng ma'qul yo'li hamkorlik ekanligini anglaganliklari bilan izohlashimiz mumkin. Ayollarda hamkorlik va raqobatga nisbatan moslashishga intilish kuchli ekanligini anglatadi. Bu hol ayollarda ularning egiluvchanligi va yangi oila a'zolari bilan til topishishga intilishi kuchliligi bildiradi. Erkaklarda esa aksariyat hollarda shaxslararo munosabatda bir-biriga ko'maklashish va bir-biriga moslashish (o'zaro mutanosib tarzda harakat qilish)ni mohalik xush ko'rmasliklari yaqqol namoyon bo'ldi. Ehtimol, bizningcha ulardagi shaxslararo munosabat bilan bog'liq ziddiyatlar va ko'plab muammolarning mavjudligi ham xuddi shu sababli shakllangan bo'lishi mumkin.

Psixolog olim X.Karimov o'z ilmiy izlanishlarida o'zbek oilalarida er-xotin o'rtasida yuzaga keladigan nizoli holatlarni o'rganib, oilada sodir bo'layotgan har qanday nizolar oila a'zolarining nufuziga putur yetkazishini ta'kidlab o'tadi. Muallifning fikricha, o'zbek oilasida er-xotin orasidagi nizolar boshqa millat vakillari (rus, ukrain va boshqalar) oilalaridagi nizolardan farqlanishi bilan ajralib turadi. X.Karimov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'zbek oilalari boshqa millat oilalaridan o'ziga xos etnopsixologik xususiyatlarga ega ekanligi bilan ajralib turishi, bunda er-xotin orasida nizolarning kelib chiqishiga milliy-madaniy muhitga xos bo'lgan nikoh oldi omillarining xususiyatlari, ya'ni ba'zida tanishish imkoniyatining bo'lmasligi yoki qisqaligi ham ta'sir etishi, natijada yuzaga kelgan nizo sabablarini tomonlar o'zidan qidirmasligi, uni bartaraf etishda ota-onalarga tayanish, oiladagi o'zaro munosabatlar qo'pollik asosiga qurilishi va boshqa bir qator salbiy holatlar yuzaga kelishi kabi holatlar aniqlangan. Bundan tashqari, oilaviy nizolar, ko'p holatlarda, bir-birini tinglamaslik, ya'ni bir-birlarining istaklarini "eshitmaslik", hayotga bo'lgan qarashlarning farqlanishi, o'ta qattiq nazorat, ta'bi ustidan kulish, e'tibor yetishmasligi, ish faoliyatidagi muammolar tufayli yuzaga kelishi mumkinligi qator tajribalarda o'z isbotini topgan [4,84-86 b.].

Tahlil va natijalar. Biz ilmiy tadqiqot ishimizda oilada shaxslararo munosabatlarda kuzatiladigan nizoli holatlarni o'rganish va ularni bartaraf etish usullari tahlil qilishga harakat qildik. Tajribasiz ishlarimizda Qashqadaryo viloyatidan 145 nafar va Surxondaryo viloyatidan 144 nafar, jami, 289 nafar respondent jalb yetildi. Tadqiqot ishimizda, biz oilada shaxslararo munosabatlarda kuzatiladigan nizoli holatlarni o'rganish va ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash maqsadida K.N.Tomasning "Nizoli vaziyatlarni hal qilish usullarini aniqlash" metodikasidan foydalandik.

"Murosaga kelish" omili har ikkala guruh tadqiqot obektlari orasida ishonchli farqlar kuzatilmadi ($t=0,76$, $p<0,19$). Har ikkala guruhga mansub obektlarda murosaga kelish shkalasi bo'yicha ko'rsatkichlar past bo'lib, o'zaro bir-biriga yon berish yo'li orqali ziddiyatli vaziyatlarda ishtirokchilarning bir murosaga kelishi, o'zaro hamkorlikda faoliyatni tashkil qilishi, oilaviy munosabatlarda egiluvchanlik hamda oila manfaatlarini o'z shaxsiy manfaatlaridan ustun qo'yish tendensiyasi kuchsiz darajada ekanligidan dalolat beradi.

Navbatdagi "vaziyatdan qoshish" omili ayollarda yuqori darajada ekanligi kuzatildi ($t=-2,56^*$, $p<0,05$). "Qochish" uslubini shaxsning o'z huquqlarini himoya qila olmaslik, muammoni yechimini topishda hech kim bilan hamkorlik qilmaslik va oilaviy nizolarni hal qilishdan qocholmaslik bilan bog'liq emotsional qarashlarda ayollar psixikasidagi o'ziga xos dominanta xulq-atvor omili erkaklarga qaraganda ustuvorlik kasb etib, keskin farqlanishlarni keltirib chiqaradi.

Metodikaning so'nggi "moslashish" omilida ham ishonchli farqlar kuzatildi ($t=-2,03^*$, $p<0,19$). Ijtimoiy munosabatlarda moslashish xususiyati erkaklarda yuqori natijani ko'rsatdi. Bu esa erkaklarda o'z maqsadlari va o'zgalar maqsadlarini birdek amalga oshirish uchun yo'naltirilgan harakatda faol ishtirok etish, oilaviy munosabatlarda ehtiyotkorlik bilan harakat qilish, o'z muomalasi va xulq-atvorini nazorat qilishga intilish, ijtimoiy rolli kutilmalarga javoban oiladagi tartib-qoidalamni o'zlashtirish hamda ularga moslashishga urinish xususiyati nisbatan ustunligini anglatadi.

Demak, yuqoridagi metodika natijalaridan ko'rinadiki, ayollarning oiladagi emotsional munosabatlariga va erkaklarda bolalik davridan meros bo'lib kelayotgan zo'ravonlikka moyil xulq-atvor omillari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik mavjudligi dalillandi. Bu esa, o'z navbatida, bizdan oilaviy munosabatlarda er-xotinlarda individual xulq-atvorning namoyon bo'lishiga ko'ra, oila-nikoh munosabatlari siklining buzilishlik ehtimolini hamda erkaklar tomonidan ayollarga nisbatan jismoniy kuch ishlatish motivlarini paydo bo'lishiga qanday

omillar, motivlar yoki qadriyatlar ustuvor ahamiyat kasb etishini aniqlash zaruratini keltirib chiqaradi. Keltirilgan jadval interpretatsiyasiga asoslanib shuni ta'kidlash joizki, mazkur test yordamida ziddiyatli holatdan chiqish motivatsiyasi ko'rsatkichlarining har bir shaxsga xos dinamik xususiyatlar mavjud ekanligini kuzatish mumkin.

Xulosa. Oilada shaxslararo munosabatlarda kuzatiladigan nizoli holatlarni o'rgapnish va ularni bartaraf etish usullarini aniqlash maqsadida olib borilgan tadqiqot natijalari nazariy-amaliy jihatdan quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

Oiladagi nosog'lom psixologik muhit oilada gender munosabatlarning buzilishini yuzaga keltiruvchi omil bo'lib ta'sir qilishi xususan, gender tenglikning buzilishi faol agressiyali xulq shakli sifatida namoyon bo'lishi kuzatildi.

Oilada shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq turli xil muammolarning paydo bo'lishi ushbu jarayondagi ziddiyatli holatlarga individual munosabat motivatsiyasining shakllanishi bilan xarakterlanadi. Ziddiyatli holatdan chiqish motivatsiyasi ko'rsatkichlari o'rganilganda aksariyat holatlarda "bahs munozara" va "o'zini chetga olish" mezonlari xarakterli ekani ma'lum bo'ldi.

Chunki oilaviy muhitda yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni yechimi ko'p hollarda "bahs munozaraga kirishish" yoki "o'zini chetga olish" motivatsiyasiga asoslanadi.

Tadqiqot natijalari asosida ayollarda "bilvosita gender tengsizlik", "negativizm", "xafagarchilik", "verbal agressiya" omillari ustun bo'lsa, erkaklarda esa "jismaniy gender tengsizlik", "tajanglik", "shubhalanuvchanlik" hamda "aybdorilik hissi" omillari yuqori darajada ekanligi empirik jihatdan asoslandi.

"Nizoli vaziyatlarni hal qilish usullarini aniqlash" metodikasi orqali natijalarga ko'ra ayollarda "hamkorlik", "murosaga kelish", "vaziyatdan qoshish" strategiyalari ustun bo'lsa, erkaklarda "raqobat" va "moslashish" omillari yuqori darajada ekanligi asoslandi.

Oilaviy munosabatlarda yuzaga keladigan gender tengsizlikning sabablari orasida yer-xotin munosabatlarida agressiv xulq omillari, zo'raonlik xulqi oqibatlarini keskinlashayotgan ziddiyatda (yer-xotinlar o'rtasidagi munosabatlar) bir-birini tushunmaslik oiladagi shaxslararo munosabatlardan kelib chiqadigan muammolar yer yoki xotinning xarakter xususiyatlariga o'ziga xos tarzda bog'liqligi aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Yoziyev E. Ta'lim muassasalarida gender-menejmentning zamonaviy psixologik masalalari: muammo, yechim va takliflar. "Zamonaviy ta'lim/ Sovremennoye obrozovaniye" jumali. 2017, 3-son.
2. Karimova V. Oila psixologiyasi. –T.: "Fan va texnologiya", 2008, 170 bet.
3. Karimov X. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. –Q.: "Fan va ta'lim", 2024. -168 b
4. Fayziyeva M., Jabborov A. "Oilaviy munosabatlar psixologiyasi". –T.: "Yangi asr avlodi", 2007. -144 b.
5. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi.: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun. -T.: Sharq. -I40 b.

Bahodir KARIMOV,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: bahodir@mail.ru

PhD, dotsent M.Umaraliyeva taqrizi asosida

TALABALARDA MEYORIY-METROLOGIK KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDA INTEGRATIV YONDASHUV IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada bo'lajak muhandisning normativ-metrologik xabardorligining ilmiy - amaliy jihatdan tahlil qilish maqsadida muhandisning professional faoliyatini ta'minlash nuqtai nazaridan mashinasozlik sanoati misolida ko'rib chiqilganligi ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: Normativ, metrologiya, professional faoliyat, sanoat.

POSSIBILITIES OF AN INTEGRATIVE APPROACH IN FORMING STUDENTS OF REGULATORY AND METROLOGICAL COMPETENCES

Annotation

In this article, in order to analyze the normative-metrological awareness of the future engineer from a scientific and practical point of view, it is scientifically based on the example of the mechanical engineering industry.

Key words: Normative, metrology, professional activity, industry.

ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА В ФОРМИРОВАНИИ НОРМАТИВНО-МЕТРОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье с целью анализа нормативно-метрологического сознания будущего инженера с научной и практической точки зрения оно научно обосновано на примере машиностроительной отрасли.

Ключевые слова: Норматив, метрология, профессиональная деятельность, промышленность.

Kirish. Talabalarda me'yoriy va metrologik kompetensiyani rivojlantirish bugungi dinamik sanoat landshaftida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Globallashuv, texnologik taraqqiyot, sifat va aniqlikka e'tibor kuchayib borayotgani bo'lajak mutaxassislarining ushbu kompetensiyalarni egallashini zarur qilib qo'ydi. Tartibga solish vakolati mutaxassislarining standartlar, qonunlar va sanoat yo'riqnomalariga rioya qilishlarini ta'minlaydi, metrologik kompetensiya esa aniq o'lchash, kalibrash va asboblardan va ma'lumotlarning ishonchligini ta'minlashga qaratilgan. Bu ko'nikmalar birgalikda ishlab chiqarish, muhandislik, sog'liqni saqlash va atrof-muhit fanlari kabi turli sohalar uchun asosiy hisoblanadi.

Biroq, an'anaviy ta'lim ko'pincha bu ikki sohani mustaqil ravishda ko'rib chiqadi, bu esa o'quvchilarning ularni real sharoitlarda samarali qo'llashiga to'sinlik qiladigan parchalangan bilimlarga olib keladi. Normativ kurslar muvofiqlik va huquqiy jihatlariga qaratilishi mumkin, metrologik trening esa o'lchov texnikasi va kalibrash jarayonlariga urg'u beradi. Ushbu jirkanch yondashuv talabalarni ushbu kompetensiyalar kesishadigan murakkab kasbiy qiyinchiliklarga tayyorlay olmaydi. Amalda, mutaxassislar me'yoriy talablarni va aniq o'lchov protokollarini, ayniqsa sifatni ta'minlash rollari va texnik sohalarda muammosiz boshqarishi kutiladi.

Ushbu muammoni hal qilish uchun o'qituvchilar me'yoriy-huquqiy bazani o'quv jarayonidagi metrologik amaliyotlar bilan bog'laydigan integratsion yondashuvlarni o'rganmoqdalar. Integrativ yondashuv fanlararo ta'lim, tajribaviy ta'lim va bilimlarni amalda qo'llashga urg'u beradi. Bu talabalarga murakkab muammolarni hal qilish bo'yicha vazifalarni bajarish, turli sohalarning o'zaro bog'liqligini tushunish va zamonaviy ish joylarida qimmatli bo'lgan yaxlit vakolatlarni rivojlantirish imkonini beradi.

Ushbu maqola talabalarning me'yoriy va metrologik vakolatlarini shakllantirish uchun integratsiyalashgan yondashuv imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan. Asosiy e'tibor nazariy va amaliy ta'limni uyg'unlashtiradigan strategiyalarni aniqlashga, zamonaviy sanoat talablariga mos keladigan ta'lim modelini taklif qilishga qaratilgan. Shuningdek, biz amaliy dasturlar, masalan, amaliy tadqiqotlar, loyihaga asoslangan ta'lim va sanoat hamkorlari bilan hamkorlik qilish ushbu vakolatlarni rivojlantirishni qanday oshirishi mumkinligini ko'rib chiqamiz. Maqsad, talabalarni kelajakdagi kasbiy rollari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan jihozlash uchun akademik dasturlar qanday rivojlanishi mumkinligi haqida tushuncha berishdir.

Dunyo mamlakatlarida sifatni ta'minlash va halqaro bozorda o'z iste'molchilarini topish borasida amalga oshirilayotgan siyosatda ichki standartlashtirish tizimini xalqaro sifatni baholash bo'yicha ishlab chiqilgan standartlar bilan uyg'unlashtirish borasidagi tadbirlar ustuvorlik qiladi. Mazkur jarayonni samarali kechishida integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan shiuv jarayoni muhim hisoblanadi.

Bilamizki, ta'limning rivojlanishi o'qishning barcha shakllarini birlashtirish imkoniyatini yaratadi. "Nazariy muammo - amaliyotda joriy etish" siklini o'zlashtirishning yagona tizimi paydo bo'ladi. Mazkur jarayonda avvalo, muammoli o'qitishdan foydalanish ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda muhim samaradorlikka erishishni ta'minlash bilan bir qatorda ular o'rtasidagi munosabatlarning yangi shaklini yuzaga kelishini belgilaydi. Ikkinchidan, turli vaziyatlarni simulyatsiya qiladigan konstruktiv o'yinlari kiradi. Bu darslar, bir tomondan, o'qituvchi va o'quvchilardan turli bilim sohalarni sintez qilishni talab qilsa, ikkinchi tomondan, ular mutaxassislarining jamoaviy faoliyatning ko'p funktsionalligini modellashtiradi.

Ilmiy - pedagogik adabiyotlarda integratsion jarayonlarni o'rganishning quyidagi vazifalari shakllantirilgan: pedagogikadagi integratsion jarayonlarni tarixiy retrospektivda o'rganish; boshqa metodologik va nazariy muammolar orasida integratsion jarayonlarning o'rni va rolini tahlil qilish; pedagogika fanining rivojlanish omili sifatida integratsiya va differentsiatsiya jarayonlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash; pedagogikaning boshqa fanlar bilan o'zaro ta'sirining obyektiv shartlarini aniqlashtirish; pedagogika fanida integratsion jarayonlarning mohiyati va mexanizmlarini o'rganish; integral shaxsni shakllantirish nazariyasidagi integratsion jarayonlar va tendensiyalarni ko'rib chiqish va boshqalar. Shu bilan birga "pedagogikadagi integratsion jarayonlarni tahlil qilishning dastlabki qoidalari" ham belgilangan:

1) fanning rivojlanishi har qanday ijtimoiy hodisalarni bilish jarayoniga xos bo'lgan bir xil qonunlarga bo'ysunadi;

2) texnika fanlarining rivojlanishi boshqa har qanday fan kabi, ijtimoiy buyurtma bilan belgilanadi;

3) texnik ta'lim yshnalishida integratsion jarayonlar, boshqa fanlarda bo'lgani kabi, ijtimoiy taraqqiyotni boshqarishda uning gumanistik va mafkuraviy funksiyalarining kengayishi bilan bog'liq.

Ta'kidlash joizki, "integrativlik" atamasi o'z ifodasini "bir butunlik", "yaxlitlik", "nazariya va amaliyotni birligi" "tabiat bilan uyg'unlik" kabi ta'lim prinsiplari sifatida topgan. Bu esa "oddiydan murakkabga o'tish mexanizmlarini ochish, qismlarni birlashtirish natijasida sodir bo'ldi" [1].

Fanda integratsiyaning muhim-kategorik xususiyatlari ham o'rganilgan bo'lib, "Fanlararo aloqalar pedagogik muammo sifatida" nomli maqolada o'z ifodasini topadi. "Integratsiya" va "Muvofiqlashtirish" tushunchalarini ajratadi: integratsiya "ilmiy tushunchalar umumiy ma'no va o'qitish usullari bilan bog'liq bo'lgan bir nechta o'quv fanlarini birlashtirish" degan ma'noni anglatadi; muvofiqlashtirish – "diqqat bilan ishlab chiqilgan o'quv mavzularining o'zaro aloqasi (subyektlararo aloqa)" ekanligi tushuntiriladi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, muvofiqlashtirish pedagogik tizim qaysi maqsad uchun tashkil etilgan bo'lsa o'sha maqsadlarga mos munosiblik darajasini aniqlash. Bir sharoit uchun erishilgan muvofiqlik hech qachon boshqa sharoitlarga mos kelmaydi. Shuning uchun muvofiqlashtirish tushunchasi aniqlikni talab qiladi. Muvofiqlashtirish umumiy bo'lish mumkin emas, u faqatgina belgilab olingan masofaga nisbatan yuzaga kelishi mumkin. Muvofiqlashtirishning nazariy va amaliy yo'nalishlarini ajrata bo'lish zarurdir. Muvofiqlashtirish tushunchasining sinonimi nazariy asosda muqobillarni hisoblash, chamalab ko'rish, taqqoslash va solishtirishdir.

Muvofiqlashtirish amaliy yo'nalishda yangilik kiritish, qayta tashkil etish, qayta kurish, unga qo'yilgan masalalarni yechish eng qulay holga keltirishdir. Shuningdek, integratsiya uzviy bog'liqlik yaratish jarayoni va natijasi sifatida tavsiflanadi. Shunga e'tibor berish kerakki, bir tomondan muvofiqlashtirish pedagogik jarayonning mavjud sharoitga moslashuvini nazarda tutsa, boshqa tomondan o'zi yangi sharoit yaratib, unga pedagogik jarayon moslashishini talab qiladi. Bu yerda hech qanday qarama - qarshilik yo'q, chunki bu ikki jarayon bir biri bilan bog'liq holda davom etadi. Agar siz bugun sharoitga moslashingiz bu bizga bog'liq bo'lmagan vaziyat bilan bog'liqdir [2].

"Differensiya bilan bir qatorda texnik fanlarda, shuningdek, inson, jamiyat, tafakkur va boshqa tabiiy fanlar bilan integratsiyalashuv zarur". Fan va taraqqiyotning rivojlanishi bir tomondan, "tabaqalashtirilgan" davrlar, boshqa tomondan "integratsiya" davrlari mavjudligini tan oladi. Shunday qilib, integratsiya va tabaqalash vaqt o'tishi bilan parchalanib ketganga o'xshaydi va shuning uchun ularning alohida mavjudligiga yo'l qo'yiladi. ... "Aslida, ular nafaqat o'zaro bog'liq, balki birlashishi mumkin" [1].

Integratsiyaning muhim-kategorik xususiyatlarini tahlil qilish natijasida integratsiyalash mohiyati "ta'lim predmeti" - shaxsning o'ziga xos xususiyatlaridan olishga e'tibor qaratiladi. Shu maqsadda "yaxlitlik", "uyg'unlik" atamalarini va ulardan hosilalarni – "barkamol (yaxlit) shaxs", "uyg'un fikrlash", "umumiy pedagogika" va boshqa termenlar faol ishlatadi. "Butunlik", "uyg'unlik" va "integratsiya" tushunchalari bitta semantik tugunga bog'lanadi [1].

Integratsiyani "so'zning keng ma'nosida ham, tor ma'nosida ham ko'rib chiqish muhim". Birinchi holda, "integratsiya" - bu ta'lim mazmunini ilmiy-texnik, ijtimoiy-texnik, psixo-fiziologik xususiyatlar asosida birlashtirilgan zamonaviy ishlab chiqarish va kadrlar tayyorlashda mavjud bo'lgan keng ko'lamli kasblarga tayyorlash uchun yagona didaktik shaklga keltirish demakdir. Tor ma'noda esa "integratsiya" - umumiy texnik, maxsus o'quv fanlarini, barcha o'quv va ishlab chiqarish ishlarini yagona kompleksga birlashtirishni tushunadi [2].

Ilmiy adabiyotlarda "integratsiya" zamonaviy bilim va mutaxassislar tayyorgarligining holati, tendensiyasi, namunasi, jarayoni, omili, natijasi sifatida qaraladi. Integratsiyalashgan bilimlar mazmunining ko'pligi va ko'p qirrali ekanligiga qaramay, u quyidagilarni aks ettirishi shart: Birinchidan, dunyo haqidagi yaxlit nuqtai nazar. Bunda inson tabiatning bir qismi sifatida qaraladi va sodir bo'layotgan barcha tabiiy va ijtimoiy jarayonlar o'zaro bog'liq holda o'rganiladi. Ikkinchidan, dunyoning axloqiy qadriyatlar sifatida ko'rinishi. Qadriyat, bilim va e'tiqod - shaxsning barkamol rivojlanishi, ilmiy va diniy dunyoqarashini shakllantirish imkonini yaratadi. Uchinchidan, dunyoning o'zgarishi jarayonlariga oqilona munosabat. Tabiatning bir qismi bo'lgan, aql kuchiga ega va tabiiy hodisalar energiyasi bilan taqqoslanadigan odam mahalliy va global jarayonlarda faol ishtirok etganda eng muhimi, sodir bo'layotgan voqealar uchun, dunyo taqdiri uchun javobgarlikni anglay boshlaydi.

Zamonaviy axborot jamiyatida tabiiy, gumanitar, aniq, texnik, estetik, san'at va dinning o'z obyektlari va ularni birlashtirishga, umumiylikni rivojlantirishga integratsiya tendensiyalari, uslublari va yondoshuvi asos bo'lib hizmat qiladi. Zamonaviy ilmiy bilimlarning integratsiyasi va differentsiatsiyasi tendensiyalarining rivojlanish xususiyatlarini o'rganishga asoslangan holda, asosiy qonun va tamoyillar ajratib ko'rsatiladi.

Xulosa. Talabalar o'rtasida tartibga solish va metrologik kompetensiyalarni shakllantirish turli sohalarida aniqlik, muvofiqlik va sifatning ortib borayotgan talablarini qondirish uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola me'yoriy va metrologik tayyorgarlikni ajratib turuvchi an'anaviy yondashuvlar talabalarning bilimlarini real sharoitlarda qo'llash qobiliyatini cheklashini ko'rsatadi. Nazariy ta'limni amaliy dasturlar bilan uyg'unlashtirgan integral yondashuv ushbu bo'shliqlarni bartaraf etish va talabalarni zamonaviy professional muhitga tayyorlash uchun istiqbolli echimni taklif etadi.

Fanlararo o'quv modullari, loyihaga asoslangan vazifalar va sanoat hamkorlari bilan hamkorlik orqali talabalar me'yoriy-huquqiy bazalar va metrologik amaliyotlar o'zaro bog'liqligi haqida kengroq tushunchaga ega bo'ladi. Tajribali tadqiqotlar natijalari va sanoat hamkorlarining fikr-mulohazalari shuni ko'rsatadiki, integrativ ta'limga duchor bo'lgan talabalar muammolarni hal qilish qobiliyatlarini yaxshilaydi, muvofiqlik va o'lchovlarni chuqurroq tushunishadi va o'zlarining ta'lim jarayonlari bilan ko'proq ishtirok etadilar.

Ta'lim dasturlariga integratsiyalashgan yondashuvni kiritish o'quv dasturlariga tuzatishlar kiritish, ishlab chiqarish bilan yaqin hamkorlik va talabalarning bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishini ta'minlash uchun doimiy baholashni talab qiladi. Biroq, bunday yondashuvning afzalliklari - yaxlit malakaga ega bitiruvchilarni etishtirish - qiyinchiliklardan ustundir. Normativ va metrologik kompetensiyalarni muvofiqlashtirish qobiliyati talabalarni muhandislik, ishlab chiqarish, sog'liqni saqlash va atrof-muhit fanlari kabi sohalarida ustunlik qiladi, bu erda aniqlik va muvofiqlik birinchi o'rinda turadi.

Ta'lim muassasalari talabalarni nafaqat akademik maqsadlarga, balki ish beruvchilar va jamiyatning talablarini qondirishga tayyorlash uchun integratsiyalashgan ta'lim modellarini qabul qilishga da'vat etiladi. Ushbu yondashuv murakkab tizimlarni boshqarish, sifatni ta'minlash va o'z sohalarida innovatsiyalarni rivojlantirishga qodir bo'lgan mutaxassislarning rivojlanishiga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Shodiev R. D., Aslonova O. P. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiyasi, va integratsiyasi. Darslik. Qarshi. "Fan va ta'lim", 2021. – 150 b.
2. Махмутов М.И. Проблемное обучение: основные вопросы теории. - М.: «Педагогика». – 1975. -367 с.
3. ISO (2023). Quality Management Systems – Requirements. International Organization for Standardization.
4. Schmid, A. & Miller, T. (2021). Bridging the Gap between Education and Industry through Integrative Learning Approaches. Journal of Education and Development, 18(2), 45-58.
5. World Bank. (2022). Skills for the Future: Analyzing Educational Strategies to Prepare Students for Industry 4.0. Washington, D.C.

Bekzod KARIMOV,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti
E-mail: sharopovr@bk.ru

Qarshi davlat universiteti dotsenti v.b., PhD B.Xudoyberdiyev taqrizi asosida

JISMONIY TARBIYA VA SOG'LOM TURMUSH TARZINI TA'LIM TIZIMIDA SHAKLLANTIRISH USULLARI

Аннотация

Mazkur tadqiqot jismoniy tarbiya darslarining sog'lom turmush tarzini shakllantirishdagi o'rni va ta'lim tizimida qo'llaniladigan pedagogik usullarni o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda ta'lim jarayonida jismoniy mashg'ulotlarning o'quvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanishiga ta'siri, jismoniy tarbiya darslarining motivatsion jihatlari va sog'lom turmush tarzi odatlarini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Ushbu maqola orqali jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini shakllantirishda samarali pedagogik yondashuvlar taklif qilinadi.

Kalit so'zlar: Jismoniy tarbiya, sog'lom turmush tarzi, ta'lim tizimi, pedagogik yondashuvlar, motivatsiya, rivojlanish.

ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ. МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Данное исследование посвящено изучению роли занятий физической культурой в формировании здорового образа жизни и педагогических методов, используемых в системе образования. В исследовании анализируется влияние физической культуры на физическое и умственное развитие студентов, мотивационные аспекты занятий физической культурой и роль привычек здорового образа жизни в образовательном процессе. Посредством данной статьи предлагаются эффективные педагогические подходы в формировании физического воспитания и здорового образа жизни.

Ключевые слова: Физическое воспитание, здоровый образ жизни, система образования, педагогические подходы, мотивация, развитие.

PHYSICAL EDUCATION AND HEALTHY LIFESTYLE. METHODS OF FORMATION IN THE EDUCATION SYSTEM

Annotation

This study is devoted to the study of the role of physical education classes in the formation of a healthy lifestyle and pedagogical methods used in the education system. The study analyzes the influence of physical education on the physical and mental development of students, the motivational aspects of physical education classes and the role of healthy lifestyle habits in the educational process. Through this article, effective pedagogical approaches to the formation of physical education and a healthy lifestyle are proposed.

Key words: Physical education, healthy lifestyle, education system, pedagogical approaches, motivation, development.

Kirish. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev, sog'lom xalq, sog'lom millatgina buyuk ishlarga qodir bo'ladi[1]. Shu boisdan Prezidentimiz rahnamoligida yosh avlodning har tomonlama barkamol bo'lib yetishish uchun barcha sharoitlar yaratilmoqda. Shu bilan bir qatorda mamlakatimizda sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning ijodiy-intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarishi, mamlakatimiz yigit-qizlarini XXI asr talabalarga to'liq javob beradigan, har tomonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga yetkazish uchun zarur shart-sharoitlar, imkoniyatlarni yaratish bo'yicha keng ko'lamli aniq yo'naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasida qonun va qonun osti xujjatlar, jumladan, «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida» Qonunning qabul qilinishi (1992,2000,2015y), 2017-yil 3-iyunda «Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaror; 2018-yil 5-martda «Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi farmoni; 2019-yil 29-yanvarda «O'zbekistonda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish va aholini jismoniy ommaviy sportga jalb etish to'g'risida», 2019 -yil 13-fevralda «2019-2023-yillar davomida O'zbekistonda Jismoniy va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida», «Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida», 2020-yil30-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni va qarorlar qabul qilindi[11]. Ushbu qaror, farmonlarni qabul qilinishi O'zbekistonda Jismoniy tarbiya va sportning qay darajada taraqqiy etayotganidan, shu bilan bir qatorda Jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanish hamda sog'lom turmush tarzi bo'yicha hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish orqali har bir fuqaroda kasallikka qarshi kuchli immun tizimi paydo bo'lishini ta'minlash, zararli odatlardan voz kechish, to'g'ri ovqatlanish tamoyillariga amal qilish, tiklash va reabilitatsiya ishlari hamda ommaviy jismoniy faollik tadbirlarini tizimli va samarali tashkil qilish, bu borada tegishli infratuzilma va boshqa zarur shart-sharoitlarni yaratish maqsadida qabul qilingan, desak, mubolag'a bulmaydi. Qabul qilingan me'yoriy hujjatlar ta'lim muassasalarida ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish sharoitlarini

yaratish; ta'lim sifatini oshirish, ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayoniga jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan zamonaviy ta'lim dasturlariga texnologiyalarini joriy etish imkoniyatini yaratadi[2].

Sog'lom turmush tarzi hozirgi davrda ta'lim tizimining eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi, chunki u nafaqat o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini, balki ularning ruhiy va ijtimoiy holatini ham yaxshilashga xizmat qiladi. O'zbekiston ta'lim tizimida jismoniy tarbiya sog'lom turmush tarzini shakllantirishning asosiy yo'nalishi sifatida qabul qilingan. Sog'lom turmush tarzini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlari, ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar va jismoniy tarbiya darslarining ahamiyati oshirilmoqda[3].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va ta'limga oid qonunlar jismoniy tarbiyaning ta'lim tizimidagi o'rni mustahkamlashga qaratilgan. Ushbu qonun hujjatlariga muvofiq, ta'lim tizimida jismoniy mashg'ulotlarni kengaytirish, ularni o'quvchilar hayotining bir qismi sifatida joriy etish, sog'lom turmush tarziga o'rgatish, sport tadbirlarini tashkil etish va jismoniy rivojlanishga ko'maklashish maqsad qilingan.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ta'lim tizimida jismoniy tarbiya orqali sog'lom turmush tarzini shakllantirishda qo'llaniladigan pedagogik yondashuvlarni aniqlash va takomillashtirishdir. O'zbekiston ta'lim tizimida jismoniy tarbiya darslarining amaliyotga tatbiq etilishi, ularning pedagogik jihatlari va o'quvchilarning sog'lom odatlarni qabul qilishdagi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, tadqiqot davomida jismoniy tarbiya darslari orqali o'quvchilarning sog'lom turmush tarziga motivatsiyasini oshirish imkoniyatlari ham o'rganiladi[4].

Metodologiya. Ushbu tadqiqot ta'lim tizimida jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini shakllantirishda qo'llaniladigan pedagogik yondashuvlarni aniqlash va baholash uchun amalga oshirildi. Tadqiqotning metodlari quyidagilardan iborat:

Adabiyotlar tahlili. Jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi mavzusiga oid mahalliy va xorijiy manbalar tahlil qilindi. Ushbu adabiyotlar jismoniy tarbiya orqali sog'lom turmush tarzini

shakllantirishda qo'llaniladigan zamonaviy pedagogik yondashuvlarni aniqlash va baholashda asosiy manba bo'lib xizmat qildi[3].

Adabiyotlar tahlili natijasida jismoniy tarbiya darslarining o'quvchilar rivojlanishiga ta'siri, turmush tarziga ta'sir qiluvchi omillar, motivatsion yondashuvlar va pedagogik usullar haqida umumiy ma'lumotlar olindi.

So'rovnoma va suhbatlar. Jismoniy tarbiya o'quvchilari va o'quvchilar orasida maxsus so'rovnoma o'tkazildi. Ushbu so'rovnoma orqali o'quvchilarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga qiziqishi, darslar orqali o'zlashtirilgan sog'lom odatlar, va sog'lom turmush tarziga bo'lgan munosabat o'rganildi.

Shuningdek, o'quvchilar bilan suhbatlar o'tkazilib, jismoniy tarbiya darslarining amaliy yondashuvlari va ularning o'quvchilarga ta'siri to'g'risida aniq ma'lumotlar olindi. Bu suhbatlar orqali pedagogik yondashuvlar va jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini o'tkazish metodikasi batafsil o'rganildi.

Ekspirimental metod. Ekspirimentlar jismoniy tarbiya darslarida turli pedagogik yondashuvlarni qo'llash orqali amalga oshirildi. Darslarda "o'yin orqali o'rganish", "guruhi mashg'ulotlar", "interaktiv yondashuvlar" kabi metodlar sinovdan o'tkazildi[5].

Ekspirimentlar davomida o'quvchilarni motivatsiyalashga qaratilgan turli mashg'ulotlar va jismoniy rivojlanish usullari qo'llanildi. Ushbu metodlar orqali o'quvchilarning darslardagi faolligi, sog'lom turmush tarziga qiziqishi va jamoada ishlash qobiliyatlarini tahlil qilindi. Ekspiriment davomida olinadigan ma'lumotlar o'quvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanish darajasiga nisbatan baholandi.

Statistik tahlil. Olingan ma'lumotlar statistik tahlil yordamida baholandi. O'quvchilar ishtirokidagi mashg'ulotlardan oldin va keyin sog'lom turmush tarziga bo'lgan munosabatlari, jismoniy faoliyatga qiziqishlari va o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan intilishlari tahlil qilindi. Statistik tahlil natijalari orqali jismoniy tarbiya darslarining samaradorligi va ulardan kutiladigan natijalar haqida xulosalar chiqarildi.

Natijalar. Ta'lim bosqichlarining uzluksizligi va izchilligini ta'minlash, ta'limning zamonaviy metodologiyasini yaratish, davlat ta'lim standartlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, o'quv- metodik majmualarning yangi avlodini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, ta'lim muassasalarining sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirish hamda pedagog xodimlarini kasbiy qayta tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish taqozo etadi. Ta'lim-tarbiya tizimi jarayoniga yangicha yondashish, bola tarbiyasidagi o'zbek xalqining milliy an'analari, qadriyatlarini, xalq ijodiyotining o'ziga xosligi, xalq pedagogikasining ulkan tajribasi hamda o'ziga xos xususiyatlari, mintaqa iqlim sharoitlari, bolaning jinsi, yosh bokschilari, ularning anatomik-fiziologik, psixologik-gigiyenik jihatlari, barcha ijobiy xususiyatlarini o'zlashtirishni uyg'unlashtirish masalalari alohida o'rin egallaydi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar jismoniy tarbiya darslarining sog'lom turmush tarzini shakllantirishdagi samaradorligini ko'rsatdi. Quyida asosiy natijalar taqdim etiladi:

Motivatsiya oshishi. O'quvchilarning jismoniy tarbiya darslariga qiziqishi va ishtiroki oshganligi kuzatildi. So'rovnoma natijalariga ko'ra, "o'yin orqali o'rganish" va "interaktiv yondashuvlar" o'quvchilar motivatsiyasini oshirganligi qayd etildi. O'quvchilarning 75% dan ortig'i jismoniy tarbiya darslaridan qoniqqanligini va sog'lom odatlarni qabul qilishni boshlaganini bildirdi.

Sog'lom odatlar shakllanishi. Ekspiriment natijalari shuni ko'rsatdiki, muntazam jismoniy mashg'ulotlar o'quvchilarning sog'lom ovqatlanish, muntazam uyqu va jismoniy faollik kabi sog'lom odatlarni shakllantirishga ta'sir qilgan. So'rovnoma orqali, o'quvchilarning 70% dan ortig'i sog'lom ovqatlanishga e'tibor berishlari, uyqu rejimini yaxshilashga harakat qilishlari va kunlik jismoniy mashg'ulotlarni bajarayotganliklarini ma'lum qilishgan[6].

Pedagogik yondashuvlarning ta'siri. Pedagogik yondashuvlarning turli usullari sinovdan o'tkazilganda, "guruhi mashg'ulotlar" o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini oshirganligi qayd etildi. Shu bilan birga, guruhi mashg'ulotlar o'quvchilarning jamoaviy ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berdi.

O'quvchilarning ruhiy holati va ijtimoiy o'zaro aloqalari. Jismoniy tarbiya darslari o'quvchilarning ruhiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatganligi aniqlandi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchlari oshganligi va ularning ijtimoiy o'zaro aloqalari yaxshilanganligi qayd etildi. Ekspiriment ishtirokchilarining 80% dan ortig'i darslar orqali ruhiy farovonligini oshirganliklarini bildirdi.

Muhokama. Sog'lom turmush tarzi insonning madaniy, jismoniy rivojlanishi, mehnat unumdorligi va ijodiy faoliyatini oshirishni o'z ichiga oladi. Sog'lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismlari samarali ish faoliyati, shaxs gigiyena, gigiyena talablariga qat'iy rioya qilish, zararli odatlardan voz kechish, belgilangan bir vaqtda to'g'ri ovqatlanish, jismonan va ruhan chiniqish, jismoniy tarbiya bilan muntazam shug'ullanib turish. Sog'lom turmush tarzi kasalliklarning oldini olishda asosiy tadbirlardir. Sog'lom turmush tarzi ma'lum miqdorda ruhiy va jismoniy talablarni qoniqarli darajada amalga oshirishga imkon beradi. Kun sayin sog'lomlashtirish uslubining turlari oshib bormoqda. Jismoniy mashqlar, ovqatlanish me'yori, uyqu, hammomdan foydalanish va boshqalar harakat faoliyatini oshirib boradi.

Jismoniy tarbiya va sportda sog'lomlashtirish texnologiyalarining dolzarbligi va ahamiyati borasida sog'lomlashtirish texnologiyalari birinchi navbatda jismoniy madaniyat orqali inson organizmiga saqlash va mustahkamlashni ta'minlashga qaratilgan. Sog'lomlashtirish samaradorligi har qanday jismoniy mashqlar shakllarining majburiy komponentidir. Shu munosabat bilan jismoniy madaniyatning barcha tarkibiy qismlari (sport, asosiy, kasbiy-amaliy, sog'lomlashtirish va jismoniy madaniyat) sog'lomlashtirish funksiyalarini bajaradi[7].

Ayni paytda, zamonaviy jamiyatda jismoniy tarbiya, shu jumladan yangi va rivojlanayotgan asbob-uskunalar va texnik vositalar yordamida sog'liqni saqlashni mustahkamlash zaruriyati tobora ortmoqda. Bu, birinchi navbatda, salomatlik muammolarini samarali hal etish uchun mo'ljallangan maxsus tashkil etilgan faoliyatni talab qiladi. Jismoniy tarbiya va sportda sog'lomlashtirish texnologiyalarining asosiy maqsadlaridan biri har bir inson organizmidagi o'z ichki imkoniyatlarini mustahkamlashga intilishi kerakligiga da'vat etish va har bir shaxs o'zi va boshqalar uchun «sog'lom turmush» tarzini yaratish hamda sog'lom avlod orzusida yashashlik va unga erishishga imkoniyat yaratish, salomatlikni saqlash, mustahkamlash va uzoq umr ko'rishga da'vat etishdan iborat.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ta'lim tizimida jismoniy tarbiya darslari orqali sog'lom turmush tarzini shakllantirish mumkin va bu jarayon turli pedagogik yondashuvlarni qo'llash orqali yanada samaraliroq bo'ladi. Jismoniy tarbiya o'quvchilar uchun sog'lom turmush tarzi odatlarini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi va uning pedagogik samaradorligi to'g'ri yondashuvlarni tanlash orqali ortadi[8].

Motivatsion yondashuvlar va ularning ta'siri. O'yin asosidagi darslar o'quvchilarning jismoniy tarbiyaga qiziqishini sezilarli darajada oshirdi. Bu usul o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minladi va ular orasida sog'lom turmush tarzini qabul qilishni osonlashtirdi. Motivatsion yondashuvlar orqali o'quvchilarda ijobiy kayfiyat va raqobat muhiti shakllanganligi kuzatildi, bu esa ularning darslardan zavqlanishlariga olib keldi[9].

Pedagogik yondashuvlarning jamoaviy rivojlanishiga ta'siri. Guruhi mashg'ulotlar o'quvchilarning jamoaviy ishlash qobiliyatini oshirdi, bu esa nafaqat jismoniy tarbiya darslarida, balki boshqa fanlar bo'yicha ham o'z aksini topdi. Jamoaviy mashg'ulotlar orqali o'quvchilar o'zaro yordam, mas'uliyat va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ldilar[10].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, jismoniy tarbiya darslarida interaktiv va o'yin asosidagi yondashuvlarni keng qo'llash tavsiya etiladi. Bu darslar o'quvchilarni nafaqat jismoniy jihatdan, balki ruhiy va ijtimoiy jihatdan ham rivojlantiradi. Shuningdek, sog'lom turmush tarzini shakllantirishga qaratilgan maxsus dasturlarni ta'lim tizimiga joriy etish ham zarur.

Xulosa. Jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, aholining, ayniqsa, yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun zamon talablariga mos shart-sharoitlar yaratish, sport musobaqalari orqali yoshlarda o'z irodasi, kuchi va imkoniyatlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlash, mardlik va vatanparvarlik, ona Vatanga sadoqat tuyg'ularini kamol toptirish, shuningdek, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish ishlarini tizimli tashkillashtirish hamda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirishga yo'naltirilgan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmog'da.

Yoshlarni bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish ularni salomatligini asrab avaylash, mustahkamlash maqsadida ommaviy sport turlariga jalb etish va aholi salomatligini mustahkamlash borasida ijtimoiy muhitga ommaviy sportni jalb etish borasida bir qancha ishlar amalga oshirilmog'da. Sog'lom turmush tarzi va tibbiy madaniyat va sport uyg'unligi borasida yosh avlodga berib, ongiga singdirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir.

Mazkur tadqiqotdan kelib chiqadigan xulosa shuki, ta'lim tizimida jismoniy tarbiya darslari orqali sog'lom turmush tarzini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Jismoniy tarbiya o'quvchilarning nafaqat jismoniy rivojlanishi, balki ruhiy va ijtimoiy farovonligi uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ta'lim tizimida qo'llaniladigan motivatsion yondashuvlar, guruhli mashg'ulotlar va o'yin asosidagi pedagogik usullar sog'lom turmush tarzini shakllantirishda samarali hisoblanadi. Ushbu yondashuvlar nafaqat jismoniy rivojlanishga, balki sog'lom odatlarning shakllanishiga ham ta'sir qiladi. O'quvchilarning

faolligi, jamoaviy ishlash qobiliyatlari va ruhiy barqarorligi o'sadi, bu esa ularning ta'lim jarayoniga ijobiy ta'sir qiladi.

Shuningdek, jismoniy tarbiya darslarini yanada samarali tashkil etish uchun pedagogik usullarni takomillashtirish, interaktiv va raqobat muhiti yaratish, sog'lom turmush tarzini ommalashtirishga qaratilgan maxsus dasturlarni joriy etish tavsiya etiladi. Bu o'quvchilarning sog'lom turmush tarzini qabul qilishlarini rag'batlantiradi va ularga kelajakda ham sog'lom hayot tarzi olib borishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. 2019 — 2023-yillar davrida O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori 13.02.2019 yildagi 118-son
2. Turganbaev M.A. O'ZBEKISTONDA SPORTNI RIVOJLANTIRISH VA JISMONIY TARBIYAGA QARATILGAN E'TIBOR // Экономика и социум. 2024. №7 (122). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbekistonda-sportni-rivojlantirish-va-jismoniy-tarbiyaga-qaratilgan-e-tibor> (дата обращения: 23.10.2024).
3. Abdullaev. «Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi» (1-jild). Toshkent. «NAVRO'Z» nashriyoti, 2017.
4. Sharipova D.J., Fuzailova G.S., Turkmenova M., Zufarova D.. Talabalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish. Farg'ona. 2010.
5. Xonkeldiyev Sh., Abdullayev A., Kasach Yu. M., Xasanov A.T., Yuldashev M.M.. Sog'lom turmush tarzining jismoniy madaniyati. Farg'ona. 2010.
6. Salomov R.S.. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Toshkent - 2014. "Экономика и социум" №5(120)-1 2024
7. Hasanov, B., Jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi: ta'lim tizimida pedagogik usullar. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti. 2020-yil
8. Rahimova, N., Zamonaviy ta'limda jismoniy tarbiya. – Toshkent: Ilm nashriyoti. 2021-yil
9. Qosimov, Sh. Sog'lom turmush tarzi va uning ta'lim tizimiga ta'siri. – Samarqand: Ta'lim va fan nashriyoti. 2019-yil
10. Yuldoshev, I., O'quvchilarda sog'lom odatlarni shakllantirish. Farg'ona: Pedagogik ilmiy markazi. 2018-yil
11. <http://lex.uz>. Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni.

UDK:001.8 + 001.891 + 311

Bahrom KULMATOV,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi, PhD

DSc, professor N.Isakulova taqrizi asosida

WORKING WITH LITERATURE AND FORMALIZATION OF STATISTICAL MATERIALS

Annotation

This article provides information on the concept of bibliography and its content, the procedure for compiling a research bibliography, the forms and formalization requirements for references to material from the used literature, and online links.

Key words: bibliography, research bibliography, bibliography, reference, online reference, calculated bibliography, annotated bibliography, annotation, indicative annotations, informative annotations.

РАБОТА С ЛИТЕРАТУРОЙ И ФОРМАЛИЗАЦИЯ СТАТИСТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

Annotation

В данной статье представлена информация о понятии библиографии и ее содержании, порядке составления научной библиографии, формах и требованиях к оформлению ссылок на материалы использованной литературы, интернет-ссылки.

Ключевые слова: библиография, научная библиография, библиография, ссылка, онлайн-ссылка, расчетная библиография, аннотированная библиография, аннотация, ориентировочные аннотации, информативные аннотации.

ADABIYOTLAR BILAN ISHLASH VA STATISTIK MATERIALLARNI RASMIYLASHTIRISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada bibliografiya tushunchasi va uning mazmun-mohiyati, tadqiqot bibliografiyasini tuzish tartibi, foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga havolalar shakllari va rasmiylashtirish talablari hamda onlayn havola to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: bibliografiya, tadqiqot bibliografiyasi, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati, havola, onlayn havola, hisoblangan bibliografiya, izohli bibliografiya, izoh, indikativ izohlar, ma'lumotli izohlar.

Kirish. Bibliografiya (yunon tilidan: biblissiofa, bibliografiya, so'zma-so'z kitob yozish), amaliyot sifatida, kitoblarni jismoniy, madaniy obyektlar sifatida akademik o'rganish; shu ma'noda, u ham ma'lum bibliologiya. Umuman olganda, bibliografiya kitoblarning adabiy mazmuni bilan emas, balki uning tavsifi, uning nashrlari va nashrlari tarixi bilan bog'liq. Bibliografiya, bibliografiya amaliyotining mahsuli, kitoblar va jurnaldagi maqolalar kabi boshqa asarlarning tizimli ro'yxati. Bibliografiyalarda kitoblar va maqolalar oxiridagi "keltirilgan asarlar" ro'yxatidan to'liq mustaqil nashrlargacha. Alohida asarlar sifatida ular o'ngda ko'rsatilganlar yoki kompyuterlashtirilgan bibliografik ma'lumotlar bazalari kabi majburiy

hajmlarda bo'lishi mumkin. Kutubxona katalogi nomlanmagan bibliografiya, bibliografik xususiyatga ega.

Bibliografik asarlar maqsadiga qarab tafsilotlar hajmida farq qiladi va ularni odatda ikkita toifaga bo'lish mumkin: Hisoblangan bibliografiya (shuningdek, kompilyativ, ma'lumotnoma yoki tizimli deb ham ataladi), natijada ma'lum bir toifadagi nashrlar ko'rib chiqiladi va tahliliy, yoki tanqidiy, bibliografiya, kitob ishlab chiqarishni o'rganadi. Bibliografik asarlar ikkinchi darajali yoki uchinchi darajali manbalar hisoblanadi.

Nazariy asos. Amaliyotda hisoblangan bibliografiya, izohli bibliografiya, izoh, indikativ izohlar, ma'lumotli izohlar, baholovchi izohlar, kombinatsiyalangan izohlar joriy etilgan (1-jadvalga qarang):

1-jadval.

Bibliografiyalarda va izohlar tipologiyasi

№	Bibliografiya va izohlar	Bibliografiya va izohlarning mazmuni
1.	Hisoblangan bibliografiya	Bu umumiy omilga ega bo'lgan yozuvlarning ko'rsatma yoki keng qamrovli ro'yxati: Bu mavzu, til, davr yoki boshqa mavzu bo'lishi mumkin. Bunga alohida misol - asar tayyorlashda ishlatilgan yoki hisobga olingan manbalar ro'yxati, ba'zan a deb ataladi <i>ma'lumotnoma ro'yxati</i> .
2.	Izohli bibliografiya	<i>Izohli bibliografiyalarda</i> qog'oz yoki bahsni tuzishda har bir manbaning muallifga qanday foydali ekanligi haqida tavsif berilgan. Bu tavsiflar, odatda, bir necha jumladan iborat bo'lib, ularning har biri manba haqida qisqacha ma'lumot beradi va uning dolzarbligini tasvirlaydi [2].
3.	Indikativ izohlar	Izohning bu turi manba doirasini belgilaydi, muhim mavzularni sanab beradi va manba nima haqida ekanligini tushuntiradi. Ushbu turdagi yozuvlarda gipotezalar, dalillar va boshqalar kabi haqiqiy ma'lumotlarni berishga urinish yo'q [2].
4.	Ma'lumotli izohlar	Bu turdagi izoh manbaning qisqacha tavsifi. Ma'lumotli izohda ishning tezisi, dalillar yoki farazlar, dalillar va xulosa bo'lishi kerak [2].
5.	Baholovchi izohlar	Bu turdagi izoh manbaning kuchli va zaif tomonlarini baholaydi-manba qanday foydali va qanday emas. Oddiy qilib aytganda, baholovchi izoh manbaning foydaliligini baholashi kerak [2].
6.	Kombinatsiyalangan izohlar	Ko'p izohli bibliografiyalarda kombinatsiyalangan izohlar mavjud. Bu turdagi izohlar mavzuni umumlashtiradi yoki ta'riflaydi, so'ngra manbaning foydaliligini baholaydi [2].
7.	Analitik bibliografiya	Bibliografiyani tanqidiy o'rganishni ikkiga bo'lish mumkin tavsiflovchi (yoki jismoniy), tarixiy va matnli bibliografiya. Ta'rif bibliografiyasi - bu kitobni jismoniy ob'ekt sifatida sinchkovlik bilan o'rganish, uning hajmini, formatini, bog'lanishini va boshqalarni yozib olish, tarixiy bibliografiya esa kitob ishlab chiqarish kontekstini, xususan, matbaa, nashriyot, va kitob sotish. Matnli bibliografiya - matn tanqidining boshqa nomi [2].

Bibliografiya muallif, mavzu yoki boshqa sxema bo'yicha tuzilishi mumkin. Bibliografiya kutubxonalar katalogidan ma'lum kutubxonada mavjud bo'lgan barcha narsalarni emas, balki faqat tegishli narsalarni kiritish bilan farq qiladi. Biroq, ba'zi milliy kutubxonalarning kataloglari milliy bibliografiya vazifasini samarali

bajaradi, chunki milliy kutubxonalar o'z mamlakatlarining deyarli barcha nashrlariga ega. Iqtibos formatlari turlicha, lekin bibliografiya kitobidagi yozuv odatda quyidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi [2] (1-rasmga qarang):

1-rasm. Bibliografiya kitobidagi yozuv ma'lumotlari

Jurnal yoki davriy maqolaga kirish odatda quyidagilarni o'z ichiga oladi (2-rasmga qarang):

2-rasm. Jurnal yoki davriy maqola ma'lumotlari

Izohlar. Izohlarning maqsadi o'quvchiga manba haqida qisqacha ma'lumot va baho berishdir. Izohda manbaning asosiy g'oyalari bo'lishi kerak va o'quvchiga manba nima haqida umumiy tushuncha berishi kerak. Izoh manba uchun to'liq bibliografik ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak. Shuningdek, u quyidagilarning bir qismini yoki barchasini o'z ichiga olishi kerak:

- Muallifning vakolatlari va/yoki malakasi haqida tushuntirish;
- Ishning doirasi yoki asosiy maqsadi;
- Har qanday aniqlanadigan noaniqlik;
- Maqsadli auditoriya va o'qish darajasi;
- Xulosa izoh;

Izoh odatda 100 dan 200 so'z gacha, lekin bir necha jumladan iborat bo'lishi mumkin [2].

Misollar. Izohli bibliografiyaga misollar. Izohli bibliografiya har qanday mavzu bo'yicha resurslar tayyorlashda g'oyat foydali manbadir. Bu tezda manbalar ro'yxatidan o'tishga imkon beradi, ulardan qaysi biri tadqiqot ishini yozish, loyihani bajarish va

hokazolardan foydalanish eng foydali ekanligini aniqlash uchun izohli bibliografiya yordamida ishning asosini aniqlashga imkon beradi. ishning valyutasi va vakolati. Bu manba tanlashda bir zumda haqiqiylikni ta'minlaydi. Asarlarni to'liq o'qib chiqib, ular kerakli material emasligini aniqlashning o'rniga, izohli bibliografiyaga murojaat qilib, kerakli mavzu bo'yicha ma'lumotni tez va samarali topish mumkin. Quyidagi misollar Kongress kutubxonasidagi HLAS Online (Lotin Amerikasini o'rganish bo'yicha qo'llanma) dan olingan.

Iqtibos: Rout, Lesli B., kichik Chaco tinchlik konferentsiyasi siyosati: 1935-1939. Ostin, Tex., Univ. Texas, Lotin Amerikasi tadqiqotlari instituti, 1970. 268 b., bibl. **Izoh:** Tinchlik konferentsiyasida AQSh va Lotin Amerikasi diplomatik yozuvlari bo'yicha o'tkazilgan keng qamrovli tadqiqotlarga asoslangan diplomatik almashinuvni juda batafsil tushuntirish. Urushning oldini olish va uni tugatish maqsadida qilingan diplomatik harakatlar ham chuqur ko'rib chiqiladi. Indeksni o'z ichiga oladi.

Natijalar. Bibliografik iqtibos uslublari quyidagilardan iborat (3-rasmga qarang):

3-rasm. Uslub bo'yicha qo'llanmalar

Har bir uslub qo'llanmasi tomonidan belgilangan umumiy standartga mos keladigan bir qancha bibliografik iqtibos uslublari mavjud. Uslublar bo'yicha qo'llanma umumiy foydalanish uchun yoki ma'lum bir nashr yoki tashkilot uchun hujjatlarini loyihalash va yozish uchun standartlar to'plamidir. Uslubiy qo'llanmalar umumiy va maxsus foydalanish uchun, umumiy o'qish va yozish auditoriyasi uchun, shuningdek, talabalar va turli akademik fanlar talabalari va olimlari uchun keng tarqalgan: tibbiyot, jurnalistika, huquq, hukumat, biznes va boshqalar. Ba'zi uslubiy qo'llanmalar grafik dizaynga

qaratilgan bo'lib, tipografiya va bo'sh joy kabi mavzularni qamrab oladi. Veb -sayt uslublari bo'yicha qo'llanmalar nashrning vizual va texnik jihatlari, nasr uslubi, eng yaxshi foydalanish, grammatika, finish belgilari, imlo va adolatga qaratiladi. Ko'p uslublar qo'llanmalari konvensiya va qo'llanilishdagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqiladi. Masalan, Associated Pressning uslublar kitobi har yili yangilanadi. Akademik yozishning eng umumiy uslublari - APA, MLA, Chikago va Turabian (3-jadvalga

3-jadval.

Akademik yozishning eng umumiy uslublari

№	Akademik yozishning eng umumiy uslublari	Akademik yozishning eng umumiy uslublari mazmuni
1.	Amerika psixologik assotsiatsiyasining uslubiy qo'llanmasi	psixologiya, ta'lim va boshqa ijtimoiy fanlar uchun; Amerika Psixologik Assotsiatsiyasi tomonidan nashr etilgan
2.	Chikagodagi uslublar bo'yicha qo'llanma	barcha mavzular, shuningdek, ilmiy bo'lmagan gazetalar va jumallar uchun
3.	MLA uslub bo'yicha qo'llanma va MLA tadqiqot mualliflari uchun qo'llanma	6-nashr – san'at va gumanitar fanlar uchun; Amerika zamonaviy tillar assotsiatsiyasi tomonidan nashr etilgan
4.	Davriy ishlar, tezislar va dissertatsiyalar yozuvchilari uchun qo'llanma (tez-tez "turabian uslub" deb nomlanadi)	barcha fanlardan kollej o'quvchilari uchun; 1930 yildan 1958 yilgacha Chikago universitetining aspirantura dissertatsiyasi kotibi Keyt L.Turabian tomonidan nashr etilgan

Ma'lumotlarni boshqarish dasturi. Malumotlarni boshqarish dasturi, iqtiboslarni boshqarish dasturi yoki shaxsiy bibliografik boshqaruv dasturi olimlar va mualliflar uchun bibliografik iqtiboslarni yozish va ishlash uchun dasturiy ta'minot.

Iqtibos yozilgandan so'ng, u ilmiy kitoblar, maqolalar va insholardagi havolalar ro'yxati kabi bibliografiya tuzishda qayta-qayta ishlatilishi mumkin. Malumot menejmenti paketlarining rivojlanishi ilmiy adabiyotlarning tez kengayishi bilan bog'liq. Bu dasturiy paketlar odatda to'liq bibliografik ma'lumotnomalarni kiritish mumkin

bo'lgan ma'lumotlar bazasidan, shuningdek, nashriyotlar va o'rganilgan jurnallar talab qiladigan turli formatdagi tanlangan ro'yxatlar yoki maqolalar tuzish tizimidan iborat. Ma'lumotni boshqarish bo'yicha zamonaviy paketlar, odatda, matn protsessorlari bilan birlashtirilishi mumkin, shuning uchun mos yozuvlar ro'yxati maqola yozilgandan so'ng avtomatik tarzda ishlab chiqariladi, bu esa havola qilingan manbaning havolalar ro'yxatiga kiritilmasligi xavfini kamaytiradi. Shuningdek, ular bibliografik ma'lumotlar bazasidan nashrlar tafsilotlarini import qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ma'lumotlarni boshqarish dasturlariga EndNote, RefWorks va StyleEase misollari kiradi.

Boshqa ommaviy axborot vositalarida tegishli atamalar. Boshqa turdagi ro'yxatlarni belgilash uchun bir qator tegishli atamalar ishlab chiqilgan:

Filmlar – filmografiya;

Yozilgan musiqa – diskografiya;

Veb-saytlar – webliografiya (Oksford inglizcha lug'atida birinchi marta 1995 yil iyun oyida yozilgan);

Teatr kreditlari – teatrshunoslik (tobora ommalashib borayotgan atama).

Tadqiqotchi uchun bibliografiya ustida ishlash jarayoni mavzu tanlanayotgan davridayoq boshlanadi. Bu jarayon uzoq vaqt, ya'ni mavzuni yoritish jarayonida ham davom etaveradi. Hech bir tadqiqotchi tanlagan mavzusini yoritishga kirishmasdan avval hamma adabiyot va manbalarni yig'ib bo'ldim deya olmaydi. Mavzuni yoritishga kirishgan tadqiqotchi o'z ilmiy ishining har bir bobi, paragrafida yana qo'shimcha adabiyotlar, manbalar ustida ishlash zarurligiga ishonchi komil bo'lib boradi. Agar tadqiqotchi ilmiy ish himoyasigacha ham manba va adabiyotlar ustida ish olib boraveradi, deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Mavzuga oid bibliografiya tuzishda chop etilgan kitoblardagi foydalangan adabiyotlar ro'yxati, ilmiy tadqiqotlarda keltirilgan iqtiboslar, maqolalar, ilmiy to'plamlardagi adabiyotlar ham muhim ahamiyatga ega. Umuman olganda, asosiy bibliografiya tadqiqotchiga tanlagan mavzusi bo'yicha adabiyotlar ro'yxatini tuzib, ularni tadqiqot rejasiga moslab, ma'lum tizimga ajratib o'rganib chiqishda katta yordam beradi. Ammo internet saytlarida e'lon qilingan adabiyotlarga ma'lum darajada tanqidiy yondashish foydadan xoli bo'lmaydi. Tadqiqot oxirida, aniqrog'i xulosadan keyin foydalangan manba va adabiyotlar ro'yxati alohida betdan boshlab keltiriladi. Ilmiy izlanish oxirida keltiriladigan "Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati"ni shakllantirishda amal qilinadigan tartib-qoidalarga rioya qilish har qanday tadqiqotchi uchun muhim ahamiyatga ega. Bu aslida bibliografik qo'llanma tartibida bo'lib, keltiriladigan manba va adabiyotlar ro'yxatini ma'lum bir tizim asosida rasmiylashtirishni taqozo etadi. Ushbu ro'yxat ilmiy ishning amaldagi qismlaridan birini tashkil etadi va tadqiqotchining

mustaqil ijodiy ishini aks ettiradi. Bunday ro'yxatga kiritilgan har bir manba ilmiy ish qo'lyozmasida aks ettirilishi kerak. Agar ish muallifi o'zlashtirilgan qandaydir faktlarni qayd qilsa yoki boshqa mualliflar asarlaridan parcha keltirsa, unda u albatta keltirilgan materiallarning qaerdan olinganligini satr ostida ko'rsatib o'tishi kerak. Ilmiy ish matnida qayd qilinmagan va amalda ishlatilmagan ishlar bibliografik ro'yxatga kiritilmaydi. Bunday ro'yxatga ensiklopediyalar, ma'lumotnomalar, ilmiy-ommaviy kitoblari va gazetalarni kiritish ham tavsiya qilinmaydi. Bunday nashrlardan foydalanishga zarurat bo'lsa, unda ularni ilmiy ish matnida satrlar ostidagi havolalar (snoskalar)da ko'rsatish kerak. Tadqiqotchi tomonidan tuziladigan ro'yxatga ilmiy tadqiqotda u yoki bu darajada foydalanilgan manbalar, ilmiy va boshqa adabiyotlar, avtoreferat va ilmiy ishlar, maqola va tezislari, ya'ni ilmiy ishning ki rish, asosiy qism, izoh, xulosa va ilovalarida keltirilgan adabiyot va manbalar kiritiladi. Ro'yxatda keltirish tartibi esa ma'lum bir guruhlariga bo'lish – tasniflash belgilari asosida amalga oshiriladi. Asosiy vazifalardan biri – manbaga nimani qo'shish lozim va adabiyotlar deganda nimani tushunish kerakligini aniqlashdan iborat. Manba va adabiyotlarni shunchaki ajratib qo'yish hamma vaqt ham to'g'ri bo'lavermaydi. Tadqiqot mavzusi va uning maqsad, vazifalaridan kelib chiqqan holda manba va adabiyotlar turi, xususiyatiga aniqlik kiritiladi. Ilmiy tadqiqotlarda foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxatini tuzish quyida berilgan tartibga rioya qilish asosida bo'ladi.

I. Rasmiy manbalar (normativ-huquqiy hujjatlar): O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, amaldagi qonunlari va kodekslari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, qo'mitalar va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari.

II. Ilmiy va o'quv adabiyotlari: monografiya, ilmiy to'plam, darslik, o'quv qo'llanma, ilmiy ish, avtoreferat, maqola va b.

III. Xorijiy tillardagi manbalar.

IV. Elektron axborot resurslari materiallari.

Agar muallif ikki nafar bo'lsa, ularning familiyasi to'la va ismi sharifining bosh harflari keltiriladi, uch va undan ortiq bo'lgan taqdirda, birinchi muallif familiyasi va ismi-sharifining bosh harfi keltirilib "va boshqalar" jumlasini keltirish kifoya qiladi. Tadqiqotchi o'z ilmiy ishining oxirida keltirayotgan foydalangan manba va adabiyotlar ro'yxatiga aslida foydalanmaganlarini qo'shib qo'yishi mumkin emas. Ayni paytda tadqiqotni tayyorlash jarayonida o'qib chiqqan, lekin amalda foydalanmagan adabiyotlar ham ro'yxatga kiritilmaydi. Barcha foydalanilgan adabiyotlar alifbo tartibida kiritiladi. Ularni qanday rasmiylashtirish quyidagi misollar yordamida ko'rsatilgan.

ADABIYOTLAR

1. Asilova G.A. Ilmiy tadqiqot faoliyati asoslari. Uslubiy qo'llanma. – T.,2020. – 128 b. - B. 77-79.
2. Bibliografiya. Bibliografiya - Ta'Lim - 2024 (kineshma.net).
3. Onlayn havola Oformleniye spiska literaturi i snosok po GOSTu onlayn (open-resource.ru)

Dildora KAXAROVA,
Buxoro davlat universiteti dosenti, p.f.d
E-mail: dildora.kaharova@mail.ru

O'zRFA akademigi, p.f.d. X.Ibragimov taqrizi asosida

THE BASICS OF A COMPETENCE-BASED APPROACH IN PREPARING FUTURE TEACHERS FOR INCLUSIVE EDUCATION

Annotation

The article considered the issues of preparing future teachers for inclusive education that meets the requirements of state educational standards, as well as the development of their activities based on a competence-based approach and the training of competitive personnel.

Key words: Inclusive education, children in need of special attention, future teachers, integration, development of professional competence.

ОСНОВЫ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Аннотации

В статье рассматривались вопросы подготовки будущих учителей к инклюзивному образованию, отвечающего требованиям государственных образовательных стандартов, а также развития их деятельности на основе компетентного подхода и подготовки конкурентоспособных кадров.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, дети, нуждающиеся в особом внимании, будущие педагоги, интеграция, развитие профессиональной компетентности.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI INKLYUZIV TA'LIMGA TAYYORLASHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSLARI

Аннотация

Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarni inklyuziv ta'limga tayyorlashda davlat ta'lim standartlari talablariga javob beradigan hamda ularni faoliyatini kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirishi va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, alohida e'tiborga muhtoj bo'lgan bolalar, bo'lajak o'qituvchilar, integratsiya, kasbiy kompetentligini rivojlantirish.

Kirish. Mamlakatimizda ta'lim tizimini yangilash, talabalarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish, kasbiy dunyoqarashi bo'yicha kompetensiyaviy yondashuvlar, muammoli o'qitish hamda tatqiqotchilik faoliyatiga o'rgatish, zamonaviy ta'limni sifat jihatdan yuqori bosqichga olib chiqishga qaratilgan yangicha islohotlar olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli farmonida Oliy ta'lim mazmunini sifat jihatdan yangi bosqichga chiqarish, ijtimoiy va iqtisodiy tarmoqlarning barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini to'la oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda inklyuziv ta'lim tizimida faoliyat yuritmoqchi bo'lgan bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Kechagi dars berish uslubi bilan matematikani jadal rivojlantirib bo'lmaydi. Shu bois, amalda yaxshi natija bergan xorijiy metodika asosida ta'lim dasturlarini yaratib, o'quvchilarni qayta tayyorlash lozim. Metodika shunday bo'lishi kerakki, u bolalarda matematikaga muhabbat uyg'otsin. Buning uchun o'quvchilar bu fan hayyotda, har bir sohada o'ziga kerakligini anglash zarur. Yoshlar imtihondan o'tish uchun emas, bilimli mutaxassis bo'lish uchun o'qishi lozim" [1], - deydi davlatimiz rahbari.

Pedagogik-psixologik adabiyotlarda "kompetentlik" tushunchasi individda yuqori darajada rivojlangan ma'lum bir sifatlar yig'indisini yoki o'z aksini mehnat samaradorligida, aniqligida, tezkorligida namoyon etadigan faoliyatni amalga oshirishni bildiradi. (R.W.Brislin, G.Koptelsava, D.Makkey, Yu.Rot, T.G.Stefanenko, G.U. Soldatova, K.Torn, L.A. Petrovskaya, A.A. Derkach, A.K.Markova). Shuningdek, kompetent xususiyatlar egasi individ yoki guruh bo'lishi mumkin, kompetentlikni o'zi esa, faoliyat jarayonida va natijalar ko'rsatgichida baholanishi kerak. Ijtimoiy psixologiya nazariyasida esa "kompetentlik" atamasi bilim va mahorat yig'indisi sifatida qo'llaniladi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlari bo'lajak o'qituvchilarni bilim, ko'nikma qobiliyatlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirishni ta'minlaydigan ma'lumotlar bilan boyitish zarur. Bu uchun bo'lajak

o'qituvchilarni inklyuziv ta'limga tayyorlashda ijodiy fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilishga o'rgatish ta'lim sifatini oshirishga olib keladi. Albatta bu esa mazkur jarayonning asosiy tashkilotchisi-bo'lajak pedagoglarni tayyorlash sifatiga bo'g'liqdir. Bo'lajak o'qituvchilarni kompetensiyaviy yondashuv asosida inklyuziv talimga tayyorlashda metodologik strategiyalari ta'lim berish muammolarini hal qilishning yagona hamda turli tuman ko'rsatkichlarini uyg'unlashtirishning nazariy asoslarini tizimlashtirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirining 2021-yil 17-dekabrda 406-son buyrug'iga 1-ilovasi 4-bob 13 bandida umumiy o'rta ta'limning "davlat ta'lim standart"da umumiy ta'limga qo'yiladigan malaka talablari, umumiy o'rta ta'lim fanlari bo'yicha ta'lim mazmuni va ta'lim sifatiga qo'yiladigan talablar quyidagilardan tashkil topish belgilangan:

bilim - o'rganilgan ma'lumotlarni eslab qolish va qayta tushuntirib berish;

ko'nikma - o'rganilgan bilimlarni tanish vaziyatlarda qo'llay olish;

malaka - shrganilgan bilim va shakllangan ko'nikmalarni notanish vaziyatlarda qo'llay olish va yangi bilimlar hosil qilish;

kompetensiya - mavjud bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik faoliyatda qo'llay olish qobiliyati [3].

Inklyuziv ta'lim tizimining murakkabligi tufayli yangi mazmun bilan to'ldirilmoqda. Bugungi kunda tor doiradagi kasb egasi emas balki malakali, pedagogik madaniyati yuqori, zamon bilan hamnafas, doimiy o'z ustida ishlab izlanishda, ijodiy salohiyatga ega bo'lgan bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda yangi shakllangan kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Mazkur holat yuzasidan kompetensiyaviy yondashuvni vaziyatli o'rganish zarurati kelib chiqadi. Shu sababli biz olib borayotgan tadqiqot mavzusi, uning maqsad va vazifalari, obyekti, predmeti asosida kompetentlik, kompetensiya, kasbiy kompetentlik, kompetensiyaviy yondashuv va bo'lajak o'qituvchini kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish kabi tushunchalarining mazmunini tahlil qilamiz. Buning uchun avval "kompetentlik" terminini yetarlicha izohlab berish lozim.

Pedagogikaga oid lug'atda "kompetentlik" tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi, yani bu "ma'lum bir faoliyat sohasida tayyor bo'lishlik, to'g'ri va natijaviy qarorlarga erishish uchun bilim, malaka va ko'nikmaga ega bo'lish" darajasi [4].

Kompetentlik-shaxsning zaruri bilim va hislatlari bo'lib, bu jihat bilimlar, ilmiy yoki amaliy faoliyatning tegishli sohasidagi muammolarga professional yondashuvni hamda ularni samarali hal qilish imkonini beradi.

D.A.Ivanov "kompetentlik tushunchasi ostida shaxsning muhim topshiriqlarni, shuningdek, ushbu jamiyat uchun muammolarni hal etishda, uning samaral harakatlarini baholash natijasida unga berilgan tavsifni anglatadi. Bilim, ko'nikma, qobiliyat, motivlar, qadriyat va etiqodlar kompetentlikning bo'lishi mumkin bo'lgan tarkibiy qismlari sifatida qaraydi, biroq ular o'z-o'zidan insonni kompetentli qilib qo'ymaydi"- deb, izohlaydi [5].

A.N.Novikov yana boshqacha izoh beradi. Uning fikricha "kompetentlik" texnologik tayyorgarlikdan tashqari, bir talay boshqa professional va professional bo'lmagan xarakter kasb etuvchi, bugungi kunda barcha mutaxassisga nihoyatda zarur bo'lgan bir qobiliyatdir. Bu o'z navbatida, shaxsning shunday sifat xususiyatlari bo'lib, musataqillik, qaror qabul qilish, har qanday ishga ijodiy yondashish va uni oxirigacha yetkazish, muntazam o'rganish salohiyatidir. Bu tafakkurning moslashuvchanligi, mavhum, tizimli va eksperimental tafakkurning mavjudligi, nutqni shiroyli olib borish san'ati, hamkorlikka moyillik va boshqalardir. Mutaxassisga maxsus professional texnologik tayyorgarlik yuzasidan professional bo'lmagan yana boshqa ulkan talablar qo'yiladi [6].

N.B.Kuxarev pedagogik kompetentlik va pedagogik mahorat tushunchasiga shunday ta'riflaydi: "Psixologik-pedagogik tayyorgarligidan kelib chiqadigan o'qituvchi shaxsining aniq sifatlarini va pedagogik masalalarini eng samarali usulda yechadigan fazilatlar to'plami [7].

"Kompetentlik" atamasi izohlovchi xarakter kasb etadi: u nafaqat ma'lum bir hayotiy hodisalarni hal etishda kerak bo'ladigan qobiliyatlar yig'indisi, balki muayyan faoliyatlar va harakatlar uslubidan xabardorlikni bildiradi [8].

Bu singari yondashuvda "Kompetentlik" muloqotning tarkibiy qismi sifatida o'rganiladi, muloqotning o'zi esa, subyekt-obyekt yoki subyekt-subyekt munosabatlarida namoyon bo'ladi. Subyekt-subyekt munosabatlarida esa, kompetentli munosabatlar tariqasida tan olinadi [9].

Chet el adabiyotida kompetentlik tushunchasiga boshqacha yondashiladi. Ularda "kompetentlik" atamasi allaqachon o'z isbotini topgan bo'lib, ayniqsa olib borilgan pedagogik -psixologik tadqiqotlarda "Kompetentlik" tushunchasi keng qamrovli yoritilgan. "Kompetentlik" tushunchasi shaxsning qobiliyatlariga qaratilgan masalalarni, ijtimoiy kompetentlik va uning boshqa kompetentlarini ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi (Berns, Baker, Berthold, Cummins va Swain, Krashen, Kramsh, Savinnon). Misol uchun ingliz tadqiqotchilari kompetentlik tarkibini uch bosqichga ajratishadi (1-rasm).

Shunga muvofiq, barcha komponentli ko'rinishlar uch guruhga ajratiladi:

1. Kognitiv
2. Affektiv
3. Irodaviy

Olib borilgan izlanishlar natijasida ko'pgina adabiyotlar tahlil etilganda "kompetentlik" va "kompetensiya" so'zlari bir xil ma'noda qo'llaniladi. Ammo mujassam holda ba'zan esa turli ma'nalarni bildiradi. "Kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalarining keng tarqalishi mehnat taqsimotining ro'y berishi davriga to'g'ri keldi. Ya'ni boshqaruv tashkilotlarining majburiyatlari va mansabdor shaxslarning vakolat doirasi bilan bog'liq muammolar natijasida bu yangi terminga ehtiyoj paydo bo'ldi. Bundan tashqari, qat'iy faoliyat turini amalga oshirishda bilim, tajriba va malakaning yuqori darajada bo'lishi davr talabi edi.

1-rasm. Kompetentlik bosqichlari

20 asrga kelib "kompetensiya" tushunchasi huquq sohasida keng qo'llanila boshlandi. Chunki u davlat boshqaruvidagi ma'lum tashkilot yoki mansabdor shaxs o'zining vakolatidan kelib chiqib, qonun va konstitutsiya, ijroviy aktlarni amalga oshirishda vazifalar yig'indisi tushunchasini bildirgan. Shuning uchun yuridik sohalarda ushbu ibora keng qo'llaniladi. Shuningdek, boshqaruv sohasida mehnat taqsimoti boshqaruv organi yoki mansabdor shaxsning munosib faoliyati va vakolat doirasi borasida obyektiv masalani o'rta taga tashladi. Muammoning asosi, bir tomondan, mansabdor shaxsning amaliy masalalarni yechishdagi ma'suliyatini belgilovchi vakolati, ikkinchi tomondan, ushbu vakolat doirasini ishlab chiqishdagi mahorati va tajribasi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni tashkil etdi. Bu ikki tomonni tartibga solish ehtiyoji "kompetentlik" atamasini paydo bo'lishiga olib keldi.

O'z navbatida, bu atama boshqaruv subyektining boshqaruvni u yoki bu darajada muvaffaqiyatli amalga oshirishida uning bilim, mahorat va tajribasi nuqtai nazaridan izohlanadi.

"Kompetentlik" va "kompetensiya" atamalarining etimologiyi yaqinligi ularning intepretatsiya masalasini keltirib chiqaradi, ba'zi hollarda ushbu atamalar ahamiyati chegaralanadi. "Kompetentlik" va "kompetensiya" atamalarini birinchidan, huquq, vakolat; ikkinchidan, ushbu vakolat egasining xarakteristikasini ifodalovchi mustaqil tushunchalar sifatida ko'rib chiqiladi. Boshqa hollarda kompetentlik kompetensiya ishlab chiqish sifatida yoki unga mutanosib tushuncha sifatida qo'llaniladi [10].

Shuningdek, chet el lug'atida ushbu iboralar turlicha izohlanadi. Unda kompetensiya ikki xil ma'noda qo'llaniladi:

1. Vakolatga egalik.

2. Ma'lum sohalarda yuqori mahoratga egalik [11].

G.K.Selevko "kompetensiya" so'zi asosida -bitiruvchining belgilangan maqsadlarga yetisha olish qobiliyatini tushunadi [12].

V.I.Baydenko fikricha, "kompetensiya"- bu mehnat bozori talablariga muvofiq holda istalgan faoliyatni yuqori kasbiy professionallik darajasida samarali amalga oshirishdir [13].

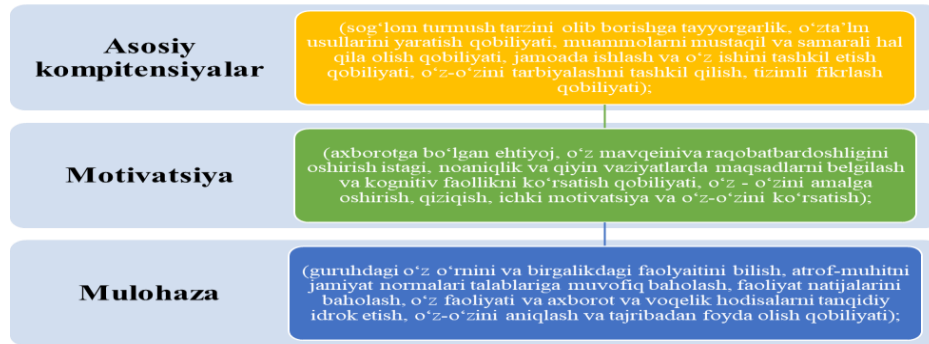
V.A.Slastenin kompetensiyani individning muvofiq faoliyatini amalga oshirishda amaliy va nazariy tayyorgarligi tariqasida ifodalaydi. Nazariy tayyorgarlik tashqi qobiliyatlarda, ya'ni tashkilotchilik va muloqot ko'rinishida bo'ladi [14].

"Kompetensiya - muayyan soha bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lgan, asosli va ishonchli hisoblangan shaxsning sifati" N.S.Chomskiyning fikricha, kompetensiya so'zlovchiga o'z tilida cheksiz sonli gaplar yaratish va tushunish, grammatik gaplarni grammatik bo'lmagan gaplardan farqlash imkonini beradigan ideal til tizimidir [15]. Unga nutq xatolari kabi grammatik jihatdan ahamiyatsiz shartlar ta'sir qilmaydi. Uning fikriga ko'ra, kompetensiyani "ishlash" to'rtinchi bo'lib xizmat foydalanishdan mustaqil ravishda, masalan, ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan introspeksiya va grammatik mulohazalar orqali o'rganish mumkin.

Ushbu hulosalar "kompetensiya" tushunchasi u yoki bu faoliyat turining tarkibiy tuzilmasi bo'lib xizmat qilishini bildiradi. Kompetensiya tushunchasi esa, bu tarkibning amalga oshishi uchun zarur bo'lgan bo'lajak o'qituvchining xususiyatlari yig'indisidir. Bundan kelib chiqqan xulosaga ko'ra kompetentlik, kompetensiya

tushunchalarni ajratish uchun individ faoliyatining sifatini aniqlovchi

obyektiv va subyektiv omillarni hisobga olish lozim.

2-rasm. Bo'lajak o'qituvchilar kasbiy muhitda talabga ega bo'lishi tavsifi.

Demak, yuqoridagi tahlillardan xulosa qilib mulohaza qiladigan bo'lsak, kompetensiya- bu bo'lajak o'qituvchilarning ichki xususiyatlaridan kelib chiqadigan omillar yig'indisidir. Kompetensiya modeli olimlarni tavsiflashda professional yondashuv asosida ishlab chiqilishi mumkinligini aytadi. Shuningdek, mutaxassisning kompetensiyalari yig'indisini va ularning shakllanishi darajasini aniqlashda quyidagicha yondashadi. Bo'lajak o'qituvchilarning jamiyatga foydali bo'lishi uchun o'zini va atrof-muhitini o'rganishga tayyor bo'lishi zarur.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilar inklyuziv ta'limga tayyorligini kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirishda ularning pedagogik xususiyatlari, imkoniyatlari hamda inklyuziv ta'limning asosiy funksiyalari shaxsning ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoit yaratish, xatti-harakatlarini ijtimoiy rivojlanishiga yo'naltirish, har bir o'quvchiga individual yondashib shaxsiy qobiliyat va imkoniyatlarini hisobga olgan holda uning iqtidori va shaxsiy salohiyatini ochib berish vazifasi maqsad qilinadi. Demak, komponentlilik fenomenini ko'pkomponentli

bo'lib uning barcha komponentlari o'zaro aloqadorlik va bog'liqlik xususiyatiga egadir.

Kompetensiyaning shakllanishi faoliyatning ijobiy ichki va tashqi sharoitlarini hosil qilishdan tashqari, bo'lajak o'qituvchilarni kompetensiyaviylik yondashuvlilikni rivojlantirishda va professional qilib sifatli ta'lim va amaliyot berishni o'zida namoyon qiladi. Barcha turdagi professional faoliyatning bajaruvchanlik qirralarni tashkil etuvchi bilimlar, tajribalar, malakalar bo'lajak o'qituvchilar tomonidan ularning jamoaviy ahamiyatga muvofiq maqsadlarini ongli ravishda anglash va qabul qilish orqaligina muvaffaqiyatli shallanadi. Bu jarayon esa yuqori ma'suliyatlilik, tahsabbuskorlik va yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlanadi. Har darajasi baholanishi bilan birga shaxsiy qiziqishlari, maqsadlari, afzalliklari hisobga olinishi zarurati tashkil etadi. Kompetensiya faqatgina bo'lajak o'qituvchilar uchun ahamiyat kasb etgan sohada shakllanishi mumkin. Aynan shuning uchun ham kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish lozim bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2019 yil 8 oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni.
2. Lebedeva N.M. Межкультурный диалог в школе: Программа тренинга. Изд-во Российского университета дружбы народов, 2004
3. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirining 2021-yil 17- dekabrda 406-son buyrug'iga 1-ilovasi 4-bob 13 bandi.
4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 12-tomlik, -T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2002. T.4.-704b.
5. Ivanov D.A., Mitrofonov K.T., Sakolova O.V. Kompetentnostiy podxod v obrazovani. Problemi, ponyatiya, instrumentariy. Uchebno-metodicheskoe posobie OMSK, 2003.-208S.
6. Navikov A.M. Metodologiya obrozovaniya.-M.: Egves, 2002.- S.23.
7. Kuxarev N.B. Na puti k professionalnomu sovershenstvu: Kn.dlya uchitelya/ N.B.Kuxarev.-M.: Prosvesheniye, 1990.
8. Raven Dj. Komponentnost v sovremennom obshestve: viyavleniye, razvitiye i realizatsiya.-M: Kognito sentr, 2002.-S39-40-50..
9. Yuridicheskaya psixologiya.-M., 2000.-S.205-206.
10. Petrovskaya L.A. Kompetentnost v obshenii. Sosialno-psixologicheskii trening.-M.: Izd-vo MGU, 1999.-S53.
11. Komlev N.G. Slovar inostrannix slov.-M.: Eksmo Press, 2000.-S.126.
12. Selevko G.K. Texnologii vospitaniya i obucheniye detey s problemami. Mmetodicheskoye posobiye.- M., 2008.-S.78
13. Baydenko V. I. Viyavleniye sostava kompetensiyvipusnikov vuzov kak neobxodimiy etap proyektirovaniya gos vpo novoga pokoliniya. M.: Metodicheskoe posobiye, 2006.-S.55.
14. Slstenin V.A. Vvedeniye v pedagogicheskuyu aksiologiyu: Ucheb. Posobie dlya stud. ucheb.zavedeniy.-M.: Akademiya, 2003.-S.63.
15. <https://www.structural-learning.com/post/chomskys-theory>

UDK:091

Maxmut MAMATOV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.d
E-mail: mmamatov@shdpi.uz

TIQXMI professori, f.f.d Q.Nazarov taqrizi asosida

YANGI O‘ZBEKISTON ZAMONAVIY YOSHLARINING MA’NAVIY QIYOFASI VA UNI TAKOMILLASHTIRISHNING TAMOIYILLARI

Аннотация

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston zamonaviy yoshlarining ma’naviy qiyofasi va uni takomillashtirishning tamoyillari asosida inson kamoloti bilan bog‘liq turlicha namoyon bo‘ladigan ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma’rifiy jihatlar, aholi, ayniqsa yoshlarning ruhiyati va kayfiyatini rivojlantirish jarayonlari tahlil etilgan. Yangilanayotgan O‘zbekiston yoshlarini munosib tarbiyalashda ilmiy asoslangan chora-tadbirlarni zarurligi, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ma’ruza va asarlari, O‘zbekiston Respublikasining qonunlari, Farmon va Qarorlari orqali ma’naviy – axloqiy tarbiyani singdirish va rivojlanishiga oid fikrlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Yangilanayotgan, qonun, Farmon va Qarorlar, harakat, tamoyil, ma’naviy-axloqiy rivojlanish, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, ma’naviyat, ma’naviy-axloqiy tarbiya, zamonaviy ta’lim, rivojlanish.

ДУХОВНЫЙ ОБРАЗ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА И ПРИНЦИПЫ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ.

Аннотация

В данной статье на основе духовного образа современной молодежи Нового Узбекистана и принципов ее совершенствования анализируются социально-философские, культурно-просветительские аспекты, процессы развития духовности и настроения населения, особенно молодежи, которые по-разному проявляются в связи с совершенствованием личности. О необходимости научно обоснованных мер по достойному воспитанию молодежи обновляемого Узбекистана, внедрению и развитию духовно-нравственного воспитания выражено через лекции и труды Президента нашей страны Шавката Мирзиёева, Законы, Указы и Постановления Республики Узбекистан.

Ключевые слова: Обновляющийся, Закон, Указы и Постановления, действие, принцип, духовно-нравственное развитие, духовно-нравственные ценности, духовность, духовно-нравственное воспитание, современное образование, развитие.

SPIRITUAL IMAGE OF MODERN YOUTH OF NEW UZBEKISTAN AND PRINCIPLES OF ITS IMPROVEMENT

Annotation

In this article, based on the spiritual image of modern youth of New Uzbekistan and principles of its improvement, the socio-philosophical, cultural and educational aspects, processes of development of spirituality and mood of the population, especially youth, which are manifested in different ways in connection with the improvement of the individual are analyzed. The need for scientifically based measures for the worthy education of the youth of the renewed Uzbekistan, the introduction and development of spiritual and moral education is expressed through lectures and works of the President of our country Shavkat Mirziyoyev, Laws, Decrees and Resolutions of the Republic of Uzbekistan.

Key words: Renewed, Law, Decrees and Resolutions, action, principle, spiritual and moral development, spiritual and moral values, spirituality, spiritual and moral education, modern education, development.

Kirish. Bugun butun xalqimiz yagona ezgu maqsad – Uchinchi Renessans poydevorini yaratish yo‘lida birlashmoqda. Bu ulkan dengizning qudratli to‘lqini bo‘lib oldingi safda turgan serg‘ayrat yoshlarimiz Yangi O‘zbekistonni barpo etishda ishongan kuchimizdir. “Uchinchi Renessans poydevorini yaratish”-Prezident Sh.Mirziyoyev tomonidan asoslab berilgan, bugungi kundagi islohotlar va yangilanishlarning eng ustuvor yo‘nalishi va maqsad-muddaolarini lo‘nda va yaxlit ifodalaydigan ulug‘vor g‘oya[1]. Butun mamlakat bo‘ylab “Yangi O‘zbekiston yoshlari, birlashaylik!” shiori ostida o‘tkazilgan festivallarda olti millionga yaqin shijoatli o‘g‘il-qizlar ishtirok etdi. Respublika yoshlarini birlashtirgan, haqiqiy vatanparvarlik va barkamollik namoyishiga aylangan bunday festivallar har yili, har bir hududda o‘tkazilishi hamda ko‘tarilgan masalalar bo‘yicha aniq dasturlar ishlab chiqilishi belgilab olindi [2].

Yoshlardagi shijoat va jo‘shqinlikni aql-zakovat va ezgu niyatlarga uyg‘unlashtirib, oldimizga qo‘yilgan aniq maqsadlarni ruyobga chiqarishga yo‘naltirishimiz kerak. Tomirida ana shunday buyuk insonlar qoni oqayotgan yosh vatandoshlarimiz ham o‘z bobolariga munosib bo‘lishga, ular kabi ezgu maqsadlar yo‘lida kurashishga intilmoqlari lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mana shunday ilg‘vor yoshlarni tarbiyalash yo‘lida hukumatimiz tomonidan qabul qilingan Qonunlar, Farmon va Qarorlar, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning ma’ruza va asarlari, hamda ko‘pgina olimlarimizning ilmiy ishlari asosida zamonaviy yoshlarining ma’naviy qiyofasini takomillashtirish ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, yangi tashkil etilgan Prezident maktablari, ijod va ixtisoslashgan maktablarda minglab iqtidorlar tarbiyalanmoqda, ularda tahsil olayotgan o‘quvchilar mahalliy va xalqaro musobaqalarda yuksak natijalarga erishayotgani hammamizni

quvontiradi. Galdagi vazifamiz ana shu zukko va serg‘ayrat farzandlarimiz orasidan yangi Beruniylar, Ibn-Sinolar-u, Ulug‘beklarni voyaga yetkazib, Vatan taraqqiyotiga hissa qo‘shishlariga erishishdir. Shu maqsadda har yili “Beruniy izdoshlari”, “Mirzo Ulug‘bek izdoshlari”, “Alisher Navoiy izdoshlari” kabi ko‘rik-tanlovlar tashkil qilinmoqda[3].

Yoshlarga doir olib borayotgan davlat siyosatida ularning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish masalasiga ham ustuvor yondashilmoqda. So‘nggi yillarda yoshlarga doir davlat siyosatining huquqiy asoslarini mustahkamlashga qaratilgan muhim qarorlar va qonunlar qabul qilindi, 70 dan ortiq huquqiy-me‘yoriy hujjatlarga o‘zgartirishlar kiritildi[4].

O‘zbekiston yoshlarini birlashtiradigan tashkilot-O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar siyosati va sport vazirligi huzuridagi Yoshlar ishlari agentligi tashkil etilib, hozirda 8 millionga yaqin o‘g‘il-qizlar bir maqsad, bir tashabbus atrofida jamlandilar.

Bu boradagi ishlarimizni izchil davom ettirib, “Biz parlamentda yoshlarni qo‘llab-quvvatlaymiz” shiori ostida siyosiy jihatdan faol yoshlarimizni mahalliy kengashlar hamda parlament faoliyatiga kengroq jalb qilish choralari ko‘ramiz. Bundan keyin joylardagi Xalq deputatlari kengashlari tavsiya bergan faol yigit-qizlar Oliy Majlis deputati va senatorlariga biriktiriladi. Senat va Qonunchilik palatasida ham, mahalliy kengashlarda ham yoshlar uchun parlament maktabi tashkil etiladi. Bu ishlarning uzviy davomi sifatida iqtidorli yoshlar orasidan kelajak kadrlarini saralovchi “Kelajak liderlari” klubi yaratiladi[5].

2020-yil dekabr oyida o‘tkazilgan Yoshlar forumi yurtimiz yoshlarida katta taassurot qoldirdi. Respublikamizning barcha tuman va shaharlarida bo‘lib o‘tgan ushbu yirik festivalda ilgari surilgan

tashabbus va takliflar umumlashtirilib, keyingi davlat dasturlariga kiritildi. Butun kuch va salohiyatimizni yagona ulug' maqsadimiz– Yangi O'zbekistonni barpo etishga qaratamiz" shiori asosida ish yritilmoqdamiz.[6]

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunda iqtisodiyotning barcha soha va tarmoqlarida yoshlarga imkoniyatlar eshigi ochib berilmoqda. Buning natijasida oxirgi to'rt yilda 30 yoshgacha bo'lgan tadbirkorlar soni besh barobarga ko'payib, ularning safi 500 mingdan ortib ketdi.[7]

Bunday yoshlarning umidbaxsh yutuqlari va dastlabki tajribalarini ommaga targ'ib qilish, xalqqa tanitish kerak. Shuningdek, yoshlar bilan ishlashning, ularga qulay imkoniyatlar yaratishning yangi usuli–"Yoshlar daftari" hamda "Yoshlar dasturi" ishlab chiqildi. Ularga kiritilgan, qandaydir muammosi bo'lgan yoshlar bilan alohida ishlanib, aniq amaliy yordam ko'rsatish maqsadlarida davlat budjetidan 300 milliard so'm miqdorida mablag' ajratildi. "Temir daftari"ga kiritilgan oilalarning farzandi bo'lgan ikki ming talabaniing kontrakt pullari mahalliy budjet tomonidan to'lab berildi[8].

So'nggi yillarda korxonalar rahbarlariga 25 yoshdan oshmagan ishchi-xodimlar uchun ijtimoiy soliq summasini budjetdan to'liq qaytarib berish tartibi joriy etiladi. Buning natijasida kattagina mablag' yosh xodimni ishga olgan tadbirkorda qoladi. Yoshlarni qo'llashga qaratilgan yana bir ijobiy harakatni aytib o'tish kerak: kasb-hunar maktabi va texnikum o'quvchilariga korxonalarda amaliyot o'tagan davri uchun 6 oy davomida 500 ming so'mdan subsidiya ajratildi.

Talaba yoshlarimizga yaratilgan yana bir qulaylik shuki, yotoqxona bilan ta'minlanmagan 62 ming talabaga oylik ijara to'lovining yarmini budjetdan to'lab berish yo'lga qo'yildi.

Yosh tadbirkorlarga yangi loyihalarni amalga oshirish uchun ikki trillion uch yuz milliard so'm miqdorida imtiyozli kreditlar ajratilib, to'qson ikki mingdan ziyod loyihalar qo'llab-quvvatlandi. Yurtimiz bo'yab tashkil etilgan 186 ta "Yoshlar sanoat va tadbirkorlik zonalar" dagi uch mingdan ortiq yangi loyihalar doirasida qo'shimcha ellik mingta ish o'rni yaratildi[9].

Aniq misollar keltiradigan bo'lsak, 2021-yilda xalqaro olimpiadalarda qatnashgan o'quvchi va talaba yoshlarimiz 4 ta oltin, 18 ta kumush va 29 ta bronza medallarni qo'lga kiritdilar. Prezident maktablarining 96 nafar bitiruvchisining hammasi muddatidan oldin xorijiy yirik oliygohlarning talabalariga aylandilar. Mamlakatimizdagi davlat tasarrufidagi oliy ta'lim muassasalari soni 115 ta, nodavlat oliy ta'lim muassasalari soni 65 ta, xorijiy oliy ta'lim muassasalari filiallari soni 35 taga yetdi. Maktab bitiruvchilarini oliy ta'limga qamrab olish darajasi to'rt yil avval 9 foizni tashkil etgan bo'lsa, bugun bu ko'rsatgich 48 foizga yetdi ya'ni so'nggi yillarda qabul kvotalari uch barobar oshirilib, oliy ta'lim olish niyatidagi yoshlarga imkoniyatlar ko'paytirildi.

Yaqinda tashkil etilgan yana bir oliy ta'lim muassasasi–"Yangi O'zbekiston" dunyoning yetakchi o'quv markazlari bilan hamkorlikda zamonaviy kadrlarni tayyorlaydi. Ushbu universitet 2022-2023-o'quv yilida uch yuz nafar yoshlarni o'qishga qabul qilib oladi.

Tahlil va natijalar: Bu yil 560 mingdan ortiq yoshlar maktab, kollej va institutlarni tamomlab, mustaqil hayotga qadam qo'ymoqdalar. Ularning bandligini ta'minlash, oyoqqa turishlariga ko'maklashish oldimizdagi birinchi vazifaga aylanadi. Bunda quyidagilar ustuvor hisoblanadi:

Birinchi, har o'quv yili yakunigacha bitiruvchilar bandligini ta'minlashga qaratilgan dasturlar quyidan yuqorigacha tartibda ishlab chiqiladi.

Hokimlar va joylardagi sektor rahbarlari haftada bir kun yoshlar orasida bo'lib, ularning taklif-mulohaza, talab va takliflarini o'rganadi, yoshlarni qiynayotgan muammolarni bartaraf etish choralarni ko'radi.

Ikkinchi, ma'lum bo'lishicha hozir bizda oliy ma'lumotli kadrlarni kutayotgan 80 mingga yaqin bo'sh ish o'rni mavjud. Aniqlik aytadigan bo'lsak, transport, geologiya, madaniyat, sport va qishloq xo'jaligi sohalarida oliy ma'lumotli kadrlar yetishmaydi. Agar bu amalga oshsa o'n mingdan ortiq yoshlarimiz ish o'rniga ega bo'ladi.[10] Uchinchi, maktabning 10-11-sinf o'quvchilarini zamonaviy mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan kasb-hunarlariga o'qitish bo'yicha yangi tizim ishlab chiqiladi. Bunda jami maktab bitiruvchilarining oltmish foizini kasb-hunarga o'rgatib, bandligini ta'minlagan Andijon viloyati tajribasini respublikada ommalashtirish ko'zda tutiladi.

Kelgusida maktab o'quvchisi attestat olish uchun kamida bitta kasb yoki hunarni egallashi kerak bo'ladi. Bu qoida nodavlat hamda davlat-xususiy sheriklik asosidagi maktablar uchun ham amal qiladi.

To'rtinchi, o'tgan yilda 230 mingdan ortiq qishloq yoshlariga dehqonchilik bilan shug'ullanishlari uchun 61 ming gektar yer maydoni ajratib berildi. Keyinchalik yana g'alladan bo'shagan 75 ming gektar yer takroriy ekin qilish uchun berildi, yana 170 ming yoshlar bu imkoniyatdan foydalandilar.

Beshinchi, yoshlarga yengil konstruksiyali zamonaviy avtoservis, maishiy xizmat, chakana savdo va ovqatlanish shahobchalari bunyod etishlari uchun imtiyozli kreditlar va lizinglar ajratish orqali ham ko'plab yoshlarimiz doimiy ish o'rniga ega bo'ladi.

Oltinchi, yurtimizda axborot texnologiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratamiz.

Xulosa va takliflar. Ma'naviyat sohasida katta qadamlar tashlandi. Respublika ma'naviyat va ma'rifat jamoatchilik markazi va uning qoshida "Oltin Meros" xalqaro jamg'armasi, "Ma'rifatparvarlar jamiyati" tashkil etilishi ham xalqimiz, jumladan, yoshlar orasida ma'naviyatni yanada yuksaltirishda alohida ahamiyatga ega. Bularning barchasi respublikamiz yoshlari ma'naviyatini yanada yuksaltirish, bu sohada o'tmishimiz merosidan va qadriyatlarimizdan, jahon tajribasidan to'la-to'kis foydalanish zarur, albatta.[11] Yangi O'zbekiston zamonaviy yoshlarining ma'naviy qiyofasi va uni takomillashtirishda "Inson qadri uchun", Harakatlar strategiyasidan-Taraqqiyot strategiyasi sari", "Hamma narsa inson uchun, inson-jamiyat-davlat", "Kattalarni kichiklarga o'rnak bo'lish" tamoyillari asosida tarbiyash katta ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi.-Toshkent: O'zbekiston, 2021.-B.457. <https://oyina.uz/uz/teahouse/2435>
2. <https://navoi.adliya.uz/uz/news/detail.php?ID=42637>
3. Prezident maktablari to'g'risida nizom. 526-son 25.06.2019.
4. Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida. O'zbekiston respublikasining Qonuni 14.09.2016 y.n o'rq-406
5. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz.-O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti, <http://www.president.uz/uz/lists/view/>; "Xalq so'zi" gazetasi, 2016, 15-dekabr. insonhuquqlari.uz <http://nhrc.uz/news/navqi...Navqiron avlod-yurtimiz istiqboli, yorug' kelajagimiz bunyodkori>
6. Mirziyoyev Sh.M. Inson qadri, uning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlari uchun.-Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2022.-392b.(366 bet)
7. "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston respublikasi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida. Qonunchilik palatasi tomonidan 2012-yil 29-fevralda qabul qilingan Senat tomonidan 2012-yil 23-martda ma'qullangan
8. "Yoshlar-kelajagimiz" davlat dasturi to'g'risida O'zbekiston respublikasi prezidentining Farmoni PF-5466-son 27.06.2018.
9. «Yoshlar sanoat va tadbirkorlik zonalarini faoliyatini tashkil etish hamda yoshlarning tadbirkorlikka oid tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari. SQ-636-IV-son 07.10.2022
10. O'zbekistonda bandlik-oliy malumotli ish OLX Uzbekistan <https://www.olx.uz> rabota
11. Маматов, Махмут. "Ёшларнинг маънавий тараккиётини шакллантириш усуллари." Общество и инновации 2.5 (2021): 141-148.

Nargiza MAMATXANOVA,
Namangan davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: nmamatxanova@mail.ru

PhD G'. Otamurodov taqrizi asosida

THE ROLE OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF TEACHERS

Annotation

In this article, social and pedagogical activity is considered in the form of ensuring the safety of students' lives, satisfying their social, legal, psychological, medical and pedagogical needs, creating a comfortable psychological environment for them, as well as instilling respect for them on the part of family and society. The importance of professional training of future teachers is substantiated as a consistent, regular and purposeful activity to prevent and eliminate negative consequences.

Key words: Future teacher, socio-pedagogical activity, professional training, socio-pedagogical system, socialization of the individual, socio-pedagogical competence, professional competence.

O'QITUVCHINING KASBIY TAYYORGARLIGIDA IJTIMOYIY-PEDAGOGIK FAOLIYATNING O'RNI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ijtimoiy-pedagogik faoliyat o'quvchilarning hayoti xavfsizligini ta'minlash, ularning ijtimoiy, huquqiy, psixologik, tibbiy va pedagogik ehtiyojlarini qondirish, ular uchun qulay psixologik muhitni yaratish, shuningdek, oila, ta'lim muassasalari va jamoatchilik tomonidan ularga nisbatan ko'rsatilayotgan salbiy ta'sirlarning oldini olish hamda bartaraf etish yo'lida izchil, muntazam va maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi faoliyat sifatida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Bo'lajak o'qituvchi, ijtimoiy-pedagogik faoliyat, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy-pedagogik tizim, shaxsning ijtimoiylashuvi, ijtimoiy-pedagogik kompetentlik, kasbiy kompetentlik.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГА

Аннотация

В данной статье социально-педагогическая деятельность рассматривается в виде обеспечения безопасности жизни студентов, удовлетворения их социальных, правовых, психологических, медико-педагогических потребностей, создания для них комфортной психологической среды, а также воспитания уважения к ним со стороны семьи и общества. Обосновано значение профессиональной подготовки будущих учителей как последовательной, регулярной и целенаправленной деятельности по предотвращению и устранению негативных последствий.

Ключевые слова: Будущий учитель, социально-педагогическая деятельность, профессиональная подготовка, социально-педагогическая система, социализация личности, социально-педагогическая компетентность, профессиональная компетентность.

Kirish. Dunyoda bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarini tyutorlik faoliyatiga tayyorlashning ijtimoiy-pedagogik modellari ishlab chiqishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, ta'limni axborotlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarda virtual ijtimoiy-pedagogik yordam ko'rsatishning interfaol shakllaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish, talabalarni ijtimoiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashning nazariy va amaliy bosqichlarini zamonaviy o'qitish texnologiyalari, kasbiy loyihalash tajribasi bilan boyitish, ularni volontyorlik faoliyatiga qiziqishini oshirishning maqbul yo'llarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada bo'lajak o'qituvchilarning riskologik kompetentligini rivojlantirish orqali ijtimoiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish alohida dolzarflik kasb etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikamizda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashtirish jarayonlarini modellashtirish, ijtimoiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash, konfliktologik madaniyat, pedagogik mas'uliyatni shakllantirish masalalari M.Quronov, N.Egamberdiyeva, R.Mavlonova, Z.Saliyeva, D.Narzikulova, Z.Kurbaniyazova, N.Abdullayeva, Sh.Sodiqova, S.Zohidovalar tomonidan yoritib berilgan. Ta'limda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning konseptual asoslari O.Musurmonova, S.Turg'unov, N.Muslimov, M.Urazova, B.Xodjayev kabilarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan[3].

Zamonaviy oliy pedagogik ta'lim turli xil nazariy yondashuvlarga asoslangan bo'lib, ularning eng muhimlarini tahlil qilmasdan uning rivojlanishini tahlil etishning imkoni yo'q. Biz I.A.Zimnyaning nuqtai nazariga muvofiq kelgusida o'z ishimizda foydalanish uchun "yondashuv" tushunchasini aniqlab olish lozim, degan xulosaga keldik. Yondashuv – bu ma'lum bir pozitsiya, yoki bu hodisa, jarayonning amalga oshishi, loyihalashtirilishi, tashkil qilinishini belgilab beradigan nuqtai nazar hisoblanadi. Bilimni

konseptualashtirish usuli sifatida yondashuv qandaydir g'oya, konsepsiya bilan belgilanadi va u uchun asosiy bo'lgan bir yoki bir nechta toifalarga yo'naltiriladi. Tarixan va zamonaviy ilm-fan sohasida ko'plab yondashuvlar mavjud, ammo turli yondashuvlar bir-birini istisno qilmasligi aniq, ular bir hodisani tahlil qilish uchun turli xil rejalarini amalga oshiradi [1].

O'qituvchining kasbiy tayyorgarligi murakkab, dinamik, o'z-o'zini tashkil etuvchi tizim sifatida namoyon bo'lganligi sababli uni tizimli yondashuv nazariyasi nuqtai nazaridan tahlil qilmaslikning iloji yo'q ekanligini S.T.Turg'unov va N.A.Muslimovlar alohida ta'kidlab o'tishgan. Tizimli yondashuvning mohiyati shundan iboratki, nisbatan mustaqil komponentlar yakka holda emas, balki ularning o'zaro bog'liqligi, rivojlanishi va harakatida ko'rib chiqiladi. Sub'yektlar, ob'yektlar, maqsadi, mazmuni, ta'lim jarayonini tashkil etish usullari, shakllari va natija pedagogik tizimning elementlari hisoblanadi. Tizimning barcha elementlari faoliyatning umumiy maqsadi va boshqaruv birligida birlashadi. O'qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik tizimidagi o'zgarishlar, uning qayta tashkillanishi va moslashuvi undagi qaysi elementlarga ta'sir ko'rsatishiga qarab amalga oshiriladi. Tizimning barqarorligini tushunish uchun ijtimoiy o'z-o'zini tashkillash nazariyasiga murojaat qilish kerak [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Tanlangan muammo yechimini topishga yo'naltirilgan ilmiy-pedagogik faoliyat jarayonini yoritishga doir asosiy tushunchalar mohiyatini to'g'ri anglab olish tadqiqot yo'nalishini aniq belgilab olish imkonini beradi. Ana shu sababli tadqiqotda "ijtimoiy-pedagogik jarayon", "mikromuhit", "shaxs ijtimoiylashuvi", "ijtimoiy-pedagogik ta'lim", "ijtimoiy-pedagogik faoliyat" kabi tushunchalar mazmuni yoritib berildi.

Tadqiqotda ijtimoiy-pedagogik jarayon ta'lim oluvchilarning ijtimoiy-kasbiy mavqega ega bo'lishi va yaxlitlikda hayot uchun zarur ijtimoiy tajriba hamda axborotlarni o'zlashtirish orqali kattalar, ijtimoiy munosabatlar, ong shakllari, mikromuhit hodisalari bilan ko'p tomonlama maqsadga yo'naltirilgan o'zaro harakati sifatida namoyon bo'ladigan pedagogik faoliyat sifatida talqin qilindi. Ijtimoiy-pedagogik jarayonning o'ziga xosligi ijtimoiy determinantlikka ega

real voqelik va maxsus tashkil etilgan pedagogik faoliyat o'rtasida aloqa o'rnatuvchi bo'g'in sifatida xizmat qilishidir. O'z-o'zidan mazkur holatda ijtimoiy-pedagogik jarayonni amalga oshiruvchi o'qituvchining roli va faoliyati o'zgaradi. Ya'ni, pedagog individual-kasbiy va ijtimoiy-pedagogik muhit sub'yekti sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotda mikromuhit ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida quyidagicha talqin qilindi:

o'z-o'zini boshqarishning murakkab ijtimoiy tizimlari singari u ham yaxlitlik kasb etib, o'zaro bir-biri bilan bog'liq va aloqador komponentlar bilan tavsiflanadi;

mikrosotsium pedagogik yo'nalganlik tavsifiga ega bo'lib, bir qancha sabab-oqibat aloqadorliklarini o'zida ifoda etadi;

kishilarning ijtimoiy va maxsus pedagogik munosabatlari ham tarbiya maqsadlari, xuddi shunday turli muhit rivojining obyektiv tabiati bilan ham belgilanadi.

Ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida mikromuhit shaxs ijtimoiylashuvini ta'minlaydi.

"Ijtimoiylashtirish" tushunchasi "Falsafa. Qisqacha izohli lug'at"da quyidagicha sharhlangan: "jamiyatning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan namunali xulq, psixologik mexanizm, sotsial norma va qadriyatlarini o'zlashtirish jarayoni". "O'zbek tilining izohli lug'ati"da esa "ijtimoiylashmoq" tushunchasi "ijtimoiy tus olmoq" ma'nosini anglatilishi ko'rsatilgan. Ijtimoiy tus olish tushunchaning umumiy mohiyatini ochib beradi. Biroq, uni ijtimoiy-falsafiy, pedagogik va psixologik nuqtai nazardan tahlil etilganda, tushuncha mazmunini keng, batafsil yoritish taqozo etiladi. Zero, "ijtimoiy tus olish" aynan natijani ifodalashga xizmat qiladi. Shaxsning ijtimoiylashuvida va aynan pedagogik talqinda natijadan avval jarayonning mohiyati, uning kechishini o'rganish, tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxs ijtimoiylashuvi insonning madaniyat, kommunikatsiya ta'siri ostida shakllanish jarayoni bo'lib, quyidagi o'ziga xosliklarga ega:

shaxsning ijtimoiylashuvida ayrim davrlarning va bir davrdan ikkinchi davrga o'tish jarayonida ro'y beruvchi ijtimoiy omillar (mega, makro, mezo, mikro omillar), voqeliklar hamda ularning ta'siri yetakchi o'rin tutadi;

bolaning kamol topishi, shaxs bo'lib shakllanishida ijtimoiy, xususan, ota-onalar va bola o'rtasidagi munosabatlar, ularning o'zaro hissiy yaqinligi muhim ahamiyatga ega;

shaxs ijtimoiy ta'sirlar yordamida ilmiy bilimlar hamda insoniyat madaniyatini o'zlashtiradi, ularning negizida esa u aqliy jihatdan kamol topadi va axloqiy sifatlarga ega bo'ladi – mazkur holat shaxs ijtimoiylashuvining ustuvor jihati hisoblanadi;

ijtimoiylashuv bolalikkagina xos xususiyat bo'lmay, shaxs hayotining barcha davrlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Adabiyotlar tahlili tadqiqotda "ijtimoiy-pedagogik ta'lim" tushunchasiga ham e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatdi. Ijtimoiy-pedagogik ta'lim konsepsiyasi S.Raschetina tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosini ontologik, gnoseologik, antropologik, aksiologik g'oyalari tashkil qiladi. Ta'lim nazariyasi va amaliyotining alohida yo'nalishi sifatida u uch – hamkorlikdagi bilish (nazariyaga yo'naltirilgan faoliyat), amaliyot (amaliy-yo'naltiruvchi faoliyat), ijodkorlik (refleksiv faoliyat) sohasini o'zida birlashtiradi. Ijtimoiy-pedagogik ta'limning ahamiyati shundaki, u o'qituvchi tomonidan ta'lim oluvchilarda hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish orqali shaxsni ijtimoiy birgalikdagi faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi.

So'nggi paytlarda ta'lim jarayoni natijalarini tobora ko'proq "kompetentlik" tushunchasi bilan bog'lab kelishmoqda. Zamonaviy ta'lim amaliyotida kompetentlik ta'lim qadriyati, maqsadi, natijasi kabi uchta holatda namoyon bo'lmoqda, chunki kompetentlik, birinchidan, ta'limning intellektual va ko'nikmali tarkibiy qismlarini o'zida birlashtiradi; ikkinchidan, kompetentlik tushunchasi "natijadan" shakllanadigan ta'lim mazmunini talqin qilish g'oyasini o'z ichiga oladi; uchinchidan, kompetentlik integrativ tabiatga egadir [4].

Shunga yaqin nuqtai nazarni M.T.Mirsoliyeva ham kasbiy kompetentlikning alohida turi sifatida ijtimoiy-pedagogik faoliyat bilan bog'liqlikda ta'kidlab o'tgan: "Ijtimoiy-pedagogik kompetentlik – kasbiy faoliyat jarayonida tezkor o'zgaruvchan ijtimoiy muhit talablariga moslashish, o'z imkoniyatlarini jamiyat ehtiyojlariga yo'naltira olish".

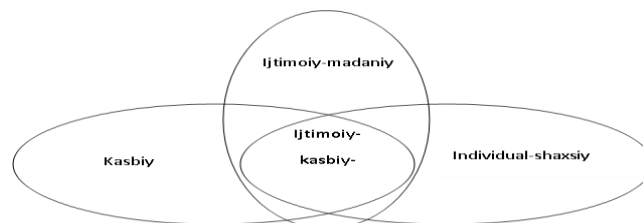
Tadqiqotimiz uchun ahamiyatli hisoblangan mazkur tushunchaning yaxlit ta'rifi Z.K.Kurbaniyazovning fundamental ilmiy izlanishlarida yaqqol guvoh bo'lish mumkin. Uning fikricha, ijtimoiy-pedagogik kompetentlik – bu bo'lajak mutaxassisni jamiyat, ijtimoiy-madaniy muhit bilan tanishtirishning zaruriy qismi bo'lib, o'tmish merosga hurmat bilan munosabatda bo'lish, voqelikni ijodiy idrok etish va o'zgartira olish qobiliyatini ifoda etadi. U insonning ijtimoiy tajribasi, istiqbolda o'z-o'zini rivojlantirishga intilishi, mentalligi bilan belgilanib, dunyoqarash va faoliyatning mustahkam asoslarini o'zida mujassam etadi [2].

Pedagogika ta'lim yo'nalishi talabalarini ijtimoiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash o'qituvchi shaxsi tuzilmasini ham aniqlashtirishni taqozo etadi.

O'qituvchi shaxsini nazariy tahlil qilish uchun tizimli yondashuvni e'tibordan chetda qoldirish mumkin emas. Shu nuqtai nazardan shaxs maqsadli o'zgarishlarga uchraydigan tizim, ko'p o'lchovli va bosqichma-bosqich kasbiy o'sib borish tavsifiga ega funksional tizim sifatida talqin qilinadi. B.G.Ananyev shaxsning ontogenezdagi rivojini tahlil qilib, shaxs o'zida psixofizikologik, psixologik va ijtimoiy-psixologik darajalarni birlashtirgan iyerarxiya (subordinatsiya) va koordinatsiya belgilariga ega bo'lgan ko'p bosqichli tizim ekanligini ta'kidlaydi. Shaxsning dinamik funksional tuzilishi konsepsiyasining tanqli vakili K.K.Platonov to'rtta asosiy tuzilmani ajratib ko'rsatadi: shaxsning ijtimoiy shartli (yo'naltirilganlik va munosabatlar), tajriba yoki tayyorlik (bilim, ko'nikma, malaka va odatlar), individual ruhiy va biopsixik xususiyatlari.

S.L.Rubinshteynning shaxsning xususiyatlarini uning individualligiga bog'lab bo'lmaydi, degan fikriga asoslanib, mazkur jarayon bilan aloqador umumiy va maxsus jihatlarni ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq [6]. Umumiy xususiyat o'qituvchidagi ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liqlikda namoyon bo'ladi: fuqarolik, vatanparvarlik va hokazo. Maxsus xususiyat kasbiy fazilatlar yig'indisini o'zida aks ettiradi: bolalarga bo'lgan muhabbat, kasbiy kompetentlik, fanni mukammal bilish, o'z-o'zini takomillashtirish qobiliyati va boshqalar. Yaxlit xususiyat esa, o'qituvchi shaxsining individual psixologik xususiyatlarini aks ettiradi: mehrbonlik, insonparvarlik, hamdardlik, talabchanlik, adolat va boshqalar.

Adabiyotlar tahlili asosida mikromuhitda kasbiy faoliyat yurituvchi o'qituvchi shaxsiy tuzilmasida uch – ijtimoiy-madaniy, kasbiy, individual-shaxsiy komponentlarning mavjud bo'lishi talab etilishi haqidagi xulosaga kelindi. Birinchi komponent haqli ravishda o'qituvchining ijtimoiy shaxs, yuksak madaniyat egasi; ikkinchisi – pedagogik kasbi bilan bog'liq.

1-rasm. Ijtimoiy-pedagogik faoliyatga yo'naltirilgan o'qituvchi shaxsi tuzilmasi

Umumiy malakaga egalik; uchinchisi – kasbiy yo'naltirilgan individual shaxsiga xos xususiyatlarni o'zida aks ettiradi (1-rasmga qarang).

Xulosa va takliflar. Tegishli manbalarni nazariy jihatdan o'rganish va insonni ijtimoiy moslashtirish jarayonining umumiy mohiyatini tahlil etish asosida aytish mumkinki, ijtimoiy-pedagogik faoliyat o'quvchilarning hayoti xavfsizligini ta'minlash, ularning

ijtimoiy, huquqiy, psixologik, tibbiy va pedagogik ehtiyojlarini qondirish, ular uchun qulay psixologik muhitni yaratish, shuningdek, oila, ta'lim muassasalari va jamoatchilik tomonidan ularga nisbatan ko'rsatilayotgan salbiy ta'sirlarning oldini olish hamda bartaraf etish yo'lida izchil, muntazam va maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi faoliyat turidir [4].

T.Miticheva ma'lumotlari asosida ijtimoiy-pedagogik faoliyat (IPF) tushunchasiga quyidagi tarzda yanada aniqlik kiritildi: "individning insoniyat ijtimoiy tajribasini o'zlashtirish, ijtimoiy mo'ljalni olishiga asoslangan, shaxs ijtimoiylashuvining ta'limiy-tarbiyaviy vositalarini ta'minlashga yo'naltirilgan o'qituvchining kasbiy faoliyat turidir" [3]. Shunday qilib, bo'lajak o'qituvchi uchun ijtimoiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarlikning muhimligini ta'kidlagan holda, ushbu sifatning rivojlanishi uning o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashishiga, mazkur o'zgarishlarga o'z vaqtida va pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq javob berishga tayyorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, – degan xulosaga kelindi [4]. Bunda:

- o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik funksiyalarini rivojlantirishda sifat o'zgarishlari sodir bo'lib, ular ijtimoiy-pedagogik faoliyat asosida yotadigan axloqiy qadriyatlarni amalga oshirish;
-o'quvchilarga pedagogik yordam ko'rsatish va qo'llab-quvvatlash; ijtimoiylashuv jarayonida bolaga yaqindan yordam berish, ta'lim jarayonining barcha sub'yektlari o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirishga yo'naltirilganligi (o'qituvchilar, ota-onalar, o'quvchilar);
-individual va guruh farqlarni hurmat qilishda yaqqol namoyon bo'ladi. Qoidaga muvofiq, bunday o'qituvchilar o'quvchilarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishi uchun sharoit yaratib, ijtimoiy adolatni ta'minlashga intilishadi, shaxsiy va kasbiy odob-axloqning yuqori standartlariga intilishadi.

ADABIYOTLAR

1. Зимняя И.А. Общая культура и социально-профессиональная компетентность человека / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – М.,2005. - №11. – С.14-22.
2. Курбаниязова З.К. Аралаш таълим шароитида бўлажак ўқитувчиларнинг ижтимоий-педагогик компетентлигини ривожлантириш: педагогика фанлари бўйича фан доктори (DSc). ...дисс. – Тошкент, 2022. – 254 б.
3. Митичева Т.И. Социально-педагогическая деятельность студентов как средство повышения качества профессиональной подготовки социальных педагогов в вузе: Автореф. ...дисс.канд.пед.наук. – Киров, 2008. – 20 с.
4. Mamatxanova N.. Bo'lajak o'qituvchilarni ijtimoiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash tizimini tayyorlash takomillashtirish: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). ...diss. – Namangan, 2023. – 21 b.
5. Тургунов С.Т., Максудова Л.А. Педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқариш. – Т.: Фан, 2009. – 168 б.
6. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – СПб: Питер, 2003. – 508 с.

УДК: 8.1751

Ирода МИРАХМЕДОВА,

Преподаватель, межфакультетской кафедры русского языка Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека
E-mail: i.miraxmedova@nuu.uz

На основе рецензии кандидата педагогических наук, доцента (PhD) Узгумя Шариповой Сурайё Бархановны

РОЛЬ ТЕКСТА В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Аннотация

В этой статье анализируется важность и роль текстов в обучении языку специальности. В процессе изучения языка специальности тексты преподносятся учащимся не только как средство усвоения терминологии, но и как важный ресурс для практического применения профессиональной лексики и грамматики, понимания профессиональной культуры, развития языковых компетенций. В статье освещается роль научных, технических и коммерческих текстов в процессе обучения, а также методы, используемые при их преподавании.

Ключевые слова: Язык специальности, текст, профессиональный язык, методика преподавания, лексика, грамматика, профессиональные компетенции.

MUTAXASSISLIK TILINI O'QITISHDA MATINLARNING O'RNI

Аннотация

Ushbu maqolada mutaxassislik tilini o'qitishda matnlarning ahamiyati va roli tahlil qilinadi. Mutaxassislik tilini o'rganish jarayonida matnlar talabalarga atamashunoslikni o'zlashtirish vositasi sifatidagina emas, balki kasbiy lug'at va grammatikani amaliyotda qo'llash, kasb madaniyatini anglash, til kompetensiyalarini shakllantirish uchun muhim manba sifatida taqdim etiladi. Maqolada ilmiy-texnikaviy va tijorat matnlarining o'quv jarayonida tutgan o'rni hamda ularni o'qitishda qo'llaniladigan usullar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Mutaxassislik tili, matn, kasbiy til, o'qitish metodikasi, lug'at, grammatika, kasbiy kompetensiyalar.

THE ROLE OF TEXT IN TEACHING ESP CLASSES

Annotation

An analysis of the importance and role of texts in teaching a specialized language in three articles. In the process of learning the professional language, the texts teach students not only the acquisition of terminology, but also the practical use of professional vocabulary and grammar, the understanding of professional culture, and the production of language competences, which are of great importance. The article describes the role of scientific, technical and commercial texts in the educational process and the methods used in their teaching.

Key words: Specialized language, text, professional language, teaching methodology, vocabulary, grammar, professional competencies.

Введение. Специализированный язык — это совокупность специальных терминов, выражений и структур, используемых при осуществлении профессиональной деятельности в определенной области. Каждая профессия и научная область имеют свою собственную терминологию, которая играет важную роль в четкой и понятной передаче содержания. Вопросы выбора и эффективного использования учебных материалов играют огромную роль в процессе обучения этому языку. В этом смысле использование текстов занимает важное место в процессе обучения, поскольку с помощью текстов учащиеся могут получить более глубокие знания в профессиональной сфере и развить языковые навыки. Текст используется как универсальное средство обучения при обучении языку специальности, служащее для качественной реализации этого процесса.

Основная часть. Тексты используются в качестве основного инструмента при обучении языку специальности.

Во-первых, тексты являются наиболее удобным инструментом для обучения профессиональной лексике, а термины и фразы, широко используемые в области специализации, вводятся в текст в контексте. Это помогает учащимся не только запоминать термины, но и понимать, как они используются в реальных профессиональных процессах.

Во-вторых, тексты помогают в изучении языковых структур. Многие профессиональные тексты имеют определенные синтаксические и грамматические особенности, благодаря анализу этих характеристик учащиеся усваивают важные правила научного или профессионального языка. Например, в то время как простые предложения чаще встречаются в технических текстах, сложные предложения, пассивные конструкции и неопределенные времена широко используются в научных статьях. Таким образом, учащиеся также могут понять стилистические особенности профессионального языка.

В-третьих, также важно изучить профессиональный контекст и культуру с помощью текстов. Каждая профессия или

научная область имеет свою культуру и традиции. С помощью текстов учащиеся осваивают не только термины и грамматику, но и эту профессиональную культуру, что является важным фактором для их успеха в своей профессии.

Различные формы текстов могут использоваться для разных целей при обучении языку специальности. Тексты, относящиеся к области знаний, требуют глубокого анализа в дополнение к общим знаниям. Ниже приведены примеры некоторых типов текстов, используемых при обучении языку специальности:

Научные тексты. Научные статьи и тексты, написанные о результатах исследований, очень полезны при изучении научной терминологии. Такие тексты содержат сложные словосочетания и грамматические конструкции, что помогает читателю не только пополнить словарный запас, но и развить умение понимать и создавать научную речь.

Технические тексты. Подходит для студентов, обучающихся по специальности технический язык. Техническая документация, руководства и технологические пояснения предоставляют удобную возможность для точного и систематического изучения терминологии. Такие тексты обычно логически структурированы, лаконичны и понятны, что способствует развитию у читателей навыков понимания текста и применения его на практике.

Коммерческие и юридические тексты. Для тех, кто изучает коммерцию, экономику или право, большое значение имеет работа с договорами купли-продажи, юридическими документами и финансовой отчетностью. Благодаря таким текстам читатели глубже погружаются в профессиональные процессы, изучают юридическую и коммерческую терминологию.

Педагогические методы и методики важны для эффективного использования текстов. Учителя могут применять различные стили обучения с использованием текстов при обучении языку специальности:

Анализ текста. Анализ текста — это процесс углубленного изучения текста по значению, грамматике и лексике. С помощью этого метода учащиеся понимают основную идею текста, выявляют и анализируют термины и грамматические конструкции. Такие упражнения способствуют глубокому пониманию текста и овладению профессиональным языком.

Контекстное обучение. Когда тексты помещаются в реальный или профессиональный контекст, читатели усваивают их еще лучше. Например, читатели могут читать статьи, написанные в соответствующей области, и искать способы применить имеющуюся там информацию в практической жизни. Благодаря этому методу учащиеся углубляются в профессиональный язык и учатся использовать его на практике.

Дискуссии и дебаты на основе текстов. Она проводится на основе изучения отрывков научных статей, монографий, философских текстов, научно-популярных публикаций.

Учащиеся глубже усваивают идеи, выраженные в тексте, путем обсуждения и обсуждения на основе взаимных текстов. Этот метод развивает навыки не только чтения, но и речи. Благодаря этому методу учащиеся учатся правильно выражать свои мысли и общаться в профессиональной сфере.

Класс делится на две части, учащиеся формулируют противоположные точки зрения по какой-либо проблеме.

Вариант А. Участники дискуссии отстаивают ту или иную точку зрения, используя цитаты, факты, примеры из изученных текстов.

Вариант Б. Учитель может предложить для изучения текст, в котором представлена точка зрения одного автора на какую-либо проблему. Школьникам предлагается ответить на вопросы:

— С какими положениями текста вы согласны и почему?

— Какие идеи вы не поддерживаете? Аргументируйте свою позицию.

Так, на уроке истории Отечества в 11-м классе при изучении аграрной реформы П.А. Столыпина провели дискуссию на тему «Цели аграрной реформы П.А. Столыпина были достигнуты». При подготовке использовали публикации, монографии различных авторов (В.С. Дякина, СМ. Дубровского, Г.П. Жидкова, А.С. Забоенковой), речи самого П.А. Столыпина.

Ребята отвечали на вопросы:

Какие цели имела реформа П.А. Столыпина?

Были ли достигнуты социально-политические цели реформы?

Насколько успешно были решены производственно-экономические, хозяйственные цели реформы?

Соответствовало ли реальное проведение реформы первоначальному замыслу Столыпина?

Были ли у реформы внешние и внутренние помехи?

Каково значение опыта аграрной реформы Столыпина для современных преобразований российской экономики?

Обработка текста. Учащимся могут быть даны задания пересказать текст своими словами или сократить его. Такие занятия развивают творческие и аналитические способности учащихся и помогают им лучше понимать текст. Благодаря переработанным текстам учащиеся более эффективно усваивают профессиональный словарный запас.

Мультимедийные и интерактивные тексты.

Современные технологии позволяют создавать мультимедийные текстовые материалы, которые включают видео, аудио и интерактивные элементы. Это делает процесс обучения более увлекательным и эффективным. Например, использование видеороликов с субтитрами на языке специальности помогает развивать навыки аудирования и понимания речи.

Взаимодействие с реальными материалами.

Использование подлинных материалов, таких как отчеты, исследования и профессиональные публикации, позволяет студентам не только познакомиться с актуальной информацией, но и лучше понять контекст их применения. Это создает возможность для более глубокого погружения в специальность и осознания значимости изучаемого языка.

Заключение. Таким образом, текст играет многостороннюю роль в обучении языку специальности. Он служит не только источником информации, но и инструментом для формирования необходимых профессиональных навыков. Эффективное использование текстов в образовательном процессе позволяет создавать компетентных специалистов, готовых к вызовам современной профессиональной среды. Важно продолжать исследовать новые методы и подходы к работе с текстами, чтобы адаптироваться к изменениям в образовательной среде и требованиям рынка труда.

Имея в виду структуру текста, можно организовать работу с другими его разновидностями: интервью, аргументированным текстом, пьесой. Изучение особенностей каждого типа текста позволяет учащимся решать в общении самые разные коммуникативные задачи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kolesnikova, O. A., & Solovyova, E. A. (2019). Professional Language Learning in Higher Education. Moscow: University Press.
2. Shoroxova, Z. N. (2018). Terminology and Professional Language Teaching: Theory and Practice. Tashkent: UzSWLU Publishing.
3. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Навикова И. В. - Роль текста в обучении иностранному языку/ Гуманитарные науки.

UDK: 323.1:321.01 (575.1)

Kamoliddin MIRZAAKHMEDOV,
National University of Uzbekistan Doctor of Political Sciences (DSc), Professor Department of "Political Science"
E-mail: k.siyosatshunos@gmail.com

Based on the review of N.Turgunova, Doctor of Political Sciences (DSc), associate professor of the Academy of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

LEGITIMATION OF POLITICAL POWER: CONCEPTUAL APPROACHES

Annotation

In this article, the author revealed a conceptual analysis of the important political mechanisms that manifest a unique form of the state administration system: the content of the concepts of legality and legitimacy, the specific technologies of the formation of legality and legitimacy in ensuring the stability and integrity of political power and the need for long-term existence. Also, he showed the effective directions of legal and legitimate relations in the support of the political power by the society as well as strengthening of trust in its activeness.

Key words: Legitimacy, legality, political power, state management, administrative personnel, administrative staff, human resources, government system, leader.

ЛЕГИТИМАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация

В данной статье автором раскрыт концептуальный анализ важных политических механизмов, проявляющих уникальную форму системы государственного управления: содержание понятий легальности и легитимности, своеобразные технологии формирования легальности и легитимности в обеспечении стабильности, целостности и долгосрочное существование политической власти. Также он показал эффективные легальных и легитимных отношений в поддержке политической власти обществом, укреплении доверия к ее деятельности.

Ключевые слова: Легитимность, Легальность, политическая власть, государственное управление, административный персонал, управленческие кадры, человеческие ресурсы, система управления, лидер.

SIYOSIY HOKIMIYATNI LEGITIMLASHTIRISH: KONSEPTUAL YONDASHUVLAR

Аннотация

Ushbu maqolada muallif davlat boshqaruvi tizimining o'ziga xos shaklini namoyon etuvchi muhim siyosiy mexanizmlar: legallik va legitimlik tushunchalarining mazmuni, siyosiy hokimiyatning barqarorligi, uzviyligi hamda uzoq muddatga mavjudlik extiyojini ta'minlashda legallik va legitimlikni shakllantirishning o'ziga xos texnologiyalarini konseptual tahlilini ochib bergan. Shuningdek, siyosiy hokimiyatni jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlash, uning faoliyatiga bo'lgan ishonchni mustahkamlashda legall va legitim munosabatlarning samarali yo'nalishlarini ko'rsatib o'tgan.

Kalit so'zlar: Legitimlik, legallik, siyosiy hokimiyat, davlat boshqaruvi, rahbar kadr, boshqaruvchi kadrlar, inson resurslari, boshqaruv tizimi, yetakchi.

Introduction. The issue of applying institutional mechanisms for harmonizing individualism and collectivism and establishing legal and legitimate political power in a democratic form for the countries that have chosen the democratic path of development is one of the current directions of modern scientific research. Difficulties in the practical solution of this issue largely depend on the development of specific directions of legalization and legitimization of political power and political regime. Because the development and implementation of socio-political, economic and legal development goals by the political system, which reflects the state's management system, represents the basis of the state's effective reforms. Today's practice shows that the main form of legalization and legitimization of state power and political power is the political regime.

Due to its ontological and social nature, political power has a need for legality and legitimacy, which in practice provides it with a desire for stability, coherence, connectedness, cooperation and long-term existence. Concepts of legality and legitimacy are not only related to the system of state power, but also reveals the qualitative aspects of the implementation of the political-legal relations, application and subordination of mutual functions between employees and managers in any organization. The relationship between legality and legitimacy is stability, and stability is the basis of development. Therefore, it is necessary to study the factors of legitimacy and legality as the most important basis for ensuring the stability, development and efficiency of the state and society. As the President of the Republic of Uzbekistan, Sh.Mirziyoyev, stated, the relationship between legality and legitimacy is an important socio-political and legal mechanism for "implementation of an effective decision-making system based on transparency in public administration"[1].

Analysis of literatures on the topic. By the middle of the 19th century, representatives of the German research school began to pay serious attention to the study and scientific analysis of the issue of the formation of legality and legitimacy of political power in

connection with the theories of the origin of the state. The problem of legality and legitimacy of political power in European political theory is discussed by M.Weber, R.Aron, K.Schmitt, J.Habermas, M.Heidegger, K.Jaspers and other scientists "existence of modern political power", "democracy and legal legitimacy", "revealed through scientific theories" such as "public consensus" and "normative value" [2].

The dynamic development of the concepts of legalization and legitimacy of political power mainly coincided with the 20th century, and the interpretation in accordance with the traditions of liberal-democratic thinking based on the idea of consensus and Western European political philosophy became popular during this period. Currently, many countries, according to the traditions of their political development, find it useful to study the question of legality and legitimacy - as components of the content, method and level of the exercise of political power. This formed the interpretation of the theory of legality and legitimacy as "a special political theory that reveals the management technology based on achieving social agreement and cooperation between political power structures and ensuring their support by society".

Research methodology. It is known that based on the functional nature of state power, its main features can be shown below:

publicness - the state authority acts on behalf of the entire society, the people and has public sources of its activity;

ownership of a special apparatus - the state power exerts its influence through state bodies that form an integrated vertical and horizontal management system;

the highest authority - state power is the highest form of political power;

sovereignty - state power is considered independent in internal and external relations, in the sphere of implementation of state functions;

legitimacy - represents the recognition of state power by its people, as well as the international community;

legality - indicates that state power is formed legally (on the basis of the constitution and laws) [3].

What is the main criterion of legitimization? Two important approaches collide in answering this question.

1. According to the liberal-democratic approach, political power formed only as a result of democratic procedures should be recognized as legitimate and legal. Any political power established as a result of force and violence is not recognized as legitimate and legal.

2. According to the pragmatic approach, the main criterion is determined not only by the formation of political power through election, but also by the ability of this power to maintain socio-political, economic, and legal stability in society.

Analysis and results. In particular, sociologist M. Weber, who made a great contribution to science with his views on political power at the beginning of the 20th century, put forward important scientific and practical proposals on the formation of the legitimacy of political power in his works. According to him, the formation of the legitimacy of political power can be effectively implemented through the following mechanisms:

- 1) on the basis of affective-emotional loyalty;
- 2) on the basis of dignity and expediency;
- 3) on the basis of interest[4].

According to M. Weber's recognition, there are also internal bases that describe legitimacy, which are the institutional and functional status of political power; leadership characteristics of state managers; is a rational management organized on the basis of legality and competence. With this, M.Weber introduces two main directions into the scientific theoretical concept of the formation of the legitimacy of political power:

- the level of recognition of political authority by society;
- to create an obligation to obey the political authority for the governed class in the society.

In our opinion, the principle of legality and legitimacy of political power is a political process aimed at ensuring the voluntary consent of citizens to obey management decisions and recognizing the right of political power to exert influence. The legitimacy of the demand for political power by citizens and the entire world community can be effectively realized only if the government shows its commitment to democratic ideals, if its activities are based on the principle of respect for values and traditions. With this, the issue of legitimacy can be considered the most important feature of democratic political power.

According to M.Weber, "dominion is an opportunity to reform obedience to a specific order[5]". Through the prism of "motives of obedience", M.Weber distinguishes three ideal types of legitimacy:

- traditional legitimacy;
- charismatic legitimacy;
- rational-legal legitimacy.

Today's practice shows that the above selected types of legitimacy are not opposed to each other, but they are even interconnected and complementary processes.

At the current stage of rapid modernization, the main political technologies that ensure the legitimacy of political power should be focused on the following processes:

- formation of a policy consistent with national-cultural interests, values and needs;
- effective implementation of administrative management methods, personnel policy in state administration, and use of organizational, legal and political technologies of communication with the public in the provision of public services;
- ensuring national security, human security, public security, national and cultural security as political mechanisms for adequate response to threats and emergency situations;
- ensuring cooperation of political institutions with state administration bodies and participation of citizens in political processes;
- in the process of transformation of the political system, increasing the loyalty of the state and society to national and universal values.

Along with M.Weber's concept of legitimacy of political power, American political scientist D.Easton's scientific and theoretical approaches are also very popular in modern political science. For D.Istan, legitimacy is an opportunity that can ensure the stability of all components and elements of the political system.

D.Easton states that "the legitimacy of political power is a process that depends on people's adherence to moral principles and ideas about the justice and correctness of the decisions introduced by the authorities"[6].

D.Easton as sources of legitimization of political power:

- ideological-ideological processes;
- the political regime established in the country;
- connects with the management skills of the political leader.

The higher the level of legitimacy in the factor of interaction between the state and society, the freer the independent action of the political leader in the internal and external political activities of the state. Because legitimacy is the equality of all political forces operating within the law. In particular, constitutional legitimacy is the result of the long-term socio-economic, cultural evolution of the entire state and society, humanistic principles and human freedom, becoming the basic feature of the people's prosperous lifestyle. Regarding the legitimization of political power, another French political scientist, J.Chabot, defines the theory of legitimacy as "legitimacy is the recognition of the true qualities of the governing leaders by the governed and clearly expressed consent[7]". He also distinguishes four types of legitimacy: democratic, ideological, technocratic, ontological.

According to J.Shabo, the most widespread form of legitimacy is democratic legitimacy, which he explains by the fact that it is based on the will of the majority, individual and freedom of speech, and collegial decisions, which have become an integral part of the culture of today's Western European countries.

Technocratic legitimacy is understood as the professional skill and high level of competence of managers in the management system.

Ideological legitimacy is the ideological form of the political regime of the state.

Ontological legitimacy has a political-philosophical meaning and depends on the domestic, scientific and technological characteristics of the level of understanding of political processes by a person.

Due to its socio-political nature, political power needs legitimacy, which provides it with stability, repeatability and long-term existence. Therefore, the phenomenon of legitimization of political power was formed as a result of a long historical process within the framework of all civilizations. When it comes to the legitimization of political power, we summarize the conceptual views of researchers who have conducted scientific research in this direction, and divide them into two directions: We witness the tradition of explanation in connection with the authority of subjects of political power, recognition as a system based on trust, and loyalty to political power, compliance with the requirements of political power by subordinate subjects, the ability and desire to fulfill unconditionally.

In our opinion, the process of legitimizing political power simultaneously expresses functions in the legal and political spheres. By this, the process of legitimization should be understood as an objective assessment of the right of management of political subjects on the basis of the current legal requirements of a particular country and the voluntary recognition of these legal norms by the citizens of society.

S.M.Lipset, another American sociologist and political scientist, made a great contribution to the development of the concept of legitimacy. In his views, he revealed in detail the role and importance of legitimacy in the process of maintaining the stability of the political system. S.M.Lipset states that political legitimacy is "the quality of the political system that is most suitable for the society is the ability to maintain the belief that the interests of the population, different social groups and political institutions are compatible with each other" [8].

Legitimacy cannot be imposed on any political subject through manipulation, external influence. Legitimacy is achieved in the process of communicative and perceptive action between the political authorities and the population.

Today, the most common source of forming the legitimacy of political power is the democratization of the political system and compliance with public opinion.

Conclusions and suggestions. In conclusion, it should be noted that the category of legality and legitimacy is a mechanism for justifying and objectifying the activity of state power, and it creates an opportunity to analyze the way political power is exercised.

The quality of the most important determinants of the formation of legality and legitimacy of the political administration: establishing an agreement between the state and society on a single

political system; to ensure the active participation of the masses in supporting the established political regime; is to create social, political, legal and moral resources to increase and maintain the influence of political power.

These political mechanisms are aimed at rationally establishing the system of relations between people, society and

political power, and the state, with the help of its government, creates the possibility of trust and recognition of its people through the signs of involvement, responsibility and citizenship in the reforms. Consequently, the legitimacy of political power, its functioning and the fact that it is expressed in the ability to follow laws serves as the basis for both the legality and legitimacy of power.

REFERENCES

1. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis. December 22, 2017. // Source: <https://president.uz/uz/lists/view/1371> - the official website of the President of the Republic of Uzbekistan.
2. Керимов А.А. Легитимность политической власти: проблемы дефиниции и основные теоретические модели / Керимов А.А. // Известия Уральского федерального университета. Сер. 3, Общественные науки. 2015. № 1 (137). -с. 81-91.
3. R.R.Khakimov. Parliament in the system of state power: problems of theory and practice: Monograph. Publishing House of the Institute for Monitoring Current Legislation under the President of the Republic of Uzbekistan. -Т., -p.15.
4. Вебер М.. Избранные произведения. -М., 1990. -с. 639-647.
5. That work: -p. 642.
6. Истон Д.. Системный анализ политической жизни (1965) // Политология: хрестоматия / сост. М.А.Василик, Вершинин М.С.. М., 2000.
7. Шабо Ж.Л.. Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления // Полис. -М., 1993. № 4.
8. Филиппов А.Ф.. Политическая социология. Фундаментальные проблемы и основные понятия // Полития. -М., 2002. № 2.

Nargiza MULLABOYEVA,
UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCIENCE dotsenti, PhD
E-mail: mullaboyevanargiza79@gmail.com

NamDU dotsenti S.Akbarov taqrizi asosida

PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LONELINESS IN WESTERN PSYCHOLOGY

Аннотация

The article provides information on the philosophical and psychological approaches to the feeling of loneliness, the importance of the feeling of loneliness in the individual development of the personality and in social relations. Psychological theories believe that the main reason for loneliness is insufficient interaction in the system of social relations, their loss or dissatisfaction with it. Supporters of the existential direction, who interpret loneliness as an important sign of human life and a source of personal perfection, cannot substantiate their theories empirically. Each philosophical and psychological approach has its own interpretation of loneliness.

Key words: Skeptics, class consciousness, metaphysical loneliness, existential loneliness, pathological loneliness, attributive model, cognitive, typology of loneliness.

ФИЛОСОФСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОДИНОЧИЯ В ЗАПАДНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

В статье представлена информация о философско-психологических подходах к чувству одиночества, важности чувства одиночества в индивидуальном развитии личности и в социальных отношениях. Психологические теории полагают, что основной причиной одиночества является недостаточное взаимодействие в системе социальных отношений, их утрата или неудовлетворенность ею. Сторонники экзистенциального направления, трактующие одиночество как важный признак человеческой жизни и источник личного совершенствования, не могут обосновать свои теории эмпирически. Каждый философско-психологический подход имеет свою трактовку одиночества.

Ключевые слова: Скептики, классовое сознание, метафизическое одиночество, экзистенциальное одиночество, патологическое одиночество, патологическое одиночество, атрибутивная модель, когнитивная, типология одиночества.

G'ARB PSIXOLOGIASIDA YOLG'IZLIK HISSINING FALSAFIY – PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Аннотация

Mazkur maqolada yolg'izlik hissi haqidagi falsafiy va psixologik yondashuvlari, yolg'izlik hissini shaxsning individual rivojlanishidagi hamda ijtimoiy munosabatlardagi ahamiyati kabi ma'lumotlar keltirilgan. Psixologik nazariyalar yolg'izlikning asosiy sababi ijtimoiy munosabatlarda tizimidagi o'zaro aloqalarning yetarli emasligi, ularni yo'qotish yoki undan qoniqmaslik deb hisoblaydilar. Yolg'izlikni inson hayotining muhim belgisi va shaxsiy kamolot manbai sifatida talqin qiladigan ekzistensial yo'nalish tarafdorlari esa, o'z nazariyalarini empirik jihatdan asoslab bera olmaydilar. Bunda har bir falsafiy va psixologik yondashuv yolg'izlikning o'ziga xos talqin qilgan.

Kalit so'zlar: Skeptiklar, sinfiy ong, metafizik yolg'izlik, ekzistensial yolg'izlik, patologik yolg'izlik, atributiv model, kognitiv, yolg'izlik tipologiyasi.

Kirish. Yolg'izlik fenomeni bo'yicha olib borilgan zamonaviy empirik tadqiqotlar, yolg'izlikka mahkum odamlarning xarakter xislatlari va shaxsiy sifatleri, yosh xususiyatlari hamda yolg'izlikning atributiv modellarini o'rganish; fenomenning takbiy qismlari (kognitiv, emotsional va xulq-atvor)ni ajratish, uning og'irlik darajasini aniqlash, yolg'izlik tipologiyasi va shkalasini tuzishni o'z ichiga oladi.

Yolg'izlik hissi - og'ir ruhiy holat, odatda tushkun kayfiyat va og'irliq hissiy kechinmalarda aks etadi. Yolg'izlikni boshdan kechirayotgan odamlar o'zlarini baxtsizlik girdobida ko'radilar, ijtimoiy aloqalari juda kam, yaqin kishilari bilan kechadigan shaxsiy aloqa rishtalari ham cheklangan yoki butunlay uzilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yolg'izlik fenomeni zamonaviy fanlarda chuqur o'rganilgan bo'lib, ularda bu hodisani tarixi va yangi ta'rif hamda tasniflar berilgan. O'rganish uchun faqat bitta paradigmadan foydalangan holda, biz yolg'izlikni tushuntirishda ko'proq bunday obrazni sezilarli darajada yomonlashtiramiz. Quyida ushbu muammo bo'yicha olimlarning turli fikrlari nazariy tahlilini keltirib o'tamiz.

Yolg'izlik mavzusi barcha davrda har bir insoniyat vakilining diqqat markazida bo'lgan. Bundan qadimgi dunyo miflari, diniy matnlar, teologlarning yozma manbalari dalolat beradi. Qadim davrlardan insoniyatning jamoaviy yashash tarzida eng qattiq jazo sifatida quvg'inlik (surgin qilish) belgilanar edi. Ya'ni yolg'izlik insonni o'z yaqinlaridan uzoqlashtirgan holda deadaptatsiya va desotsializatsiyaning yorqin ko'rinishi sifatida maydonga chiqardi. Amerikalik yozuvchi Tomas Vulfning ta'kidlashicha, yolg'izlik – insoniyat jamiyatining universal holati bo'lib, har bir individ hayotidagi sinov hisoblanadi. O'zbek tilining izohli lug'atida qisqa ifodalangan ta'rif berilgan: “yolg'izlik-birorta ham sherigi yo'q, bir o'zi, yakka, tanho”. Psixologik lug'atda kengroq tavsifni

uchratishimiz mumkin: “Yolg'izlik-psixogen omillardan biri bo'lib, insonning o'zgalardan yakkalangan vaziyatidagi noodatiy sharoitda namoyon bo'ladigan emotsional holatidir”. Mazkur ta'riflar yolg'izlik fenomenini ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan ko'rib chiqishga, insonning emotsional holatlarining turlicha yuzaga kelishining sabablari va mohiyatini anglashga, yolg'izlik fenomenini ijobiy va salbiy ko'rinishlarda tahlil qilish an'anasini ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Bundan tashqari keltirilgan ta'rif “yolg'izlik” so'zi bilan bir qatorda “tanholik” va “yakkalanish” so'zlarining ham qo'llanilishi lozimligini e'tirof etadi. Ular o'rtasidagi mazmuniy chegaralarni yanada aniqlashtirish uchun ushbu so'zlarning kelib chiqishiga (etimologiyasiga) e'tiborni qaratib tahlil qilish lozim.

Yolg'izlik “yolg'iz inson” ma'nosida “yolg'iz yashaydigan odam” tushunchasi bilan korrelyatsiya qilinadi. Ye.N.Klimentyeva bu atamaga quyidagicha ta'rif beradi: “Yolg'iz odam ijtimoiy kategoriya sifatida nafaqat shaxslararo muloqotning yetishmasligidan aziyat chekadi, balki past darajadagi ijtimoiy identiklik va shaxslararo ishonch xos, jamiyatdagi shart-sharoitlarga moslashishi past bo'lgan, o'z shaxsiy hayotidan qoniqmaydigan, internal lokus-nazoratdagi inson”. Ushbu ta'rifni tahlil qilar ekanmiz, undagi davlatdan ijtimoiy himoya borasida foydalana olmaslik ta'biri ijtimoiy boshqarish sohasiga taalluqli ekanligini ko'rsatadi.

“Yakkalanish” so'zi fransuz tilidagi “isolation”, “isoler” fe'lidan, yakkalash, italyan tilidan “isolatio” “alohida, yakka”, “orol”, lotin tilidan “insula” orol ma'nolarini beradi. Bundan yaqqol ko'rinib turibdiki, yakkalanish mazmunan kelib chiqish jihatidan yolg'izlik va tanholik so'zlari bilan aynan yolg'izlikni ijtimoiy va psixologik fenomen sifatida talqin qilish borasida ba'zi tadqiqotchilar uning tanholik va yakkalanish tushunchalaridan farqli tomonini Yolg'izlik maxsus ichki ma'noni anglatuvchi ekanligini, ba'zi tadqiqotchilar esa bu tushunchalarni sinonim sifatida qo'llanilishini ta'kidlaydilar.

Yolg'izlik tanholik va yakkalanish tushunchalari sinonim emas, deb hisoblaydi Trubnikova. U shunday izohlaydi: "Yakkalanish insonning ijtimoiy borliqqa nisbatan munosabatidagi jismoniy, fazoviy va davomli joylashuviga bog'liq", tashqi namoyon bo'ladigan hodisa, ichki psixik kechinma emas. U.Sadler va T.Djonslar ta'kidlashlaricha: jismoniy yakkalanishni aniqlash uchun ko'z bilan ko'rish kifoya, lekin yolg'izlikni anglash uchun uni his qilib ko'rish lozim. Yakkalanish haqida so'z ketar ekan, "insonning jamiyatdan, oilasidan yakkalanish" iborasini qo'llashimiz mumkin, lekin yolg'izlik atamasini izohlashda bunday deyish noo'rin. Yolg'izlik bilan doimo ijtimoiy yakkalanish hamnafas emas.

Zamonaviy tadqiqotchilardan G.M.Tixonov "yolg'izlik-tanholik" juft tushunchalarini fenomenologik tarzda, qutbiy mazmunda tahlil qilgan. "Yolg'izlik" atamasi tahqirlangan, tashlab ketilgan, bir-biridan ajralgan, kommunikativ o'zlikni bildiradi, ya'ni jamiyatdan istisno qilingan sharoitda subyektiv kechinmalar belgisidir. Tanholik atamasini subyektiv his-tuyg'u sifatida insonning obyektiv tarzdagi o'zgalardan jismonan uzoqlashishi deb urg'u beradi, muallif.

D.A.Mateyev ikki juftlik tushunchalar "yakkalanish-yolg'izlik" va "tanholik-yolg'izlik" tushunchalarini to'g'ri deb qabul qilingan ikki holat o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshilik deb ataydi. Olimning yozishicha, yakkalanish subyektiv atrofdagi qurshovdan majburan uzilish, o'zgalardan jismoniy uzoqlashish. Agar yakkalanish tashqi tomondan namoyon bo'ladigan majburiyat bo'lsa, yo'g'izlik-ichki subyektiv kechinma. Tanholik esa vaqtinchalik yuzaga keladigan kommunikatsiyaning uzilishi va u jamiyatning bir qismi sifatidagi individning muayyan maqsadlarini amalga oshirishdagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Yolg'izlik-doimiy muloqotning buzilishi, insonning atrof-muhitdan og'riqli uzilishi, o'z olamga o'xshamasligini anglashdir. Mazkur tahlil fanga G.I.Kolesnikova tomonidan kiritilgan bo'lib, u yolg'izlikni ekzistensial mazmun-mohiyatdan yiroq bo'lgan og'riqli holat, deb ataydi, ya'ni olim yolg'izlik tushunchasiga semantik jihatdan ta'rif bergan.

Tadqiqotchilar yolg'izlik fenomenini tahlil qilishda ikkita tendensiyaning biri salbiy yo'nalishdagi, ikkinchisi ijobiy yo'nalishdagi yolg'izlikni ajratishadi. Inson turmush tarziga yolg'izlik hissingin ta'siri masalasi aniqlashtirish yolg'izlikni antinomik ko'rinishda tahlil qilishga imkon beradi, bir tomondan shaxsning destruktiv bosqichi sifatida, ikkinchi tomondan yaratuvchanlik sifatidagi o'z-o'zini anglash bosqichini namoyon qiladi. Qarashlardagi turli-tumanlik esa hozirgi kunda yolg'izlik fenomenologiyasi va psixologik mexanizmlarining yetarli darajada o'rganilmaganligidan dalolat beradi.

Tanholik tushunchasi tuzilishining tipologiyasini Golman 1) ijtimoiy ahamiyatli insonlar toifasining majburiy jismoniy yoki ijtimoiy yakkalanishi 2) tashqi aloqalarning ma'naviy takomillashuv maqsadidagi ongli chegarasi 3) g'am-g'ussa muloqotdagi ehtiyojning qoniqmasligi, tushunilmasligi, ruhiy va ma'naviy yakkalanishning mashaqqatli kechinmasining his qilinishi, deb ataydi.

Shunday qilib, tanholik inson tomonidan ongli ravishda o'z-o'zini takomillashtirish maqsadida kommunikativ aloqalarning chegaralanishi, ya'ni bunyodkor yolg'izlik deb atasak bo'ladi.

Yolg'izlik hissi yoshlar tasavvurida jamiyat bilan bog'liq ravishda tarkibiy qismlarga ajratiladigan, yoshlar tomonidan destruktiv mazmunda va psixologik disgarmoniya sifatida qaralmaydigan hodisadir. Ushbu hodisa zamonaviy jamiyatda ro'y berayotgan ijtimoiy-madaniy, texnologik xarakterdagi global o'zgarishlar sharoitida yangi hodisa deb baholanmoqda. Boshqa tomondan, insonning jamoaviy tabiati shaxsning o'zini o'zi takomillashtirishning ekzistensial asoslarini amalga oshirish imkoniyatlarining chegaralanganligidan salbiy kechinma ko'rinishida ifodalanmoqda.

Qadimgi grek falsafasida, biz deyarli yolg'izlik haqida bildirilgan fikrlarga duch kelmaymiz. G.V.Gegel, ellinlik ongini quyosh nuriga cho'mgan va issiqlikka to'la deya tavsiflaydi, hamda uni baxtsizlik ongi, so'ngra o'rta asr odamining zo'raki ongiga qarama-qarshi qo'yadi.

Platon ta'biriga ko'ra, haqiqatga, mehr va go'zallikka erishish sharti do'stlik sari yo'l olishdir. Aristotel ham o'zining etika haqidagi qarashlarida do'stlikning qadr-qimmatini to'g'risida yozadi, shu bilan birga individual rivojlanishning ahamiyatini ta'kidlab o'tadi.

Qadimgi yunonlar qanday qilib yolg'izlikdan qutulish lozim deya mulohaza yuritadilar va eng maqbul yo'l sifatida do'stlikni e'tirof etadilar. Platon va Aristotel uchun odamni, gullab, yashnayotgan makonsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Odamning baxtli hayot kechirishi, aql bilan tashkil etilgan jamiyat misolida yaqqol namoyon bo'ladi.

Agar epikurliklar odamning o'zining yaqin kishilariga bog'liqligini ta'kidlashgan bo'lsa, ayrim skeptiklar (shubhaga beriluvchi kishilar) ushbu xolatning doimiy va uzluksiz tarzda kechishini inkor etadilar.

Rivojlanishning o'rta asrdagi bosqichi yakunlanishi bilan odam faqat yagona Parvardigorga emas, balki universal jonzo (G.Gegel) sifatida odamning o'ziga, qavm (L.Feyerbax), sinfy ong (K.Marks) tushunchalariga murojaat qiladilar. Rennans davrining intixosida M.Montendan boshlab, odam shaxsiga nisbatan e'tiborli bo'lish muammosini ko'rsatish mumkin. So'ngra R.Dekart g'oyalarida metafizik yolg'izlik va shaxsiy sub'yektivlikni anglash ko'zga tashlanadi.

19 asr oxiriga kelib, yolg'izlikka – ekzistensial yondashuv paydo bo'ldi, unga muvofiq, odam o'zining mohiyatiga ko'ra yolg'izdir, shu asnoda g'arib va qo'rqqoqlikka moyildir. B.Paskal, S. Kerkegor, F.Nitssshelar ushbu yondashuv boshlovchilari sanaladi.

B.Paskalning fikricha, odam ma'nisiz turmush girdobiga tashlangan. Cheksizlik va yaydoq koinot qa'rida u dahshatga tushgan holda o'z yolg'izligi bilan to'qnash keladi. Tarki dunyo va boshqalardan yakkalanish – biz turmushimizning shartli va metafizik quvg'inga mahkum ekanligimizni anglab yetganimizdan so'ng, har birimizning qalbimizda og'riqli uyg'onadi.

F.Nitssshening ta'kidlab o'tishiga ko'ra, odam Parvardigorning irodasi tufayli bandalikni ado etgandan so'ng yolg'iz qoladi. O'zining «Zaratustra shunday degandi» asarida yozadi, «biz hammamiz va har birimiz alohida ravishda metafizik yolg'izlikka mahkummiz» [5].

Freyd o'zida cheksizlik, abadiyat va bepoyonlikni mujassamlashtirgan «ummoniy tuyg'u», haqida yozadi, bu differentsiallashmagan «Men»ning dastlabki ong shakli bo'lib, F.Nitssshening qarashlarida Men va olam tarzida birlashadi hamda uyg'unlashib ketadi.

Ushbu yo'nalishning yana bir vakili G.Sullivan yolg'izlikni odamning beshta asosiy ehtiyojlari qatoriga qo'shadi: ochlik, chanqoq, uyqu, rohatlanish va yolg'izlik. Yolg'izlik ijtimoiy birdamlik ehtiyojining teskari tomonini ko'rsatadi; u organizmning o'ziga xos tug'ma xususiyati hisoblanadi, rivojlanishning turli bosqichlarida har hil ko'rinishlarda ifodalanadi.

G.Sullivaning ko'rsatib o'tishicha, yolg'izlikning birmuncha yakunlangan va qo'rqinchli shaklini aynan o'smirlar boshdan kechiradilar. O'smirlarning kechinmalari uning o'zini tutishi, hatti-harakatlari va so'zlarida aks etadi, albatta ayrim tabiiy belgilar (temperament tipi) bundan mustasno.

Ko'plab tadqiqotchilar yolg'izlik hissi odamzot paydo bo'lgan davrdan buyon mavjud ekanligini ta'kidlaydilar. Ular bizning davr uchun tipik bo'lgan, yolg'izlikning bugungi kundagi tavsifiga bog'liq omillarni ajratib ko'rsatishadi:

Zamonaviy oila tuzilmasining o'zgarangligi;

Makonda yuqori sur'atdagi tezlik zarurati;

Diniy an'analarning zaiflashuvi;

Davlat va iqtisodiy tuzilmalarga nisbatan ishonchsizlik;

Zamonaviy jamiyatda yangi texnologiyalarning joriy etilishi[2].

Yolg'izlikni boshdan kechirishdagi umumiy jihat, ularning fikriga ko'ra o'z kuchiga ishonmaslik va shuning oqibatida o'zini keraksizdek his qilish, shaxsiy qarashlarning yetishmasligidir. Bu quyidagi fakt, ya'ni «bizning davrda yolg'izlikni faqat salbiy tomoni idrok etilishi»ni bildiradi [4].

D. Gev (D.Gaev) yolg'izlikni tevarakdagi olam bilan istalgan munosabatni o'rnatma olmaslik natijasida yuzaga keladigan qayg'u, g'am-anduh va hasrat, qo'msash kabi hissiy kechinma sifatida aniqlashtiradi[4].

Yolg'izlik hissigacha nisbatan asosli qarama-qarshilik uning fikricha, odamning o'zi bilan yakkama-yakka qolishidir. Gev yolg'izlikni turli darajalar nuqta-nazaridan ko'rib chiqqan xolda, uning ikkita asosiy ko'rinishini farqlaydi: ekzistensial va patologik (mashaqqatli).

Ekzistensial yolg'izlik (boshqalar tomonidan uni tushunmaslik) har qanday odam hayotining bir qismini tashkil etadi. O'zining alohida ekanligini anglash, o'ziga o'xshash shaxsni va hayot mazmunini qidirishni o'z ichiga oladi. Ekzistensial yolg'izlik har bir odamning o'ziga xos va noyob ekanligidan darak beradi.

Patologik (mashaqqatli) yolg'izlik boshqa odamlar hamda o'z-o'zi bilan surunkali tarqqoqlikni nazarda tutadi, ushbu xolat odamning o'zi uchun qadrli bo'lgan munosabatlarni o'rnatish va saqlash imkoniyatining yo'qligi yoki ehtiyojlarning qondirilmagligi (frustratsiya) tufayli yuzaga keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Eng keng qo'llaniladigan yolg'izlik shkalasi bir o'lchamli yondashuv doirasida D.Rassel va uning xodimlari L.Peplo hamda M.Ferguson tomonidan ishlab chiqildi. U 10 ta ijobiy, 10 ta salbiy mazmundagi banddan iborat. Metodika "Yolg'izlikni subyektiv his qilishni o'rganish metodikasi" (yolg'izlikni o'lchashning modifikatsiyalashtirilgan shkalasi) deb nomlanadi. Mazkur metodikani biz, yolg'izlikni subyektiv his qilayotgan o'smirlarda yolg'izlik fenomenini aniqlash maqsadida tadqiqotimizda qo'lladik. Tadqiqotdan ko'zlangan maqsad o'smirlarning o'rta va yuqori davri vakillari orqali ularda kechadigan yolg'izlik hissi, yolg'izlik fenomeni va uni keltirib chiqaruvchi omillarning o'zaro bog'liqligini o'rganishdan iborat. Buning uchun yuqorida keltirilgan umumta'lim maktablarining 7- va 9-sinf o'g'il bolalar va qizlarda eksperimentni amalga oshirdik. Eksperimentni amalga oshirishdan avval oldimizga qo'ygan maqsad, birinchidan, o'smirlarning o'rta va yuqori davrlarida yolg'izlikni boshdan kechishini o'rganish bo'lsa, ikkinchidan, o'smir qizlarda va o'smir o'g'il bolalarda qay tarzda kechishini, ular o'rtasidagi natijalar farqini tahlil qilishdan iborat edi.

Natijalar sifat jihatidan tahlil qilinganda, atrofdagilar bilan psixologik aloqalar darajasiga e'tibor berish kerak. "Yolg'izlik shkalasidan" kelib chiqib ushbu aloqaning uch o'lchamini baholash mumkin:

"Yaxshi ko'rishadi" – emotsional komponent.

"Tushunishadi" – kognitiv komponent.

"Qabul qilishadi" – ijtimoiy komponent.

Har bir o'lchamga mos keluvchi savollar miqdori va ballar yig'indisi teng emasligini hisobga olib, natijalar xolisligini ta'minlash maqsadida barcha o'lchamlar uchun o'rtacha arifmetik qiymatni hisoblab topish kerak.

Uchinchi o'lcham bo'yicha ballarning yuqoriligi "tashqi" psixologik aloqalar o'ziga xosligini belgilaydi va tashqi begonolashuvning mavjudligini aniqlash imkonini beradi.

Birinchi va ikkinchi o'lcham bo'yicha ballarning yuqoriligi "ichki" psixologik aloqalar o'ziga xosligini belgilaydi va ichki

begonolashuvning mavjudligini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga e'tiboringizni qaratamiz. 7-sinf o'g'il bolalarida 1-daraja – yolg'izlik hissining yuqori darajasi – 21,3%, 2-daraja – yolg'izlik hissining o'rta darajasi – 58,5%, 3-daraja – yolg'izlik hissining past darajasi – 20,2% namoyon bo'ldi. 7-sinf qiz bolalarida esa 1-daraja – yolg'izlik hissining yuqori darajasi – 21,4%, 2-daraja – yolg'izlik hissining o'rta darajasi – 59,4%, 3-daraja – yolg'izlik hissining past darajasi – 19,2% ko'rsatkichdagi natijani qayd etdi. Bunday o'smirlar ijtimoiy-psixologik aloqalarining kamligini kompensatsiyalashga va yolg'izlik hissini susaytirishga qodir.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, 16,1 % katta o'smirlarda yolg'izlikning yuqori darajasi aniqlandi. Bu davrda o'smirlarga kattalar tomonidan oldingidek ko'rsatiladigan iltifot, erkalashlar erish tuyuladi. Endi ular o'zlarini erkalab, silab-siyashlarini, «arzimagan narsalar» uchun kattalar tomonidan bildiriladigan olqishlarni «yoqtirmaydi». Endi ular atrofdagilarni hissiy qo'llab-quvvatlashlaridan holiroq bo'lishga, o'z muammolarini o'zlari shaxsan hal qilishga intiladilar.

Xulosa va takliflar. Yolg'izlik murakkab chuqur ichki kechinma sifatida namoyon bo'lib, unga moyillik ontogeneznning turli davrlarida boshqa emotsional jarayonlar kabi o'ziga xos rivojlanish dinamikaga ega bo'ladi. Tadqiqot ishimizda, jumladan, o'smirlarning turli bosqichlarida yolg'izlik hissini kechirishga moyillik xususiyatlari, bunda jins omilining ta'siri maxsus o'rganildi. Xulosa qilib aytganda ushbu tadqiqot yolg'izlik hodisasini tashqi kuzatiladigan hodisa sifatida emas, balki insonning ichki ruhiy holati sifatida ko'rib chiqish kerakligini ko'rsatadi. Yolg'izlikning haqiqiy sabablari tashqi omillar emas, masalan, yaqinlarini yo'qotish, shaxsning ijtimoiy deprevatsiyasi bo'lishi mumkin. Haqiqiy sabablar - bu insonning shaxsiy psixologik moyilligidir. Xuddi shu hodisa turli xil reaksiyalarni keltirib chiqarishi mumkin. Ba'zilar uchun bu ijtimoiy izolyatsiya mexanizmlarini ishga tushirishga olib kelsa, boshqalar uchun bu faqat ijtimoiy o'zaro ta'sir konstruksiyalarini kuchaytiradi.

ADABIYOTLAR

1. Адлер, А. Индивидуальная психология Текст. / А. Адлер // История зарубежной психологии, 30-60-е годы XX века. М., 1986. - 320 с
2. Асмолов, А. А. Культурно-историческая психология и конструирование миров Текст. / А. А. Асмолов. М.: Республика, 1996. - 360 с.
3. Бердяев, Н. А. Опыт философии одиночества и общения Текст. / Н. А. Бердяев. М.: Республика, 1993. - 390 с.
4. Пузанова Ж.В. Проблема одиночества (социологический аспект) – М.: Изд-во РУДН, 1998. – с. 58.
5. Халфина М.Л. Одиночество. Дела семейные... - Томск, 1986.

Abrorbek MO'MINOV,
O'zDJTSU dotsenti, PhD
E-mail: abrorbek10.03.90@gmail.com

O'zDJTSU professori Sh.Pavlov taqrizi asosida

MALAKALI BURCHAK O'YINCHILARNING HUJUMDAGI TEXNIK HARAKATLARINI TAHLIL QILISH

Annotatsiya

Mazkur ish bo'yicha yuqori malakali gandbolchilarni tayyorlash, burchak o'yinchilarining texnik-taktik tayyorgarligini oshirish, o'yinchilarning yo'nalishli yugurish tezligi, shuningdek, ularning jismoniy tayyorgarligini oshirish uslubiyati orqali tadqiqot ishlari olib borilgan.

Kalit so'zlar: Yuqori malakali gandbolchilarni, texnik-taktik, burchak o'yinchilari, vosita va usullar, darvozaga to'p otish aniqligini, anketa so'rovnomasi.

АНАЛИЗ АТАКУЮЩИХ ТЕХНИЧЕСКИХ ДВИЖЕНИЙ ОПЫТНЫХ УГЛОВЫХ ИГРОКОВ

Аннотация

В данной работе проведено исследование метода подготовки высококвалифицированных гандболистов, улучшения технико-тактической подготовки угловых игроков, скорости направленного бега игроков, а также улучшения их физической подготовленности.

Ключевые слова: Гандболисты высокой квалификации, технико-тактические, угловые игроки, средства и методы, точность броска по воротам, анкета.

ANALYSIS OF ATTACKING TECHNICAL MOVEMENTS OF EXPERIENCED CORNER PLAYERS

Annotation

In this work, a study was conducted of the method of training highly qualified handball players, improving the technical and tactical training of corner players, the speed of the players' directed running, as well as improving their physical fitness.

Key words: Highly qualified handball players, technical and tactical, corner players, means and methods, accuracy of shots on goal, questionnaire.

Mavzuning dolzarbligi va zarurati. Dunyoning ko'plab mamlakatlarida sog'lom avlodni tarbiyalash, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish hamda mamlakat aholisi salomatligini yaxshilash masalalari ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib kelmoqda. Inson salomatligini saqlashda barcha sport turlari kabi sport o'yinlaridan gandbolning o'rni o'z ahamiyatini yuqori darajada kab etib kelmoqda. Tadqiqotchilar olib borgan izlanishlari natijasida gandbol sport turi ommaviylikini oshirish orqali yuqori malakali sportchilarning o'yin davomida texnik hamda taktik tayyorgarligini zamonaviy uslublar orqali takomillashtirish ta'kidlanmoqda. Ayniqsa, musobaqa davrida burchak o'yinchilarining taktik salohiyatini oshirish, mashg'ulotlar jarayonini tashkil qilishda o'yin natijasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, burchak o'yinchilarining darvozaga to'p otish aniqligini takomillashtirish, musobaqa davrida burchak o'yinchilarining hujum texnik-taktik harakatlarini oshirish yo'llarini inobatga olgan holda mashg'ulotlar jarayonini rejalashtirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Hozirda yuqori malakali gandbolchilarni tayyorlash, burchak o'yinchilarining texnik-taktik tayyorgarligini oshirish, o'yinchilarning yo'nalishli yugurish tezligi, shuningdek, ularning jismoniy tayyorgarligini oshirish orqali o'yin samaradorligini yaxshilash asosiy muammolardan hisoblanadi. Mavzuga oid ilmiy-metodik adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, respublikamizning qator olimlari Sh.K.Pavlov, J.A.Akramov, F.A.Abduraxmanov, R.I.Isroilov, X.M.Xabibjonova, A.Sh.Muminov, Sh.F.Tulaganovlar tomonidan gandbolda tezkor-kuch sifatlarini o'quv mashg'ulotlarida o'rganish, muvozanat saqlash turg'unligi, vaqt-oraliqni farqlash va to'p otish aniqligini ixtisoslashtirilgan mashqlar yordamida takomillashtirish, maxsus kuch va koordinatsion tayyorgarlikning zamonaviy tizimi holatini baholash uslubiyati masalalari tadqiq qilingan [3].

Xorijiy yetakchi olimlarning J.Bens, P.Eigenmann, B.Billater, H.Hoppeler, C. Garsia, C. Bataillonlar ta'kidlashicha, an'anaviy standart mashqlar va maxsus tanlangan yordamchi o'yinlar orqali texnik-taktik harakatlar va jismoniy sifatlarini oshirishga xarakter qilib ularni o'yin davomidagi texnik-taktik harakatlarini samarali bo'lishida, jamoaning burchak o'yinchilarini musobaqa faoliyatidagi natijalarini o'zgartirishga erishiladi [1].

Yuqorida keltirib o'tilgan ma'lumotlarga tayangan holda, malakali burchak o'yinchilarni musobaqa oldi davrida texnik taktik tayyorgarligini optimallashtirish, ularning darvozaga top otish aniqligini takomillashtirish muvozanat saqlash turg'unligi o'ta dolzarb

va muhim hisoblanadi. Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkinki, tadqiqot oldiga qo'yilgan muammo tanlangan mavzuning dolzarbligini aniqlab beradi. To'g'ri yo'naltirilgan mashg'ulotlar natijasida ya'ni burchak o'yinchilarning texnik-taktik tayyorgarligini oshirishga qaratilgan an'anaviy standart mashqlar va o'quv mashg'ulot o'yini yordamida takomillashtiriladi. Soha mutaxassislari tomonidan musobaqa faoliyatida texnik-taktik harakatlar nazorat qilinganda, o'quv mashg'ulotlarda o'z samarasini berishini ta'kidlab o'tishgan. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, hozirgi kunda ushbu masala dolzarbligicha qolmoqda, hamda ushbu yo'nalish bo'yicha tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Tadqiqotning maqsadi burchak bo'ylab o'ynaydigan gandbolchilarning, texnik-taktik tayyorgarligini tahlil qilishdan iborat Tadqiqotning vazifalari:

Respublikamizda mavjud va xorijiy ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili qilish.

Malakali burchak amplusida o'ynaydigan gandbolchilar bilan anketa so'rovnomasi o'tqazish.

Musobaqalar jarayonida pedagogik kuzatuv olib borish.

Tadqiqotning obyekti sifatida O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetining "O'ZDJTSU" terma jamoasining malakali gandbolchi-talabalar bilan olib boriladigan mashg'ulot jarayoni tanlab olingan.

Tadqiqotning predmetini "O'ZDJTSU" terma jamoasi burchak o'yinchilarining texnik-taktik tayyorgarligini oshirish uchun ishlab chiqilgan mashg'ulot dasturini vosita va usullari tashkil qiladi.

Gandbolchilarning hujum harakatlarining xar xil turlari, shakllari va ko'rsatkich samaradorligi hisobga olingan. Burchak amplus o'yinchilarining hujum natijasining yakunlanishi darvozaga to'p kiritish imkoniyati me'yor bo'lib hizmat qiladi. Bunda hujum uchun vaqt raqiblarga o'tgan vaqtgacha hisoblanadi. To'pni darvozaga otish va to'pni yo'qotishga o'xshash texnik usullar hujum qilish sifati tariqasida foydalanildi.

Musobaqa faoliyatini sifatli baholash, o'yinda samarali va samarasiz bajarilgan usullar bilan aniqlash ko'zda tutilgan. Shu maqsad bilan ijobiy va salbiy harakatlar farqi to'g'risida chegara belgilandi. Ijobiy harakatlar soniga quyidagilar kiritildi: to'pni olib ko'yish, to'pni to'g'ri uzatish, natijali to'p otishlar, golga olib keluvchi to'p uzatish va 7 metrli jarima to'p otishga imkon yaratish, raqibni ikki: daqiqa o'yindan chetlatish, to'p otishni bajaruvchi raqibga chiqish va uni "bog'lab" qo'yish, to'p otuvchi raqib o'yinchisiga har xil holatda (yuqoridan, yondan, pastdan) to'siq

qo'yish. Salbiy harakatlar jumlasiga quyidagilar kiritildi: to'pni olib qo'yishdagi xato, 2 daqiqa o'yindan chetlatilish, 7 metrli jarima to'p otishga imkon berish va boshqalar kiritildi.

Biz oldimizga qo'ygan maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun 2024 yil O'zbekiston chempionati II turida, "O'ZDJTSU" jamoasi burchak o'yinchilarining hujumdagi texnik-taktik harakatlarini o'rganib chiqdik hamda samaradorligini nazorat qildik, burchak o'yinchilarining texnik-taktik tayyorgarligini 1-jadval

Malakali gandbolchilar va murabbiylar uchun mashg'ulot jarayoniga doir anketa so'rovnomalari

№	Anketa savollari	Javoblar							
		M – n=25				S – n=25			
		Ha		Yo'q		Ha		Yo'q	
son	%	son	%	son	%	son	%		
1.	Burchak o'yinchilarini tanlab olishda ularning model ko'rsatkichlari inobatga olinadimi?	20	80	5	20	14	70	11	30
2.	Burchak o'yinchilarida tayyorlashda individual mashq uslubiyatidan foydalaniladimi ?	15	60	10	40	10	40	15	60
3.	Burchak o'yinchilarida o'naqay yoki chapaqaylik axamiyati bormi ?	20	80	5	20	10	40	15	60
4.	Sizlar bilan murabbiylaringiz "amplua" bo'yicha individual ishlaydimi ?	20	80	5	20	11	42	14	58
5.	Burchak o'yinchilarining to'p otishda muvozanatini saqlash mashqlari mavjudmi ?	25	100	-	-	14	70	11	30
6.	Burchak o'yinchilari bilan akrobatik mashqlardan foydalaniladimi ?	20	80	5	20	15	60	10	40
7.	Mashg'ulotlarda to'psiz va to'p bilan mashqlar qo'llaniladimi ?	15	60	10	40	10	40	15	60
8.	Mashg'ulotlarda burchak o'yinchisini tayyorlashda maxsus vositalardan foydalaniladimi ?	25	100	-	-	20	80	5	20
9.	Burchak o'yinchilarining texnik tayyorgarligini samaradorligi testlar orqali nazorat qilinadimi ?	10	40	15	60	12	45	13	55
10.	Mashg'ulotlarda harakatlanmaydigan uskunalaridan foydalaniladimi ?	25	100	-	-	25	100	-	-

Quyida anketa so'rovnomadan ma'lum bo'ldiki, aynan burchak o'yinchilarini tanlab olishda ularning model ko'rsatkichlari inobatga olinadimi? Deb berilgan savolimizga murabbiylar tomonidan 80% "ha" deb javob berishgan bo'lsa, atiga 20% murabbiylar "yo'q" deb izoh qoldirishgan.

Xuddi shu anketa so'rovnomani malakali gandbolchilar tomonidan 70% yoqlab "ha" deb javob berishgan bo'lsa, atiga 30% malakali gandbolchilar "yo'q" deb javob berishdi.

Yana shu kabi "Burchak o'yinchilarida tayyorlashda individual mashq uslubiyatidan foydalaniladimi?" degan anketa so'rovimizga murabbiylar tomonidan 60% "ha" deb javob berishgan bo'lsa 40% murabbiylar "yo'q" deb javob berishgan, shu anketa so'rovnomani malakali gandbolchilar 40% "ha" deb javob berishgan bo'lsa 60% malakali gandbolchilar "yo'q" deb izoh qoldirishgan.

Keyingi shu kabi "Burchak o'yinchilarida o'naqay yoki chapaqaylik axamiyati bormi?" degan mazmundagi anketa so'rovimizga murabbiylar tomonidan 80% "ha" deb javob berishgan bo'lsa, atiga 20% murabbiylar "yo'q" deyishgan bo'lsa, shu anketa so'rovnomani malakali gandbolchilar 40% yoqlab "ha" deb javob berishgan bo'lsa 60% malakali gandbolchilar "yo'q" deb javob qoldirishgan.

"Sizlar bilan murabbiylaringiz "amplua" bo'yicha individual ishlaydimi?" degan mazmundagi anketa so'rovimizga murabbiylar

Tadqiqot natijalari va ularning muxokamasi.

2-jadval

Pedagogik tajriba boshida nazorat (n=24) va tajriba (n=24) guruhlariga mansub "O'ZDJTSU" terma jamoasining gandbolchilarini o'yin davomida turli hujum harakatlari bo'yicha qayd etilgan natijalari

Test	Nazorat guruhi			Tajriba guruhi			AF	NF	t	P
	\bar{X}	σ	V, %	\bar{X}	σ	V, %				
To'p uzatish1	198,34	24,94	12,57	195,04	25,29	12,97	3,30	1,66	0,46	>0,6
To'p uzatish2	118,42	13,71	11,58	116,91	14,01	11,98	1,51	1,28	0,38	>0,7
Jami	316,76	37,63	11,88	311,95	38,89	12,47	4,81	1,52	0,44	>0,6
Darvozaga to'p otish1	28,44	3,01	10,58	29,03	3,18	10,95	0,59	2,07	0,66	>0,5
Darvozaga to'p otish2	25,37	2,94	11,59	25,82	3,09	11,97	0,45	1,77	0,52	>0,6
Jami	53,81	5,68	10,56	54,85	6,02	10,98	1,04	1,93	0,62	>0,5
Aldab o'tish1	7,74	0,90	11,59	7,53	0,90	11,95	0,21	2,71	0,81	>0,4
Aldab o'tish2	5,68	0,71	12,57	5,56	0,72	12,99	0,12	2,11	0,58	>0,5
Jami	13,42	1,59	11,85	13,09	1,64	12,53	0,33	2,46	0,71	>0,4

Izoh: 1 taym, 2 2-taym, AF-absolyut farq, NF-nisbiy farq (foizlarda).

Aynan sport o'yinlarida texnik-taktik tayyorgarlik darajasini, o'yinchilar harakatini baholash uchun, to'p uzatish, darvozaga to'p

solishtirish maqsadida ushbu turda ishtirok etgan, Olmaliqning "OTMK", Andijonning "Andijon OZK", Xorazmning "UrDU" jamoalarining burchak o'yinchilarini hujum texnik-taktik harakatlari nazorat qilindi. Maxsus murabbiylar va sportchilar uchun tuzilgan 10 ta savoldan iborat (1-jadvalga qarang), anketa so'rovnoma tayyorlandi. Tadqiqotdan oldin malakali gandbolchi va murabbiylardan anketa so'rovnomalari o'tkazildi (n=25).

tomonidan 80% "ha" deb javob berishgan bo'lsa, atiga 20% murabbiylar "yo'q" deyishgan bo'lsa, shu anketa so'rovnomani malakali gandbolchilar 42% yoqlab "ha" deb javob berishgan bo'lsa 58% malakali gandbolchilar "yo'q" deb javob qoldirishgan.

Keyingi shu kabi "Mashg'ulotlarda burchak o'yinchisini tayyorlashda maxsus vositalardan foydalaniladimi?" degan mazmundagi anketa so'rovimizga murabbiylar tomonidan 100% "ha" deb javob berishgan bo'lsa, shu anketa so'rovnomani malakali gandbolchilar 80% yoqlab "ha" deb javob berishgan bo'lsa 20% malakali gandbolchilar "yo'q" deb javob qoldirishgan. Keyingi shu kabi "Burchak o'yinchilarining texnik tayyorgarligini samaradorligi testlar orqali nazorat qilinadimi?" degan mazmundagi anketa so'rovimizga murabbiylar tomonidan 40% "ha" deb javob berishgan bo'lsa, atiga 60% murabbiylar "yo'q" deyishgan bo'lsa, shu anketa so'rovnomani malakali gandbolchilar 45% yoqlab "ha" deb javob berishgan bo'lsa 55% malakali gandbolchilar "yo'q" deb javob qoldirishgan. Oxirgi shu kabi "Mashg'ulotlarda harakatlanmaydigan uskunalaridan foydalaniladimi?" degan mazmundagi anketa so'rovimizga murabbiylar tomonidan 100% "ha" deb javob berishgan bo'lsa, shu anketa so'rovnomani malakali gandbolchilar 100% yoqlab "ha" deb izoh qoldirishgan. So'rovnomadan so'ng gandbolchilarning tadqiqot boshida ham nazorat guruhidan, ham tajriba guruhlari uchun tanlangan testlar orqali natijalari olindi (2-jadvalga qarang).

otishlar soni (har bir taym bo'yicha) musobaqa tahliliga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Yuqorida berilgan jadval asosida (2-jadvalga qarang)

“O’ZDJTSU” terma jamoasi gandbolchilarining o’yin davomida pedagogik tajriba boshida to’p uzatish mashqida NG da $\bar{X} = 198,34$ ni, TG da $\bar{X} = 195,04$ ni, nisbiy farq 1,66 %, $t = 0,46$, $P > 0,6$ ni tashkil qilgan bo’lsa, to’p uzatish2 mashqida NG da $\bar{X} = 118,42$ ni, TG da $\bar{X} = 116,91$ ni, nisbiy farq 1,28 %, $t = 0,38$, $P > 0,7$ ni tashkil qildi. Jami NG da 316,76 ni, TG da $\bar{X} = 311,95$ ni, nisbiy farq 1,52%, $t = 0,44$, $P > 0,6$ ni tashkil qilgan bo’lsa tashkil qildi.

Shu bilan birga o’yin davomida darvozaga to’p otish1NG da $\bar{X} = 28,44$ ni, TG da $\bar{X} = 29,03$ ni, nisbiy farq 2,07%, $t = 0,66$, $P > 0,5$ ni

tashkil qilgan bo’lsa, darvozaga to’p otish2 mashqida NG da $\bar{X} = 25,37$ ni, TG da $\bar{X} = 25,82$ ni, nisbiy farq 1,77%, $t = 0,52$, $P > 0,6$ ni tashkil qildi. Jami NG da 316,76 ni, TG da $\bar{X} = 311,95$ ni, nisbiy farq 1,52%, $t = 0,44$, $P = > 0,6$ ni tashkil qilgan bo’lsa tashkil qildi. Jami NG da 53,81ni, TG da $\bar{X} = 54,85$ ni, nisbiy farq 1,93 %, $t = 0,62$, $P > 0,5$ ni tashkil qilgan bo’lsa tashkil qildi.

3-jadval

Pedagogik tajriba boshida nazorat (n=24) va tajriba (n=24) guruhlariga mansub “O’ZDJTSU” terma jamoasi gandbolchilarining o’yin davomidagi hujumlar sonini 10 daqiqalik oraliqlar kesimida qayd etilgan natijalilari

Test	Nazorat guruhi			Tajriba guruhi			AF	NF	t	P
	\bar{X}	σ	V, %	\bar{X}	σ	V, %				
1-10 daqiqa	12,48	1,57	12,58	12,16	1,57	12,94	0,32	2,56	0,71	>0,4
11-20 daqiqa	10,35	1,51	14,59	10,15	1,52	14,95	0,20	1,93	0,46	>0,6
21-30 daqiqa	13,62	1,85	13,58	13,92	1,94	13,97	0,30	2,20	0,55	>0,5
Jami (1-30)	36,45	4,87	13,36	36,23	4,96	13,69	0,22	0,60	0,16	>0,8
31-40 daqiqa	9,43	1,19	12,59	9,73	1,26	12,97	0,30	3,18	0,85	>0,3
41-50 daqiqa	11,35	1,54	13,57	11,08	1,55	13,99	0,27	2,38	0,61	>0,5
51-60 daqiqa	8,74	1,27	14,58	9,05	1,36	14,97	0,31	3,55	0,82	>0,4
Jami (31-60)	29,52	3,94	13,35	29,86	4,12	13,80	0,34	1,15	0,29	>0,7
Umumiy	65,97	8,92	13,52	66,09	9,07	13,72	0,12	0,18	0,05	>0,8

Izoh: AF-absolyut farq, NF-nisbiy farq (foizlarda).

Gandbolda texnika bilan taktika bir-biriga chambarchas bog’lanib ketgan bo’ladi. O’yin davomida to’pni kimga va qanday uzatishni, raqibni dog’da qoldirish usuli, to’p bilan himoyani yorib o’tishni ishlatish kerak yoki to’pni sherigiga uzatish ma’qulmi, darvozaga qaysi paytda to’p otishni hal qilayotgan o’yinchi taktik tafakkuridan foydalaniladi, qilmoqchi bo’lgan harakatini amalga oshirilayotganda esa u texnik mahoratini namoyish qiladi.

Aynan taym oraliqlarida (10 daqiqalik kesim) NG va TG o’yinchilarining hujumlar soni tadqiqot davomida o’rganilib chiqildi.

O’yin davomida jami hujumlar (1-30 daqiqada) soni NG da $\bar{X} = 36,45$ ta, TG da $\bar{X} = 36,23$ ta, nisbiy farq 0,60%, $t = 0,66$, $P > 0,3$ ni tashkil qildi. Hujum o’yinni hal qiluvchi omildir, ya’ni muvaffaqiyat qozonish ko’pincha uning oxirgi natijasiga bog’liq bo’ladi. Yarim to’liq o’yin davomidajami hujumlar (31-60 daqiqada)

soni NG da $\bar{X} = 29,52$ ta, TG da $\bar{X} = 29,86$ ta, nisbiy farq 1,15%, $t = 0,29$ ni, $P > 0,7$ ni natija bilan qayd etildi. Texnika o’yinchining taktik rejalarini amalga oshirish vositasi bo’lib xizmat qiladi. Texnik tayyorgarlik a’lo darajada bo’lsagina xilma-xil taktik harakatlarni bajarish mumkin.

Xulosa. Zamonaviy gandbol adabiyotida texnika va taktika individual tayyorgarlik o’zaro bog’liq hamda o’yin fazalarida deyarli har doim birgalikda amalga oshiriladi. O’zaro bog’liqlikning muhim nuqtasi gandbolchilarning usul va uslublarini, jamoa harakatlarida eng samara keltiradigan o’yin fazalarini qo’llash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Musobaqa davrida hujumda taktika rejalarini tashkil etish debyutlar majburiy hisoblanadi, debyutlarning davomiylik hujum zonasining ma’lum bir hududida raqamli afzalliklarini yaratish sxemasining klassik variantlariga qanchalik yaqin bo’lsa, shuncha samarali hamda muvaffaqiyatli hujum uchun saralanishga ega bo’ladi. Musobaqa davrida burchak o’yinchilarining hujum texnik-taktik harakatlarini muvofiqlikda amalga oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Burchak o’yinchilarining hujum texnik-taktik harakatlarini samaradorligini oshirishda musobaqa jarayonida qarshi qilish rejasi takomillashtirildi. Burchak o’yinchilarining individual texnik-taktik harakatlarga o’rgatish o’yinni olib borish uchun zarur bo’lgan texnik usullar majmuasini o’zlashtirish jarayonida amalga oshiriladi, bunda nafaqat usullarni bajarish texnikasiga balki, texnik usulning aniq, tez va o’z vaqtida bajarilishiga tashqi ta’sirni boshqarish, musobaqadagi vaziyatlarni tahlil qilish orqali burchak o’yinchilarining teznik-taktik harakatlarini avtomatlashishiga erishiladi.

ADABIYOTLAR

- Garcia J.A., Sabido R., Barbado D., Moreno F.J. Analysis of the relation between throwing speed and throwing accuracy in team handball according to instruction. // European Journal of Sport Science. 2013, vol.13 (2), pp. 149-154. doi: 10.1080/17461391.2011.606835.
- Исроилов Р.И., Хабибжонова Х.М. Гандболда бурчак ўйинчиларнинг мусобака фаолиятидаги хужум техник –тактик ҳаракатлари таҳлили. Фан-спортга илмий назарий журнал. 2018. №1. – Б. 50-55.
- Мўминов А.Ш. «Малакали гандболчиларда махсус машқларни қўллаш асосида техник тайёргарлигини такомиллаштириш услубияти» // автореф. дис....педагогика фанлари (PhD) бўйича. – Чирчик. 2023. – 60 б.
- Мўминов А.Ш. Спорт педагогик махоратини ошириш (Гандбол) / Ўқув қўлланма, “ILMIY TEXNIKA AXBOROT – PRESS NASHRIYOTI”, 2021. – 244 с.
- Мўминов А.Ш. Точность дифференцировки пространственно- временных отношений по данным РДО у гандболистов до и после вестибулярной нагрузки на разных этапах годичного цикла подготовки. ФАН-СПОРТГА илмий назарий журнал. 2021. 5 сон. Б. 69-71.
- Мўминов А.Ш. Турли малакали ганд-болчиларнинг чакконлик сифати кўрсаткичларини тахлилий ўрганиш. “ФАН-СПОРТГА” илмий назарий журнал 2021. 1 сон. Б. 23-25.
- Набиев Т.Э. // Учебное пособие Организация и судейство соревнований по гандболу, Т.: 2020. - 239 с.
- Павлов Ш.К., Абдалимов О.Х., Юсупова З.Е. “Гандбол назарияси ва услубияти” дарслик. Тошкент, 2017. – Б. 214-216.
- Тулаганов Ш.Ф. «Комплексная система подготовки квалифицированных гандболистов с учетом игрового амплуа на этапе становления спортивного мастерства» // автореф. дис....педагогика фанлари (PhD) бўйича. – Чирчик. 2022. – 60 б.
- Тулаганов Ш.Ф., Рахманова М.М., Кариева Р.Р. “Спорт ва ҳаракатли ўйинлар (ГАНДБОЛ). Дарслик. Тошкент – 2020. – Б. 182-184.

Fotima MURATOVA,
Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti o'qituvchisi
E-mail: narmuhammadovnaad@gmail.ru

Ma'mun universiteti professori, ps.f.d. D.Urazbayeva taqrizi asosida

THE VIEWS OF ANCIENT GREEK AND EASTERN THINKERS ON THE NEED TO STUDY THE QUALITIES OF A STUDENT'S POSITION IN THE FIELD OF PSYCHOLOGY

Annotation

Activity is the main object of research as an attribute of a person, and activity is defined as "vital-functional higher abilities that provide (or do not provide) the opportunity to be a subject" [2]. Specific forms of functioning as social-psychological characteristics of a person are initiative and responsibility. Activity is a systematic quality of a person, which includes different directions, different life experiences, summarizes certain life strategies. In this sense, activity is described as a subject of a person's life path. As a result of studying the life path, its 3 interrelated structures are determined: life position, life line and life meaning [3]. Therefore, as the formation of the student's position is based on his activities, results and experiences, it is important to form a sense of responsibility in them and develop initiative in the effective organization of his activities.

Key words: Activity, life position, strategy, intelligence, emotion, semantic field, reflex, professional field, empirical.

ВЗГЛЯДЫ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ И ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ НА НЕОБХОДИМОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ КАЧЕСТВ ПОЗИЦИИ СТУДЕНТА В ОБЛАСТИ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

Активность является основным объектом исследования как признака личности, а активность определяется как «жизненно-функциональные высшие способности, обеспечивающие (или не обеспечивающие) возможность быть субъектом» [2]. Специфическими формами функционирования как социально-психологическими характеристиками личности являются инициатива и ответственность. Активность – системное качество человека, включающее в себя разные направления, различный жизненный опыт, обобщающее определенные жизненные стратегии. В этом смысле деятельность описывается как предмет жизненного пути человека. В результате изучения жизненного пути определяются 3 его взаимосвязанные структуры: жизненная позиция, линия жизни и смысл жизни [3]. Поэтому, поскольку формирование позиции студента базируется на его деятельности, результатах и опыте, важно формировать у них чувство ответственности и развивать инициативу в эффективной организации его деятельности.

Ключевые слова: Деятельность, жизненная позиция, стратегия, интеллект, эмоция, смысловое поле, рефлекс, профессиональное поле, эмпирическое.

TALABALIK POZITSIYASINI SHAKLLANISHIDA SHAXSIY VA KASBIY SIFATLARINING O'ZARO BOG'LIQLIGI TAHLILI

Аннотация

Faoliyat shaxsning atributi sifatida tadqiqotning asosiy obyekti bo'lib, faoliyat "subyekt bo'lish imkoniyatini ta'minlaydigan (yoki bermaydigan) hayotiy-funksional yuqori qobiliyatlar" deb ta'riflanadi [2]. Shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari sifatida faoliyat ko'rsatishning o'ziga xos shakllari tashabbuskorlik va mas'uliyatdir. Faoliyat - bu insonning tizimli sifati bo'lib, u turli yo'nalishlarni, turli xil hayotiy tajribalarni o'z ichiga oladi, muayyan hayotiy strategiyalarni umumlashtiradi. Shu ma'noda faoliyat shaxs hayot yo'lining subyekti sifatida tavsiflanadi. Hayot yo'lini o'rganish natijasida uning 3 ta o'zaro bog'liq tuzilmalari aniqlanadi: hayot pozitsiyasi, hayot chizig'i va hayot ma'nosi [3]. Demak, talaba pozitsiyasining shakllanishi uning faoliyati, harakat natijalasi va tajribalariga asoslanar ekan, ularda mas'uliyat hissini shakllantirish va faoliyatini samarali tashkil qilinishida tashabbuskorlik xususiyatini rivojlantirish ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: Faoliyat, hayot pozitsiyasi, strategiya, intellekt, emotsiya, semantik soha, refleks, kasbiy soha, empirik.

Kirish. Jahonda insonning o'z imkoniyatlaridan samarali foydalanishi, biror faoliyatga qat'iyat bilan kirishishi, qiyinchilik va to'siqlarga qaramasdan mazkur ishni amalga oshirishda shijoat ko'rsatishi, tirishqoqlik va tashabbuskorlik namoyon etishi muvaffaqiyatli faoliyat garovi bo'lib qolmoqda. Psixologiya sohasida talaba shaxsi tushunchasi kishilik jamiyatining ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixologik taraqqiyo-tining har bir bosqichida muayyan darajada o'rganilgan. Chunki taraqqiyotning har bir davri uchun shaxs kamoloti alohida ahamiyat kasb etgan, uning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan irodaviy sifatlar, ularning turmushdagi o'rni qat'iy ta'kidlangan. Jamiyat farovonligini harakatlantiruvchi kuchi sifatida shaxsning yuksak darajada ulug'lanishi va baholanishi unga nisbatan diqqat-e'tibor sira

pasaymagan. Shuning uchun talaba shaxsi va psixologiya fanlarining tadqiqot predmetida puxta o'rin egallaganligi uning dolzarb mavzu ekanligini bildiradi. Hozirgi davrda mamlakatimizda barkamol avlod shakllanishiga munosabat davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligi tufayli mazkur muammo keng ko'lamda tadqiq qilinishga loyiq.

Shuningdek, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan ishlab chiqilgan 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasidam xalqimizni har tomonlama sog'lom va barkamol ruhda tarbiyalash, yoshlarning o'z ijodiy va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarishi, mamlakatimiz yigit-qizlarini XXI asr talabalariga to'liq javob beradigan irodasi mustahkam shaxslar etib voyaga yetkazish uchun zarur

shart-sharoitlar va imkoniyatlarni yaratish bo'yicha keng ko'lamli aniq yo'nalgan chora-tadbirlarni amalga oshirishga e'tibor qaratilgan.[1]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotchi Gadamerning fikricha, voqelik nafaqat nazariy jihatdan ilmiy vositalar bilan idrok etiladi, balki inson tomonidan amaliy jihatdan ham "boshdan kechiriladi". Shuning uchun u ko'pincha bilim haqida emas, balki dunyo tajribasi haqida gapiradi [6]. Shunga asoslangan holda aytish mumkinki, talabalik pozitsiyasi shakllanishiga faqat uning olgan nazariy bilim vosiyasi emas, balki atrof-muhit ta'sirida shakllangan idrok savitisi ham dolzarb masala hisoblanadi.

Gadamerning fikriga ko'ra, bilimning mohiyati shundaki, u nafaqat to'g'ri hukm chiqaradi, balki ayni paytda noto'g'ri hukmni ham tanlaydi. Chunki, bilish shu narsani anglatadiki, savollar orqali qarama-qarshiliklar qamrab olinishi ta'kidlanadi[7]. Demak, pozitsiya shakllanishida hukmlarning qabul qilinishi va shu asosda faoliyatni tashkil qilinishi tajribalardan o'tadi lozim bo'lganda qayta tuzatiladi.

S.I. Gessen esa o'z qarashlarida ilmiy axborotga bo'lgan ehtiyoj mavjudligini tahlil qilib, «Ilmiy bilish usulini faqat ma'lumotlarga bog'liq holda o'zlashtirilishi mumkinligi va ular orqali mavhumlik yo'qolishini bildiradi [8]. Tadqiqotchi nuqtai nazaricha, zamonaviy ilmiy savodxonlik asosida talabada hodisalarni ilmiy tushuntirish, ilmiy tadqiqot jarayonlarini tavsiflash va baholash, muammolarni ilmiy hal etish yo'llarini mustaqil taklif qila bilish, ilmiy xulosalar chiqarish kompetensiyasiga ega bo'lishligi ta'kidlanadi [9]. Shunga asosan, talaba pozitsiyasini rivojlantirishda asosiy vazifalar ularni ilmiy asoslangan bilim bilan qurollantirish va baholashga o'rgatish ahamiyati yanada ortishi muhimligi aniqlandi.

Olim K.Yaspers fikricha, inson ilk marta aniq fikrlash uchun uyg'onadi, to'g'ridan-to'g'ri empirik tajribaga ishonchsizlik paydo bo'lishi mumkin, shuningdek, dunyoga va boshqa odamlarga bo'lgan munosabatini ratsionalizatsiya qiladi. Uning so'zlariga ko'ra, individning oldingi vaqt bilan aloqasini yangilash va o'zining "asligiga qaytish"ini ta'minlash, doimo yo'qolgan va qayta tiklangan haqiqat uchun yangi "shifrlarni" topish kerakligini aytadi[16]. Bu fikrga asoslangan holda aytish mumkinki, talaba pozitsiyasini ijobiy rivojlantirish orqali uning qobiliyatlarini yuzaga chiqarish, motivatsiya orqali fikriy rivojlantirish va aqliy salohiyat asnosida yetuk mutaxassis sifatida shakllantirish mumkin.

N.G.Alekseev ilmiy qarashlarida muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmasiga ega bo'lish, vaziyatga to'g'ri yondashuvda refleksiv muammoni shakllantirish ahamiyatiga alohida e'tibor qaratadi [4]. Demak, talabalarda ilmiy vazifalarni hal qilish, talabalik pozitsiyasi orqali amaliy faoliyatda muvaffaqiyatga erishishda refleksiv xususiyatlar ham ahamiyat kasb etishi mumkin ekan.

B.S. Bratus esa, asosan, shaxsning semantik sohasini o'rganish, semantik shakllanish faoliyati, o'z-o'zini hurmat qilish strukturasi tahlil qilish, intilishlar darajasi dinamikasi, real va o'zaro munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq umumiy psixologik muammolarni ishlab chiqqan[5]. Demak, talabalik faoliyatida uning shakllanishi munosabatlar tizimiga bog'liq ekan, o'ziga nisbatan baholash tizimi, maqsadlarning shakllanishi talabalik pozitsiyasiga ta'sir qilganligi sababli barcha talabalar ham muvaffaqiyatga erisha olmas ekan. Shu asosda talabalik pozitsiyasi shakllanishini diagnostika qilish va mavjud kamchiliklarni korreksiyalash tadqiqot vazifalarimizda belgilangan.

V.I. Slobodchikov nazariyasiga ko'ra, inson ontogeneza subyektivlikning turli jihatlari shakllanadi, tashqi

dunyo bilan yangi munosabatlarga kirishida shaxs o'zining individualligi chegarasidan tashqariga, umuminsoniy hayotiy ma'nolar sohasiga, "haqiqiy umumbashariy hodisalar sohasiga chiqishini aytadi[12]. Shunga asosan aytish mumkinki, talabalik pozitsiyasini tadqiq etish va uni diagnostlashda talabalaning nafaqat psixologik ichki tizimi, balki atrof-muhit ta'sirida shakllanadigan fikrlash holati ham o'rganilishi maqsadga muvofiq. Chunki, yetuk shaxs va professional mutaxassisni tayyorlash zamonaviy talablardan biri hisoblanadi. Talabalik pozitsiyasi shakllanishida shaxsiy va kasbiy sohani aloqadorlik jihatlarni o'rganishni tadqiqotimiz vazifalarida belgilaganmiz. Talabalik faoliyati uning kelajakdagi hayot tarziga ham ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi, albatta.

Shunga ko'ra A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn, V.V.Davidov, L.S.Vigotskiy va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat nazariyasi asoslarini diagnostikamizning metodologik asosi sifatida belgiladik. Faoliyat, shaxs faoliyatida rivojlanayotgan, namoyon bo'ladigan va o'zgaruvchan deb talqin qilinadi. «Shaxs - bu muayyan tizim bo'lib, shaxsning tizimli sifatleri insonning keng ijtimoiy, tashqi va ichki aqliy va axloqiy faoliyatining natijasidir» [10]. Shu nuqtai nazardan ham talabalik pozitsiyasi shakllanishidagi muhim jihatlari uning kasbiy va shaxsiy sifatleri rivojiga ham sezilarni ta'sir ko'rsatadi.

Bilish va hissiy sohalarning birligida shaxs muammosini ko'rib chiqish (S.L.Rubinshteyn, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev) shaxsiy yondashuvni va psixikani dialektik-materialistik tushunishning quyidagi asosiy tamoyillarini shakllantirishga yordam beradi: aqliy aks ettirishning tabiati, inson psixikasining ijtimoiy tarixiy xususiyatlari tamoyili, determinizm tamoyili, shuningdek, ong va faoliyatning birligi tamoyili. Ong (psixika) va faoliyatning birligi tamoyilining mazmuni «ularning o'zaro bog'liqligi va mazkur bog'liqlikni tasdiqlashdan iborat: inson faoliyati uning ongini shakllantirishni, uning intellektual aloqalarini, jarayonlarini va xususiyatlarini belgilaydi va bu ikkinchisi, tartibga soluvchi faoliyat, ularni adekvat amalga oshirish sharti hisoblanadi» [11]. Tadqiqotimizda qo'llanilgan metodlarning o'ziga xosligi shundaki, talabalarda ong darajasi uning faoliyati, harakati bilan uzviy bog'liq ekan, talabalik pozitsiyasi shakllanishini o'rganmasdan, mutaxassis sifatida uning kasbiy va shaxsiy sifatlar rivojlanishini prognozlab bo'lmaydi.

Xulosa va takliflar. Kasb-hunar tanlash, talabalik hayoti va uning shaxsiy rivojlanishi bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi. Shu bilan birga, kasbiy rivojlanishning o'zagini shaxs va kasbning o'zaro ta'siri deb hisoblash mumkin [14]. Tadqiqotchi fikriga tayangan holda aytish mumkinki, talabalik pozitsiyasi shakllanishini tahlil qilishda bevosita kasbiy va shaxsiy rivojlanish aloqadorligi tahlil qilinadi.

Ijtimoiy pedagogika lug'atida "shakllanish" tushunchasi rivojlanish jarayonida yangi xususiyat va shakllarga ega bo'lishni, ma'lum bir holatga yaqinlashish sifatida talqin qilinadi [15]. Demak, talabalik pozitsiyasining shakllanishi shaxsda qanday xususiyatlarni rivojlantirishini va qaysi holat talaba uchun ijobiy kasb etishini tadqiqotimiz davomida o'rganib boramiz.

Oliy ta'lim tizimidagi ilmiy gumanitar muhit kasbiy tayyorgarlikni, talabalarining ma'naviy-axloqiy kamolotini shakllantirishni ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida tashabbuskorlik va mas'uliyat, o'z bilimini boyitish va yangilash zarurati, innovatsion qarorlar qabul qilish va faollik kabi fazilatlar ro'yog'ba chiqadi [13].

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017. – 6 (766)-сон. – Б. 38.
2. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. М.: Наука, - 1980. -336с
3. Абульханова-Славская, К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. – 299 с
4. Алексеев Н. Г. Формирование осознанного решения учебной задачи. // Педагогика и логика. — М., 1993. С. 378–409.
5. Братусь Б. С. Психология личности //Психология личности. Хрестоматия. В 2-х т. Т.2. Самара: издательство «Бахрах». 1999 -423 с].
6. Гадамер, Г. Г. Актуальность прекрасного. — М.: Искусство, 1991. – 368 с
7. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова.— М.: Прогресс, 1988. – 704 с].
8. Гессен, С.И. Основы педагогики: введение в прикладную философию: учеб. пособие для вузов / С.И. Гессен. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 448 с
9. OECD (2019), PISA 2018 Assessment and Analytical Framework. – PISA, OECD Publishing, Paris. – <https://doi.org/10.1787/b25efab8-en>. (дата обращения: 10.02.2022).
10. Розин М.В. Построение сценария жизни как механизм личностного развития юношества: Дис. канд. пс. наук. М., 1994. - 130 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. -СПб.: Питер, 2001. - 720с
12. Слободчиков В.И. Психология человека // В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. –М.: Пресс, 1995. – 384 с.
13. Степаненко, О.В. Аксиологические приоритеты профессионально-педагогической подготовки будущего учителя / О.В.Степаненко // Философско-исторические основы общего образования в России. – М.: ИТО и П РАО, 2002. – С.338-342
14. Зеер, Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф.Зеер. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336с
15. Зотова, Н.Н. Исследование профессионального становления студентов-психологов / Н.Н.Зотова, О.Н.Родина // Вестник Московского университета. – Сер. 14. Психология, 2003. – С.69-78.
16. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. / К. Ясперс. – Москва : Политиздат, 1991. – 527с.

Qaxramon MUXAMMADIEV,
Fan va texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: qmuxammadiyev@gmail.com

P.f.n Q.Baymirov taqrizi asosida

PROFESSIONAL EDUCATION UNDERSTANDING SYSTEMATIC ISSUES

Annotation

The article is devoted to job-trade knowledge in handicraft lessons on the basis of new system of education's approach with purpose of rendering assistance to pupil to choose their profession.

There is discussed influence of various games in case studies to efficiency by students' adsorbition of deductive materials.

Key words: Job, trade, activities, to have interest, step, new pedagogical, didactic games.

ВОПРОСЫ СИСТЕМАТИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ В НЕПРЕРЫВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье рассмотрено содержание профориентационных работ на уроках технология на основе новых подходов к системе образования. Также в ней обосновано влияние использования различных игр в процессе урока на эффективное усвоение материала учащимися.

Ключевые слова: Профессия, ремесло, профориентационные игры, заинтересовать, этап, новая педагогическая технология, дидактические игры.

UZLUKSIZ TA'LIMDA KASB-HUNARGA OID TUSHUNCHALARNI TIZIMLASHTIRISH MASALALARI

Аннотация

Ushbu maqolada ta'lim tizimiga ijodiy yondashuv asosida boshlang'ich sinfda o'tiladigan texnologiya darslarida kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha amalga oshiriladigan va erishiladigan yutuqlar mazmuni yoritilgan. Shuningdek, dars jarayonida turli mazmundagi maqsadli o'yinlardan foydalanish o'quvchilar tomonidan o'quv fanlari doirasidagi mavzularning samarali o'zlashtirilishiga xizmat qilishi asoslantirilishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Kasb, hunar, kasbiy o'yinlar, qiziqtirish, bosqich, yangi pedagogik texnologiya, didaktik o'yinlar.

Kirish. Respublikamizda ta'lim islohotlari bosqichma-bosqich amalga oshirib borilayotgan hozirgi davrda amalda qo'llanilayotgan Qonun va qonun osti normativ-huquqiy hujjatlari talablaridan hamda islohotlarning asosiy maqsadidan kelib chiqqan holda, kasb-hunarga yo'naltirish sohasida mavjud bo'lgan ilmiy xulosalar va tavsiyalar hamda umumiy o'rta ta'lim boshlang'ich sinf o'quvchilarini kasb-hunarga yo'naltirish, xususan kasb-hunarlar olami bilan tanishtirish usullarini yangilash zarurati yuzaga kelayotganligi ma'lum bo'lmoqda.

Zero, boshlang'ich ta'limida o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish, ularning kasb-hunarni ongli ravishda asosli va to'g'ri tanlashiga ko'maklashish masalasi ta'lim sohasida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi, desak ayni haqiqat bo'ladi.

Boshlang'ich sinf texnologiya ta'limi jarayonida o'quvchilarni kasb-hunar tanlashga qiziqtirishga oid bilim berish masalasini batafsil hamda chuqur o'rganish, ilmiy-uslubiy qo'llanmalar va tavsiyalar ishlab chiqish, ilmiy izlanishlar olib borish borasida hali juda ko'p mukammal ilmiy ishlar bajarilishi, shu jumladan, o'quv adabiyotlari tayyorlash lozimligini ko'rsatadi. Boshlang'ich ta'lim jarayoni imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda texnologiya ta'limi darslarida o'quvchilarni kasb-hunar tanlashga yo'naltirish, uzluksiz ta'limning uzviyligini ta'minlash, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan o'rinli foydalanish va uzluksiz ta'lim jarayonida maqsadli kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha yuqori samaradorlikka erishish murabbiy va ustozlar, shuningdek, otionalarga muhim vazifalarni yuklaydi.

Hozirgi kun pedagoglari o'quvchilar kelajakda to'g'ri va manfaatga mos kasb-hunar tanlashlari uchun mutafakkirlarning ilmiy adabiyotlari va asarlaridagi kasb-hunar va mehnat faoliyati tarixini o'rgatuvchi omillarga tayanib ta'lim jarayonini tashkil etishlari maqsadga muvofiq bo'ladi. O'zbek xalq an'ana va qadriyatlarining o'tmishdagi mashhur mutafakkirlari, xalq ta'limi arboblari va ma'rifatparvar olimlarning kasb-hunar to'g'risidagi qimmatli fikrlarini biz uchun ahmiyatli tomoni shundan iboratki, mazkur manbalardan yosh avlodlarni kasb-hunarga qiziqtirish vositasi sifatida foydalanish mumkin.

Dunyoda ko'plab mutafakkirlarning ustozlari bo'lgan

Abu Nosir Farobiy "Har bir kishi kasbkorini mukammal bilmog'i, yaxshi tarbiya olmog'i va yaxshi xulq-fazilatlariga ega bo'lmo'g'i kerak" deydi. Aynan, shu ma'noga yaqin mazmunda

insoniyat qadr-qiyamatini odob-ahloqda, bilimda, kasb-hunarga tayanishda, bipovga xop bo'lsamlikda, deb bilgan

Sa'diy She'roziy shunday da'vat qiladi:

O'z mehnatidan non egan kishi, Xotam minnatidan ozod yoz-kishi.

Yuqorida ko'rsatilgan ulug' mutafakkirlarning kasb-hunar bog'chasida aytgan fikrlaridan shunday xulosa chiqarishimiz mumkin, inson dunyoga kelar ekan, o'z hayoti mobaynida insoniy qadr-qiyamatiga ega bo'lishi muhim ekanligi chiroyli va go'zal fikrlar bilan ta'riflanadi. Zotan, mehnat kilgan, kasb-hunarli inson biron qadam bo'lmaydi, ya'ni o'z kasbu hunari orqali inson o'zining moddiy, ma'naviy va maqsadli mehnat qilish ehtiyojini qondiradi. Moddiy ehtiyoj qondirilishi natijasida ma'naviy va mehnat qilish ehtiyojlari ham qondiriladi. Mutafakkirlarimizning ilmiy merosini chuqur va batafsil o'rganib, uni uzluksiz ta'lim jarayoniga tatbiq etish ma'naviyatli va ijodkor pedagoglarning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Uzluksiz ta'lim sohasida qadimiy va yaqin kelajakdagi o'tmishning madaniy me'rosini o'rganish bilan bog'liq bo'lgan ilmiy tadqiqotlar muhimligini davr talab etmoqda. Shuning uchun xalqlar hamda millatlar urf-odatlarini, qadriyatlarini umumlashtirish va jiddiy o'rganishlar katta ilmiy ahmiyat kasb etadi. O'quvchi shaxsini kasbga yo'naltirilishida, ular bilan alohida mas'uliyat bilan ish olib borish muhimligi aniqlanadi.

Bunda o'quvchilar maqsadli kasb-hunar o'rganishlarini samarali hal etishda, muayyan darajada tayyorgarlik paytida o'zlari egallagan amaliy bilim, ko'nikma va malakalarga tayanishadi. To'g'ri, kasb tanlash shaxsning kelajakdagi hayot tapzini belgilashda katta ahmiyatga ega. Har bir yosh avlod o'z kasbini qiziqishi, qobiliyati, ijtimoiy va moddiy manfaat nuqtai nazardan kelib chiqib, tanlaydi va egallaydi. Aytish mumkinki, umumiy o'pta ta'lim maktablari faoliyatining muhim jihatlardan biri o'quvchilarni hayotga tayyorlash va kasb tanlashga yo'naltirishdan ibopatdir.

Fikrimizcha, uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchi-yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish ishlari 4 (to'rt) ta bosqich asosida tashkil etish ishlarni mukammallashtirish muhim o'ringa ega.

Jumladan,

birinchi bosqichda maktabgacha ta'lim yoshi (3-6 yosh).

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda turli mashg'ulotlarda ularning imkoniyatlari hamda salohiyatlaridan keladigan o'yin faoliyati turlari

bo'yisha dastlabki kasb-hunar ko'nikmalarini ijobiy, hissiy va ta'sipchan bo'lishini ta'minlash;

ikkinchi bosqichda boshlang'ich cinflardagi ta'lim yoshi (1-4 cinflar), kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda texnologiya ta'limi dapslarida o'yin ko'rinishidagi faoliyatini amalga tatbiq qilish orqali kasb-hunar turlari bilan tanishtirib borish jarayonida maqsadli ravishda zamonaviy kasblarga bo'lgan qiziqishni mustahkamlash;

uchinchi bosqichda o'pta cinflardagi ta'lim yoshi (5-9 cinflar). O'quvchilarni kasbga yo'naltirish ishlarida ulardagi qiziqish, qobiliyat, layoqat va shaxs sifatida jamiyatdagi o'z o'p'ni topish ko'nikmalarini maqsadli, shuningdek manfaatli ko'rinishlarda ifodalash;

to'rtinchi bosqichda katta sinfdagi ta'lim yoshi (10-11 cinflar). O'quvchilarda kasbiy o'zlikni anglashni jiddiy yuzaga keltirish davrida aniq bir sohada kasbni tanlashning shaxsiy ma'noga ega bo'lishi tushunib etish hislatlarini takomillashtirish.

Boshlang'ich cinf o'quvchilarni kelajakda egallashi lozim bo'lgan kasb-hunarga yo'naltirishning acociy maqsadi bolalar o'zining hayot yo'lini to'g'ri belgilashlarida o'z qobiliyatlarini, qiziqishlarini va moyilliklarini hamda ijtimoiy hayoti ehtiyojlarini hisobga olgan holda kasb tanlashlarida ko'maklashishdan iborat bo'ladi. Shu bilan birgalikda, uzluksiz ta'lim jarayonida hap bip shaxsning qobiliyatlarini to'liq namoyon bo'ladigan, yuqori camara bilan ijodiy ishlay oladigan faoliyat va shart-sharoitlar bilan band bo'lishiga katta e'tibor berilmoqda. Shu bois, boshlang'ich cinf o'quvchilarni kasbga yo'naltirishni quyidagi omillar bo'yicha amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi, deb hisoblaymiz.

1. O'quvchilarni kasb-hunarlar bilan tanishtirish.
2. Kasblar, mehnat yutuqlari talqin etilgan badiiy va uslubiy acarlarni o'qishni tavsiya etish.
3. Kasblar haqida har xil kasb egalari bilan uchrashuvlar tashkil etish.
4. Ishlab chiqarish korxonalarini, firma, fan, madaniyat san'at muassasalariga sayohatlar uyushtirish.
5. Mehnat fahriylari bilan uchrashuvlar, ular erishgan yutuqlar haqida suhbatlar o'tkazish.
6. Texnologiya darslarida kasbga yo'naltirish ishlari bo'yicha multimedia materiallaridan foydalanish.
7. O'quvchilarni turli xil kasbiy to'garaklarga jalb etish.
8. Kasblar haqida qiziqarli o'yinlar tashkil etish.
9. Yangi kasb, fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish texnologiyalari bilan muttazam tanishtirib borish.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida kasb-hunarga yo'naltirish ishining maqsad va vazifalari shu xudud ehtiyoji uchun zarur kasblar, kasb-hunar kollejlari hamda texnikumlarining mavjud soha tarmoqlari yo'nalishlariga o'quvchilarning imkoniyatlarini hisobga olgan holda tavsiya berishdan iborat. Kasblar to'g'risida axborot berishda o'quvchilarni turli xil kasb turlari, kasblarning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida tartibsiz ma'lumot bermaslik uchun o'quvchilar oladigan bilimlarni ma'lum bir tizimga olib kelish lozim. Kasblar haqida mukammal axborot berish o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda olib borilishi zarur. Misol uchun, boshlang'ich cinf o'quvchilari texnologiya darslarida sinfxonadagi gullarni parvarishlash oid ishlar bilan yaqindan tanishadilar, unda gullarning bargidagi changini tozalashga oid malakalarga ega bo'lish; to'proq qatlamini yumshatish bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lish; gullarni sug'orish; gullarning barglariga suv purkash; ozuqalar bilan oziqlantirish; gullarni ko'chat qilib o'tqazish ishlari; gullarning o'sishi va rivojlanishini kuzatish kabi qiziqarli ko'nikmalar shakllanadi.

Dars mobaynida o'qituvchi o'quvchilarga gulchilik, dexqonchilik, kasblari to'g'risida ma'lumotlar beradi. Gulchilik kasbi dunyodagi eng nozik ishlardan hisoblanadi. Gulchi turli gullarni parvarishlaydi, oziqlantiradi va ko'paytiradi. Ota-bobolarimiz dehqonchilik bilan qadimdan shug'ullanib kelishgan. Dehqonlar erga yaxshi ishlov berib, urug' qadaydilar, urug'dan unib chiqqan yosh nihollarni parvarishlab, dasturxonimizga turli noz-ne'matlarni etkazib beradilar.

Bundan tashqari, o'quvchilarni kasb-hunarlar to'g'risidagi fikrlari va tafakkurlarini shakllantirishga samarali ta'sir etadigan "Debat", "Tarmoqlar" (klastar) kabi intepfaol usullardan foydalanish orqali yuqori natijalarga erishish mumkin. "Debat" uculli acocida o'quvchilar bilan kelajakda qanday kasb egasi bo'lishni xohlashlari va tanlagan kasblarining o'ziga xos xususiyatlari, nima uchun shu kasbga qiziqishlari haqida muxbat olib boriladi. "Men kelajakda quruvchi (shifokor, o'qituvchi, muxandic, uchuvchi) bo'lmoqchiman" mavzusida tashkil qilingan suhbat natijasida o'quvchilarning kasblar haqidagi tushunchalari kengayadi, kasb tanlashga bo'lgan qiziqishlari ortadi, "Tarmoqlar" usulidan iborat bo'lib, o'quvchilarni mavzuni

chuqur o'zlashtirishlariga hamda mavzuga oid aniq va lo'nda fikrni jamoa bo'lib, erkin ravishda, ketma-ketlik bilan, bip-bipiga uzviy bog'lagan holda tapmoqlashga o'pgatadi. Kasblar haqida ma'lumot berish, kasb tanlashga yo'llash, kasb-hunar acoclarini o'rganishga yo'naltirishni turli o'yinlar orqali amalga oshirish ham muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarning turli kasb-hunarga yo'naltirish ishlarini faqat dape japyonida hal etib bo'lmaydi. Shuning uchun, kasb-hunarlariga yo'naltirish ishlarining ommaviy, individual, gupuh shakllarda tashkil etish o'quvchilarning kasblar haqida tasavvurlarini kengaytiradi hamda kasb-hunar tanlashga qiziqishlarini shakllantiradi. Xususan, ta'lim jarayonida o'quvchilarni kasb-hunar tanlashga qiziqtirish o'qituvchilarning pedagogik faoliyatidagi muhim vazifalardan biri ekanligini va bu dolzab masalani hal etish uchun ayniqsa, boshlang'ich cinflarda texnologiya darsi va sinfdan tashqari ishlarining zamonaviy shakl va ucullapidan foydalanishni tavsiya etishni lozim topdik.

1. Darsda kasb tanlashga yo'llash masalan, o'qituvchi o'quvchilarni bajapadigan ishlariga bog'liq kasblar to'g'risida asosli va qiziqarli ma'lumotlar bilan tanishtiradi.

2. Ekskursiyalarda kasb tanlashga yo'llash. Odatda, ekskursiyalarda o'quvchilarni o'quv rejasi asosida kasbiy faoliyat va boshqa qiziqarli bo'lgan mehnat tuplari bilan tanishtirishga qulay sharoit yuzaga keladi. Bu imkoniyatdan o'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash uchun foydalanish mumkin.

3. To'garak mashg'ulotlarida kasb tanlashga yo'llash. To'gapak mashg'ulotlarida qo'l mehnati bilan bajarilgan ishlar asosida o'quvchilarni turli kasblar bilan tanishtirishga ko'proq imkoniyatlar vujudga keladi.

4. Odatda, o'quvchilar ta'lim olayotgan maktabni bitirgan kasb egalari, yoki yaqin sanoat muassasalarida ishlayotgan kishilar bilan uchrashuvlar o'quvchilarda katta taassurot qoldiradi. Shuningdek, uchrashuv japyonida o'quvchilar turli kasb egalari bilan yaqindan tanishadilar.

5. Tyrlil madaniy-ommaviy tadbirlar o'tkazish.

Qaysiki, uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilarda kasb-hunarga oid tushunchalarni tizimlashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda texnologiya fani dolzarb hisoblanadi. Texnologiya darslari orqali o'quvchilar turli kasblar haqida tushuncha hamda axborotlarga ega bo'lishadi, agar ijodiy mashg'ulotlar tashkil etilsa, o'quvchilarning maqsadiga mos amaliy ko'nikmalari rivojlantirishga harakata bo'ladi.

Uzluksiz ta'lim jarayonida kasbga yo'llash ishlarini quyidagicha tizimlashtirishni joriy qilish ijobiy natijalarga olib keladi. Bular,

1. Tanishtirish: o'quvchilarni turli kasblar bilan tanishtirish. Masalan, o'qituvchi, shifokor, muhandis, oshpaz kabi kasblar.
2. Amaliy mashg'ulotlar: turli kasblarga oid amaliy mashg'ulotlar o'tkazish. Masalan, oddiy qurilish ishlari, oshxonada taom tayyorlash, oddiy elektr sxemalarini yig'ish.
3. Loyihalar: o'quvchilarni turli loyihalarga jalb qilish. Masalan, maketlar tayyorlash, kichik biznes loyihalarini ishlab chiqish.
4. Interaktiv o'yinlar: kasblarga oid interaktiv o'yinlar orqali o'quvchilar qiziqishini oshirish va ularni faol ishtirokchiga aylantirish. Shu yo'nalishdagi holatlar joriy etilsa, o'quvchilarda kasb-hunarga oid tushunchalar tizimli ravishda shakllanadi va ular kelajakdagi kasb tanlovida ongli qaror qabul qilishga tayyor bo'lishadi.

Texnologiya fanidan o'quv jarayonida kasb tanlashga o'quvchilarni yo'llash amaliy mashg'ulot darslarini tashkil etish o'qituvchilardan yuksak va mazmunli kasbiy mahoratga ega bo'lishni talab qiladi. Ular o'quvchilar psixologiyasiga oid bilimlar, amaliy ko'nikmalar, yangi pedagogik va kompyuter texnologiyalar, hayotiy tajribalarni chuqur o'zlashtirgan bo'lishlari lozim. O'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash uzluksiz ta'lim texnologiya darslarining mazmuni o'quvchilarning iste'dod va qobiliyatlarini, ayniqsa texnik, dizayn va ijodiy izlanishga oid harakatlarini ochish omili sifatida qaralishi kerak. O'quvchilarni kasb-hunarga oid tushunchalarni tizimlashtirish zamonaviy ishlab chiqarishning turli sohalarida fan yutuqlaridan yuqori darajada foydalanishga tayyorlaydi. Texnologik ta'lim mazmuni barcha shakllarining umumiy maqsadi o'quvchilarni hayotga tayyorlash, ishlab chiqarish, fan va madaniyatning rivojlanish darajasi bilan bog'lashga qaratilgan. Biroq, bu masalada texnologik ta'lim mazmunini ishlab chiqarishning rivojlanish istiqbollari ham hisobga olishi kerak. Maktab o'quvchilarini to'laqonli yuqori samarali texnologik ta'lim uchun nazariy va amaliy shart-sharoitlarni yaratish, vazifasi quyidagi asosiy yo'llar bilan amalga oshiriladi: o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish maqsadidagi muammolarni hal

qilishga qaratilgan texnologik mashg'ulotlardan samarali va o'rinli foydalanish; kasbga yo'naltirish ishlari, kasb tanlash va kasbiy moslashuv jarayonida maqsadli harakatlar va kasb ta'limi o'rtasidagi bog'liqlik; barcha o'quv fanlarini o'qitishning amaliy yo'nalishini mustahkamlash va chuqurlashtirish; turli xil ish tajribasini shakllantirish uchun o'quvchilarni tartibli va manfaatli ishlab chiqarish faoliyatiga jalb etish; maktabning asosiy ishlab chiqarish korxonalarini bilan uzviy aloqalarini yanada mustahkamlash.

Texnologik ta'lim kasbni to'g'ri tanlash jarayonini ta'minlashda, amalga oshirilayotgan ilmiy-texnik o'zgarishlar va texnologik jarayonlarga doimiy tadbir etilayotgan yangiliklarda tezkor harakat qilish qobiliyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Texnologiya darslarida kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha amalga oshiriladigan va erishiladigan yutuqlar mazmuni yoritilgan. Shuningdek, dars jarayonida turli mazmundagi maqsadli o'yinlardan Shodiev N.Sh. Stydentlarga o'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash ishlarini o'rgatish mavzusidagi o'quv qo'llanmasida xam ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'quvchilarni kasb-hunarga oid tushunchalarni tizimlashtirish zamonaviy ishlab chiqarishning turli sohalarida fan yutuqlaridan yuqori darajada foydalanishga tayyorlaydi. Texnologik ta'lim mazmuni barcha shakllarining umumiy maqsadi o'quvchilarni hayotga tayyorlash, ishlab chiqarish, fan va madaniyatning rivojlanish darajasi bilan bog'lashga qaratilgan ma'lumotlarni xil xil ma'lumotlar bilan yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Kasb-hunarlariga yo'naltirish ishlarining ommaviy, individual, guruh shakllarda tashkil etish o'quvchilarning kasblar haqida tasavvurlarini kengaytiradi hamda kasb-hunar tanlashga qiziqishlarini shakllantiradi. Xususan, ta'lim jarayonida o'quvchilarni kasb-hunar tanlashga qiziqitirish o'qituvchilarning pedagogik faoliyatidagi muhim vazifalardan biri ekanligini va bu dolzab masalani hal etish uchun ayniqsa, boshlang'ich sinflarda texnologiya darsi va sinfdan tashqari ishlab zamonaviy shakl va usullaridan foydalanishni tavsiya etishni lozim.

Xulosa va takliflar. Qonun va qonun osti normativ-huquqiy hujjatlari talablaridan hamda islohotlarning asosiy maqsadidan kelib chiqqan holda, ta'lim tizimiga ijodiy yondashuv asosida uzluksiz ta'limda texnologiya darslarida kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha amalga oshiriladigan va erishiladigan yutuqlar mazmuni doim dolzab bo'lib qoladi. O'quvchilar tomonidan o'quv fanlari doirasidagi mavzularning samarali o'zlashtirilishiga xizmat qilishi o'quvchilarning kasblar haqida tasavvurlarini kengaytiradi hamda kasb-hunar tanlashga qiziqishlarini shakllantiradi. Darhaqiqat, ta'lim jarayonida kasb-hunar tanlashga qiziqitirish o'qituvchilarning pedagogik faoliyatidagi muhim vazifalardan biri ekanligi va mazkur masalalarni ijodiy hamda ijobiy holatda hal etish uchun ayniqsa, texnologiya darsi va sinfdan tashqari ishlab zamonaviy shakl va usullaridan foydalanish lozim bo'ladi. Demak, o'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash uzluksiz ta'lim texnologiya darslari mazmuni o'quvchilarning iste'dod va qobiliyatlari, ayniqsa texnik, dizayn va ijodiy izlanishga oid harakatlarini ochish omili sifatida muhim o'ringa ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib – intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -Toshkent :O'zbekistonl. 2017
2. Magzymov P.T., Antonov A.F. va boshqalar. O'quvchilarni mehnat va kasb tanlashga tayyorlash. - T.: «O'qituvchi», 1991.
3. Shodiev N.Sh. Stydentlarga o'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash ishlarini o'rgatish. - T.: «O'qituvchi», 1987..
4. Muxammadiev Q.S Important Factors in The Use of Water Resources and Increase Its Efficiency Web of Technology: Multidimensional Research jurnal. Volume 1, Issue 6, September 2023 ISSN (E): 2938-3757 29- 32 | P a g e
5. Muxammadiev Q.S. Texnologiya fanlarni o'qitishda zamonaviy ta'lim metodlaridan foydalanish. "Xalq ta'limi" ilmiy-metodik jurnali. 2023. № 3.
6. WWW. tdpu.u
7. WWW. p e d a g o g . u z
8. W W W. ziyonet.uz
9. www.lex.uz;
10. www.bilirn.uz;
11. www.gov.uz

Maxsuma NASIMDJANOVA,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Dotsent v.b. psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: maxsumaxon0590@mail.ru

O'zMU professori, psix.f.d. D.Ilxamova taqrizi asosida

AKKULTURATSIYA STRATEGIYALARI VA UNING XUSUSIYATLARI

Аннотация

So'nggi paytlarda globallashuv va jadal migratsiya jarayonlari munosabati bilan madaniyatlararo o'zaro ta'sir va madaniyatlar muloqotining turli muammolarini tadqiq qilish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy jamiyatda biz tobora ko'proq madaniyatlararo aloqalar muammolariga duch kelmoqdamiz: mamlakatlar va qit'alar o'rtasidagi harakat ancha osonlashdi va barcha madaniyatlarning bir metamadaniyatga integratsiyalashuvi jarayoni kelgusi asrlar va ehtimol ming yilliklar masalasidir.

Kalit so'zlar: Akkulturasiya, shaxs, integratsiya, assimilyatsiya, seperatsiya, marginalizatsiya, strategiya.

СТРАТЕГИИ АККУЛЬТУРАЦИИ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Исследования различных проблем межкультурного взаимодействия и диалога культур приобретают в последнее время всё большее значение в связи с процессами глобализации и интенсивной миграции. В современном обществе с проблемами межкультурных коммуникаций мы сталкиваемся все чаще: передвижения между странами и континентами значительно упростилось, а процесс интеграции всех культур в одну мета-культуру - дело грядущих веков, а возможно и тысячелетий.

Ключевые слова: Аккультурация, личность, интеграция, ассимиляция, сепарация, маргинализация, стратегия.

ACCULTURATION STRATEGIES AND ITS FEATURES

Annotation

Research into various issues of intercultural interaction and dialogue of cultures has recently become increasingly important due to the processes of globalization and intensive migration. In modern society, we encounter problems of intercultural communications more and more often: travel between countries and continents has become much easier, and the process of integrating all cultures into one meta-culture is a matter of the coming centuries, and perhaps millennia.

Key words: Acculturation, personality, integration, assimilation, separation, marginalization, strategy.

Kirish. So'nggi paytlarda globallashuv jarayonlari va aholining harakatchanligi kuchayishi munosabati bilan xorijiy madaniyatni o'zlashtirish masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda. Akkulturasianing klassik ta'rifini R. Redfield, R. Linton va M.J. Xerskovitzlar tomonidan 1936 yilda berilgan bo'lib ularning ta'kidlashicha: "Akkulturasiya turli madaniyatlarga mansub shaxslar guruhlari o'rtasidagi uzoq muddatli bevosita aloqalar natijasi bo'lgan hodisalarni ifodalaydi, ularda bir yoki ikkala guruh madaniyatida sezilarli o'zgarishlar kuzatiladi" [3].

Akkulturasiya — ma'lum madaniyatdagi odamlarning bir-birlariga o'zaro ta'siri jarayoni, shuningdek, madaniyatlardan birining kamroq rivojlangan, deb idrok qilinishi, boshqa madaniyat elementlarining kirib kelishi yoki yangi madaniy fenomenlarning yuzaga kelishidir. Akkulturasiya ko'pincha qisman va to'liq assimilyatsiyaga olib keladi.

Etнопсихologiyada akkulturasiya tushunchasi: a) bir etnik jamoa vakillarining boshqa bir etnik jamoa an'analari, urf odatlari, turmush tarzi va madaniyatiga ijtimoiy psixologik adaptatsiyasi jarayonidir; b) bir jamiyat a'zolarining milliy-psixologik xususiyatlari, madaniyatining boshqa bir jamiyatga ta'siri natijasi.

Akkulturasiya jarayonlari avtomatik tarzda kechadi, bunda madaniyatlar aralashib ketadi va madaniy etnik bir xillik holatiga yetadi. Nisbatan kam rivojlangan madaniyat yaxshi rivojlangan madaniyatga nisbatan ko'proq o'zgarishlarga uchraydi. Akkulturasiya jarayonida har bir inson bir vaqtning o'zida ikki muhim muammoni hal etadi: o'z madaniy aynanligini saqlab qolish va boshqa madaniyatga kirish. Akkulturasiya jarayonining muhim natijasi va maqsadi boshqa madaniyatdagi hayotga uzoq muddatli moslashishdir. Bu atrof muhit talablariga javoban individual yoki guruhiy ongda barqaror o'zgarishlarga nisbatan xarakterlidir.

Boshqa madaniyatni o'zlashtirish va akkulturasiya muammolari tahlili insonning boshqa madaniyatdagi hayotga tayyorgarligi maslasini o'rta taqab tashladi. M. Bennetning fikricha insonda madaniyatlararo sezuvchanlikni rivojlantirish lozim. Shuning uchun ham u o'zining boshqa madaniyatni o'zlashtirish modelida madaniy farqlarni his etgan tarzda idrok etish va talqin etishga asosiy e'tibor qaratadi. Aynan shu narsa madaniyatlararo sezuvchanlikdir. Insonlar madaniyatlardagi o'xshashliklarni emas, balki farqlarni

anglashlari lozim, chunki madaniyatlararo kommunikatsiyadagi qiyinchiliklar asosan undagi farqlarni tan olmaslikdan kelib chiqadi.

Bennet modeli dinamik bo'lib, nafaqat boshlang'ich, o'rta va yakuniy rivojlanish bosqichlarini, balki har bir bosqich ichida ro'y beruvchi o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Akkulturasiya strategiyalarining ko'plab tipologiyalari mavjud bo'lib, eng keng tarqalgani J. Berri tomonidan taqdim etilgan tipologiyadir [1]. J. Berri tomonidan ishlab chiqilgan akkulturasiya nazariyasiga ko'ra, yangi madaniyatga kirish jarayoni immigrant hal qiladigan ikkita asosiy muammo bilan bog'liq: madaniyatni saqlash (u madaniy o'ziga xoslikni saqlash muhimligini qay darajada tan oladi) va madaniyatlararo aloqalarda (qanday darajada u boshqa madaniyatga qo'shilib yoki "o'z xalqi" orasida qolishi kerak) ishtirok etish. Ushbu savollarga javoblarning kombinatsiyasiga qarab, to'rtta asosiy akkulturasiya strategiyasi ajralib turadi: assimilyatsiya, seperatsiya, marginalizatsiya va integratsiya. Assimilyatsiya - bu akkulturasianing varianti bo'lib, unda emigrant yangi madaniyat bilan to'liq o'zini aynanlashtiradi va o'zi mansub bo'lgan etnik ozchilik madaniyatini inkor etadi. Seperatsiya etnik ozchilik vakillarining ko'pchilik madaniyatini rad etishi va o'zlarining etnik xususiyatlarini saqlab qolishlarini anglatadi. Agar muhojir etnik ko'pchilik madaniyati yoki etnik ozchilik madaniyati bilan o'zini aynanlashtirmasa, natijada etnomadaniy marginallashuv yuzaga keladi. To'rtinchi strategiya - integratsiya - eski va yangi madaniyatlar bilan identifikatsiyalash bilan tavsiflanadi.

J. Berri, shuningdek, hukmron madaniyatning o'zaro akkulturasiya jarayoniga ta'sirining o'lchovini taqdim etadi. Hukmron guruh tomonidan assimilyatsiya - bu erish strategiyasi. Hukmron guruh nuqta nazaridan ajralish segregatsiyaga, marginallashuv esa istisnoga aylanadi. Nihoyat, integratsiya holatida, madaniy xilmaxillik butun jamiyatning maqsadiga aylanganda, ular o'zaro moslashish strategiyasi yoki multikulturalizm haqida gapiradilar. Ko'pgina tadqiqotlarga ko'ra, faqat integratsiya etnik ozchilik guruhlari o'rtasida ixtiyoriy ravishda tanlangan va muvaffaqiyatli madaniyat strategiyasi bo'lishi mumkin, bunda hukmron guruhning madaniy farqlarga nisbatan asosiy munosabati ochiqlik va qabul qilishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Akkulturasiya bir qator ijtimoiy gumanitar fanlar kompleksini namoyondalari bo'lgan mualliflarning ishlarida o'rganilgan. Bular madaniy antropologiyada (R. Linton, R. Redfield, M. Dj. Xerskovis); kross-madaniy psixologiya (M.Mid, Dj.V.Berri); etnopsixologiya (N.M.Lebedeva, T.G. Stefanenko va boshqalar.); madaniyatshunoslik (I.Ya.Levash, Ye.L.Sitix va boshqalar.); pedagogika (M.A.Abramova, T.V.Baxutashvili, N.S. Goncharova va boshqalar.); tarix (O.N.Korochkova, N.L.Shurik va boshqalar.); politologiya (A.N.Savelyev, N.K.Radina); filologiya (L.I.Grishayeva), falsafa (I.M.Ilinskiy, L.S.Kley, I.A.Malkovskaya, V.I.Pantin, B.M. Sujikova, M.V.Tlostanova, I.A.Ushanova, Ye.V.Xlisheva); ijtimoiy falsafa (M.G.Antonova, Ye.I.Yefremova, I.V.Tatarenko va boshqalar); sotsiologiya (Yu.V.Arutunyan, K.D.Gariban, I.A.Kuzmin, Yu.Xabermas, A. Shus va boshqalar.); iqtisod (V.N.Leksin); yurisprudensiya (A.Y.Abramov, L.V.Sokolskaya, S.A.Sofronova va boshqalar) va h.k.

Tahlil va natijalar. J.Berri tomonidan etnomadaniy yoshlarning xalqaro qiyosiy tadqiqoti (International Comparative study of Ethnocultural Youth) amalga oshirilgan bo'lib, uning o'tkazilishi va natijalari quyidagicha edi. Tadqiqot an'anaviy ravishda ko'plab immigrantrlarni qabul qilgan 5 ta davlatda (AQSh, Kanada, Yangi Zelandiya, Avstraliya va Isroil) va yaqinda ko'plab muhojirlarni qabul qilgan 8 ta davlatda (Frantsiya, Germaniya, Niderlandiya, Norvegiya, Portugaliya, Shvetsiya, Buyuk Britaniya, Finlyandiya) o'tkazigan. Tanlama 5,366 immigrant va 2,631 mezbob aholi o'smirlari (13 yoshdan 18 yoshgacha), shuningdek, 2,302 immigrant va 863 mezbob aholi ota-onalarini o'z ichiga oldi. Natijalarga ko'ra, integratsiya strategiyasini 36,4 foiz, separatsiya – 22,5 foiz, integratsiya – 18,7 foiz, marginallashuvni – 22,4 foiz sinalluvchi afzal ko'rgan. Etnik kelib chiqishiga ko'ra kamsitishning qabul qilingan darajasi ko'rib chiqildi. Qabul qiluvchi jamiyatning diskriminatsiyasi migrantlarning normal integratsiyalashuviga xalaqat beradi va ko'pincha marginallashuv strategiyasiga olib keladi, bu esa zaif psixologik va ijtimoiy-madaniy moslashuvga olib keladi. J. Berrining tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, immigrant o'smirlarning psixologik moslashuviga (o'zini yuqori baholash, psixologik farovonlik, tashvish, tushkunlik, psixosomatik alomatlarining yo'qligi) eng avvalo integratsiya strategiyasi yuqori ijobiy ta'sir ko'rsatadi, undan keyingi o'rinlarda separatsiya, assimilyatsiya strategiyalari va eng yomoni – marginallashuv turadi. O'smirlarning ijtimoiy-madaniy moslashuviga (maktab talablariga moslashish, xulq-atvor muammolarining yo'qligi) integratsiya strategiyasi, keyin esa assimilyatsiya va separatsiya eng yaxshi ta'sir qiladi; marginallashuv oxirgi o'rinda turadi. Tadqiqot muallifi, shuningdek, immigrant o'smirlar va mezbob aholining o'smirlari o'rtasida ijtimoiy-madaniy va psixologik moslashuv darajasida sezilarli farqlar topilmaganini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha, multikulturalizmga qaratilgan vakolatli ijtimoiy siyosat migrantlarning yangi jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuvining muhim tarkibiy qismidir.

Yangi madaniyatga kirishda qo'llaniladigan turli strategiyalarni muhokama qilib, G. Herlitsning aytishicha, 2-3 avlod ichida haqiqiy assimilyatsiya, ya'ni jamoaviy o'ziga xoslik belgilarini, qadriyatlarini, dunyoning tasvirini, shaxsiy o'ziga xoslikning ayrim qismlarini butunlay rad etish va ularni yangi madaniyatning mos keladigan hodisalarini mumkin emas. Uchta strategiya kengroq tarqalgan hisoblanadi: izolyatsiya, mimikriya (lit. "tona ned" – "o'chirish") va ajratish ("betona" – "ta'kidlash, urg'u berish ajratish"). Agar shaxs izolyatsiya strategiyasini tanlasa, u yangi madaniyat vakillari bilan aloqalarni minimalashirishga va faqat o'z madaniyati vakillari bilan muloqot qilishga intiladi. Akkulturasianing bu turi an'anaviy tipologiyada separatsiya bilan bog'liq. G. Herlits "o'chirish" ("tona ned") deb ataydigan ikkinchi strategiyani mimikriya deb atash mumkin. Ushbu strategiyani tanlab, shaxs ko'pchilik vakillaridan imkon qadar kamroq farq qilishga intiladi. U o'zining boshqa madaniyatga mansubligi belgisi bo'lgan hamma narsani o'chirishga harakat qiladi: odam o'z ismini o'zgartiradi, tildagi urg'usidan xalos bo'lishga harakat qiladi va hokazo. Shu bilan birga, shaxsiy hayotda odam ko'pincha o'z ona madaniyatining ko'rsatmalariga amal qilishni davom ettiradi. Hukmron madaniyat bilan qo'shilish istagi faqat jamoat joylarida namoyon bo'ladi [2]. Bu strategiya assimilyatsiya qilishning an'anaviy g'oyalardan farq qiladi, chunki bu yerda ta'kidlanganidek, avvalgi madaniy o'ziga xoslikni rad etish faqat boshqa o'ziga xoslikning tashqi belgilariga yo'l qo'ymaydi.

G. Triandis yangi madaniy muhitga moslashishning besh bosqichini belgilaydi. Birinchisi, "asal oyi". Odamlarda ishlashga, o'rganishga ishtiyoq bor. Ko'pincha ular chet elda yolg'iz emaslar, birinchi navbatda ularga bir hududda yashovchi tanishlar va do'stlar yordam beradi. Biroq, bu juda qisqa muddat. Tez orada ikkinchi bosqich boshlanadi – odam moslashish jarayonining salbiy tomonini tobora ko'proq his qiladi. Ba'zida depressiya hatto uyga, oilaga va tanish turmush tarziga bo'lgan intizorlik tufayli yuzaga kelishi mumkin. Bu vaqtda inson hayotning adolatsizligi, "hayotning qiyinchiliklari" haqida shikoyat qila boshlaydi va umidsizlik deb ataladigan birinchi kunlar boshlanadi. Madaniy zarba moslashuvning uchinchi bosqichida o'zining eng yuqori cho'qqisiga yetadi. Bu davrda inson nafaqat jismoniy, ham ruhiy jihatdan kasal bo'lib qolmay, balki uyga qaytishi mumkin. Shunga qaramay, ko'pchilik ichki ziddiyatlarni yengish uchun kuch topadi va yangi madaniyat, yangi an'analar va yangi jamiyat bilan chuqur tanishishni boshlaydi va uning qiyin kurashdagi qat'iyati mukofotlanadi! To'rtinchi bosqich juda optimistik, odam nihoyat o'ziga va o'z qobiliyatiga ishonch hosil qiladi va asta-sekin yangi muhitga ko'nikishni boshlaydi. Vaziyatdan qoniqish hayotni yanada ijobiy, yorqinroq qiladi, melanxoliya asta-sekin yo'qoladi ... Va nihoyat, moslashishning beshinchi va oxirgi bosqichi. Inson atrofidagi "yangi dunyo"ga butunlay o'rganib qolgan, ichki ziddiyatini hal qilgan va uni qiynagan barcha savollarga javob bergan. Bu davr bir necha oydan bir necha yilgacha davom etishi mumkin.

G. Herlits tomonidan tasvirlangan uchinchi strategiya avvalgisiga mutlaqo ziddir. Muallif buni "ajratish" ("betona") deb ataydi. Ushbu strategiyani tanlagan shaxs o'zining ko'pchilik madaniyatidan farqini har tomonlama ta'kidlaydi. U eng hayratlanarli tafsilotlarni tanlaydi hamda ularga katta ahamiyat beradi va ba'zida bu tafsilotlar uning asl madaniyatida bo'lmagan yoki u yerda boshqa ma'noga ega bo'lgan [2]. Misol tariqasida G. Herlits afro-amerikaliklarning madaniy farqining belgisi aylangan, ammo shunga qaramay Afrika xalqlari orasida uchramaydigan "Afro" soch turmagini keltiradi [2]. Yana bir misol, Shvetsiyada kundalik hayotda an'anaviy kiyim kiyadigan lo'lilarning yagona guruhi (Shvetsiyadagi lo'lilarning boshqa guruhlaridan farqli o'laroq – polyak, rumin va boshqalar) lo'li tilida gapirmaydigan fin lo'lilari. G. Herlits, kiyim-kechak ularga ma'lum bir madaniyatdagi "boshqalar" guruhiga mansubligini ko'rsatishga imkon beradi, deb hisoblaydi, ular til yordamida erisha olmaydilar [2]. Herlitz G. ta'kidlashicha, ko'pincha ajratish strategiyasini tanlagan odamlar diniy asosiy madaniy belgi sifatida tanlaydilar. Biroq, ular o'z vatanlarida yashab, dinga unchalik ahamiyat bermaganliklari sababli, ko'plab diniy masalalarda o'zlarini ishonchsiz his qilishadi. Hukmron madaniyatdan o'z shaxsiyatiga tahdidni his qilgan holda, ular o'z madaniyatlarida odatiy bo'lgandan ko'ra qattiqroq diniy amaliyotlarni qabul qilishga moyildirlar. Shunday qilib, muallif ota-onasi tomonidan Ramazonni o'tkazishga majburlangan olti yoshli bolani misol qilib keltiradi, garchi odatda musulmonlar faqat o'smirdan ro'za tutishlari kerak, deb ishoniladi [2]. Ushbu akkulturasiya strategiyasini tanlash ko'pincha hukmron madaniyatning salbiy munosabati, ozchiliklar o'zlarining madaniy tafvutlarini bog'ishga urinishlarida ham duch keladigan kamsitish tajribasi va majburiy assimilyatsiya qilishga urinishlar tufayli yuzaga keladi. Ushbu strategiya jamiyatda to'liq moslashishga erisha olmagan immigrantrlarning ikkinchi yoki uchinchi avlod vakillari uchun xosdir. Dinning o'zining ekstremal shakllarida asosiy madaniy belgi sifatida tanlanishi bu guruhni turli ekstremistik guruhlar ta'siriga ayniqsa zaif qiladi. Akkulturasiya strategiyalari tahlilini yakunlab, G. Herlits aytadiki, u aniqlagan uch shakl – izolyatsiya, mimikriya, ajratish nafaqat etnik ozchiliklarga, balki umuman ozchiliklarga ham tegishli. Noan'anaviy jinsiy orientatsiyadagi odamlar yoki nogironlar kabi guruhlarning vakillari jamiyatdagi hayotlarida xuddi shu strategiyalardan foydalanadilar. Har bir holatda strategiyani tanlash bir qator sabablar bilan belgilanadi: jamiyatning ma'lum bir ozchilikka munosabati, shaxsiy xususiyatlar, har bir shaxsning shaxsiy tajribasi va boshqalar.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, har bir madaniyat o'ziga xos tarzda noyob va o'ziga xosdir. Har birining o'ziga xos milliy rang-barangligi, qadriyatlari va ideallari bor. Akkulturasiya strategiyalarining to'g'ri tanlanganligi shaxsning begona madaniyatga moslashishini yengillashiradi va psixik holatining barqarorlashuviga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Berry J.W. Immigration, Acculturation, and Adaptation [Электронный ресурс] / J.W. Berry // Applied Psychology. – 1997. – Vol. 46, Issue 1. – P. 5-34.

-
2. Herlitz G. Kulturgrammatik: hur du ökar din förmåga att umgås över gränserna / G. Herlitz. – Uppsala: Uppsala Publishing House AB, 2007. – 220 p.
 3. Redfield R., Linton R., Herskovits M. J. Memorandum for the Study of Acculturation [Электронный ресурс] / R. Redfield, R. Linton, M.J. Herskovits // American Anthropologist. – 1936. – Vol. 38, Issue 1. – P. 149-152.

Odina NIZOMOVA,
Toshkent davlat transport universiteti tayanch doktoranti
E-mail: nizomovaodina96@gmail.com

TDTTrU professori, f.f.d J.Ramatov taqrizi asosida

ANTHOPOLOGICAL AND SOCIAL-PHILOSOPHICAL ISSUES IN THE EPIC OF MAHABHORAT

Annotation

This article discusses the creation of the great epic "Mahabhorat", which had a special place in the history, culture, and formation of the first buds of philosophy in Ancient India, and its importance in the life of the Indian people. Acquainting with valuable information about the role and importance of man in existence and his place in society in the epic "Mahabhorat" gives us the opportunity to study ancient Indian philosophy in depth.

Key words: Indian philosophy, Mahabharata epic, Pandavas, Kauravas, Bhagavadgita, Krishna, Arjuna, Man, social and philosophical issues.

АНТОПОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ЭПОСЕ МАХАБХОРАТ

Аннотация

В данной статье рассматривается создание великого эпоса «Махабхорат», имевшего особое место в истории, культуре и формировании первых зародышей философии Древней Индии, и его значение в жизни индийского народа. Знакомство с ценными сведениями о роли и значении человека в существовании и его месте в обществе в эпосе «Махабхорат» дает нам возможность углубленно изучить древнеиндийскую философию.

Ключевые слова: Индийская философия, эпос Махабхарата, Пандавы, Кауравы, Бхагавадгита, Кришна, Арджуна, Человек, социальные и философские проблемы.

MAHABHORAT DOSTONIDA ANTOPOLOGIK VA IJTIMOY-FALSAFIY MASALALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada Qadimgi Hindistonda falsafaning ilk kurtaklari shakllanishi, madaniyati, tarixida alohida o'rin tutgan buyuk epos "Mahabxorat" dostoning yaratilishi, uning hind xalqi hayotidagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi. "Mahabxorat" dostonidagi insonning borliqidagi o'rni va ahamiyati, uning jamiyatdagi o'rni haqida qimmatli ma'lumotlar bilan tanishish bizga qadimgi Hindiston falsafasini chuqurroq o'rganishimizga imkoniyat beradi.

Kalit iboralar: Hindiston falsafasi, "Mahabxorat" dostoni, Pandavalar, Kauravlar, "Bhagavadgita", Krishna, Arjuna, Inson, ijtimoiy va falsafiy masalalar.

Kirish. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: "...Hozirgi paytda jamiyat va sivilizatsiyalar avvalo ijtimoiy qadriyatlar va ta'lim tizimlari bilan raqobatlashmoqda. Shu nuqtai nazardan, qadimgi xalqlar qadriyatlar va urf-odatlarini, ularning butun jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan hissasini chuqur o'rganish, teran anglash va keng ommalashtirish alohida ahamiyatga egadir". "Mahabxorat" dostoni nafaqat tarixiy va adabiy manba sifatida balki, bevosita qadimgi hind xalqining Ijtimoiy va falsafasiy masalalarini ochib beradi. "Mahabxorat" dostonining asosiy syujetlari jangnomalarni tashkil etadi. Unda qadimiy qahramonlar ularning jasorati va saxovati, mardligi va zafari haqida yozilgan. Aynan shu qahramonlar hayoti asosida biz qadimgi Hindiston falsafiy tafakkurini anglashimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Falsafiy antropologiya inson falsafasi keng ma'noda inson tabiati va mohiyati haqidagi falsafiy ta'limotdir. "Mahabxorat" - qadimgi Hindistonning ikkita asosiy sanskrit dostonlaridan biri 74 mingdan ortiq misralar, shuningdek, uzoq nasriy parchalar yoki jami 1,8 million so'zdan iborat bo'lib, bu dunyodagi eng uzun epik she'r ("Iliada" va "Odiseya" ning taxminan 10 barobar kattaligi) edi. "Mahabxorat" (महाभारत) nomi "Bharata sulolasining buyuk ertagi" deb tarjima qilinishi mumkin. "An'anaga ko'ra "Mahabxorat" Rishi Vyasaga tegishli. "Mahabxorat" dostoni bevosita qadimgi hind xalqining Ijtimoiy va falsafasiy masalalarini ochib beradi. "Mahabxorat" dostonining asosiy syujetlari jangnomalarni tashkil etadi. Dostoning asosiy syujeti Kuruning avlodlari Pandavllar hamda Kauravlar o'rtasidagi toju taxt uchun kurashni tashkil etadi. Unda qadimiy qahramonlar ularning jasorati va saxovati, mardligi va zafari haqida yozilgan. Aynan shu qahramonlar hayoti asosida biz qadimgi Hindiston falsafiy tafakkurini anglashimiz mumkin. Dostonning asosiy syujetlaridan tashqari yana mayda mayda hikoyalar uni ma'naviy boyitishga xizmat qilgan.

Doston ichida qahramonlar o'zaro so'zlarini ma'nosini chuqurroq anglatish uchun turli sherlardan ham parcha keltirishgan.

Gunohimiz, kirdikorlarimiz
Izsiz bo'lib yo'qolib ketmas.

Quyosh, Olov, Yer hamda Osmon
Ko'kdagi Oy va yelgan Shamol,
Inson qalbi ko'rar va bilan
Haqiqatni juda ham ravshan.

Shunday deb donishmandlar so'zidan keltiradi. Bu to'rtlik orqali u insonning hayotidagi Haqiqat masalasiga to'xtalib, haqiqatni inson qalbi bilishga his qilishga qodir ekanligini ta'kidlab o'tadi. Hech qanday gunoh yoki yomon qilmishlar izsiz yo'qolib ketmasligini aytadi. Asar boshidan Haqiqat masalasi uning hayotidagi, jamiyati hayotidagi, uning kelajakdagi o'rmini ochib berishga harakat qilgan. Dostonda Pandavllar g'olib bo'lib taxtga o'tirganga qadar, boshidan ko'p qiyinchiliklarni o'tkazdi. Bu qiyinchiliklar orasida donishmandlar ibratli hikoyalaridan bahramand bo'lishgan. Bu hayotda qaysi ish noto'g'ri, qaysi ish to'g'ri ekanligini falsafiy mushohada qilib borishadi. Ibratli hikoyalar qahramonlarni yanada kuchli bo'lishga, xatolaridan to'g'ri xulosa chiqarishga undaydi. Dostonda oila masalasiga, ya'ni ota va farzand munosabatlari, farzandning ota oldidagi burchi, xotinning eri oldidagi burchi, oilaviy an'analar asosida yoritilgan. Asarda Pandavllar mardlik, jasorat, rostgo'ylik, adolat kabi axloqiy ramzlarga ega bo'lsa, Kauravlar qo'rqqoq, xasadg'oy, fitnachi, ochko'zlik kabi illatlarni ochib bergan.

"Mahabxorat" ta'limotiga ko'ra, inson haqiqatan ham taqdir taqdirini o'zgartira olmaydi, o'limni kechiktirmaydi yoki tayyor mag'lubiyat o'rniga g'alaba qozonmaydi. Ammo o'lim va tug'ilish, mag'lubiyat va g'alaba faqat hayotning tashqi mohiyatidir, uning asl qiymati esa axloqiy mazmuni bilan farq qiladi. Va aynan shu erda insonga tanlov erkinligi beriladi. U nafaqat o'zi va muvaffaqiyati uchun, ehtirolari va istaklari nomidan yashashi mumkin, yoki u xudbin maqsadlardan voz kechib, o'zini shaxsiy vazifasiga bo'ysundirishi mumkin. Ikkala holatda ham uning hayoti taqdirga bo'ysunadi, ammo taqdir qo'lidagi o'yinchoq bo'lmaslik, hayotga yanada yuqori ma'no va maqsad berish uchun, inson o'zining shaxsiy manfaatlarini qurbon qilganida, "men"ni eritib yuborganidagina qodir. Shuning uchun, taqdirning irodasini tan olgan holda, "Mahabxorat" ayni paytda o'z qahramonlarining axloqiy mas'uliyatini

anglaydi, o'z harakatlarimizni taqdirga bo'ysunish bilan birlashtirishga o'rgatadi.

“Mahabxorat” ning barcha qahramonlari u yoki bu tarzda hal qiluvchi sinovga duch kelishmoqda. Biron bir vaqtda ular shaxsiy va umumiy manfaat, o'z manfaatlari bilan va o'z harakatlarining samaralari bilan qiziqmaslik, kuchli huquq va qonun, umumbashariy burch, abadiy dharma o'rtasida tanlov qilishlari kerak. Ushbu tanlovning tabiati, oxir-oqibat, eposdagi qahramonlarni joylashtirish natijalarini, Kuru maydonidagi jang natijalarini belgilaydi. Pandavalar “Mahabxorat” da kauravalarga qarshi emas, shunchaki xafa bo'lgan jinoyatchilar yoki ko'ngli zaif odamlarga, ularning raqiblariga qarshi adolat tarafdorlari sifatida tasvirlanadi.

Inson hayotining mazmuni, axloq haqidagi shaxsiy va umumbashariy g'oyalarning aloqasi va to'qnashuvi muammolari bu yerda Krishnaning aravachasi sifatida aravasini boshqaradigan Arjuna bilan Krishnaning suhbatida hal qilinadi. Kuru maydonidagi jang boshlanishidan oldin Arjuna raqiblari orasida "bobolari, otalari, ustozlari, amakilari, aka-ukalari, o'g'illari va nabiralari" ko'radi va birodarlik qirg'inidan qo'rqib, jang qilishdan bosh tortadi, kamon tashlaydi. Va keyin Krishna, oliy mavjudot sifatida, Arjunaning ruhiy rahbari sifatida unga nasihat qiladi.

Krishnaning aytishicha, insonga dunyoni birdamlikda ko'rish, borliqning asl maqsadlarini anglash uchun berilmaganligi sababli, u faqat unga berilgan vazifani o'z qobiliyatining eng yuqori darajasida bajarishi mumkin, uning harakatlarining ko'rinadigan oqibatlarini haqida qayg'urmaydi. Arjuna - bu jangchi, kshatriya, uning vazifasi jang qilishdir va u dunyoni parcha-parcha qilib ko'rishi, bir lahza mezonlardan kelib chiqishi, jismlarning o'tkinchi ekanligini va o'limdan qayg'urishi sababli paydo bo'lgan shubha va ikkilanishlarni bir chetga surib jang qilishi kerak. Biroq, Krishna shunchaki bunday amaliy ko'rsatmalar bilan cheklanib qolmaydi. U Arjunaga dunyoning individual, bo'lakli idrokini qanday yengib o'tishni tushuntiradi. Inson o'zini undan faqat hayotga bog'lanib qolish, borliq tashvishlaridan, his-tuyg'ular va hissiyotlar predmetlaridan ajralish, ajralishga erishish orqali xalos qilishi mumkin. Ammo bunday ajralishga harakatsizlik ("odam harakat qila olmaydi") emas, balki manfaatdor bo'lmagan harakat, "ishning samarasi" ga ham, yomonga ham beparvolik bilan erishiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil kabi ilmiy falsafiy tamoyillardan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, uning xulosalaridan falsafiy tafakkurni kengaytirishda, mustaqil fikrni shakllantirishda, falsafa tarixi fanida, bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirishda foydalanish mumkin. Boshqa ko'plab dostonlar singari, "Mahabxorat" ham insonning iroda erkinligi va taqdir irodasi o'rtasidagi munosabatlar masalasini hal qilishga urinish atrofida qurilgan.

P. A. Grintser ta'kidlaganidek, birinchi qarashda dostonning asosiy g'oyasi taqdirning qudratligi va inson o'z yo'lida biron narsani o'zgartira olmasligi haqidagi g'oyadir; ammo dharma tushunchasi va dostonida sezilarli darajada to'ldirilgan va karma haqidagi ta'limot, asarning axloqiy dominantini tashkil etadigan, birinchi navbatda burchga oid ba'zi axloqiy g'oyalarni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Garchi, mualliflarning fikriga ko'ra, inson kelajakni o'zgartira olmas ham, unga hayotning mazmuni va qadr-qimmatini belgilaydigan axloqiy tanlov ishonib topshirilgan - boshqacha qilib aytganda, taqdirning irodasi ham, insonning axloqiy javobgarligi ham tan olinadi.

Tahlil va natijalar. “Mahabxorat” dostonida inson borliqda kichik bir qum zarrachasi sifatida emas. Balki koinotni o'zgartirish kuchiga ega bo'lgan, o'z taqdirini o'zgartira oladigan mavjudot

sifatida keladi. “Mahabxorat” da inson borliqqa aralashadi va uni o'zgartiradi. Insonni bu dunyodagi hech qanday narsa xotirjamlik, baxt bermasligi faqatgina nirvana orqali bunga erishish mumkin. Lekin insonning hayot oldidagi, jamiyat oldidagi burchlari mavjud. “Dharma” va burchga amal qilish bu zaruriyatdir. Bu burchlar azaliy belgilangan. Burch faqatgina jangchi jang qilishi, vayshiy dehqonchilik qilishi kerak degani emas. Inson oldida axloqiy burch ham mavjud. Qadimgi hind falsafasiy qarashlariga ko'ra inson qardor bo'lib tug'iladi. Ya'ni u xudolariga sig'inishi, o'z irqini davom ettirishi, o'z qalbini jirkanch tuyg'ulardan ozod qilishga majbur. “Mahabxorat” da inson umumiy dharmalar hamda o'ziga tegishli dharma kabi gnostik haqiqatlarga tayanib o'zini hamda olamni anglaydi.

“Mahabxorat” da taqdir masalasi juda muhim. Inson taqdiri belgilab qo'yilgan faqat u shu belgilangan doirada harakat qiladi. Insonning qanday amal bajarishi oldindan taqdirga yozilgan bo'ladi. Lekin qachon inson o'zini anglasa koinotni ham o'zgartirib yuboradi. Inson bu dunyoga kelib o'zining burchlarini bajaradi, axloqiy dharmasiga amal qiladi, bu dunyodagi xohish istaklaridan vos kechibgina xotirjamlik nirvana yetishadi. Chunki bu dunyodagi berilgan hech qanday narsa insonni baxtli qilmaydi. Masalan Pandavlar urushda g'olib bo'lishdi, lekin bu ularga chinakam baxt bermadi, bu g'alaba qarindoshlar o'limi evaziga keldi. Faqatgina asar oxirida ular o'zlarini dunyoviy istaklardan halos qilgan holda, xudolar yoniga ko'tarilishdi, hamda ruh va ong xotirjamligiga erishgan.

“Mahabxorat” da bilish juda muhim ahamiyatga ega. Inson o'zini anglashi orqali dunyoni biladi. Ilm yani idrok etish insonga axloqiy burchini, buyuk ishni artani bajarish uchun muhim sanaladi. Aynan idrok orqali inson borliqni o'zini anglaydi. Krishna dunyoni anglash bilishda insonni beparvolik dunyoviy istaklardan vos kechishga chaqiradi.

Mahabxoratda Xudolar bilan insonlar o'rtasidagi aloqa dunyoni saqlab qolishda muhim sanaladi. Dunyodagi tartibsizlikni bartaraf etishda xudolar insonlar bilan birgalikda kurashadi. Mahabxoratda Krishna obrazi. Ramayanada xudo Vishnu aynan Rama tanasiga joylashib kurashadi. Xudolar bn insonlar o'rtasidagi yaqinlik xudo Ganganing yerga tushib inson bilan turmush qurishi, Savitrining o'lim xudosi Yama bn suxbatlashishini misol qilishimiz mumkin. “Mahabxorat” da bilish dunyoni anglash avvalo dharmani anglash, idrok orqali haqiqatni anglash hisoblanadi. “Mahabxorat” da haqiqat masalasi faqatgina shu moddiy dunyo bn chegaralanib qolmaydi. Haqiqatni anglash bilish uchun ruh va ong ozodligi muhim sanaladi.

Xulosa va takliflar. “Mahabxorat” millatning barcha qadimiy e'tiqodlari va urf-odatlarini umumlashtirgan. Bu o'z qamrovi jihatidan shu qadar keng qamrovliki, hatto mashhur so'z bor: “Mahabxorat” da bo'lmagan narsani, bhataralar yurtida topolmaymiz. “Mahabxorat” Hindiston ichida joylashgan turli xil xalqlarning ijtimoiy va diniy g'oyalarni birlashtirib, odamlar ongida Bharatavarshining tub birligi g'oyasini ta'sir qilishga harakat qiladi. Dostonda insonning bilishi haqida, hayotining ma'no mazmuni haqida fikrlar berilgan.

Xulosa qilib aytganda, “Mahabxorat” dostonining yaratilishi bevosita shu davrdagi hind tafakkuri namunasi sifatida, hind xalqining Ijtimoiy, falsafasiy qarashlarini bayon etadi. “Mahabxorat” dostonida asosiy qo'yilgan masala bu insonning hayotdan maqsadi, bu dunyoda qanday yomon amallarni qilmaslik, va aksincha, qanday amallarni qilish kerakligi ochib berilgan. Masalan inson ochko'zlik, hasadgo'ylik, fitna, g'azabdan yiroq bo'lishi haqida qahramonlar hayoti bn ochib beriladi. Dostondagi axloqiy jihatlarda bugungi kunda yoshlarni tarbiyalash jaroyonida axloqiy bilim va ko'nikmalarni yoritishda foydalanish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Sotiboldi Yo'ldoshev. “Mahabharata yoki Bharata avlodlari jangnomasi”. Toshkent: 1966. 216b.
2. D. Po'latova, M. Qodirov, M. Ahmedova “Falsafa tarixi (Sharq falsafasi)” o'quv qo'llanma – T.: 2013.
3. Гринцер П.Великий эпос Индии Махабхарата, Рамаяна. М.: Астр. -1974. 421с.
4. С.Липкина. Великий эпос Индии.Художественная литература; Москва.1974. 326с.

Nurjamol NORMATOVA,
Samarqand davlat chet tillar institut dotsenti, PhD
E-mail: normatova.nurjamol@mail.ru
Ug'iloy BOLBEKOVA,
Samarqand iqtisodiyot va servis institut o'qituvchisi
E-mail: ugiloybolbekova@gmail.com

JTSBMQMOI dotsenti X.Xakimov taqrizi asosida

INGLIZ TILINI O'QITISH VA O'RGANISH JARAYONIDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Annotatsiya

Bu maqolada bugungi kunda ingliz tili o'qitish va o'rganish ahamiyati va muhimligini ta'kidlab o'tilgan. Xorijiy tilni o'qitish va o'rganish jarayonida yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Xorijiy til, grammatika, so'zlashuv, tarjima, muammolar, motivatsiya, o'qitish resurslari, vaqt, ona tili, rag'batlantirish.

ПРОБЛЕМЫ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация

В данной статье подчеркивается важность и важность преподавания и изучения английского языка сегодня. Описаны проблемы, возникающие в процессе преподавания и изучения иностранного языка, и пути их решения.

Ключевые слова: Иностраный язык, грамматика, разговорная речь, перевод, проблемы, мотивация, учебные ресурсы, время, родной язык, мотивация.

PROBLEMS IN THE PROCESS OF TEACHING AND LEARNING ENGLISH AND THEIR SOLUTIONS

Annotation

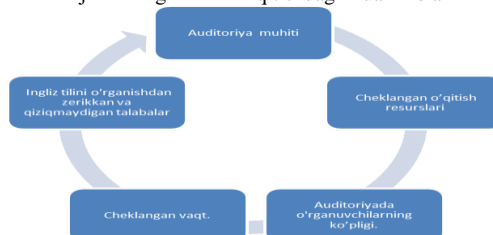
This article highlights the importance and importance of teaching and learning English today. The problems that arise in the process of teaching and learning a foreign language and their solutions are described.

Key words: Foreign language, grammar, conversation, translation, problems, motivation, teaching resources, time, mother tongue, motivation.

Kirish. Hozirgi kunda Prezidentimiz tashabbuslari bilan yoshlarning xorijiy tillarni bilish darajasini oshirish maqsadida ko'plab tashabbus va islohotlar olib borilmoqda va ayni damda katta e'tibor chet tillarni o'rganishga qaratilgani ham bejiz emas. Ma'lumki, boshqa tillar qatorida ingliz tilini o'rganishga bo'lgan talab ham kun sayin ortib bormoqda. Bu dunyoda qayerga bormaylik ingliz tili allaqachon barcha uchun ommaviy tilga aylanib ulgurganligiga shubha qilmaymiz. Ingliz tili jamiyatda odamlar uchun katta rol o'ynaydi. Ushbu til o'z ona tilisi bo'lmagan odamlar uchun o'rganish jarayonida qiyinchilik tug'dirishi amri mahol. Jamiyatda inson o'z o'rnini topishlari uchun ingliz tilini o'rganishlari, tushunishlari va ravon gapira olishlari kerak. Turli tillarda gaplashadigan boshqa mintaqalarga mansub odamlar bilan muloqot qilish va fikr almashish jarayonida ingliz tili muloqot qilishning umumiy tili sifatida qo'llanila oladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida 2021-yil 19 - maydagi PQ-5117-SON qaroriga muvofiq shuningdek xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlarni samarali amalga oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi. Davlat organlari va tashkilotlari, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari va davlat ta'lim muassasalarining xorijiy tillarni o'qitishni ommalashtirish borasidagi faoliyatini muvofiqlashtiradi.

1-jadval. Ingliz tilini o'qitishdagi muammolar

Ingliz tilini o'qitishdagi muammolarni to'liqroq bayon qiladigan bo'lsak:

1. Auditoriyamuhiti. Ingliz tilini o'qitish va o'rganishda atrof-muhit juda muhim hisoblanadi. Sinfidagi bezovta qiluvchi muhit o'quvchilarni va talabalarni e'tiborini diqqatini o'zgartiradiva tilni o'rganishga salbiy ta'sir qiladi. Agar muhit o'quvchilar uchun mos va qulay bo'lmasa, u ingliz tilini o'qitish jarayonini to'siqlarga uchraydi.

Xorijiy mahalliy faoliyatini muvofiqlashtiradi. Xorijiy mahalliy hamkorlar bilan aloqalar o'rnatib, ularning moliyaviy, tashkiliy va uslubiy ko'magini mamlakatda xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirishga jalb qilishni tashkil etadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ingliz tilini o'qitish va o'rganish jarayonlari yuzaga kelgan muammolar va yechimlar haqida juda ko'plab jahon metodist olimlariva mamlakatimizdagi tadqiqotchi olimlarimizning ko'plab ilmiy ishlar olib borilganligini ko'rishimiz mumkin. Mamlakatimizda bu jarayon bo'yicha Jalolov, V.I.Andriyanova, T.K.Sattarov, L.T.Axmedova, O'.H.Xoshimov, F.M.Rashidova, I.M.To'xtasinov, N.N.Normatovakabi olimlar ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishgan.

N.N.Normatovailmiy ishlarida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi ikki tomonlama jarayon bo'lgan ta'lim sifati o'qituvchi mahoratining didaktik mukammalligiga, boshqa tomondan talabaning motivatsion faoliyatiga bog'liqligi haqida ta'kidlab o'tgan [2].

Tahlil va natijalar. Ingliz tilini o'rgatuvchilarning vazifasi faqatgina o'rganuvchilarni o'qitish yoki ularning ingliz tilidagi mahoratlari ya'ni o'qish, yozish, eshitish va gapirish kabi qobiliyatlariga ko'proq e'tibor qaratishgana emas, balki ularga ingliz tiliga bo'lgan ishtiyoq, yaxshi munosabat vamotivatsiya berish orqali yordam berish va ruhlantirishdan ham iboratdir. Shunday bo'lishiga qaramasdan, bugungi kunda o'qituvchilar Ingliz tilini o'rgatishda bir qancha qiyinchiliklar va to'siqlarga duch kelmoqda

Ingliz tilini o'qitishda asosan o'qituvchilar shunday noqulay muhitga duch kelmoqdalar.

2. Cheklangan o'qitish resurslari. Nafaqat ingliz tili, balki biror narsani o'rgatish ko'p jihatli resurslarga bog'liq. Ya'ni o'qituvchilarga talablarga ingliz tilini samarali o'rganish uchun zarur bo'lgan resurslar yetarli darajada taqdim etilmaydi. Zarur o'qitish

resurslari va materiallarisiz xorijiy tilni tilni o'rgatish va o'rganish juda qiyin bo'ladi. Resurslargadinamiklar, mikrofonlar, proyektorlar, kompyuter tizimlari va boshqa turdagi raqamli qurilmalar kiradi. Bular bilan esa o'qitish va o'rganish juda ham samarali va qiziqarli bo'ladi.

3. Auditoriyada o'quvchilarning ko'pligi. Auditoriyada ko'p sonli talabalarining ko'pligi o'qituvchilar uchun juda ko'p bezovtalik va stressni keltirib chiqaradi. Chunki ko'p sonli talabalarini o'qitish uchun o'qituvchilar ko'proq kuch va mehnat talab etiladi. Ko'p sonli talabalar tomonidan auditoriyada shovqin yuzaga kelishi, o'rganuvchilarga mavzunito'laqonli tushuntirib berishi va boshqarishdagi jalb qilish jarayonida paydo bo'ladigan muammolarga olib kelishi mumkin.

4. Cheklangan vaqt. Ingliz tilini o'rganish va o'qitishda vaqt juda ham muhim. O'qituvchilarga o'z o'quvchilari talabalarini kuzatish va ularni o'z darajasida o'qitish uchun vaqt kerak. Ammo, bu fanni

Ingliz tilini o'rganish jarayonidagi yuzaga keladigan qiyinchiliklarni batafsilroq izohlab o'tsak.

Murakkab grammatika va tarjima. Talabalar uchun ingliz tili grammatikasini o'rganish juda qiyin. Ingliz tilida so'zlashda talabalar asosan grammatik xatolarga yo'l qo'yishadi. Odatda, o'quvchilar ingliz tilida so'zlashda zamon, nisbat, so'z boyligida xatolarga yo'l qo'yadilar. Gap tuzish jarayonida ko'pincha til o'rganuvchilar zamonni farqlashda qiynalishadi va noto'g'ri ishlatadilar, ya'ni ba'zan ular o'tgan zamonida gapirmoqchi bo'lishsa, o'tgan zamon o'rni hozirgi zamonida gapirishadi. Muammo ular o'tgan, hozirgi va kelasi zamonlarni qanday ishlatishni osongina farqlay olmasligidir. Vatil o'rganish jarayonida notanish bo'lgan so'zlarning tarjimasini lug'atlardan qidiramiz va gap tuzishda turli xil tarjimon botlarga va ilovalarga murojaat qilinadi. Ammo bu har doim ham kutganimizdek natija beravermaydi. Misol qilib aytadigan bo'lsak, idiomatik ifodalarni yoki frazalarni tarjima qilish jarayonida tarjima muammolari paydo bo'lishi mumkin. Idiomalarni tarjima qilish qiyin, chunki idiomani so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. Tarjimon butun ma'noni tarjima qilishdan oldin tushunishi kerak. Ba'zi idiomalar tarjima qilingani kabi ma'noga ega emas bo'lishi mumkin yoki ularni hamma gapda, nutqda ham ishlatib bo'lmazligi mumkin. Hattoki, o'sha tilning "native speaker" lari ham bu muammoga duch keladilar [4].

O'ziga bo'lgan ishonchsizlik. Talabalarining jamoat joylarida ingliz tilida

gaplasha olmasligining sabablaridan biri ham ishonchsizlikdir. Ular odamlar oldida

ingliz tilida gapirisha olishmaydi. O'qituvchilar tomonidan o'quvchilarni jamoat joylarida ingliz tilida gapirishga yetarlicha rag'batlantirish bilan bog'liq.

Odatda, o'qituvchilar ularni sinfda yoki odamlar oldida ingliz tilida gapirishga

undashmaydi. Ular ingliz tilini o'rganishadi, lekin so'zlashishni yetarlicha o'rganishmaydi. Bu asosan talabalar sinfda yoki odamlar oldida duch keladigan

muammolardan biridir. O'ziga bo'lgan ishonch ingliz tilida gapirishda juda muhim rol o'ynaydi, agar talabalar o'zlariga ishonmasa, ingliz tilida erkin gapira olishmaydi.

Bitta yoki bir nechta a'lochi o'quvchining doimiy ustunlik qilishi.

Ba'zan boshqalarga nisbatan bilimlir o'q bo'lgan o'quvchilarga darsda yaxshi baholar, ma'lum darajada ko'proq

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-maydagi PQ-5117-Son Qarori.
2. Normatovna, N. N. (2022). Chet tili sifatida ingliz tilining og'zaki nutq malakalarini oshirish muammolari va ularni yo'q qilish imkoniyatlari. Integratsiyalashgan ta'lim bo'yicha xalqaro jurnal, 5(12), 96-99.
3. Tuxtasinovi & Hakimov M. (2021). Modern views on the problem of distance and traditional methods of teaching italian language in higher education institutions. Society and Innovation, 2(2), 111-117.
4. Jalolov J. Chet tili o'qitish metodikasi „O'qituvchi“ Nashriyot - matbaa ijodiy uyi.
5. Muminova, F. M. Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish.

o'qitish uchun ajratilgan dars vaqti juda oz. Bu esa o'qituvchilarni qisqa vaqt ichida dars berishlari uchun juda qiyin vazifa hisoblanadi.

5. Ingliz tilini o'rganishdan zerikkan va qiziqmaydigan talabalar. Talabalarining zerikishi va ingliz tilini o'rganishga qiziqishi yo'qligi ham o'qituvchilar oldida turgan muammodir. Ba'zan talabalar ingliz tilini o'rganishga va ma'ruzalarga qatnashishga qiziqishmaydi. Keyin ular boshqa faoliyat bilan shug'ullanishga harakat qilishadi. Ba'zan ular ma'ruza davomida boshqalar bilan gaplashish va boshqa ma'nosiz ishlarni qilish orqali o'qituvchilarni bezovta qilishadi.

Xorijiy tilni o'qitishdagi qiyinchiliklar va to'siqlarni hal qilishimizda bir qancha yechimlar mavjud [3].

O'quvchilar grammatikani, ayniqsa, so'zlashuv jarayonida qiyin deb topishlari mumkin va bu oqibatda noto'g'ri xabar yetkazilishiga olib kelishi mumkin. Ingliz tili grammatika qoidalari aniq emas va juda ko'p istisnolarga ega. Natijada, ularni yodlash qiyin va qo'llash yanada qiyinroq.

rag'batlantirishlar berilsa ham, ularga nisbatan sustroq o'zlashtirayotgan yoki darsga to'liq qatnashmayotgan o'quvchilarni butunlay unutib qo'ymaslik kerak. Ularni boshqalarga nisbatan ko'proq ruhlantirib, darsda faol qatnashishlariga imkon yaratib berish kerak.

Auditoriyada ona tilidan ortiqcha foydalanish.

O'rganuvchilar undan

foydalanishga majbur bo'lganlaridagina boshqa tilni yaxshi o'rganadilar. O'qituvchi talabalar o'rganilayotgan tilda muloqot qilishlarini talab qilishi kerak. Ana shu holatdagina til o'rganishda o'sish, talaffuzda ravonlik kabi yutuqlarga erishish darajasi oshadi. Dars jarayonida qat'iyat bilan talab qilinsa va cheklovlar yo'lga qo'yilsagina chet tilini o'zlashtirish muvaffaqiyatli amalga oshadi [5].

Xorijiy tilni o'qitish va o'rganish jarayonidagi qiyinchiliklar va to'siqlarni hal qilishimizda bir qancha yechimlar mavjud.

Dars jarayonida zamonaviy interfaol ta'lim texnologiyalardan va metodlardan foydalanish.

O'qitish jarayonida o'rganuvchilarga motivatsiya berishva ularni ruhlantirish.

O'quv jarayonida xorijiy til atmosferasini yaratish va ko'proq tajriba qilish

Dars jarayonida turli qiziqarli o'yinlardan va multimedialardan foydalanish

Dars rejasini vaqt taqsimotiga moslab tuzib chiqish

O'quvchi va talabalarining darajalariga moslab guruhlar shakllantirish va darajalarga oid tarqatma materiallardan foydalanish . Xorijiy tilga tegishli bo'lgan yangiliklar va video qo'llanmalar ko'rish va muhokama qilish [6].

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bo'lsak, ayni vaqtda mamlakatimizda xorijiy tillarni o'qitish va o'rganishni takomillashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlar va muhim ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Bugungi kunda ko'pgina yoshlarimiz, balki katta yoshdagilar ham ingliz tilida gaplasha olishini va til bilish ko'nikmasiga asoslangan til sertifikatlarini mavjudligi ni ko'rishimiz juda xursand qiladigan holatdir. Albatta, ingliz tilini o'qitish va o'rganish jarayonlari murakkab jarayondir. Bu holatda ingliz tilini o'qitish uchun o'qituvchilardan katta mahorat, tayyorgarlik vatajriba kerak bo'ladi. Dars mashg'ulotlarida zamonaviy interfaol ta'lim texnologiyalardan foydalanish muhim. Ingliz tilini o'rganuvchilar uchun motivatsiya va darajalar bir xilligi asosiy jarayonlar hisoblanadi.

6. O'.Hoshimov,I Yoqubov "Ingliz tili o'qitish metodikasi"(o'quv qo'llanma) "Sharq "nashriyoti 2003 Toshkent-2012
7. Brown, D. (1994). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. New Jersey: Prentice Hall Regents.
8. Mamasidiqova S."Ingliz tilini o'qitishdagi muammolar va yechimlar. "Международный научный журнал № 10(100), часть 1 «Научный импульс» Мая , 2023
9. <https://www.teach-this.com/ideas/problems-learning-english>

Nasiba NORMO'MINOVA,
Angren universiteti o'qituvchisi,
E-mail: n.normuminova@mail.ru

O'zMU katta o'qituvchisi, PhD A. Shukurov taqrizi asosida

THE ROLE OF FORECASTING IN THE DEVELOPMENT OF THEORETICAL AND EMPIRICAL KNOWLEDGE AND ITS IMPORTANCE IN THIS PROCESS

Annotation

This article analyzes forecasting processes and their importance based on theoretical and empirical knowledge. The development of prophecy since ancient times, its scientificization in the 17th-18th centuries based on scientific methods, and its use in various fields at the present time are shown. The differences between theoretical and practical forecasting, as well as the capabilities and limitations of theoretical forecasting models are discussed. The article also emphasizes how prediction through empiricism and theoretical knowledge affects real processes, opportunities and risks of accurately forecasting future changes.

Key words: Prediction, forecast, theoretical knowledge, empirical knowledge, outlook, projection, science.

РОЛЬ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И ЭМПИРИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье анализируются процессы прогнозирования и их значение на основе теоретических и эмпирических знаний. Показаны развитие пророчества с древнейших времен, его научность в 17-18 веках на основе научных методов, а также использование его в различных областях в настоящее время. Обсуждаются различия между теоретическим и практическим прогнозированием, а также возможности и ограничения моделей теоретического прогнозирования. В статье также подчеркивается, как прогнозирование посредством эмпиризма и теоретических знаний влияет на реальные процессы, возможности и риски точного прогнозирования будущих изменений.

Ключевые слова: Предсказание, прогноз, теоретическое знание, эмпирическое знание, мировоззрение, проекция, наука.

NAZARIY VA EMPIRIK BILIMLAR RIVOJIDA BASHORAT O'RNI VA USHBU JARAYONDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada nazariy va empirik bilimlar asosida bashorat qilish jarayonlari va ularning ahamiyati tahlil qilinadi. Bashoratning qadimgi davrlardan boshlab rivojlanishi, ilmiy metodlarga asoslangan holda XVII-XVIII asrlarda ilmiylashgani va hozirgi zamonda turli sohalarida qo'llanishi ko'rsatilgan. Nazariy va amaliy bashorat o'rtasidagi farqlar, shuningdek, nazariy bashorat modellarining imkoniyatlari va cheklovlari muhokama qilinadi. Maqolada shuningdek, empirizm va nazariy bilimlar orqali bashorat qilishning real jarayonlarga qanday ta'sir ko'rsatishi, kelajakdagi o'zgarishlarni aniq prognoz qilish imkoniyatlari va xavflariga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: Bashorat, prognoz, nazariy bilim, empirik bilim, dunyoqarash, loyihalash, ilm-fan.

Kirish. Prognozlash umumiy dunyoqarash va falsafa zamirida qadimgi davrdan shakllana boshlagan. Dastlab u ilmiy emas balki, kundalik bashorat sifatida ekin ekishda, ob havoni aniqlashda va taqdirni bilish sifatida kelajak haqida ma'lumot olish uchun folbinlik, astrologiya va boshqa ishonitirish usullaridan foydalanilgan. Bashoratning ilmiylashuvi ya'ni, bashorat qilish uchun ilmiy metod sifatida uning qo'llanilishi XVII – XVIII asrlarga to'g'ri keladi. Ilm – fan va kundalik hayotdagi rejalashtirish va kelajakni xis qilish va kutish ayni shu davrdan yuqori darajada shakllana boshladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Prognozlash ilmiy faoliyat sifatida 20-asr o'rtalarida rivojlana boshladi. Ushbu sohada birinchi muhim yutuqlardan biri 1950 yilda muvaffaqiyatli eksperimental meteorologik prognozlash bo'lib, u okeanografiya va iqlimshunoslik kabi boshqa sohalarida bashorat qilish usullarini ishlab chiqishning boshlanishini ko'rsatdi” [1].

Prognozlash borliqdagi narsalarning mohiyatini bilish orqali ularni kelajagini belgilar ekan, tartibsiz va murakkab ko'ringan jarayonlarni birlashtirish, axborotni tizimlash bu orqali bilim holatiga keltirish shuningdek kelajak modellarini tuzish kabi vazifalarni bajaradi. Empirik bilimlar tabiatdagi hodisa va jarayonlarda kechayotgan tizimli ma'lumotlarni taqlidiy o'rganish, hissiy tajriba qilish orqali, o'xshash oqibatlarini taqozo qilsa, nazariy bilimlar empirizmida, tajribada anglangan mantiqqa ko'ra, shunga o'xshash yoki kelajakdagi holatini aqliy tiklash hisoblanadi.

“Ideal analogiya va virtualashtirish murakkab jarayonlarni o'rganish va simulyatsiya qilish-da, loyihalash va bashorat uchun ahamiyatlidir” [2].

Nazariy bashoratdan bir qancha sohalar xususan nazariy fizika, astronomiya va kosmologiya, kimyo, biologiya, psixologiya, sotsiologiya, iqtisod va kompyuterga oid fanlar foydalaniladi. Ushbu tarmoq va sohalarida ilgari surilgan farazlar dastlabki o'rinda nazariy konstruktsiya bo'lib keyinchalik empirik sinovlar orqali tasdiqlanadi yoki bekor qilinadi. Nazariy bashorat usullari ko'pincha

metodologiya sifatida ham bir necha sohalarida qo'llaniladi. Masalan, “iqtisodiy o'sishni, kapital, mehnat va texnologik taraqqiyot omillari asosida prognoz qiluvchi Solou modeli” [3]; ko'plab ta'sir omillarini hisobga oladigan, iqlim va ob – havo modeli; yuqumli kasalliklarning tarqalishini prognozlash va ularga qarshi kurash choralarining samaradorligi tadqiq qiladigan epidemik tarqalish modellarini; “opsionlar va boshqa ishlab chiqaruvchi moliyaviy vositalar qiymatini baholovchi Blek Shoulz modeli” [4]; “Ekotizimlarda yirtqich va o'lja o'rtasidagi o'zaro ta'sir dinamikasi tavsiflovchi va bashorat qiluvchi Volter modeli” [5]; “Guruhlarni bashorat qilishning aniqligini individual prognozlarining hajmi va taqsimoti kabi guruh xususiyatlariga asoslangan modellashtirish” [6].

Nazariy bashorat modellarini eksperimental murakkab shuningdek standard shablonlar sifatida ko'pgina jarayonlarni tahlil qilish uchun bir qancha muqobillarni beradi, lekin shunga qaramay modellar nazariy jihatdan tuzilganligi bois real olamdagi barcha jarayonlarning qamrovidagi kamchiligi, mavhumlikning mavjudligi sababli bir qancha kamchiliklarga ega. Asosiy kamchiliklarni sanab o'tadigan bo'lsak, bashorat uchun kiritilayotgan ma'lumotlar to'g'ri, aniq, to'liq bo'lmasa bashoratning umumiy sifatiga jiddiy ta'sir qiladi. Bashorat uchun aniq metod va modellarining tanlanishi muhimdir. Chunki to'g'ri kelmaydigan modellar tahlil jarayonida aniq prognoz qilish imkoniyatini yo'qotadi yoki noto'g'ri bashoratga olib keladi. Chunki turli jarayon va ma'lumotlar uchun alohida metod va bashorat modellarini zarur. Davriy yoki o'zgaruvchi komponentlari bashorat jarayonida hisobga olmaslik jiddiy xatoliklarini keltirib chiqaradi. Shuningdek turli tafovut va noma'lumliklarni hisobga olmaslik ham shular jumlasidan. “Prognozlarini birlashtirish aniqlikni oshirishi mumkin, ammo birlashtirishda asosiy yuklamalar noto'g'ri foydalanish natijalarni yomonlashtirishi mumkin. Birlashtirilgan prognozlar uchun yuklamalarni taxmin qilish katta tafovut va tarafkashlikka olib kelishi mumkin” [7].

“Ijtimoiy hodisalarni prognoz qilish ko‘pincha noto‘g‘ri tuzilmaviy modellar va noto‘g‘ri harakatlar funksiyalaridan aziyat chekadi, bu esa prognozlar sifatini pasaytiradi” [8].

Tadqiqot metodologiyasi. Tartibsiz tuyulgan jarayon va voqealardagi qonuniyatlarni aniqlash, ushbu qonuniyatlardagi ma‘lumotlarni tahlil qilgan xolda qaysi omillar jarayonga aniq ta‘sir ko‘rsatishini va xuddi shunday ta‘sir qanday proporsiyaga egaligi shuningdek, ushbu kabi ta‘sir kelajakda shu proporsiyadagi boshqa jarayonlarni keltirib chiqarishini tahmin qilish yoki prognoz qilish nazariya jihatdan amalga oshadi. Nazariy bilimlarga tayangan xolda bashorat qilish ya‘ni nazariy bashorat bu – inson tomonidan to‘plangan bilimlar, ma‘lumotlar va nazariy orqali kelajakni belgilash, kelajak trayektoriyasi chizish hisoblanadi. Nazariy bashorat qilish uslubi, to‘plangan tajriba (empirik ma‘lumotlar), matematik va nazariy modellar, ilmiy tamoyillardan kelajakdagi o‘zarishlar va faoliyat qanday bo‘lishi, obyektlar ta‘sirlashuvi ularning kelajakdagi holati qanday bo‘lishi haqidagi farazlarni shakllantirish uchun foydalanadi.

Bu usul ilmiy tamoyillar, matematik modellar va to‘plangan tajribadan turli omillarning kelajakdagi rivojlanishiga qanday ta‘sir qilishi haqida farazlarni shakllantirish uchun foydalanishni o‘z ichiga oladi.

Tahlil va natijalar. “Nazariy prognoz fan va texnikaning turli sohalarida muhim rol o‘ynaydi, qaror qabul qilish va rejalashtirish uchun asos bo‘ladi. “Prognozlash: nazariya va amaliyot” maqolasida mualliflar nazariy modellar va prognozlash usullarini, shuningdek ularni turli xil hayotiy kontekstlarda qo‘llashni o‘rganib, real hayot muammolarini hal qilishning turli xil yondashuvlari va usullarini ta‘kidlaydilar” [9].

Nazariy jihatdan kelajakni ko‘rish, nazariy prognoz qilish abstrakt ibora bo‘lishi bilan ularning konkretlashuvi asosan prognoz jarayonida ishlatilayotgan metodlar, umumiy jarayonning algoritmik arxitekturasini, prognozni aniqlashtiruvchi va ularga bo‘lgan ishonchni orttiruvchi omillar hisoblanadi. Shuningdek nazariy jarayonning amalga oshish bosqichlari ya‘ni kompilyatsiya jarayoni boshidagi mavhumlikning ko‘payishi yoki kamayishi ko‘pincha prognoz jarayoni oxirini belgilaydi, buni murakkab bo‘lmagan oddiy misolda ko‘rishimiz mumkin: Masalan, bugungi kundagi suv va oziq ovqat iste‘mol qilishning surati 2050 yilga kelib ushbu resurlarning ko‘payishiga, keyinchalik arzonlashishiga olib kelishi bashorat qilindi. Tasavvur qilamiz bashorat 2010-yilda amalga oshirildi, lekin, 2020 yilga kelib tubdan qurg‘ochiliklar, yer unumdorligi pasayishi va oziq – ovqat resurlarining qimmatlashuvi kuzatildi, nazariy bo‘lgan ushbu prognoz amalda bo‘lgan mavhumlikni oshirdi. Birinchi o‘rinda suv va oziq – ovqat iste‘moli tubdan oshdi, ikkinchidan belgilangan vaqtdan oldinroq keskin tendensiyalar kuzatildi. Lekin bashorat jarayonida bu kabi o‘garishlar ko‘rsatilmaganligi, ularni hisobga olinmaganligi, xavf va xatar ssenariylarini ishlab chiqilmaganligi yuqorida keltirilgan mavhumlikni oshiradi va prognozga bo‘lgan ishonchni pasaytiradi va aksariyat xollarda prognoz qiymatini belgilaydi.

Nazariy va amaliy prognoz bir – birini tashkil etuvchi prognozlar sirasiga kirib, dastlab farazlar, keyin tajriba, undan so‘ngra tajribadan olingan ma‘lumotlar nazariyaga aylantirilib undan yana farazlar xosil qilinadi. Ushbu tamoyillar bir – birini to‘ldiruvchi tamoyillar hisoblanib, borliq va narsalarning umumiy manzarisini tiklashga qaratilgan.

Nafaqat nazariy jihatdan balki umumiy holatda ham bashorat qilinuvchi tizimlar moddiy va ideal tizimlarga bo‘linadi: moddiy tizimlar, aniq fanlardagi kabi fizik va kimyoviy qonunlarga bo‘ysunadi, ularning o‘zgarishi makon va zamonga bog‘liq amalga oshadi. Ular o‘lchash, qiyoslash va miqdoriy baholanadi. Moddiy tizimlarning kelajagini umumiy materiyaning qonuniyatlari orqali aniqlash mumkin. Ular determinizm kabi sabab – oqibat tamoyiliga bo‘ysunadi. Shundan kelib chiqib ularning umumiy va kelajakdagi tabiatini mexanika, fizika va kimyoning umumiy qonuniyatlari orqali bilish mumkin.

Nazariyot va amaliylik bir birini to‘ldiruvchi vositalar bo‘lib, nazariy bashorat amalda olingan natijalar asosida, kelajak ehtimoli demakdir. Tajribada ko‘p marta qaytarilgan jarayon, tekshirilib nazariy jihatdan konsepsiyaga aylanadi va boshqa xuddi shu kabi hodisalarda ham birgalikda sodir bo‘lish ehtimoliga nisbatan prognoz qilinadi. Eng oddiy misol qiladigan bo‘lsak, A hodisa allqachon B jarayonda sodir bo‘lgan (eksperiment), nazariy jihatdan xuddi shu A kabi, ko‘lam va hajmga ega C ning B jarayon bilan sodir bo‘luvchi voqealarning ehtimollari proporsiyasi teng bo‘lishi mumkinligi nazariy bashoratdir. Nazariy tahlilda ushbu jarayon teng bo‘lishi yoki trayektoriyalar ham simmetrik hisoblanishi mumkin, lekin amaliyotda ikta voqealar o‘rtasidagi vaqt, makon, shakl va kuch nisbati ularni

keltirib chiqaruvchi yoki ta‘sir qiluvchi omillarning turiligi bilan buzilishi mumkin.

Nazariy jihatdan prognoz qilishni shartli ravishda xodisa va voqealarning kelajakdagi ideal analogiyasi deb hisoblash mumkin. Bu yerda ideal analogiyalar real olamda mavjud bo‘lmagan obyekt yoki xodisalarning modellari hisoblanadi. Ideal analogiyalar real olamda mavjud bo‘lmagan yoki birgalikda kelmagan, shuningdek ko‘lam, hajm, makon va zamonga nisbatan real pozitsiyalarni virtual tarzda o‘zgartirishdir. Ideal analogiyalarni shuningdek virtual konstruksiyalarni real olam shuningdek real ma‘lumotlar bilan solishtirish, ularni moddiylashtiradi, bilimga aylantiradi va konkretlashtiradi.

Nazariy prognozlardagi muvaffaqiyatlar bugungi kunda ko‘plab jarayonlarni oldindan bilish, ularga moslashish imkoniyatlarini tug‘dirmoqda lekin shunga qaramay mutlaq bashorat qilish xozirgacha imkonsiz. Masalan, zilzila hodisasi ustida olib borilgan amaliy va nazariy rivojlanish shuningdek nazariy jihatdan prognozlarga qaramay, zilzilaning aniq joyi va vaqtini oldindan prognoz qilish imkonsiz. Ob havo bashoratlarini yaqin ehtimollarga proporsional real jarayonlarga mosroq prognoz qilinadi, lekin shunga qaramay aniq va uzoq muddatli bashorat qilishda kamchiliklar bor. Iqtisod sohasida ham, umumiy iqtisod mexanizmi yoki aniq iqtisodiy o‘zgarishlar shuningdek iqtisodiy inqirozlar va ularning oqibatlarini haqida aniq prognozlar mavjud emas.

O‘tmishdagi va kuzatuv jarayonidan olingan bilimlar asosida shakllanuvchi empirizm kelajakni bashorat qilish uchun qonuniy va tendensiyalarni tajriba orqali tekshirib ko‘radi, aynan nazariy modellashda kuzatilmaydigan biroq amaliyot va tajribada kuzatiladigan o‘zgaruvchilar orasidagi munosabatlarning shakllanishi, bir o‘zgaruvchining qiymatlari boshqa o‘zgaruvchilarning qiymatlariga ta‘sirini aniqlash orqali kelajakni amaliy jihatdan belgilaydi. Ko‘pincha murakkab munosabatlar yoki bog‘lanishlar, katta hajmdagi ma‘lumotlarning ta‘sirlashuvi aynan tajribada ko‘zda tashlanadi, va aynan shu tajribalar orqali kelajak qiymatlarini belgilash aniqroq kechadi. “Empirik tadqiqotlar hayotning turli sohalarida individual munosabat va xatti-harakatlarni tushunish va bashorat qilishda qanday yordam berishini va shu bilan amaliy qarorlar qabul qilishda yordam beradigan kelajak vaqt istiqboli bo‘yicha meta-tahlilni taqdim etadi” [10].

Aynan empirizm induksiyasining, ya‘ni kuzatuvda olingan xususiy ma‘lumotlardan umumiy qonuniyatlarni qurish, kelajakni proeksialash bilan bir xil kechadi, Nazariy jihatdan prognoz qilingan jarayonlar eksperiment orqali ko‘rib chiqiladi va takomillashtiriladi, tajriba jarayonidan olingan yangi bilimlar orqali kelajakni belgilovchi mexanizmlar sozlanadi va korreksiyalanadi. Empirizm, nazariy prognozda yo‘lga qo‘yilgan subyektiv konstruksiyalarni obyektivlashtiradi va xatolarni minimallashtiradi.

“F. Petropoulos bashorat qilishning aniqligini oshirish va xatolarni kamaytirishda empirik ma‘lumotlarning muhimligini ta‘kidlab, prognozlash nazariyasi va amaliyotining keng ko‘lamini taqdim etadi” [11].

Prognozlash jarayonida empirik ma‘lumot tizimlashadi, umumlashadi va oldin aniqlanmagan qonuniyatlarni paydo bo‘ladi. Aynan prognozlarni empirik tadqiq qilish esa tajriba jarayonida xosil bo‘lgan yangi hodisa va effektlarni aniqlash uchun xizmat qiladi. Empirizm prognoz jarayonining falsifikatsiyasi uchun ham ishlatiladi, ya‘ni prognozda tendensiyalar tajriba vaqtida aniqlanmasa, prognozlar qayta ko‘rib chiqilishi yoki inkor qilinishi mumkin.

Ilmiy nazariyalar va modellari tadqiqot obyektini haqida umumiy ma‘lumotlarni to‘plar ekan, ularni tushuntirishga va soddalashtirishga harakat qiladi. Biroq tadqiqotlar murakkablashuviga qaramay ular o‘zida mavhumlik elementlarini saqlab qoladi. Bashoratni qiyinlashtiradigan va boshqa xatoliklarni keltirib chiqaradigan asosiy omillardan biri ham mavhum elementlar hisoblanadi. Masalan matematika va fizikagi Laplas determinizmi va Nyuton mexanikasi inson tajriba qila oladigan makroskopik hodisalarni ta‘riflash va bashorat qilish uchun yaxshi ishlaydi, biroq, kvant mexanikasi doirasida o‘rganilayotgan atomlar va ularning kvantlari pozitsiyalarini belgilash uchun ishlamaydi. Lekin shunga qaramay prognozlar pragmatik jihatdan ma‘lum kontekstlarda ularni amaliy qo‘llashni inkor qilmaydi, ular mutlaqlikka davogarlik qilmasada, aniqlik ham xoli emas. Buning ba‘zi sabablari quyidagicha bo‘lishi mumkin, ya‘ni, obyektlarning mikrodarajadagi faoliati noma‘lumligi shuningdek jarayonlarning doimiy o‘zgarishi va buning oqibatidagi doimiy ta‘sirlashuvi hisoblanadi.

Empirizm esa prognostik ma‘lumotlarni tekshirishni birdan bir usulidir. Empirizm bashorat uchun ishlatiladigan metodlar va

nazariyalarning real voqelikni tavsiflash koeffitsiyentini belgilab beradi. Aynan empirizm orqaligini bashoratlar tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Nazariy jihatdan yo'l qo'yilgan xatolar ham shular jumlasidandir. Lekin shunga qaramay empirizmni tanqid qiluvchilar kam emas.

Prognozlash murakkab sohalaridagi masalan, ijtimoiy o'zgarishlar va makroiqtisodiyot o'zgaruvchilarining komponentlari o'rtasidagi sababiy aloqadorlik munosabatlarini aniqlashga yordam beradi. Ha aynan bu yerda sabab aloqadorlik mezonlaridagi fizik qonunlar nazarda tutilmoqda. Ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlar ham murakkabligiga qaramay ularni bashorat qilish albatta umumiy qonuniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshadi.

Empirizmni qoralovchi va fizik qonunlarni muqarrarlashtiruvchi tamoyillar, odatda, ular har qanday tajriba va kuzatuv fizik tamoyillarsiz kechsa kelajakni aniq bilish mumkin emasligini ta'kidlaydi. Deterenizm tarafdorlaridan eng mashxuri bo'lgan Per Simon Laplas ham, o'zining faraziy mavjudoti, ya'ni Laplas maxluqiga ko'ra, maxluq agar olamdagi barcha zarrachalarning aniq holati va olam qonuniyatlarini bilsa, kelajakni aniq aytib bera oladi, deya ta'kidlaydi. Lekin bugungi kundagi prognoz jarayonini amalga oshirishdagi epistemologik cheklovlar faqatgina umumiy holatdagi determenizm zanjiri bilan emas balki xususiy xollarda ham

obyektlarning faoliyatidagi mikrodarajadagi determenizmning buzilishi bilan bog'liq.

Xulosa va takliflar. Aynan shundan kelib chiqib xulosa qilish mumkin-ki, empirizimning dastlabki kuzatuvlari tamoyillar, qonuniyatlar mavjudligini, ular barqarorligini va ular determenistik harakat qilishini ta'kidlaydi va nazariyalarni shular ustiga quradi. Ushbu nazariyani tekshirishdagi keyingi empirizm tamoyillar va qonuniyatlar to'laligicha barqaror emasligini va ularda sabab – oqibat (determenizm) buzilib turishini ta'kidlaydi. Nazariya eksperiment orqali, eksperiment nazariya va kompleks jarayonda prognozga o'tadi, prognoz ham ushbu tsiklda yuqoridagi mexanizm sikligi qo'shiladi. Vaqt makon va zamonda borliqdagi obyektning mexanizmi va xossalarini o'zgartirar ekan, eksperiment, nazariya va bashorat ular orqasidan siklik tarzda axboriy noma'lumlikni kamaytirish uchun quvib yuradi. Umumiy holatda ushbu tsikl shuni ta'kidlaydiki, nazariylik, eksperiment va prognozni ajratish mumkin emas. Ular mavhumlikdan aniqlik singari aylanuvchi va bir - birini to'diruvchi filtr hisoblanib, umumiy tamoyillarni aniqlovchi mexanizm singari harakat qiladi. Tamoyillar mikrodarajada dinamik ahamiyat kasb etsada, makrodarajada statik bo'lganligi uchun tajribada aniqlash mumkin. Tamoyillarning dinamikasi bashoratni xiralashtirsa, statikasi (barqarorligi) bashoratlarini aniq chiqishi uchun xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Nadia, Pinaridi., Pierre, F., J., Lermusiaux., Kenneth, H., Brink., Ruth, H., Preller. (2017). The Sea: The Science of Ocean Prediction. *Journal of Marine Research*, 75(3):101-102. doi: 10.1357/002224017821836833
2. Hong, S., & Park, D. (2022). Runtime Virtual Lane Prediction Based on Inverse Perspective Transformation and Machine Learning for Lane Departure Warning in Low-Power Embedded Systems. 2022 IEEE International Conference on Imaging Systems and Techniques (IST), 1-6. <https://doi.org/10.1109/ist55454.2022.9827740>.
3. Mixon, J., & Sockwell, W. (2007). The Solow Growth Model. *The Journal of Economic Education*, 38, 483 - 483. <https://doi.org/10.3200/JECE.38.4.483>.
4. Amilon, H. (2003). A neural network versus Black-Scholes: a comparison of pricing and hedging performances. *Journal of Forecasting*, 22, 317-335. <https://doi.org/10.1002/FOR.867>.
5. Ladde, G., & Sathananthan, S. (1992). Stability of Lotka-Volterra model. *Mathematical and Computer Modelling*, 16, 99-107. [https://doi.org/10.1016/0895-7177\(92\)90051-L](https://doi.org/10.1016/0895-7177(92)90051-L).
6. Kerr, N., & Tindale, R. (2011). Group-based forecasting: A social psychological analysis. *International Journal of Forecasting*, 27, 14-40. <https://doi.org/10.1016/J.IJFORECAST.2010.02.001>.
7. Yang, Y. (2004). Combining forecasting procedures: some theoretical results. *Econometric Theory*, 20, 176 - 222. <https://doi.org/10.1017/S0266466604201086>.
8. Berk, R., & Cooley, T. (1987). Errors in forecasting social phenomena. *Climatic Change*, 11, 247-265. https://doi.org/10.1007/978-94-009-4011-6_11.
9. Fotios, Petropoulos., Daniele, Apiletti., Vassilios, Assimakopoulos., Mohamed, Zied, Babai., Devon, K., Barrow. (2020). Forecasting: theory and practice. 04 Dec 2020 -arXiv: Applications
10. Petropoulos, F., Apiletti. (2020). Forecasting: theory and practice. ArXiv, abs/2012.03854. <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2021.11.001>.
11. Stallinga, P., & Khmelinskii, I. (2017). Perils and Pitfalls of Empirical Forecasting. *European Scientific Journal*, ESJ, 13, 18-18. <https://doi.org/10.19044/ESJ.2017.V13N18P18>.
12. Gompert, Z., Flaxman, S., Feder, J., Chevin, L., & Nosil, P. (2022). Laplace's demon in biology: Models of evolutionary prediction. *Evolution*, 76. <https://doi.org/10.1111/evo.14628>.

UDK: 159.9.072.43

Azizbek NURMATOV,
Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: aziz.nurmatov.94@mail.ru

DSc, professor B. Jurayev taqrizi asosida

O'SMIRLARDA IJTIMOY TARMOQLARDAGI YOLG'ON AXBOROTLARNI QABUL QILISHNI BELGILOVCHI PSIXOLOGIK INDIKATORLAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada psixologik tadqiqotlar orqali o'smirlarda ijtimoiy tarmoqlardagi yolg'on axborotlarni qabul qilishni belgilovchi psixologik indikatorlar jihatlarini ochib berilgan. Shuningdek, zamonaviy psixologiyada ijtimoiy tarmoqlardagi yolg'on axborotlarni qabul qilishga doir tahliliy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: O'smir, feyk xabar, ijtimoiy tarmoq, axborot, psixologik yondashuvlar, psixologik ta'sir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПРИНЯТИЯ ЛОЖНОЙ ИНФОРМАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ ПОДРОСТКАМИ

Аннотация

В данной статье путем психологических исследований раскрываются аспекты психологических показателей, определяющих принятие ложной информации в социальных сетях. Аналитические данные о принятии ложной информации в социальных сетях представлены и в современной психологии.

Ключевые слова: Подросток, фейковые новости, социальная сеть, информация, психологические подходы, психологическое воздействие.

PSYCHOLOGICAL INDICATORS OF ACCEPTANCE OF FALSE INFORMATION IN SOCIAL NETWORKS BY TEENS

Annotation

This article, through psychological research, reveals aspects of psychological indicators that determine the acceptance of false information on social networks. Analytical data on the acceptance of false information on social networks is also presented in modern psychology.

Key words: Teenager, fake news, social network, information, psychological approaches, psychological impact.

Kirish. Ijtimoiy tarmoqlarda yolg'on axborotlarni aniqlash va ularga qarshi kurashish uchun metodologik yondashuvlar turli vositalar, strategiyalar va texnikalarni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuvlar ma'lumotni baholash, faktlarni tekshirish, foydalanuvchilarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish va texnologik yechimlardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Claire Wardle — ijtimoiy tarmoqlarda yolg'on axborot va dezinformatsiya sohasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borgan va jamoatchilikni xabardor qilishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqqan. U shuningdek, ijtimoiy va raqamli kommunikatsiyalar, axborot tarqatish mexanizmlari va jamoatchilik fikrini shakllantirish bo'yicha keng tajribaga ega.

Claire Wardlening tadqiqot ishlari quyidagi jabhalarda namoyon bo'lgan [1]:

Dezinformatsiya va Yolg'on Axborot: Wardle ijtimoiy tarmoqlarda yolg'on ma'lumotlar va dezinformatsiyaning qanday tarqalishini, ularning ijtimoiy va siyosiy ta'sirini o'rganadi. U ijtimoiy tarmoqlardagi ma'lumotlarning manipulyatsiyasi va jamiyatdagi ta'sirini tahlil qiladi.

Tadqiqotlar va tashkilotlar: U First Draft News tashkilotining asoschilaridan biri bo'lib, bu tashkilot dezinformatsiya va yolg'on axborotlarga qarshi kurashish uchun resurslar va strategiyalar ishlab chiqadi. First Draft News, shuningdek, jurnalistlarga, tadqiqotchilarga va ommaviy axborot vositalariga yordam beradigan loyiha sifatida tanilgan.

Ommaviy axborot vositalaridagi ta'siri: Wardle ko'plab ommaviy axborot vositalarida yolg'on axborot va dezinformatsiya haqidagi fikrlarini bayon qilgan. Uning ishlari ijtimoiy tarmoqlardagi axborot tarqatish mexanizmlarini va odamlarning axborot qabul qilish jarayonlarini tahlil qilishga qaratilgan.

Ta'lim va resurslar: U dezinformatsiyaga qarshi kurashish uchun ta'lim va resurslar yaratishda faol ishtirok etadi. U tadqiqotlari va amaliyotlari orqali jamoatchilikni xabardor qilish va ommaviy axborot vositalaridagi yolg'on ma'lumotlarni aniqlashda yordam berishga intiladi [2].

Adabiyotlar tahlili. So'nggi o'n yillik davomida dezinformatsiyaning turli shakllariga qarshi ta'sir ko'rsatish va axborot va media savodxonligini oshirish bilan bog'liq muammo shu darajada dolzarb masalaga aylandiki, ushbu tendensiyani rivojlantirishga nihoyatda kuchli xalqaro tuzilmalar, ijtimoiy

tarmoqlarning rahbarlari, media, ilmiy va ta'lim-tadqiqot institutlari ham qo'shildilar. Buning natijasida, bir qator tashabbuslar joriy etildi: BMT dalillarni tekshirish bo'yicha Verified platformasini ishga tushirib, uni Facebook, Twitter, YouTube, TikTok, Al Jazeera, Deutsche Welle va Euronews qo'llab-quvvatladi; Facebook, Twitter, YouTube, Telegram kontentni, shubhali xabarlar markirovkasini, soxta xabarlarini bloklash va o'chirib tashlashni qat'iy nazorat ostiga oldi; xalqaro donorlik qo'llab-quvvatlash dasturi tufayli, Yevropa va Osiyo mamlakatlarida matkablar, oliy o'quv yurtlari miqyosida mediasavodxonlik bo'yicha yuzlab dasturlar amal qilmoqda [3], fuqarolik jamiyatining vakillari faoliyat ko'rsatmoqda, o'yin shaklidagi o'nlab o'rgatuvchi platformalar yaratilgan.

Media va axborot savodxonligi insonlarni, yuqorida aytib o'tilgan fundamental huquqni to'laqonli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar bilan qurollantiradi. Ushbu huquqning amalga oshirilishi 1982 yilda qabul qilingan Mediashakllantirish bo'yicha Gryunvald deklaratsiyasi bilan belgilanib, unda siyosiy va ta'lim tizimlar fuqarolarda kommunikatsiya fenomenining kerakli tushunchasini rivojlantirishlari va ularning ommaviy axborot vositalaridagi ishtirogini rag'batlantirishlari lozim [4].

Media va axborot savodxonligining vazifasi aynan ushbu bilimlarni foydalanuvchilarga yetkazishdan iborat. MAS o'zida quyidagi tushunchalarni aks ettiradi: a) demokratik jamiyatda media, kutubxonalar, arxivlar va boshqa axborot tizimlarining vazifalari; b) ommaviy axborot vositalari va axborot tizimlari bu vazifalarni samarali bajarishlari uchun shartlar; b) ushbu vazifalarning bajarilish sifatini taklif qilinayotgan kontent va xizmatlar orqali baholash usullari. Ushbu tushuncha, o'z navbatida, foydalanuvchilarga ongli ravishda kommunikatsiya va axborot kanallari bilan o'zaro ta'sir qilish imkoniyatini beradi. MAS orqali egallanadigan kompetensiyalar fuqarolarda tanqidiy fikrlashning ko'nikmalarini rivojlantirishga qodir bo'lib, bu ularga media va boshqa axborot ta'minotchilaridan yuqori sifatli xizmatlarni taqdim etishni talab qilish imkoniyatini beradi.

Afsuski, zamonaviy axborot olami bizda bilim illyuziyasini yaratmoqda. Bizningcha, biz hamma narsani va hamma haqida barchasani bilamiz. Aslida, biz faqat parchalarni, yuzaki narsalarni eslaymiz (va odatda, oz vaqt). Ikkinchi xayol: Bangladeshdagi toshqinlar va Qo'shma Shtatlardagi yong'inlar va Gollivud yulduzlarining hayoti haqida bilish zamon bilan hamnafas bilish

hisoblanadi. Ba'zan zamonaviy urf ustuvorliklarni butunlay buzadi: mamlakatda va shahardagi hayotga qiziqish - bu kulgiga sabab bo'lishi mumkin, bu qiziqarli emas. Ammo Donald Trump necha marta «aksirgani» yoki Elon Maskning raketasi qancha turishini bilish- bu juda zo'r. Garchi, umuman olganda, bu ma'lumotlar biz uchun ikkinchi darajali, ba'zan esa hattoki keraksiz.

Porter — yolg'on axborot va dezinformatsiya sohalarida tadqiqot olib boradigan ilmiy mutaxassis. Uning ishlari asosan ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va psixologik omillarni o'rganishga qaratilgan.

Porter ijtimoiy tarmoqlarda yolg'on ma'lumotlarning tarqalishi va bu jarayondagi psixologik omillarni o'rganadi. U yolg'on axborotlarni aniqlash va ularning jamiyatga ta'sirini tahlil qiladi. Uning tadqiqotlari ommaviy axborot vositalarining qanday qilib axborotni tarqatish va jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi rolini o'rganadi. Porter axborot tarqatish mexanizmlarini va ommaviy axborot vositalarining ta'sirini tahlil qiladi [5].

Porter yolg'on axborotlarning psixologik jihatlarini o'rganadi, jumladan, odamlarning yolg'on ma'lumotlarga qanday munosabatda bo'lishi va bu munosabatlarning kognitiv va emotsional asoslarini

1-jadval

Shaxs himoya mexanizmlari va internetdan foydalanish shkalasi so'robnomalari o'rin ko'rsatkichlari (Fisher mezoni bo'yicha)

No	Omillar	Ranjirovka	O'rin	Faktorlarning vazn koeffitsientlari
	O'rnini to'ldirish	5,65	1	0,959
	Onlayn muloqotda ustunlik	6,59	2	0,898
	Internetdan unumli foydalanish	7,90	3	0,843
	Kognitiv rigidlik	8,24	4	0,789
	Regressiya	9,10	5	0,692
	Proeksiya	10,12	6	0,611
	Siqib chiqarish	11,46	7	0,583
	Ratsionalizatsiya	12,21	8	0,508
	Kayfiyatning o'zgaruvchanligi	13,28	9	0,467
	Kompensatsiya	14,69	10	0,392
	Giperkompensatsiya	15,72	11	0,317
	Internetning salbiy oqibatlarini anglash	16,42	12	0,285
	Rad etish	17,35	13	0,203

Jadvaldagi empirik ko'rsatkichlarga ko'ra, o'smir o'quvchilarda feyk axborotlarga moyillikning psixologik xususiyatlari quyidagi ko'rinishga ega bo'ldi:

birinchi omil, o'rnini to'ldirish (ranjirovka: 5,65; o'rin:1 va koeffitsient: 0,959). Bundan ko'rinadiki, kiberxavfsizlik tahdidlari: Firibgarlar, hakerlar yoki zararli dasturlar kabi tahdidlar o'smirlar uchun xavf tug'dirishi mumkin.

ikkinchi omil, onlayn muloqotda ustunlik (ranjirovka: 6,59; o'rin:2 va koeffitsient: 0,898). Bundan tashqari, kiberbulling: Internet orqali zo'rvonlik va haqorat qilish (kiberbulling) o'smirlar ruhiyatiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

uchinchi omil esa internetdan unumli foydalanish (ranjirovka: 7,90; o'rin:3 va koeffitsient: 0,843). Mazkur omillardan ko'rinadiki, e'tiborni chalg'itish: Internetdan noto'g'ri foydalanish o'qishga va hayotdagi boshqa muhim faoliyatlarga e'tiborni yo'qotishga olib kelishi mumkin.

to'rtinchi omil sifatida kognitiv rigidlik (ranjirovka: 8,24; o'rin:4 va koeffitsient: 0,789). Demak, o'smirlarni internetdan foydalanishda to'g'ri yo'lga qo'yish, ularni xavfsizlik choralarga rioya qilishga o'rgatish va salbiy oqibatlardan himoya qilish uchun ota-onalar va o'qituvchilar faol ishtirok etishlari zarur.

beshinchi omil esa regressiya (ranjirovka: 9,10; o'rin:5 va koeffitsient: 0,692). O'smirlarni feyk axborotlardan himoyalash muhim masala bo'lib, ularga noto'g'ri ma'lumotlardan himoya qilish ko'nikmalarini berish kerak. Chunki yoshlar internet va ijtimoiy tarmoqlardan keng foydalanadi va bu platformalarda feyk xabarlar juda tez tarqaladi.

oltinchi omil proeksiya (ranjirovka: 10,12; o'rin:6 va koeffitsient: 0,611).

yettinchi omil esa siqib chiqarish (ranjirovka: 11,46; o'rin:7 va koeffitsient: 0,583). O'smirlarni ma'lumotlarni bir nechta manba orqali tekshirishga o'rgatish zarur. Rasmiy va ishonchli yangilik saytlari, ilmiy manbalar yoki ekspertlar tomonidan taqdim etilgan axborotlarga tayanish kerakligini tushuntirish lozim. Bu bilan feyk axborotlarning tezkor ta'siridan himoya qilish mumkin.

sakkizinchi omil ratsionalizatsiya (ranjirovka: 12,21; o'rin:8 va koeffitsient: 0,508). Ba'zi feyk yangiliklar yoki yangilangan

tahlil qiladi. U tadqiqotlarida turli metodologiyalar va statistik tahlil usullaridan foydalanadi. Porterning ishlari ijtimoiy tarmoqlarda axborot tarqatish jarayonlarini tushunishga yordam beradi. Porter ijtimoiy va raqamli kommunikatsiyalar sohasida ta'lim va jamoatchilikni xabardor qilishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqishga intiladi.

Weedon yolg'on axborotning tarqalishi, uning ijtimoiy ta'siri va axborotning qabul qilinishi bo'yicha tadqiqotlar olib boradi. U odamlarning yolg'on ma'lumotlarga bo'lgan munosabatlarini tahlil qiladi. Uning tadqiqotlari ijtimoiy tarmoqlarda axborot tarqatish mexanizmlarini, ularning qanday ishlashini va odamlarning bu jarayondagi o'rnini o'rganadi.

Weedon yolg'on axborotlarning psixologik jihatlarini o'rganadi, jumladan, qanday qilib odamlar yolg'on ma'lumotlarni qabul qilishadi va bu jarayonda ularning kognitiv va emotsional jarayonlari qanday ta'sir qiladi. U ommaviy axborot vositalarining axborot tarqatishdagi rolini va jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi ahamiyatini tahlil qiladi. Weedon tadqiqotlarida turli metodologiyalardan foydalanadi, shu jumladan, statistik tahlil va psixologik eksperimentlar.

xabarlar ko'p yillar avvalgi voqealarga asoslanib, bugungi kundagi ma'lumot sifatida taqdim etilishi mumkin. O'smirlarni xabarlarining qachon e'lon qilinganini va dolzarbligini tekshirishga o'rgatish kerak.

to'qqizinchi omil kayfiyatning o'zgaruvchanligi (ranjirovka: 13,28; o'rin: 9 va koeffitsient: 0,467).

o'ninchi omil esa kompensatsiya (ranjirovka: 14,69; o'rin:10 va koeffitsient: 0,392). Fotosuratlar, grafiklar va videolar ham yolg'on axborot tarqatish vositasi bo'lishi mumkin. O'smirlarni fotosuratlar va videolarni tahlil qilish, ularning manipulyatsiyaga uchraganligini aniqlash, rasmiy platformalar orqali tasdiqlangan vizual ma'lumotlardan foydalanishga o'rgatish muhimdir.

O'n birinchi omil giperkompensatsiya (ranjirovka: 15,72; o'rin:11 va koeffitsient: 0,317). Ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan ma'lumotlar hamisha ishonchli bo'lmaydi. O'smirlar uchun: shubhali akkauntlardan yoki noma'lum manbalardan kelayotgan xabarlar va postlarni baholash, vaqti-vaqti bilan ularni bloklash yoki xabar qilish imkoniyatidan foydalanish ko'nikmasini o'rgatish kerak.

O'n ikkinchi omil internetning salbiy oqibatlarini anglash (ranjirovka: 16,42; o'rin:12 va koeffitsient: 0,285). Feyk axborotlar ba'zan o'smirlarning shaxsiy ma'lumotlarini olish uchun ham tarqatiladi. O'smirlar xavfsizlik choralari qo'llashi, maxfiy parollarni oshkor qilmasligi va noma'lum manbalarga shaxsiy ma'lumotlarni yubormasligi kerak.

o'n uchinchi omil esa rad etish (ranjirovka: 17,35; o'rin:13 va koeffitsient: 0,203). O'qituvchilar va ota-onalar uchun o'smirlarni internetdan xavfsiz foydalanishga o'rgatish uchun raqamli savodxonlik dasturlari tashkil etish foydali bo'ladi. Bu dasturlar axborotni tanlash, xatarlarni aniqlash va xavfsiz muloqot qilish bo'yicha bilim beradi.

Xulosa. Aytish mumkinki, milliy va madaniy an'analar, ma'lum turdagi andazalarning mavjudligi sababli, tarbiyasi og'ir hamda ijtimoiy zaif yoshlar oilaviy doiralarda kattalar tomonidan o'zlarining eng yaqin hayotiy maqsadlariga erishish masalasida kuchli bosimni boshdan kechiradilar. Bunday yoshlarga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri taqiqlar hamda moddiy, ahloqiy, axborot cheklanishlar qo'llanilishi ham tez-tez uchrab turadi.

ADABIYOTLAR

1. Carley, K. M. (1991). A theory of group stability. *American Sociological Review*, 56, 331-354.
2. Cummings, J. N., & Cross, R. (2003). Structural properties of work groups and their consequences for performance. *Social Networks*, 25, 197-281.
3. Zollo F., Novak P.K., Del Vicario M., Bessi A., Mozetič I., Scala A., et al. Emotional Dynamics in the Age of Misinformation [Электронный ресурс]// PLoS ONE. 2015. P. 1—22.

4. Zhang J., Carpenter D., Ko M. Online astroturfing: A theoretical perspective [Электронный ресурс] // Proceedings of the Nineteenth Americas Conference on Information Systems (Chicago, Illinois, August 15—17, 2013). 2013. Vol. 4. P. 2559—2565.
5. Malbon, J. Taking fake online consumer reviews seriously [Электронный ресурс] // Journal of Consumer Policy. 2013. Vol. 36. № 2. P. 139—157.

UDK: 378.147

O'tkir NUROV,
Jizzax politexnika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot institute professori, p.f.d Sh.Turdiyev taqrizi asosida

MUHANDISLIK YO'NALISHI TALABALARIGA MUTAXASSISLIK FANLARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR MUHITIDA O'QITISHNING METODIK TA'MINOTINI ISHLAB CHIQUISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Аннотация

Mazkur maqolada mamlakatimiz texnika oliy o'quv yurtlarida bo'lajak muhandislarga mutaxassislik fanlarini raqamli texnologiyalar muhitida o'qitishning metodik ta'minotini ishlab chiqishni takomillashtirish, texnika oliy o'quv yurtlarining bo'lajak muxandislariga raqamli texnologiyalar sharoitida davr talablariga muvofiq ravishda muammolari haqida fikr mulohazalar yuritiladi.

Bundan tashqari, maqolamizda mamlakatimiz texnika oliy o'quv yurtlarida muhandislik ta'limini raqamlashtirish muhokama qilinadi. Metrologiya, standartlashtirish va mahsulot sifat menejmenti yo'nalishi mutaxassisliklari talabalariga ta'limni axborotlashtirish sharoitida texnika oliy o'quv yurtlari talabalarining axborot va texnologik tayyorgarligi darajasini oshirishga yordam beradigan ta'lim maqsadlarining raqamli ta'lim muhitida "Metrologiya va standartlashtirish" kursini o'qitish zarurligi to'g'risida xulosa chiqariladi.

Kalit so'zlar: Bo'lajak muxandislari, metodik ta'minot, kasbiy faoliyat, raqamli texnologiyalari, raqamlashtirish, axborotlashgan jamiyat va boshqalar.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РАЗРАБОТКИ МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ИНЖЕНЕРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ СПЕЦИАЛЬНЫМ ДИСЦИПЛИНАМ В СРЕДЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы совершенствования разработки методического обеспечения обучения будущих инженеров в технических вузах страны специальным дисциплинам в среде цифровых технологий, проблемы обучения будущих инженеров технических вузов в условиях цифровых технологий в соответствии с требованиями времени. Кроме того, в нашей статье речь пойдет о цифровизации инженерного образования в технических вузах нашей страны. Делается вывод о необходимости преподавания студентам специальностей направления Metrologiya, standartizatsiya i upravlenie kachestvom produktsii kursa "metrologiya i standartizatsiya" в цифровой образовательной среде образовательных целей, способствующих повышению уровня информационно-технологической подготовки студентов технических вузов в условиях информатизации образования.

Ключевые слова: Будущие инженеры, методическое обеспечение, профессиональная деятельность, цифровые технологии, цифровизация, информированное общество и др.

IMPROVING THE DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL SUPPORT FOR TEACHING SPECIALIST SUBJECTS TO STUDENTS OF ENGINEERING DIRECTION IN THE ENVIRONMENT OF DIGITAL TECHNOLOGIES

Annotation

This article reflects on the development of methodological support for teaching specialist subjects in the environment of digital technologies to future engineers in technical higher educational institutions of our country, on the problems of technical higher educational institutions in accordance with the requirements of the period in the context of digital technologies. In addition, our article discusses the digitization of engineering education in technical higher education institutions of our country. It is concluded that it is necessary to teach the course "Metrology and standardization" in the digital educational environment of educational goals, which will help students of the specialties of Metrology, standardization and product quality management to increase the level of information and technological training of students of technical higher educational institutions in the conditions of informatization of Education.

Key words: Future opponents, methodological support, professional activities, digital technologies, digitization, informed society, etc.

Kirish. "Metrologiya, standartlashtirish va mahsulot sifat menejmenti" yo'nalishi bo'lajak muxandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida bunday ta'lim tuzilmasi o'quv dasturining fanlararo o'zaro aloqadorlikdan samarali foydalanishga, o'ziga xos kasbiy yo'naltirilgan va axborot komponentlari o'rtasidagi maqbul bog'liqliklarni topishga yaqindan yordam berishi imkoniyati ko'rib chiqiladi.

"Metrologiya va standartlashtirish" kursini o'qitish jarayonida bunday ta'lim tuzilmasi o'quv dasturining fanlararo o'zaro aloqalaridan samarali foydalanishga, fundamental, kasbiy yo'naltirilgan va axborot komponentlari o'rtasidagi maqbul bog'liqlikni topishga imkon berishi isbotlangan. Zamonaviy muhandisga qo'yiladigan talablarga muvofiq, texnika oliy o'quv yurti talabalarini loyihalash va muhandislik, ishlab chiqarish va texnologik, tashkiliy va boshqaruv, ilmiy-tadqiqot va operatsion kabi faoliyat turlarini bajarishga tayyorlash tahlili. Sanoatni loyihalash va texnologik qo'llab-quvvatlash bo'yicha sertifikatlangan mutaxassisni tayyorlash uchun o'quv dasturining asosiy axborot tamoyillari tahlil qilindi.

Texnika oliy o'quv yurtlarida mutaxassislik fanlarni o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentabrdagi «O'zbekiston - 2030» strategiyasini sifatli va o'z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-300-sonli qaroriga binonan, hozirgi davrda raqamli texnologiyalar jamiyat hayotiga va zamonaviy inson hayotining turli sohalariga faol kirib keldi. Shu asosda mamlakatimiz texnika oliy

o'quv yurtlari ta'lim muassasalari ta'limni raqamlashtirish va axborotlashtirish yo'nalishida o'z rivojlanish yo'nalishini tashkil qilmoqda.

Mazkur maqolamizda yuqoridagi qabul qilingan qaror asosida "Zamonaviy raqamli ta'lim muhiti" ustuvor loyihasi "ta'lim va kasbiy tayyorgarlik tizimini modernizatsiya qilish, ta'lim dasturlarini raqamli iqtisodiyot ehtiyojlariga moslashtirish, ta'lim faoliyati uchun raqamli vositalarni keng joriy etish va har tomonlama ulami axborot muhitiga kiritish", fuqarolarga har qanday vaqtda va istalgan joyda o'z hayoti davomida individual o'quv dasturi bo'yicha bilim olish imkoniyatini ta'minlash"ni amalga oshirish lozim [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oliy o'quv yurtlari ta'limida raqamlashtirishning nazariy asoslari Hamdo'stlik davlatlarida YE.M.Yegorova, A.A.Verbitskiy, N.V.Shamova, A.Y.Uvarova, N.P.Goncharuk, YE.M.Xromova, G.A.Kruchinina va boshqa olimlar o'z tadqiqot ishlarini amлга oshirishgan.

Bursev D. S., Gavriyuk YE. S., Shaugarayeva D. I., Astaxova T. N., Maslov N. S., Kirilova D. A., Bayeva L. V. kabi ko'plab mualliflar ta'lim jarayoniga raqamli va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy yetish muammolarini, Bogdanova N.V., Puzankova L. V., Vartanova YE. L., Vyrkovsky A.V., Smirnov S.S., Makeyenko M.I., Gorbachev V.I., Yazvenko M.D., Gusakova YE.M., Gusakova T.A., Kleimenova YE.V., Larionova V.A., Tretyakov V.S., Nikolenko D.V., Bolycheva Y.K., Sapozhnikova N.A. va boshqalar. Raqamli texnologiyalarning odamlar hayotining barcha sohalariga faol kirib borishi tegishli

mutaxassislarini tayyorlashni talab qiladi va bu, o'z navbatida, ta'lim tizimida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolamiz doirasida tahlil qilingan ilmiy tadqiqot ishlarida hamda adabiyotlarda "raqamli texnologiyalar" tushunchasi mualliflar tomonidan juda tor ko'rib chiqilgan. Shunday qilib, meyoriy-texnik hujjatlar atamaları lug'atida "raqamli texnologiyalar" tushunchasi "kompyuterlardan yoki boshqa zamonaviy uskunalardan foydalanib, ma'lum bir ketma-ketlikda va ma'lum bir vaqtda kod pulslari va signallarini yozib olish texnologiyalari" deb talqin etilgan[2]. Xuddi shuningdek, aksariyat mualliflar ta'limdagi raqamli texnologiyalarni raqamli va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan zamonaviy ta'lim muhitini tashkil etish usuli sifatida talqin qilishgan. Ushbu maqolamizda tahlil qilingan ilmiy tadqiqotlar va adabiyotlar mualliflari hamda ularning nuqtai nazarlarini e'tiborga olgan holda mazkur ta'rifni tadqiqotimiz uchun asos qilib olamiz.

Shunday qilib, hozirgi davrda oliy o'quv yurtlarining mavjudligi raqamli ta'lim muhiti mavjud bo'lmasdan ta'lim jarayonining qulayligi va interaktivligini ta'minlaydi. Shuning bilan birga, oliy ta'limni raqamlashtirish bo'yicha ishlar ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan amalga oshiriladi, lekin ko'proq darajada, to'g'ridan-to'g'ri, fanlarni o'qitish jarayoniga raqamli texnologiyalarni faol joriy etadigan fan o'qituvchilari va amaliyot rahbarlari tomonidan amalga oshiriladi, shuningdek ularni o'qitish bo'yicha samarali dastur va metodik tavsiyalar ishlab chiqadi.

Tahlil va natijalar. Raqamlashtirishning asosiy afzalliklaridan biri bu bo'lajak muxandislarining faolligini oshirish imkoniyati hisoblanadi. Onlayn ta'lim platformalari, ijtimoiy tarmoqlar va mobil ilovalar kabi raqamli vositalardan foydalanilgan holda oliy ta'lim muassasalari talabalarni motivatsiya va yo'lda ushlab turadigan interfaol hamda qiziqarli ta'lim tajribalarini yaratishi mumkin. Raqamlashtirishni tushunishni chuqurlashtirish uchun ushbu tadqiqot raqamlashtirish va raqamli texnologiyalar bilan bog'liq tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratgan holda adabiyotlarni tizimli ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi.

Modulli kompetentlikka asoslangan, mantiqiy axborot va o'zaro kasblararo (transprofessional) kabi metodologik va mantiqiy yondashuvlarni o'rganishda foydalanish asosida axborot va raqamli ta'limni amalga oshirishning eng samarali tashkiliy shakli – "Kompyuter modellashirish" fanlararo (transdisiplinar) modulini loyihalashtirish va amalga oshirish natijasi ishda berilgan baholash mazkur maqolamizda amalga oshiriladi. "Har bir soha raqamli texnologiyalar bilan hamohang bo'lmasa, mamlakat rivojlanmaydi" deb ta'kidlagan prezidentimiz taklifiga amal qilgan holda ushbu maqolamizda texnika oliy o'quv yurtlari ta'lim jarayonida raqamli va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish mehnat bozorida raqobatbardosh va talabga ega mutaxassislarini tayyorlashga yaqindan yordam beradi.

Avtomatlashtirish bosqichida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari xodimni tayyorlangan ma'lumotlar bilan ta'minladi, standartlashtirilgan va muntazam operatsiyalarni amalga oshirishni, hisobot hujjatlarini shakllantirishni va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ma'lumotlarni tayyorlashni soddalashtirishga imkon berdi. Axborot va kompyuter texnologiyalarining yanada rivojlanishi axborotlashtirish bosqichi bilan bog'liq bo'lib, qog'oz hujjatlar elektron shaklga o'tkazildi, ayrim intellektual funksiyalar axborot texnologiyalariga o'tkazildi, sun'iy tizimlar tashkil etildi.

Raqamlashtirish axborot texnologiyalari integratsiyasining mantiqiy yakuni sifatida raqamli resurslar va xizmatlarni keng joriy etishni, raqamli makonda katta hajmdagi ma'lumotlarni

manipulyatsiya qilish va boshqarishni, fuqarolarni yangi yagona ektimizda o'zaro munosabatlarga jalb qilishni ta'minlashga qaratilgan. Shuningdek, bir qator potensial xavfli texnologik jarayonlardan salbiy inson omilini bartaraf etish istagi[3].

Bularning barchasi kasb-hunar o'qituvchilari uchun o'qitish mazmunini loyihalashda e'tiborga olish zarurligini tushunishga olib kelib, ta'lim va kasbiy faoliyatga axborot texnologiyalarini keng joriy etish, bugungi kunda bu raqamli jamiyat rivojlanishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Natijada talabalar uchun kasbiy tayyorgarlikning axborot komponentini tubdan o'zgartirish zarurati tug'ildi.

O'quv dasturlari, usullari va vositalarining texnologiyalari va mazmunini, ta'limning o'zaro ta'sirini tashkil etish shakllarini, rejalashtirilgan ta'lim natijalarini va ularni baholash monitoringi tizimlarini o'zgartirishga (o'zgartirishga) qaratilgan kasb-hunar pedagogika universiteti [4].

Hozirgi vaqtda global ilmiy ta'lim muhiti mutaxassislarini axborot tayyorlash va raqamli kompetensiyalarini shakllantirish muammolarini, shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha ko'nikma va ko'nikmalarni tavsiflash uchun ta'riflarni faol muhokama qilmoqda: "raqamli savodxonlik", "raqamli kompetensiyalar", "raqamli kompetensiya" yoki "kompyuter savodxonligi", "XXI asr malakalari". Ko'pgina hollarda bu tushunchalar sinonimlar sifatida ta'riflanganligi sababli, ularni tahlil qilish va kasbiy o'qituvchining kasbiy faoliyatiga qarab ularning ma'nosini tushunish zarurati tug'ildi.

Rivojlanayotgan elektron madaniyat yangi turdagi jamiyatning mahsuli bo'lib, unda umuman yuqori texnologiyalar, xususan, axborot texnologiyalari hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Rivojlanayotgan elektron madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun u paydo bo'lgan axborot asrining umumiy xususiyatlarini hal qilish kerak. 20-asrning oxiridan boshlab shakllanib kelayotgan axborot asri axborot tizimlarini ishlab chiqarish, boshqarish va aloqa sohasiga ommaviy ravishda joriy yetish bilan bog'liq.

Kibernetikaning yangi fani sohasidagi tadqiqotlar fizika va kosmologiyaning asosiy toifasi sifatida axborotni yaratishga, shuningdek, shunga o'xshash atamalar va tushunchalarni fanning boshqa sohaslariga, shu jumladan gumanitar fanlarga kiritishga yordam berdi. "Axborot" o'tgan asrning 60-yillaridan beri yeng ommabop ilmiy tushunchaga aylandi, buning natijasida ko'p jihatdan butun hozirgi davr "axborot" deb ta'riflandi.

Bugungi kunda ushbu tushuncha turli ma'nolarda qo'llaniladi: ma'lumot quyidagicha tushuniladi:

1. xabar, odamlar tomonidan yaratilgan va uzatiladigan narsa haqida, shuningdek, kompyuterlar (mulqot yondashuvi);
2. bu obyektlar va hodisalar to'g'risidagi ma'lumotlar, ular to'g'risidagi mavjud bilimlarning noaniqlik va to'liq emasligi darajasini kamaytiradi (ehtimoliy yondashuv);
3. xilma-xillikni o'z-o'zini tashkil etuvchi obyektlarda aks ettirish (funktsional yondashuv);
4. barcha tizimlar va obyektlarning atributi aks ettirilgan o'ziga xoslikni bildiradi (atributiv yondashuv).

Xulosa va takliflar. Shuni ta'kidlash kerakki, biz, birinchi navbatda, axborotni obyektlarning (bir butun sifatida) mavjudlik va o'zaro ta'sir jarayonlarining asosiy mazmunini saqlash va uzatish (vaqt va rivojlanish yo'li bilan) substansional qobiliyati sifatida tushunishdan boshlaymiz. , atributiv yondashuv pozitsiyasini baham ko'rish.

ADABIYOTLAR

1. Кешелава А.В., Буданов В.Г., Румянцев В.Ю. Введение в «Цифровую» экономику. ВНИИГеоСИСТЕМ, 2017. 28 с.
2. Роберт И.В. Цифровая трансформация образования: вызовы и возможности совершенствования // Информатизация образования и науки. 2020. – № 3 (47). – С. 3–16;
3. Роберт И.В. Цифровая парадигма современного периода информатизации образования: дидактический и технологический аспекты // Дистанционное образование в Республике Корея и Российской Федерации в посткоронавирусную эпоху: основные положения и направления. 2020. – С. 259–337].
4. Фуломов С.С. Дистанционное экономическое образование. – Т.: Шарк, 2004, - 203 б.
5. Абдурахмонов К.Х. и др. Современный менеджмент и реформирование системы образования в Узбекистане. – Т.: Изд-во РЭА им. Г.В. Плеханова. – 2005. – 240 с.
6. Мухаметзянов И.Ш. Методические рекомендации по предотвращению негативных медицинских последствий использования ИКТ в образовании. – М.: ИИО РАО, 2012. – 56 с.

УДК:101.1

Фаридахон ОЧИЛОВА,

Преподаватель кафедры «Начального образования» Наманганского государственного педагогического института.

E-mail: ochilova9003@gmail.com

Под руководством Замиловны Р.В., профессора, д.ф.н., НамПГИ.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ГИГИЕНИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ПРОФИЛАКТИКИ ВРЕДНЫХ ПРИВЫЧЕК У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье рассматриваются философские аспекты социально-гигиенического воспитания и профилактики вредных привычек среди студенческой молодежи. Особое внимание уделено осознанию личной ответственности за здоровье, значимости нравственных и этических ценностей, а также роли образовательных учреждений и общества в формировании здорового образа жизни. Автор анализирует как физическое, так и духовное благополучие молодежи в контексте философских теорий, подчеркивая важность целостного подхода к развитию личности через развитие критического мышления и осознаваемых действий. Представлены различные методические подходы, направленные на эффективное воспитание и профилактику вредных привычек.

Ключевые слова: Воспитание, гигиена, социально-гигиеническое воспитание, молодежь, студенческая молодежь, вредные привычки, философские аспекты, здоровье, эвдемония, образование, профилактика, нравственные ценности, критическое мышление.

O'QUVCHILARDA IJTIMOYIY-GIGIENIK TARBIIYA VA YOMON ODATLARNING OLDINI OLIISHNING O'RNI

Аннотация

Maqolada ijtimoiy-gigiyenik tarbiyaning falsafiy jihatlarini, o'quvchilar o'rtasida yomon odatlarning oldini olish masalalari muhokama qilinadi. Sog'liqni saqlash uchun shaxsiy mas'uliyatni anglash, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarining ahamiyati, shuningdek, sog'lom turmush tarzini shakllantirishda ta'lim muassasalari va jamiyatning rolini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Muallif yoshlarning ham jismoniy, ham ma'naviy barkamolligini falsafiy nazariyalar doirasida tahlil qilib, tanqidiy fikrlash va ongli harakatlarni rivojlantirish orqali shaxs kamolotiga yaxlit yondashuv muhimligini ta'kidlaydi. Samarali tarbiyalash va yomon odatlarning oldini olishga qaratilgan turli uslubiy yondashuvlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Tarbiya, gigiyena, ijtimoiy-gigiyenik ta'lim, yoshlar, talabalar, yomon odatlar, falsafiy jihatlar, sog'liq, evdeмониya, ta'lim, profilaktika, axloqiy qadriyatlar, tanqidiy fikrlash.

THE ROLE OF SOCIAL AND HYGIENIC EDUCATION AND PREVENTION OF BAD HABITS IN STUDENTS

Annotation

The article discusses the philosophical aspects of social and hygienic education and the prevention of bad habits among students. Particular attention is paid to the awareness of personal responsibility for health, the importance of moral and ethical values, as well as the role of educational institutions and society in the formation of a healthy lifestyle. The author analyzes both the physical and spiritual well-being of young people in the context of philosophical theories, emphasizing the importance of a holistic approach to the development of personality through the development of critical thinking and conscious actions. Various methodological approaches aimed at effective education and prevention of bad habits are presented.

Key words: Upbringing, hygiene, social and hygienic education, youth, student youth, bad habits, philosophical aspects, health, eudaimonia, education, prevention, moral values, critical thinking.

Kirish. Социально-гигиеническое воспитание студентов представляет собой важный компонент образовательного процесса, направленный на формирование у обучающихся необходимых знаний и навыков для поддержания здорового образа жизни. Оно также включает в себя воспитание ценностных ориентаций, основанных на уважении к своему здоровью и благополучию окружающих.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью разработки и внедрения комплексных программ, направленных на социально-гигиеническое воспитание и профилактику вредных привычек среди студентов.

Шавкат Мирзиёев в своем выступлении подчеркивал: «Молодежь - наша надежда, наше будущее. Поэтому в центре внимания государства и общества и впредь будут находиться вопросы предоставления молодым широким возможностей, обеспечения их потребностей и интересов, реализации способностей и таланта, содействия в обретении своего места в жизни, выдвижения на ответственные должности» [1]. Это утверждение акцентирует внимание на том, что государство рассматривает молодежь как основную движущую силу в процессе развития общества и экономики, что, в свою очередь, создает важные предпосылки для формирования патриотических ценностей среди молодежи.

Социально-гигиеническое воспитание и профилактика вредных привычек являются важными аспектами формирования здорового образа жизни у студенческой молодежи. С философской точки зрения, эти процессы не только способствуют физическому здоровью, но и формируют

моральные и этические ценности, необходимые для гармоничного развития личности.

Для начала обратимся к определению понятия «привычка». «В соответствии с определением, предложенным Б. Г. Мещеряковым в «Большом психологическом словаре», привычка представляет собой автоматизированное действие, выполнение которого в определенных условиях становится внутренней потребностью. Формирование привычки сопровождается изменением мотивации: если на первоначальном этапе действие инициируется мотивом, находящимся вне самого действия, то в процессе становления привычки мотивационная основа смещается, и потребность в осуществлении действия становится самодостаточной» [2].

Социально-гигиеническое воспитание, как часть системы общественного здоровья, представляет собой многогранное явление, которое включает в себя как биологические, так и социальные аспекты существования человека. Однако за внешне прагматичной задачей повышения уровня здоровья и санитарной культуры общества скрываются глубинные философские вопросы, связанные с природой человека, его отношением к себе, к окружающей среде и социуму [3].

«Во все времена считалось, что здоровье - это высшая ценность, являющаяся важной основой творческой жизни, счастья, радости и благополучия человека. Условия и образ жизни во многом определяют состояние здоровья людей. Здоровье - это состояние полного физического, духовного и социального благополучия, а не только отсутствие болезней и физических дефектов» [7].

Философия здоровья подчеркивает важность гармонии между физическим и духовным состоянием человека. В этом контексте социально-гигиеническое воспитание играет ключевую роль, так как оно направлено на формирование у молодежи осознанного отношения к своему здоровью и понимания его значимости для полноценной жизни [4].

В философии здоровье может рассматриваться как особая форма человеческого бытия. Оно не просто характеризует состояние организма, но также отражает уровень гармонии между человеком и окружающим миром [4].

В древнегреческой философии, например, здоровье было связано с понятием «эвдемонии» - благополучия, достигнутого через гармонию духа и тела [5]. В рамках социально-гигиенического воспитания акцент делается на восстановлении и поддержании этой гармонии. Гигиенические практики становятся важными как средство для достижения равновесия в жизни индивида и его окружения. В современном обществе здоровье интерпретируется как неотъемлемая часть человеческого благополучия, а вопросы его укрепления и поддержания тесно связаны с ценностями качества жизни.

Мишель Фуко, известный философ и историк, изучал дисциплинарные практики в обществе и рассматривал гигиену как часть «биовласти» - контроля за человеческим телом и его функциями. По Фуко, через воспитание гигиенических норм общество осуществляет скрытый контроль над телами своих граждан, подчиняя их определенным правилам и нормам. Таким образом, социально-гигиеническое воспитание становится частью более широкой дисциплинарной практики, направленной на регулирование телесной жизни человека, что вызывает вопросы о границах индивидуальной свободы и вмешательства государства в личную сферу [10].

Философия здоровья акцентирует внимание на необходимости целостного подхода к жизни, где забота о теле и духе рассматриваются как взаимосвязанные процессы. Например, древние восточные учения, такие как даосизм и буддизм, всегда подчеркивали единство физического и духовного здоровья. В современном контексте эта идея может быть воплощена через программы, направленные на развитие как физической активности (йога, дыхательные практики), так и ментального здоровья (медитация, управление стрессом).

Студенческий период жизни - это время, когда закладываются основы будущей карьеры, и здоровый образ жизни играет в этом процессе ключевую роль. Студенты, которые осознают важность заботы о своем здоровье, чаще всего успешнее справляются с академическими и личными вызовами. В этом контексте здоровье становится неотъемлемой частью стратегии самореализации.

Многие университеты, понимая важность психического здоровья, внедряют программы по поддержке студентов. Например, в ряде университетов США и Европы активно развиваются программы по снижению уровня стресса, направленные на обучение студентов техникам релаксации, медитации, дыхательным практикам, а также предоставляются консультационные услуги. Это особенно актуально в период экзаменов, когда стресс достигает максимального уровня. Программы, направленные на управление стрессом, являются частью общей стратегии социально-гигиенического воспитания, помогая студентам адаптироваться к высоким требованиям учебы и повседневной жизни.

Проблема вредных привычек, таких как курение, злоупотребление алкоголем или наркотиками, также остро стоит в студенческой среде. В ответ на это во многих вузах активно внедряются программы профилактики и борьбы с вредными привычками. Например, в ряде университетов Великобритании и Германии проводятся кампании, направленные на просвещение студентов о вреде курения и употребления алкоголя, где студентов не только информируют, но и предоставляют доступ к консультациям и программам поддержки отказа от курения.

Физическая активность - еще один важный аспект социально-гигиенического воспитания студентов. Университеты по всему миру развивают спортивные программы, предлагая студентам широкий выбор секций и клубов по интересам - от легкой атлетики до йоги.

Питание играет ключевую роль в формировании здоровых привычек у студентов. В студенческие годы многие молодые люди сталкиваются с проблемами неправильного питания из-за нехватки времени или финансовых ресурсов. Однако во многих учебных заведениях созданы программы,

направленные на просвещение студентов о важности сбалансированного питания. Например, в некоторых американских университетах введены обязательные лекции по диетологии и правильное питание, а также доступны субсидированные программы питания в столовых, где предлагаются здоровые альтернативы фаст-фуду.

«Один из важных факторов обеспечения санитарно-эпидемиологического благополучия населения - гигиеническое воспитание и обучение населения, что позволит человеку усвоить принципы и ценностные ориентиры здорового образа жизни, поведенческие стереотипы, направленные на сохранение здоровья. Гигиеническая подготовка является достаточно мощным инструментом формирования здоровья населения в целом, укрепления фундамента санитарной культуры» [6].

С философской точки зрения, образовательные учреждения выполняют не только функцию передачи знаний, но и играют важную роль в формировании личностных качеств, таких как критическое мышление, самостоятельность и ответственность. В контексте социально-гигиенического воспитания, это означает, что студенты должны быть не просто информированы о факторах, влияющих на здоровье, но и обладать способностью к осмыслению полученной информации, ее критическому анализу и принятию самостоятельных решений, основанных на разумных оценках последствий их действий.

Формирование критического мышления является одним из важнейших аспектов образовательного процесса, поскольку оно помогает студентам анализировать разнообразные источники информации, в том числе по вопросам здоровья и гигиены. В современном мире, где информация о здоровом образе жизни, вредных привычках, и профилактике заболеваний поступает из множества источников (интернет, социальные сети, реклама), способность к критическому анализу становится жизненно необходимой. Студент, вооруженный такими навыками, способен самостоятельно выявлять противоречивые сведения, оценивать их достоверность и делать выводы на основе фактов.

Например, в университетах может проводиться обучение анализу медиаконтента на предмет скрытой рекламы вредных привычек, таких как курение или злоупотребление алкоголем. Студенты учатся не просто воспринимать информацию, но и ставить под сомнение её источники, разбираться в манипулятивных техниках и последствиях навязанных привычек. В результате у них формируется осознанное отношение к своему телу и здоровью, что является важной частью философии здоровья.

Некоторые университеты уже внедряют образовательные курсы, направленные на развитие навыков критического мышления в контексте здоровья. В университетах Канады и Великобритании реализуются программы, где студентов учат анализировать данные по здоровью с точки зрения доказательной медицины, выявлять фальшивые научные статьи или необоснованные заявления. Такие программы дают студентам возможность научиться отличать качественную информацию от дезинформации и ложных выводов, что, в свою очередь, способствует их осознанному выбору в пользу здорового образа жизни.

Заключение. Философия образования также предполагает, что образовательные учреждения должны помогать студентам развивать целостное понимание своего тела и здоровья. Это включает в себя как физические, так и моральные аспекты самосознания. Согласно гуманистическим философским традициям, таким как идеи Карла Роджерса и Абрахама Маслоу, личностный рост и развитие самосознания невозможны без осознанного отношения к своему телу и состоянию здоровья.

На основании проведенного нами анализа, мы рекомендуем следующие ключевые методические подходы к социально-гигиеническому воспитанию и профилактике вредных привычек среди студенческой молодежи, учитывая философские аспекты:

- Информационно-просветительские программы, такие как лекции и семинары по вопросам гигиены и здорового образа жизни. Важно включать философские аспекты, такие как этика заботы о себе и окружающих [8];

- Интерактивные занятия в виде использования ролевых игр и дискуссий для обсуждения моральных и этических вопросов, связанных с вредными привычками [8];

- Психологическая поддержка в виде доступа к консультациям психологов, которые могут помочь студентам

справляться с личными проблемами и стрессом, что часто является причиной вредных привычек [9];

- Создание групп, где студенты могут делиться своими проблемами и получать помощь от сверстников и специалистов.

- Информационные кампании, такие виды, как распространение материалов, объясняющих вредные последствия курения, алкоголя и наркотиков;

- Использование социальных сетей для продвижения здорового образа жизни и распространения полезной информации среди молодежи;

- Проведение дискуссий на темы этики и морали, связанных с вредными привычками и их влиянием на личность и общество;

- Создание клубов, где студенты могут обсуждать философские аспекты здоровья и гигиены, что поможет им глубже понять важность этих вопросов;

- Развитие спортивных секций и клубов, предлагающих студентам широкий выбор занятий от легкой атлетики до йоги.

- Проведение мастер-классов по приготовлению здоровой пищи и информирование о важности правильного питания;

Данные методические подходы помогут не только улучшить физическое здоровье студентов, но и сформировать у них осознанное отношение к своему здоровью и благополучию.

Социально-гигиеническое воспитание и профилактика вредных привычек у студенческой молодежи являются важными аспектами формирования здорового образа жизни. С философской точки зрения, эти процессы способствуют не только физическому здоровью, но и формированию моральных и этических ценностей, необходимых для гармоничного развития личности. Образовательные учреждения должны не просто передавать информацию о вредных привычках и здоровом образе жизни, но и способствовать развитию у студентов критического мышления, самостоятельности и ответственности. Формирование осознанного отношения к своему здоровью является важной частью процесса саморазвития и самореализации, что подтверждается философским подходом к воспитанию личности. Введение программ по анализу информации, пропаганде здоровых привычек и предоставление студентам возможности самостоятельно принимать решения о своем здоровье помогают воспитать гармоничных и зрелых личностей, способных осознанно управлять своей жизнью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выступление Шавката Мирзиёва на торжественном собрании, посвященном 28-й годовщине государственной независимости Республики Узбекистан, 31 августа 2019 года <http://uz.uz/ru/politics/vystuplenieprezidenta-shavkata-mirziyeva-na-torzhestvennom-31-08-2019>.
2. <https://scienceforum.ru/2020/article/2018021658>
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва: Политиздат, 1990.
4. Аристотель. Никомахова этика. Москва. Наука. 1972.
5. <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle-ethics>
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-znachenie-gigienicheskogo-vospitaniya-i-obucheniya-v-formirovanii-sanitarnoy-kultury-i-zdorovogo-obraza-zhizni-naseleniya>
7. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/97444/1/978-5-7996-3165-9_2020_009.pdf
8. Гуменюк В.Т., Фетисова Галина Константиновна Новые методические подходы в проведении гигиенического воспитания и обучения населения // ЗНиСО. 2014. №7 (256). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novye-metodicheskie-podhody-v-provedenii-gigienicheskogo-vospitaniya-i-obucheniya-naseleniya> (дата обращения: 10.10.2024).
9. Гуменюк В.Т., Фетисова Галина Константиновна Опыт внедрения новых информационных технологий и методических подходов в проведении гигиенического воспитания и обучения населения // ЗНиСО. 2016. №2 (275).
10. Старостина Дарья Антоновна. Биополитика в концепции М. Фуко: тело как инструмент управления обществом // Теория и практика общественного развития. 2022. №6 (172). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/biopolitika-v-kontseptsii-m-fuko-telo-kak-instrument-upravleniya-obschestvom> (дата обращения: 10.10.2024).

Jumagul PARIYEVA,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: parpiyevajumagul@gmail.com

PhD, professor Sh.Tulaganov taqrizi asosida

SPORTNING REGBI-7 TURI BO'YICHA TOKIO-2020 (YAPONIYA) VA PARIJ-2024 (FRANSIYA)DA BO'LIB O'TGAN YOZGI OLIMPIADA O'YINLARI TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqola Tokio-2020 yilda bo'lib o'tgan XXXII yozgi olimpiada o'yinlari va Parijda bo'lib o'tgan XXXIII yozgi olimpiada o'yinlarining regbi-7 turi bo'yicha qo'lga kiritilgan natijalar batafsil tahlil qilinib berilgan. Medallar bo'yicha jamoalarning o'sish, pasayish ko'rsatkichlari aniqlandi. Shuningdek jamoalarning umumiy natijalari bo'yicha jamoalarning yutuq va kamchiliklari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tokio-2020 yozgi olimpiada o'yinlari, Parij-2024 yozgi olimpiada o'yinlari, regbi-7 sport turi, jamoalarning qayd etgan natijalari.

АНАЛИЗ ЛЕТНИХ ОЛИМПИЙСКИХ ИГР 2020 ГОДА В ТОКИО (ЯПОНИЯ) И 2024 ГОДА В ПАРИЖЕ (ФРАНЦИЯ) ПО РЕГБИ-7

Аннотация

В этой статье представлен подробный анализ результатов XXXII летних Олимпийских игр в Токио-2020 и XXXIII летних Олимпийских игр в Париже по регби-7. Были определены показатели роста, спада команд по медалям. Также освещаются достижения и неудачи команд в общем зачете.

Ключевые слова: Летние Олимпийские игры 2020 года в Токио, летние Олимпийские игры 2024 года в Париже, регби-7, результаты команд.

ANALYSIS OF THE SUMMER OLYMPICS HELD IN TOKYO-2020 (JAPAN) AND PARIS-2024 (FRANCE) IN RUGBY-7 SPORTS

Annotation

This article details the results obtained in the Rugby-7 event of the XXXII Summer Olympics held in Tokyo-2020 and the XXXIII Summer Olympics held in Paris. Medal standings determined the teams' progress, relegation. Also on the overall results of the teams, the achievements and disadvantages of the teams are covered.

Key words: Tokyo-2020 Summer Olympics, Paris-2024 Summer Olympics, Rugby-7 sports, teams recorded results.

Kirish. Jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini shakllantirish yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishini shuningdek, yoshlar orasida iqtidorli sportchilarni saralab olish ishlarini tizimli tashkillashtirish hamda jismoniy tarbiya va sportning yangi turlarini yanada ommalashtirishga qaratilgan ishlar keng ko'lamda amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasida regbi sport turini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4500 sonli qarorida mamlakatimizda regbi sport turini yanada ommalashtirishga qaratilgan ishlar hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat sport - ta'lim muassasalari faoliyatini mutlaqo yangi tizim asosida tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida" 2022-yil 6-iyundagi PQ-268-son qarorida respublikamizda olimpiya sport turlarini yanada takomillashtirish, olimpiya va paralimpiya o'yinlarida ishtirok etuvchi sportchilarni tayyorlash, ularni mazkur o'yinlarda muvaffaqiyatli qatnashishlarni ta'minlash maqsadida qator ishlar olib borilmoqda. Shu jumladan, regbi sport turini rivojlantirishga qaratilgan ishlar misolida ko'radigan bo'lsak so'nggi yillarda O'zbekistonda U14, U16, U18, U20 yosh toifalari o'rtasida O'zbekiston chempionati, O'zbekiston kubogi va yana bir qator musobaqalarning o'tkazilayotganligi kelgusida O'zbekistonning regbi sport turi bo'yicha Osiyo, Jahon chempionati, Olimpiada o'yinlarida o'z o'rniga ega bo'lishiga tashlangan birinchi qadam deb aytishimiz mumkin. 2024-yil 3-6 oktabr kunlari Nepalning Katmandu shahrida regbi sport turining olimpiada o'yinlari dasturiga kiritilgan regbi-7 yo'nalishida erkaklar va ayollar jamoalari o'rtasida Osiyo chempionati "Trofi tur" musobaqasida O'zbekiston erkaklar va ayollar milliy terma jamoasi ham ishtirok etdi. Bo'lib o'tgan musobaqa yozgi olimpiada o'yinlari saralash bosqichi bo'lib umumjamoa natijasiga ko'ra erkaklar 4-o'rin, ayollar 6-o'rinni egalladi.

Olimpiada tarixi. Yillar davomida regbi ligasi, plyaj regbisi va qorda regbi kabi ko'plab regbi turlari paydo bo'lgan bo'lsada, bu o'yinning ikkita asosiy yo'nalishi regbi-15 va regbi-7 ligidir. Barcha turlar maydondagi o'yinchilar soniga qarab farq qiluvchi kurashlar, orqaga to'p uzatish va bog'lanish uchun bir xil qoidalarga ega. Regbi-7 ligi tez va shiddatli bo'lib umumiy 14 daqiqa o'yindan iborat. Olimpiya o'yinlaridagi regbi tarixi bir necha davrlarni o'z ichiga

oladi. 1900 Parij, 1908 London, 1920 Antverpen va 1924 Parij Olimpiya o'yinlarida birinchi marta regbi-15 bo'yicha erkaklar o'rtasidagi musobaqa o'yinlariga kiritilgan, ammo bu sport 1924 yilgi Parij o'yinlaridan keyin Olimpiya o'yinlari dasturidan olib tashlangan. 2009 yil 9-oktyabrda Kopengagenda bo'lib o'tkan XOQning 121-sessiyasida XOQ a'zolari ovoz berish orqali regbi-7 ligini Rio-2016 va 2020 yillar uchun Olimpiya o'yinlari daturiga kirishni 81 ta "xa", 8 ta qarshi ovoz berish orqali ushbu sport turining joriy etish uchun ovoz berdi va hozirga qadar erkaklar va ayollar Olimpiya o'yinlari dasturida medallar uchun baxslar olib boradi.

Pedagogik tahlilning maqsadi. Yozgi olimpiada o'yinlari dasturiga kiritilgan regbi turining Tokio-2020 XXXII yozgi olimpiada o'yinlari va Parij-2024 XXXIII yozgi olimpiada o'yinlarida erkaklar va ayollarning yozgi olimpiada o'yinlaridagi ishtiroki, erishilgan natijalar va jamoalarning umumiy natijalarini tahlil qilish.

Pedagogik tahlil. Yozgi olimpiada o'yinlaridagi mavjud sport turlariga e'tibor beradigan bo'lsak, bu sport turlari o'zining muxlis va muxlilariga ega bo'lib, ommaviyligi, ekstrimalligi, nafisligi, yuqori energiyaga boy ekanligi, sport etikasi va estetikasi bilan jahonda o'z o'rniga ega. Sportning yakkalik turlariga nisbatan jamoaviy sport turlari ham olimpiada dasturida o'z mavqeyi o'z muxlilariga o'rniga ega, ulardan biri Regbi-7 sport turi. Tokio-2020 olimpiada o'yinlarida regbi-7 sport turida erkaklar va ayollar jamoalarni ishtirokini ko'rib chiqamiz. Tokio-2020 yilgi yozgi olimpiada o'yinlari Covid-19 pandemiyasi natijasida keyinga qoldirilganligi sababli 2021-yilning yoziga to'g'ri keldi. Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlarining regbi-7 sport turidan erkaklar va ayollar o'rtasidagi baxslarni ko'rib chiqamiz. Tokio-2020 va Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlari regbi-7 sport turida erkaklar va ayollar o'rtasidagi baxslarda musobaqa o'tqazishda aralash tizimdan foydalanilgan holda musobaqalar tashkil etilgan.

Erkaklar: Sportning Regbi-7 turida Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlariga 2022-2024 yillar oralig'ida olimpiada yo'llanmasi uchun erkaklar o'rtasida Jahon seriyasi, Janubiy Amerika, Yevropa, Okeaniya, Afrika, Shimoliy Amerika, Osiyo chempionatlar va Yakuniy Olimpiada saralash musobaqalarida erkaklar o'rtasida saralash musobaqalari bo'lib o'tgan bo'lsa, shunday nufuzli musobaqalardan olimpiada dasturida jami 12 nafar jamoa medallar

uchun kurashlarda ishtirokni ta'minlagan bo'lsa, har bir jamoada qoidalarga muvofiq talabnomada 12 nafar sportchi qayd etilgan. Baxslarda Yaponiya, Fiji, Kanada, Buyuk Biritaniya, AQSH, Yangi Zelandiya, Kenya, Janubiy Koreya, Irlandiya, Argentina, Janubiy Afrika davlatlari qur'a tashlash orqali A, B, C, guruhlariga ajratilgan holda baxslarga kirishdi (1-jadval). Tokio-2020 yilgi yozgi olimpiada o'yinlariga ham erkaklar o'rtasidagi Jahon seriyasi, Janubiy Amerika, Yevropa, Okeaniya, Afrika, Shimoliy Amerika, Osiyo chempionatlar va Yakuniy Olimpiada saralash musobaqalari orqali jami o'n ikki jamoa yo'llanmalarini qo'lga kiritilgan. Tokio-2020 va Parij-2024 yillar olimpiada o'yinlaridagi guruh bosqichiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, har ikkala olimpiada o'yinlarida saralash bahslarida Irlandiya, Janubiy Afrika, Argentina, Avstraliya jamoalarini Tokio-2020, Parij-2024 yozgi olimpiada o'yinlarida saralash baxslarida yuzma-yuz kelganligini birinchi jadvalda ko'rishimiz mumkin. Jamoalarni A, B, C guruhlariga ajratishda ularning jahonda va avvalgi olimpiada o'yinlarida erishgan natijalari asosida guruhlariga ajratiladi, bundan maqsad olimpiada o'yinlari dasturida jamoalarning o'yin mahoratini va imkoniyatini teng taqsimlar.

1-jadval.

Tokio-2020 va Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlari Regbi-7 turida erkaklar o'rtasidagi baxslarda guruh bosqichi

Erkaklar Tokio-2020		
A guruh	B guruh	C guruh
Yangi Zelandiya	Fiji	AQSH
Janubiy Koreya	Yaponiya	Kenya
Avstraliya	Kanada	Irlandiya
Argentina	Buyuk Britaniya	Janubiy Afrika
Erkaklar Parij-2024		
A guruh	B guruh	C guruh
Yangi Zelandiya	Avstraliya	Fiji
Irlandiya	Argentina	Fransiya
Janubiy Afrika	Samoa	AQSH
Yaponiya	Kenya	Urug'vay

Statistik ma'lumotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Tokio-2020 va Parij-2024 yildagi yozgi olimpiada o'yinlariga yo'llanma uchun erkaklar o'rtasidagi jami 60 dan ortiq davlatlar saralash baxslarida ishtirok etgan bo'lsa, har ikkala olimpiada o'yinlari natijasiga ko'ra umumiy 15 davlatdan kelgan jamoalar medallar uchun bahslarda ishtirok etgan. Har ikki olimpiada o'yinlaridagi saralash, guruh bosqichiga e'tibor qaratadigan bo'lsak Irlandiya, Janubiy Afrika, Argentina, Avstraliya jamoalarini Tokio-2020, Parij-2024 yozgi olimpiada o'yinlarida saralash guruh bosqichida yuzma-yuz kelganligi medallar uchun kurashda bir guruhda bo'lganini ko'rishimiz mumkin (1-jadval).

Tokio-2020, Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlarining erkaklar o'rtasidagi baxslarda umumiy natijalarni tahlil qiladigan bo'lsak, jamoalarning har ikki olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan jamoalarning natijalarini bir-biriga taqqoslandi, debyud chiqish qilgan jamoalarning natijalarini o'rganib chiqildi. Fiji, Yangi Zelandiya, Argentina, Janubiy Afrika, Avstraliya, Irlandiya, AQSH, Kenya, Yaponiya davlatlaridan kelgan jamoalarni 2020-yil va 2024-yilgi olimpiya o'yinlarida medallar uchun kurashda o'z ishtiroklarini saqlab qolganligini yarim final va final bosqichlarida yuqori natijalar qayd etkanini keltirilgan jadvallarda ko'rishimiz mumkin. Shu qatori Buyuk Britaniya, Koreya Respublikasi, Kanada davlatlaridan kelgan jamolar Tokio-2020 olimpiada o'yinlarida medallar uchun kurashda o'z omadlarini sinab ko'rgan bo'lsa, Parij-2024 olimpiada o'yinlarida Urug'vay, Samoa, Fransiya davlatlaridan kelgan jamoalar medallar uchun kurashda o'z omadlarini sinab ko'rganligiga qaramay, yuqori natijalarga erishganligi alohida ahamiyatga ega (2-jadval).

Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlarida finalda Fiji Fransiyaga qarshi kurashda 7:28 hisobi bilan imkoniyatni boy berib amaldagi natijalarni saqlay olmaydi va mutloq g'oliblik mezon jamoa bo'lgan Fransiyaga nasib etadi. Tokio-2020, Parij-2024 Yozgi olimpiada o'yinlarida umumjamoa natijalariga ko'ra jamoalarning qayd etgan natijalarini bir-biriga taqqoslashimiz orqali ularning umumiy natijalarini ko'rib chiqishimiz maqsadga muvofiq. Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlarida erishgan natijasiga asosan Tokio-2020 yilgi olimpiada o'yinlari bilan solishtirdik va o'sish, pasayish saqlangan natija ko'rsatkichlari asosida har ikki olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan. Bunda biz faqat bir olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan jamoalarning natijasini o'sish ko'rsatkichi bilan belgilagan bo'lsa, har ikki olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan jamoalarni natijasini bir-biriga solishtirgan holda o'sish, pasayish, saqlangan natija ko'rsatkichlarida baholadik. Jamoalarning natijalarini quyida keltirilgan jadvalda ko'rishimiz mumkin (2-jadval).

2-jadval.

Tokio-2020 va Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlari Regbi-7 turida erkaklar o'rtasidagi baxslarning umum jamoa natijasi

ERKAKLAR					
Tokio-2020			Parij-2024		
No	Davlat	Guruh bosqichida	No	Davlat	Guruh bosqichida
1	Fiji	▲	1	Fransiya	▲
2	Yangi Zelandiya	▲	2	Fiji	▲
3	Argentina	▲	3	Janubiy Afrika	▲
4	Buyuk Britaniya	▲	4	Avstraliya	▲
5	Janubiy Afrika	▲	5	Yangi Zelandiya	▲
6	AQSH	▲	6	Irlandiya	▲
7	Avstraliya	▲	7	Argentina	▲
8	Kanada	▲	8	AQSH	▲
9	Kenya	▲	9	Kenya	▲
10	Irlandiya	▲	10	Samoa	▲
11	Yaponiya	▲	11	Urug'vay	▲
12	Koreya Respublikasi	▲	12	Yaponiya	▲
Guruh bosqichida		▲	Guruh bosqichida		▲

Ayollar: Sportning regbi-7 turida 2022-2024 yillar oralig'ida olimpiada yo'llanmasi uchun ayollar o'rtasida Jahon seriyasi, Janubiy Amerika, Yevropa, Okeaniya, Afrika, Shimoliy Amerika, Osiyo chempionatlar va yakuniy Olimpiada saralash musobaqalarida ayollar o'rtasida Parij-2024 yozgi olimpiada o'yinlarining saralash musobaqalari bo'lib o'tgan bo'lsa, ayollar o'rtasidagi baxslarda Yaponiya, Fiji, Kanada, Buyuk Britaniya, AQSH, Yangi Zelandiya, Fransiya, Xitoy, Irlandiya, Braziliya, Janubiy Afrika, Avstraliya davlatlari qur'a tashlash orqali A, B, C guruhlariga ajratilgan holda baxslarga kirishdi (3-jadval). Tokio-2020 yilgi yozgi olimpiada o'yinlariga ham ayollar o'rtasidagi 2017-2019 yillardagi Jahon seriyasi, Janubiy Amerika, Yevropa, Okeaniya, Afrika, Shimoliy Amerika, Osiyo chempionatlar va yakuniy olimpiada o'yinlarining saralash musobaqalari orqali jami o'n ikki jamoa yo'llanmalarini qo'lga kiritgan.

Statistik ma'lumotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Tokio-2020 va Parij-2024 yildagi yozgi olimpiada o'yinlariga yo'llanma uchun ayollar o'rtasidagi jami 45 dan ortiq davlatlar saralash baxslarida ishtirok etgan bo'lsa, har ikki olimpiada o'yinlari natijasiga ko'ra umumiy 15 davlatdan kelgan jamoalar medallar uchun baxslarda o'z omadlarini sinab ko'rishgan. Har ikki olimpiada o'yinlaridagi saralash baxslariga ya'ni guruh bosqichlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, AQSH, Yaponiya davlatlaridan kelgan jamoalarni har ikki olimpiada o'yinlarida saralash bosqichlarida bir guruhda medallar uchun baxslarga kirishganini uchinchi jadvalda ko'rishimiz mumkin. Jamoalarni A, B, C guruhlariga ajratishda ularning jahonda va avvalgi olimpiada o'yinlarida erishgan natijalari asosida guruhlariga ajratiladi bundan maqsad olimpiada o'yinlari dasturida jamoalarning o'yin mahoratini va imkoniyatini teng taqsimlash. Ayollar o'rtasidagi baxslar ham so'nggi yillarda erkaklar regbisi singari shiddatli tez bo'lib rivojlanayotganligi uchun jamoalarni guruhlariga bo'lishda o'yin mahorati va kuchlilik darajasini teng taqsimlashda hakamlar jamoasining ko'plab qiyinchiliklariga sabab bo'lmoqda.

3-jadval

Tokio-2020 va Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlari Regbi-7 turida ayollar o'rtasidagi baxslarda guruh bosqichi

Ayollar Tokio-2020		
A guruh	B guruh	C guruh
Yangi Zelandiya	Fiji	AQSH
Kenya	Kanada	Avstraliya
Buyuk Britaniya	Braziliya	Yaponiya
Rossiya	Fransiya	Xitoy
Ayollar Parij-2024		
A guruh	B guruh	C guruh
Yangi Zelandiya	Avstraliya	Fransiya
Kanada	Buyuk Britaniya	AQSH
Xitoy	Irlandiya	Yaponiya
Fiji	Janubiy Afrika	Braziliya

Tokio-2020, Parij-2024 yozgi olimpiada o'yinlarining ayollar o'rtasidagi baxslarda umumiy natijalarini tahlil qiladigan bo'lsak, jamoalarning har ikki olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan jamoalarning natijalarini bir-biriga taqqoslash, debyud chiqish qilgan jamoalarning natijalari o'rganib chiqildi. Fiji, Yangi Zelandiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Braziliya, Fransiya, Avstraliya, AQSH, Yaponiya, Xitoy davlatlaridan kelgan jamoalarni 2020-yil va 2024-yilgi olimpiya o'yinlarida medallar uchun kurashda o'z ishtiroklarini saqlab qolganligini yarim final va final bosqichlarida yuqori natijalar qayd etganini 4-jadvalda ko'rishimiz mumkin. Shu qatori, Kenya, Rossiya davlatlaridan kelgan jamoalar Tokio-2020 olimpiada o'yinlarida

medallar uchun kurashda o'z omadlarini sinab ko'rgan bo'lsa, Parij-2024 olimpiada o'yinlarida Irlandiya, Janubiy Afrika davlatlaridan kelgan jamoalar medallar uchun kurashda o'z omadlarini sinab ko'rganligiga qaramay, yuqori natijalarga erishganligi alohida ahamiyatga ega. Tokio-2020 olimpiada o'yinlarida Rossiya davlatlaridan kelgan qizlar jamoasining olimpiada o'yinlari nizomiga asosan qo'yilgan taqiqlar sabab Rossiya davlati bayrog'i ostida emas, balki olimpiada o'yinlari bayrog'i ostida o'z omadlarini sinab ko'rgan.

Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlarida finalda Yangi Zelandiya Kanadaga qarshi baxsda 19:12 hisobi bilan amaldagi natijalarini saqlab qolgan holda mutloq go'liblik Yangi Zelandiya qizlariga nasib etdi. Tokio-2020, Parij-2024 Yozgi olimpiada o'yinlarida umumjamoat natijalariga ko'ra jamoalarning qayd etgan natijalarini bir-biriga taqqoslashimiz orqali ularning umumiy natijalarini ko'rib chiqishimiz maqsadga muvofiq. Ayollar o'rtasidagi baxslarni umumiy tahlil qilganda har ikkala olimpiada o'yinlarida ishtirok etib qayd etgan natijasiga asosan, Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlarida erishgan natijasiga asosan Tokio-2020 yilgi olimpiada o'yinlari bilan solishtirdik va o'sish, pasayish, saqlangan natija ko'rsatkichlari asosida har ikki olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan jamoalarni bir-biriga solishtirdik. Bunda biz faqat bir olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan jamoalarning natijasini o'sish ko'rsatkichi bilan belgilagan bo'lsa, har ikki olimpiada o'yinlarida ishtirok etgan jamoalarni natijasini bir-biriga solishtirgan holda o'sish, pasayish, saqlangan natija ko'rsatkichlarida baholadik. Jamoalarning natijalarini keltirilgan jadvallarda ko'rishingiz mumkin.

4-jadval.

Tokio-2020 va Parij-2024 yilgi yozgi olimpiada o'yinlari Regbi-7 turida erkaklar o'rtasidagi baxslarning umum jamoat natijasi

Tokio-2020		Parij-2024	
№	Davlat	№	Davlat
1	Yangi Zelandiya	1	Yangi Zelandiya
2	Fransiya	2	Kanada
3	Fiji	3	AQSH
4	Buyuk Britaniya	4	Avtstraliya
5	Avtstraliya	5	Fransiya
6	AQSH	6	Siney
7	Siney	7	Buyuk Britaniya
8	Kanada	8	Irlandiya
9	Irlandiya	9	Yaponiya
10	Yaponiya	10	Braziliya
11	Braziliya	11	Janubiy Afrika
12	Janubiy Afrika	12	Fiji
O'sish ko'rsatkichida		Pasayish ko'rsatkichida	
Saqlangan natija			

Xulosa va takliflar. Jahonda regbi sport turni o'z o'rni o'z muxlislarining bor ekanligi jahon regbi ittifoqining olib borayotgan ishlarining samarali tashkil etilganligi uchun o'zgarishlar bo'lmoqda. Yozgi olimpiada o'yinlari dasturi regbi-7 baxslarda ishtirok etish uchun 144 nafar erkak va 144 nafar ayollar jami 288 nafar sportchi medallar uchun kurash olib borishi, kuchlilar ichidan saralanib olingan sportchilar ekanligini anglatadi. Olimpiya o'yinlarida regbi turining yangi ekanligiga qaramasdan sportchilar mahorat malakasi yuqori bo'lgani bunday o'yinlarga e'tiborni ko'proq qaratilishiga olib keladi. Olimpiada dasturida jamoalar tarkibining yildan yilga yangilanayotganligi mahoratli sportchilarning chiqishiga sabab bo'lib xizmat qiladi. Regbi sport turini rivojlantirishga doir qarorlar asosida mamlakatimizda ham ishlarining olib borilayotganligi va bunday ishlarining sonini yanada ko'paytirish ommaviy axborot, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlarda reklama roliklarini yaratish, klublar faoliyatini moddiy-ma'naviy rag'batlantirish va tubdan takomillashtirish yosh regbichi qizlar va yigitlarga e'tiborni yanada oshirish xalqaro darajadagi mashg'ulotlar va musobaqalarning sonini ko'paytirish mutaxassis kadrlarni yetishtirishga qaratilgan ishlar sonini ko'paytiradigan bo'lsak 2028, 2032, 2036 yillar va keyingi yozgi olimpiada o'yinlarida O'zbekiston erkaklar va ayollar milliy terma jamoasini regbi-7 turida ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора тadbirlari тўғрисида” ги 2017-йил 3 июндаги ПҚ 3031- сонли қарори. LEX.Uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” нинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони
3. Алешин И.Н., Рыбаков В.В. Моделирование годичной подготовки в командных игровых видах спорта //Теория и практика физической культуры. - М., 2007.
4. Tulaganov Sh.F., Fozilov X.Q., Nabiyeв R.Sh, Galkin O.V., Parpiyeva J.O., “Tanlangan sport turida mutaxassislikka kirish (regbi)” Toshkent 2024-yil
5. <https://www.world.rugby/>
6. <https://olympics.com/en/paris-2024>

Aziza RAJAPOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi
E-mail: razapovaaziza190@gmail.com

Shahrisabz davlat pedagogika instituti professori P.Jalolova taqrizi asosida

ASTRONOMIK KUZATISHLARNI TASHKIL ETISHNI TAKOMILLASHTIRISH METOD VA USULLARI

Annotatsiya

Jamiyatidagi demokratik o'zgarishlar, vaqt o'tishi bilan axborot texnologiyalarining rivojlanishi va hayotning barcha jabhalariga kirib borishidagi yutuq bilan bir vaqtga to'g'ri keldi, hayotning barcha sohalarida tub sifat o'zgarishlariga olib keldi. Bunday ta'limni tashkil etishda esa bugungi kunda nashr adabiyotlarining takomillashtirilgan ko'rinishlari multimediali ishlanmalar hamda virtual laboratoriya topshiriqlari, interaktiv ta'lim texnologiyalari qo'llanib yaratilgan, fanning ma'ruza, amaliy, laboratoriya, mustaqil ta'lim shakllari to'liq yoritilgan elektron darsliklarni qo'llash zarur. Maqsadimiz o'quv-tarbiya jarayonida o'quvchilarning iqtidorini rivojlantirish mazmuni, tashkiliy shakl, metod hamda vositalarini tavsiflashdan iborat.

Kalit so'zlar: Vosita, shakl, metod, astronomik asboblari, kuzatishlar, astronomik hodisalar, raqamli texnologiya.

METHODS AND METHODS OF IMPROVING THE ORGANIZATION OF ASTRONOMICAL OBSERVATIONS

Annotatsiya

Democratic changes in its society coincided with the development of information technology over time and the breakthrough in its penetration into all aspects of life, leading to fundamental qualitative changes in all spheres of life. And in the organization of such education, today, improved views of the publication literature are created using multimedia developments and virtual laboratory tasks, interactive educational technologies, lecture, practical, laboratory, independent educational images of the science fully covered electronic textbooks, the purpose of which is to describe the content, organizational form, method and means of developing students' talents in the educational process.

Key words: Medium, shape, method, astronomical instruments, observations, astronomical phenomena, digital technology.

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ АСТРОНОМИЧЕСКИХ НАБЛЮДЕНИЙ

Аннотация

Демократические изменения в обществе, совпавшие с прогрессом в развитии и проникновении информационных технологий во все сферы жизни с течением времени, привели к радикальным качественным изменениям во всех сферах жизни. При организации такого образования необходимо применять электронные учебники, созданные с использованием мультимедийных разработок и виртуальных лабораторных заданий, интерактивных образовательных технологий, в которых полностью освещены лекционные, практические, лабораторные, самостоятельные формы обучения предмету наша цель состоит в описании содержания, организационных форм, методов и средств развития одаренности учащихся в учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: Средство, форма, метод, астрономические приборы, наблюдения, астрономические явления, цифровые технологии.

Kirish. Umumta'lim maktablarida astronomik kuzatuvlarni tashkil etishlarning maqsadi: avvalambor o'quvchilarga nazariy jihatdan bayon etilgan astronomik hodisa va jarayonlar bilan amalda tanishtirish va holatlarni tabiiy ravishda tushuntirishdan iborat. Tabiiy kuzatuvlarsiz astronomik jarayonlarni nazariy jihatdan tushuntirish, astronomik ta'limni faqatgina formal holatda olib borish bilan bog'liq bo'lib qoladi.

Astronomik kuzatuvlardan o'quvchilarni osmon yoritqichlariga qarab orientir olish hamda astronomik o'lchashlar olish ko'nikmalariga ega bo'lishlari kerak. Bunday ko'nikmalar kursning amaliy astronomiya qismini xalq xo'jaligida, aviatsiya hamda daryolarda suzishda qo'llanilishini tushuntirib berish kerak. Shuningdek astronomik kuzatishlar o'quvchilarda kuzatuvchanlik, xulosalar chiqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi va tarbiyalaydi. Astronomik kuzatuvlar keyingi holatlarda amaliy ishlar deb ham nomlanadi. Amaliy kuzatuvlar o'quvchilarda shuningdek bilimlarni mustahkamlash va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda ham katta ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Amaliy kuzatuv ishlarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

1) kirish kuzatuvlari - unda o'quvchilarga astronomik hodisalar haqida umumlashtirilgan, asosiy tushunchalar beriladi. Bu kabi tushunchalar o'quvchilarga nazariy jihatdan olgan bilimlari haqida xulosalar chiqarish va umumiy tushunchalar hosil qilishga yordam beradi.

2) ko'rgazmaviy kuzatishlar - kuzatilayotgan obyekt haqida qo'shimcha va to'laroq ma'lumotlar olish imkonini beradi. Kirish kuzatuvlari odatda, biror bilimni o'tishdan avval o'tkaziladi. Ko'rgazmaviy kuzatuvlar esa odatda, bo'lim yakunlanganidan keyin, olingan bilimlarni mustahkamlash, umumlashtirish va xulosalar chiqarish maqsadida tashkil etiladi.

Astronomiya kursining sferik astronomiyani bo'limini o'rganishda kuzatuv ishlarini tashkil etish, ayniqsa ahamiyatlidir.

Kechki kuzatuvlarni tashkil etganda, aynan o'tilayotgan mavzu yuzasidan masalalarni o'rganibgina qolmasdan, keyingi o'tiladigan mavzular yuzasidan ham tahlillar olib borish ham tavsiya etiladi. O'rganilgan tahlillar keyingi mavzularda batafsil tushuntirib o'tilishi kerak bo'ladi.

Kirish kuzatuvlarida quyidagi mazmundagi masalalarni ko'rish va tahlil qilish tavsiya etiladi: yulduzlar osmoni bilan umumiy holda tanishtirish - yulduz turkumlari hamda yulduzlarning sutkaviy harakatini o'rganish; Quyoshning ko'rinma harakati; Sayyoralarning ko'rinma harakati; Oyning ko'rinma harakati va Oy fazalarini; Yupiter yo'ldoshlari va ularning harakati; Quyoshning aylanishi va dog'larning siljishi; yulduzlar rangi va spektri; qo'shaloq yulduzlar; o'zgaravchi yulduzlar yorqinligining o'zgarishi; yulduz to'dalari va tumanliklar; Somon yo'li.

Ushbu kuzatuvlarning barchasini ham bir kunda o'tkazib bo'lmaydi. Kuzatishlarning bir qismini kechki kuzatuv ko'rinishida, bir qismini kunduzgi kuzatuv, qolganlarini esa mustaqil ravishda kuzatish uchun vazifa berish ham mumkin bo'ladi.

Zamonaviy, ma'lumotli inson insoniyat oldida turgan muammolarni ko'ra bilishi, ularning yechimini topish yo'llarini bilishi, kelgusida taraqqiyotning rivojlanish yo'llarini topish masalalarini bilishi kerak. Ko'pchilik olimlarning fikrlariga ko'ra insoniyat oldida turgan eng katta muammolardan biri bu ekologik krizis muammosining yechimini topish - bu astronomik bilimlarni mukammal darajaga yetkazish hamda imkoniyat darajalarini jalb etish maqsadida kosmonavtika koinot va fazo imkoniyatlaridan foydalanish yo'llarini izlash va uning yechimini topish orqali ekologik muammolarni hal qilish mumkin deb hisoblaydilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sinfidan tashqari ish shakllarini, shu jumladan o'quvchilarni bilan ishlashni quyidagi

tadqiqotchilar amalga oshirdilar: Siegel F.Yu., Sarkisyan Ye.A., Pivovarov A.A., Levitan Ye.K. Popova A.P. va boshqalar.

Ye.P.Levitan sinfdan tashqari ishning bir qancha shakllarini belgilaydi [6]:

- maktab to'garagi yoki bolalar ijodiyoti uylaridagi to'garaklar;

- individual ish, shu jumladan individual yoki guruh loyihalarini amalga oshirish va himoya qilishni boshqarish;

- darsdan tashqari mashg'ulotlar;

- maktab va ilmiy-havaskor astronomik kuzatishlar;

- o'quvchilar guruhlarida o'tkaziladigan mavzuli tadbirlar;

- astronomiyadan konferentsiya va forumlarda ma'ruzalar bilan qatnashish yoki observatoriyalarga, astronomik muzeylarga va hokazolarga ekskursiya qilish.

A.B.Narbayevning "Astronomiyani innovatsion yondashuvlar asosida o'qitishda mediata'lim vosita sifatida" nomli tadqiqot ishida maktablarda astronomiya o'qitilishida mediata'lim asosida o'qitilishning ahamiyati berilgan. Maktab astronomiya kursini o'qitish bo'yicha o'rganishlar natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, bugungi kunda umumta'lim maktablarda astronomiya o'qitish bilan bog'liq bir qator murakkabliklar mavjud.

Tadqiqot va natijalar. Yana boshqa vaziflardan biri kosmik sivilizatsiyaga erishishdir. Ta'lim berishda o'quvchilar ongida ekologik muammolar yechimini izlash, yangi g'oyalar ishlab chiqish masalalarini o'quvchilarda shakllantirish uchun esa, sinfdan tashqari astronomik kechalar hamda tadbirlarning ahamiyati kattadir. Astronomik kechalar hamda tadbirlar davomida o'quvchilarda fanlar bilan aloqadorlik tushunchalari, Yerning zamonaviy ahvoli hamda uning kelajagi haqidagi tushunchalarning shakllanishini kuzatish mumkin.

Auditoriyadan tashqari kuzatishlar va tajribalar tabiatda, uydah, ishlab chiqarishda yoki ilmiy laboratoriyalarda, ilmiy kuzatish imuassalarda o'tkazish mumkin. Ular o'qituvchilarning topshirig'i bo'yicha, yoki mustaqil holda amalga oshiriladi. Bunday ishlarining turlarini o'ziga xos tarzda o'quvchilarning qobiliyatiga, eksperiment o'tkazishga, olgan bilimlarini mustahkamlashga ularning qiziqishlariga yarasha tanlab olinadi va ayrim o'quvchilarga shaxsiy topshiriqlar berishi mumkin. Bunday ishlarni bajarish o'quvchilarning kuzata olish qobiliyatini, mustaqilligini va texnik madaniyatini oshirishga yordam beradi.

Fizika va astronomiyadan o'tkaziluvchi auditoriyadan tashqari ishlarni mazmuniga ko'ra ikki guruhga bo'lish mumkin.

O'quv materialiga bevosita bog'liq bo'lgan auditoriyadan tashqari ishlar. Ular darsning mazmuni bilan mustahkam bog'langan bo'lib, o'quvchilarni muhim bo'lgan dastur materiallarini o'zlashtirib olishga hamda mustahkam bilim va ko'nikmalarni egallashga xizmat qiladi.

Dars bilan bog'liq, ammo o'quvchilarning fizika va astronomiya to'g'risidagi bilimlarini, malaka va ko'nikmalarni chuqurlashtirish maqsadida dasturdan tashqari bajariluvchi ishlar. Bunday ishlarining asosiy maqsadi-o'quvchilarning fikrlashini yanada kengaytirish, fanga oid bo'lgan qiziqishini oshirishiga va ularning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat.

O'qituvchi kuzatish darslari yakunida o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlash maqsadida quyidagi savollar bilan murojaat qilishi darsni yanada samarali bo'lishiga xizmat qiladi.

1. Agar matematik gorizontning janubiy nuqtasi va kuzatish joyining geografik kenglamasi ma'lum bo'lsa, osmonda olamning shimoliy qutbini qanday topish mumkin?

2. Ekliptika qutbi (bir xil nomlari) orasidagi burchak masofani toping. Ular orqali o'tgan katta aylana qanday holda kuzatuvchining zenitdan o'tadi?

3.Osmon ekvatori, matematik gorizont va birinchi vertikal aylanalarning o'zaro sharqiy va g'arbiy nuqtalarida teng ikkiga bo'linishlarini isbotlang.

4.Yer sharining qaysi nuqtasida olam o'qi vertical chiziq bilan (yoki matematik gorizont osmon ekvatori bilan) ustma-ust tushadi?

5.Qaysi geografik kenglamada osmon ekvatori zenith va nadir orqali o'tib, olam o'qi matematik gorizont bo'ylab yo'naladi?

6. Osmon sferasining asosiy nuqtalari, chiziqi va aylanalarning qaysilari Yer sharida turgan kuzatuvchi o'rnining o'zgarishiga bog'liq ravishda o'zgaradi. Nima uchun o'zgarishini tushuntiring?

O'qituvchining javoblari:

1. Dastlab matematik gorizontning janubiy nuqtasiga diametral qarama-qarshi yotgan shimoliy nuqtasi topiladi. Bundan shimol, janub va zenitdan o'tgan katta aylana-osmon meridian bo'ylab shimoliy nuqtadan zenitga tomon geografik kenglama kattaligiga teng yoy masofada olamning shimoliy qutbi yotadi.

2. Ekliptika va olam qutblari orasidagi burchak (bir xil nomlangan qutblari orasidagi) ekliptika va osmon ekvatori tekisliklari orasidagi burchakka teng bo'lib, 230271 ni tashkil qiladi.

3. Osmon meridian olam qutbi va zenith orqali o'tib, matematik gorizont bilan shimoliy va janubiy nuqtalarida kesishadigan, osmon ekvatori matematik gorizontni bu nuqtalardan 90° yoy masofada yotuvchi sharqiy va g'arbiy nuqtalarida kesib o'tadi va ular kata aylanalarda bo'lganidan bir-birini teng ikkiga bo'ladi.

Birinchi vertikal tekisligi osmon meridian tekisligi bilan 90° burchak hosil qilganidan, u ham gorizont bilan sharqiy va g'arbiy nuqtalarida kesishadi va teng ikkiga bo'linadi.

4. Yerning shimoliy va janubiy nuqtalarida.

$$\varphi = 0$$

, ya'ni, Yer ekvatorida

6. Zenit, nadir, matematik gorizont, osmon meridian va almuqantaralar. Chunki bu nuqta va aylanalarda kuzatuvchiga nisbatan shartli ravishda qabul qilingan bo'lib, Yerning asosiy nuqta va aylanalari bilan bog'liq emas.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda astronomiya fanidan kuzatish ishlarni olib borishda bir qancha kamchiliklar uchraydi: umumta'lim maktablarda kuzatish asbolarining mavjud emasligi;

o'quv-uslubiy ta'minotining yetarli emasligi;

umumta'lim maktablarining astronomik kuzatish observatoriyalardan uzoqligi.

Darsdan tashqari ishlarni tashkil etishda hozirgi kunda raqamli texnologiyalardan foydalanish esa yuqridagi kamchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Мамадазимов М. Физика ва астрономияни интеграллаб ўқитишнинг методик асослари. Монография –Т: Фан ва технология, 2007 -158 б.
2. Mizaxmedov B., G'ofurov N., Ibragimov B., Sagatova G. Физика o'qitish metodikasi. -Т.: O'qituvchi, 2002.
3. Jalolova P.M. "O'quv multimedia loyihalari" fanidan O'quv qo'llanma. –Namangan: Arjumand media, 2020. – 138 b.
4. Карлыбаева Г.Е., Матжанов Н.С. Физика ҳам астрономия оқытыу методикасы. O'quv qo'llanma. – Т: Fan va texnologiya, 2017. – 164 бет.
5. Ro'zieva D., Usmonbaeva Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi (metodik qo'llanma). –Toshkent: TDPU. 2013 -116b.
6. Safarova R.G. Istiqboldagi ta'lim mazmunini modernizatsiyalashning didaktik asoslari. –Toshkent: Fan, 2009. – 240 b.
7. Sharipov Sh.S., Aripov M., Begimqulov U.Sh. va boshqalar. Bilim olishning intellektual tizimini ishlab chiqish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2011. –B.72.
8. Tojiev M., Alimov A.Ya., quchqarov D.U. Pedagogik texnologiya-ta'lim jarayoniga tatbig'I (Boshlang'ich ta'limda matematika o'qitish metodikasi fani darslarining loyihasi). –Toshkent: "Tafakkur", 2010. -148b.

Abdimalik RAXMANOV.

Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi, falsafa fanlari nomzodi

E-mail: raxmanov-57@mail.ru

Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi bo'lim boshlig'i, PhD, S.Saidov taqrizi asosida

TASAVVUF FALSAFASIDA KOMIL INSON MEZONLARI MASALASI

Аннотация

Ushbu maqolada islom olamida tasavvuf ta'limotining o'rni va tasavvuf falsafasining komil inson g'oyasining muhim jihatlari to'g'risida, inson axloqiy-ma'naviy kamolotining asosiy mezonlari to'g'risida tasavvuf tariqatlarida ilgari surilgan qarashlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, zo'hdlik davri, orifona tasavvuf, amaliy tasavvuf, nazariy tasavvuf, komil inson, insonparvarlik, hurfiylik, shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat, maqomat manzillari, hol martabalar.

ПРОБЛЕМА КРИТЕРИЙ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ СУФИЗМА

Аннотация

В статье освещены вопросы о месте учения суфизма в мире ислама и основные признаки идей совершенного человека в философии суфизма. Основные внимания уделено анализу идей об основных критериях нравственно-духовного совершенствования человека в тарикатах суфизма.

Ключевые слова: Тасаввуф, период аскетизма, просвещённый суфизм, практический суфизм, теоретический суфизм, совершенный человек, гуманизм, свободомыслия, шариат, тарикат, маърифат (просвещение), хакикат (истина), степени состояния.

THE PROBLEM OF THE CRITERION OF THE PERFECT MAN IN THE PHILOSOPHY OF SUFISM

Annotation

The article covers the issues of the place of the teachings of Sufism in the world of Islam and the main features of the ideas of the perfect man in the philosophy of Sufism. The main attention is paid to the analysis of ideas about the main criteria of moral and spiritual improvement of man in the tariqas of Sufism.

Key words: Tasavvuf, period of asceticism, enlightened Sufism, practical Sufism, theoretical Sufism, perfect man, humanism, freethinking, sharia, tariqa, ma'rifat (enlightenment), haqiqat (truth), degrees of state.

Kirish. O'rta asrlarda islom ilohiyotining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida paydo bo'lgan tasavvuf (so'fiylik) ta'limoti nihoyatda boy g'oyaviy mazmunga va amaliy ahamiyatga egadir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, "Mamlakatimizda "jaholatga qarshi - ma'rifat" degan ezgu g'oya asosida islom dinining insonparvarlik mohiyatini, tinchlik va do'stlik kabi olijanob maqsadlarga xizmat qilishini targ'ib etish kun tartibimizdagi doimiy masalalardan biri bo'lib qoladi" [1]. Tasavvuf musulmon Sharq falsafasining yetakchi yo'nalishlaridan biri sifatida inson qalbini, ruxini poklashga, unda komil insoniylik sifatlarini vujudga keltirishga, shu negizda ijtimoiy munosabatlarni insoniy lashtirishga qaratilgan.

Tasavvuf tadjriy taraqqiyotga ega bir talimot bo'lib, islom olamida VIII asrning o'rtalarida paydo bo'lgan. Olimlar tasavvuf tarixini ikki davrga ajratadilar: birinchisi- zo'hdlik davri, ikkinchisi-oriflik va oshiqlik davri. Dastlab u zo'hdlik harakati ko'rinishida kurtak yoyadi. Tasavvuf tarixida IX asr boshlaridan uning nazariy asoslari ishlab chiqildi, u o'ziga xos nazariy-falsafiy ta'limot, ilm sifatida rivojlana boshladi va uning turli tariqatlari maydonga keldi. Takidlanganidek, so'fiylik (tasavvuf) avvalo muayyan ijtimoiy harakat hamda g'oyaviy talimot sifatida maydonga keldi. Bunga sabab, birinchidan, u inson qalbi va ruhiyatini nishonga olib, jaholat va xudbinlikka qarshi o'laroq maydonga chiqdi va ruhiy-axloqiy poklikni targ'ib etib keldi. Ikkinchidan, tasavvuf garchi islom bag'rida nish urib, Qur'on va hadislardan oziqlangan, shariat ahkomiga tayangan bo'lsa-da, u diniy jaholat va mutaassiblikka hamda hokim tabaqalarning turmush tarzi, zo'rvonlik, talonchilik va manfaatparastlikka zid tarzda mehnatkash xalq noroziligini ifodalab, el orasida keng yoyilib keldi va ilm-marifatga tashna ziyolilar qalbini band etdi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tasavvuf, uning yurtimizdagi tariqatlari va asoschilari to'g'risidagi ma'lumotlar A.Navoiyning «Nasoim-ul-muhabbat», A.Jomiyning «Nafohot al-uns min xazarot al-quds», Xusayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai Sultoni», Ali as-Safiyning «Rashahot ayn-al-hayot», Xoja Muhammad Porsu Buxoriyning «Anis at-tolibin va uddat as-solikin», Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkiratush shuaro», Aziziddin Nasafiyning «Insoni komil» va shu kabi nodir asarlarda uchraydi. Ayniqsa yurtimizda shuhrat topgan tasavvuf tariqatlarining asoschilari al-Hakim at-Termiziy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro,

Abduxoliq G'ijduvoni, Bahovuddin Naqshband va ularning izdoshlari yaratgan nodir asarlar tasavvuf tahlili uchun asosiy manbalardir. Keyingi yillarda tasavvuf tarixi va ta'limotiga bag'ishlangan ko'plab risola va maqolalar yaratilmoqda. Bular rus tilida chop etilgan Ye.E.Bertelsning «Суфизм и суфийская литература», M.P.Stepanyansning «Философские аспекты суфизма» degan risolasi va «Проблемы познания суфизма» maqolasi, A.Muhammadxodjaevning «Гносеология суфизма», Nasafiyning «Xoja Ahmad Yassaviy», Orif Usmonning «Bahovuddin Naqshband ta'limoti», Botir Valixo'jaevning «Xoja Ahrori Vali», Najmiddin Komilovning «Najmiddin Kubro», Muhammadjon Jakbarovning «Komil inson g'oyasining tarixiy-falsafiy negizlari» nomli risolalari, «Yassaviy kim edi», «G'oyiblar haylidin yongan chiroqlar» kabi to'plamlar, «Tafakkur», «Muloqot» singari jurnallarda chop etilayotgan N.Komilov, Abdulhakim Shariy Juzjoni, M.Oripov va boshqalarning maqolalari shular jumlasidandir. Ayniqsa tasavvufshunos olim N.Komilovning «Tasavvuf yoki komil inson axloqi» nomli kitoblari alohida diqqatga sazovordir [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Tasavvuf falsafasida komil inson mezonlarini tahlil qilishga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning analiz, sintez, qiyosiy tahlil kabi usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Tasavvuf murakkab diniy-falsafiy oqim bo'lib xilma-xil yo'nalishga ega. Unda 2 ta asosiy goyaviy yo'nalish yaqqol namoyon bo'ladi: Birinchi yo'nalish - bu o'tkinchi dunyo, mol-mulk, mansabga ixlos qo'yish Allohni unutishga, imonsizlikka olib keladi, degan g'oyaga tayanib, tarki dunyochilikni targ'ib etganlar; azro'zi azalda peshonaga yozilgan taqdir borligiga, odam undan qochib qutila olmasligiga ishonitirishga intilganlar. Ikkinchi yo'nalish - bu dunyo Alloh tomonidan odamlar, ularning insonlardek yashashi uchun yaratilgani, odam shu dunyodagi ezgu ishlari bilan u dunyoda xudo visoliga yetishi uchun og'ir, mashaqqatli poklanish yo'lidan borishini tashviq etganlar [3].

Tasavvuf va uning tariqatlari qoidalariga binoan, so'fiy va haqiqiy orif komil inson bo'lishlari, ruhiy-ma'naviy kamolotga erishishlari lozim. Shunga ko'ra, komil inson, insonning ruhiy-ma'naviy kamoloti masalasi so'fiylik falsafasi va tasavvuf tariqatlari ta'limotining yetakchi masalasi. Tasavvufda insonning poklanishi, uning ma'naviy yuksaklikka erishuvi, ruhiy kamolotga yetishuvining asosiy yo'li to'rt qismga ajratiladi: 1) shariat, 2) tariqat, 3) ma'rifat va 4) haqiqat bosqichlaridan iborat deb ko'rsatiladi. Shariat ma'naviy

komillikning ilk dosqichi bo'lib, unda asosiy islomiy talab va qoidalar organilgan. "Qur'on" va Hadislardagi axloqiy-falsafiy, ilohiy ko'rsatmalarning mohiyati o'zlashtirilgan. "Tariqat" so'zining ma'nosi "yo'l" demakdir. Bu yo'lda inson, ya'ni tasavvuf yo'liga kirgan kishi ruhiy-axloqiy kamolot manzillariga etishni maqsad qilib oladi. Bu bosqichda shu yo'liga kirgan shaxs (u solih deb ataladi)ning vazifalari, uning ustoz – pirga ergashish qoidalari va bir qadar axloq-odob me'yorlari haqida ma'lumotlar olinadi. Tariqat, albatta, ustoz (pir, murshid) bilan birga egallanadigan bosqichdir. Bunda solih o'z ixtiyori, irodasini pir qo'liga beradi, Tariqatning irodad deyilishiga sabab ham shundadir. "Ma'rifat" arabcha "arafa" so'zidan olingan bo'lib ma'nosi "bilmoq"dir. Bunda darveshlik darajasiga etish, pok xislatlarni izlash, Ollohni tanish, shariat va tariqatning barcha shartlariga amal qilish, bu dunyodan yuz o'girish, oxiratni afzal bilish, haqiqat sirlaridan ogoh bo'la borish ko'zga tashlanadi. Bu bosqichga erishgan zohid dunyoning hamma jismida, har bir voqea-hodisada Olloh irodasini, uning sifatlarini ko'ra oladi, "Haqiqat" bu Haqqa etishmoq, uning haqiqatini ahglab etmoq, kamolotning eng yuksak darajasidir [4].

Tasavvufning amaliy va nazariy qismlari ham ajratiladi. Amaliy tasavvuf axloqiy normalar va xulq-atvor qoidalari muayyan tizimi bo'lsa, nazariy tasavvuf ilohiy hamda panteistik mazmundagi bilim va qarashlar, orifiy g'oya va ta'limotlardir. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan so'fiylarning ruhiy-ma'naviy kamolotining asosiy bosqichlarini ham ana shu ikki qismga ajratish mumkin. Shariat va tariqatni tasavvufning amaliy qismi deb, ma'rifat va haqiqatni uning nazariy bosqichlari deb ta'riflaydilar. Aslida ham shunday, chunki pir-muridlik qoidalari, odobiga rioya qilish, solik (tariqatga qadam qo'yg'an yo'lovchi) bajarishi lozim bo'lgan amaliy ishlar, irodad va ishorat usullari shariat va tariqat bosqichiga kiradi. Ma'rifat va haqiqat esa so'fiylikning nazariy, botiniy ilmlari va uni egallash bosqichlaridir [5].

Tasavvuf adabiyotlarida tariqat atamallari, maqomot manzillari va hol martabalarini tushuntirishga alohida e'tibor qaratiladi. "Tariqat" – yo'l, ya'ni poklanish, ilohiy ma'rifatni egallashning ruhiy-ma'naviy kamolot yo'li demakdir. Uni "suluk", bu yo'ldan boruvchini "solik" (yo'lchi), solikning bu yo'ldagi ruhiy-ma'naviy kamolotini "sayr" yoki "safar" so'zlari bilan tushuntirganlar. Tasavvuf tariqatlarining o'ziga xos maqomot manzillari: 1) tavba, 2) vara (taqvo), 3) zuhd (parxez), 4) faqr (faqirlik), 5) sabr, 6) xavf (qo'rquv), 7) rajo (umid), 8) tavakkul, 9) rizo hamda hol martabalar bo'lib, uni egallagan solikning ruhiy-ma'naviy kamoloti sari safarida ilohiy ma'rifatga yo'l ochiladi. Tariqat ahli maqomot manzillarida jamiyki yomon fikrlar, yomon ishlar, yomon xulqdan voz kechadi, tavba qilib Alloh yo'liga – poklik, haqiqat va komillik yo'liga kiradi. Bu yo'lda barcha qiyinchiliklarga chidaydi, shayton vasvasasini yengib o'tadi va Haq riyozligiga, yuksak iymonga erishadi. Shu tariqa ular qalban va axloqan poklik tufayli hol martabasiga yetishadi. Ma'rifat tariqatning hosilasi va bevosita davomidir. Ruhiy-ma'naviy kamolotning ma'rifat bosqichida so'fiy bilimning barcha darajalarini, ya'ni dunyoviy va ilohiy (zohiriy va botiniy) ilmlarni egallay borib Haqqa yetishadi, ilohiy Haqiqat uning qalbida ayon bo'ladi. Ilohiy ma'rifatga, ruhiy-ma'naviy kamolot cho'qqisiga erishish yo'li to'g'risida shakllangan ilg'or konsepsiya orifona tasavvuf tariqatlar ta'limotidir. Orifona tasavvuf barcha ilmlarni qamrab oladigan, din va falsafa, hikmat va vahdat, kalom va hadis ilmlarini o'zida mujassamlashtiruvchi tasavvufdir. Ayniqsa, yurtimizda al-Hakim at-Termiziy, Yusuf Xamadoniy, Abduxoliq G'ijduvoni, Najmiddin Kubro, Xoja Axmad Yassaviy yo'nalishlarining bevosita ta'sirida shakllanib butun musulmon olamiga keng tarqalgan va hozirgi kunda ham butun insoniyatning ma'naviy kamolotiga sezilarli ta'sir ko'rsatib kelayotgan naqshbandiylik ana shunday ta'limotdir. Unda inson komilligini belgilovchi oliyanob fazilatlar: insonparvarlik, adolatpeshalik, mehnatsevarlik, ezigulik, vatanga muhabbat kabi ulug' sifatlar targ'ib qilingan. Xojagon yo'nalishini boshlab bergan A.G'ijduvoni bunday degan: «Ey farzand, barcha xolatda ilm, amal

va taqvo bilan bo'l, sunnat va jamoatni mahkam tut, fiqh va hadisini o'rgan», «kam ye, kam uxla», «halol ye, shubhadan holi bo'l». A.G'ijduvoniying 8 ta tabarruk so'ziga Bahouddin Naqshband 3 ta manzil qo'shib, o'z yo'nalishini asoslaydi.

Naqshbandiylik imoni uning «Dil ba yoru, dast ba kor», ya'ni «Diling Allohda, qo'ling mehnatda bo'lsin» degan talabida yaqqol gavdalanadi. Ular amal deganda birinchi navbatda Alloh nomini dilga jo qilib, ijtimoiy-foydali mehnat bilan shug'ullanishni, ta'ma va tekinox'rlikdan hazar qilishni nazarda tutishgan. Xoja Ahror Valiy (Ubaydulloh) naqshbandiylik targ'ibotchisi sifatida ta'madan jirkanish, tuhfa olmaslik, bir kasbni mukammal egallashga chaqiradi. Tasavvuf tariqatiga kirganlar uchun kasb-korning yomoni yo'q, yomoni biror kasb bilan shug'ullanmaslik, tekinox'rlik, ta'magirlikka odatlanish hisoblanadi. Naqshbandiylik sulukini qabul qilgan Amir Temur, Ulug'bek va bir qator Turkiston xoqonlari darveshlikni, tarkidunyochilikni qoraladilar, ulardan shu dunyo ishlari bilan shug'ullanib, halol yashashni talab edilar.

Komil inson g'oyasi - tasavvuf ta'limoti bosh maqsadining ifodasi, barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni mukammal egallagan, ruhan yetuk, axloqan pok, odamzod orzu qilgan jamiki ezgu xislat va fazilatlariga ega pokiza zot talqinidir. Komil inson tushunchasi tasavvuf adabiyotida ko'p marta tilga olinib, munozaralarga sabab bo'lgan va bu xususda maxsus kitoblari bitilgan. Aslida komil inson tushunchasi birinchi marta Shayx Muhyiddin Ibn al-Arabiy (1165-1240-yy.) tomonidan muomalaga kiritilgan. Komil inson talqiniga oid kitoblari orasida Shayx Aziziddin Nasafiyning (XIII asr) «Insoni komil» nomli risolasini alohida qayd etmoq joizdir. U komil insonga tarif berib yozadi: «Bilgilki, komil inson deb shariat va tariqatda, ma'rifat va haqiqatda yetuk odamga aytadilar va agar bu iborani tushunmasang, boshqa ibora bilan aytayin: bilgilki, komil inson shunday insondirkim, unda quyidagi to'rt narsa kamolga yetgan bo'lsin: ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal va maorif». Nasafiy sanagan sifatlarining dastlabki uchta zardushtiylik kitobi «Avesto»dan olingan bo'lsa, ularning yoniga «maorif», yani tasavvufiy poklanish talabini qo'shgan. Ushbu ta'rifdan xulosa shulkim, mutafakkir nazarda birinchidan, komil inson hayotdan tashqarida bo'lgan allaqanday mavhum zot emas, balki real odamdir. Inson yuqoridagi fazilatlarini egallay borib shunday martabaga erisha oladi. Ikkinchidan, komil inson martabasi tariqat va riyozat yo'li bilan qo'lga kiradigan (erishiladigan) yuksak martabadir. Umuman Shayx Aziziddin Nasafiy «komil inson» ta'limotining nazariyotchisi deyish mumkin, chunki uning barcha asarlarida bu mavzu yetakchi o'ringa ega. Shu tariqa, komil insonning o'ziga xos axloq mezonini ishlab chiqilgan bo'lib, bu fazilatlariga ega bo'lish har bir kishining ezgu-niyati deb qaralgan. Tasavvuf inson kamolotining eng muhim belgisi sifatida ikki narsani asos qilib ko'rsatadi. Buning biri – namunali maqtalgan axloq bo'lsa, ikkinchisi – o'z-o'zini tanish, bilish, anglashdir. Axloqiy-ma'naviy yetuklik aqliy yetuklik bilan qo'shilishi lozim.

Demak, tasavvuf ta'limotiga ko'ra, komil insoniylik insonning yuksak axloqiy-ruhiy fazilatlarini hamda ilmu-donishda yetukligi kabi mezonlar bilan belgilanadi. Tasavvufning komil inson haqidagi g'oyalari katta ijtimoiy-axloqiy ahamiyatga ega bo'lib keldi, insonni sharafli, ezigulik ruhida tarbiyalashga, mehr-muhabbat, vafo va sadoqatni kuchaytirishga xizmat qildi. Insoniyat komillikka intilib yashasagina yovuzliklar barham topishi muqarrardir.

Xulosa va takliflar. Umuman, tasavvuf falsafasi va uning komil inson konsepsiyasi hozirgi kunda jamiyatimiz rivojlanishining yetakchi omili bo'lgan ma'naviyatni va milliy mafkurani shakllantirishning, barkamol avlod tarbiyasining sarmazmun g'oyaviy asosidir. Prezidentlarimiz o'z ma'ruzalari va asarlarida barkamol avlod, komil inson kabi tushunchalarni keng talqin qiladi. Jumladan, «biz komil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustuvor sohosi deb e'lon qilganmiz. Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan, bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz», deb ta'kidlaydi. Ushbu fikrlar tasavvufiy g'oyalari bilan hamohangdir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2020-yil 24-yanvar. "Xalq so'zi" gazetasi, 25-yanvar 2020-yil, № 19(7521).
2. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – Toshkent: "Yozuvchi", 1996. – 272 b.
3. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: "Movarounnahr".-"O'zbekiston", 2009. – 446 b.
4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. – 224 b.
5. Raxmanov, A. Sharq renessansi davri gumanizmining gnoseologik va ontologik asoslari. - Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2022, 2(10), 668-674.
6. Raxmanov, Abdimalik Ergashevich. Aristotel va sharq naturfalsafasi. - International scientific journal of Biruni, 2023, 2 (1), 53-58.
7. Ergashevich R.A.. Tasavvuf falsafasi tarixida naqshbandiylik ta'limotining o'rni. - European Journal of Interdisciplinary Research and Development, Volume-15, May. 2023, 212-219

8. Xotamiy S.M. Islom tafakkuri tarixidan. – Toshkent: “Minxoj”, 2003. – 287 b.

Zarnigor RO'ZIBOEVA,

Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: zarnigor@mail.ru

PhD, dotsent M.Umaraliyeva taqrizi asosida

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMING MORAL AND MORAL QUALITIES OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS THROUGH VISUAL ACTIVITY

Annotation

In the article, after identifying cognitive, emotional-value, behavioral components of spiritual and moral qualities, the criteria, indicators and levels of their formation in pupils of preschool educational organizations are mentioned through visual activity.

Key words: Formation of components of spiritual and moral qualities, formation of behavioral skills and abilities, formation of visual activity, behavioral components.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННО-НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ЧЕРЕЗ ЗРИТЕЛЬНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация

В статье после выявления познавательных, эмоционально-ценностных, поведенческих компонентов духовно-нравственных качеств обозначены критерии, показатели и уровни их сформированности у воспитанников дошкольных образовательных организаций через изобразительную деятельность.

Ключевые слова: Формирование компонентов духовно-нравственных качеств, формирование поведенческих навыков и умений, формирование изобразительной деятельности, поведенческих компонентов.

VIZUAL FAOLIYAT ORQALI MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARI TARBİYALANUVCHILARINING MANAVIY-AXLOQIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya

Maqolada ma'naviy-axloqiy sifatlarning tarkibiy qismlarini kognitiv, hissiy-qiymat, xulq-atvor aniqlagandan so'ng, vizual faoliyat orqali maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarida ularning shakllanish mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalari aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Ma'naviy-axloqiy sifatlarning tarkibiy qismlar, xulq-atvor ko'nikmalari va qobiliyatlarini shakllantirish, vizual faoliyat, xulq-atvor komponentlarini shakllantirish.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya muvaffaqiyatining tashqi va ichki omillari ta'lim, yangi bilimlarni olish, ularning o'zi va jamiyat uchun foydaliligini aniqlash, ijtimoiy ma'qullangan xulq-atvor ko'nikmalari va qobiliyatlarini shakllantirish, hissiy vizual tasvirlar bilan bog'liq g'oyalarni shakllantirish, jamiyatdagi shaxsiy xulq-atvor tamoyillari, qoidalari va normalari to'plami, idealga rioya qilgan holda yuqori ma'naviy va axloqiy yo'nalishdagi faoliyatga jalb qilish, ma'naviy va axloqiy munosabatlarni shakllantirish, ma'naviy va axloqiy harakatlarga bo'lgan ehtiyoj orqali amalga oshiriladi.

Tadqiqotda vizual faoliyat vositalaridan foydalanadigan ishlab chiqilgan, moslashtirilgan texnikani amalga oshirishda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish samarali bo'ladi degan taxmin ilgari suriladi.

MTT tarbiyalanuvchilarini o'qitish va tarbiyalashning kompleks dasturlarini tahlil qilib, biz quyidagilarni bilib oldik.

Tarbiyalanuvchilarning hissiy tajribasiga tayanish MTT da ta'lim va tarbiya dasturida "Vizual faoliyat" bo'limida amalga oshiriladi. Ushbu dastur ma'naviy, axloqiy va hissiy tarbiyaning kamchiliklarini to'ldirish uchun zarur bo'lgan axloqiy qadriyatlar va an'analarni singdirishga qaratilgan.

"Manba" dasturining "Vizual faoliyat" bo'limida bolaning badiiy asarlardagi badiiy ifoda vositalarini idrok etishi va ularga hissiy javob bera olishiga urg'u berilgan.

V.A. Loginov va boshqalarning "Bolalik" dasturi. Unda badiiy obrazlarni empatiya qilish, estetik idrok etish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan "Tasviriy san'at va musiqa olamidagi bola" bo'limi mavjud. Dastur MTT tarbiyalanuvchilarini tasviriy san'atning ar xil turlari bilan tanishtiradi, bolalarni rangni kayfiyatni yetkazish vositasi sifatida ishlatishga o'rgatadi.

"Kamalak" dasturi tabiat orqali bolalarning idrokini rivojlantirishga qaratilgan.

"Oltin kalit" dasturi bolalarga madaniy va tarixiy xarakterga ega bo'lgan badiiy va samarali faoliyatni o'rgatish vazifalarini belgilaydi, ya'ni MTT tarbiyalanuvchilari o'yinda turli xil hunarmandchilikni o'rganadilar – to'qish, keramika, bo'yash.

Ixtisoslashgan dasturlar asosan MTT tarbiyalanuvchilarini estetika va madaniy boyitishga qaratilgan. I.A. Likovanning "Rangli palmalar" dasturining g'oyasi shundaki, bola ijodkorlik orqali

umuminsoniy madaniyat olamiga kirishi mumkin. E.M. Torshilovanning "Bolalarning estetik rivojlanishi uchun dastur va metodologiya" dasturi badiiy didni, hamdardlikni rivojlantirishga, ijodkor sifatida o'zini anglash qobiliyatini rag'batlantirishga qaratilgan.

O.A. Kurevina tomonidan "Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarni estetik tarbiyalashda san'at sintezi" dasturi turli xil san'at turlarini idrok etishga asoslangan. Dasturning maqsadlariga bolalarni har bir san'at turini individual idrok etishga, ularning xususiyatlarini o'rganishga o'rgatish, masalan, rasmning ikki o'lchovligini haykalning uch o'lchovligidan farqlash qobiliyatini shakllantirish, san'at janrlari va turlari bilan tanishish kiradi.

Umuman olganda, taqdim etilgan dasturlar MTT tarbiyalanuvchilarining estetik didini rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, qo'llarning nozik motorli ko'nikmalarini rivojlantirish va aralash chizish texnikasida bilim olishga qaratilgan. Axloqiy va ma'naviy tarbiyaga qaratilgan bir nechta dasturlarda bunday tadbirlar uchun aniq reja va vositalar mavjud emas. Shuning uchun biz maktabgacha ta'limda qo'llanilmaydigan va bolaga tasviriy faoliyat vositalari (rang, shakl, chiziq, nuqta) orqali ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga imkon beradigan o'z dasturiy va uslubiy yordamimizni ishlab chiqdik.

Buning uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi:

– MTT tarbiyalanuvchilarining ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish darajasini aniqlash (ruh, ma'naviyat, ma'naviy va axloqiy qadriyatlar, mehribonlik, insonparvarlik, bir-biriga bo'lgan munosabatlar, o'zaro yordam, o'zaro tushunish, ularning ichki va atrofidagi dunyoni qabul qilish va tushunish);

– MTT tarbiyalanuvchilarining ma'naviy-axloqiy sifatlarning kognitiv, hissiy-qadriyat, xulq-atvor komponentlarini shakllantirish ko'rsatkichlarini aniqlash;

– vizual faoliyat orqali MTT tarbiyalanuvchilarining ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish imkoniyatlarini asoslash va ushbu jarayonning samaradorligi uchun pedagogik sharoitlarni aniqlash.

Ma'naviy-axloqiy sifatlarning tarkibiy qismlarini (kognitiv, hissiy-qiymat, xulq-atvor) aniqlagandan so'ng, biz vizual faoliyat

orqali MTT tarbiyalanuvchilarida ularning shakllanish mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalarini aniqladik (1-jadvalga qarang).

1-jadval

MTT tarbiyalanuvchilarida ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalari

Mezonlar	Darajalar	Ko'rsatkichlar
Kognitiv komponent		
1-mezon Suhbat orqali ruhani tushunish	Past	Bola har doim ham savollarga javob bermaydi, ruhi nima ekanligini, qayerda joylashganligini bilmaydi.
	O'rta	Javob har doim ham to'liq emas, bola qiymaladi, javoblarda chalkashib ketadi, lekin kattalar yordamida javob beradi.
	Yuqori	Bola erkin gapiradi, mustaqil ravishda bahslashadi, yaxshi / yomon ruhani tavsiflash uchun misollar keltiradi.
2-mezon Rasmga asoslangan suhbat orqali ruhning ko'rinishi	Past	Bola rasmini ko'paytirish haqida o'ylamaydi, savollarga javob yo'q yoki ular berilgan savolga tegishli emas.
	O'rta	Savollarga javoblar zaif, to'liq emas va to'liq javob berish uchun tarbiyachining yordami zarur.
	Yuqori	Bola batafsil, to'g'ri javoblar beradi, syujetni yaxshi tavsiflaydi, rasmini ko'paytirishning semantik mazmuni, rassom tomonidan ishlatiladigan ranglarning soylarini ko'rishga qodir.
3-mezon Ma'naviy-axloqiy sifatlarga haqidagi g'oyalar	Past	Bola hikoyani tugata olmaydi, rasmlarning nisbatiga e'tibor qaratmaydi, salbiy ma'noga ega bo'lgan hikoyani chizadi, bola tomonidan tasvirlangan syujet ziddiyatli vaziyatni noto'g'ri hal qiladi; rasmda quyuc ranglar, tartibsiz chizilgan fon, loyqa konturlar mavjud, rasmlarning tarkibi yo'q.
	O'rta	Bola hikoyani kattalar yordamida chizadi, munosabatlarga yomon yo'naltirilgan, vizual ko'nikmalar past darajada, lekin tasvirlangan syujet kuzatilishi mumkin.
	Yuqori	Bola metodologiyada qo'yilgan vazifalarni to'g'ri hal qiladi, vizual harakatlarining ma'nosini tushuntirishga qodir. U o'z fikrlari va g'oyalarini juda aniq va ravshan tasvirlaydi. Tashqi dunyo bilan munosabatlarga e'tibor qaratadi. Chizma tarkibi optimal tarzda qurilgan, ranglar yengil va yorqin, syujet quvonch va turli xil soylalar bilan to'ldirilgan.
Hissiy-qiymat komponenti		
4-mezon Rasmlar syujetlariga hissiy munosabat	Past	Bola jim, mulohaza yuritmaydi yoki oshkora bo'lmagan javoblarni beradi. Bola rasm syujetida tasvirlangan vaziyatning nuqtasini ko'rmaydi.
	O'rta	Bola tarbiyachining o'ziga yordami bilan rasmdan mulohaza yuritishga qodir. Fikrlashda vaziyatni to'g'ri tushunish mavjud, ammo bola o'zini qahramon o'rni qo'yishga qodir emas.
	Yuqori	Bola syujetga ko'ra ko'rish va mulohaza yuritish, qo'yilgan vazifalarni hal qilish, tarbiyachining savollariga javob berish, syujetni, vaziyatni, uning yechimini va sodir bo'layotgan voqealarga munosabatini batafsil tavsiflay oladi. Bola o'zini syujet qahramoni o'rni qo'yishga qodir.
5-mezon Ma'naviy va axloqiy qadriyatlarga hissiy munosabat	Past	Bola rang orqali asarning kayfiyati va his-tuyg'ularini ko'ra olmaydi, rangning hissiy xususiyatini bera olmaydi, uni tasvirlay olmaydi, rang va shaklning to'g'ri kombinatsiyasini tanlay olmaydi.
	O'rta	Bola taklif qilingan vaziyatda kayfiyatni, rang hissiyotlarini aniq aniqlamaydi, rangni ma'lum sharoitlarga moslashtirish uchun u tarbiyachidan yordam so'raydi. Shakl va rangning kombinatsiyasini aniq aniqlamaydi.
	Yuqori	Bola rangning batafsil tavsifini beradi, kerakli soylarni birlashtirib, uni ma'lum bir vaziyatda tasvirlashga qodir. U turli xil ranglar va soylalar yordamida chizilgan asarning xarakterini yetkaza oladi. Shakl va rangning kombinatsiyasini aniq ko'radi va tasvirlaydi.
6-mezon Rangni idrok etish yordamida hissiy va sezgi sohasini (ma'naviyatni) rivojlantirish	Past	Bola metodologiya tomonidan taklif qilingan vazifalarga muvofiq hissiy baho bermaydi, yaxshi, yomon suv rangini tasvirlay olmaydi, hissiyot va rang o'rtasidagi bog'liqlikni ko'ra olmaydi.
	O'rta	Rangga nisbatan hissiyot yomon ifodalangan, bola kattalar yordamida rang gradatsiyalarini belgilaydi. U rang bilan bog'liq ob'ektlarni nomlay oladi.
	Yuqori	Hissiy rang reaksiyalari yetarli, bola rangni tavsiflay oladi, unga xos bo'lgan narsalarni nomlaydi (5 dan ortiq), rangning kayfiyatini ko'radi, kuchli ranglarni topadi, zaif ranglardan kuchli ranglarga gradatsiyani berishga qodir.
Xulq-atvor komponenti		
7-mezon Bolaning birgalikdagi faoliyatidagi xatti-harakati	Past	Bolada mulohaza va aloqa yetishmaydi va birgalikdagi faoliyatga qiziqadi. Bolalar umumiy rasmda o'zlarining shaxsiy rasmlarini tasvirlaydilar, ular suhbatdoshning manfaatlariga e'tibor bermaydilar. Chizmada bir yoki ikkita rang ishlatiladi.
	O'rta	Bolada mulohaza va aloqa belgilari bor, u qisman birgalikdagi faoliyatga qiziqadi. Bolalar ishini tugatmaydilar, rasmini bo'yashni tugatmaydilar. Chizma 4 rangdan iborat bo'ladi.
	Yuqori	Bola xushmuomala, birgalikdagi faoliyatga qiziqadi, bag'rikenglik, suhbatdoshga hurmat ko'rsatadi. Birgalikdagi faoliyatdagi ish yorqin, qiziqarli va tugallangan bo'lib chiqadi. Asar ranglarning boyligi va grafik shakllari bilan ajralib turadi.

Shunday qilib, ma'naviy-axloqiy sifatlarning tanlangan tarkibiy qismlarining har biri maxsus tanlangan texnikalar yordamida aniqlanadigan o'ziga xos baholash mezonlariga ega. Tadqiqotda vizual faoliyat orqali ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yordam beradigan pedagogik sharoitlar amalga oshirildi.

MTT tarbiyalanuvchilari bilan ishlash jarayonida vizual faoliyat asosiy faoliyatga aylandi. Ularning ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish tematik rejalashtirish ishlab chiqilgan dasturga muvofiq amalga oshirildi.

Vizual faoliyat vositalari rang, shtrix, chiziq, nuqta, shakl deb tushuniladi. Ushbu vositalar biz "Rasmdagi suhbat" usulida foydalangan asarlarning kayfiyati va ma'nosini yetkazishga yordam beradi; ruh, ma'naviy va axloqiy qadriyatlar va san'at haqidagi suhbatlar jarayonida MTT tarbiyalanuvchilari qadriyatlarga ongli munosabatni, ularning ichki dunyosini idrok etish, qabul qilish va tushunishni shakllantiradilar. Ichki dunyo – bu ma'naviy va axloqiy sohani shakllantirish uchun zarur bo'lgan ruh, ma'naviy va axloqiy tuyg'ular, tajribalar, qadriyatlar.

Tadqiqotimizda MTT tarbiyalanuvchilarining vizual faoliyat jarayonida ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish darajasi to'g'risida miqdoriy va sifatiy ma'lumotlar aniqlandi, eksperimental ish natijalari tahlil qilindi, xulosalar shakllantirildi.

Bizning tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatdiki, shaxsning ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishda san'atning rolini e'lon

qilish va uning vizual faoliyat shaklida samarali shakllanishi uchun shart-sharoitlarni zaif ishlab chiqish ma'naviy-axloqiy madaniyatni shakllantirishning yangi metodologiyasi va dasturini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Shu munosabat bilan bizning eksperimental ishimizning maqsadi maktabgacha ta'lim tashkilotida vizual faoliyat orqali tarbiyalanuvchilarning ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga pedagogik sharoitlarning ta'siri samaradorligini aniqlash va eksperimental ravishda sinab ko'rish yedi. Oldimizdagi vazifalarni bajarish va farazni sinab ko'rish uchun biz quyidagi usul va yo'llardan foydalandik.

Adabiy va hujjatli manbalarni tahlil qilish. Biz MTT tarbiyalanuvchilarining ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish xususiyatlari va shartlarini, ularning vizual faoliyatini tashkil etishga uslubiy yondashuvlarni aks ettiruvchi adabiyotlarni tahlil qildik. Psixologik, pedagogik, uslubiy va ixtisoslashtirilgan adabiyotlar ham o'rganildi va tahlil qilindi, bu eksperimental ish yo'nalishini tanlashga yordam berdi.

Pedagogik kuzatish usuli. Kuzatish – bu hodisalarni muayyan sharoitlarda o'rganish uchun ularni uyushgan, maqsadli idrok etish. Vizual faoliyat jarayonida kuzatish bolaning xatti-harakati, uning hissiyotlari (ularning yomon /yaxshi namoyon bo'lishi), sharhlash, qo'l motor qobiliyatlarini rivojlantirdi.

Ushbu usul biz tomonidan tashkil etilgan o'quv vizual faoliyati jarayonining tarbiyalanuvchilarning ma'naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirishga ta'sirini aniqlash uchun eksperimental ish davomida ishlatilgan. Kuzatish, shuningdek, eksperimental ish davomida ko'rsatma berilgan tarbiyachilar tomonidan amalga oshirildi.

Hujjatlarni o'rganish usuli. Biz bolalar faoliyati natijalarini aks ettiruvchi quyidagi hujjatlarni o'rganib chiqdik: tarkibi tahlil qilingan va qayd etilgan chizmalar, ekspress anketalar, ijodiy vazifalar. Barcha ma'lumotlar qog'oz va flesh-kartalarga yozib olindi va tahlil qilindi.

MTT tarbiyalanuvchilarida vizual faoliyat yordamida ma'naviy-axloqiy sifatlarining shakllanish darajasini aniqlash usullari. Ma'naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirishda uning rivojlanish mezonlari va tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish ayniqsa muhimdir.

Ko'pgina olimlar psixologik jarayonlarni tavsiflashda quyidagi komponentlardan foydalanish zarurligiga ishora qiladilar: kognitiv, xulq-atvor.

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va ishlab chiqilgan tarkibiy va mazmunli model asosida biz vizual faoliyat bilan bevosita bog'liq bo'lgan ma'naviy-axloqiy sifatlarining tarkibiy qismlarini aniqladik: kognitiv, hissiy-qiyamat, xulq-atvor.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilari uchun ixtisoslashtirilgan va kompleks o'quv dasturlarini (vizual faoliyatga bog'ishlangan bo'limlar) tahlil qilish natijasida bolalarning ma'naviy-axloqiy sifatlarini vizual faoliyat yordamida shakllantirish mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalari aniqlandi.

Xulosa. Vizual faoliyat usullari ishlab chiqilgan, moslashtirilgan va bolalarning o'quv jarayoniga kiritilgan. Usullar shunday tanlanganki, ularning har birida aksiologik yondashuvga mos keladigan ma'naviy-axloqiy sifatlar, qadriyatlar haqida ma'lumotlar mavjud. Har bir texnika vizual faoliyat vositalarining tabiatini (faoliyat yondashuvi) hisobga olgan holda rasmlarning reproduksiyalarini tushuntirish va tavsiflashdan tortib, ziddiyatli vaziyatlarni chizishgacha bo'lgan muayyan harakatni o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги ПҚ-5040-сон “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори, www.lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 22 декабрдаги “Мақтабгача таълим ва тарбиянинг Давлат стандартини тасдиqlаш тўғрисида”ги 802-сон қарори, www.lex.uz
3. Ҳасанбоева О. Миллий-маънавий кадрларда комил инсон тарбияси. – Т.: 2. «Ўқитувчи», 2011. -141-б.
4. Гальперин, П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. Исследования мышления в советской психологии: сборник научных трудов / П.Я. Гальперин. - М.: Наука, 2006. - С. 236-277.
5. Головей, Л.А. Практикум по возрастной психологии: учебнометодическое пособие / Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. - СПб.: Речь, 2002. - 694 с.
6. Гостев, А.А. Психологические идеи в творческом наследии И.А. Ильина. На путях создания психологии духовно-нравственной сферы человеческого бытия / А.А. Гостев, Н.В. Борисова. - М.: Институт психологии РАН, 2012 - 288 с.

UDK:37.091.33:373.2(072)

Dilorom RUZMANOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: ruzmanovadilorom9@gmail.com

Alfraganus University, PHD M.Sabirova taqrizi asosida

O'ZBEKISTONDA MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARINING HUDUDIY TASHKIL ETILISHI

Аннотация

Mazkur maqolada davlatimizda tashkil etilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlarining tashkil etilishi. Aholi soning ortishi fonida yuzaga kelayotgan muammolar bayon etilgan ularni hal etishdagi muhim usullar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Xizmat, qamrov, aholi, talab, hududiy, ijtimoiy, hudud, davlat.

РЕГИОНАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье упоминаются организация организаций дошкольного образования, созданных в нашей стране, проблемы, возникающие на фоне роста численности населения, и важные пути их решения.

Ключевые слова: Услуга, охват, население, спрос, территориальный, социальный, территория, государство.

REGIONAL ORGANIZATION OF PRE-SCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN UZBEKISTAN

Annotation

In this article, the organization of pre-school education organizations established in our country, the problems that arise against the background of population growth, and the important ways to solve them are mentioned.

Key words: Service, coverage, population, demand, territorial, social, territory, state.

Kirish. Davlatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida sotsial hayotda ko'pgina o'zgarishlar bo'lmoqda, xususan xizmat aholining dam olishi, bilim olishi, sog'lig'iga e'tibor qaratishi kabi tashkil etilishi yoki rivojlantirilishi zarur bo'lgan sotsial obyektlarning aholi sonining ortib borishi fonida yetishmayotgini ko'rishimiz mumkin. Aholini xizmatlarga bo'lgan talabini qondirishda ularni to'g'ri tashkil etish muhim omil sanaladi.

Bu kabi muammolarni O'rganish Iqtisodiy ijtimoiy geografiyaning muhim tarmog'i bo'lgan xizmat ko'rsatish geografiyasining muhim obyekti sanaladi. Aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasining rivojlanish jarayonida ko'p olimlar fanning maqsadi va vazifalari haqida batafsil yoritib berganlar xususan M.I.Nazarovning fikriga ko'ra Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi tarmog'i xizmat ko'rsatish sohalarining vujudga kelishi, tuzilishi, hozirgi holati, jamiyat talab va ehtiyojlarini qondirish darajasi hamda kelajak rivojlanishining geografik asoslarini o'rganadi. (1999, b.10). Iqtisodiy ijtimoiy geografiyaning sotsiallashuvi natijasida unda xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tashkil etilishi rivojlangan bo'lib uning zamirida N.N.Baranskiyning geografik tadqiqotlarda insonlarga xizmat ko'rsatish sohalari o'ldirishga oid tadqiqotlarga alohida ahamiyat berishga undagan fikri ham muhim sanaladi.

Ushbu fanning maqsadi-aholiga moddiy, ijtimoiy, ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun qulay sharoit yaratishdan iboratdir. (Nazarov 1999). Shunday ekan har bir xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi ushbu fan doirasida o'rganiladi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining tarkibiga ta'lim sohasida alohida o'rin tutib u bir nechta bo'g'inlardan iboratdir. Eng dastlabki bo'g'in esa maktabgacha ta'lim tizimi bo'lib turli davlatlarda o'ziga xos usulda yo'lga qo'yilgan xizmat turidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aholi bilan ko'plab tadqiqotlarning olib borilishi natijasida o'laroq rasman 1976 yildan boshlab Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani sifatida talqin etila boshlandi. Fanning keyingi bosqichda rivojlanishida aholi, xizmat ko'rsatish sohalari doirasida tadqiqotlar olib borildi. Ijtimoiy sohalar va xususan xizmat ko'rsatish sohalari tadqiq etish ishlari Abramov M.A., Tkachenko A.A., Pokshishevskiy V.V., Merkusheva L.A., Belinskiy V.R., Vaytenkunas S., Manak B.A., Rutgayzer V.M. va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan. Yurtimizda ushbu sohada Ergashev O., Abdurashidov B.A., Nazarov B., Ollorov N.Q. kabi olimlarning ishlari mavjud. 1996 yil M.I.Nazarov tomonidan aholiga tibbiy xizmatni ko'rsatishning hududiy masalalari bo'yicha ilmiy ishni yoqlagan bo'lib bu ish Namangan viloyati doirasidagi mukammal ish edi. Bu ishga qadar O'zbekistondagi qishloq aholi punktlari doirasida xizmat ko'rsatishning tibbiyot sohasini yoritmagan va bu ish o'z navbatida dastlabki ish sifatida ko'riladi

O'zbekistonda ushbu sohaning tarixiy va hududiy rivojlanishi qanday holatda yuz berdi. O'zbekistonda maktabgacha ta'lim vazirligi 2017 yilga kelib alohida vazirlik sifatida faoliyatini boshladi. Bu holat esa ayni davr uchun dunyoda boshqa analogga ega bo'lmagan vazirlik sifatida e'tirof etildi

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunda maktabgacha tashkilotlarini tashkil etishning asoslari yangi kirib kelgan tushuncha emas XX asrning 50-yillari, Ella Flatau birinchi o'rmon bolalar bog'chasiga asos solganida Daniyada g'oya juda tez tarqala boshlaydi. Angliya, Shotlandiya, AQSh, Yaponiya, Shveysariya, Finlyandiya, Norvegiyada keng tarqalgan. Latviya va boshqalar. (Hafner, 2002; Robertson, 2008; Miklitz, 2011; Knight, 2013). Mamlakatimizda esa maktabgacha ta'lim tashkilotlarini hududiy joylanishini shahar va qishloq aholi punktlarida aholi soni zich dahalarda ta'lim muassasalarini joylanishiga bag'ishlangan ishlar nihoyatda kam. Maktabgacha ta'lim bolalar muassasalari - maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy tarbiya muassasalari

Tahlil va natijalar. Maktabgacha ta'lim muassasasi (MTM)-bolalarni jamiyatda yashashga o'rgatuvchi dastlabki ijtimoiy institut. Bu muassasada bolaning boshqalar bilan birinchi mustaqil aloqalari sodir bo'ladi va bu yerda odamlar bilan muloqot qilishni o'rganadi.

Birinchi bolalar bog'chasi yevropada tashkil etilib. Bunda alohida ahamiyat beradigan jihatimiz sanoat rivojlangan va endigi navbat xizmat ko'rsatish sohasining rivojidagi dastlabki qadamlari qo'yila boshlanganligidadir.

1802 yilda Nyu-Lanarkda (Shotlandiya) utopik sotsialist Robert Ouen tomonidan tashkil etilgan - "kichintoylar uchun maktab" deb nomlangan.

Ammo bunda hali xizmat ko'rsatish darajasida emas, balki bolalarni ishonchli insonlar nazorati asosida olib o'tirish nazarda tutilgan. Keyinchalik pedagogik faoliyatning takomillashuvi asosida "Bolalar bog'chasi" atamasi tushunchasi kirib keldi. Germaniya nemis pedagogi 1837 yilda Fridrix Vilgelm Avgust Frobel tomonidan ushbu atama tatbiq etilgan. Va ushbu nom bilan (Kindergarten) 1837-yil Germaniyada nemis pedagogi A. Frobel tomonidan ilk bolalar bog'chasi tashkil etiladi.

O'lkamizda XIX asrning 80-90-yillariga kelib maktabgacha ijtimoiy tarbiya tizimini vujudga keltirish g'oyalari yetila boshlandi va dastlabki sotsial obyektlarning tashkil etila boshlandi. O'sha davrda yashab ijod etgan ma'rifatparvar mahalliy ziyolilar ayollarning og'ir ahvoli bunda nafaqat ayollar butun xalqning ijtimoiy ahvoli qoniqsiz ahvolda bo'lgan va tabiiyki bolalarga bo'lgan e'tibor sust bo'lganligi ularni bu masalaga yechim topishga unday boshladi. Bolalar nazoratsizligini e'tiborga olib, bu masalaning yechimini izlay boshlaydi. Jumladan, 1872 yilda Turkistonda tuzilgan «Jamiyati

xayriya» tarkibiga kirgan ziyolilar vakillari tomonidan miskinlar uylari, tunash joylari, ilk tug'uruqxonalar bilan bir qatorda, ota-onasi bo'lmagan bolalar uchun yetimxonalar (dastlabki bolalar uylari) tashkil etildi. Butun Turkiston bo'yicha 150-200 nafar bolani qamrab olgan ushbu yetimxonalarda ham yasli yoshidagi, ham maktab yoshidagi bolalar tarbiyalangan 1891 yilda «Bog'dorchilik» jamiyati tomonidan Toshkent istirohat bog'ida maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar uchun «Bolalar maydonchasi» ko'rinishida birinchi bolalar bog'chasi ochilgan. Bolalar bog'chasi uchun istirohat bog'i hududidan sersoya joy ajratib berilgan bo'lib, bu yerda arg'imchoqlar, qayiqdar o'rnatilgan, turli o'yinchoqlar tayyorlangan. Yana shuni ta'kidlash lozimki bizning iqlim sharoitlarimizdan kelib chiqsak ushbu turdagi bog'chalar mavsumiy harakterga ega bo'lgan. Ammo mavsumiy bo'lsada bu mos davr uchun katta yutuq edi. Maydonchada kattagina gulzor tashkil etilib, bu yerda bolalar o'simliklarni parvarish qilish bilan mashg'ul bo'lgan. Ammo 1891-1903 yillar mobaynida mablag' taqchilligi sababli bog'cha bir necha marta yopilgan. 1896 yilda Turkistonda vasiylar kengashi kambag'allarning bolalari uchun «yasli»lar deb ataladigan muassasalarni tuza boshladi. Yasli ishlarini nazoratchi-uslubchi ayol boshqargan, shuningdek, xizmat qiluvchi xodimlar ham bo'lgan. Bu muassasalarda bolalarga o'qish, yozish, sanash bilan bir qatorda, talay hunarlar ham o'rgatilgan. Biroq, butun o'lka bo'ylab shunday yaslilardagi bolalar soni 50-60 nafar boladan oshmagan. Bu qamrov jihatdan geografik tashkil etilishi jihatidan hatto boshqa hududlarga solishtirib bo'lmas darajada edi. Bundan tashqari Samarqand, Sirdaryo, Namangan shaharlarida ham yetimxonalar tashkil etiladi. Ushbu shaharlar katta bo'lganligi sababli aynan shu shaharlar yetimxonalar qurish uchun tanlangan. Biroz vaqtadan so'ng ya'ni 1909-1910 yillarda dastlabki xususiy bog'chalar tashkil etilgan. Bu xususiy sektorning ilk ko'rishlari sanalgan. Rossiyada esa dastlabki pulli bog'chalar 1856 yilda tashkil etilgan. Maorifda alohida boshqarma sifatida esa 1918 yili tashkil topdi. Va shu yil Toshkentda 4 ta bolalar bog'chasi quriladi bu shaharning eski shahar qismida tashkil etiladi. Bu jarayon Samarqand va Kattaqo'rg'on shaharlarida ham davom ettiriladi. Maktabgacha ta'lim tizimiga bo'lgan zamonaviy yondoshuv ham turli davrlarda turlicha namoyon bo'ldi. Xususan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentabrda №PQ-3305 qarori asosida o'sha davrda dunyoda boshqa analogiga ega bo'lmagan Maktabgacha ta'lim vazirligi tashkil etildi. Bu holat

mavjud bo'lgan muammolarga to'la to'kis nazar solish uchun qulay bosqich edi. Bu davrgacha Xalq ta'limi vazirligi tarkibida faoliyat olib borgan.

O'zbekistonning ta'lim tizimi mustaqillikkacha bo'lgan davrda mamlakat xo'jaligi bilan uzviy bog'langan bo'lib o'quvchilar va o'qituvchilarning qishloq xo'jaligi ishlariga keng ko'lamli yo'naltirilishi ularning hududiy tashkil etilishida ham sifatli rivojlanishida ham o'z aksini topgan. Biz yuqorida sanab o'tgan dastlabki bolalar bog'chalari ham aksariyat ota onalari paxta maydonlarida band bo'lib qarovsiz qolgan bolalar uchun barpo etilgandi. Keyinchalik ushbu holat zamonaviy binolar qurilib foydalanishga topshirilgan bo'lsada hali hanuz sifat va qamrov darajasi yaxshi tomonga o'zgarmagan. 1980 yilga kelib ta'lim darajasi bo'yicha Sobiq Ittifoq davlatlari orasida 11 o'ringa tushib qoladi. Bunga asosiy sabab o'quv yili davomida dala ishlariga safarbarlik va sohaga yetarlicha mablag' yo'naltirilmaganligini misol qilib keltirishimiz mumkin. Ammo mustaqillikdan so'ng ham bu soha rivojlanmadi, aksincha mavjud tashkilotlar ham tugatildi. Mustaqillikdan keyingi davrni maktabgacha ta'lim tashkilotlarining rivojlanishini mos ikki davrga ajratishimiz mumkin bu davrlarlar 1991 yildan 2015 yilgacha va 2015 yildan 2023 yilgacha etib belgilashimiz mumkin. 1991 yilda MTMlarning soni 9834 tani tashkil etgan bo'lsa, 1995 yilda 8464 taga kamaygan. Ya'ni 4 yilda 1370 taga kamaygan. Bu mavjud tashkilotlarning 13.9 %ga kamayganini anglatadi. 2015 yilga kelib esa 5126 taga kamayadi bu davr ushbu tashkilotlarning eng kam soniga tushgan nuqtasi xisoblanadi. Bu ko'rsatkich dastlabki holatdan 52 %ga kamayganini ko'rsatadi. 2010-2015 yillar oralig'ida viloyatlar kesimida 71 ta tashkilot qiqartirilganligi Surxondaryo viloyati, Namangan viloyati 36 ta, Navoiy 28ta, Xorazm viloyati 25 ta, Qashqadaryo viloyatida 23 taga kamaygan bo'lib, eng kam qisqartirishlar Toshkent viloyatida 9 ta va Andijon viloyatida 5 tani tashkil etgan. Qisqartirishlar hech bir viloyatni chetlab o'tmagan, faqatgina Jizzax viloyatida mttlar soni 3 taga ko'paygani ahamiyatga molik. Toshkent shahrida esa 13 taga maktabgacha ta'lim tashkilotlari qurilgani bilan ahamiyatlidir. Albatta bunda poytaxtga bo'lgan migratsiya jarayoni ham ahamiyatlidir. Aholining mehanik harakati ham ko'pgina sohalar rivoji va aksincha holatlari uchun asosiy sabab bo'la oladi.

O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tashkilotlari sonining dinamikasi 1-jadval

T/r	Yillar	Mttlar soni (ta)	Mttlardagi bo'sh o'rinlar (ta)	3-6 yoshli bolalarning mtt bilan ta'minlanganligi (% da)
1	2012 yil	5192	682159	18.7
2	2014 yil	5150	703384	20.3
3	2016 yil	5138	721760	23.8
4	2018 yil	6381	807200	32
5	2020 yil	7753	1155731	50.9
6	2023 yil	35973	2969301	71.9

Jadval statistik ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Aholi soni xizmat ko'rsatish sohalarning zichligi va sig'imini aniqlashdagi muhim mezondir. Aholi soni va yosh tarkibi o'rganilayotgan soha uchun muhim sanaladi. Va yana bir muhim jihat ayollarning bandligi, oilalarning moddiy darajasi ham mttlarga bo'lgan talabga katta ta'sir ko'rsatadi. Va mavjud talabdan kelib chiqib tashkilotlarni qo'shimcha barpo etish ko'da tutiladi. 2010-2015 yillarda shahar aholi punktlaridagi mttlar soni bo'yicha Farg'ona, Samarqand, Toshkent viloyatlari yetakchi hisoblangan. Yurtimizdagi maktabgacha tashkilotlarining soni biz yuqorida ajratgan ikkinchi davrda esa sohaga alohida ahamiyat berishning natijasi o'laroq natijalar yaxshilangan davr hisoblanadi. Bunda 3-6 yoshgacha bo'lgan bolalarning bog'chalardagi qamrovi 18.7 foizdan 71.9 foizgacha ortganini ko'rishimiz mumkin. Bu ko'rsatkich 53 % oshgan bo'lib bu natija qator islohotlarning samarasidir. Bunda eng yuqori ko'rsatkich Farg'ona viloyati xissasiga to'g'ri kelmoqda. Samarqand, Namangan viloyatlari keyingi o'rinlarni band qilib turibdi. Eng kam ko'rsatkich esa Sirdaryo va Jizzax viloyatlari hissasiga to'g'ri keladi. Toshkent shahrida esa 927 ta tashkilot ro'yhatdan o'tgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda zamonaviy qarashlarda maktabgacha ta'lim tashkilotlari qulay joylashuvga ega bo'lishi lozimdir. Hamda tabiat bilan uyg'unlikda bo'lishi kerak degan fikrlar bildirilmoqda. Bu esa bolalarda ekologik ta'limni shakllantiradi. (Bakurova, Rusayeva 2019). Olimlar tomonidan maktabgacha ta'lim tashkilotlarini joylashtirishda bir qancha metodlar ishlab chiqilgan. Yurtimizdagi so'nggi jarayonlar sohaga diqqat e'tibor qaratilayotgani bolalarning bog'chalar qamrovining oshganligidan ko'rishimiz mumkin. Bunda xususiy sektorga keng imkoniyatlar berilayotgani alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda davlat sherikchilik asosidagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarining ommalashishi ham xususiy tadbirkorga, ham davlatga manfaatli bo'lgani muhim jihatdir. So'nggi paytlarda qonunga kam ta'minlangan oilalarning farzandlarini bog'cha to'lovidan ozod qilish masalalari ko'rib chiqilmoqdaagar ushbu qonunu kuchga kirsa bu yanada maktabgacha ta'lim tashkilotlarining qamrovini oshirishiga katta imkoniyatlardan biri bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR

1. Bakurova O.V., Rysayeva I.A. An integrated approach to the organization of kindergartens 3C TIC. Cuadernos de desarrollo aplicados a las TIC. Special Issue, October 2019, 218-231
2. Horozhankina N. A., Hrushka V. V. Typization of administrative districts of Dnipropetrovsk region on the level of development of pre-school education (by methods of modeling of the trajectory of motion of sociogeosystems and cluster analysis) Dniprop. Univer. bulletin, Geology, geography., 26(1), 41-49.
3. Nazarov M.I. Qishloq joylarida aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishning hududiy tashkil etilishi (Namangan viloyati misolida) geogr.fanlari nomzodi ilmiy daraja olish uchun yozilgan diss. T., 1999.
4. Xakimova N.S. «Doshkolnaya pedagogika» Buxara. «Kamolot» 2023
5. Jumaev S.S. Doshkolnoe obrazovanie v Uzbekistane: tendentsii i sovremennoe sostoyanie. Molodoy uchyoniy №22 2021 492-495 str
6. Zuberovich N.V. Socialnoe razvitiye regionov Rossii v perexodnyy period. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni doktora geograficheskix nauk. M.:2003

7. Statistik ma'lumotlar.siat.uz.

UDK:101.3

Nuriddin SAIDKULOV,
Guliston davlat pedagogika instituti dotsenti
E-mail: nuriddinsaidkulov89@gmail.com

GulDPI dotsenti, PhD A. Asatulloev taqrizi asosida

YANGI O‘ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA INSON KAPITALINING O‘RNI

Аннотация

Ushbu maqolada mamlakatda ilm-u ma'rifatga asoslangan barqaror taraqqiyotni barpo etish hamda barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarda jamiyat hayotidagi o'zgarishlarga daxldorlik tuyg'usini shakllantirish orqali Uchinchi Renessans poydevorini yaratish masalalariga bag'ishlangan. Bugungi yoshlar o'zidan keyingi avlod uchun mamlakat taqdiri va kelajagi yo'lida mas'uldir, xuddiki katta avlod bugungi yoshlar oldidagi mas'ulligi kabi. Uchinchi Renessans poydevorini yaratish borasidagi qilinayotgan barcha ishlar mamlakatda inson kapitalini rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Yoshlar, ta'lim-tarbiya, yoshlar barkamolligi, Uchinchi renessans, inson kapitali, daxldorlik.

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СОЗДАНИИ ФУНДАМЕНТА ТРЕТЬЕГО РЕНЕССАНСА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам построения устойчивого развития на основе науки и просвещения в стране и создания основ Третьего Возрождения путем воспитания зрелого поколения и формирования у молодежи чувства сопричастности к изменениям в жизни общества. Сегодняшняя молодежь несет ответственность за судьбу и будущее страны для следующих поколений, так же, как старшее поколение несет ответственность за сегодняшнюю молодежь. Вся работа, проводимая по созданию основ Третьего Ренессанса, послужит развитию человеческого капитала в стране.

Ключевые слова: Молодежь, образование, развитие молодежи, Третье Ренессанса, человеческий капитал, вовлеченность.

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN CREATING THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE IN THE NEW UZBEKISTAN

Annotation

This article is devoted to the issues of building a stable development based on science and enlightenment in the country and creating the foundations of the Third Renaissance by raising a mature generation and forming a sense of belonging to the changes in the life of society among young people. Today's youth are responsible for the fate and future of the country for the next generation, just as the older generation is responsible for today's youth. All the work being done to create the foundations of the Third Renaissance will serve the development of human capital in the country.

Key words: Youth, education, youth development, Third Renaissance, human capital, involvement.

Kirish. Barcha sohada modernlashuv jarayoni yuz berayotgan bir davrda davlatlar milliy taraqqiyot yo'lini saqlab qolgan holda rivojlanish, yuksalish masalalari har doimgidanda dolzarblashib bormoqda. Milliy taraqqiyot o'zining azal-azaldan shakllanib kelgan, ajdodlardan meros bo'lib kelayotgan, tarixiy davrlarda yuksak samarasini berib kelgan tajribalar asosiga qurilgan qadriyatlarini zamon ruhi bilan uyg'unlashtirgan holda olib borish eng to'g'ri yo'l ekanligiga dunyo guvoh bo'lmoqda. Shu bois, yillar chig'irig'idan o'tgan sinalgan yo'lni davom ettirish, uni yanada davr ruhi bilan boyitish o'z samarasini bermay qolmaydi. Bugun dunyoda o'zlikni saqlash masalasi tobora qiyinlashib bormoqda. Inson va jamiyat uchun turli xil tahdidlarning ortib borishi milliy o'zlikni mustahkamlash masalasi kun tartibiga qo'yimoqda.

Tahdidlarni turlari ko'p bo'lishiga qaramay ularning ichida birdaniga xavf-xatari sezilmaydigan, sekinlik bilan jamiyatdagi insonlarning ong-u tafakkurini egallash bilan boshlanadigan shundan so'ng, hayot tarziga ko'chadigan ma'naviy tahdidlar borki, ularni vaqtda aniqlab chora ko'rilmasa, ertaga kech bo'lishi muqarrar. Ma'naviy tahdidlarga qarshi tura olish uchun milliy o'zlik suvi bilan sug'orilgan immunitet shakllanishi zarurdir. Ma'naviy immunitet - bu bilim, qadriyat, ta'lim va tarbiyadir. Ushbu tushunchalarning mazmun-mohiyati, maqsad va vazifasi hamda qadr va qimmatini anglash bugun nihoyatda muhimdir. Yoshlar tafakkuri tez o'zgarishga moyil. Sog'lom tafakkuri shakllantirish esa bilim, qadriyat, ta'lim va tarbiya bilan amalga oshiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jamiyat ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotida inson kapitalining roli bilan bog'liq holda qo'yilgan mazkur maqolada, avvalo, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va falsafiy fanlarning mumtoz namoyandalari asarlariga murojaat qilish lozim. Shuningdek, O'zbekistonda ijtimoiy va dunyoviy davlat, kuchli fuqarolik jamiyati va barqaror taraqqiyot jarayonida inson kapitalining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning[1] shuningdek, Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning[2] asarlarida O'zbekistonning barqaror va

izchil taraqqiyotiga qaratilgan konseptual g'oyalari muhim mamba hisoblanadi. Sharq mutafakkirlari Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Yusuf Xos Hojib, Ibn Sino, Nizomulmuluk, Amir Temur asarlarida[3] ham davlat va jamiyat ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy barqarorligini ta'minlashga doir fikrlar keltirilgan.

jamiyat barqarorligini ta'minlashda inson kapitalining o'ri, inson kapitalining tarkibi, shakllanishi, va undan samarali foydalanish muammolari Q.X.Abduraxmonov, S.S.G'ulomov, O.K.Abduraxmonov, A.A.Artikov, N.K.Zokirova, B.X.Umurzakov, X.P.Abulqosimov, A.V.Vaxabov, U.V.Gafurov, N.K.Murodova, S.A.Abdullayev, D.M.Karimova, Z.Y.Xudoyberdiyev, D.N.Paximova, M.X.Saidov, Sh.G.Akramova, E.B.Abdullayev, Sh.X.Mahmudov, M.M.Sodirjonov, M.J.Norqobilov, I.I.Toshpulatov, F.S.Qosimov va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida keng o'rganilgan. Xususan, Q.Nazarov milliy qadriyatlarining inson kapitali rivojlantirishdagi ahamiyati, G.G'affarova inson kapitalini rivojlantirishda raqamlashtirish va milliy qadriyatlarining ahamiyati, M.Sharipov intellektual inson kapitalining mohiyati va xususiyatlari, E.Abdullayev inson kapitali namoyon bo'lishining ijtimoiy-falsafiy jihatlari, Sh.Mahmudov innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishda inson kapitalini takror hosil qilish va undan samarali foydalanish yo'llari, M.Sodirjonov inson kapitali rivojlanish jarayonlarining etnosotsiologik xususiyatlari (Farg'ona vodiysi misolida), M.Norqobilov ijtimoiy kapital - milliy hamjihatlikni ta'minlash manbai, I.Toshpulatov inson kapitali samaradorligining ijtimoiy-falsafiy jihatlari falsafiy tahlil etishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Yoshlardagi beqaror, o'zgaruvchan tafakkuriyot g'oya va mafkuralar, sirti yaltiroq bo'lgan turli xil qarashlar egallamasligi uchun ta'lim va tarbiya masalasi davlatimiz siyosatining ustuvor vazifalaridan biridir. Bugungi yoshlar o'zidan keyingi avlod uchun mamlakat taqdiri va kelajagi yo'lida mas'uldir, xuddiki katta avlod bugungi yoshlar oldidagi mas'ulligi kabi. Ular o'zlaridan keyingi avlodga nima qoldiradi? Yillar davomida ardoqlanib kelingan ma'naviy merosni

faxrlanish, maqtanish uchun emas, balki o'zidan keyinga avlodga uni yanada boyitgan holda yetkazish ma'suliyati ularning zimmasidagi qarz ekanligini anglab yetayaptilarmi? Yoshlar bu borada qanday fikrda? Ularni bu ma'naviy dard qiynaydimi? Jamiyat va millat oldidagi mas'uliyati qanday? Ular ajdodlarga mosmi? Yoki aksi. Milliy o'zlikka, mentalitetga hatlarlar kuchayib borayotgan bir paytda munosib himoya qalqoni bo'la olayotimi? Yoki befarqmi? Ana shunday og'riqli savollar har bir yosh-u qarini birdek qiynashi zarur. Har kim uyg'oq, ertasiga befarq bo'lmasligi shart. Buning uchun barchamiz birdek harakat qilib, millat va vatan taqdiri bilan o'zimizning kelajak rejalarimizni birlashtira olsak, o'ylaymizki, milliy o'zlikni saqlagan holda milliy taraqqiyotga erisha olamiz. Avvalo, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, bilim, qadriyat, ta'lim va tarbiyani bir shaxsda birlashtira olsak, ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

Tahlil va natijalar. Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini yaratish ham aynan ta'lim va tarbiya masalasiga bog'liqdir. Boy tariximiz bizlarga juda ko'p narsalardan saboq beradi, o'tmishdan hayot haqiqatlarini so'zlab beradi. Shonli tariximizda bundan oldin ham Uyg'onish davrlari bo'lganini barchamiz bilamiz. Huquqshunos olim Akmal Saidovning ta'kidlashicha, Sharq Uyg'onishi o'z taraqqiyotida ikki bosqichni bosib o'tgan bo'lib, birinchisi, IX-XII asrlar "Islom Renessansi" davri (Imom Buxoriy, Termiziy, Abu Mansur Moturudiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Burhoniddin Marg'inoniyning jahon ilmiga qo'shgan ulkan xizmati davri, Ma'mun akademiyasining Xorzamdagil faoliyati); ikkinchi bosqichi Temuriylar Renessansi davri XIV-XVI asrlarga to'g'ri keladi (Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzolarining ilm-fan, madaniyat rivojidadagi xizmatlari) [4].

Darhaqiqat, buyuk ajdodlarimiz tomonidan tamal toshi qo'yilgan Uyg'onish davrlari haqida o'qib, o'rganganimizda faqat va faqat ilm orqali dunyo tamadduniga o'z hissasini qo'shganligini ko'rish mumkin. Ilm insonni hamisha yuksaltiradi, kamolotga yetkazadi. Bu ilm sharofatidan nafaqat ilm sohibi balki, butun bir jamiyat manfaat ko'radi. Ayniqsa, bu ilm-u irfondan yoshlar ko'proq nasibalanadi. Sababi, ulardagi shijoat, yoshlik kuch-quvvati dunyoning ilm eshiklarini ochish uchun kattalardan ko'ra ko'proq imkon beradi. Shu jihatdan ham uchinchi Renessansi Yangi O'zbekiston yoshlari bilan birga qurish ko'zda tutilmoqda. Buning uchun yoshlar bugungi kun ilmlarini puxta egallashlari, dunyoning iqtidorli yoshlari bilan bellasha olishlari shu bilan birgalikda, kelajak kasblarini ham sitqi dildan o'rganishlari kerak bo'ladi.

O'zbekistonning yangi yuksalish davriga qadam qo'yishi mamlakatimiz milliy rivojining ustuvor vazifalarini o'zida jamlagan zamonaviy bosqichini boshlab bermoqda. "Yangi O'zbekiston - maktab ostonasidan, ta'lim-tarbiya tizimidan boshlanadi", degan g'oya asosida keng ko'lamli islohotlarni amalga oshiramiz"[5]. Amaliy islohotlar, eng avvalo, yangi O'zbekiston yoshlarining sog'lom dunyoqarashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqsad yo'lida har bir yosh o'z oldiga katta marralarni qo'yib, ko'zlangan niyatlariga erishishlari uchun keng imkoniyat va shart-sharoitlar yaratish, har tomonlama ko'mak berish - jamiyat va davlat oldidagi eng ustuvor vazifa bo'lishi zarur. Bu esa, yosh avlod tarbiyasi, dunyoqarashi va qiziqishlarining ortib borishi hamda ijtimoiylashuv jarayonida har doimgidanda ko'proq mas'uliyatli bo'lishni taqozo etmoqda.

Yangi O'zbekiston - maktab ostonasidan, ta'lim-tarbiya tizimidan boshlanar ekan, avvalo mamlakatimizda ta'lim sohasidagi islohotlarga, umuman ta'lim tizimiga e'tiborni har doimgidanda kuchaytirish zarurdir. Zero, bilimli avlod faqatgina ta'lim orqaligina yetishib chiqadi. Hozirda ta'lim tizimini yanada samaraliroq tashkil etish uchun qanday jihatlarga e'tibor berilishi kerak degan savollar soha mutaxassislarini qiynamoqda. Ular rivojlangan davlatlarning ta'lim sohasidagi islohotlarini o'rganib chiqib, milliy manfaatlarimizga ma'qul keladigan jihatlarni ta'lim tizimimizga joriy qilish tashabbusi bilan chiqmoqdalar. Shu bilan birgalikda, bugungi kunda ta'lim tizimimizdagi an'anaviy ko'rinishdagi ta'lim va tarbiya jarayonlari o'rni ularning rivojlanish asosi hisoblangan innovatsion uslublar kirib kelmoqda. Innovatsiya - bu yangilik kiritish, yangilik degan ma'noni anglatadi. Bu degani, sifat va samaradorlik nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Innovatsiya ta'limga nisbatan qo'llanilganda, innovatsion ta'lim, ya'ni o'quv jarayonlarida istiqbolli usul va vositalarni qo'llash tushuniladi. Bu usul va vositalar innovatsion-kreativ tafakkurni shakllanishiga xizmat qiladi. Shu o'rinda xalqaro miqyosda o'tkazilgan reyting natijalariga e'tibor qaratsak. 2024-yilning 1-yanvarida Xalqaro IQ reyestri (International IQ registry)

platformasi tomonidan 2023-yilgi reyting natijalari e'lon qilindi. Ushbu reyting natijalarini aniqlashda platforma orqali testlarni yechgan ishtirokchilarning natijalari asosiy omil hisoblandi. Reyting ballari 1 mln 691 ming 740 nafar ishtirokchining ko'rsatgan natijalariga tayanilgan holda ishlab chiqilib, o'rtacha IQ ballari bo'yicha eng yuqori o'rinni Janubiy Koreya band qilgan (107.54 ball). Kuchli to'rtlikdan Xitoy (106.99 ball), Eron (106.84 ball), Yaponiya (106.18 ball) joy olgan. Markaziy Osiyoda eng yaxshi ko'rsatgich Qozog'istonga tegishdir (64-o'rin, 97.26 ball). O'zbekiston esa ushbu reytingda 94.81ball bilan 80-o'rinni egallagan. Qo'shni Qirg'iziston 93.46 ball bilan 89-o'rin, Tojikiston esa 92.1 ball bilan 97-o'rin qo'lga kiritgan [6]. Ushbu natijalardan ko'rish mumkin, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan ta'lim sohasida islohotlar to'g'ri olib borilayotganligidan dalolat bermoqda. Avvalo, insonda innovatsion tafakkur, kreativ fikrlash hamda mantiqiy va tanqidiy tahlil shakllanishi zarur. Shundagina, insonning tafakkur darajasi yoki xalqaro tilda aytganda IQ darajasi yuqorilab boraveradi.

Innovatsion-kreativ tafakkur haqida so'z borganda, uning tarkibidan joy olgan "innovatsion madaniyat"ga ham e'tibor qaratis muhim nazariy-metodologik ahamiyat kasb etadi. Innovatsion madaniyat deyilganda, jamiyat va shaxsning yangiliklarni vorislik qonuniyatlariga asoslangan holda erkin ijodiy yaratish qobiliyati tushuniladi. Innovatsion madaniyat insoniy faoliyatning rang-barang sohalarida yangiliklarni har tomonlama o'zlashtirish va amalda kompleks qo'llovchi bilim va layoqatlar majmuini tashkil etadi.

Globallashuv jarayoni tobora jadallashib borayotgan bir paytda, yoshlarning innovatsion tafakkurini shakllantirish bilan bog'liq masalalarni tadqiq etish juda dolzarb mavzudir. Chunki aynan shu toifa - yoshlar jamiyat va davlatning jadal rivojlanishida, taraqqiy etishida qo'llab-quvvatlovchi, hal qiluvchi kuch bo'lib xizmat qiladi.

Olimpiya medallari, mamlakatning sport olamida erishayotgan yutuqlari davlatning umumiy rivojlanish va insoniy taraqqiyot darajasini bildirsa ajab emas.

"Chindan ham, sizlar g'oyat keskin bellashuvlarda yuksak jasorat va matonat ko'rsatib, 8 ta oltin, 2 ta kumush, 3 ta bronza medalni qo'lga kiritganingiz mamlakatimizning taraqqiyot borasidagi yuksak salohiyatini ifoda etadigan yorqin natijadir. Bu tarixiy g'alaba Yangi O'zbekiston yoshlari qanday buyuk ishlarga qodir ekanini yana bir marta amalda namoyish etdi"[7], - dedi davlatimiz rahbari.

Mamlakatimiz ishtirokchi davlatlar orasida umumjamoa hisobida 13-o'rinni, Osiyo qit'asida 4-o'rinni, turkiy va islom mamlakatlari hamda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi bo'yicha 1-o'rinni egalladi. Bu natijalar O'zbekiston tarixida ilgari hech qachon bo'lmagan yutuqdir. Bu yoshlar siyosati borasida amalga oshirilayotgan islohotlar samarasidir.

Yoshlarimiz ilm borasida ham, sport borasida ham mana endi kasb bo'yicha ham dunyoning nufuzli minbarlarida ishtirok etmoqda. 2024-yilning sentyabr oyida Fransiyaning Lion shahrida 70 dan ortiq davlat va mintaqalardan 1 400 nafardan ziyod mutaxassislar "WorldSkills Lyon 2024" kasbiy ko'nikmalar tanlovida o'zlarining texnologiyasi hamda elektr muhandisligi yo'nalishlarida kasbiy himoyalarini o'tkazdi. O'zbekistonda kasbiy yo'nalishlarni yanada rivojlantirib, ko'plab loyihalar va imkoniyatlarni yoshlarimizga taqdim etish ayni muaddaodir. Bu mamlakatda inson kapitaliga qanchalik e'tibor qaratilayotganida dalolatdir.

Yoshlarning tafakkuri va madaniyat darajasining yuqori emasligi har qanday vaziyat va sharoitlarda ularning ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan o'zini olib qochish, aralashmaslik va befarq bo'lish sabablaridan biridir. Shu bois, ta'lim tizimida zamonaviy ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash jamiyat rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni mamlakat rivojiga yo'naltiriladigan sarmoya yoshlar ta'lim-tarbiyasiga qaratilgan investitsiya ekani tarixiy taraqqiyot isbotlab bergan eng xolis haqiqatdir. Shu ma'noda, yangi O'zbekistonning Uchinchi Renessansga dadil qadam qo'yishi zamonaviy bilimlarni o'zlashtirgan, har tomonlama kamol topgan yoshlarning kelajagi intellektual salohiyati, iqtidori va qobiliyatiga bog'liqdir. Ilmiy tahlillar va tadqiqotlardan aniqlanishicha, insonning 3 yoshidan 22 yoshigacha bo'lgan davrida unga sarflanadigan sarmoya kelgusida 19-22 barobar ko'p foyda keltirar ekan.

Shu bois, O'zbekistondagi barcha yangilanishlarning asosi bo'lgan ta'lim-tarbiya tizimida ham tub islohotlar, o'zgarishlar uzluksiz olib borilmoqda. Ayni vaqtda, ta'lim, shu jumladan, ijtimoiy soha uchun yo'naltirilayotgan xarajatlar hajmi davlat byudjeti xarajatlari umumiy qiymatining yarmidan ortig'ini tashkil etmoqda. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev mazkur xarajatlarni xarajat emas, balki kelajak uchun yo'naltirilgan sarmoya deb baholab, ta'lim sifati va darajasi davlatning taraqqiyotini belgilab beradigan asosiy omil ekanini ta'kidlamogda.

Xulosa va takliflar. Bir so'z bilan aytganda, yoshlarning ta'lim-tarbiya olishi, kasb-hunar egallashi, barkamol insonlar bo'lib tarbiyalanishi yo'lida zamonaviy, shinam, ilg'or, kreativ va innovatsion shart-sharoitlarni yo'lga qo'yish uchun O'zbekiston mavjud imkoniyatlarini to'laligicha ishga solmoqda. Asosiy maqsad - Uchinchi Renessans asosini yaratish, mamlakatimiz dunyoning eng rivojlangan mamlakatlari qatoriga chiqishi uchun innovatsion va kreativ fikrlaydigan tashabbuskor yoshlarni yangi O'zbekistonning drayveriga aylantirishdan iboratdir.

Shu bois ham, jamiyatning eng faol qatlami sifatida yosh avlodga "muammo" deb emas, balki Yangi O'zbekistonning ertangi

rivojini ta'minlovchi katta kuch, davlatning strategik resursi, deb qaralmoqda. Bu sharoit va imkoniyatlar ta'lim tizimining oldiga katta vazifalarni qo'yadi. Dastlabki vazifasi zamonaviy intellektual bilimga ega bo'lgan, raqobatbardosh, siyosiy ongi va madaniyati yuksak yoshlardan iborat bo'lgan milliy kadrlar zaxirasini tarbiyalab berishdan iboratdir. Bugungi tezkor zamonda yoshlarning intilish va qiziqishlarini har tomonlama ro'yobga chiqarishda davlat bosh islohotchi bo'lishi qolgan bo'g'inlarning samarali ishlashiga asosiy turtki bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy Taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1 -jild. –T.: O'zbekiston, 2017. – B. 592.; Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy Bahodir. 2- jild. –T.: O'zbekiston, 2018. – B. 508.; Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. –T.: O'zbekiston, 2019. – B. 400.; Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari. 4-jild. –T.: O'zbekiston, 2020. – B. 456.; Yangi O'zbekiston strategiyasi. –T.: O'zbekiston, 2021. –B. 464.
2. Karimov I.A. Asarlar to'plami, 1-24 jildlar. - Toshkent: O'zbekiston, 1996-2015.
3. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. T.1. – Toshkent. "Fan". 1968.; Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: "Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi". 1993.; Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilig. –Toshkent: "Fan", 1971.; Ibn Sino. (Avitsenna). Избранные философские произведения. – Москва, 1980.; Nizomulmulk. Siyosatnoma yoki Siyar ul-mulk. – Toshkent: "Adolat", 1997.; Amir Temur. Temur tuzuklari. –Toshkent: O'zbekiston, 2011. – B.184.
4. Saidov A. Movarounnahr muhaddis va faqihlarning jahon huquqiy madaniyatiga qo'shgan hissasi. O'zbekistonning Islom sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi. –T.: 2007, 113-bet.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 29 декабрь // Манба: www.president.uz
6. <https://kun.uz/news/2024/02/26/iq-darajasi-boyicha-mamlakatlar-reytingi-tuzildi>
7. <https://president.uz/oz/lists/view/7507>

UDK:81'255:37.091.3

Gulyora SAIDOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: saidovagulyora20190117@gmail.com

O'zDJTU dotsenti, pedagogika fanlari doktori U.Yo 'ldoshev taqrizi asosida

THE ROLE OF USING WEB 2.0 TECHNOLOGIES DURING THE WRITTEN TRANSLATION

Annotation

This paper examines the impact of Web 2.0 technologies on written translation, exploring how they shape translator workflows, improve productivity, and expand possibilities for cross-cultural communication in a digital era. The findings suggest that Web 2.0 applications play a vital role in advancing the translation field, fostering a more dynamic, collaborative, and resource-rich environment for translators.

Key words: Web 2.0, written translation, translation technologies, collaborative translation, translation memory, cloud-based translation tools, real-time collaboration, online dictionaries, machine translation, digital translation workflows, multilingual collaboration, translator productivity, cross-cultural communication, interactive platforms, linguistic resources.

РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ WEB 2.0 В ПИСЬМЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

В данной статье исследуется влияние технологий Web 2.0 на письменный перевод, рассматривая, как они формируют рабочие процессы переводчиков, повышают продуктивность и расширяют возможности для межкультурной коммуникации в цифровую эпоху. Результаты показывают, что приложения Web 2.0 играют важную роль в развитии области перевода, создавая более динамичную, совместную и богатую ресурсами среду для переводчиков.

Ключевые слова: Web 2.0, письменный перевод, технологии перевода, совместный перевод, память переводов, облачные инструменты для перевода, совместная работа в реальном времени, онлайн-словарь, машинный перевод, цифровые рабочие процессы перевода, многоязычное сотрудничество, продуктивность переводчика, межкультурная коммуникация, интерактивные платформы, лингвистические ресурсы.

YOZMA TARJIMA JARAYONIDA WEB 2.0 TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqola yozma tarjimaga Web 2.0 texnologiyalarining ta'sirini o'rganadi va ularning tarjimonlar ish jarayonini qanday shakllantirishini, unumdorlikni oshirishini hamda raqamli davrda madaniyatlararo muloqot uchun imkoniyatlarni kengaytirishini tahlil qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Web 2.0 ilovalari tarjima sohasini rivojlantirishda muhim rol o'ynab, tarjimonlar uchun yanada dinamik, hamkorlikka asoslangan va resurslarga boy muhitni yaratishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Web 2.0, yozma tarjima, tarjima texnologiyalari, hamkorlikdagi tarjima, tarjima xotirasi, bulutga asoslangan tarjima vositalari, real vaqt rejimida hamkorlik, onlayn lug'atlar, mashina tarjimasi, raqamli tarjima ish jarayonlari, ko'p tilli hamkorlik, tarjimon unumdorligi, madaniyatlararo muloqot, interaktiv platformalar, lingvistik resurslar.

Introduction. Web 2.0 technologies have significantly transformed the landscape of written translation by enhancing collaboration, accessibility, and efficiency. Here are some key applications:

1. Crowdsourcing: Platforms like Wikipedia and translation communities enable users to contribute translations, allowing for a diverse range of inputs and perspectives. This collaborative approach can lead to more accurate and culturally relevant translations.

2. Machine Translation: Tools such as Google Translate utilize advanced algorithms and user-generated data to provide instant translations. While not always perfect, these tools can facilitate quick understanding and serve as a starting point for professional translators.

3. Translation Memory Systems: Web-based translation memory tools allow translators to store and reuse previously translated segments, improving consistency and reducing the time required for future translations.

4. Social Media and Forums: These platforms provide spaces for translators to share resources, seek advice, and discuss challenges, fostering a community of practice that can enhance skills and knowledge.

5. Cloud-Based Collaboration: Tools like Google Docs enable real-time collaboration among translators, editors, and clients, streamlining the review and feedback process.

6. Localization Platforms: Services like Transifex and Crowdin facilitate the translation of software and websites, allowing for efficient management of multilingual content and ensuring that translations are contextually appropriate.

The integration of Web 2.0 technologies in written translation not only improves the quality and speed of translations but also democratizes the translation process, making it more accessible to a wider audience. The Application of Web 2.0 Technologies in Written Translation. In the rapidly evolving landscape of digital communication, the advent of Web 2.0 technologies has significantly

transformed various fields, including written translation. Web 2.0, characterized by user-generated content, social networking, and enhanced interactivity, has opened new avenues for translators, enabling them to improve their workflows, collaborate more effectively, and reach broader audiences.

Literature review. One of the most notable applications of Web 2.0 technologies in written translation is the facilitation of collaboration among translators. Platforms such as Google Docs and collaborative translation tools like Crowdin and Transifex allow multiple translators to work on the same document simultaneously. This real-time collaboration not only speeds up the translation process but also fosters a sense of community among translators, who can share insights and best practices. Moreover, crowdsourcing has emerged as a powerful model in translation. Websites like Wikipedia and various open-source projects rely on volunteers to translate content into multiple languages. This approach not only democratizes the translation process but also allows for a diverse range of voices and perspectives to be included, enriching the final output. Leveraging Social Media for Networking and Learning Social media platforms such as LinkedIn, Twitter, and Facebook have become invaluable tools for translators. These platforms enable professionals to network, share resources, and stay updated on industry trends. Translators can join specialized groups, participate in discussions, and access a wealth of information shared by peers and industry leaders. Additionally, social media serves as a platform for translators to showcase their work and attract potential clients. By sharing their expertise and insights, translators can build a personal brand and establish themselves as thought leaders in the field. Integration of Machine Translation and Post-Editing Web 2.0 technologies have also facilitated the integration of machine translation (MT) into the translation workflow. Tools like Google Translate and DeepL have made it easier for translators to generate initial drafts quickly. While machine translation has its limitations, it can significantly reduce the

time spent on repetitive tasks. The post-editing process, where human translators refine and improve machine-generated translations, has become a standard practice. This hybrid approach leverages the speed of MT while ensuring the quality and nuance that only a human translator can provide. Web 2.0 technologies support this process by offering platforms where translators can share MT outputs, discuss challenges, and collaborate on improvements. As these technologies continue to evolve, they will undoubtedly shape the future of translation, making it more efficient, inclusive, and accessible. For translators, embracing these advancements is not just an option; it is essential for staying competitive in an increasingly globalized world[1].

Methods.

Case Studies

Analyze specific instances where Web 2.0 technologies have been successfully integrated into translation workflows. This can include examining tools such as Google Translate, collaborative translation platforms, and online dictionaries.

Surveys and Questionnaires

Develop and distribute surveys to translators to gather data on their experiences with Web 2.0 tools. Questions can focus on usability, effectiveness, and impact on productivity and accuracy.

Interviews

Conduct qualitative interviews with professional translators, project managers, and technology developers. This can provide deeper insights into how these technologies influence daily workflows and collaboration.

Experimental Design

Set up experiments comparing traditional translation methods with those utilizing Web 2.0 technologies. Measure variables such as time efficiency, accuracy, and user satisfaction.

Content analysis. Analyze translated texts produced with and without Web 2.0 technologies to assess differences in quality, style, and consistency. This can involve comparing various translation outputs to establish best practices.

Observational Studies

Observe real-time translation processes in professional settings where Web 2.0 tools are used. Document the interactions, challenges, and outcomes experienced by translators.

Focus Groups

Organize focus group discussions with translators and language professionals to explore their perceptions of Web 2.0 technologies and how these tools affect their work.

Technology Assessment

Evaluate specific Web 2.0 applications for translation (e.g., CAT tools, collaborative platforms) based on criteria such as user interface, features, and integration capabilities.

Training Programs Analysis

Examine training programs that teach translators how to effectively use Web 2.0 technologies. Assess their impact on translators' skills and productivity.

Results. Web 2.0 technologies facilitate real-time collaboration among translators, editors, and clients, leading to improved teamwork and communication. Tools such as Google Docs and translation platforms allow multiple users to contribute simultaneously, enhancing the translation quality. The use of cloud-based translation tools enables translators to access their work from anywhere, streamlining the workflow. This flexibility often results in faster turnaround times for projects. Features like translation memory systems and glossaries help maintain consistency across translations. This can reduce errors and improve the overall quality of the translated material[4]. Web 2.0 technologies provide translators with immediate access to a wealth of online resources, including dictionaries, forums, and expert communities. Despite the benefits, some translators report challenges such as technological barriers, a learning curve for new tools, and concerns about the reliability of machine translation. There may also be issues related to data security and privacy when using online platforms. The adoption of Web 2.0 tools may alter the professional identity of translators, as they may be viewed more as collaborative content creators rather than mere text converters.

Conclusion. The integration of Web 2.0 application technologies in written translation significantly impacts the efficiency, accuracy, and collaborative nature of the translation process. While challenges exist, the overall benefits indicate that these technologies play a crucial role in the evolving landscape of translation work. Further research could focus on specific case studies or long-term impacts of these technologies on translator careers and industry standards.

REFERENCES

1. Abduganiyeva.J.R. Linguodidactical Peculiarities of Learning Consecutive Translation of Students at Linguistic Higher Educational Institutions (article) «Web of Science», International Journal of Early Childhood Special Education, Туркия, 2022. – Vol.14, Issue 01.2022
2. Abduganiyeva.J.R. Developing Consecutive Interpreter's Communicative Skills of Emotive-Empathic Interaction (article) Филология масалалари. – Тошкент, 2020. – №3. – Б. 115-131.
3. Akbarova S. A. Lingvostylisticheskie sredstva i cognitivno-pragmatische znachimost khudojstvennykh portreta (na materiale angliyskikh khudojstvennykh tekstov) Authorov dis. sugar elephant. nauk-Tashkent, 2005.
4. Arnold I.V. Stylistics of the modern English language. - M.: Prosveshchenie, 1190.
5. Ochilov E., Translation theory and practice. - T., 2012
6. Gafurov I., Mominov O., Kambarov N., Translation theory. - T., 2012
7. Gafurov I. Introduction to translation studies. - T., 2008.
8. Mo'minov O., Turgunov R., Rashidova A., Alimova D., - Translation - Written translation - Written translation. - T., 2008.
9. Saidova.G.A., The theoretical view to content, evaluation and translation errors in linguistics(article) Proceedings of Global Technovation 3rd International Multidisciplinary Scientific Conference Hosted from Granada, Spain <https://conferencepublication.com> January 30th, 2021
10. Saidova.G.A., The method of listening and short-term memory in interpreting and simultaneous translation(article) Proceedings of 4th International Multidisciplinary Scientific Conference on Innovative Technology Hosted from San Fransisco, USA <https://conferencepublication.com> January, 31st 2021

Сарвиноз САЛИМОВА,

Бухарский государственный педагогический институт Доцент кафедры естественных наук

E-mail: sarvinoz8915@gmail.com

Мухайё АВЕЗОВА,

Бухоро давлат университети Учитель кафедры Биологии

По рецензии профессора ТГПУ Г.Эргашева

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ БИОЛОГИИ ПОСРЕДСТВОМ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена анализу инновационных подходов к преподаванию биологии в контексте инклюзивного образования. В ней рассматриваются основные принципы инклюзии, а также современные методики и технологии, способствующие эффективному обучению биологии учащихся с различными образовательными потребностями. Особое внимание уделяется дифференцированному обучению, использованию цифровых технологий, проектной деятельности, междисциплинарным связям, а также нейропедагогическим подходам и принципам универсального дизайна обучения как инструментам создания инклюзивной образовательной среды.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, биология, инновационные методы обучения, дифференциация, цифровые технологии, проектная деятельность, междисциплинарные связи, нейропедагогика.

INNOVATIVE APPROACHES TO TEACHING BIOLOGY THROUGH INCLUSIVE EDUCATION

Annotation

This article analyzes innovative approaches to biology teaching within the context of inclusive education. It examines the main principles of inclusion, as well as modern methods and technologies that contribute to the effective teaching of biology to students with diverse learning needs. Particular attention is paid to differentiated instruction, the use of digital technologies, project-based learning, interdisciplinary connections, and neuropedagogical approaches and the principles of Universal Design for Learning as tools for creating an inclusive learning environment.

Key words: Inclusive education, biology, innovative teaching methods, differentiation, digital technologies, project-based learning, interdisciplinary connections, neuropedagogy.

BIOLOGIYANI INKLYUZIV TA'LIM ORQALI O'QITISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola inklyuziv ta'lim kontekstida biologiya fanini o'qitishga innovatsion yondashuvlar tahlilini o'z ichiga oladi. Unda inklyuziyaning asosiy tamoyillari, shuningdek, turli ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilarga biologiya fanini samarali o'qitishga hissa qo'shadigan zamonaviy metodika va texnologiyalar ko'rib chiqiladi. Differensiallashtirilgan ta'lim, raqamli texnologiyalardan foydalanish, loyihaviy faoliyat, fanlararo bog'liqlik, shuningdek, neyropedagogik yondashuvlar va inklyuziv ta'lim muhitini yaratish vositasi sifatida Universal Design for Learning tamoyillariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, biologiya, innovatsion o'qitish metodlari, differensiallashtirish, raqamli texnologiyalar, loyihaviy faoliyat, fanlararo bog'liqlik, neyropedagogika.

Введение. В современном мире образование играет ключевую роль в формировании гармонично развитой личности. Особенно актуальным является вопрос обеспечения качественного образования для всех детей, независимо от их индивидуальных особенностей и потребностей. Этот принцип закреплен в ряде международных документов, таких как Конвенция ООН о правах ребенка (1989 г.), Конвенция ООН о правах инвалидов (2006 г.), Саламанкская декларация о принципах, политике и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностями (1994 г.). Эти документы подчеркивают необходимость создания инклюзивной образовательной среды, которая гарантирует равные возможности для обучения всех детей, включая детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ).

Методологии исследование. Следовательно, методология исследования инклюзивного образования в биологии основывается на ключевых принципах, обеспечивающих равные возможности обучения для всех учащихся, включая детей с ОВЗ. Эти принципы, адаптированные к специфике предмета, формируют фундамент для создания доступной и эффективной образовательной среды. Они позволяют учитывать индивидуальные потребности каждого ученика, способствуя более глубокому и качественному усвоению биологических знаний и развитию их потенциала. Далее в работе мы подробно рассмотрим эти принципы и проанализируем конкретные методики и технологии, способствующие их реализации на практике [1].

Равенство и равноправие. Краеугольный камень инклюзии — обеспечение равного доступа к качественному биологическому образованию для всех учащихся [2]. Это подразумевает не только предоставление одинаковых учебных ресурсов, но и создание равных возможностей для участия во

всех видах учебной деятельности, включая лабораторные работы, проекты и дискуссии. Справедливая и объективная оценка достижений учащихся с учетом их индивидуальных особенностей также является неотъемлемой частью этого принципа. На практике это может выражаться в использовании альтернативных форматов учебных материалов (аудио, видео, тактильные модели), предоставлении дополнительного времени для выполнения заданий и адаптации оценочных инструментов.

Уважение индивидуальности и разнообразия. Каждый учащийся уникален, и инклюзивное образование признает и ценит это разнообразие. В преподавании биологии этот принцип означает учет индивидуальных особенностей каждого ученика: стиля обучения, темпа усвоения материала, интересов и потребностей [3, 68]. Гибкая и дифференцированная образовательная среда позволяет каждому ученику раскрыть свой потенциал, предлагая разнообразные методы и формы обучения, возможность выбора заданий и проектов, а также интеграцию интересов учащихся в учебный процесс. Стимулирование самостоятельного обучения и исследовательской деятельности также способствует развитию индивидуальных способностей.

Сотрудничество и партнерство. Успешная реализация инклюзивного образования невозможна без тесного взаимодействия всех участников образовательного процесса. Это включает активное сотрудничество учителей, учащихся, родителей, а также привлечение специалистов — психологов, логопедов, дефектологов. Создание атмосферы взаимного уважения, доверия и поддержки является ключевым фактором для эффективной инклюзии. Регулярные встречи и консультации с родителями, совместная разработка индивидуальных образовательных планов, а также активное вовлечение специалистов в образовательный процесс — все это способствует созданию поддерживающей и инклюзивной обстановки.

Доступность образования. Этот принцип гарантирует равный доступ всех учащихся к учебным материалам, оборудованию, технологиям и информации. Для учащихся с ОВЗ это может означать адаптацию учебной среды, использование ассистивных технологий и специального оборудования. Обеспечение физической доступности школьных помещений, использование адаптированных учебников, применение аудио и видеоматериалов с субтитрами и аудиодескрипцией, а также предоставление доступа к компьютерам и специализированному программному обеспечению — важные шаги на пути к созданию действительно доступной образовательной среды.

Адаптация и модификация. Учебный процесс должен быть гибким и адаптируемым к индивидуальным потребностям учащихся с ОВЗ. Это может потребовать модификации учебного материала, использования альтернативных методов оценивания, а также предоставления индивидуальной поддержки и консультаций. Разработка индивидуальных образовательных программ, адаптация заданий и контрольных работ, использование разнообразных форм презентации материала, организация дополнительных занятий — все это примеры практической реализации данного принципа.

Эти пять принципов служат фундаментом для построения инклюзивной образовательной системы в преподавании биологии, обеспечивая каждому ученику, независимо от его индивидуальных особенностей, возможность получить качественное образование и раскрыть свой потенциал. Для практической реализации этих принципов и создания действительно инклюзивной среды обучения необходимо активное внедрение инновационных методов и технологий. Переход от теории к практике, от декларации принципов к их воплощению в жизни, требует применения современных подходов, которые мы рассмотрим далее.

Анализ и результаты. Инновационные методы и технологии:

Дифференцированное обучение: Разработка разнообразных учебных заданий и методов обучения, учитывающих индивидуальные особенности учащихся (уровни сложности, формы работы, наглядные материалы).

Цифровые технологии: Интерактивные доски, образовательные платформы, симуляторы, виртуальные лаборатории, 3D-моделирование, дополненная и виртуальная реальность (AR/VR) позволяют адаптировать материал, делая его более наглядным и интересным. AR/VR технологии дают возможность виртуально взаимодействовать с биологическими объектами, проводить эксперименты и исследования в безопасной среде. Использование ассистивных технологий (программы экранного доступа, речевые синтезаторы) обеспечивает доступность обучения для учащихся с сенсорными нарушениями [4].

Проектная деятельность: Развитие творчества, критического мышления и командной работы через выполнение проектов по различным биологическим темам с использованием разнообразных методов исследования.

Межпредметные связи: Интеграция биологии с другими предметами (химия, география, информатика, математика) для более глубокого и интересного усвоения материала.

Адаптивные учебные материалы: Материалы, учитывающие индивидуальные особенности учащихся (шрифты, цветовые схемы, иллюстрации).

Нейропедагогические подходы: Учет особенностей работы мозга при обучении. Например, использование методов мнемотехники, мультисенсорного обучения, учет индивидуальных ритмов и стилей обучения.

Универсальный дизайн обучения (УДЛ): Создание гибкой образовательной среды, которая может быть адаптирована к различным потребностям учащихся. Это включает в себя предоставление информации в различных форматах, предложение различных способов взаимодействия с материалом и различные способы демонстрации знаний [5].

Персонализированное обучение: Разработка индивидуальных образовательных траекторий с учетом интересов, способностей и потребностей каждого учащегося. Это может быть достигнуто с помощью адаптивных образовательных платформ и индивидуальных планов обучения.

1. Виртуальные лаборатории и симуляции:

Для слабослышащих:

Детальное звуковое описание: Не просто озвучивание действий, а подробное описание изменений, происходящих в

виртуальной среде. Например, при симуляции фотосинтеза: "Уровень углекислого газа увеличивается, пузырьки кислорода выделяются интенсивнее, лист растения становится более насыщенного зеленого цвета".

Интеграция с программами экранного доступа: Обеспечение полной совместимости с популярными программами, такими как JAWS или NVDA, для навигации по интерфейсу и получения информации о состоянии симуляции.

Настраиваемая цветовая схема: Возможность выбора высококонтрастных цветовых комбинаций и регулировки яркости для комфортного восприятия. Например, выделение ключевых элементов интерфейса яркими, контрастными цветами.

Для слабослышащих:

Расширенные субтитры: Субтитры должны включать не только диалоги, но и описание всех звуковых эффектов, важных для понимания процесса. Например: "[Звук шипения] - выделяется углекислый газ".

Визуализация ключевых моментов: Анимации и визуальные эффекты, сопровождающие важные этапы симуляции, с четкими подписями и пояснениями.

Для учащихся с нарушениями опорно-двигательного аппарата:

Альтернативные методы ввода: Поддержка различных устройств ввода, таких как клавиатура, джойстик, трекбол, голосовое управление, с возможностью настройки индивидуальных комбинаций клавиш.

Адаптивный интерфейс: Возможность изменения размера и расположения элементов интерфейса для удобства использования [6].

2. Виртуальные экскурсии:

Для слабослышащих:

Многослойная аудиодескрипция: Описание не только общей картины, но и отдельных деталей объектов, их текстуры, формы и расположения в пространстве. Например: "Перед вами лист дуба. Он шершавый на ощупь, имеет овальную форму с зазубренными краями. На нем видны жилки, расходящиеся от центральной жилки".

Интерактивные тактильные модели: Модели, которые можно исследовать одновременно с виртуальной экскурсией, синхронизированные с визуальным контентом.

Для слабослышащих:

Детальные текстовые описания: Транскрипция всех аудиокomentarиев, включая описание музыки и звуковых эффектов.

Вибротактильная обратная связь: Использование специальных устройств для передачи информации о звуковых эффектах, например, вибрация при звуке бьения сердца во время виртуальной экскурсии по человеческому телу.

Для учащихся с когнитивными нарушениями:

Упрощенная навигация: Интуитивно понятный интерфейс с минимальным количеством отвлекающих элементов. Возможность использования голосовых команд для навигации [7].

Адаптивный темп и структурирование: Возможность самостоятельно регулировать скорость экскурсии и разбивать ее на короткие, логически завершенные блоки.

3. Игровые технологии:

Для слабослышащих:

Пространственное звуковое сопровождение: Звуки, помогающие ориентироваться в игровом пространстве и понимать происходящее. Например, звук, указывающий направление движения объекта.

Полная интеграция с программами экранного доступа: Доступ ко всем элементам игры и информации через программы экранного доступа.

Для слабослышащих:

Визуальные эффекты, дублирующие звуковые сигналы: Например, мигание экрана при важном событии или визуальное отображение уровня звука.

Четкие текстовые инструкции и задания: Избегать использования только аудионструкций.

Для учащихся с нарушениями мелкой моторики:

Настраиваемое управление: Возможность изменения комбинаций клавиш и использования специальных контроллеров.

Упрощенные игровые механики: Снижение требований к точности и скорости действий.

4. 3D-печать моделей органов и систем:

Для слабослышащих:

Разнообразные текстуры: Использование различных материалов и техник 3D-печати для создания разнообразных текстур, которые помогут слабовидящим учащимся лучше воспринимать форму и детали модели [8].

Подробные аудиоописания: Запись аудиофайлов с описанием каждой части модели, ее функций и взаимосвязи с другими органами.

Для учащихся с когнитивными нарушениями:

Модульные модели: Создание моделей, которые можно разбирать и собирать заново, что помогает лучше понять строение и функционирование органов и систем.

Цветовое кодирование и маркировка: Использование цветов и тактильных меток для выделения важных частей модели и облегчения их идентификации.

Внедрение этих подробных адаптаций позволит создать действительно инклюзивную образовательную среду, где каждый учащийся сможет полноценно участвовать в учебном процессе и достигать успехов в изучении биологии.

Заключение. Инклюзивное преподавание биологии требует комплексного подхода, основанного на современных методах и технологиях, а также повышении квалификации педагогов. Использование перечисленных подходов способствует созданию доступной и эффективной образовательной среды для всех учащихся. Дальнейшие исследования должны быть направлены на разработку и апробацию новых инклюзивных методик и технологий, а также на изучение и распространение передового опыта в этой области. Инклюзия – это не просто интеграция, а создание среды, способствующей развитию потенциала каждого учащегося.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алехина, С.В. Инклюзивное образование: теория и практика: учебное пособие / С.В. Алехина. - Москва: ВЛАДОС, 2017. - 264 с. - ISBN 978-5-691-02218-3.
2. Дмитриев, А.А. Инклюзивное образование: от теории к практике: методическое пособие / А.А. Дмитриев. - Москва: Сентябрь, 2015. - 182 с. - ISBN 978-5-88753-144-8.
3. Ермаков, В.П. Основы инклюзивной педагогики: учебник для вузов / В.П. Ермаков, М.Е. Якубовская. - Москва: Просвещение, 2016. - 351 с. - ISBN 978-5-09-038330-1.
4. Полат, Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в образовании: учебное пособие / Е.С. Полат. - 4-е изд., стер. - Москва: Академия, 2014. - 272 с. - ISBN 978-5-4468-0408-0.
5. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие / Г.К. Селевко. - Москва: Народное образование, 1998. - 256 с. - ISBN 978-5-87953-127-3.
6. Хуторской, А.В. Современная дидактика: учебник для вузов / А.В. Хуторской. - 2-е изд., перераб. - Москва: Высшая школа, 2007. - 639 с. - ISBN 978-5-06-005706-5.
7. Friend, M. The Inclusive Classroom: Strategies for Effective Differentiated Instruction / M. Friend, W.D. Bursuck. - 6th ed. - New York: Pearson Education, 2018. - 486 p. - ISBN 978-0134801674.
8. Meyer, A. Universal Design for Learning: Theory and Practice / A. Meyer, D.H. Rose, D. Gordon. - Wakefield: CAST Professional Publishing, 2014. - 234 p. - ISBN 978-0989867405.

Valisher SAPAYEV,
Ma'mun universiteti dotsenti v.b

SamDCHTI professori, f.f.d O.G'aybullayev taqrizi asosida

IMOM FAXRIDDIN ROZIYNING "NAFS VA RUH KITABI VA ULAR QUVVATINING SHARHI" ASARIDAGI RUH
MASALALARINING YORITILISHI

Annotatsiya

Bu maqola Imom Fahriddin Roziyning "Nafs va ruh kitobi va ular quvvatining sharhi" asaridagi ruh va ruhning aqidaviy talqinini o'rganib, ularning islom falsafasidagi metafizik ahamiyati va talqiniy doirasiga urg'u beriladi.

Kalit so'zlar: Islom, Aqida, ruh, jon, tana, mavjudot, farishta.

ОСВЕЩЕНИЕ ВОПРОСОВ ДУХА В «КНИГЕ ДУШИ И ДУХА И КОММЕНТАРИИ ИХ СИЛЫ» ИМАМА ФАХРИДДИНА
РАЗИ

Аннотация

В данной статье рассматривается доктринальная трактовка души и души в книге имама Факридина Рази «Нафс ва рух ва кибана ва их сила» и подчеркивается их метафизическое значение и интерпретационный объем в исламской философии.

Ключевые слова: Ислам, Ақида, душа, душа, тело, существо, ангел.

ILLUMINATION OF SPIRIT ISSUES IN "THE BOOK OF THE SOUL AND SPIRIT AND THE COMMENTARY OF THEIR
POWER" BY IMAM FAKHRIDDIN RAZI

Annotation

This article examines the doctrinal interpretation of soul and soul in Imam Fahriddin Razi's book "Nafs va ruh va kibana va their power" and emphasizes their metaphysical significance and interpretive scope in Islamic philosophy.

Key words: Islam, Aqidah, soul, soul, body, creature, angel.

Kirish. Dunyo tarixida islom ta'limoti va uning nazariy-teologik masalalari bilan shug'ullanib, chuqur ilmiy tahlillar olib borgan olimlardan biri hech shubxasiz Imom Fahriddin ar-Roziy hazratlaridir. O'z asarlari va izdoshlari bilan asrlar davomida mavjudligini saqlagan o'z nomi bilan makta yarlishiga asos bo'lgan ijod namunalari yaratgan tafsiz, aqida ilmlariga ixtisoslashgan o'zining raddiyalari bilan mashhur bo'lgan Roziy maktabining asoschisi Fahriddin ar-Roziy (544-606/1150-1209), islom madaniyatida chuqur izlar qoldirgan. U turli xil sohalarda juda ko'p qiymatli asarlar yozgan faylasuf olim hisoblanadi. Ammo, uning asarlaridagi o'ziga xos fikrlari hamda boshqalardan o'zlashtirgan g'oyalari bir-biridan ajratib olish juda qiyin. Haqiqatdan ham, Roziy haqida olib borilgan tadqiqotlarda bu jiddiy muammo sifatida ko'zga tashlanadi. Chunki ayrim asarlariga yetarlicha e'tibor berilmagan yoki uning uslubidagi farqli jihatlari e'tiborsiz qoldirilganligi sababli, haqiqiy ma'noni to'g'ri ifodalash yetarlicha ko'rsatilmagan.

Adabiyotlar tahlili. Fahriddin ar-Roziyning inson ma'naviy olami, yaratilgan mavjudotlar va ruh, nafs tushunchalari aloqarodligiga bag'ishlangan asarlaridan biri "Nafs va ruh kitobi va ular quvvatining sharhi" bo'lib, u islom falsafasi tarixida muhim o'rin tutadi. Bu asar, insonning ichki dunyosini tushunish va ruhiy hamda jismoniy o'zaro ta'sirlarini tahlil qilishga qaratilgan asar hisoblanadi. Asar, insonning nafs (نفس) va ruh (روح) kabi tushunchalarni va bu ikki elementning har birining qanday qilib inson hayotiga ta'sir qilishini chuqurroq tushuntirishga qaratilgan.

Asarning to'liq nomi "Kitob an-Nafs va-r-Ruh va Sharhu Qovahuma" bo'lib, bu "Nafs va ruh kitobi va ular quvvatining sharhi" degan ma'noni anglatadi. Asarda, insonning nafs va ruhining har xil psixologik va ma'naviy quvvatlari haqida batafsil ma'lumot beriladi, shu bilan birga, bu ikki tushuncha o'rtasidagi farq va ularning inson hayotidagi roli haqida chuqur tahlillar keltiriladi.

Ushbu asar inson hayotini ma'naviy tushunishda muhim hisoblanadi, chunki u insonning ichki dunyosini va uning ruhiy rivojlanishini yoritib beradi. Asar shuningdek, nafs va ruh tushunchalarining islom tasavvufi va falsafasidagi o'rni va ahamiyatini ko'rsatadi, bu esa o'quvchilarga insoniy mavjudlikning murakkabligini va boy tuzilishini tushunishda yordam beradi. Asar, islom olami keng kitobxonlar auditoriyasiga ega, ilmiy jihatdan ham tizimli o'rganilga va ko'plab muhokamalarga sabab bo'lgan. Chunki u insonning ichki dunyosini va uning ilohiyat bilan aloqalarini o'rganishda yangi yondashuvlarni taklif qiladi. Asarning muallifi, islom dunyosida nufuzli olim sifatida tanilgan va uning asarlari hozirgi kunga qadar ta'lim va tadqiqotlarda keng qo'llaniladi.

Tahlil va natijalar. Asarda mavjudotlarni tuzilishi ularning guruhlari va bu guruhlarning o'ziga xos jihatlari haqida gap boradi. "Bilingki, mavjudotlarni bir necha jihatdan tavsiflash mumkin" [1]. Bu yerda muallif mavjudotlarni ta'riflarini keltirishning turli yo'llari mavjudligini ta'kidlaydi, bu esa insonning olamdagi yetakchi va o'ziga xos o'rni anglashda asos bo'lib xizmat qiladi. Asardagi muallif tomonidan keltirilgan har bir tavsiflash usuli insonning tabiat va kosmos bilan aloqalarini turlicha yoritib berisga xizmat qiladi. Asarning yana bir joyida mavjudotlar xususiyatlariga to'xtalinar ekan "ularning har biriga ko'ra insonning mavjudotlar orasidagi martabasi aniq-ravshan bo'ladi" [2] deydi. Ya'ni muallif insonning tabiat va kosmos bilan aloqalarini turlicha yoritib berisga xizmat qiladi. Asarning yana bir joyida mavjudotlar xususiyatlariga to'xtalinar ekan "ularning har biriga ko'ra insonning mavjudotlar orasidagi martabasi aniq-ravshan bo'ladi" [2] deydi. Ya'ni muallif insonning tabiat va kosmos bilan aloqalarini turlicha yoritib berisga xizmat qiladi. Asarning yana bir joyida mavjudotlar xususiyatlariga to'xtalinar ekan "ularning har biriga ko'ra insonning mavjudotlar orasidagi martabasi aniq-ravshan bo'ladi" [2] deydi. Ya'ni muallif insonning tabiat va kosmos bilan aloqalarini turlicha yoritib berisga xizmat qiladi. Asarning yana bir joyida mavjudotlar xususiyatlariga to'xtalinar ekan "ularning har biriga ko'ra insonning mavjudotlar orasidagi martabasi aniq-ravshan bo'ladi" [2] deydi. Ya'ni muallif insonning tabiat va kosmos bilan aloqalarini turlicha yoritib berisga xizmat qiladi. Asarning yana bir joyida mavjudotlar xususiyatlariga to'xtalinar ekan "ularning har biriga ko'ra insonning mavjudotlar orasidagi martabasi aniq-ravshan bo'ladi" [2] deydi. Ya'ni muallif insonning tabiat va kosmos bilan aloqalarini turlicha yoritib berisga xizmat qiladi.

Keyingi guruh esa "hayvonlar" – tabiati va shahvatiga ega bo'lgan, aql va hikmatga ega bo'lmagan – mavjudotlardir" [4]. Hayvonlar tabiiy instinktlar asosida yashaydilar va ularda insoniy aql va hikmat yo'q, shu sababli ular o'zlarining tabiiy ehtiyojlariga binoan harakat qiladilar.

Uchinchi guruhga esa "jonsiz narsalar va o'simliklar" kiradi va ular "na aql, na hikmat, na tabiat va na shahvatga ega bo'ladi" [5]. Bu guruh o'zgarishsiz qoladigan va hayotiy faoliyat ko'rsatmaydigan narsalarni o'z ichiga oladi. Ularda hech qanday hissiyot yoki aql bo'lmaydi.

Va oxirgi guruhga esa bani odam Insonlar kiradi. Ular "aql, hikmat, tabiat va shahvatga ega bo'ladi" [6]. Insonlar bu ro'yxatdagi eng murakkab mavjudotlar bo'lib, ular aql va hikmatga ega bo'lish bilan birga, shahvat va tabiiy istaklarni ham boshqarishga qodir. Bu ularga o'z xatti-harakatlarini tanlash imkonini beradi va ma'naviy rivojlanish uchun imkoniyatlar yaratadi. Mavjudotlar vani yaratilganlarni bu 4 guruhga bo'lish orqali Imom Fahriddin ar-Roziy

har bir mavjudot turining xususiyatlari va vazifalari haqida o'ylashga undaydi. Aynan bu yondasuv tabiatda, borliqda insonning o'z o'rnini anglashda va o'z ma'naviy va aqliy salohiyatini to'liq ishga solishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asarning boblaridan biri "insonning yaratilishidagi hikmat" deb nomlanib, bu yerda insonning yaratilishiga alohida e'tibor berilgan. "Hikmat" so'zi bilan, yaratilishning chuqur ma'nosi va maqsadi nazarda tutilgan. Bunda insonning yaratilishi faqatgina biologik jarayon emas, balki ilohiy maqsad va hikmatga asoslangan deb ta'kidlanadi.

Faxriddin ar-Roziy asarda yuqoridagi mavjudotlarning yaratilishicha keng to'xtalib o'tadi. Masalan, farishtalarning yaratilishi haqida gapirar ekan bunda Allohning qudrati ko'radi. "Ular quvvatlarining mukammalligi ularning Xoliqi (Yaratuvchi)si qudratining kamoliga dalolat qiladi, ularning ma'sum(begunoh) bo'lislari ham xuddi shunday"[7]. Yani kengroq qilib aytganda, farishtalar mukammal va begunoh maxluqlar sifatida tasvirlangan. Ular orqali Yaratuvchining qudrati va mukammalligi namoyon bo'ladi. Farishtalar ilohiyatning eng mukammal namunasi sifatida ko'rsatiladi, ularning mukammalligi esa Yaratuvchining ulug'vorligini tasdiqlaydi. Yaratilgan mavjudot sifatida farishtalar sifatalri haqida to'xtalar ekan, ularda insonlar ibrat oladigan axloqiy jihatlari bor ekanligiga belgi berib o'tadi. Keyingi guruh- "Bashariyatning yaratilishiga keladigan bo'lsak, u saxovat va rahmatning kamolotiga dalolat qiladi. Saxovati shundaki, tuproq va Alloh taolo orasida hech qanday munosabat yo'q [8].

Insonning yaratilishi Allohning saxovat va rahmatini aks ettiradi. Tuproq, insonning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, uning ilohiyat bilan hech qanday oldindan belgilangan aloqasi yo'q. Shunga qaramay, Alloh tuproqni tanlab, uni o'zining saxovati bilan ilohiy ziyo va nur bilan boyitgan.

Inson haida fikrlar rivojlanib borar ekan unda insonning ruhiy boyliklari haqida to'xtalib o'tiladi. Ya'ni, "So'ng Haq taolo o'zining komil rahmati va komil borligi bilan tuproqni ilohiy ziyo(nur)larni va abadiy nurlarni olib yuruvchi zarra(atom) qildi". Bu yerda insonning jismoniy tuzilishi bilan birga, uning ruhiy va ma'naviy jihatdan ham boyitilgani ta'kidlanadi. Insonning tarkibida ilohiy nur va ziyo mavjud, bu esa uni faqat jismoniy mavjudot emas, balki ruhiy va ma'naviy jihatdan ham mukammal qiladi. Insonga Allohning rahmati ahqida to'xtalib Allohning "Rahmati shundaki, u(inson) nafs, g'azab va qoralangan axloqdan iborat bo'lsa-da, qalbiga ilm nurini va tiliga tavihd zikrini joylashtirdi, ko'zlarini Uning dalillarini anglay olishga yo'l va quloqlarini Uning gaplarini eshitish uchun joy qildi." deyiladi. Bunda, insonning ichki dunyosi murakkab: nafs, g'azab kabi salbiy xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin, ammo shu bilan birga, ilm nurini va tavihd zikrini o'z ichiga oladi. Bu ilmiy va ma'naviy boyliklarni insonni yuksak maqsadlar sari boshlaydi va uning ilohiy dalillarini tushunishiga yordam beradi. Bu fikrlar bilan alloma insonning jismoniy va ruhiy o'lehamlarini, shuningdek ularga yuklatilgan ilohiy maqsad va hikmatlarni chuqur va keng qamrovli tarzda yoritib beradi. Bu tahlillarni ko'rib chiqib aytishimiz mumkiniki asarni kengroq falsafiy jihatdan tahlil qilish orqali inson ruhiy borlig'i, ruh va ongning tabiatini tushunishdagi murakkab mavzularni kengroq kontekstda tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lishimiz mumkin.

Shuningdek asarda inson axloqiy va ruhiy olamining ajralmas elementi bo'lgan xis-tuyg'ular haqida fikrlar ketadi. Muallif bu haqda shunday e'tirofli fikrlar keltiradi. "Ichki hislarimiz orqali bilimizki, biz biror narsani yaxshi ko'ramiz, biror narsani yomon ko'ramiz[6]. Ya'ni, ushbu fikrlar olimning nuqtai nazariga ko'ra, inson tuyg'ularining ob'ektiv emasligini ko'rsatadi. Har bir kishi o'zining shaxsiy his-tuyg'ulari orqali olamni qabul qiladi, bu esa muayyan narsalarni yaxshi yoki yomon ko'rishni shakllantiradi. Bu

g'oyalar, ruhning dunyoni qanday qabul qilishi va bu qabul qilinishning shaxsiy tabiati haqida chuqurroq tushuncha beradi.

Xis-tuyg'ular ahqidagi fikrlarning davomi sifatida inson ruhiy olamida go'zallikka bo'lgan insonning munosabati g'oyasi ham o'rtaga tashlanadi. "Biz bayon qildikki, go'zallik ilmi yaxshi ko'rilgan va yomon ko'rilgan narsalar borligidan hosil bo'lgan". Go'zallik ilmi estetik baho berishda muhim o'rinni egallaydi. Bu ilm, narsalarning go'zalligi yoki yo'qligini aniqlashda, insonning shaxsiy qarashlarini o'rganishga yordam beradi. Bu tahlil insonning ruhiy qarashlarini shakllantirishda estetik ta'sirni ham ko'rib chiqadi. Asarda inson ruhiy olamida hayotdan, o'zidan, olamdan qoniqish tuyg'usi inson uchun muhim ekanligi ta'kidlangan holda quyidagi xulosalar keltiriladi. "Yaxshilab qidirib fikrlagach, lazzat va kamoldan boshqa o'z zoti uchun yaxshi ko'riladigan deb ataluvchi narsani topmadik" [8]. Bu fikr, insonning ruhiy kamoloti va uning lazzat hissini qanday qabul qilishiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Kamolga intilish va lazzat hissi insonning ruhiyatida muhim o'rinni egallaydi, bu esa uning ruhiy holatini yanada murakkablashtiradi.

Bu tahlillardan kelib chiqqan holda, insonning ruhiy tajribasi nafaqat uning ichki his-tuyg'ulari, balki tashqi olam bilan o'zaro ta'sirlashuv natijasida ham shakllanadi. Har bir insonning ruhiy dunyosi o'ziga xosdir va uni chuqurroq tushunish uchun keng qamrovli yondasuv zarur.

Insonning o'z-o'zini anglashi masalasi bugungi falsafa uchun qanchalik muhim masalaga bo'lib qolayotgan bo'lsa ar-Roziy falsafasi uchun ham shu darajada muhim masala darajasiga olib chiqiladi. Ya'ni, insonning o'zini naglashi jarayoni turli holatlar orqali amalga oshishi tushuntiriladi. Masalan, birinchi holat - insonning o'zini qabul qilishi va boshqalar ta'siri holatidir. "Agarda noqis inson (jismoniy yoki ruhiy kamchiligi bor) maqtoiv sifatleri bilan vasflansa, u xursand bo'ladi, gapirayotgan inson(maqtayotgan inson) yolg'on aytayotganini bilsa-da. Va mukammal inson qora sifatleri bilan vasflansa xafa bo'ladi, garchi gapirayotgan inson aldayotganini bilsa-da". Bu misol orqali, insonlar o'zlarining kamchiliklarini qanday qabul qilishlariga va o'zlariga berilgan ijobiy yoki salbiy baholarga qanday ta'sir ko'rsatishiga nazar tashlanadi. Noqis inson o'ziga maqtoiv eshitganda, hatto bu yolg'on bo'lsa ham, bu uning o'zini qadrlanish hissini kuchaytiradi. Aksincha, mukammal deb hisoblanadigan insonlar esa, salbiy baholarga juda sezgir bo'lib, bu ularning ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchi holat esa qahramonlik hikoyalari va ularning ta'siri holatidir. Ya'ni, " agar siz Rustam va Isfandiyorning qattiq shijoati va tengdoshlarini yengganini eshitsangiz, qalbingizda ularga nisbatan qattiq havas uyg'onadi". Bunda, qahramonlik hikoyalari orqali insonlar o'zlarida qahramonlarga bo'lgan havasni uyg'otish va bu orqali ma'lum bir maqsadlar (masalan, pul ishlash) yo'lida ularni harakatlari keltirish mumkinligi ko'rsatiladi. Bu, ruhiyatni manipulyatsiya qilish va insonlar orasida ma'lum bir hayajon yoki intilish uyg'otish usullaridan biri sifatida talqin qilinadi.

Bu holatlar insonning o'z-o'zini anglash sari yo'lida ichki va tashqi omillarning ahamiyatini ko'rsatadi. Ar-Roziy falsafasiga ko'ra, ma'naviyat va o'z-o'zini anglash jarayoni ko'p jihatdan shaxsning o'z-o'zini anglashi va tashqi ta'sirlarga munosabatiga bog'liq.

Xulosa. Imom Fahriddin ar-Roziyning "Kitob ruh va ruh va ularning qudratiga sharh" asarida asosiy e'tibor shaxsning ma'naviy olamini har tomonlama tadqiq qilishdir. Bu kitobda insonning o'z-o'zini anglash jarayoni, axloqiy va ma'naviy sifatleri, ruh va ruh o'rtasidagi bog'liqlik o'rganiladi. Roziyning fikricha, inson biologik mavjudot bo'lishdan tashqari samoviy nur va hikmatga ega bo'lgan murakkab ruhiy mavjudotdir. Bu jarayonga shaxsning o'z-o'zini anglashi hamda tashqi stimullar yordam beradi. Asarda insonning ma'naviy kamoloti va kamoloti ilohiy hikmat nuqtai nazaridan tadqiq qilinadi.

ADABIYOTLAR

1. Saghir Hasan Masumi M. (tr.): Imam Razi's Ilm al-Akhlaq: English translation of his Kitab al-nafs wa 'l-ruh wa sharh quwahuma. xi, 334 pp. Islamabad: Islamic Research Institute, [1970].
2. Imom Faxriddin Muhammad ibn Umar Roziy. Kitob an-nafs va-r-ruh va sharhu qivohumo. (Nafs va ruh kitobi va ular quvvatining sharhi). Doktor Muhammad Sag'ir Hasan al-Ma'sumiy tahqiqi. Islomobod. Pokiston. Islom tadqiqotlari instituti nashrlari. 1968. - B.220.
3. Umarjonov, S. (2020). Fahriddin Muhammad ar-Rozi's (1149-1209) "Latoif ul-g'iyosiyot": A Philosophical-Hermeneutic Analysis. Master's dissertation. Tashkent, 2020. p. 121.
4. Umarjonov, S.S., & Safarov, M.K. (2021). Presentation of Reason and Faith in Fahriddin Rozi's Manuscript "Latoif ul-g'iyosiyot" and its Religious-Philosophical Hermeneutic Analysis. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural, and Social Sciences, 1(5), 1058-1068.
5. Umarjonov, S.S. (2021). The Role and Importance of Fahriddin Rozi's Ontological Views in Teaching Social and Humanitarian Sciences. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural, and Social Sciences, 1(9), 1029-1038.
6. Umarjonov, S.S. (2022). Development of the Doctrine of Substance and Accidence in Ontology by Fahriddin Rozi. Academic Research in Educational Sciences, 3(3), 961-968. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2022-3-961-968>.

-
7. Imom Faxriddin Muhammad ibn Umar Roziy. Kitob an-nafs va-r-ruh va sharhu qivohumo. (Nafs va ruh kitobi va ular quvvatining sharhi). Doktor Muhammad Sag'ir Hasan al-Ma'sumiy tahqiqi. Isломobod. Pokiston. Islom tadqiqotlari instituti nashrlari. 1968. - B.19.

UDK: 372.879

Dauran SARSENBAEV,

Trainee-teacher, Nukus Branch of the Uzbekistan State University of Physical Education and Sports,

Independent researcher, the Karakalpakstan branch of the Research Institute of Pedagogical Sciences of Uzbekistan named after Qori Niyoziy

Based on the review of PhD., associate professor D. Y. Nurishov

THE ROLE OF STUDYING NONVERBAL GESTURES TO DEVELOP COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PE STUDENTS

Annotation

This article deals with the development of communicative competence in physical education (PE) students is essential for their success, not only in professional settings but also in their ability to effectively interact during physical activities and team sports. Nonverbal communication, particularly gestures, plays a critical role in conveying instructions, emotions, and strategic cues in physical education. This article describes the importance of studying nonverbal gestures and their contribution to enhancing the communicative competence of PE students. Through the analysis of hand gestures, body movements, and facial expressions, students can better interpret and respond to nonverbal cues in athletic environments, improving their understanding, engagement, and execution of physical tasks. The author states that the role of nonverbal communication in the broader context of communicative competence, emphasizing its relevance for PE students in academic and professional domains.

Key words: Professional settings, sports, nonverbal, gestures, physical education (PE), communicative competence.

РОЛЬ ИЗУЧЕНИЯ НЕВЕРБАЛЬНЫХ ЖЕСТОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В этой статье рассматривается развитие коммуникативной компетентности у студентов физического воспитания (ФП), что имеет важное значение для их успеха не только в профессиональной среде, но и для их способности эффективно взаимодействовать во время физических занятий и командных видов спорта. Невербальная коммуникация, в частности жесты, играет важную роль в передаче инструкций, эмоций и стратегических сигналов в физическом воспитании. В этой статье описывается важность изучения невербальных жестов и их вклад в повышение коммуникативной компетентности студентов ФП. Благодаря анализу жестов рук, движений тела и выражений лица студенты могут лучше интерпретировать и реагировать на невербальные сигналы в спортивной среде, улучшая свое понимание, вовлеченность и выполнение физических задач. Автор утверждает, что роль невербальной коммуникации в более широком контексте коммуникативной компетентности, подчеркивая ее актуальность для студентов ФП в академической и профессиональной сферах.

Ключевые слова: Профессиональная среда, спорт, невербальные средства, жесты, физическое воспитание (ФВ), коммуникативная компетентность.

JISMONIY TARBIIYA TALABALARINING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA NOVERBAL IMO-ISHORALARNI O'RGANISHNING O'RNI

Аннотация

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya (PE) talabalarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish nafaqat professional sharoitlarda, balki jismoniy mashqlar va jamoaviy sport turlarida samarali o'zaro ta'sir o'tkazish qobiliyatida muvaffaqiyatga erishish uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida so'z etiladi. Noverbal muloqot, xususan, imo-ishoralar jismoniy tarbiyada ko'rsatmalar, his-tuyg'ular va strategik belgilarni etkazishda muhim rol egallaydi. Ushbu maqolada noverbal imo-ishoralarni o'rganishning ahamiyati va ularning jismoniy tarbiya talabalarining kommunikativ kompetentligini oshirishdagi ahamiyati tasvirlangan. Qo'l imo-ishoralari, tana harakatlari va yuz ifodalarni tahlil qilish orqali talabalar sport muhitida noverbal signallarni yaxshiroq talqin qilishlari va ularga javob berishlari, tushunishlari, faolligi va jismoniy vazifalarni bajarishlari mumkin. Muallif kommunikativ kompetensiyaning kengroq kontekstida noverbal muloqotning rolini ta'kidlab, uning akademik va kasbiy sohalarida jismoniy tarbiya sohasi talabalari uchun dolzarbligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Kasbiy sharoit, sport, noverbal, imo-ishoralar, jismoniy tarbiya (PE), kommunikativ kompetensiya.

Introduction. Importance of the Study is as in the following: The Role of Studying Nonverbal Gestures Related to Sports to Develop Communicative Competence of PE Students. Enhancement of Communicative Competence: Improved Teamwork and Collaboration: Nonverbal communication is essential in team sports, where players rely on gestures, facial expressions, and body language to convey strategies and intentions without verbal communication. Cultural Awareness and Sensitivity: Different cultures may use distinct nonverbal gestures, and understanding these variations can help PE students become more culturally aware and sensitive. This knowledge is particularly important in diverse environments where students may interact with peers from various backgrounds, promoting inclusivity and respect. Enhanced Teaching and Coaching Skills: For future educators and coaches, studying nonverbal gestures equips them with the skills to convey instructions more effectively and to assess student understanding through nonverbal feedback. Contribution to Overall Well-Being: Physical education is not solely about physical fitness; it also encompasses social and emotional well-being. Application in Real-World Situations: The study of nonverbal gestures provides practical skills that PE students can apply in real-world situations, both within and outside of sports contexts.

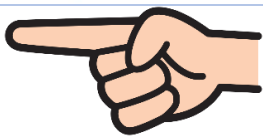

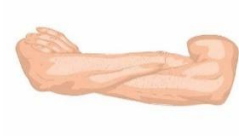
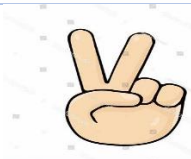
Gestures perform multiple functions and often coincide with speech in both timing and meaning. However, gestures differ from

speech in significant ways. Gestures convey information in a holistic, spatial manner, often delivering multiple pieces of information simultaneously, whereas speech consists of individual units that unfold gradually over time to build meaning [3]. The analysis suggest that speech and gesture, when combined, create a rich communicative context that reflects the cognitive processes involved in language production, transforming thought into communication. Although language study has a long tradition, linguistic and psycholinguistic theories have historically favored spoken language, despite the argument that speech and gesture may have co-evolved [2] or that language may have originated from a gestural communication system [1]. The formal study of gesture in communication is a more recent field, which gained momentum through McNeill's foundational work [4] and has since developed a substantial body of literature documenting the role of gestures in communication and cognition among healthy adults.

Literature review. Nonverbal communication is a critical aspect of interaction in sports and physical education (PE). It encompasses body language, gestures, facial expressions, and other forms of communication that do not rely on verbal language [5]. In the context of sports, nonverbal cues often convey emotions, intentions, and reactions, making them essential for effective teamwork and performance. Importance of Nonverbal Gestures: Research has shown

that nonverbal gestures play a significant role in conveying information in sports settings. For example, MacIntyre et al. [8] highlight that athletes who effectively interpret nonverbal cues are better equipped to execute physical tasks and engage in physical activities. These gestures can enhance understanding and cooperation among team members, ultimately improving performance and cohesiveness. Communicative Competence in Physical Education: Communicative competence involves the ability to effectively convey and interpret messages in various contexts, including physical education. According to Celce-Murcia et al. [6], communicative competence consists of grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic competence. In PE, developing these competencies is crucial

Table 1.

Nonverbal Gesture	Description	Suggested Image
Thumbs Up	Indicates approval or success; often used to encourage teammates.	
Pointing	Directing attention to a specific player, object, or direction; common in team sports for calling plays.	
Clapping	Used to show support or enthusiasm; encourages teammates and celebrates achievements.	
Open Palms	Suggests openness and cooperation; can be used when discussing strategies.	
Waving	A casual greeting or acknowledgment; can also signal for attention.	
Fist Pump	A gesture of celebration or triumph, often seen after scoring a point or achieving a goal.	
Hands on Hips	Shows confidence and authority; can also indicate a readiness to engage in conversation or activity.	
Crossed Arms	Can indicate defensiveness or disapproval; important to interpret context.	
Victory Sign	Used to celebrate a win or achievement; commonly recognized gesture in various sports.	

for fostering teamwork, cooperation, and motivation among students. Integrating Nonverbal Gestures in PE Curriculum: Incorporating nonverbal communication training into the PE curriculum can enhance students' communicative competence. Studies suggest that educators should emphasize the importance of body language and gestures in team sports [7]. Additionally, understanding nonverbal cues can help students navigate social interactions outside of the sports context [9].

Research methodology. In the following, it is created a table of nonverbal gestures related to sports, complete with descriptions and suggested images, can be a great way to visualize communication in a physical education context. Here's a simple layout for such a table (table 1):

Finger on Lips	Indicates silence or a need for quiet, often used by coaches or referees.	
----------------	---	---

In the following, we have analyzed the table format including descriptions of 10 hand gestures related to sports (table 2):
Table 2

No.	Hand Gesture	Description	Sport Context
1	Thumbs Up	A raised thumb signaling approval or encouragement.	General sports encouragement
2	Victory Sign (Peace Sign)	Two fingers raised in a V shape, indicating victory or peace.	Celebrating a win
3	Fist Pump	A fist raised and pumped in the air, showing excitement.	Scoring a goal or winning point
4	Open Hand (Palms Up)	Hands open with palms facing up, indicating a request or plea.	Requesting a timeout
5	Pointer Finger	One finger pointed to indicate a specific direction or focus.	Signaling a play in basketball
6	Clapping Hands	Hands brought together in applause.	Celebrating good performance
7	Arm Raise	One arm raised to signal for attention or a call for the referee.	Seeking referee's decision
8	Hand Wave	A side-to-side motion of the hand to signal or acknowledge.	Greeting teammates or opponents
9	Circle Gesture	Hand forming a circle, often to indicate "good" or "okay."	Indicating a successful play
10	Finger to Lips	A gesture asking for silence or concentration.	During a critical moment in a game

Analysis and results. D.I. Surnin describes the formation of communicative competence in three aspects [10]. The first aspect includes personal qualities such as sociability, the ability to quickly integrate into a group, and communication culture. The second aspect pertains to the diverse nature of a physical education and sports teacher's professional activity. The third aspect highlights that this profession operates within a "human-human" system, where communication is one of the significant categories. As noted by V.A. Kan-Kalik [11], due to the specifics of pedagogical activity, communication transitions from being a mere accompaniment to the activity to becoming a professionally significant category inherent to the profession. Communication reflects an aspect of interaction related to the transfer of information. Communication aids the educator in organizing appropriate behavior within communicative situations. Incorrect pedagogical influence or communication styles can lead to conflict during interactions. It is crucial for educators to utilize effective communication techniques appropriately. Analyzing the works of distinguished scholars [12]; [13], on the issue of communication reveals that communication is the ability of an individual to establish relationships with others, representing a unique form of subject activity.

Traditionally, educational institutions rely more on a one-sided form of communication, characterized by monologues and simple information transfer, with a lack of interaction between teachers and students or among students themselves. Innovative education calls for a specially organized process of multi-faceted communication, encouraging active participation, self-realization, and creativity from each individual involved. Communicative competence encompasses knowledge of communication norms and rules, readiness to address problems and communicative tasks arising in professional activities, motivation, communicative abilities and skills, as well as certain personality traits and mental states. We envision the development of communicative competence as a progression from innate potential to communicative behavior. In the following, here are some categories of nonverbal gestures related to sports that can help develop the communicative competence of physical education (PE) students:

Directional Gestures. Pointing: Indicating direction or showing specific areas of the field/court. **Hand Signals:** Used for

signaling plays or strategies (e.g., a coach's signals); **Encouragement and Support Gestures.** Thumbs Up: A gesture of approval or encouragement to teammates. **High-Fives:** Celebrating a successful play or providing motivation; **Instructional Gestures.** Demonstrative Actions: Physically showing how to perform a skill or technique (e.g., demonstrating a shot). **Clapping:** Used to capture attention or indicate when to start an activity; **Expressive Gestures.** Facial Expressions: Communicating emotions such as excitement, disappointment, or determination. **Body Language:** Open vs. closed postures to indicate confidence or defensiveness; **Warning or Cautionary Gestures.** Waving Hands: Indicating that players should stop or be cautious. **Hand on Heart:** A gesture of sincerity or seriousness in communication; **Feedback Gestures.** Nods: Indicating understanding or agreement during discussions or instructions. **Shaking Head:** Signifying disagreement or confusion; **Game-Specific Gestures.** Sport-Specific Signals: Unique gestures used in particular sports (e.g., a referee's signals for fouls). **Team Celebrations:** Specific gestures that indicate team unity or success (e.g., group huddles); **Nonverbal Encouragement Techniques.** Eye Contact: Establishing connection and understanding during play or instruction. **Proximity:** Positioning oneself close to a teammate to show support or readiness.

Conclusion. In summary, the study of nonverbal gestures related to sports is vital for developing the communicative competence of PE students, equipping them with the necessary skills to thrive in diverse social and athletic environments. In the realm of physical activities, nonverbal communication, particularly through body gestures, plays a pivotal role in enhancing interaction, coordination, and overall performance among participants. This form of communication transcends verbal barriers, allowing individuals to convey messages and intentions efficiently, which is crucial in fast-paced environments like sports and physical education. Effective use of body gestures fosters teamwork and cooperation, enabling athletes and students to respond swiftly to nonverbal cues during training sessions and competitive scenarios. For instance, gestures can signal readiness, indicate changes in strategy, or communicate encouragement, all of which contribute to a more cohesive team dynamic.

REFERENCES

- Corballis, M. C. (2010). The gestural origins of language. *Wiley Interdiscip. Rev. Cogn. Sci.* 1, 2–7. doi: 10.1002/wcs.2
- Kendon, A. (2017). Reflections on the "gesture-first" hypothesis of language origins. *Psychon. Bull. Rev.* 24, 163–170. doi: 10.3758/s13423-016-1117-3
- McNeill, D. (1992). *Hand and Mind: What Gestures Reveal About Thought*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Lohmann J. et al. Teachers' professional action competence in education for sustainable development: A systematic review from the perspective of physical education //Sustainability. – 2021. – T. 13. – №. 23. – С. 13343.
- Burgoon, J. K., Buller, D. B., & Woodall, W. G. (2016). *Nonverbal communication*. New York: Routledge. Link
- Celce-Murcia, M., Dornyei, Z., & Thurrell, S. (1995). Communicative competence: A pedagogically motivated model with content specifications. *Issues in Applied Linguistics*, 6(2), 5-35. Link
- García, A. C., & Gutiérrez, A. (2016). Nonverbal communication in physical education: A tool for the development of teamwork and social skills. *Physical Education and Sport Pedagogy*, 21(2), 155-168. Link
- MacIntyre, T., Igo, E. R., Campbell, M. J., Moran, A. P., & Matthews, J. (2019). Nonverbal communication in physical education: How nonverbal cues impact student engagement and task execution. *Journal of Physical Education and Sport*, 19(1), 112-121. Link
- Pallant, J. (2018). Nonverbal communication and its significance in physical education: Bridging theory and practice. *European Journal of Physical Education and Sport Science*, 4(4), 30-45. Link
- Сурнин Д.И. Формирование коммуникативной компетентности будущих специалистов физической культуры и спорта в вузе: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Махачкала, 2013. 23 с.
- Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. М.: Просвещение, 1987. 190 с.
- Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. М.: Политиздат, 1977. 304 с.

13. Мясищев В.Н. Психология отношений: Избранные психологические труды / под ред. А.А. Бодалева. М.: Модэк МПСИ, 2004. 398 с.
14. Sarsenbaeva Z. J. Pedagogical Peculiarities of forming linguocultural competence of higher education students in Karakalpakstan //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)-Peer Reviewed. – 2021. – Т. 7. – №. 2021. – С. 161-166.
15. Xamidov N. S. et al. ABGABE DER DEUTSCHEN VERBEN DER ANSPRACHEN AUF KARAKALPAKISCHE SPRACHE //3rd International conference Science and society. – 2018. – С. 120-122.
16. SARSENBAEVA Z. J. The use of communicative phraseological units in the English and Karakalpak languages //Современные научные исследования и разработки. – 2018. – №. 3. – С. 649-651.

Og'abek SULTONOV,
Ma'mun universiteti o'qituvchisi
E-mail: sultanovagabek4@gmail.com

JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti F.Eshnazarova taqrizi asosida

YOSHLARDA MAS'ULIYAT HISSI RIVOJLANISHINING IJTIMOY ASOSLARI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Аннотация

Maqolada Sharq falsafasida yoshlar uchun mas'uliyat tushunchasi qanday shakllanganligi va uning jamiyatdagi rollari o'rganiladi. Aksariyat Sharq xalqlarida yoshlar mas'uliyati jamiyatning barqarorligi, ahil va ijtimoiy rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega deb qaraladi. Maqola, shuningdek, turli Sharq falsafiy maktablarining yoshlar mas'uliyati va ularning tarbiyaviy vazifalari haqidagi qarashlarini taqqoslaydi, bu orqali o'quvchilarni yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida ularga qanday yondashish zarurligi haqida xabardor qiladi.

Kalit so'zlar: Sharq falsafasi, Jaloliddin Rumi, odob, jamiyat, oilaviy mas'uliyat, ijtimoiy mas'uliyat, Jadid, tashqi burch.

СОЦИАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ОТВЕТСТВЕННОСТИ У МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье рассматривается, как формировалось понятие ответственности за молодежь в восточной философии и ее роль в обществе. В большинстве восточных стран ответственность молодежи считается важной для стабильности, гармонии и социального развития общества. В статье также сравниваются взгляды различных восточных философских школ на ответственность молодежи и ее образовательные задачи, тем самым информируя студентов о том, как подходить к молодежи в ее личностном и социальном развитии.

Ключевые слова: Восточная философия, Джалалуддин Руми, нравы, общество, семейная ответственность, социальная ответственность, Джадид, внешний долг.

SOCIAL BASES AND STAGES OF DEVELOPMENT OF THE DEVELOPMENT OF A SENSE OF RESPONSIBILITY IN YOUTH

Annotation

The article examines how the concept of responsibility for young people was formed in Eastern philosophy and its role in society. In most Eastern nations, youth responsibility is considered important for the stability, harmony and social development of society. The article also compares the views of various Eastern philosophical schools on the responsibility of youth and their educational tasks, thereby informing the students about how to approach youth in their personal and social development.

Key words: Eastern philosophy, Jalaluddin Rumi, manners, society, family responsibility, social responsibility, Jadid, external duty.

Kirish. Sharq falsafasida ijtimoiy mas'uliyat tushunchasi doimo alohida o'rin tutib kelgan. Ushbu tushuncha insonning jamiyat oldidagi burchi, axloqiy majburiyatlari va mas'uliyatini ifodalaydi. Sharq mutafakkirlari asarlarida inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar, shaxsning oila, jamiyat, davlat va butun insoniyat oldidagi majburiyatlari ko'plab yoritilgan.

Konfutsiy (miloddan avvalgi 551–479) Sharq falsafasining eng ulug' namoyandalaridan biri bo'lib, uning ta'limotlari axloqiy normalarga asoslangan jamiyat tuzumini targ'ib etgan. Konfutsiy falsafasida ijtimoiy mas'uliyat to'g'risida ko'plab ma'lumotlarni uchratishimiz mumkin. Konfutsiyga ko'ra, jamiyatning barqarorligi shaxsiy axloq va ijtimoiy mas'uliyatga bog'liqdir. U shaxsning jamiyat oldidagi mas'uliyatini quyidagi jihatlardan izohlagan:

- Ren (insonparvarlik): Ren Konfutsiy axloqiy tizimining asosi bo'lib, bu tushuncha ijtimoiy munosabatlarda mehr-oqibat va hurmatga asoslangan shaxsiy burchni anglatadi. Har bir inson o'zgaralarga nisbatan xayrixoh bo'lishi, ularga yordam berishi va o'z jamiyatiga xizmat qilishi kerak.

- Li (odoblilik): Li jamiyatda ijtimoiy tartibning saqlanishiga xizmat qiluvchi qoidalar to'plamini ifodalaydi. Konfutsiy ta'limotiga ko'ra, shaxslar o'z o'rnini bilib, o'z burchlarini bajarish orqali jamiyatda uyg'unlik va barqarorlikni ta'minlaydilar.

- Xia (oila hurmati): Konfutsiy oilaviy mas'uliyatga katta ahamiyat bergan. Unga ko'ra, oila jamiyatning eng kichik bo'lagi sifatida katta ahamiyatga ega, va oilaviy munosabatlar to'g'ri bo'lsa, jamiyatdagi munosabatlar ham tartibga solinadi. Konfutsiy uchun ijtimoiy mas'uliyat, avvalo, shaxsning o'z o'ziga mas'uliyatli bo'lishidan boshlanadi. Agar shaxs o'zining axloqiy rivojlanishiga e'tibor bersa, u jamiyat uchun ham foydali bo'ladi.

Buyuk olim va faylasuf Abu Nasr al-Farobiy (873–950) Sharq falsafasida yetakchi o'rin tutadi. Uning ta'limotlarida ham ijtimoiy mas'uliyat muhim o'rin egallaydi. Al-Farobiy «Fozil odamlar shahri» asarida davlat boshqaruvi va jamiyatning axloqiy tamoyillari haqida fikr bildiradi. Al-Farobiyning ijtimoiy mas'uliyat haqidagi qarashlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

- Fozil shaxs va jamiyat: Al-Farobiyga ko'ra, shaxsning eng oliy maqsadi kamolotga yetishishdir. Bu kamolot shaxsning faqat o'z o'zini rivojlantirishi orqali emas, balki jamiyatga xizmat qilish orqali

amalga oshadi. Fozil jamiyat a'zolari bir-biriga yordam berishadi va umumiy manfaatlarini yuksaltirish yo'lida mas'uliyatli bo'lishadi [1].

- Axloq va qonunlar: Al-Farobiy jamiyatning rivojlanishini axloqiy tamoyillar va qonunlarga bog'laydi. Unga ko'ra, qonunlar jamiyatni tartibga soluvchi asosiy vosita bo'lsa-da, bu qonunlar axloqiy tamoyillarga asoslangan bo'lishi lozim.

- Inson tabiatidagi ijtimoiylik: Al-Farobiy insonning tabiatan ijtimoiy mavjudot ekanligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, insonlar bir-birlariga muhtoj bo'lib, o'zaro yordam va hamkorlik orqali muvaffaqiyatga erishishadi. Bu ham insonning ijtimoiy mas'uliyatiga qaratilganligini ko'rsatadi. Al-Farobiy ijtimoiy mas'uliyatni faqat jamiyat oldidagi burch sifatida emas, balki shaxsning o'z-o'zini takomillashtirish jarayoni sifatida ko'rgan.

Adabiyotlar tahlili. Ibn Sino (980–1037) Sharqning eng buyuk faylasufidan biri sifatida nafaqat tibbiyot, balki falsafa va axloq sohasida ham katta hissa qo'shgan. Uning qarashlari ham ijtimoiy mas'uliyat masalalariga bog'langan.

- Sog'liq va jamiyat: Ibn Sinoning fikricha, insonning jismoniy sog'lig'i va ma'naviy rivojlanishi bir-biriga bog'liqdir. Shaxsning sog'lom bo'lishi uning jamiyatda samarali faoliyat yuritishi va mas'uliyatni bajarishi uchun muhimdir. Inson o'z sog'lig'iga mas'ul bo'lib, shu orqali jamiyat oldidagi mas'uliyatini ham ado etadi [2].

Bilim va ma'rifat: Ibn Sino shaxsning bilimga intilishini ham ijtimoiy mas'uliyatning bir qismi deb bilgan. Unga ko'ra, har bir inson bilim olish orqali o'zini takomillashtirishi va jamiyatga foyda keltirishi kerak. Shaxsning bilimli bo'lishi jamiyat rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ibn Sino shaxsiy mas'uliyatni shaxsning sog'lom va bilimdon bo'lishi bilan bog'lagan. Shu bilan birga, u jamiyatni rivojlantirish uchun har bir insonning intilishlarini ta'kidlab o'tgan.

Abu Homid al-G'azzoliy (1058–1111) Sharq tasavvuf falsafasining buyuk vakillaridan biri bo'lib, uning ijtimoiy mas'uliyatga bo'lgan qarashlari insonning axloqiy va diniy tamoyillar bilan bog'liqdir. Al-G'azzoliy ta'limotida shaxsning axloqiy mas'uliyatlari yoritilgan:

- Axloq va ma'naviyat: Al-G'azzoliy axloqni insonning asosiy jihati deb biladi. Unga ko'ra, har bir inson axloqiy rivojlanishga intilib, o'zini poklash va jamiyat oldidagi burchlarini bajarishi kerak.

Axloqiy yetuklik ijtimoiy mas'uliyatni ham o'z ichiga oladi. U axloqiy tarbiya va mas'uliyatni musulmon shaxsining asosiy vazifalari qatorida ko'rsatadi. G'azzoliy o'z asarlarida mas'uliyatni insonning o'z nafsinı tarbiyalashi, ijtimoiy burchlarini ado etishi va diniy mas'uliyatni bajarishi bilan bog'laydi. Uning eng mashhur asarlaridan biri "Ihyo ulum ad-din" (Dinni tiriltirish ilmi) bo'lib, bu kitobda inson hayoti va axloqiy qoidalar haqida keng qamrovli ma'lumotlar keltirilgan [3].

G'azzoliy fikricha, shaxsiy mas'uliyat musulmon hayotining asosiy tamoyillaridan biridir. U har bir musulmonning o'z nafsinı tarbiyalash va o'zining hatti-harakatlarini nazorat qilishiga katta e'tibor qaratadi. G'azzoliy insonning o'zini tarbiyalashi orqali Ollohga yaqinlashishi va dunyoda adolati, axloqiy yetuk shaxsga aylanishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, har bir musulmon o'zining niyatlari va amallarini nazorat qilishi kerak, chunki inson har bir qilmishi uchun javobgar bo'ladi. G'azzoliy insonning qalbini poklash, gunoh va harom ishlardan tiyilish mas'uliyatini ta'kidlaydi. Uningcha, insonning qalbi Ollohning huzurida hisob-kitob qilinadi va bu dunyoda qilgan amallari uchun u javob berishi kerak:

"Har bir inson o'z nafsigə mas'uldir va har bir ishingə oxirada hisob-kitob qilinishi bilib yashashi kerak".

Muhokama. G'azzoliy uchun shaxsiy mas'uliyat – bu nafaqat diniy burch, balki axloqiy komillikka intilishdir. Inson o'z hayotini adolat va axloqqa asoslangan tarzda qurishi lozim. Bu mas'uliyat nafaqat o'ziga, balki butun jamiyatga foyda keltirishi kerak. Imom G'azzoliy ijtimoiy mas'uliyatni ham keng qamrovda ko'rib chiqadi. Uning fikricha, musulmon shaxs faqat o'z hayoti bilan cheklanib qolmasligi, balki jamiyat oldidagi burchlarini ham ado etishi lozim. G'azzoliy musulmonning o'z oilasiga, qo'shnilariga, jamiyatga va umuman, butun insoniyatga nisbatan mas'uliyatini chuqur tushuntiradi. "Ihyo ulum ad-din" asarida u ijtimoiy adolat, qo'shnichilik haqlari, yetimlarni boqish, faqir-fuqarolarga yordam berish va boshqa axloqiy masalalar haqida keng to'xtaladi. Uning fikricha, har bir musulmon o'z qo'shnilariga va jamiyatga foyda keltirishga intilishi kerak:

"Bir musulmonning qo'shnisiga nisbatan mas'uliyati shundayki, agar u och qolsa, qo'shni ham och qolishi kerak emas".

G'azzoliy ijtimoiy adolat va halollikni mas'uliyatning asosiy qismlaridan biri sifatida ko'rsatadi. U jamiyatning barqarorligi va taraqqiyoti har bir a'zoning o'z burchlarini ado etishiga bog'liqligini ta'kidlaydi. Imom G'azzoliy asarlarida diniy mas'uliyat asosiy mavzulardan biridir. U har bir musulmonning Olloh oldidagi burchlarini bajarishi, farz amallarni ado etishi va shariat qonun-qoidalariga rioya qilishi kerakligini ta'kidlaydi. G'azzoliy uchun insonning bu dunyodagi harakatlari va ibodatlarini uning oxiradagi holatiga bevosita ta'sir qiladi. U musulmonning namoz, ro'za, zakot va boshqa farz amallarni bajarishdagi mas'uliyatini alohida ko'rsatib o'tadi. G'azzoliy uchun ibodatlar nafaqat Olloh bilan bog'lanish usuli, balki insonning qalbini poklash va nafsinı tarbiyalash vositasidir. Uningcha, ibodatning to'g'ri bajarilishi musulmonning mas'uliyatini anglash darajasini oshiradi:

"Ibodət insonning nafsinı tarbiyalashda va Ollohga yaqinlashishda muhim vosita bo'lib, u mas'uliyatni his qilishning asosi hisoblanadi. "G'azzoliy shuningdek, insonning ilm olish va bilimga nisbatan mas'uliyatini ham ta'kidlaydi. U ilm o'rganish va uni tarqatish musulmonning burchlaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Sharq falsafasida ijtimoiy mas'uliyat tushunchasi doimo alohida o'rin tutib kelgan. Ushbu tushuncha insonning jamiyat oldidagi burchi, axloqiy majburiyatlari va mas'uliyatini ifodalaydi. Sharq mutafakkirlari asarlarida inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar, shaxsning oila, jamiyat, davlat va butun insoniyat oldidagi majburiyatlari ko'plab yoritilgan.

Jaloliddin Rumiy (1207–1273) Sharq tasavvuf falsafasining yirik vakili hisoblanadi. Uning fikricha, ijtimoiy mas'uliyat insonning qalbini poklash va Ollohning yaratgan bandalari bilan mehr-

muhabbatda bo'lish orqali namoyon bo'ladi. Rumiy ta'limotidagi asosiy g'oyalar ijtimoiy mas'uliyat bilan chambarchas bog'liqdir:

- Muhabbat va birdamlik: Rumiyga ko'ra, insonlar bir-birlariga mehr bilan qarashlari, hamdard bo'lishlari va jamiyat oldidagi burchlarini ado etishlari kerak. U jamiyatdagi birdamlik va mehribonlik orqali hamma uchun yaxshilikka erishish mumkinligini ta'kidlagan.

- Ichki dunyo va tashqi burch: Rumiyning falsafasida insonning ichki va tashqi dunyosi bir-biriga bog'liq. U o'zining ichki dunyosini poklab, boshqa odamlar bilan munosabatlarini yaxshilash orqali jamiyat oldidagi burchlarini anglaydi. Ijtimoiy mas'uliyat nafaqat tashqi harakatlar, balki ichki o'zgarishlar bilan ham bog'liqdir. Rumiyning qarashlari ijtimoiy mas'uliyatni diniy, axloqiy va ma'naviy jihatlardan birlashtiradi. U jamiyatdagi mas'uliyatni Ollohga bo'lgan muhabbat va ma'naviy kamolot orqali tushuntirgan [3].

Natijalar. Jadid mutafakkirlar ijtimoiy mas'uliyat haqida chuqur va keng qamrovli fikrlar bildirgan. Ular jamiyatning o'zgarishi, ma'rifatparvarlik, va madaniy yangilanishning muhimligiga e'tibor qaratgan. Ushbu mutafakkirlar o'z zamonasida ijtimoiy taraqqiyotni tezlashtirish va xalqning ma'rifat orqali rivojlanishini ta'minlash maqsadida faoliyat yuritgan. Jadidlarning ijtimoiy mas'uliyat haqidagi asosiy fikrlari quyida keltiriladi.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919) o'z davrida O'rta Osiyoda jadidchilik harakatining yetakchilaridan biri bo'lib, uning ijtimoiy mas'uliyat haqidagi fikrlari ta'lim, siyosiy islohotlar, va adolati jamiyat qurish masalalariga qaratilgan.

- Ma'rifating ijtimoiy vazifasi: Behbudiy, jamiyatning eng muhim ijtimoiy mas'uliyati ta'lim olish ekanligini aytadi. Uningcha, har bir fuqaro o'zini rivojlantirib, o'z jamiyatiga foyda keltirish uchun intilishi zarur. Ta'lim insonni faqat shaxsiy taraqqiyotga emas, balki jamiyatning umumiy rivojlanishiga xizmat qilishi kerak.

- Adolati jamiyat tuzish: Behbudiy jamiyatning adolati va teng huquqli bo'lishiga katta e'tibor qaratgan. U adolati o'rnatish va fuqarolarning teng huquqli bo'lishini ta'minlash har bir insonning mas'uliyatiga kirishini ta'kidlagan.

Cho'lpon (1897–1938) – taniqli o'zbek yozuvchisi va mutafakkiri, uning asarlarida ijtimoiy mas'uliyat tushunchasi millatparvarlik va insonparvarlik bilan bog'liq. Milliy va insoniy burch: Cho'lpon ijtimoiy mas'uliyatni milliy uyg'onish bilan bog'lab ko'radi. U milliy ongini uyg'otish orqali jamiyat a'zolarining o'z burchlarini bajarishga chorlaydi. Millatning farovonligi har bir fuqaroning o'z mas'uliyatini his qilishidan boshlanadi. Inson huquqlari va adolat: Cho'lpon jamiyatning adolati bo'lishi, fuqarolarning teng huquqlari ta'minlanishi zarurligini ta'kidlagan. Adolat har bir insonning burchi va jamiyat oldidagi mas'uliyatidir. Jadid mutafakkirlari uchun ijtimoiy mas'uliyat tushunchasi jamiyatning umumiy ravnaqi va taraqqiyoti bilan bog'liq. Ular ta'lim, axloqiy tarbiya, milliy uyg'onish, va siyosiy islohotlar orqali insonning jamiyatdagi burchlarini bajarishga intilgan. Jadidlar uchun ijtimoiy mas'uliyat faqat shaxsiy farovonlik emas, balki jamiyatni ham rivojlantirish yo'lida fidoyilik qilishni anglatgan.

Xulosa. Bugungi globallashuv davrida mamlakatlarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti ko'p jihatdan yosh avlodning faoliyati va ongiga bog'liqdir. Xususan, O'zbekiston Respublikasida talaba-yoshlar jamiyatning intellektual va ma'naviy qatlami sifatida davlat va jamiyat rivojiga katta hissa qo'shish imkoniyatiga ega. Yosh avlodning ijtimoiy mas'uliyatini oshirish masalasi dolzarb bo'lib, bu nafaqat ularning shaxsiy muvaffaqiyatiga, balki butun jamiyatning barqarorligi va rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Talaba-yoshlarning ijtimoiy mas'uliyati ularning davlat oldidagi burchlarini anglash, milliy va insoniy qadriyatlarini hurmat qilish, ta'lim va kasbiy sohalaridagi yutuqlari orqali jamiyat farovonligini ta'minlashga intilishlarini o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2012, – Б. 112.
2. Назаров К. Фалсафа асослари – Тошкент: Ўзбекистон, 2005, – Б. 75.
3. Sirojiddinov Sh. Islom falsafasiga kirish: Kalom ilmi – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2008, – Б. 77.
4. Jaloliddin Rumiy. Ichingdagi ichingdudur. – Toshkent, Yangi asr avlodi. 2003. – B. 74.
5. Yusupov E. Falsafa. -Toshkent, O'qituvchi. 2005. -B.90.
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Falsafa>

UDK: 378.091.3:811.111

Madinabonu TOJIMATOVA,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: madinaiminjonova0207@gmail.com

UBS katta o'qituvchisi, f.f.d. R.Tojimatov taqrizi asosida

NOFILOLOGIK YO'NALISHLARDA INGLIZ TILIDA TALABALARNING LEKSIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHGA DOIR

Annotation

Ushbu maqola nofilologik yo'nalish talabalariga ingliz tilida leksik ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishga doir masalalarga bag'ishlangan bo'lib, bunda chet tillaridan ingliz tilini o'rganishning ahamiyati boshqa yo'nalish vakillari uchun ham yaxshigina imkoniyatlar eshigini ochishi muqarrarligi to'g'risida qimmatli fikr va mulohazalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Ingliz tili, leksika, kompetensiya, kompetentlik, leksik ko'nikma, nofilologik yo'nalishlar.

DEVELOPING THE LEXICAL SKILLS OF STUDENTS IN ENGLISH IN NON-PHILOLOGY FIELDS

Annotation

This article is devoted to issues related to the formation and development of lexical skills in English for non-philology students, and valuable opinions are given about the importance of learning foreign languages especially English that inevitably opens the door to good opportunities for representatives of other fields.

Key words: English language, vocabulary, competence, competence, lexical skills, non-philological directions.

РАЗВИТИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам формирования и развития лексических навыков английского языка у студентов-нефилологов, а также приводятся ценные мнения о важности изучения иностранных языков, особенно английского, что неизбежно открывает двери к хорошим возможностям для представителей других сфер.

Ключевые слова: Английский язык, словарный запас, компетенция, компетентность, лексические навыки, нефилологические направления.

Kirish. Hozirgi kunda jadal rivojlanib borayotgan jahonda chet tillarini o'rganish va o'rgatish ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Ko'plab rivojlangan va rivojlanib borayotgan davlatlar iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy jabhalarda chet tillardan, asosan ingliz tilidan, foydalanishadi. Chet tillarini bilish va o'z o'rnida tildan to'g'ri foydalana olish barcha uchun imkoniyat eshiklarini ochadi. Bu masalada muhtaram prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev xorijiy tillarni zamon talablaridan kelib chiqib chuqur o'rganish va o'qitishga zamonaviy yondashish masalasiga chuqur e'tibor qaratish lozimligi kabi vazifalarni 2017 -yil 22-dekabrda Oliy majlisga yo'llagan murojaatnomasida belgilab bergan edi [1].

Yoshlarning xorijiy tillarni o'rganishi va shu tillarda nutq, muloqot madaniyatini shakllantirish masalasi o'tmishda sharq mutafakkirlarining ko'plab asarlarida ham keng yoritilgan. Bunga misol Forobiyning "Baxt saodatga erishuv to'g'risida" asarida, xorijiy tilni o'rganish inson tafakkurini kengaytiradi, deya ta'kidlaydi [2]. Qomusiy olim Abu Rayxon Beruniy barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda, deb biladi. Shu sababli, ilmlarni egallashda xorijiy tilni o'rni nihoyatga katta ekanligini ta'kidlab o'tgan. Tabobat ilmining sultoni Abu Ali Ibn Sino esa o'z tili bilan birgalikda o'zga tilni egallash kamolotga erishishning birinchi mezonlaridan biri, deb hisoblaydi. Sababi ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochadi va asrlar osha avlodlardan avlodga o'tib boradi. Bu borada o'zga tilni o'rganish o'ziga xos ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tgan [3].

Ta'kidlash joizki, Mirzo Ulug'bek barpo ettirgan rasadxona kutubxonasi ko'plab ilmiy asarlar, jahonning mashhur kishilarning asarlari bilan to'ldirilgan bo'lib, u yerda saqlanayotgan kitoblar soni 150 mingdan ortiq bo'lgan.

A.Avloniy: "Til – millat ruhini yuksaltiruvchi buyuk kuchdir" – deya, xorijiy tillarni o'rganish haqida fikr yuritgan [4].

Buyuk Sharq mutafakkirlarining fikr – mulohazalaridan shuni bilish mumkinki, o'sib kelayotgan yosh avlodni xorijiy tillarni o'rganishga chorlash asarlarning asosiy g'oyalaridan biri bo'lgan.

Hozirgi kunda chet tillarini o'rganish nafaqat tilshunos bo'lgan talabalar, balki nofilologik yo'nalishda tahsil oluvchi yoshlarning ham kasbiy ehtiyoji sanalmoqda. Nofilologik yo'nalishdagi talabalar chet tillaridan ingliz tilini o'rganishlari muhim, sababi ular kelajakda yetuk kadr bo'lib yetishishlari uchun o'z sohasi

bo'yicha ko'plab ingliz tilida nashr etilgan mashhur olimlarning qimmatbaho asarlaridan foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lishadi, turli xil ilmiy konferensiyalarda qatnashib o'zlarining ilmlarini oshirishga intilishadi.

Nofilologik ta'lim yo'nalishi talabalarini, bilimlarni, ko'proq terminlar bilan ishlashadi. Bu esa metodist o'qituvchilarga talabalarning leksik ko'nikmalarini shakllantirish masalasi bilan shug'ullanishni taqazo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Leksik ko'nikma" atamasiga ko'plab metodist olimlar o'zlarining ilmiy izohlarini berishgan. Ana shunday metodist olimlardan S.F. Shatilov [5] "leksik ko'nikma" ni ikki qismdan iborat metodik tushunchaligini, ya'ni nutqda so'zni qo'llash va nutq jarayonida so'z yasash deb ta'riflaydi. Shatilovning fikricha, bu nutqiy leksik ko'nikma bo'lib, bundan tashqari lisoniy leksik ko'nikma ham shakllanadi. So'zni tahlil etish jarayoni, so'z yasash, so'z birikmasini tuzish kabilar leksik materialni ong ishtirokida qo'llashdek lisoniy leksik ko'nikma nazariy jihatdan o'z isbotini topgan. Shunday qilib, leksikaning nutqiy va lisoniy ko'nikmalari ma'lum.

Tadqiqot metodologiyasi. Kompetensiya tushunchasi barcha sohalar bo'yicha ko'plab qo'llanilib kelinayotgan tushunchalardan biri hisoblanadi. Chet tillarini o'zlashtirishda ham talabalarda kerakli kompetensiyalarni shakllantirish lozim bo'ladi. Avvalo kompetensiya atamasiga izoh beradigan bo'lsak, bu so'z "competere" lotin tilidan olingan va "erishaman, mos kelaman, to'g'ri kelaman" degan ma'nolarni ifodalaydi, u yoki bu soha bo'yicha bilimdonlik degan ma'nolarda qo'llaniladi. Shuningdek, "kompetensiya" tushunchasi juda ko'p ma'noga ega, turli soha vakillari tomonidan uning mazmuni va mohiyati turlicha izohlanadi [6].

"Kompetensiya" atamasini bilim, ko'nikma, qobiliyat, chet tilini bilish kabi ma'nolarni ifodalaydi. "Kompetensiya" tushunchasi bilan bir qatorda "kompetentlik" degan atama ham mavjud bo'lib, ko'p hollarda ikkalasining mazmuni bir xil talqin etilib, yangilish holatda ishlatiladi. Aslida ularning mazmuni turlichadir. Bir qancha olimlar kompetensiyani (o'z ona tilini bilish) va kompetentlikni (tilni qo'llash, tilni real ishlatish) til-nutq dixotomiyasi sifatida ko'rishadi [7].

Ko'plab olimlar, shu jumladan, D.J. Raven, I.A. Zimnyaya, A.V. Xutorskoy [8] bu atamalarni bir biridan farqlaydi. A.V. Xutorskoyning fikricha, kompetensiya – har qanday sohada

foydalanish uchun zarur bo'lgan fazilatlar to'plami. A.V. Xutorskoy kompetensiya – bu o'lechoy, bilimni o'zlashtirishdan avval talaba oldiga qo'yiladigan talab, kompetentlik esa – talabning shakllangan shaxsiy fazilati va uning minimal ish tajribasi, deya ta'riflaydi.

Olimning fikricha, kompetentlik shaxs tomonidan tegishli kompetensiyani egallash bo'lib, unga bo'lgan munosabatni ham o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, yuqorida aytib o'tilgan izohlardan shuni aytish mumkinki, “kompetensiya” tushunchasi “ o'z ishini biluvchi, layoqatli, usta” degan ma'nolarni anglatadi, kompetentlik kontekstga ko'ra “ o'z ishini bilish” degan ma'noni anglatadi.

Kompetentlik - professional va ijtimoiy jihatdan muhim vazifalarni amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda. So'nggi o'n yilliklarda chet tilini fan sifatida o'qitish metodikasida katta o'zgarishlar ro'y bermoqda. Yevropa mamlakatlari va ba'zi MDH mamlakatlarida (Qozog'iston, Rossiya, Belorussiya), Shuningdek, mamlakatimizda ham kompetentlikka yo'naltirilgan yondashuvga asoslangan xorijiy tillarni o'rganish dasturlari ishlab chiqilmoqda. Bunday yondashuvlar chet tili o'rganuvchisining lingvistik kompetentligini shakllantirishga ham qaratilgan. Ko'rib chiqilayotgan masalaga bog'ishlangan bir qator tadqiqotlarni tahlil qilib, shuni ta'kidlash joizki, chet tili lingvistik kompetentligi nofilologik yo'nalish talabalarining kasbiy kompetentligining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, bo'lajak mutaxassisning turli ijtimoiy vaziyatlarda ikkilamchi til sifatida harakat qilish qobiliyati va madaniyatlararo muloqotni amalga oshirishga tayyorligi sifatida belgilangan[10]. Ingliz tilidagi lingvistik kompetensiyaning tarkibiy qismlarini o'rganishga bog'ishlangan tadqiqotlar, uning ko'plab tarkibiy xususiyatlarini ko'rsatdi. Shunday qilib, til materiallari (fonetika, leksika, grammatika) bo'yicha bilim va nutq faoliyati turari (tinglash, gapirish, o'qish va yozish) bo'yicha ko'nikmalar ingliz tilidagi lingvistik kompetensiya tarkibiga kiradi [11].

Jahon maydonida raqobatbardosh pedagog kadrlarning yangi avlodini yetishtirish yaxlit tizimning vujudga kelishi chet tillarni puxta o'zlashtirilgan yuksak salohiyatli pedagog kadrlar tayyorlashni yanada takomillashtirishni taqazo etadi. Bu o'rinda nofilologik ta'lim yo'nalishlari talabalarining lingvistik kompetentligini rivojlantirish katta ahamiyatga ega.

Nofilologik ta'lim yo'nalishi talabalarining lingvistik kompetensiyasi shakllanishining ilk bosqichi lingvistik qobiliyat, jismoniy qobiliyat, musiqiy qobiliyat, xatti-harakat uyg'unligidagi qobiliyat, shaxslararo, kirishimlilik qobiliyati, o'zini anglash qobiliyati asosida amalga oshadi [12].

Lingvistik kompetensiya tarkibiga kiruvchi leksik ko'nikma fonetik va grammatik ko'nikmalarni shakllantirishdan ko'ra ahamiyatliroq, sababi leksika tilning qurilish materiali hisoblanadi va leksikadan so'ng fonetika va grammatika tilni shakllantiradi. Leksika yordamida so'zning mazmuni anglashiladi, mikro va makro matnlar mazmuni tushuniladi. Leksik ko'nikmani shakllantirishdan asosiy maqsad leksikani o'rgatish emas, balki uni nutq faoliyati turlarida erkin qo'llay olish va tushunish hisoblanadi. Leksikani o'rgatish uch bosqichda amalga oshiriladi:

- 1) yangi so'z bilan tanishiladi;
- 2) tanishilgan leksikani nutq jarayonida qo'llay boshlashga qaratiladi (yangi materialni mustahkamlash davri hisoblanadi);
- 3) o'rganilayotgan so'z nutq faoliyati turlarida ko'nikma hamda malaka tarkibida o'zlashtiriladi.

Leksik birlik yuzasidan bajariladigan ushbu bosqichlarni metodlarga taqqoslash mumkin: PPP : Presentation-tanishish, Practice-mashq qilish va Produce-qo'llash.

Leksik ko'nikmani shakllantirish leksikani metodik tayyorlash bosqichidan so'ng amalga oshiriladigan jarayon bo'lib, uch bosqichni o'z ichiga oladi [13].:

- Leksikaning taqdimoti;
- Leksikani mashq qilish;
- Leksikaning qo'llanilishi.

Leksikaning taqdimoti. Bu tanishish (presentatsiya) bosqichi bo'lib, so'zning shakli, ma'nosi va qo'llanilishi bo'yicha ish bajariladi. Chet til leksikasini o'rgatishda an'anaviy va funktsional usullar mavjud. [14].So'zning ma'nosini ochish (semantizatsiya) an'anaviy usul bo'lib, funktsional metodikada u maxsus bosqich deb qaralmaydi.Chet tilidagi so'z taqdim etilishidan oldin, ona tilidagi shunga monand so'z esga solinadi. Bunga kino lavha (3-5 minutlik)

yoki mazmundor rasmni namoyish etish orqali erishiladi. Namoyishdan so'ng, ona tili tajribasiga asoslanib , chet tildagi so'z matnda yoki yakka taqdim etiladi [13].

Yangi so'zning manosi bilan tanishish ikki usulda amalga oshiriladi: tarjimasiz yoki tarjima vositasida.

Yangi leksik birlikning ma'nosini egallashda qo'llaniladigan metodik usullar quyidagi omillarga bog'liq: so'zning xususiyati; aktiv yoki passiv leksikaga oidligi, ta'lim bosqichi va o'quvchilar saviyasi; yangi so'zning taqdim etiladigan shakli

(tinglab yoki o'qib idrok etish); yangi birlikni tanishtirish joyi (dars, uy, darslik, lug'at) kabilar.

Leksika mashqlari. Bu bosqichda leksika mashq qilish orqali o'rganiladi. Aslida barcha bosqichlarda leksika tegishli mashqlar orqali o'zlashtiriladi. Ko'nikma hosil qilish bo'yicha bu bosqich muhim hisoblanadi. Ma'nosi ochilgan leksik birlik nutqda mashq qilinadi. Leksik birlikni ko'nikmaga kirishi uchun bajariladigan mashqlarda uni ikki xil ishlatish mumkin: o'rganilayotgan so'z turli birliklar bilan bir joyda foydalaniladi yoki har xil o'rinlarda yangi-yangi so'zlar bilan birikma hosil qilib takrorlanadi.Shunday qilib, so'zni belgilangan yoki o'zgarib turadigan joylarda ishlatib, mashq bajarish orqali leksik ko'nikma shakllantiriladi.

Leksik mashqlar informatsion va operatsion qismlardan iborat. Birinchi qismi ko'rsatma va bajarish namunasi bo'lib, tilga oid qoida bilan va nutq amaliyotini birlashtiruvchi oraliq mashqlardan tashkil topadi. Operatsion mashqlarda leksik material asosida nutq harakatlari egallanadi.

Ko'nikma hosil qilish murakkab jarayon bo'lganligi sababli, har bir yangi so'z bir nechta mashqda yoki mashqlar majmuida takror-takror ishlatiladi. Har bir mashqning maqsadi bo'lib, tegishli operatsiyani egallab olishga mo'ljallanadi.

Leksikani qo'llanilishi. Leksik ko'nikmani hosil qilishda avvalgi ikki bosqichdan so'ng keluvchi yakuniy bosqich leksikani qo'llanilishi darajasiga erishishdan iborat. Bunda ishlatilgan “ qo'llanilish” (ruscha adabiyotlarda “употребление”, “ оперирование”, “функционирование” atamasi so'zning reproduktiv va retseptiv nutqda kelishi ma'nosini ifodalaydi. “ Qo'llash” deyliganda , “fikir bayon etish” nazarda tutiladi, “ tanib olish” tushunchasi esa “ o'zga shaxs nutqini idrok etish” bilan bog'liq. Qisqa qilib aytganda, “qo'llanilish” deganda leksik birlikni nutq faoliyatining to'rtala turida ham ishlatilishi tushuniladi (“оперирование”).

Leksikani qo'llanilishi ko'nikma hosil qilishda oxirgi bosqich hisoblanadi, ma'nosi ochilgan va nutqda ishlatila boshlagan so'zning nutqda erkin ishlatilishi- ko'nikmalardan malakaga o'tish davriga mos keladi. Mashq qilishdan so'ng nutq amaliyotiga qadam qo'yish – fikr bayon qilishda ong ishtirokisiz leksikani ishlatish tushuniladi.

Tahlil va natijalar. Nofilologik yo'nalish talabalariga ingliz tilida leksik ko'nikmani shakllantirishning bosqichlari haqida so'z yuritildi. Leksik ko'nikmani shakllantirish bosqichlaridan so'ng talabalar o'qituvchi yordamisiz so'zni nutqda erkin qo'llay boshlashadi. So'zni esda saqlash muddati (qo'llanilish latent davri) takrorlash orqali amalga oshadigan metodik hodisa. Til o'rganuvchi istalgan so'zni nutqda bamaylihotir ishlati olsa, latent davri ta'minlangan bo'ladi, uni mukammal o'zlashtirgan , deb hisoblash mumkin.

Leksikani egallaganlikni aniqlash atayin so'rash orqali emas, balki uni nutq faoliyati turlarida qo'llash orqali bilib olinadi. Talabalar o'z sohasiga doir mavzu yoki o'quv nutq vaziyatlari yuzasidan gapirganda, o'qib yoki tinglab tushunganda ularning leksik ko'nikmalari qay darajada egallaganliklari uchun yetarli sharoit yaratilgan bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Chet tillarni o'zlashtirish boshqa soha vakillari uchun ahamiyatli ekanligini va ingliz tilini o'rganish nofilologik yo'nalish talabalariga ham imkoniyat eshiklarini ochishini yana bir bor ta'kidlab o'tmoqchimiz. Bunda leksik ko'nikmani shakllantirish muhim vazifalardandir. Yuqorida aytib o'tilgan leksik ko'nikmani shakllantirishda tegishli bosqichlarni har birini muvaffaqiyatli amalga oshirish va talabalarga kerakli materiallar bilan tushuntirib bera olish har bir metodist o'qituvchi uchun oldiga qo'yilgan vazifa hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, o'qituvchi va talaba leksik ko'nikmani shakllantirishda teng faoliyat olib borishlari kerak bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий мажлисга мурожаатномаси // Правда востока, 2017 йил 23 декабрь. – № 248 (28706). – Б. 2.

2. Абу Наср Форобий. Рисолалар. Масъул мухаррир Ўзбекистон Республикаси ФА хакикий аъзоси М.М.Хайруллаев. – Тошкент: Фан нашриёти, 1975. – 71-72 б.
3. Хошимов К., Нишонова С., Иномова М. ва бошқ. Педагогика тарихи: педагогика олий таълим муассасалари талабалари учун ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б.175-176.
4. Авлоний А. Танланган асарлар. Икки жилдлик. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 1998. – 304 б.
5. С.Ф. Шатилов. Методика обучения немецкому языку в средней школе. — Л.: Просвещение, 1977, 97- бет.
6. Уразова М.Б. Бўлажак социолингвистик таълим педагогини лойиҳалаш фаолиятига тайёрлаш технологиясини такомиллаштириш. 13.00.05-Социолингвистик таълим назарияси ва методикаси (педагогика фанлари). Док.дисс.автор. Тошкент: – 2015йил. –10, 17, 21- бетлар.
7. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал «Эйдос». – 2002. – 23 апреля. <http://eidos.ru/journal/2002/0423.htm>. - В надзаг: Центр дистанционного образования «Эйдос».
8. Равен Джон Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / – Москва: Когито-Центр, 2002. – 396 с. – ISBN 5-89353-052-7.
9. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 38 с.
10. Клименко И.В. Формирование профессиональной компетентности в системе непрерывного педагогического образования. //Узлуксиз таълим. – Тошкент, 2014. – № 3. – 116 б.
11. Савчук А.Ю. Педагогические условия формирования профессионально ориентированных иноязычных компетенций документов еда с дополнительной квалификацией "переводчик в сферепрофессиональной коммуникации // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2010. – № 8. – С. 179-188
12. Гуревич Р., Коломиец А.М. Информационная культура учителякак фактор его непрерывного образования// X Царскосельские чтения: Международная научная конф. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 28-30.
13. Жалолов Ж. Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. Чет тиллар олий ўқув юртлари (факультетлари) талабалари учун дарслик. –Тошкент: Ўқитувчи, –1996. –368 б.
14. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. — М.: Русский язык, 1989, 132—133 ва 137—138- бетлар.

UDK: 160.1

Umirbek TOSHNIYAZOV,

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti bo'limi boshlig'i, "O'zbekiston tarixi va ijtimoiy fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi,

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti professori p.f.d., Sh.Turdiyev taqrizi asosida

OLIV TA'LIMDA RATSIONAL FIKRLASH AN'ANASINING ROLI VA MUAMMOLARI

Аннотация

Maqolada an'anaviy ta'limda ratsional fikrlash an'anasining roli va muammolari, ratsional fikrlash an'anasi ta'limda pedagogik bilim yoki ta'lim amaliyoti asosi sifatida xizmat qiluvchi bir butun fikrlash subkulturasini saqlanishi hamda takrorlanishi uchun vosita sifatida ko'rib chiqiladi.

Shu bilan birga, bunda an'anani tizim sifatida tahlil qilish zarur, ya'ni maxsus tizimli ob'ektni qurish va an'anaga bog'liq bo'lgan asosiy elementlarni ajratib ko'rsatish haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari, rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasining faktologik rejasini ajratib ko'rsatishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Pedagogika, an'anaviy ta'lim, ratsional fikrlash, ratsional tafakkur, ta'lim subyekti, ta'lim amaliyoti, konseptual turdagi ishlab chiqishlar va boshqalar.

РОЛЬ И ПРОБЛЕМЫ ТРАДИЦИИ РАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ В ТРАДИЦИОННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье рассматриваются роль и проблемы традиции рационального мышления в традиционном образовании, рассматривается традиция рационального мышления как средство сохранения и воспроизводства целой мыслительной субкультуры, служащей основой педагогического знания или образовательной практики в образовании. Однако при этом необходимо анализировать традицию как систему, т. е. высказывается мысль о построении особого системного объекта и выделении основных элементов, зависящих от традиции. Кроме того, была предпринята попытка выделить фактологический план теории развивающего обучения.

Ключевые слова: Педагогика, традиционное образование, рациональное мышление, рациональное мышление, субъект образования, образовательная практика, разработки концептуального типа и др.

THE ROLE AND PROBLEMS OF THE RATIONAL THINKING TRADITION IN TRADITIONAL EDUCATION

Annotation

The article considers the role and problems of the rational thinking tradition in traditional education, the rational thinking tradition as a tool for maintaining and reproducing one whole subculture of thinking, which serves as the basis of pedagogical knowledge or educational practice in education. At the same time, it is necessary to analyze tradition as a system, that is, to build a special systematic object and highlight the main elements that depend on tradition. In addition, an attempt has been made to distinguish the factological plan of the theory of developmental education.

Key words: Pedagogy, traditional education, rational thinking, rational thinking, subject of education, educational practice, conceptual type developments, etc.

Kirish. An'anaga bog'liq bo'lgan tushunchalar takrorlanuvchanlik va uzatish bilan bog'liq bo'lgani uchun, avvalo, nima takrorlanadi va uzatiladi degan savolni ko'taramiz. Keyin esa, bu uzatish qanday shakllarda va qanday amalga oshirilishini, inson faoliyatining tabiiy-historik jarayonga nisbatan qanday rol o'ynashini aniqlashimiz kerak. Nihoyat, an'ana yotgan ijtimoiy-madaniy yoki madaniy-tarixiy ob'ektlarga faoliyat yoki belgili jihatlari bilan karakter berish zarur.

Ratsional fikrlash an'anasining roli bu ratsional fikrlash an'anasi pedagogik bilim yoki ta'lim amaliyotining asosi sifatida xizmat qiluvchi bir butun fikrlash subkulturasini saqlanishi va takrorlanishiga yordam beradi. An'anaviy ta'limning mazmuni esa an'anaviy ta'limning mazmuni ta'lim amaliyoti va pedagogik bilim kabi birliklardan iborat. Ta'lim amaliyoti quyidagilarni o'z ichiga oladi: dars (o'qish mashg'uloti), o'qish rejasini amalga oshirish (o'quv yili shaklida), dars tizimi (ta'lim faoliyatini tashkil etish usuli va shakli sifatida), va ta'lim muassasasi (faoliyatining ijtimoiy instituti). Pedagogik bilim esa quyidagi shakllarda ifodalanadi: tajriba tavsifi, turli xil konseptual tuzilmalar, tarixan ilgari ratsional tuzilmalar sifatida metodikalar, va zamonaviy ishlab chiqishlar - nazariyalar, loyihalar va ta'lim dasturlari (oldingi bobda bu pedagogik bilim shakllariga xarakteristika berilgan).

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Gessen va Ushinskiy G'oyalari: Ta'limdagi An'ana va O'zgarishlar, Bizning fikrimizcha, bu g'oyalarning prinsiplari sifatida yuqori talablar qo'yadi va pedagogik faoliyatning darajasi va xarakteriga nisbatan talablarni belgilaydi. Shunday qilib, ta'lim mazmunini ta'sir qiluvchi barcha muammolarni tushunish uchun zamonaviy vaziyatni chuqur falsafiy-madaniy tahlil qilish zarur. Bunday tahlil natijalari ta'lim amaliyoti va pedagogika tizimini jiddiy qayta qurishga olib keladi, bu esa ko'pchilik uchun real ko'rinmaydi. Demak, Gessen g'oyasi bilan ishlash uchun: a) bu konsepsiyani boshqa fikrlash va dunyoqarash mahsuli sifatida tushunish uchun maxsus madaniyat zarur va b) faoliyatni turli darajalarda isloh qilishga tayyorlik talab etiladi. O'qituvchilar va

pedagoglar ko'pchiligi bu talablarga javob bermaydi (ta'lim ularni bunga tayyorlamagan!).

Shunday ishni K. D. Ushinskiy antropologik-pedagogik konsepsiyasi bo'yicha ham amalga oshiramiz. Uning barcha tuzilmalarini quyidagi asosiy g'oyalarga jamlaymiz:

1. Pedagogika qanday harakat qilish kerakligini belgilashi kerak, ob'ekt qanday tashkil etilganini emas (bo'lishi kerak, nafaqat mavjud); bu jihatdan pedagogika fan emas.

2. Pedagogikaga bilim boshqa fanlar va fanlar (falsafa, psixologiya, fiziologiya) tomonidan taqdim etiladi; pedagogik faoliyat vazifasi - obektiv qonunlarni to'g'ri qo'llash, muhandislik va texnika kabi.

3. Inson - madaniy va ijtimoiy mavjudot; uning madaniy, ijtimoiy va psixofiziologik tarkibiy qismlari ma'lum qonunlar bo'yicha rivojlanadi va ma'lum tuzilishga muvofiq tashkil etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik bilimning uzatilishi - pedagogik bilimning uzatilishi tajriba, konseptual turdagi ishlab chiqishlar, alohida metodikalar, loyihalar va ta'lim dasturlari orqali amalga oshiriladi. An'ana, agar shunday deb aytish mumkin bo'lsa, "hayot siklini" o'z ichiga oladi, bu "yadro-o'zida" mazmunining belgilangan shakli - pedagogik harakat va uning tavsifi yoki ishlab chiqishidan iborat bo'lib, bu yadroni "olg'a olib chiqish", "madaniy ichki qabul qilish" va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Tabiiy fanlar an'anasi - pedagogik bilimda tabiiy fanlar an'anasi saqlanib qolmoqda; ratsionalistik metodologik an'ana, nemis klassik falsafasiga va pragmatizm falsafasiga borib taqaladi, lekin Rossiya ta'limida shakllanmagan.

Ratsional ta'lim an'anasining mazmuni nimadan iborat? Bunday "birliklar" sifatida aniq barqaror tuzilmalarni ajratib ko'rishimiz mumkin - ta'lim amaliyoti va pedagogik bilim. Pedagogik bilim quyidagi shakllarda ko'rsatiladi: tajriba tavsifi, turli xil konseptual tuzilmalar, tarixan ilgari ratsional tuzilmalar sifatida metodikalar, va zamonaviy ishlab chiqishlar - nazariyalar, loyihalar va ta'lim dasturlari. Ushbu tuzilmalar asosan quyidagi asoslar bo'yicha

ajratilgan: ta'limdagi funksional o'rni; umumlashtirish darajasi va nuqtai nazari; ko'rib chiqish modalligi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim amaliyotida tarixan ratsional tuzilmalar sifatida bizning fikrimizcha, quyidagilarni kiritish mumkin: dars (o'quv maktabidagi dars, professional leksiya va seminarlar; yangi ta'lim jarayonining shakllarini an'anaviy deb hisoblash mumkin emas), o'quv reja, o'quv yili (semestr, chorak va boshqalar) ko'rinishida amalga oshiriladi, dars tizimi ta'lim faoliyatini tashkil etish printsipi va shakli sifatida, va ta'lim muassasasi (faoliyatning ijtimoiy instituti).

Qanday qilib yuqorida sanab o'tilgan bilim va faoliyat tuzilmalar madaniyatda saqlanadi? Tajriba sifatida pedagogik bilim tuzilmasini olaylik. Odatda, tajriba haqidagi tavsif real pedagogik faoliyat (harakat, xulq) ni ta'lim muammosi yoki masalasini hal qilish yo'li sifatida ko'rsatadi. Bu harakatlar tavsifi kelajakda ularni takrorlashga qaratilgan. Ammo, amaliyot ko'rsatishicha, alohida harakatlarni yoki hatto to'liq bir senariyni nusxalash ta'lim jarayonining ijobiy natijalari uchun kamdan-kam yordam beradi, chunki tavsiflangan faoliyatning madaniy va vaziyat konteksti e'tiborga olinmaydi. Konseptual turdagi ishlab chiqishlar va ta'lim an'analari. Konseptual turdagi ishlab chiqishlar, loyihalar va ta'lim nazariyalar, boshqa madaniyat vakillariga kamdan-kam mo'ljallangan; odatda, ko'pchilik tuzilmalar subektiv ravishda tushunilgan dolzarb madaniy, ijtimoiy yoki davlat so'rovlariga va muammolariga javob sifatida yuzaga keladi. Maxsus metodikalar, loyihalar va ta'lim dasturlari ham shunga o'xshash funksiyani bajaraydi. Avvalgi misolda bo'lgani kabi, madaniy-tarixiy vaziyatni rekonstruksiya qilish va to'liq tushunish va to'g'ri qo'llash uchun zarur bo'lgan barcha elementlarni to'ldirish talab etiladi.

Ta'lim amaliyotida an'anani qanday saqlashini ko'rib chiqaylik. Misol sifatida, dars tizimi fenomeniga murojaat qilaylik. Hozirda bu o'rta ta'limni tashkil etishning eng kuchli tizimi bo'lib, davlat ishining tashkiloti nuqtai nazaridan eng optimalli hisoblanadi (butun mamlakat miqyosida) va eng kam moliyaviy xarajatlar talab qiladi. Amaliyot ko'rsatadiki, boshqa har qanday shakllar bu juda yaxshi tashkil etilgan mexanizmga raqobat qila olmayapti va ko'pincha unga moslashadi. Biroq, dars tizimi buzilishlar va muammolar bilan bog'liq vazifalarning hajmi oshib bormoqda, bularning barchasini dars tizimi hal qila olmaydi. Shunga qaramay, u o'z faoliyatini davom ettirmoqda, bu o'z navbatida ta'lim mazmuniga, o'qitish metodikasiga va o'quv faoliyatining shakllariga ma'lum talablar qo'yadi. Dars tizimi qaysi ma'noda an'anaviy hisoblanadi?

Ta'limdagi an'ana va faoliyat. Biz ko'rayotganimizdek, pedagogik bilimdan farqli o'laroq, "faoliyat" an'anasi berilgan fenomenini belgilangan shaklga aylantirishni talab qiladi, bu esa ratsional fikrlash modelini tasdiqlash vositasi sifatida xizmat qiladi, ya'ni kerakli jarayon - ob'ektsizlantirish va qayta ob'ektsizlantirish zarur. Keyin ish pedagogik bilim bilan bir xil tarzda tashkil etiladi: yuqorida ta'riflangan "hayot tsikli" an'anasini ajratib olamiz.

Ta'limdagi an'anani o'rganishda bir necha umumiy xulosalar qilishimiz mumkin:

1. An'ana o'z-o'zidan mavjud emas; u maxsus faoliyat, madaniy va ijtimoiy institutlar orqali o'zlashtiriladi va "olinadi" (=subektivlashtiriladi, ichki qabul qilinadi).

2. An'anani o'rganish uchun material - bu avval yaratilgan bilimning "o'zgartirilgan shakli", "jonli" faoliyat namunasi yoki uning tavsifi.

3. Ta'lim mavzusidagi matnlarni ikki turga bo'lish mumkin: bevosita yoki bilvosita ilm, amaliyot, faoliyatni tashkil etish va boshqalar soharlarida qo'llaniladigan ("jonli" matnlar);

"arxiv" matnlar, ularni "dekodlash", yangi bilimlar yoki amaliy foydalanish uchun muhim bo'lgan narsalarni aniqlash talab etiladi ("o'lik", "muzey" matnlar).

Nima uchun bu matn amaliy foydalanish sohasiga kirmadi, nega u amaliy an'anaga aylanmadi? Ushbu savolga javob berish uchun, Gessenning asosiy g'oyalari yoki yondashuvlarini bugungi professional va pedagogik jamoatchilik e'tiboriga tortishni ko'rib chiqamiz.

1. Ta'limning nazariy va pedagogik tarkibi - uning maqsadlari madaniyat mazmuni bilan aniq bog'liq. Eslatib o'tamiz, madaniyat mazmuni ilmiy dunyo tasviriga to'liq teng emas.

2. Madaniyat mazmuniga muvofiq ta'lim turlari tuziladi; har bir tur o'z maqsadlari, mazmuni, usullari va ta'lim faoliyatini tashkil etish shakllari bilan bog'liq.

3. Ta'lim jarayoni tuzilishi - o'qish mazmuni, ish shakllari, o'quvchining ichki harakati (falsafiy "tugash", "o'zgartirilgan shakl" g'oyasi) prinsipiga asoslanadi.

4. Ta'lim natijalariga qo'yiladigan asosiy talab - turli faoliyat turlarining madaniy qiymatlari, vositalari va usullarini o'zlashtirish, nafaqat katta hajmdagi ma'lumotlar to'plami.

5. Metodik ishlab chiqmalarda va tahlilda genetik metod zarur, bu o'rganilayotgan ob'ektning paydo bo'lishi va evolyutsiyasini rekonstruksiya qilish imkonini beradi.

6. Ta'lim jarayonining metodlari va shakllarini bir nechta tomondan tahlil qilish, o'quvchilarning yosh xususiyatlari va vazifalarga mosligini ekspertizadan o'tkazish lozim, aks holda to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi natijaga erishish xavfi mavjud.

Qiziqarli falsafiy tizimga murojaat qilamiz, bu original ta'lim amaliyotining asosini tashkil etadi. Ta'limda madaniyatlar dialogi maktabi konsepsiyasini biz o'z ishimizda ko'rib chiqmadik. Ushbu konsepsiyaning "yadrosi" - bu Platon davridan beri mavjud bo'lgan dialog g'oyalari va turli madaniyatlar davrlarining o'zaro ta'siri.

Tabiiy fanlar namunasida biz ob'ektni tahlil qilish usulini nazarda tutamiz, bu usul tahlil sub'ektini va ijtimoiy-madaniy kontekstni hisobga olmaydi, bu esa faoliyat an'anasi shaklida falsafiy refleksiya, fikrlash vositalarini tahlil qilish, ob'ektning kelib chiqishi, evolyutsiyasi va foydalanuvchisi pragmatikasini ushbu ijtimoiy-madaniy vaziyatda o'rganishni talab qiladi.

Rivojlanish ta'limi metodikasining asosi - o'quv faoliyati va rivojlanish ta'limi nazariyasi bo'lib, bu yuqorida batafsil ko'rib chiqilgan. V. Davydov g'oyalari faoliyat, sun'iy-texnik yondashuv an'analari davom ettiradi, bu bir tomondan Gegelizm va marksizmga borib taqaladi, ikkinchi tomondan esa yanada qadimiyroq bilim yondashuviga qarshi chiqadi. Falsafa va metodologiyada faoliyat g'oyalari mustahkam o'rin egallaydi, ta'limda esa bu hammasi unchalik oddiy emas. Pedagogik bilimda rivojlanish ta'limi nazariyasi professional jamiyat tomonidan qabul qilingan, garchi uning falsafiy xususiyati sababli to'liq tushunilmagan. Bu jihatdan rivojlanish ta'limi nazariyasi o'z-o'zidan qiyamatga ega emas. Amaliyot jihatidan esa, aniq metodik ishlab chiqmalar qo'llaniladi (rivojlanish ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash jarayoni davom ettirilmoqda!), nazariy baza esa yuqorida ko'rsatilgan sabablar tufayli, odatda, "kadrda tashqarida" qoladi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, rivojlanish ta'limi nazariyasining nazariy g'oyalari an'ana mazmuniga kirishmaydi. Ushbu g'oyalarning amaliy ishlab chiqmalari, boshqa qirralarning burchaklarini o'zgartiradi va umuman olganda, konfiguratsiyani o'zgartiradi, ommaviy maktabga kiradi, ammo ularning an'anaviy ta'lim shakllari bilan birga mavjudligi har doim mumkin bo'lmaydi. Rivojlanish ta'limi metodikasini, hatto shakllanish jarayonida bo'lsa ham, an'ana sifatida hisoblash mumkinmi? Davydovning ishlab chiqmalari "jonli" yoki "arxiv" hisoblanadimi? Bu savolga javob, an'ana strukturasi ichiga "refleksiv institut"ni kiritishimizga bog'liq, bu institut esa o'z navbatida, ma'lum bir metodika yoki konsepsiyaning falsafiy va madaniy asoslarini va ijtimoiy-tarixiy kontekstini saqlashga javobgardir.

ADABIYOTLAR

1. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. М., 1996.
2. Уйбо А.С. Теория и историческое познание. Таллинн, 1998.
3. Гайденок П.П. Проблема рациональности на исходе ХХ века. Вопросы философии, 1991, №6. С.3-14
4. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. М., 1996. – 544 с.
5. Исторические типы рациональности. Т. 1-2. М., 1996. - 350 с.
6. Пружинин Б.И. Рациональность и историческое единство педагогического знания. М., 1985. С. 140
7. Рациональность как предмет философского исследования. Сб. М., 1995. 225 с.
8. Щедровицкий Г.П. Заметки о мышлении по схемам многих знаний. Избранные труды. М., 1995, с. 474-477.

Xurshid TOSHOV,

O'zMU Falsafa va mantiq kafedrası doktoranti (DSc), dotsent

E-mail: sujdiniya@mail.ru

Falsafa fanlari doktori, professor v.b. D. Fayzixodjaeva taqrizi asosida

INTERPRETATIONS OF MANIPULATIVE ARGUMENTATION MECHANISMS IN FORMAL AND INFORMAL LOGIC PARADIGMS

Annotation

This article analyzes the argumentative mechanism of the phenomenon of mind manipulation from the perspective of formal and informal logic paradigms. In this, first of all, the concepts aimed at explaining the possibilities of formal and informal logic paradigm of persuasion and proof processes, which are a necessary element of the structure of the phenomenon of mind manipulation, are comparatively analyzed. It is also scientifically proven that the criteria for classifying arguments is an important factor in distinguishing between argumentation and manipulation. In addition, special attention is paid to the idea that the intentional aspect of errors made in the process of argumentation can determine their function as a manipulative mechanism.

Key words: Manipulation, formal logic, informal logic, paralogisms, sophisms, relevant arguments, irrelevant arguments, logical tricks, psychological tricks, universal audience.

ИНТЕРПРЕТАЦИИ МЕХАНИЗМОВ МАНИПУЛЯТИВНОЙ АРГУМЕНТАЦИИ В ПАРАДИГМАХ ФОРМАЛЬНОЙ И НЕФОРМАЛЬНОЙ ЛОГИКИ

Аннотация

В данной статье анализируется аргументативный механизм феномена манипулирования сознанием с точки зрения формальной и неформальной логических парадигм. При этом, прежде всего, сравнительно анализируются концепции, направленные на объяснение возможностей формальной и неформальной логической парадигмы процессов убеждения и доказательства, которые являются необходимым элементом структуры феномена манипулирования сознанием. Также научно доказано, что критерии классификации аргументов являются важным фактором в различении аргументации и манипуляции. Кроме того, особое внимание уделяется идее о том, что интенциональный аспект ошибок, допущенных в процессе аргументации, может определять их функцию как манипулятивного механизма.

Ключевые слова: Манипуляция, формальная логика, неформальная логика, паралогизмы, софизмы, релевантные аргументы, нерелевантные аргументы, логические трюки, психологические трюки, универсальная аудитория.

MANIPULYATIV ARGUMENTATSIYA MEKANIZMLARINING FORMAL VA NOFORMAL MANTIQ PARADIGMALARIDAGI TALQINLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ongni manipulyatsiyalash fenomenining argumentatsion mexanizmi formal va noformal mantiq paradigmalari nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Bunda, eng avvalo, ongni manipulyatsiyalash fenomeni tuzulmasining zaruriy elementi sanaluvchi ishontirish va isbotlash jarayonlarining formal va noformal mantiq paradigmasidagi imkoniyatlarini tushuntirishga qaratilgan konsepsiyalar qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, argumentlarni tasniflash mezonlari argumentlash va manipulyatsiyani farqlashdagi muhim omil ekanligi ilmiy asoslanadi. Qolaversa, argumentlash jarayonida yo'l qo'yiladigan xatolarning intensional aspekti ularning manipulyativ mexanizm sifatidagi funksiyalarini belgilab berishi mumkinligi g'oyasiga alohida diqqat qaratiladi.

Kalit so'zlar: Manipulyatsiya, formal mantiq, noformal mantiq, paralogizmlar, sofizmlar, relevant argumentlar, irrelevant argumentlar, mantiqiy hiylalar, psixologik hiylalar, universal auditoriya.

Kirish. Ongni manipulyatsiyalash fenomenini tadqiq etish sohasi haqida gap ketganda eng avvalo, psixologiya, siyosiy fanlar, sotsiologiya, tilshunoslik singari yo'nalishlar yodga olinadi. Falsafiy bilimlar sohasi esa, ko'pincha nazardan soqit qilinadi. Hattoki, manipulyatsiya fenomeni falsafiy nuqtai nazardan tadqiq etilgan izlanishlarda ham ko'pincha, ijtimoiy-falsafiy, falsafiy-antropologik hamda, madaniy-falsafiy pozitsiyalar ustunlik qiladi. Vaholanki, ongni manipulyatsiyalash fenomeni tuzulmasida markaziy o'rin tutuvchi ishontirish elementi ayni yo'nalishdagi tadqiqodlarning muhim ob'ektlaridan biri sanaladi.

Ongni manipulyatsiyalash fenomeni tuzulmasidagi emotsional ta'sir ko'rsatish elementini biryoqlama mutloqlashtirgan holda, uni ayni fenomenning substansional asosi qilib ko'rsatish oqibatida mazkur metodologik steriotip shakllangan. Soddaroq qilib aytganda, keng jamoatchilik orasida manipulyatsiya deganda ko'pincha, uni emotsional-psixologik ta'sir ma'nosida tushunish to'g'ri deb hisoblanadi. Bunday yondashuv esa tabiiy ravishda manipulyatsiyani psixologiya sohasidagi izlanishlarning tadqiqod predmeti sifatida qarashi ilgari suradigan yondashuvni tasdiqlashga xizmat qiladi. vaholanki, mantiq ilmining ajralmas, hattoki, muhim, amaliy yo'nalishi sanaladigan argumentlash nazariyasi va amaliyoti sohasi manipulyatsiya tuzulmasidagi zaruriy element sanaladigan ishontirish mexanizmining nafaqat formal mantiqiy jihatlari, balki, emotsional-psixologik aspektlarini ham tadqiq etadi. Mantiq sohasidagi tadqiqotlar doirasini birgina formal mantiq imkoniyatlari bilangina chegaralab qo'yish natijasida ana shunday biryoqlama

yondashuv shakllangan. Shu ma'noda ongni manipulyatsiyalash fenomenini mantiqiy tadqiqodlar nuqtai nazaridan tadqiq etishda nafaqat formal, balki noformal mantiq yo'nalishlarining nazariy-metodologik imkoniyatlariga ham murojaat qilish zarurati yuzaga chiqadi.

Odatda mantiq, aqliy, aql va sog'lom fikrga tayanish argumentlashning asosida yotadigan muhim tamoyil sifatida tushuniladi [1]. Argumentlash nazariyasi va ritorika tarixi tadqiqiga qaratilgan izlanishlarda Immanuel Kant birinchilardan bo'lib mantiqiy asoslash jarayonida muayyan formal tuzulmalarning muhimligiga diqqat qaratganligi ta'kidlanadi. Mutafakkimning ayni qarashi tufayli keyinchalik mantiqning predmeti mazmuni istisno qilgan holda isbotlash shakllarini nazarda tutuvchi formal, hamda mulohaza va isbotlashning mantiqiy shakllariga e'tibor qaratmay, ularning mazmunini o'rganuvchi noformal turlarini ajratib ko'rsatish an'anasi vujudga keldi [2]. Ammo, formal argumentlash fenomeni Kantgacha bo'lgan davrda ma'lum ekanligi faktini ham nazardan soqit qilmaslik lozim. Jumladan, G. V. Leybnis quydagicha fikrni bildirgan: "men argumentlash deganda nafaqat maktablarda foydalaniladigan sxolastik argumentlash (sillogizmlar)", balki, shakli tufayli xulosa chiqarish uchun asos bo'la oladigan har qanday mushohadalash jarayonini tushunaman. Shu ma'noda, takrordan xoli, sillogizm zanjiri namunasi sanaluvchi soritlar, yoki, yaxshi tuzulgan hisob-kitob, algebraik masalalarni yechish usullari, cheksiz kichik kattaliklar tahlili men uchun shakli bois argumentlash jarayoni hisoblanadi. Negaki, ularning mushohadalash shakli oldindan isbotlanganligi tufayli, bunday

isbotlash usullariga tayanilganda xato qilinmasligiga aniq ishonch hosil qilish mumkin. garchi yevklidcha isbotlashda qisqartirilgan sillogizmlar sanaluvchi entimemalardan foydalanilsada ularni ham ko'p hollarda shakli tufayli argumentlashga misol qilib keltirish mumkin. Bu esa isbotlashning kuchini kamaytirmagan holda jarayonning birmuncha qisqarishiga olib keladi. U murojaat qiladigan isbotlarni bu ko'rinishda ko'paytirish va bo'lish kabi amallarning barchasi matematika sohasi hamda, uning predmeti doirasida qo'llaniladigan argumentlash shakllariga oid bo'lib, matematiklar bunday argumentlash shakllarini umumantitdiy shakllar (formulalar) vositasida isbotlaydilar" [3].

Ayni qarashlar hamda metodologik yondashuvlar bois yuqorida ko'rsatilgan mezonlar asosida keyinchalik, argumentlash nazariyasi va amaliyotida dalillarni formal, ya'ni, mantiqiy, qolaversa, noformal (misol uchun psixologik) ko'rinishda tasniflash g'oyasi yuzaga keldi.

Bundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, formal mantiq qonun va qoidalarining amal qilish sohasi ko'p hollarda ilmiy kommunikatsiya doirasida cheklangan sanaladi. Shu ma'noda, hatto buyuk olmon matematigi David Gelbertning (1862—1943), "formal mantiq matematikadan boshqa hech bir fanning asosida yotmaydi" [4] - degan mulohazasida ham bir muncha haqiqat unsurlari bordek tuyuladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ongni manipulyatsiyalash fenomeni qadim sivilizatsiyalar davrlaridan buyon mutafakkirlar va olimlar diqqatini tortib kelayotgan hodisa sanaladi. U kishilik jamiyatining dastlabki davrlaridanoq mifologik, falsafiy hamda siyosiy muhokamalar markazida bo'lib kelgan jumladan, qadimgi Xitoy manbalarida boshqaruv san'atining ajralmas elementi sifatida talqin etilgan. Qadimgi Hind manbalarida ham ayyorlik ko'rinishida tanqidiy ko'rib chiqilgan, qadimgi Yunon mifologiyasida Germes mabudi ayyorlik timsoli sanalgan. Keyinchalik esa, sofistlar maktabi, hamda notiqlik san'ati doirasida shakllangan muvofaqqiyatli va ishonarli nutq qurish texnikasi borasidagi qarashlar ham manipulyativ ta'sir usullarining takomillashishi uchun muayyan nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Argumentlash nazariyasi va amaliyotining formal mantiq paradigmasi doirasida cheklangan xarakter kasb etishi va shu bois u manipulyativ effektlarni tadqiq etishga imkon bermasligi borasidagi qarashlar Robert Zauliss, Stefen Tulmin, Irving Kopi, Charlz Xemblin, Govard Kaxeyn singari tadqiqotchilar izlanishlarida chuqur asoslanib, noformal mantiq paradigmasining zarurati ochib berilgan. S. I. Povarin, Djon Robert Gula, Vyacheslav Nikolaevich Pankratov, Duglas Neyl Uolton, tadqiqodlarida esa bahsga kirishish fikrni asoslash, ishonchli dalillarni tanlash mezonlari, manipulyativ hiylalarning tasniflari tabiiy til va noformal mantiq nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

Tabii va natijalar. Mutaxassislar fikriga ko'ra, formal mantiq qo'llash sohasining cheklanganligi omili, argumentlash nazariyasi va amaliyotining rivojiga to'sqinlik qilish bilan birga uning taraqqiyoti uchun ham yo'l ochgan. Aniqrog'i, formal mantiq qonun va qoidalari tabiiy til va fikr mazmunini istisno etgan holda kundalik kommunikatsiya darajasida argumentlash texnikalarini qo'llash imkoniyatlarini cheklagan bo'lsa, boshqa tarafdin, ayni chigallikdan chiqishga metodologik nuqtai nazaridan yo'l ochgan. Jumladan, daniyalik faylasuf Nils Nilsen bunday metodologik chigallikdan chiqish masalasini hal qilishga qaratilgan uchta konsepsiyani ko'rsatib o'tadi:

1. Argumentlarni maydoniy tashkillash konsepsiyasi. Unga ko'ra, argumentlarni tanlashda nafaqat ilmiy balki, kundalik, reklama singari nutqiy sohalarga qarab mo'ljall olish mumkin. Bu esa o'z navbatida dalillarni formal mantiq qoidalari asosida qat'iy ravishda baholab, tog'ri va noto'g'riga ajratish tendensiyasidan voz kechishni anglatadi.

2. Xususiy auditoriya [angl, particular audience], xususiy auditoriya konsepsiyasi. Unga ko'ra, argumentlash strategiyalari va taktikalari nutqning(situativ konteksti), aniqrog'i, muayyan auditoriyaning konkret tarkibiga qarab yo'naltirilgan bo'ladi. Mazkur omil formal mantiq qoidalari nuqtai nazaridan inkor qilinishiga qaramay, noformal mantiqiy konsepsiyalarda u umuman argumentlash jarayonini qurish, xususan, ayni jarayonda qo'llaniladigan dalillarni tanlashda boshlang'ich, hal qiluvchi hatto, zaruriy qadam sanaladi. Xeym Perelman o'z asarlarida ayni masalaga quyidagicha munosabat bildiradi:

Shunisi aniqki, bizning argumentlashga bag'ishlangan tadqiqodimiz ayrim jihatlariga ko'ra antik davr ritorikasi chegaralari doirasidan muayyan darajada chiqib ketadi va ayni san'at ustalarini qiziqtirgan mazkur predmetning ba'zi aspektlari inkor qilinadi. Dastlab ularning predmeti ommaviy joylarda to'plangan olomonga murojaat qilgan holda uning taqdim etilgan tezisga nisbatan xayrixoh kayfiyatini saqlab turish maqsadida, og'zaki so'z va nutqdan foydalanishga qaratilgan ommaviy ishontiruvchi notiqlik san'atidan iborat bo'lgan. Agar notiqlikning adresatni ishontirish vazifasi argumentlash jarayoniga ham tegishli ekanligi nazarda tutilsa, unda bizning argumentlashga bag'ishlangan tadqiqotimizni og'zaki so'z darajasida soddalashtirish [5] hamda, auditoriya tushunchasini maydonda to'plangan olomon ko'rinishida jo'n tasavvur qilishdan ma'no ko'rmayapmiz [6].

Ammo, shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, bunday mulohazalarni argumentlash nazariyalari evolyusiyasining qadimgi davrlarida ham uchratish mumkin. Jumladan, Arastu notiqlik va siyosatni dialektika hamda axloq o'rtasidagi sohalar sifatida tavsiflaydi. Negaki, uning fikricha, notiqlik va siyosat o'z tuzulmasida yuqorida aytib o'tilgan ikki soha elementlarini mujassamlashtiradi. Zero, dialektikaning dalillari va isbotlash usullari barcha kishilar uchun umumiy bo'lsa, notiqlik san'atida foydalaniladigan dalillar va isbotlash vositalari ular mo'ljallangan auditoriyaning xarakteriga qarab tanlanadi. Ayni holatni turli xil tinglovchilarning didlariga qarab moslashadigan musiqachiga muqoyaslash mumkin.

Ilgari suriladigan tezisning mukammal darajada ishonarli chiqishi uchun nutq shu qadar moslashuvchan va variatsiyalarga boy bo'lishi zarurki, notiq bir xil mulohazani har bir tinglovchiga tushunarli so'zlarni qo'llagan holda ifoda etishi lozim. Aniqrog'i, har bir auditoriyaga bitta tezisning chinligi turli usullarda isbotlab berilishi lozim. Ammo, notiqlik san'ati tarixiga diqqat qaratilsa, mumtoz nazariyalar tarafdorlari nutqni taqdim etishda auditoriya xarakteri, har bir inson bilan muloqotga kirishish imkonini beruvchi moslashuvchan usullardan ko'ra, uni emotsional bezash va ratsional jihatdan kuchliroq asoslashga qaratilgan universalilarni izlab topishga intilganlar. Xususan, nutqning ishbilarmonlik, siyosiy sohalar, sotsio-madaniy, psixologik, mental, jihatlaridan kelib chiqqan holda moslashuvchanlikka diqqat qaratish mumkinligi nazardan soqit qilinadi. Biz muhokama qilayotgan mazkur masalani "shaxsiy nutq donishmandligi" deb atagan holda uning ustida ko'plab tadqiqodlar amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'lardi.

3. Muloqot o'yinlari konsepsiyasi. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, argumentlash nazariyalarining real voqelikni istisno qiluvchi formal-mantiqiy muloqot modeliga asoslangan mo'ljallarini tabiiy tilga, (natural language, language-in-use), aniqrog'i, ayni mavhum muloqot modelining inkori o'laroq jonli nutqqa murojaat qilishni nazarda tutadi.

Noformal mantiq sohasida izlanishlar olib borgan Robert Zauliss, Stefen Tulmin, Irving Kopi, Charlz Xemblin, Govard Kaxeyn singari tadqiqotchilar kundalik-maishiy muloqot, siyosiy bahslar, reklama sohalarida keng qo'llaniladigan nomantiqiy argumentlash (noformal argumentlash) usullariga jiddiy e'tibor qaratdilar [7]. Sanab o'tilgan tadqiqotchilarning izlanishlari (yangi argumentlash nazariyasi uchun poydevor bo'lib xizmat qildi) [8]. Ayni yo'nalishdagi tadqiqodlar XX asrning 70-yillarida keng miqyosda rivoj topdi. Xususan, 1978 yilda noformal mantiq sohasidagi tadqiqodlarning ommalashishiga imkon yaratuvchi «Informal Logic» jurnaliga asos solindi.

XVIII asrda yashab ijod qilgan ingliz ilohiyotshunosi va mantiqchisi Richard Ueytli mantiqqa tegishli bo'lgan chin mulohazalarni keltirib chiqaruvchi qoidalar, hamda ayni mulohazalarning chinligiga ishontirishni nazarda tutuvchi ritorikaga oid qoidalar mavjudligini [9] ta'kidlagan. Ammo, Richard Ueytlining mazkur qarashini yanada takomillashtirgan holda shuni aytish mumkinki, gap ishontirish haqida ketganda qoidalar emas, usullar, qolaversa ritorikadan ko'ra ular eristika va sofistika sohalariga tegishli hisoblanadi.

Kanadalik olim Trudi Guvening fikriga ko'ra aniq belgilab qo'yilgan qoidalarning mavjudligi formal mantiqning o'ziga xos xususiyati sanaladi. agar mazkur ta'rifga ergashilsa, "argumentlash nazariyasining tamoyillari formal xususiyat kasbetishiga ishonishimkonsizdir"[10]. Shunisi aniqki, na eristika, na sofistika va na qora ritorika muayyan qat'iy qoidalarga rioya qilishni nazarda tutmaydi. Shu ma'noda, formal mantiq qoidalarining amal qilmasligi ko'pincha manipulyativ effektlarni yuzaga keltiradi.

Argumentlash jarayonida qoidalarning ataylab buzilishi noto'g'ri argumentlash deb ataladi.

Argumentlash usullarini tadqiq etishga qaratilgan aksar tadqiqotlarda ular ko'pincha axloqiy-ma'naviy mezonga tayangan holda to'g'ri va noto'g'ri turlarga tasniflanadi. Ongni manipulyatsiyalash fenomeni tadqiq etilgan izlanishlarda ham ayni tendensiya ustuvor ahamiyat kasb etadi. aniqrog'i, axloqiy nuqtai nazardan noto'g'ri sanaladigan usullardan foydalangan holda ishontirish ongni manipulyatsiyalashning muhim belgilaridan biri sifatida ko'rsatiladi. jumladan, taniqli rus psixologi Vyacheslav Nikolaevich Pankratov noto'g'ri argumentlash usullaridan foydalanish aktini "axloqiy nuqtai nazardan qo'llash mumkin bo'lmagan, kishining o'ziga bo'lgan hurmati, uyat singari nozik tuyg'ulari bilan o'ynashgan holda subhatdoshni ruhiy muvozanatdan chiqarish singari ta'sir shakllariga asoslangan muhokama olib borish, munozaraga kirishish, bahslashish texnikasi sifatida ta'riflab"[11],- ularni psixologik hiylalar qatoriga kiritadi.

Ko'rinib turibdiki, qadimgi an'analarda ham, zamonaviy tadqiqotlarda ham muayyan argumentlash usulining axloqan to'g'ri yoki, noto'g'ri ekanligidan ko'ra, ko'proq ulardan foydalanish nechog'li axloqiy tamoyillarga mosligi muhokama predmeti bo'lishi lozimligi to'g'risidagi fikr ilgari surilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, argumentlash usullarini tasniflashda axloqiy mezonga murojaat qilinganda intensional aspekt nazardan chetda qolmasligi zarur.

Xulosa va takliflar. 1. Ongni manipulyatsiyalash fenomeni xususan, uning tuzulmasi sohalalararo tadqiqot predmeti o'laroq turli ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi izlanishlarda chuqur o'rganiladi.

Uning tuzulmasida ishontirish elementi muhim va zaruriy unsur ekanligi nazarda tutilsa, ayni fenomenni falsafiy, jumladan, mantiq, argumentlash nazariyasi va amaliyoti kontekstida tahlil etish zarurati mavjud ekanligi fakti yuzaga chiqadi.

2. Mantiq, argumentlash nazariyasi va amaliyoti sohasini birgina formal mantiq doirasida tasavvur qilish ongni manipulyatsiyalash fenomenini ayni yo'nalishlar tadqiqot predmetidan tashqaridagi o'rganish ob'ekti degan stereotipning shakllanishiga olib kelgan. Noformal mantiq yo'nalishining alohida akademik soha o'laroq shakllanishi manipulyatsiya fenomenini mantiq hamda argumentlash nazariyasi va amaliyoti nuqtai nazaridan ham tadqiq etish imkonini yuzaga keltirdi.

3. Ishontirish elementi ongni manipulyatsiyalash fenomeni tuzilmasining zaruriy elementi ekanligi borasidagi tezisning chinligidan kelib chiqqan, holda, argumentlash usullari va qoidalari hamda ularga amal qilinmagan vaziyatda yuzaga keladigan xatolarni manipulyativ effektlar hosil qiluvchi mexanizmlar sifatida tavsiflash mumkin.

4. Ongni manipulyatsiyalashda tadbir qilinadigan argumentatsion mexanizmlar sifatida argumentlashda yuzaga keladigan turli xatolar hamda ularni maqsadli suiiste'mol qilish natijasida ro'y beradigan hiylalarni ko'rsatish mumkin.

5. Ongni manipulyatsiyalash fenomenining argumentatsion mexanizmlarini shakliga ko'ra, mantiqiy hiylalar, psixologik hiylalar va til hiylalaridan iborat uch guruhga tasniflash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Fahnestock J., Secor M. A rhetoric of argument. 3rd ed. New York, 2003. P. 19.
2. Ивин А. А., Никифоров А. Л. Словарь по логике. М., 1998. С. 356; Johnson R. H. Manifest rationality. A pragmatic theory of argument. New Jersey, 2000. P. III—142 (гл. 5 «Informal logic: an alternative theory of argument»).
3. Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разумении. 1703—1704// Соч. в 4 т. Т. 2. М., 1983. С. 493.
4. Hilbert D. The foundations of mathematics // From Frege to Godel. Cambridge, 1927. P. 464.
5. Имеется в виду необходимость исследования особенностей аргументации в письменной форме речи, в частности в современной печати (modern printing press). — В. М.
6. Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The new rhetoric. A treatise on argumentation. Univ. of Notre Dame Press, 1969. P. 6.
7. Имеются в виду работы: Thouless R. H. Straight and crooked thinking. Cambridge, 1930; Copi I. Introduction to logic. New York, 1957; Kahane H. Logic and contemporary rhetoric. The use of reason in everyday life. Belmont, 1971 и др.
8. Johnson R. H. Manifest rationality. A pragmatic theory of argument. New Jersey, 2000. P. 111.
9. Whately R. Elements of rhetoric comprising an analysis of the laws of moral evidence and persuasion with rules for argumentative composition and elocution. Kessinger Publishing, 2005. P. 281.
10. Govier T. Problems in argument analysis and evaluation. Dordrecht & Berlin, 1987. P. 14—15.
11. Панкратов В. Н. Манипуляции в общении и их нейтрализация. М., 2001. С. 16.

UDK:159.922.7-055.2 + 37.015.31 + 658.11

Nigora TO'LAGANOVA,

O'zbekiston Respublikasi Oila va xotin-qizlar qo'mitasi huzuridagi "Oila va gender" ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti
E-mail: nigora@mail.ru

PhD, dotsent M.Umaraliyeva taqrizi asosida

IMPORTANT ASPECTS OF DEVELOPING CREATIVE ENTREPRENEURIAL QUALITIES IN TEENAGE GIRLS

Annotation

The article covers different approaches to entrepreneurship and related concepts. Also, based on his empirical observations, the author mentioned the important aspects of developing creative entrepreneurial qualities in teenage girls.

Key words: Development of creative entrepreneurial qualities in teenage girls, empirical observations, formation of entrepreneurial skills, activity, product production.

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ КАЧЕСТВ У ДЕВОЧЕК-ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье рассматриваются различные подходы к предпринимательству и связанные с ним понятия. Также на основе своих эмпирических наблюдений автор отметил важные аспекты развития творческих предпринимательских качеств у девочек-подростков.

Ключевые слова: Развитие творческих предпринимательских качеств у девочек-подростков, эмпирические наблюдения, формирование предпринимательских навыков, активности, производства продукции.

O'SMIR QIZLARDA KREATIV TADBIRKORLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATLI JIHATLARI

Аннотация

Maqolada tadbirkorlik va u bilan bog'liq tushunchalar haqida turlicha yondashuvlar yoritilgan. Shuningdek, muallif empirik kuzatishlari asosida, o'smir qizlarda kreativ tadbirkorlik sifatlarini rivojlantirishning ahamiyatli jihatlari aytib o'tgan.

Kalit so'zlar: O'smir qizlarda kreativ tadbirkorlik sifatlarini rivojlantiri, empirik kuzatishlar, adbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, faoliyat, mahsulotni ishlab chiqara olishi.

Kirish. O'zbekistonda bozor munosabatining ma'naviy-axloqiy g'oyalar hamda milliy qadriyatlarga asoslanishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Binobarin, bozor ishlab chiqarishining o'zaro raqobatga aylanishi – uning ma'naviy-axloqiy negizlarini mustahkamlash zaruriyatini kun tartibiga olib chiqadi.

Birgina ishlab chiqarishda bozor munosabatiga asoslanishning o'zi jamiyat iqtisodiyotining yuqori darajada rivojlanishini kafolatlay olmaydi va bu o'rinda bir kator omillarning mavjudligi talab qilinadi. Ana shunday omillardan biri - bu jamiyat a'zolarining ishlab chiqarishga bo'lgan munosabatlarni keskin o'zgartirish, ularni boqimandalik kayfiyatidan xalos qilish va iqtisodiy bilimlarni keng targ'ib etish orqali ularda iktisodiy madaniyatni shakllantirish hisoblanadi.

Qizlarning tadbirkorlik faoliyati ko'nikmalariga ega bo'lishlarida oila va ta'lim muassasalarida ana shu yo'nalishda tashkil etiluvchi faoliyat o'ziga xos o'rin tutadi. Shu sababli oilada ta'lim muassasalarining imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda tadbirkorlikni tashkil etish o'smir qizlarda ishlab chiqarish, mehnat va ijtimoiy faoliyatga nisbatan ijobiy, mas'uliyatli munosabatni qaror toptirishda dolzarblik kasb etadi.

Oilada tashkil etiluvchi iqtisodiy tarbiya samaradorligini yoshlar, xususan, o'smir qizlar tomonidan tadbirkorlik sifatining o'zlashtirilishi bilan ham baholash mumkin. Zero, tadbirkorlik iqtisodiy madaniyatning muhim tarkibiy unsuridir.

"Tadbirkorlik" tushunchasi va uni yoshlar ongiga singdirish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish hamda ular tomonidan tadbirkorlik faoliyatining samarali tashkil etilishiga erishish ko'p bosqichli va murakkab jarayondir. Binobarin, tadbirkor sotib foyda olishi mumkin bo'lgan, bozor talab qilgan mahsulotni ishlab chiqara olishi, xizmat turini tanlay bilishi, o'z mahsuloti yoki xizmatini taklif etishi, shuningdek, ularni sota olishi lozim.

Tadbirkorlik va u bilan bog'liq tushunchalar haqida turlicha yondashuvlar mavjud:

– daromad: foiz tariqasida olingan pullarning real miqsori. Daromad foyda normasiga va murakkab foiz qo'shilishining kamko'pligiga bog'liq bo'ladi;

– iqtisod qilish, tejash: mavjud resurslardan imkoni boricha ko'proq narsa olishga intilish;

– mahsulot: biron narsaga ayriboshlab olinadigan tovar yoki xizmat;

– tadbirkor: foyda olish umidida ish boshlaydigan odam, ishni tashkil qiladigan, boshqaradigan, shuningdek, tavakkal xatarlarini zimmasiga oladigan shaxs;

– tadbirkorlik: tovar va xizmatlar ishlab chiqarish foyda berish uchun ko'pchilik firmalarga zarur bo'lgan boshqaruvchilik va tashkilotchilik faoliyati;

– talab: iste'molchining muayyan joyda va muayyan vaqtda tovar yoki xizmatni sotib olish istagi va imkoniyati;

– taklif: savdogarlar xaridorlarga muayyan joyda va muayyan bir vaqtda biron-bir narxda sotishga tayyor bo'lgan tovarlar miqdori;

– foyda: hamma xarajatlar chiqarib tashlanganidan keyin qoladigan firmaning yalpi daromadi bilan yalpi xarajatlar o'rtasidagi farq.

H.Hamroev fikri esa quyidagicha:

– biznes – foyda olish maqsadida amalga oshiriladigan har qanday ish, faoliyat;

– tadbirkorlik – tadbirkorlik faoliyati bilan doimiy asosda shug'ullanuvchi jismoniy shaxs;

– tadbirkorlik – qo'yilgan ijtimoiy yoki iqtisodiy maqsadga erishish uchun qonunlar doirasida tavakkal qilib amalga oshiriladigan tashabbuskor faoliyat;

– tadbirkorlik asoslari – tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish, amalga oshirish, rivojlantirish, qo'llab-quvvatlashning nazariy, ijtimoiy, xuquqiy, tashkiliy, moddiy, moliyavny, insoniy, boshqarish, marketing, taxlil asoslari majmui.

O'zbekiston milliy ensiklopediyasida tadbirkorlik atamasi bilan bog'liq tushunchalar tavsifi quyidagicha keltirilgan:

■ moddiy boylik, moddiy ne'mat – muayyan insoniy ehtiyojlarni qondiradigan narsa, hodisa, mehnat mahsuloti; milliy boylikning tarkibiy qismi. Tabiatdagi tabiiy in'omlar (masalan, yer, havo, iqlim va boshq.) ishlab chiqarilgan mahsulotlar (oziq-ovqat mahsulotlari, binolar, inshootlar, mashinalar, asbob-uskunalar va boshq.);

■ moddiy ishlab chiqarish – jamiyat hayoti va taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni yaratish jarayoni;

■ moddiy manfaatdorlik – muayyan jamiyat, qatlamlar, guruhlar va ayrim kishilarni o'z iqtisodiy va mehnat faoliyatlarini yuqori samarali bo'lishidan manfaatdor etadigan va faollikka undaydigan ob'ektiv-iqtisodiy tamoyillar. Bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan xilma-xil mulkchilik, erkin sohibkorlik va ko'p ukladli xo'jalik tizimi, narx belgilash mexanizmi, raqobat va barcha

kishilarning, xo'jalik subektlarining o'z iqtisodiy faoliyatlari va mexnatlari natijalari hamda shartnomaviy majburiyatlari bo'yicha mas'uliyatlarini, moddiy manfaatdorlikni nihoyatda kuchaytirish, har bir shaxs o'zining iqtisodiy faoliyati, mehnat orqali o'z daromadlari va mulkini ko'paytirishga intiladi;

- moddiy rag'batlantirish – kishilarning o'z mehnatlari natijalaridan manfaatdorligini ta'minlashga, mehnatga faol jalb etishga, ish va mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan iqtisodiy shakllar va tadbirlar tizimi;

- moddiy farovonlik – jamiyat, ayrim kishilar va ijtimoiy guruhlarning moddiy ne'matlar bilan ta'minlanganligi; kishilar moddiy ehtiyojlarini qondirilishi darajasi. Har qanday jamiyatda kishilar moddiy farovonligining moddiy asosi shu mamlakatning milliy moddiy boyligidir.

H.Hamroev tadqiqotida bular quyidagicha ifodalanadi:

- tadbirkorlik strategiyasi – tadbirkorlik faoliyatining harakat yo'nalishi, uni mujassamlashgan rejalashtirish siyosati va maqsadga erishish qoidalari majmuidir. Tadbirkorlik strategiyasi tadbirkorlik faoliyati istiqbolini belgilashda zarur tadbirlarni aniqlash, ularni bir tizimga solish va amalga oshirish imkoniyatini yaratadi;

- tadbirkorlik missiyasi – bu tadbirkorning intilishi, harakatlari va faoliyati tamoyillari, mezonlari me'yorlari, qoidalari, yo'nalishini belgilab beruvchi yuksak ijtimoiy-iqtisodiy maqsadidir;

- tadbirkorlik muhiti – bu tadbirkorlik shart-sharoitlari va tadbirkorlik omillari majmuidir;

- tadbirkorlik shart-sharoitlari – bu tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tabiatan mavjud bo'lgan hamda jamiyat tomonidan yaratilgan imkoniyatlar majmuidir;

- tadbirkorlik omillari – bu tadbirkorlik faoliyatida bevosita ishtirok etuvchi resurslar hamda unga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi kuchlardir.

Ma'lumki, tadbirkorlik faoliyati – tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foйда) olishga qaratilgan tashabbuskor faoliyat.

O'zbekiston Respublikasi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunida tadbirkorlik faoliyati tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Tadbirkorlik faoliyati (tadbirkorlik) — tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foйда) olishga qaratilgan tashabbuskor faoliyat".

Tadbirkorlikning mohiyati quyidagilar orqali yanada oydinlashadi.

Birinchidan, tadbirkorlikning sub'ekti kim bo'lishi mumkin? Qonunchilikka muvofiq, balog'at yoshiga yetgan har bir fuqaro o'z mulki asosida yoki mulk egasining vakolati asosida o'zi ixtiyor etgan qonunga zid bo'lmagan faoliyat turi bilan shug'ullanishi mumkin.

Ikkinchidan, yuqoridagi ta'rifda tadbirkorlikning yana bir tomoni — mazmuni ifoda etilgan bo'lib, u mazmunan boy, xilma-xil ko'rinishga ega.

Tadbirkorlik faoliyatini tanlash, uni tashkil etish va rivojlantirish mohiyat jihatidan davlat, jamiyat ahamiyatiga molik ish bo'lmasdan, balki erkin tanlanadigan faoliyatdir.

Tadbirkorlik faoliyatining hozirgi kunda keng va jadal rivojlanib borayotgan shakli kreativ yo'nalishidagi tadbirkorlikdir. Kreativlik standart, an'anaviy qoidalar va shablonlardan chetga chiqish bo'lib, shaxsning yaratuvchilik va ijodkorlik qobiliyati sanaladi.

Shaxs tafakkuri divergent va konvergent tafakkurga ajratiladi. Bunda divergent tafakkur muayyan vaziyatga nisbatan turli xil yondashuvdagi qarorlar qabul qilinishi nazarda tutuvchi ijodkorlikni aks ettirsa, konvergent tafakkur esa turli vaziyatlarda bir xil yondashuv va takrorlanuvchi yechimlarni taklif qilish xususiyati bilan belgilanadi. O'z navbatida, tadqiqotchi divergent tafakkurni shaxsning kreativ qobiliyatlarini rivojlantiruvchi tafakkur tarzi sifatida ifodalaydi.

Bizning nazaramizda ham kreativlik – bu shaxsning nostandart tafakkur tarzi bo'lib, bunda shaxsning fikrlashi, tasavvurlar doirasi, tavakkalchilik sifatleri, fantaziyasi hamda dunyoqarashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy-pedagogik tahlillarimiz davomida aynan o'smir qizlarda kreativ tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish muammosining nazariy jihatdan o'rganilganligiga e'tibor qaratdik. Tadqiqotchi M. Artiqova o'zining umumta'lim maktabi va oila hamkorligi asosida o'quvchilarda tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqot ishida o'quvchilarda tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar sifatida ijtimoiy

tasavvurlar shakllanishi, qadriyatli ustanovka va qadriyatlar tizimining shakllanganligi, oila hamkorligidagi ta'lim-tarbiya jarayoni, ularning o'z-o'zini boshqarish, tadqiqotchilik faoliyatidagi ishtiroklari, kreativligi muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi.

Pedagog olimi O. Musurmonova esa zamonaviy ayollarning tadbirkorlik faoliyatiga undovchi omillarni tahlil etishdan oldin unga xos bo'lgan ayrim xususiyatlar to'g'risida to'xtalib, quyidagilarni asoslaydi:

Birinchidan, tadbirkorlik faoliyatida aqliy salohiyat xususiyatining ahamiyati beqiyosdir. Bundan tashqari, bilimdonlik, qiyinchiliklarni oldindan ko'ra bilish, ijtimoiy muammolarga yechim topishga asoslangani, bajarish lozim bo'lgan ishlarni sabab va oqibatlarini oldindan tasavvur qila olish, ijodiy yondash olish qobiliyati kabi sifatleri tadbirkorning maqsad-muddaolarini aniqlab olishi hamda faoliyatini oqilona rejalashtirishga imkon yaratadi.

Ikkinchidan, tadbirkor muomala madaniyati, odamlar bilan muloqotga kirisha olish qobiliyatiga ega bo'lmog'i lozim. Jumladan, ko'pchilik fikridan to'g'ri xulosa chiqarish, boshqalar fikrini sabr-toqat bilan eshitish, zarur hollarda oxirigacha o'z nuqtai-nazari va manfaatlarini himoya qila olish, turli toifa jins va yoshdagi kishilarga fikrini tushuntira bilish ana shunday fazilatlardandir.

Uchinchidan, tadbirkor ko'pincha tavakkal ish tutishga majbur bo'lgani bois u kuchli iroda sohibi bo'lishi kerak. Buning uchun esa jur'at, sa'y-harakat, istak va ehtiyojlarini nazorat qila olish, raqobatbardoshlik, maqsad sari intiluvchanlik, o'z "men"iga xos fazilatlarini namoyon etish orqali ko'pchilikning e'tiboriga sazovor bo'lish, qat'iyat, talabchanlik, jasorat, dadillik kabi fazilatlar talab etiladi.

To'rtinchidan, tadbirkor zimmasiga katta mas'uliyat olgani, kecha-yu kunduz tinim bilmay ishlagani uchun tani salomat, ruhiyati tetik va mustahkam bo'lmog'i zarur.

Xorijiy tajribalar tahlili shuni ko'rsatadiki, "Ayollar tadbirkorligi Global indeksi" butun dunyoda ayollar tadbirkorligi rivoji istiqbollarni o'lchab beradi. Mazkur gender indeksda ayollar tadbirkorligi rivojining sifatini quyidagi 3 ta asosiy omil belgilab beradi:

- tadbirkorlik muhiti;
- tadbirkorlik ekotizimi;
- ayollarning tadbirkorlik bilan shug'ullanish istaklari.

Yuqoridagi tahlillardan, tadbirkorlik, xususan kreativ tadbirkorlik haqida so'z borganda, avvalo shaxsdagi ijodkorlik, tavakkalchilik, tashabbuskorlik bilan bog'liq sifatlarining shakllanishiga alohida e'tibor qaratish, shuningdek, mazkur jarayonda o'smir qizlardagi tadbirkorlik bilan shug'ullanish istaklarini qo'llab-quvvatlash, rivojlantirishga qaratilgan ta'limiy-tarbiyaviy muhitni yaratish lozimligini xulosalash mumkin.

Empirik kuzatishlarimiz asosida, o'smir qizlarda kreativ tadbirkorlik sifatlarini rivojlantirishning ahamiyatli jihatlari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir:

- o'smir qizlarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi oilalarning farovonlik darajasini oshirishda muhim o'rin tutadi;
- o'smir qizlarning tadbirkorligi natijasida ularning xulq-atvorida erkaklarga nisbatan ijobiy ijtimoiy-ahamiyatli me'yorlar shakllanadi;

- o'smir qizlarning kreativ tadbirkorligi asosida ular tomonidan amalga oshiriladigan biznes texnologiyalar zamonaviy o'zgarishlarga tezkor moslashishi, innovatsiyalarga boyligi va ijtimoiy yo'nalganligi bilan ahamiyatli sanaladi.

Darhaqiqat, xotin-qizlar tadbirkorligi o'zining motivlari, ijtimoiy yo'nalganligi bilan erkaklar tadbirkorligidan farq qiladi, bu esa ayollar tadbirkorligining gender o'ziga xosligini e'tiborga olishni taqozo etadi.

Agarda, biologik jins insonlarni ayol va erkaklarga ajratadigan bo'lsa, gender – bu ayol va erkaklarning jamiyatdagi o'rnini ajratishga qaratilgan. Jamiyatda ayol va erkaklarning o'z o'rnini topishi va belgilashi uchun davlat ularga bir xil sharoit va imkoniyat yaratib berishi gender tenglikni ta'minlashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Gender – xotin-qizlar va erkaklar o'rtasidagi munosabatlarning jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, mafkura va madaniyat, ta'lim hamda ilm-fan sohalarida namoyon bo'ladigan ijtimoiy jihati.

Ma'lumki, inson gender haqidagi tushunchalar bilan tug'ilmaydi, ular bolalikdan oilada, maktabda, ish joyida va jamiyatda egallanadi. Masalan, aksariyat oilalarda qiz va o'g'il bolalar uchun munosib va ustun kasblar haqida bir-biriga o'xshash g'oyalar o'g'il bolalarni muhandislik, huquq va tibbiyot, biznesga yo'naltiradi. Sohalarni tanlashda gender nomutanosiblik qizlarning uy xo'jaligi

ishlari yoki qishloq xo'jaligi ishlaridagi ishtirokida, maishiy sohadagi faolligida namoyon bo'ladi. Xuddi shunday tadbirkorlik sohasida ham.

Tadbirkorlik bilan shug'ullanish istagida bo'lgan o'smir qizlarning aksariyati duch keladigan birinchi to'siq – bu ularga bo'lgan ishonchsizlik, oiladagi qo'llab-quvvatlashning hamda ijtimoiy aloqalarining yetarli emasligidan boshlanadi. Bunday gender stereotiplar esa, o'smir qizlarning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiladi. Gender munosabatlar jamiyatning hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni aks ettiradi.

Shunday ekan, mazkur sohadagi ishlarni rivojlantirishda, o'smir qizlarning tadbirkorlik, xususan, kreativ tadbirkorlik borasidagi ko'nikmalarini rivojlantirishda oila, mahalla va maktab hamkorligida qizlar uchun kasbga yo'naltirish ishlarini tashkil etish, bunda ular ijtimoiy-madaniy cheklovlar asosida emas, balki o'z qobiliyatlariga munosib tanlovni amalga oshirishlarini tushuntirib borish, shuningdek qizlarni kreativ tadbirkorlik ko'nikmalari, AKT, ilm-fan, texnologiya, muhandislik va matematika sohasidagi bilimlarini rivojlantirish; mahallada qizlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy faolligini oshirishga xizmat qiluvchi maxsus o'quv kurslarini, start-up tanlovlarini tashkil etib borish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. Маҳкамова З, Мусурманова О, Турдибоева Р. Оқила аёллар – фаровон оила таянчи / услубий қўлланма. - Тошкент., 2023 йил
2. Ортиқова М. Умумтаълим мактаби ва оила ҳамкорлиги асосида ўқувчиларда тadbirkorlik кўникмаларини ривожлантириш / p.f.d. dissertatsiyasi Andijon 2020y.
3. Намроев Н. Тadbirkorlik асослари. - Т.: Янги нашр, 2010. - 360 б
4. Алексеев, Н.А. Личностно ориентированное обучение: вопросы теории и практики/ Н.А.Алексеев.- Тюмен: Издательство ТГУ., 2006.- 216 с.
5. Ананев Б.Г. Человек как предмет познания. -СПб.: Питер, 2001. - 288с.

UDK: 323.2(323.21)

Akmaljon TURSUNPO‘LATOV,
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: akmaljon@mail.ru

Siyosiy fanlari doktori, professor R.Jo‘rayev taqrizi asosida

THE CONCEPT OF MEDICAL CULTURE AND ITS SOCIAL-PHILOSOPHICAL SIGNIFICANCE

Annotation

This article discusses the concept of medical culture in social philosophy, its impact on the life of an individual and society, and its socio-philosophical significance.

Key words: Medical culture, subculture, medicalization, rationalization, ethics of medical activity, social norms.

ПОНЯТИЕ МЕДИЦИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЕЕ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается понятие медицинской культуры в социальной философии, ее влияние на жизнь личности и общества, ее социально-философское значение.

Ключевые слова: Медицинская культура, субкультура, медиализация, рационализация, этика медицинской деятельности, социальные нормы.

TIBBIY MADANIYAT TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOY-FALSAFIY AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada ijtimoiy falsafada tibbiy madaniyat tushunchasi, uning shaxs va jamiyat hayotiga ta'siri, hamda ijtimoiy-falsafiy ahamiyati so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Tibbiy madaniyat, submadaniyat, medikalizatsiya, ratsionalizatsiya, tibbiy faoliyat etikasi, ijtimoiy normalar.

Kirish. Jahonda sodir bo'layotgan o'zgarishlar ijobiy yoki salbiy bo'lishidan qat'iy nazar mamlakatimiz hayotida o'z aksini topayotgani hech kimga sir emas. Bu jarayonda mamlakatimiz va uning Xalqi osoyishtaligini saqlashda avangard o'rinlardan biri albatta ichki ishlar xodimi egallaydi. Uning ma'naviy, ahloqiy va ilmiy qiyofasi jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi. Chunki bu soha vakillari jamiyatimizda alohida, submadaniyat (*lotincha: sub „ost“ va madaniyat) jamiyatshunoslik, antropologiya va madaniyatshunoslik atamasi bo'lib, jamiyat madaniyatining keskin farqlanuvchi bir qismini anglatadi.

Bu tushuncha o'z ichida o'ziga xos kiyinish, so'zlashish, hatti-harakat va boshqa madaniy normalar bo'lishi mumkin[1]. ko'rinishida shakllangan, Bu esa o'z navbatida ushbu submadaniyat vakillarining davlatdagi kasbiy, jamiyatdagi esa ijtimoiy vazifalarini belgilab, ularning ma'naviy-axloqiy qiyofasi hamda maxsus madaniyatining ham milliy-mental, ham umumbashariy qadriyatlarini namoyon bo'lishi bilan birga, ularning tibbiy madaniyatni yuksaltirishga ham alohida e'tibor berilishini ham talab etadi.

Tibbiy madaniyat jahon madaniyatining mustaqil turi bo'lib, jamiyat ijtimoiy-madaniy evolyutsiyasining barcha bosqichlarida insoniyat bilan birga uzluksiz rivojlanib boradi. Insonning o'z holatini tushunishi, bu holatni sog'liqda ham, kasallikda ham o'rganishi harakatlantiruvchi omil va inson faoliyatining o'z mavjudligi shaklini o'zgartirishga qaratilgan salohiyatidir. Bundan ko'rinishimiz mumkinki, jamiyat taraqqiyoti va Yurt osoyishtaligini saqlash kabi omillar qatori tibbiy madaniyatni yuksaltirish bilan bog'liq bo'lgan, bu tushuncha ijtimoiy hayot tarzida o'z salomatligiga e'tibor qilishning muhim mexanizm bo'lib, har qanday tarixiy davrda barqaror umr kechirish muvozanatini ta'minlab bergan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy ijtimoiy-madaniy jarayonlar rivojlangan professional tibbiy madaniyatni talab qila boshladi. Bilim va faoliyat shakli sifatida tibbiyotning ko'rinishi sezilarli darajada o'zgardi, tibbiyot genetik muhandislik, biotexnologiya, organ transplantatsiyasi yutuqlarini qo'llashda, kasalliklarning psixosomatik va ijtimoiy-madaniy xususiyatini aniqlashda, inson ekologiyasini himoya qilishda aniq mafkuraviy, axloqiy va falsafiy, madaniy, diniy, ijtimoiy-psixologik, ekologik, iqtisodiy, huquqiy tarkibiy qismlarni o'z ichiga ola boshladi. Shu o'rinda ta'kidlash mumkinki tibbiyotning falsafaga bo'lgan qiziqishi, ularning bilimlarini asoslash zarurati bilan bog'liq. Hatto Gippokrat ham: "Bu... donolikni [falsafani] tibbiyotga, tibbiyotni esa donolikka o'tkazish kerak"[2], deb ta'kidlagan. Bu harakatda falsafa ham, tibbiyot ham haqiqat izlab, o'zining asosiy sohalarini chegarasidan chiqib, yangi mavzu sohalarini o'zlashtiradi. Bu o'rinda Ichki ishlar

organlarida haqiqiy xizmat faoliyat turlari va o'ziga xos xususiyatlari mazmuniga ko'ra farqlanadi.

Ko'plab tadqiqotchilar asarlarida "Tibbiy madaniyatning birlamchi belgisi shifokorga nisbatan munosabatdan boshlanadi", salomatlik va kasallik fenomenini ularda inson erkinligi sohasini, inson mavjudligining ma'lum bir turini mas'uliyatli (shaxsiy) tanlash sohasini aniqlashtirish uchun o'rganadilar. "Salomatlik" deganda insonning o'zini o'zi anglashi uchun maksimal imkoniyatlarni ta'minlaydigan tana potentsiallarini aktuallashtirish shakli tushuniladi. Sog'likka shaxsiy yo'nalish - bu "o'z mavjudligi uchun begona bo'lmagan javobgarlik" pozitsiyasidir[3]. "Tibbiy madaniyat" tushunchasini tahlil qilishda inson, uning atrof - muhitga ta'siri, tibbiy yordam tushunchalari bilan chambarchas bog'langanligini ko'ramiz. Uning oliy qadriyatlarini deganda esa, uning ijtimoiy jihatdan o'z salomatligiga ijobiy munosabatda bo'lishni tushuniladi deb hisoblaymiz. Bu jarayon tibbiy madaniyat tarzida shakllanib, "jamiyat-inson salomatlik-tibbiyot" mexanizmining dialektik tomonlarini shakllantiradi. Ushbu jarayonni ta'riflashda, hozirda medikalizatsiya yoki tibbiylashtirish atamasi keng qo'llanilmoqda. Bu tushunchaga to'xtaladigan bo'lsak, Birinchi marta "medikalizatsiya" atamasi xorijiy tadqiqotchilarning XX asrning 70-yillaridagi ishlarida uchraydi. Garchi bir oz oldin, Michel Fuko bu fenomen haqida o'zining birinchi ishida, aqldan ozish[4] mavzusidagi maqalasida so'z yuritgan. U ushbu tushunchani ishlatmagan bo'lsa-da, Fuko tasvirlagan jarayonlar bevosita medikalizatsiyaga tegishli. Fuko tarixiy nuqtai nazardan ijtimoiy nazoratning o'sishini va bu jarayonning asosiy agentlari sifatida shifokorlarni nomlaydi. U sog'liq va kasallik masalalari bilan bog'liq bo'lmagan jarayonlarning qanday qilib tibbiy munozaraga o'tib borishi bilan ahamiyatga ega. Medikalizatsiya - bu jamiyatda tibbiy bilim va g'oyalarning rivojlanishining hozirgi bosqichida keng tarqalishi bilan tavsiflangan murakkab ijtimoiy-tarixiy jarayon. Tibbiylashtirishning harakatlantiruvchi kuchlari, bir tomondan, shifokorlar, tibbiy bilimlarning asosiy tarjimonlari bo'lsa, boshqa tomondan, - tibbiy xizmatlar bozorida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar sifatida mavjud bo'lgan ijtimoiy hayotning boshqa barcha sub'yektlari. tibbiy bilim va texnologiyalar. Odatda, tibbiylashtirish ijtimoiy hayotni ratsionalizatsiya qilishning murakkab jarayonining bir jihati sifatida qaraladi, bu uning turli tomonlarini tibbiy nuqtai nazardan talqin qilish bilan bog'liq. Tibbiyotlashtirishning borishi ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, jamoatchilik ongini dunyoviyashtirish, ijtimoiy-siyosiy hayotni liberalashtirish kabi muhim tendentsiyalar bilan ham bog'liq. Bu hodisa turli intizomiy nuqtai nazardan, jumladan sotsiologiya,

ijtimoiy va tibbiy antropologiya, tarix va falsafa nuqtai nazaridan tahlil qilinadi.

Tadqiqotlar izlanishlarida ta'kidlanishicha, hozirgi ta'lim tizimining asosiy yo'nalishi umumiy asosiy bilimlardan haqiqatda foydali bo'lishi mumkin bo'lgan tushunchalarga bosqichma-bosqich o'tishdir. Bu o'quv jarayonida foydali ko'nikmalarga ega va ma'lum yutuqlarga ega bo'lgan yaxlit shaxsni shakllantirish imkonini beradi[5]. Falsafaning tibbiyotga bo'lgan qiziqishiga to'xtalsak, falsafa o'zining predmetli va bilish umumiyliigi haqiqatan ham ommaviy ekanligiga, u tibbiyot kabi maxsus sohaga taalluqli ekanligiga ishonch hosil qilish uchun uning ichki ehtiyojidan kelib chiqadi. Uning kelib chiqishi tarixiy va mantiqiy jihatdan odamlarning salomatligi va madaniyat ijtimoiy ongning integral elementi bo'lib, faqat bilimlarni to'plash bilan cheklanib qolmay, balki axloqiy, gnoseologik va aksiologik xarakterdagi keng ko'lamli tomonlarni qamrab oladi. Ijtimoiy tuzilmaning tobora murakkablashib borayotgani va mehnat sifatiga qo'yiladigan talablarning kuchayishi sharoitida ishchilar o'rtasida tibbiy madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish ularning kasbiy o'ziga xosligining ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda. Tibbiyot madaniyatining mafkuraviy tarkibiy qismi bizning davrimizda juda muhimdir.

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra tibbiy madaniyatning mafkuraviy tarkibiy qismi zamonaviy davrda g'ayrioddiy tarzda yangilanadi. Hamma joyda bozor munosabatlari tizimini o'rnatish, bu rational fikrlash ruhi sohasida ustunlikka olib keldi. Aqlning o'ziga xosligi uning aniq er yuzida bo'lishidadir — u bevosita voqelikning ob'yektlari, hodisalari, jarayonlari bilan shug'ullanadi va shuning uchun u amaliy, u dunyoning hissiy xususiyatlarining xilma-xilligidan faqat shu yerda va hozir muhim bo'lgan belgilarni ajratib turadi. Tibbiy madaniyatni rivojlanib borishi jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etish, odamlarga munosib turmush sharoitini yaratib berish bilan bog'liq maqsadlarni amalga oshirish ishiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Ayniqsa, tibbiy - uslubiy yondashuvda yangi usul va vositalarning takomillashuvi inson salomatligini saqlashning gumanistik mazmunini belgilaydi. "Og'zaki targ'ibot" – usuli tibbiy-uslubiy yondashuvning muhim bir ko'rinishi bo'lib, undan keng foydalanish mumkin. Bu targ'ibotning "ustunligi shundaki, omma bilan to'g'ridan-to'g'ri jonli munosabatda bo'linadi. Tashviqotning emotsional tomonini boyitadi hamda chuqurlashtiradi, ommaning aql va sezgi a'zolariga tez ta'sir etishga imkon beradi"[6].

Tibbiy madaniyat tushunchasi ilmiy adabiyotlarda yetarlicha o'rganilmagan. Bu ko'p jihatdan insoniyat madaniyatini tushunishdagi nuqtai nazarlarning xilma-xilligi bilan bog'liq. Mashhur tadqiqotchilar A. Kroeber va K. Klyukxon ularni tizimlashtirib, ta'riflashga harakat qilganlar. 1970-yilda "ta'riflar soni 300 taga yetdi, 1990-yillarda 500 dan ortdi. Hozirda madaniyatga berilgan ta'riflar soni 1000 taga yaqinlashmoqda"[7]. Tibbiy madaniyat sub'yekti sifatida faqat tibbiyot xodimi tushunilmasligi lozim, balki kasbi va faoliyatidan qat'iy nazar jamiyatning boshqa barcha a'zolari ham sub'yekt sifatida gavalanadi. "Tibbiy madaniyat sub'yekti sifatida sog'lig'ini saqlash, turli kasalliklarga tashxis qo'yish va davolash usullari va vositalari to'g'risida bilim potentsialini yaratadigan barcha odamlarni hisobga olish qonuniydir". Tibbiy - madaniy faoliyatning mohiyati insonning hayot va sog'lig'ini saqlashga bo'lgan umumiy ehtiyojidir. Bu esa o'z o'rnida jamiyat hayotidagi ustuvor yo'nalishlardan biri hisonlanishi bejiz emas.

Tadqiqot metodologiyasi. XXI asrning yangi tendensiyasi sifatida, Butun dunyoda bo'lgani kabi, mamlakatimizda ham, tibbiyot madaniyatini rivojlantirishda davlat, jamiyat va tibbiyot xamkorligi, inson salomatligi va o'z huquqi bilan bog'liq ijtimoiy-guruh masalalariga ta'sir qiluvchi, tibbiyot sohasida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklar, nizolarni hal qilish va ularning oldini olish uchun davolanish jarayonida ustuvorliklarni shakllantirdi. Tibbiyotda ijtimoiy sheriklikning asosiy tamoyillari tobora ko'proq tomonlarning tengligi, bir-birining manfaatlarini hurmat qilish va hisobga olishdir. Shu munosabat bilan, bizningcha, fanlararo yondashuv va jiddiy malakali muhokamalar zarurati shakllandi, shifokorlar, faylasuflar, huquqshunolar, ilohiyotshunolar, siyosatchilar va boshqa mutaxassislar, shuningdek, jamoatchilik vakillari ishtirok etadilar. Bunday qo'shma ish «ochiq» tibbiyot muammolarini hal qilishga va tibbiyot madaniyatini sifat jihatidan boshqa darajaga olib chiqishga yordam beradi.

Tibbiy madaniyat murakkab va ko'p komponentli hodisa bo'lib, u nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalar to'plamini, balki o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradigan axloqiy, huquqiy, madaniy, ijtimoiy, psixologik va tadqiqot jihatlarini ham o'ziga qamrab oladi. U sog'liqni saqlash muassasalari faoliyatini tartibga soluvchi texnik va tashkiliy

me'yorlardan tortib, tibbiyot xodimlari va bemorlar, shuningdek, ularning ijtimoiy muhiti o'rtasidagi munosabatlarni belgilovchi chuqur qiymat yo'nalishlarigacha bo'lgan tibbiy amaliyot bilan bog'liq faoliyatning to'liq spektrini qamrab oladi. Jarovning fikricha Tibbiy madaniyat insonning o'z sog'lig'iga bo'lgan munosabati, insonning turli sog'liqni saqlash muassasalari, tibbiyot va farmatsevtika xodimlari bilan o'zaro munosabatlarining xususiyatlari bilan bog'liq. Tibbiy madaniyat - bu inson hayoti va sog'lig'ini muhofaza qilishga ta'sir ko'rsatadigan insoniyat tomonidan yaratilgan barcha narsalarning, shu jumladan odamlarning maqsadli faoliyati davomida o'zgartirilgan tabiiy muhit mahsulotlarining yig'indisidir. U odamlarning hayoti va faoliyatini tashkil etishning turlari va shakllarini, inson tomonidan yaratilgan ma'naviy va moddiy qadriyatlarini, inson salomatligi holatiga ta'sir qiluvchi, nafaqat uning sifatini yaxshilash va insonning faol hayotini uzaytirish, balki biotibbiyot va tibbiy-ijtimoiy texnologiyalarni o'z ichiga oladi.

Tibbiy madaniyat kasbiy xulq-atvor qanday bo'lishi kerakligi, shuningdek, tibbiyot xodimining axloqiy va axloqiy mas'uliyati haqidagi me'yoriy g'oyalarni birlashtiradi. U kasalliklarni tashxislash, davolash va oldini olish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni, shuningdek, ushbu bilimlarni turli klinik va ijtimoiy kontekstlarda qo'llash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Tibbiy faoliyat etikasi tibbiyot madaniyatining barcha darajalariga kirib boradi, kasbiy axloq asoslarini shakllantiradi va bemorlar, hamkasblar va butun jamiyat bilan o'zaro munosabatlari tamoyillarini belgilaydi.

Tahlil va natijalar. Tibbiy madaniyatning ijtimoiy-madaniy jihati tibbiyot xodimining bemorlarning madaniy va etnik xususiyatlarini hisobga olish, ijtimoiy sharoitlarning salomatlik va kasalliklarga ta'sirini tushunish va tibbiyot amaliyotini ushbu omillarga mos ravishda moslashtirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Tibbiyot madaniyatining psixologik tarkibiy qismi tibbiyot xodimlarining bemorlarning hissiy holatini boshqarish, ularga psixologik yordam ko'rsatish, shuningdek, kasbiy stress sharoitida o'zlarining ruhiy salomatligiga g'amxo'rlik qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Manbalarda "tibbiy madaniyat" tushunchasining keng qo'llanilishida turli xil fikrlar keltiriladi. Ayrim tadqiqotchilar "Tibbiy madaniyat nisbatan yangi tushuncha bo'lib, u tibbiyot fanining zamonaviy rivojlanishi va bemorga ham terapevtik, ham profilaktik ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari..., lozimligi bildirilsa, boshqasida "Tibbiy madaniyat - bu inson borlig'ini doimo yangilanib borayotgan olam bilan birlikda doimiy shakllanish sifatida tushunishga asoslangan faoliyat, undagi inson dunyosi, uning eng oliy qadriyatlari - tirikligi, salomatligi, birinchi navbatda, o'zi tomonidan yaratilgan..., tibbiyotning muhim yordami"ni e'tirof etadi. Shunday qilib, tibbiyot madaniyati yaxlit tizim bo'lib, uning barcha tarkibiy qismlari o'zaro bog'liq bo'lib, nafaqat tibbiy faoliyatning samaradorligi va xavfsizligini, balki uning insonparvarlik yo'nalishini, inson salomatligini muhofaza qilish va mustahkamlashga qaratilganligini ham ta'minlaydi. U nafaqat tibbiyot xodimlarining kasbiy o'ziga xosligini shakllantiradi, balki tibbiyotning fan va amaliyot sohasi sifatida rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, butun jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi.

Anglaximizcha tibbiy madaniyati murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, unda moddiy va nomoddiy jihatlar, kasbiy faoliyat va insoniy fazilatlar o'zaro bog'liqdir. Ushbu tizimda ichki ishlar organi xodimining shaxsiyati markaziy, tizimni tashkil etuvchi element rolini o'ynaydi. Aynan shaxs orqali tibbiy madaniyatning tarkibiy yaxlitligi, ichki birligi va dinamik rivojlanishi namoyon bo'ladi va takrorlanadi. Bir tomondan, ijtimoiy-madaniy va sivilizatsiya konteksti bilan doimiy aloqada bo'lgan xodimning shaxsiy madaniyati umumiy va kasbiy madaniy me'yorlarning integratsiyasini ifodalaydi. Boshqa tomondan, bu avtonom va noyob hodisa bo'lib, u atrof-muhitdan ichkilashtirilgan individual elementlarni, shuningdek, ijodiy o'zini o'zi anglash natijalarini, to'plangan professional va hayotiy tajribani o'z ichiga oladi. Shunday qilib, xodimning shaxsiyati nafaqat mavjud madaniy qadriyatlarini aks ettiradi, balki ularni shakllantirishda faol ishtirok etadi, tibbiy madaniyat tizimi doirasida madaniy va kasbiy rivojlanish manbai bo'lib xizmat qiladi. Tibbiy madaniyatni amalga oshirish uchun insonga muayyan ma'naviy va irodaviy sifatlar zarur. Bu faqat jismoniy sog'liqni saqlash bilan chegaralanmaydi; u maqsadlarni belgilash, ularga intilish va qiyinchiliklarni yengish qobiliyatini ham talab qiladi.

Tibbiy madaniyatning muhim qismlari shaxsiy rivojlanish, intizom va o'z-o'zini samarali tashkil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Ushbu elementlar ob'yektiv omillarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ichki motivatsiya va samarali boshqarishsiz ularni amalga oshirish qiyin bo'ladi. Shu bilan birga, tashqi muhit bilan belgilanmagan va konkret insonning

harakatlarida namoyon bo'lgan umumiy xulq-atvor shakllari o'zining o'ziga xos xususiyatlarini oladi.

Tadqiqot materiallari shuni ko'rsatadiki, aks ettirish, o'z-o'zini bilish va o'z-o'zini takomillashtirish qobiliyati kasbiy dinamikada asosiy rol o'ynashiga qaramay, strukturaning tizimni tashkil etuvchi tarkibiy qismi, kasbiy rivojlanish uchun javobgardir...., uning mohiyati va axloqiy asoslari haqidagi g'oyalar jarayon asosini tashkil etadi. Bu esa jamiyatiz taraqqiyotidagi ustuvor vazifasi bolgan xalqni rozi qilish tushunchasi qamrab oladi. Bu esa tadqiqotchilar fikriga ko'ra Insonning o'ziga bo'lgan yo'li bilim va amaliyotning birligini nazarda tutadi. Shu bilan birga, shaxs o'zini o'zi yaratadi, haqiqiy va istiqbolli hayot modellarini shakllantirish va hayotiy maqsadlar va ideallarni rivojlantirish harakat qiladi. Insonning maqsadi, mavjudligi, o'zini namoyon qilish usullari, orqali shaxs falsafasining tug'ilishiga olib keladi[8]. Bu esa kasbidan qat'iy nazar (shu jumladan ichki ishlar organi xodimining) har bir insonning o'ziga xosligi va shuning uchun uning atrofida dunyoni ko'rish, to'plangan tajribani amalga oshirish va sindirish usullari bilan belgilanadi. Inson faoliyati — bu umumiy va individual xususiyatlarning uzluksiz dialektik o'zaro ta'sirini ifodalaydigan jarayon.

Xulosa va takliflar. Har bir insonning harakati umumiy va individual xususiyatlarning dialektik birligi sifatida namoyon bo'ladi. Inson hayotida va har bir faoliyatida uning individi, qiymat dunyosi va ichki tashkiloti ko'zga tashlanadi, bu erkin inson faoliyatining refleksiyaqidir. Erkinlik bu kontekstda, insonning turli muqobilliklar orasida ma'lum bir xulq-atvor yo'nalishini tanlash imkoniyatini anglatadi. Shunday qilib, bu jamiyatda tibbiy madaniyatni o'sishi va sog'lom turmush tarzining amalga oshirilishi individning tanlovining mahsuli sifatida qaraladi. Tashqi omillar tomonidan belgilangan umumiy ahloqiy shakllari sog'lom turmush tarzining ishlab chiqilishiga bevosita ta'sir ko'rsatmaydi, ular individual xususiyatlarning turmush tarziga integratsiyasi uchun asos bo'ladi. Erkin tanlov nazariyasi shuni ko'rsatadiki, bu tanlov mutlaq emas: insonning qarorlari va faoliyatiga turli tashqi omillar (ijtimoiy va huquqiy normalar, an'analar, odatlar, tarbiyalash xususiyatlari, ta'lim darajasi va boshqalar) ta'sir qiladi. Shunday bo'lsa-da, inson ushbu tashqi omillar muammolarini nazariy asosda tanqidiy fikrlash, aqlli qarorlar qabul qilish va shaxsiy afzalliklar, qiziqishlar, shaxsiy e'tiqodlarga asoslangan tanlov orqali amalga oshirish imkoniyatiga ega. Chunki har bir jamiyat a'zosi kabi ichlar organi xodimi ham o'z salomatligi uchun o'zi qayg'urishi zarur deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Энциклопедия социологии / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. — Мн.: Книжный Дом, 2003. — 1312 с. — (Мир энциклопедий).
2. Гиппократ. О древней медицине / Гиппократ; пер. с греч. В. И. Руднев // Избранные книги. — Москва, 1936.
3. Тищенко П.Д. О философском смысле феноменов здоровья и болезни // Здоровье человека как предмет социально-философского познания. М.:ИФ АН СССР, 1989.
4. Фуко М. Психическая болезнь и личность / Пер. с франц., предисл. и ком-мент. О.А. Власовой - СПб.: Гуманитарная академия, - 2009. - 320 с.
5. Черкесов.Р.М, Кушхов.Х.Л. Особенности развития профессиональной компетентности сотрудников ОВД. Право и управление - № 5/2023.
6. Инсон ва табиат муносабати. Ж //Тулистон, 2003. №5.
7. Астафьева О.Н., Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Культурология. Теория культуры. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 487 с.
8. Гималетдинова. Р.И. Образ жизни и социально философские аспекты здоровья. Дисс. на соис. уч. степ. кан. филос. наук. Уфа 2000.

UDK: 323.2(323.21)

Bobomurod TO'XTASINOV,
Namangan davlat universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail: bobomurod.tukhtasinov@bk.ru

Siyosiy fanlar doktori, professor R.Jo'rayev taqrizi asosida

OF THE "MAN-SOCIETY-STATE" SYSTEM THEORETICAL-METHODOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL BASIS

Annotation

This article reveals the main aspects of social life in the unity and cooperation of man-society-state and the reasons why society is not related to the state. Also, a comparative analysis of the stages of the development of statehood, the idea of a welfare state, and approaches to the signs and characteristics of social life put forward in the East, especially by our thinking ancestors, will be revealed.

Key words: Globalization, integration, spiritual-social transformation, collectivism, socialization, civil society.

СИСТЕМЫ «ЧЕЛОВЕК-ОБЩЕСТВО-ГОСУДАРСТВО» ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ И ФИЛОСОФСКОЕ ОСНОВА

Аннотация

В данной статье раскрываются основные стороны общественной жизни в единстве и сотрудничестве человека-общества-государства и причины, по которым общество не связано с государством. Также будет раскрыт сравнительный анализ этапов развития государственности, идеи государства всеобщего благосостояния, подходов к признакам и характеристикам общественной жизни, выдвигаемых на Востоке, особенно нашими мыслящими предками.

Ключевые слова: Глобализация, интеграция, духовно-социальная трансформация, коллективизм, социализация, гражданское общество.

“INSON-JAMIYAT-DAVLAT” TIZIMINING NAZARIY-METODOLOGIK VA FALSAFIY ASOSLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada inson-jamiyat-davlat birligi va hamkorligida ijtimoiy hayotning asosiy jabhalari va jamiyatning davlatga nechog'lik aloqadorligi sabablari ochib beriladi. Shuningdek, davlatchilik rivojining bosqichlari, ijtimoiy davlat g'oyasi, Sharqda, xususan, mutafakkir ajdodlarimiz tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy hayot belgilari va xususiyatlari borasidagi yondashuvlarining qiyosiy tahlili ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, integratsiyalashuv, ma'naviy-ijtimoiy transformatsiya, jamoaviylik, ijtimoiylashuv, fuqarolik jamiyati.

Kirish. Davlat jamiyat taraqqiyotining ma'lum bosqichida – jamiyat hayotini tashkil etishning zarur vositasi sifatida, jamiyat mavjudligining ajralmas sharti sifatida vujudga kelgan.

Ta'kidlash joizki, hozirgi zamon davlati ko'p qirrali ijtimoiy-siyosiy hodisa bo'lib, uni tavsiflashda turfa qarashlar va yondashuvlar, nazariya va konsepsiyalar mavjud. Bunday holatning sabablaridan biri – dunyodagi barcha davlatlar rivojida va amal qilishida umumiy jihatlari bo'lishi bilan birga, ayni paytda har bir davlat o'ziga xosdir.

Ayni paytda, jahonda kechayotgan globallashuv va integratsiyalashuv jarayonlari davlat haqidagi klassik qarashlarga o'zining ayrim tuzatishlarini kiritmoqda. Har bir davlat borgan sari xalqaro hamjamiyatga bog'liq bo'lib bormoqda. Bu ob'yektiv jarayon. Shu bilan bir qatorda, davlatni davlat ekanligini ta'minlab turadigan shunday elementlar borki, ularsiz davlat to'la qonli bo'la olmaydi. Bu davlatning aholisi, hududi va davlat organlaridir.

Darhaqiqat, davlat o'z qo'lida to'plangan davlat hokimiyatini aniq belgilangan hududda istiqomat qiladigan aholiga qaratadi. Shunga bog'liq holda davlat aholisi, davlat hududi, davlat hokimiyatini amalga oshiradigan davlat organlari tizimi mavjud bo'ladi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Inson intellekti zamonlar va makonlararo kechmishlarda davlatning nimaligi, uning shuncha asrlar davomida yashovchanligining sir-u asroriga mudom qiziqib kelgan. Gap hatto uning ilk ibtidosi, vujudga kelgan vaqti va qolaversa ijtimoiy-madaniy sabab hamda motivlari xususida ham emas, balki u kerakmi yoki kerak emasmi, degan masalalarga oid qator, ba'zida bir-birini inkor qiluvchi ta'limotlar-u nazariyalar ko'p. Bu borada bahs-munozaralar hali-hanuz qizg'inligicha qolmoqda. Darhaqiqat, bunday bahs-munozaralar, xususan, liberal-demokratizm g'oyasi ijtimoiy loyihasining boshqa ta'limotlarga nisbatan so'nggi asrlarda nufuzliroq ko'rinish berishi bilan yana avj oldi. Shuningdek, siyosatchilar, ilmiy jamoatchilik vakillari orasida ijtimoiy hayot va faoliyatning tashkil etilish shakli sifatida davlatning bugungi salohiyati va kelajagiga hatto shubha bilan qaraydiganlar soni ham ortib bordi. Balki bu yerda negadir keng yoyilayotgan konspirologiyaning ham ta'siri bordir – ammo u boshqa jabha, bizga aloqasi yo'q.

Demakki, muammoga siyosat olami va ilmiy jamoatchilik qiziqishining sababi boshqa joyda – davlatsiz jamiyat va aksincha jamiyatsiz davlat ham yo'qligida. Davlat bilan jamiyat garchand bir

reallik bo'lmasa-da, ularni bir tanganing ikki tomoni deyish mumkin. Zero, jamiyat ko'plab individlar birlashuvi sotsial pillapoyasining ancha yuqori darajasi sifatida shu marraga aynan davlat tufayli, u bilan o'zini aynanlashtirishi va hamnafasligi boisdan jamiyat darajasiga ko'tarildi. Jamiyatning tub substansiyaviy unsuri bo'lgan Insonga, qolaversa ijtimoiy hayotning asosiy jabhalari (xo'jalik yuritish, siyosat, madaniyat va ta'lim)ga aynan shu fikrdan chiqib yondashilsa, ularning davlatga nechog'lik daxldorlik sababini yanada idrok etish mumkin bo'ladi.

Zikr etilgan umumlashmaga xayolan qaytadigan bo'lsak, bu yerda o'ziga xos Inson-Sotsium-Jamiyat-Davlatdan iborat ijtimoiy “zanjir”ga duch kelamiz. Ko'p holatlarda u qandaydir to'g'ri chiziqli, ya'ni quyidan yuqoriga beto'xtov yo'g'rilgan, birining o'rmini ikkinchisi egallashi taqozo etiluvchi “ijtimoiy estafeta”ga nisbat qilib tasavvur va talqin qilingan. Buni bir necha asr davomida umuman ilmfanda begumon hukm surgan taraqqiyotni “chiziqli” – quyidan yuqoriga muttasil intiluvchi tendensiya deb tushunishning asorati deb bilamiz. Unga ko'ra, eng avval Inson paydo bo'lib, bir necha ming yillar mobaynida yarim yovvoyilik, ya'ni “tarixgacha” behudlik holatida yashagan holda na sotsiumni, na jamiyatni va na davlatni xayoliga keltirgan. Inson ham aqlan, ham fiziologik nuqtayi nazardan o'zgarmasdan qolavergan. Son-sanoqsiz asrlarni qamrab olgan u davrga nisbatan “ibtidoiy jamoa” degan tushuncha nisbat qilingan. Shuningdek, u davrga nisbatan “tarixiy bosqich”, “inson”, “jamoat” singari atamalarini nisbat qilish mushkul. Demak, bunday pallada yashash emas, shunchaki mavjudlik, hayot maromi, Gobbs aytganidek, “barchaning barcha bilan urishuvi” doirasida kechgan ekan [2].

XX asrning birinchi yarmidagi birin-ketin ikki jahon urushi bunday aksilinsoniy voqea-hodisalar zamirida iqtisodiy yoki siyosiy omillardan ko'ra inson omili, uning ong va tafakkurida ro'y bergan salbiy o'zgarishlar yotganligi ayon bo'lib qoldi, bu xususan, inson muammosining falsafiy tafakkur markazidan joy olishiga olib keldi. Hamma narsalarni harakatga keltiruvchi ob'yektiv omillar va qonuniyatlar bilan bir qatorda sub'yektiv (ma'naviy, ruhiy, hissiy) omillarning inson tafakkuri va ongi yo'nalishidagi qudrati va quvvati yaqqol ko'zga tashlanib qoldi. Bu transformatsiya, o'z navbatida, noklassik hamda postnoklassik falsafiy jarayonning ko'rinishlaridan

ekzistensializm va inson falsafasi – antropologiyada ayniqsa yaqqol ko'zga tashlandi.

Ushbu global ma'naviy-ijtimoiy transformatsiya tabiiyki, birinchi navbatda Inson tabiatiga nisbatan yangicha munosabat unda ko'p jabhalarni tubdan o'zgartirishga qodir buyuk kuch-qudrat mavjudligining e'tirof etilishiga olib keldi. Inson evolyutsiyasiga doir Darvin ta'limoti shunchaki bir shaxsiy taxmin ekanligi bugun isbotini topdi. Bu jarayon dunyoni, uning unsurlarini yangicha idrok etishga, jumladan davlatning kelib chiqishiga ham boshqacha yondashuv zarurligini ko'rsatdi. Insonning o'rni xususidagi haqiqatga yaqin zamonaviy qarashlar ilm-fan bag'riga qayta boshladi.

Shu munosabat bilan K.-A. Gelvetsiy qalamiga mansub bir syujetga e'tiborni qaratsak, "Inson-Davlat" tizimida ba'zi narsalar oydinlashadi, deb o'ylaymiz. Inson o'z tabiatiga ko'ra, ham o'txo'r va ham go'shtxo'r mavjudot hisoblanadi. Biroq u zaif, yomon qurollanganligi sababidan o'zidan kuchliroq, ochko'z maxluqlar qurboniga aylanishi tayin. Ozuqa topish yoki yo'lbars va arslonlar hamlasidan qutulishi uchun, Inson boshqalar bilan birlashishga majbur"[3], deb bir fundamental ijtimoiy imperativga ishora qilgan ekan, mutafakkir. Atqoli fransuz faylasufi qalamiga mansub bu fikrda bizni qiziqtirgan jihat, eng avvalo, insonlar biri biri bilan yaqinlashuvi, "qora tortib borishi" bilan bog'liq ichki ehtiyoj, motivatsiya, ya'ni ongli xatti-harakatdir. Bu yerda individual intilishlarning guruhviy intilishga aylanishi, birlashgan holda umumiy maqsadga – o'zi va har bir guruh a'zosi xavfsizligini ta'minlash, qolaversa birlashib umumiy muammoning yechimini topish bilan bog'liq jihat muhim. Buning uchun ong va tafakkur, maqsadli intilish degan benazir omil kerak ediki, u jonzotlar orasida faqat insongagina xos, unga ato etilgan ne'mat.

Falsafaning bosh masalasi xususida munozara haddan ziyod avjiga chiqqan vaqtlarda Inson va uning aql-zakovati, ruhiyati, ma'naviy olami xususida zukko fikrlar sohibi – fransuz ilohiyotchi faylasufi P.T. de Sharden (XIX asr oxiri – XX asr ilk pallasi) shunday xulosaga kelgan: "Odam morfologiyasida sodir bo'lgan ko'z ilg'amas, ammo buyuk sakrash va shu tufayli hayotning barcha jabhalarida ro'y bergan misli ko'rilmagan silkinishlar... – insonni Insonga aylantirdi va paradoks ham shunda"[4]. Bu yerda kutilmaganda (klassik ta'limotlarda bu behisob mingyilliklarga nisbat qilingan) ong va tafakkur insonga in'om etilganligi va shundan boshlab uning o'zi haqida tashvishlanishi, ezgulik, farovonlikka intilishi va nimalar qilsa u bunga erishishi mumkinligi xususida bosh qotiruvchi Hazrati Inson darajasiga chiqqanligi haqida so'z yuritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Holbuki, individ qanchalik salohiyatli bo'lmasin – u o'z o'zini yakka himoya qilishi va asrab qolishi mumkin emasligi, ongi, tafakkuri o'ziga o'xshash odamlar bilan birlashishdan boshqa yo'l yo'qligini anglashiga majbur qildi. Ijtimoiylashuvning dastlabki asolaridayoq boshqalar bilan hamkor, yelkadoshlik hech qanday siljish bo'lmasligini Inson mavridi kelib tushunib etdi. Demakki, inson miyasida paydo bo'lib, keyin amaliyotga aylangan ijtimoiy-siyosiy jihatlarining bari, jumladan, davlat ham ana shu ma'naviy evrilish – sarchashmadan boshlandi. Ijtimoiy hamkorlik, inson zotiga xos jamoaviylikka intilish, qolaversa davlatning o'zi substansional ana shu jamoaviylikning o'zginasidir. Aristotel o'z paytida "inson – bu jamoaviy mavjudot" deganda, benazir barhayot bir haqiqatni nazarda tutgan ekanki, undan afzalroq fikr bugungacha muqobiliga ega emasligi shundan guvohlik beradi.

Insonning qanday sir-u sinoat ekanligi xususida fikr yuritish asnosida boshqa ijtimoiy guruhlar, unsurlar, jumladan davlatning mohiyati ham inson, uning intilishlari, manfaat-u maqsadlari, kuch-qudrati mahsuli ekanligi haqida so'z yuritdik. Chunki bularning bari insoniy va insonga yo'g'rilgan, insondan boshlangan va yana insonga borib taqaladi. Demakki, davlatga aynan shu metodologik nuqtadan chiqib yondashish to'g'ri bo'ladi. Zero, inson tabiiy nechog'lik chuqur anglansa, u bilan bog'liq jarayonlar, jumladan davlatning paydo bo'lish maromi ham shuncha aniq tasavvur etiladi. Uning paydo bo'lishi, ijtimoiy reallik sifatida faoliyat yuritishi Inson tabiati, mehnati, dunyoni tasavvur etish darajasi bilan tavsiflanadi. Demakki, Insonga xos bo'lgan jamoaviylik, jamoaviylikka moyillik masalasining alohida ahamiyat kasb etishi o'z-o'zidan tushunarli. Shu nuqtayi nazardan yuqoridagi umumiy holatga, "kalavanning uchini topib berish"ga qodir yo'nalish, qonuniyat sifatida munosabat bildirish joiz. Chunki jamoaviylikning eng yuqori pillapoyalaridan bo'lmish davlat ham aynan shuning pirovard natijasidir.

Jamoaviylik yoki ijtimoiylashuv faqat va faqat insonga xosligidan kelib chiqar ekanmiz, u qachon va qanday sharoitda yuzaga kelgan, bu yerda nimalar belgilovchi rol o'ynaganligini anglash zarurati tug'iladi. Shu munosabat bilan, garchand u boshqa jarayonga qaratilgan bo'lsa-da, Georg Fridrix Vilgelm Gegelning bir fikriga

e'tibor berish foydadan xoli emas. "Dunyoqarash, – deb yozadi mutafakkir, – xalq ruhi qachonki beparvolik, mudroqlik va ibtidoiy holat hamda boshqa ko'p hodisalaridan yotsirash dardidan xalos bo'lgandagina u xalq, millat hayot sahnasiga chiqadi"[5]. Ayni paytda so'z dunyoqarash, atrof-muhit, olamni ratsional idrok etishning boshlanishi individda aqlning shakllanishi bilan bog'liqligi, insonning ijtimoiy zaruriyatga ro'y-rost boqishi, ona tabiat bilan uyg'unlashishi, xullas dunyoga mutlaq yangicha munosabat bildirishi bilan bir paytda yuz berishiga borib taqaladi. Insonda ijtimoiylik ko'nikma-yu qadriyatlarining shakllanishi, uning har jihatdan afzallik kasb etishi, tabiiyki, barchaga xush keladigan tizimga bo'lgan ehtiyoji va istagini keltirib chiqaradi. Shundaygina Inson o'zini asrash orqali boshqalarni ham asrashdek, tom ma'noda gumanistik siyosiy niyat-u maqsadlarga erishishga muvaffaq bo'lishi tayin.

Demak, davlat hokimiyati ham kerak paytda tiyib turishga qodir noyob instrument ekan. Ayni paytda insonning tabiiy ehtiyoji va manfaatlarining mulkiy va siyosiy tengsizlik kuchayishiga nima daxli bor, degan savol kelib chiqadi. Gap shundaki, ehtiyoj va manfaatlar insonga xos bo'lganligi bois, ularning qaysi shakl (axloqiy yoki aksincha) kasb etishi aynan shu inson ongi, tafakkuri, qolaversa ma'naviy darajasiga borib taqaladi. Muammoning yechimi esa umume'tirof etilgan adolat qolipiga tushirish pirovardida ijtimoiylik pillapoyalari bo'lmish jamiyat va davlat darajasida ijtimoiy axloq me'yorlari hamda huquqiy ko'rgazmalar orqali amalga oshiriladi. Russo nazidagi o'sha huquqiy-siyosiy evolyutsiya o'zini amalda namoyish etadi. Demak, individ tabiatiga immanent xos bo'lgan ehtiyoj, manfaat, intilish, xatti-harakat, xulq-atvor maydoni faqat va faqat jamoaviy o'zaro tiyishga tayanish doirasida tartibga solinar ekan. Ko'rib turganimizdek, tabiiy ehtiyoj hamda manfaatlar garchand yakka individga xos turli xil bo'lganda, uning yechimi ijtimoiy muloqot, fikr almashuv doirasida topilar ekan.

Yuzaki qaralsa, yuqoridagi bayon go'yo individlar guruhining barcha ko'rinishlariga (yovvoyilikdan to oilagacha) xosdek ko'rinadi. Faqat bu yerda ulkan bir farqni anglash lozim, u ham bo'lsa, ya'ni ehtiyoj va manfaatlarni bir tizimga keltirish, ulardan ezgulikka, barqaror yashashga yo'naltirilgan umumijamoa kuch-qudrat yaratilishi faqat inson tabiatiga xos fenomen. Bu kuch-qudrat ijtimoiy tadrijiylikning mukammal cho'qqisi bo'lishi davlatdan o'z boshqaruv vakolati orqali quvvatini to'laligicha namoyish etish salohiyati, intellektiga bog'liq.

Shu joyda e'tiborga molik bir muammo yuzaga chiqadi. So'z bir tomondan – jamiyat a'zolari – fuqarolar bilan va ikkinchi tomondan – birlashtiruvchi, tartibga soluvchi, nazoratda ushlab turuvchi davlat apparati o'rtasidagi o'zaro munosabat xususida bormoqda. Insonlar davlatga birlashganidan so'ng ixtiyoriy ravishda o'z erkinliklaridan voz kechishadimi, albatta yo'q. Davlat bilan jamiyat azaliy bir-biridan farqlanuvchi ijtimoiylikning shakli tarzida, ular o'rtasidagi kelishuvlar funksional siyosiy me'yorlar, taomillar orqali mustahkamlangan. Ammo shu asnoda boshqa bir muammo kelib chiqadi. U jamiyat uchun asosiy ko'rsatkich axloq me'yorlari bo'lsa, davlat uchun esa huquqiy tiyish tizimi ustuvorlikka ega. To'g'rirog'i, jamiyat va davlat sharoitida axloq va huquqiy me'yorlar o'zaro o'rin almashinadi: jamiyat uchun axloqiy prinsiplar oldingi chiziqqa chiqadi, huquq ikkinchi o'rinda gavdalanadi. Bu tamoyil bugun paydo bo'lgan emas. U azal-azaldan jamiyat bilan davlatning ma'no-mazmuni bo'lib kelgan. Tom ma'noda davlat jamiyatga huquqiy me'yorlar yaratish uchun emas, balki fuqarolararo muloqot, jamoaviy munosabatlarni yanada yuqori darajaga ko'tarish, umumiy maqsad-manfaatlarni ta'minlash, farovonlik o'rnatish maqsadida yaratilgan instrument.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiylik, uning bosqichlari va yumushlari xususida so'z yuritir ekan, Gegel muammoga quyidagicha oydinlik kiritadi, garchi uzundan uzoq bo'lsa-da unga quloq tutsak to'g'ri bo'ladi. "Fuqarolik jamiyati, – deb ta'kidlaydi mutafakkir, – oila hamda davlat oralig'ida shakllangan alohidalikdir. Garchand fuqarolik jamiyati davlatdan ancha keyin rivojlangan bo'lsa-da, alohidalik sifatida u davlatning mavjudligini taqozo etadi. Davlat, o'z navbatida, o'z mavjudligini asrash, makondagi o'rniga ega bo'lishi uchun uning qarshisida mustaqil ikkinchi bir ijtimoiy birlikni taqozo etadi. Bu – fuqarolik jamiyati. Davlat ijtimoiy-ma'naviy nuqtayi nazardan yana boshqa umumiylik maqomida jamiyatning o'rnini belgilab turadi. Aslida fuqaroviy jamiyatda bosh maqsad – barcha faqat o'zi uchun yashashi, uning uchun boshqalar biror bir ahamiyat kasb qilmasligi asosiy holat hisoblanadi. Birov birovi uchun majburiyat, mas'uliyatni yelkasiga olmaydi. Biroq jamiyat ijtimoiy omil sifatida o'z a'zosi – individlar bilan muloqotda, munosabatda bo'lmasdan oldiga qo'yg'an rejaga to'laligicha erisha olmaydi.

Xususiy maqsad shu zayl xususiylicigicha qolishda davom etaveradi"[6].

Individ – jamoaviylik – davlat tizimi zamirida, ko'rib turganimizdek, bir muhim unsur – "siyosat" paydo bo'ldi. Yuqoridagi ketma-ketlik qanday keltirilgan bo'lsa shunday: avval individ, so'ngra uning ongida jamoaviylikka moyillik, yana ancha fursat o'tib davlat va nihoyat, bu zanjir "siyosat" bilan yakunlanadi, degan sodda tasavvur paydo bo'lmasligi kerak. Aksincha, tizimdagi insondan tashqari, qolgan uch unsur, ya'ni jamoaviylik, davlat va siyosiylik deyarli bir vaqtda, biri birini taqozo etishi yoki biri xususida boshqasiz fikr aytishga hojat yo'q.

Ko'rib turganimizdek, jamoaviylik kaosga nisbatan inson organizmidagi buyuk o'zgarish, kaosdan tartib (kosmos) sari qo'yilgan jiddiy qadam. Mavjudotlardan biri sifatida inson ijtimoiylik orqali boshqalardan keskin farq qiladi. Ammo uni harakatga keltirib turgan ichki kuch o'z navbatida tarkiblashtirish va boshqaruvga muhtoj. Demak, ana shuni davlat o'z zimmasiga oladi, siyosat, siyosiy amaliyot esa, davlat uchun birdan bir zarur instrument ekanligini namoyish etadi. Ammo u faqat kollektiv xohish-iroda, intilishni aks ettirishga siyosat vositasi va qudratiga aylanadi. Demak, siyosatsiz davlatni tasavvur etish mumkin emas. U shundagina haqiqiy davlat bo'ladiki, agar o'z kuchini butun jamiyat uchun safarbar etsa. Davlat allaqanday shaxslar, guruhlar yoki yakka shaxs xohish-irodasini aks ettirsa hamki, kuch-qudrat "markazi" ekanligini umuman yo'qotmaydi, biroq u endi davlat emas, aksincha, o'z ibtidosi, muddaosini mutlaqo unutgan dahshatli qurolga aylanadi.

Inson sotsiogenetik kodi tarzida ijtimoiylikka moyillik o'z-o'zidan siyosiy jarayon bo'lib qolmaydi. Uni boshqarish zarur, uning uddasidan faqat davlat chiqishi mumkin. Tabiiyki, buning uchun davlatda uyatarli darajada kuch bo'lishi lozim. Davlatning ajralmas immanent xususiyati bo'lgan "kuch" haqida gapirar ekanmiz, uni biz jamiyat manfaatlari, xavfsizligi, barqarorligi yo'lida asqotadigan, fuqarolarga xizmat qiladigan betakror ijtimoiy omil ekanligini, aks holda odamlar uchun hech qanday ahamiyat kasb etmasligini nazarda tutamiz. Agarki kuch umumilliy siyosat uchun zarur bo'ladigan bo'lsa, u ham xalqqa va ham har bir fuqaroga xizmat qilishi zarur. Inson, jamoaviylik, davlat va siyosat makoni vaqt nuqtayi nazaridan chegaralangan ekan, kuch ham ma'rifiy chegaraga ega. Aks holda kuch chegarani hatlab o'tgan zahoti o'zining siyosiylicigini unutib, davlat terrorining vositasiga aylangan bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Mazkur maqolani yakunlar ekanmiz, asosiy xulosa shuki, inson zoti uchun immanent sotsiogenetik invariant bo'lgan jamoaviylikka moyillik, davlatga bo'lgan munosabatda uning yaqqol ustuvorligi, demakki, insonning/individning azaliy siyosiylicigi, bugungi kunda xalqlar, davlatlarning hamjihati bo'lmasdan ayro tarzda barqarorlikka erishishi mumkin emasligi, jamoaviylik, ya'ni ijtimoiylik holati siyosiylik shakli va manbasi sifatida davlatchilik va davlatni taqozo etdi. Demak, davlatning mavjudligi nechog'lik aprior bo'lsa, uning sarchashmasi jamoaviylik ham shu qadar mislsizdir.

ADABIYOTLAR

1. Четверниннинг В.А. «Элементы государства» номли параграфидан фойдаланган холда тайёрланган. Қаранг: Проблемы общей теории права и государства. М.: Инфра Норма М. 2011.
2. Исаев И.А. Учредительное насилие: мест и жертвоприношение // История государства и права. – 2018. – №3.
3. Гельвеций К.–А. О человеке // Сочинения в 2-томах. – М., 1974.
4. Де Шарден П.Т. Феномен человека. – М., 1987.
5. Гегель Г.В. Отношение философии к другим областям // Соч. Т. 9. Лекции по истории философии. – М., 1932.
6. Гегель Г.В. Отношение философии к другим областям // Соч. Т. 9. Лекции по истории философии. – М., 1922.

Navruza UMIROVA,
Samarqand davlat universiteti tayanch doktranti
E-mail:navruzaumirova3@gmail.com

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Eshnazarov taqrizi asosida

OLIV TA'LIMDA TALABALARNI MUSTAQIL DUNYOQARASHINI KENGAYTIRISHDA XORIJIY O'QUV DASTURLARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqola talabalar mustaqil dunyoqarashini kengaytirishda yangicha yondashuvlar va yangi o'quv dasturlarini joriy qilinishi haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan. Bugungi kunda xorijiy rivojlangan mamlakatlari yoshlarni ta'lim olishida yangicha qarashlar va o'qitish uslublarini talabalar ta'lim olishida tadbir qilishimiz lozimligining mohiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, kreativ va tanqidiy yondashuv, mustaqil dunyoqarash, zamonaviy innovatsiya, ta'limda moderinizatsiya, zamonaviy texnologiya, o'quv dastur, xorijiy tajribalar.

ЗНАЧИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОГРАММ ЗАРУБЕЖНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РАСШИРЕНИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена внедрению новых подходов и новых образовательных программ для расширения самостоятельного кругозора студентов. Сегодня мы выявили необходимость применения новых подходов и методов обучения к образованию молодежи в зарубежных развитых странах для обучения наших студентов.

Ключевые слова: Высшее образование, креативно-критический подход, независимый взгляд, современные инновации, модернизация образования, современные технологии, учебная программа, зарубежный опыт.

THE IMPORTANCE OF USING FOREIGN STUDY PROGRAMS IN EXPANDING THE INDEPENDENT WORLD VIEW OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION

Annotation

This article is about the introduction of new approaches and new educational programs to expand students' independent outlook. Today, we have revealed the need to apply new approaches and teaching methods to the education of young people in foreign developed countries for the education of our students.

Key words: Higher education, creative and critical approach, independent outlook, modern innovation, modernization in education, modern technology, curriculum, foreign experiences.

Kirish. Bugungi global hayotda insoniyatni oliy mavjudod ekanligini isbotlashva uning mavqeini ko'tarish va saqlab qolish uchun juda katta o'zgarishlar va tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Chunki insoniyat boshqaradigan sohalarda texnika imkoniyatlari oldinlab bormoqda. Shuning uchun ham yangilanib borayotgan jamiyatdagi insoniyat roli yangi kasblar bilan yangicha hayot tarziga aylantirish bilan bog'lamoqda.

Talabalarni mustaqil dunyoqarashini kengaytirish oliy ta'lim sohasida juda ham muhim hisoblanadi. Uni kengaytirish va turli fanlar bo'yichi bilimlar bilan biyotish esa dalzarb masala bo'lib qolmoqda. Kasbga tayyorlash jarayoni yangicha kasblar kesimida talabalarni tayyorlashimiz yangucha bilimlar berish, ularni dunyoqarashini yangicha tushirish kengaytirishni taqozo qiladi. Chunki bugungi kun talabi yoshlarni teran fikrlaydigan qilib ta'lim berish va uni amalga oshirishdir. Talaba oliy ta'limga kelishi va u kasbga tayyorlanishi uchun ilmiy adabiyotlar va mashg'ulotlar orqali ularni bilimlari o'stiriladi va shu bilimlar asosida o'z ish faoliyatini mustaqil boshlaydi va shu asnoda unga mustaqil fikrlar va dunyoqarash suv va hovadek kerak bo'ladi. Shuning uchun ham oliy ta'limda ta'lim olish jarayonida talabalarni mustaqil dunyoqarashga ega bo'lishni, o'z fikrini egallagan bilimlari asosida erkin so'zlay olishini ta'minlash lozim. Mustaqil dunyoqarash ilmiy bilimlarni kengayishi va ijtimoiy hayotga shu ilmiylikni bo'g'liqligini kuzatishlar orqali mustahkamlash va boyitib borish kerak bo'ladi [1].

Talabalarda mustaqil dunyoqarashni kengaytirishni xorijiy rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimida talabalarni ta'lim olish madaniyati juda yaxshi shakllantirilgan ulay ta'lim olish jarayonida o'zlari uchun harakat qilish va mustaqil fikrlash va fikrini aytish imkoniyatini erkin tashkil qilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda xorijiy tajribalardan foydalanish va xalqaro innovatsiyalarni sohalarga olib kirish juda muhim dolzarb masala bo'lmoqda. Shu jumladan oliy ta'limda ham o'qitish tizimini yangicha zamon talabi bo'yicha tashkil etish va ta'lim sifatini oshirishga yordam beruvchi barcha ta'limiy vosita va texnologiyalarni olib kirishga keng e'tibor qaratilmoqda. Bizga ma'lumki, ta'limni sifatini oshirishda eng avval o'quv

dasturlarni mukammal qilib yaratish va xorijiy rivojlangan mamlakatlar o'quv dasturlarini o'zimizni milliy o'quv dasturlar bilan moslashtirish va yordamchi vosita sifatida qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa zamon talablariga mos fan o'qituvchisi va talabani tizimli ishlashi va o'z sohasining yetuk mutaxassisi bo'lish imkonini beradi [2].

Shu asnoda juda ham ko'p rivojlangan mamlakatlar oliy ta'lim tizimida qo'llaniladigan o'quv dasturlar va qo'llanma sifatida qo'ygan sillabuslar o'rganilganda fan dasturlar asosini talabalar ta'lim olish madaniyatini to'g'ri tashkil qilinganligini guvohi bo'ldik. Chunki fan dasturlar talabani mustaqil fikrlashga bugungi dolzarb mavzularni tanlash va ularni yechimlarini topish, mavzuni ikki tomonini o'rganish, taxlil qilish, tanqidiy o'rganish, muammoni sabablari va yechimini topish yo'llari va mavzuga oid yangilik topish jihatlariga etibor bergan.

Rivojlangan davlatlardan AQSh, Germaniya, Italiya, Finlandiya, Malayziya, Avstraliya, Hindiston, Yaponiya, Janubiy Korea davlatlari o'quv dasturlarini rivojlangan mamlakat ta'lim tizimlarida natijalari yuqoriligi bilan ajralib turadi. Bu davlat ta'lim tizimi xalqaro darajadagi barcha talabalar mos kelishi, boshqa o'ziga xos va mukammal ishlab chiqilganligi bilan ahamiyatlidir. Bu davlatlar oliy ta'lim tizimida qo'llaniladigan o'quv dasturlari ochiq va shaffof tarzda talabalarni mustaqil dunyoqarashini kengaytirishga qaratilib ishlab chiqilgan. Talabalar bunday o'quv kurslar va smestrlarda o'z majburiyatlarini o'zlari bilishi va kun tartibini to'g'ri taqsimlashini ta'minlaydi. Shuningdek fan o'qituvchilari ularga topshiriqlarni to'g'ri anglashi va to'g'ri yo'nalish berib borishlari mumkin [3].

Bundan ko'rinib turibdiki, jahonning eng rivojlangan mamlakatlari oliy ta'lim tizimida tashkil qilingan o'quv jarayonlarining asosi bo'lgan o'quv dasturlar mazmunan bir xillikni tashkil qilsada talabalarni mustaqil dunyoqarashini kengaytirish va fikrlash dunyosini o'stirish uchun turli usullardan foydalangan hamda ilg'or ta'limiy yondashuvlarni kiritgan. Bizning ham oliy ta'lim tizimida ishlab chiqilayotgan o'quv dasturlar orqali talabalar mustaqil dunyoqarashini kengaytirish masalalari jahon ilg'or tendensiyalardan milliy mafkuramiz va qadriyatlarimizga salbiy ta'sir qilmaydigan

tomondan foydalanilsa ta'lim samaradorligini oshirishga erishgan bo'lamiz [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy ta'limda o'quv fan dasturlarini yangicha talablar asosida ishlab chiqish va joriylanishini ta'minlash bugungi kunda ta'lim sifatini xalqaro darajaga olib chiqishni talab qilmoqda. O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan ta'limni tashkil etishga qaratilgan eng ahamiyatli farmoni 2019 yildagi 8-oktabrda ishlab chiqilgan va amaliyotga taqdim qilgan PF-5847-sonli "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" farmoni bo'lib, unda ta'lim oliy ta'lim tozimidagi xalqaro ta'lim standartlarga javob bera oladigan ta'limni joriy qilish, hamda kerakli tadbirlarni ishlab chiqishga qaratilgan. Bu farmon 2019-yildan boshlab 2030-yilga qadar oliy ta'lim tizimi xalqaro darajaga ega bo'lgan "Quacquarelli Symonds World University Rankings", "Times Nigher Education" yoki "Academic Ranking of World Universities" ko'rsatgichlarining top 1000taligiga kamida respublika oliy ta'lim tashkilotlarining 10tasini kiritish va zamonaviy ta'limni (kredit-modul) tizimiga kiritish tadbirlari ishlab chiqilish va bosqichma-bosqich ta'lim sifatini ko'tarishga qaratilgan [5].

Bundan ko'rinib turibdiki, ta'lim sifatini oshirish va yuqori darajaga ko'tarish bugun paydobo'lgan masala emas, balki mustaqilligimizga erishgandan boshlab jahon hamjamiyati bilan barcha sohalarda do'stona aloqalar qilish va hamkorlikda ishlashga intilib kelganimiz sir emas. Ayniqsa ta'lim sohasini yanada takomillashtirish va yangicha o'qitishni tashkil qilish eng asosiy masalalardan biridir. Ushbu yondashuvning asosiy muhim jihatlardan yana biri oliy ta'limda o'quv reja va dasturlarni xalqaro standartlarga moslashtirish va milliy dasturlar bilan xorijiy dasturlarni uyg'unlashtirgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishni taqazo etadi. Bu o'z navbatida xorijiy rivojlangan mamlakatlarni ta'lim dasturlarini ta'lim jarayoniga kiritish va joriy qilish demakdir. Ya'na bir konsepsiyaning asosiy maqsadi hisoblangan oliy ta'limga yoshlar qamrovini kengaytirish, zamonaviy va sifatli ta'limga erishish va jahon standartlariga to'la javob bera oladigan malakali kadrlarni ishlab chiqish demakdir. Xalqaro standartlar va milliy an'analar uyg'unligida mustaqil fikrlaydigan, vatanparvar, professional kadrlar vatan kelajagi uchun muhimdir [6].

Yana bir davlat islohatlaridan biri talabalarni mustaqil dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladigan zamonaviy ta'limni tashkil qilish. Buning uchun zamonaviy texnika va texnologiyalarni ta'limda qo'llash, ta'lim beruvchi professor-o'qituvchilarni ham xorijda malaka oshirish va fikr almash kurslarini tashkil etish. Hamda taralabalar mustaqil dunyoqarashi kengayishi uchun zamonaviy kutubxonalar tashkil etish va mustaqil adabiyatlarni taxlil qilishga sharoit yaratib berish kabi tadbirlarni ham qo'ygan. Bundan ko'rinib turibdiki xorijiy dasturlarni milliy ta'lim jarayonimizga kiritish va ularni ta'lim jarayonimiz mustahkamligiga xizmati xolisona ekanligini ko'rishimiz mumkin [7].

Tahlil va natijalar. Global hayotda barcha sohalarda bo'lgani kabi kasblarda ham juda katta o'zgarishlar bo'lib qadimdagi kasblar bugunga, bugungi kasblar ertaga keraksiz bo'lib, shiddat bilan birini o'rniga boshqasi egallab kelmoqda. Yangi zamonaviy kasblarni egallashda esa yangicha ta'lim jarayoni, yangi o'quv dasturlari, adabiyotlar va texnologiyalar jalb qilinishi shu bilan bir qatorda rivojlangan mamlakatlar o'qitish dasturlarini va texnologiyalarni olib kirish, tajriba almashish va hayotga tadbir qilishimiz lozim bo'ladi. Zamonaviy o'qitish tizimi zamonaviy bilim va malakaga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlasa, yangi texnologiyalar bilan ta'lim olgan yangi mutaxassis yangi kasblarni hayotga tadbir qiladi. Ta'limdagi yangiliklar jamiyatimizda yangi kasblarni faoliyat yuritilishi insonlar hayotida yangicha yashashni, yangi innovatsion imkoniyatlaridan bahramand bo'lib yashashni va faoliyat olib borishni taqazo qiladi. Yangi kasblar insonlar uchun yengillik va yaxshi yashash imkoniyatini beradi.

Yangicha o'qitish tizimi hayotimizga yangicha yashashni olib kiradi. Mamlakatimizda barcha sohalarni rivojlantirishimiz, yangi texnikalarni olib kirishimiz, yangi maxsulotlarni ishlab chiqishimiz bizga tashqi olam bilan ya'ni rivojlangan mamlakatlar bilan hamkorlikda ishlashni aloqalarni mustahkamlashni taqozo qiladi. Mamlakatlar o'rtasidagi aloqalar ularni bilish, ular qo'llaydigan vositalar va o'qitish tizimlarini ishlatishimiz hamkorlikda turli

xilalmashinivlarni amalga oshirishni taqazo qiladi. Yangicha kasblarni hayotimizga olib kirishda xorijda bilim olib yangi kasblar bo'yicha o'qigan mutaxassislarni ham munosib kasblar bilan ta'minlashimiz uchun munosib ish o'rinlari yaratishni va bunga tayyor turishni taqazo qiladi. Yangi kasblar yangi ish o'rinlari va yaxshi maosh bilan ishlashni ta'minlaydi. Yaxshi maosh jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni o'z-o'zidan yechilishiga olib keladi. Mamlakatlar bir-biri bilan bemalol har jabhada hamkorlikda ishlashi mumkin bo'ladi. Yangi kasblar yangicha usulda ishga yondashishni, yangicha dunyoqarash bilan fikrlashni yangicha hamkorlikni yuzaga keltiradi. Oliy ta'limda kasbga tayyorlar jarayonida zamonaviy o'quv dasturlar yangicha fikrlash va dunyoqarashga ega bo'lishni ta'minlaydi.

Bugungi kunda zamonaviy o'qitish jarayonida zamonaviy o'qitishgabo'lga yondashuvlar mavjud: maruzalarda ham talabalar faolligini oshirish, topshiriqlar ustida ishlash, mashg'ulotlar jarayonida muammo ustida muzokara qilish, tanqidiy fikrlash, munosabat bildirish, muammoni ikkila tomonlarni o'rganish va o'zining fikrini bayon qilish, yangi loyiha ustida mustaqil izlanish, tadqiqotlar olib borish, taxlil qilish, viktorinalarda ishtirok etish va ma'lumotlar to'plash kabi bilim olish usullari jahondagi barcha rivojlangan mamlakatlar oliy ta'lim tizimida keng qo'llaniladigan usullar hisoblanadi. Bu usul va metodlar talabalar mustaqil dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi. Chunki talaba bunday o'qitish tizimi orqali mustaqil izlanishga va tayyorlanishga undaydi.

Ta'lim jarayonida ma'lum bir mavzuda maruza va seminar yoki amaliy mashg'ulotlar bilan bilimlar mustahkamlansa, keyin talaba shu mavzuga qanday bilimga ega bo'lganligi va egallagan bilimni qanday usullarda ishlata olishi uchun mustaqil izlanishlar olib borilishi ta'limning davomiyligini bildiradi. O'zining g'oyalarini mustaqil ilgari sura olishi, imkoniyatlarini yaratilishi, nazariy darslardan mustaqil ishlarga ko'p soat ajratilishi, elektron kutubxonalardan foydalanishi, topshiriqlarni kichik guruhlarda muhokama qilinishi, juft bo'lib loyihalar ustida ishlashi va taqdimotlar tayyorlashi, tyutor yordamlaridan foydalanish, muammoni tanqidiy va muhokama orqali o'rganishi ham talabaga berilgan imkoniyatdir. Bu tashkil etilgan jarayonlarning barchasi talabani mustaqil fikrlashga undaydi, mustaqil dunyoqarashini kengaytiradi. Mavhum tushunchalar konkretlashadi va ochiqilanadi. Natijada talabada o'ziga bo'lgan kognitiv ishonchi o'sadi va amaliyotga hech qanday ikkilanishsiz olgan bilimlari ko'chadi. Misol uchun bir loyiha yoki muammo ustida mustaqil ish bajarish orqali talaba bir nechta adabiyot o'rganadi, shu mavzu yuzasidan so'nggi yangiliklarni izlaydi va tadqiqot olib borilganligi yoki mavzuning ochilmagan tomonlarini payqaydi va taqdimotga kiritadi, topgan yangiliklarini isbotlashga urinadi va tug'ilgan savollarini biriktirilgan amaliyot o'qituvchisidan olishga harakat qiladi.

Xulosa. Globallashuv asrida eng insoniyatni tashvishga soladigan muammo bu "inson kapitali"ni shakllantirish maqsadi bo'lib, jamiyat barcha sohalardagi investitsiyalarni insoniyat intellektual salohiyatini o'stirish va kengaytirishga qaratilmoqda. Chunki insoniyatni intellektual salohiyatini o'sishi jamiyat rivoji, yangi innovatsiyalarni hayotga tadbir qilinishi va yangicha hayot sharoitlarini yaratilishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Jamiyatga yangiliklarni kirib kelishi va shu yangiliklarga munosib tayyor turishimiz uchun avvalo ta'limni so'nggi yangiliklar va texnologiyalar bilan boyitishimiz lozim bo'ladi. Yangidan yangi kasblarni hayotimizga kirib kelishi, so'nggi texnologiyalarni hayotga tadbir qilishimizning barchasida ta'limning o'rni va xizmati beqiyosdir. Shuning uchun porloq kelajak qurishimizda ham ta'lim asosiy o'rinda turadi chunki kelajagimiz yosh avlodlar qo'lida ekan biz bugundan boshlab ularga yangi texnologiyalar orqali ta'lim berishimiz lozim. Jahon hamjamiyatida barcha tengdoshlari bilan bellasha oladigan, fikr almasha oladigan va qolaversa o'z fikrlarini g'oyalarini bemalol bildira oladigan yoshlarni tarbiyalashimizda ham ta'lim birinchi o'rinda turadi. Ta'lim sohasidagi barcha yangiliklarni olib kirish va milliy o'qitish tizimida hamkorlikda ta'limni tashkil etishimiz ham jahon hamjamiyatida talab qilinadigan talablarga munosib bo'lishimiz ham bizning oliy maqsadlarimizdan biri hisoblanadi.

Shunday ekan, biz butun dunyoda eng ta'lim tizimida ko'p natijalarga erishgan Universitet va institutlar foydalanayotgan o'quv dasturlar, o'quv-uslubiy jarayonlarni tashkil etishda so'nggi zamonaviy usullardan foydalanishimiz maqsadga muvofiq bo'lardi. Chunki ta'lim ham rivojlanishda xilma-xil o'qitish usullarida va hamkorlikda o'z natijadorligini isbotlaydi.

ADABIYOTLAR

1. 2019 yil, 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" PF-5847-sonli farmoni.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 592 b.
3. Nagmetova N.M. Theoretical aspects of the formation of students' worldview in the process of training in higher education.
4. Sattorov V.N (2023). Umumiy pedagogika fani taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari. Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences,3, (2023).
5. Activities of the Department of Social Sciences on the organization of the educational process. Textbook / V.A. Ksenofontov [and others].
6. Under total.ed. V.A. Ksenofontov. - Minsk: VA RB, 2012
7. To'raqulov O.X. O'qitishda innovasion usullardan foydalanish// Kasb hunar ta'limi, 2005, 6-son.

UDK: 159.922.6

Yulduz URAZBAYEVA,
Ma'mun Universiteti o'qituvchisi
E-mail: urazbayeva2411@gmail.com

QarDU professori, ps.f.d A.M.Jabborov taqrizi asosida

EXPERIMENTAL INTERPRETATION OF VOCATIONAL SCHOOL STUDENTS MOTIVATION TO STUDY

Annotation

In this article, vocational school students motivation to study is scientifically studied. In addition, they talked about the wide-ranging reforms being implemented and the conditions being created in order to further improve the quality of education in our country.

Key words. Motiv, motivatsion, vocational schools personality, professional psychology.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ ПТУ К УЧЕБЕ

Аннотация

В данной статье экспериментально исследуется мотивация учащихся профессиональных учебных заведений к учебе. Кроме того, были обуждены широкомасштабные реформы, проводимые в целях повышения качества образования в нашей стране и созданные условия.

Ключевые слова: Мотив, мотивация, профессиональные училища, образование, профессия, психология.

KASB – HUNAR MAKTAB O‘QUVCHILARINING TA‘LIM OLISHGA BO‘LGAN MOTIVATSIYASINING EKSPERIMENTAL TALQINI

Annotatsiya

Ushbu maqolada kasb-hunar maktab o'quvchilarida ta'lim olishga bo'lgan motivatsiyasi eksperimental jihatdan tadqiqi qilingan. Bundan tashqari mamlakatimizda ta'lim sifatini yanada rivojlantirish maqsadida amalga oshirilayotgan keng islohatlar va yaratilayotgan shart – sharoitlar xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Motiv, motivatsiya, kasb -hunar maktablari,shaxs, kasb, psixologiya.

Kirish. Mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida kasb-hunar ta'limini modernizatsiya qilish va o'quvchilarning ta'lim motivatsiyasini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston 2030 strategiyasi doirasida belgilangan 2022-yilda nemis modeli asosida joriy qilingan dual ta'lim tizimi mamlakatdagi o'quvchilarni amaliy bilimlar va nazariy tayyorgarlik bilan bir vaqtning o'zida ta'minlashni maqsad qilgan. Ushbu tizim orqali o'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishi ortib, ularni mehnat bozoriga tayyorlash jarayoni sezilarli darajada yaxshilangan. Shu bilan birga, Respublikadagi 1400 dan ortiq kasb-hunar maktablari o'z o'quvchilarini sifatli kasbiy tayyorgarlik bilan ta'minlab, ularda ta'lim motivatsiyasini oshirishga yo'naltirilgan turli dasturlarni amalga oshirmoqda [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimiz psixologlaridan G.A.Abdugahorova, Z.A.Abdurahmonova, Sh.R.Baratov, M.G.Davletshin, A.A.Fayzullayev, V.M.Karimova,

D.G.Muxamedova, Z.T.Nishonova, B.R.Qodirov, A.K.Saitova, V.A.Tokareva, E.Z.Usmonova, G'.B.Shoumarov, E.G'.G'oziev va boshqalar o'quv faoliyati natijadorligida individual psixologik xususiyatlarning ahamiyati bo'yicha izlanishlar olib borishgan [2], [3], [5], [10].

Shuningdek, xorij olimlaridan A.Devid, Petrosyants V. R., Selivanova A.M, A.Maslou, V.P.Kokorev, D.Makklelland, S.G.Moskvichev va boshqalarning tadqiqotlarida motivatsiyani turli faoliyat va jihatlarda namoyon bo'lishi o'rganilgan [4], [6], [7], [8], [9], [11].

Tadqiqotning metodologiyasi. Kasb – hunar maktabi o'quvchilarida ta'lim motivatsiyasini tadqiq qilish maqsadida maxsus tadqiqot olib borildi. Tadqiqotning metodlarini tanlashda metodologik asosini Xollning “Emotsional intellektni o'rganish” so'rovnomasidan fodalanildi. Quyida olingan tadqiqot natijalari keltirildi.

S.Xollning emotsional intellektni aniqlash testi

(1-jadval)

Shkalalar nomi	O'rtasha (M)		Farqlar
	1-kurs n1=110	2-kurs n2=100	
Emotsional bilimdonlik	7,4	10,1	-2,8*
O'z emotsiyasini boshqarish	8,4	10,6	-2,7*
O'z-o'zini rag'batlantirish	6,7	7,5	-1,7
Empatiya	10,4	8,6	-2,3*

Izoh* p<0,05;

Tahlil va natijalar. Tadqiqotning tashxis bosqichida ta'lim motivatsiyasi valid metodikalar yordamida o'rganish maqsadida kasb -hunar maktab o'quvchilarida olib borildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi shkalalari bo'yicha respondentlarda tafovutlar mavjudligini ko'rishimiz mumkin.

Xollning “Emotsional intellektni o'rganish” testi orqali olingan dastlabki natijalar tahliliga ko'ra, “emotsional bilimdonlik” (t=-2,8; p<0,05), “o'z emotsiyasini boshqarish” (t=-2,7; p<0,05), “empatiya” (t=-2,3; p<0,05) hamda “o'zga insonlarning kechinmalarini sezish” (t=-2,4; p<0,05) omillarida ahamiyatli tafovutlar aniqlandi.

“Emotsional bilimdonlik” omiliga ko'ra,2-kurs o'quvchilarida yuqori natija qayd etildi (t=-2,8; p<0,05). Jumladan, "Emotsional bilimdonlik" insonning o'z his-tuyg'ularini tushunish va ularni to'g'ri ifodalash qobiliyatini anglatadi. Ushbu omil

o'quvchilarning o'z emotsiyalarini qanchalik yaxshi anglab, ularni boshqarishga intilishini ko'rsatadi. Emotsional bilimdonlik yuqori bo'lgan o'quvchilar o'z his-tuyg'ularini to'g'ri tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lib, ular qanday holatda qanday hissiyotlar bilan to'qnashayotganlarini biladilar. Natijalar shuni ko'rsatadiki, bu omilda sezilarli farqlar aniqlangan, ya'ni o'quvchilar orasida o'z emotsiyalarini qanchalik yaxshi tushunish darajasi farqlanadi. Emotsional bilimdonlikning past darajasi o'quvchining o'z his-tuyg'ularini to'g'ri ifodalay olmasligi va stressli vaziyatlarda qiyinchiliklarga duch kelishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ushbu qobiliyatni rivojlantirish insonning hayotdagi va kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Emotsional bilimdonlik yuqori bo'lgan o'quvchilar odatda hissiy jihatdan barqaror bo'ladi va o'zlarini nazorat qilishda muvaffaqiyatliroq bo'lishadi.

“O‘z emotsiyasini boshqarish” omiliga ko‘ra, 2-kurs o‘quvchilarida yuqori natija qayd etildi ($t=-2,7$; $p\leq 0,05$). Jumladan, “o‘z emotsiyasini boshqarish” omili o‘quvchilarning o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish va stressli vaziyatlarda hissiy jihatdan barqaror bo‘lish qobiliyatini anglatadi. Bu qobiliyat yuqori bo‘lgan o‘quvchilar, odatda, o‘z emotsiyalarini nazorat qiladilar va ularni ijtimoiy va kasbiy vaziyatlarda muvozanatlashga muvaffaq bo‘ladilar. Natijalar bo‘yicha bu omilda ham sezilarli tafovutlar aniqlangan, ya‘ni o‘spirinlar orasida o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish qobiliyati turlicha rivojlangan. O‘z emotsiyalarini boshqarish darajasi past bo‘lgan o‘quvchilar stress va muammolar bilan to‘qnashganda hissiy jihatdan zaifroq bo‘lishlari mumkin. Ushbu qobiliyat o‘quvchining o‘z his-tuyg‘ularini to‘g‘ri boshqarishi va ijtimoiy vaziyatlarda muvaffaqiyatli bo‘lishiga yordam beradi. O‘z emotsiyalarini samarali boshqarishni o‘rgangan o‘quvchilar stressli va qiyin vaziyatlarda ham barqaror bo‘lishga qodir bo‘ladi. Bu omil nafaqat o‘quvchii hayotda, balki kasbiy faoliyatda ham muvaffaqiyatga erishishning muhim jihatlardan biridir.

Navbatdagi “empatiya” omili bo‘yicha 1-kurs o‘quvchilarida ijobiy natijalar kuzatildi ($t=-2,3$; $p\leq 0,05$). Bu shuni anglatadiki, “empatiya” omili o‘quvchilarning boshqa insonlarning his-tuyg‘ularini tushunish va ularga nisbatan hamdardlik ko‘rsatish qobiliyatini ifodalaydi. Empatiya darajasi yuqori bo‘lgan o‘quvchilar boshqalarning hissiyotlarini chuqur anglay oladilar va ularning kechinmalarini his qilish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Natijalarga ko‘ra, empatiya omilida sezilarli farqlar aniqlangan, ya‘ni o‘spirinlar orasida boshqalarga nisbatan hamdardlik darajasi turlicha rivojlangan. Empatiya qobiliyati past bo‘lgan o‘quvchilar boshqalarning his-tuyg‘ularini kamroq anglaydilar va ijtimoiy aloqalarda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Ushbu qobiliyat rivojlangan o‘quvchilar boshqalar bilan o‘zaro munosabatlarda yanada samimiy va qo‘llab-quvvatlovchi bo‘ladi. Empatiya ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va jamoaviy ishlarda muvaffaqiyatga erishishning muhim tarkibiy qismidir. Ushbu omil o‘quvchining ijtimoiy va kasbiy muvaffaqiyatlariga katta ta‘sir ko‘rsatadi, chunki boshqalar bilan samarali muloqot qilishda empatiya muhim rol o‘ynaydi.

“O‘zga insonlarning kechinmalarini sezish” omiliga ko‘ra ham 2-kurs o‘quvchilarida yuqori natija aniqlandi ($t=-2,4$; $p\leq 0,05$). Mazkur omil bo‘yicha, boshqalar bilan muloqotda ularning holatini to‘g‘ri tushunishga va ularga mos ravishda munosabat bildirishga yordam beradi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bu omilda sezilarli farqlar mavjud, ya‘ni o‘spirinlar boshqalarning kechinmalarini qanchalik

chuqur sezish darajasi turlicha ekan. O‘zga insonlarning kechinmalarini sezish qobiliyati past bo‘lgan o‘quvchilar ijtimoiy aloqalarda kamroq sezgir bo‘lishi mumkin va boshqalarning his-tuyg‘ulariga nisbatan noaniq javob berishi ehtimoli bor. Ushbu qobiliyat yuqori bo‘lgan o‘quvchilar boshqalarning hissiyotlarini tezda his qiladilar va ularning ehtiyojlarini anglab, ularga mos ravishda yordam berishadi. Boshqalarning kechinmalarini to‘g‘ri anglash o‘spirinlarning jamiyatda muvaffaqiyatli moslashishiga va ijtimoiy aloqalarni muvaffaqiyatli yuritishlariga yordam beradi. Ushbu omillar bo‘yicha sezilarli tafovutlar kuzatilgani o‘spirinlar orasida emotsional intellekt darajasining turlicha ekanligini ko‘rsatadi.

Taklif va xulosalar. Kasb-hunar maktab o‘quvchilarida ta‘lim motivatsiyasi namoyon bo‘lishining psixologik xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan mahalliy va xorijiy metodologik nazariyalar mazkur tadqiqotning obyektivligini ilmiy asoslaydi. Bunga ko‘ra;

“Emotsional bilimdonlik” omiliga ko‘ra, 2-kurs o‘quvchilarida yuqori natija qayd etildi. Jumladan, “Emotsional bilimdonlik” insonning o‘z his-tuyg‘ularini tushunish va ularni to‘g‘ri ifodalash qobiliyatini anglatadi. Ushbu omil o‘quvchilarning o‘z emotsiyalarini qanchalik yaxshi anglab, ularni boshqarishga intilishini ko‘rsatadi.

“o‘z emotsiyasini boshqarish” omili o‘quvchilarning o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish va stressli vaziyatlarda hissiy jihatdan barqaror bo‘lish qobiliyatini anglatadi. Bu qobiliyat yuqori bo‘lgan o‘quvchilar, odatda, o‘z emotsiyalarini nazorat qiladilar va ularni ijtimoiy va kasbiy vaziyatlarda muvozanatlashga muvaffaq bo‘ladilar.

“empatiya” omili bo‘yicha 1-kurs o‘quvchilarida ijobiy natijalar kuzatildi. Bu shuni anglatadiki, “empatiya” omili o‘quvchilarning boshqa insonlarning his-tuyg‘ularini tushunish va ularga nisbatan hamdardlik ko‘rsatish qobiliyatini ifodalaydi.

“O‘zga insonlarning kechinmalarini sezish” omiliga ko‘ra ham 2-kurs o‘quvchilarida yuqori natija aniqlandi. Mazkur omil bo‘yicha, boshqalar bilan muloqotda ularning holatini to‘g‘ri tushunishga va ularga mos ravishda munosabat bildirishga yordam beradi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bu omilda sezilarli farqlar mavjud, ya‘ni o‘spirinlar boshqalarning kechinmalarini qanchalik chuqur sezish darajasi turlicha ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Olib borilgan izlanishlarimizdan kelib chiqib aytish mumkinki, 2-kurs o‘quvchilarida o‘zlarini jamiyatda qanday tutishlari, ijtimoiy muhitga moslashishlari va jamoaviy ishlarda ishtirok etishlariga asoslangan motivlar yuqori darajada ekanligi kuzatildi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-sonli Farmoni. 8 oktyabr, 2019 yil.
2. Баротов III.П. Социально-психологические и научно-практические основы создания. Автореф. дисс. психол. наук. – Т., 1999. – 37 с.,
3. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o‘qituvchisining psixologiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1999. – 30 b.,
4. Дэвид А. Надлер. Теория ожиданий: новый подход к мотивации // Менеджмент и менеджер, №4, 2009. – стр. 26-31.
5. Karimova V.M. Kasbiy psixologiya. - T.: “Fan va texnologiya”, 2013. - 106 b.
6. Кокорев В.П., “Мотивация в управлении”, Барнаул, 1997.
7. Маслоу А. Мотивация и личность .2004.
8. Makklelland D. Motivatsiya cheloveka. -SPb.: Piter, 2007.-672s.
9. Moskvichev S. G. The problem of motivation in psychological research. Kiev.: Mir, 2009-110s.
10. Nishonova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlashni shakllantirishning psixologik asoslari: Psix.f.dok.dis. - T., 2005. - 391 b.
11. Petrosyants V. R., Selivanova A.M. The structure of educational and professional motivation of students -future psychologists // Young scientist. -2017. -No. 7. -pp. 560-562.

Иқболлой ФАЙЗУЛЛАЕВА,

Ташиқентского Государственного транспортного университета докторант кафедры “Социальных наук”

E-mail: fayzullayevaiboloy94@gmail.com

д.ф.н., проф. Ж.Раматова

ARTIFICIAL INTELLIGENCE: PROBLEMS AND PROSPECTS

Annotation

The role of artificial intelligence (AI) in the context of modern human development is considered, highlighting both its achievements and related problems. The article analyzes various aspects of the use of AI in key areas such as healthcare, education, finance and transport. Special attention is paid to the impact of AI on the efficiency of work processes and the quality of people's lives. In addition, critical issues related to the ethical, security and social aspects of AI development, including issues of data privacy and substitution of human labor, are also considered. The article provides a comprehensive overview of the potential of AI, emphasizing the need for an integrated and informed approach to its further development and integration into society.

Key words: Artificial intelligence, technological innovations, AI ethics, data processing, automation, digital transformation, machine learning, AI security, AI in healthcare, social aspects of AI.

SUN'YI INTELLEKT: MUAMMO VA YUTUQLAR

Annotatsiya

Sun'iy intellektning (AI) roli insoniyatning zamonaviy rivojlanishi sharoitida ko'rib chiqilib, uning yutuqlari va u bilan bog'liq muammolarni yoritilgan. Maqolada sog'liqni saqlash, ta'lim, moliya va transport kabi asosiy sohalarda sun'iy intellektning qo'llashning turli jihatlarini tahlil qilingan. AIning ish oqimlari samaradorligi va odamlarning hayot sifatiga ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, AI rivojlanishining axloqiy, xavfsizlik va ijtimoiy jihatlarini bilan bog'liq muhim masalalar, shu jumladan ma'lumotlarning maxfiyligi va inson mehnatini almashtirish masalalari ko'rib chiqilgan. Maqolada sun'iy intellektning potentsialini har tomonlama va ongli yondashuv zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, texnologik innovatsiyalar, AI etikasi, ma'lumotlarni qayta ishlash, avtomatlashtirish, raqamli transformatsiya, mashinani o'rganish, AI xavfsizligi, sog'liqni saqlashda AI, AIning ijtimoiy jihatlarini.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

Рассматривается роль искусственного интеллекта (ИИ) в контексте современного развития человечества, освещая как его достижения, так и связанные с ним проблемы. В статье анализируются различные аспекты применения ИИ в ключевых сферах, таких как здравоохранение, образование, финансы и транспорт. Особое внимание уделяется воздействию ИИ на эффективность рабочих процессов и качество жизни людей. Помимо этого, рассматриваются и критические вопросы, связанные с этическими, безопасными и социальными аспектами развития ИИ, включая вопросы конфиденциальности данных и замещения человеческого труда. Статья предоставляет всесторонний обзор потенциала ИИ, подчеркивая необходимость комплексного и осознанного подхода к его дальнейшему развитию и интеграции в общество.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, технологические инновации, этика ИИ, обработка данных, автоматизация, цифровая трансформация, машинное обучение, безопасность ИИ, ИИ в здравоохранении, социальные аспекты ИИ.

Введение. В современном мире, где технологический прогресс движется с беспрецедентной скоростью, искусственный интеллект (ИИ) стал одним из наиболее значимых и обсуждаемых направлений. Эта статья посвящена осмыслению роли ИИ в рамках современного общества, анализу его влияния на ключевые сферы человеческой деятельности и изучению как положительных, так и отрицательных аспектов его развития.

ИИ, который когда-то был лишь предметом фантастики, теперь активно внедряется в самые разнообразные сектора — от здравоохранения и образования до финансовых услуг и транспорта. Его способность к анализу данных, принятию решений и обучению открывает новые возможности для повышения эффективности, улучшения качества жизни и оптимизации рабочих процессов.

Однако, вместе с огромным потенциалом ИИ приходят и серьезные вызовы. Вопросы этической природы, безопасности, приватности данных и возможности замещения труда людей машинами вызывают обоснованное беспокойство. Также актуальными остаются проблемы, связанные с возможными ошибками и недочетами в работе ИИ, что может привести к нежелательным и даже катастрофическим последствиям.

Концепция искусственного интеллекта (ИИ) начала формироваться в 1956 году на семинаре в Стэнфордском университете. Обсуждения касались машины, предназначенной для решения логических задач, а не математических. Инициатива по разработке ИИ возникла из желания разгадать принципы работы человеческого мозга, с теорией о том, что функции каждого его элемента могут быть представлены в числовой форме и воспроизведены машиной.

На ранних этапах, исследования ИИ сосредоточились на решении конкретных задач и создании систем символьных вычислений. В 1960-х, американские военные начали обучение компьютеров имитации мыслительной деятельности. В 1970-х, DARPA реализовала проекты по созданию виртуальных карт. До появления Siri и Alexa, в 2003 году, специалисты DARPA успешно создали прототипы интеллектуальных личных ассистентов.

Эти исследования положили начало принципам автоматизации и формальной логики, которые теперь применяются в современных вычислительных системах, включая системы поддержки принятия решений и интеллектуальные поисковые системы. Эти технологии направлены на расширение и усиление человеческих возможностей.

Стимулом для совершенствования технологий искусственного интеллекта (ИИ) является необходимость в разработке сложных решений для задач, которые зависят от многочисленных изменчивых факторов. Эти задачи обычно трудно понять и еще сложнее преобразовать в алгоритмы вручную.

Цель. Исследование направлено на анализ текущих тенденций в развитии ИИ и определение наиболее перспективных направлений для его будущего улучшения и интеграции.

Материалы и методы. Исследование основывается на публикациях российских и международных экспертов в сфере информационных технологий и искусственного интеллекта. В него также включен опыт российских компаний, включая Яндекс

Узбекистан и АО "Капитал Банк", а также вклад зарубежных компаний и организаций, таких как IBM и NASA.

Результаты и их обсуждение. Обсуждение о будущем машин привело общество к формулированию гипотез и идей относительно их дальнейшего развития, представляющих как деструктивные, так и конструктивные сценарии. Деструктивные прогнозы, часто отображаемые в кино, показывают ИИ как превосходящий своих создателей и представляющий угрозу человечеству. Это связано с предположением, что ИИ может обладать сознанием, что делает его неразличимым от человека при взаимодействии.

Тем не менее, анализ инцидентов, связанных с неправильной работой искусственного интеллекта, позволяет сделать вывод о потенциальных рисках, связанных с его использованием в критически важных сценариях. Несмотря на значительные достижения в области ИИ, существуют системные уязвимости и ошибки, которые могут привести к серьезным, иногда катастрофическим последствиям. Эти риски усугубляются сложностью и непредсказуемостью реального мира, где ИИ может столкнуться с ситуациями, на которые он не был должным образом обучен или настроен.

Примером трагических последствий таких системных недостатков является происшествие, случившееся 18 марта 2018 года, когда автономный автомобиль сбил Илейн Херцберг, двигавшуюся со скоростью 60 км/ч, в результате чего она умерла от полученных травм. Этот случай подчеркивает важность тщательной проверки и оценки систем ИИ перед их внедрением в реальные сценарии использования. Также он выделяет необходимость разработки более строгих стандартов безопасности и этических принципов для регулирования и контроля за искусственным интеллектом.

Разработчики ИИ стремятся создать системы, которые могут автоматизировать рутинные задачи и облегчить жизнь людей. В Яндексе.Уз подчеркивают, что в будущем ИИ будет способен самообучаться, что укрепляется развитием нейронных сетей и алгоритмов обучения. В итоге, самообучение ИИ может привести к развитию таких мыслительных процессов, как анализ, синтез, сравнение и рефлексия, которые являются основой сознания и самосознания.

Сложность в определении понятий "сознание" и "осознание" для ИИ делает их интерпретацию условной. Основой для ИИ служит способность к обработке информации и самоусовершенствованию. Текущие системы ИИ ограничены в мышлении, понимании, объяснении и формулировании проблем, умея только распознавать, прогнозировать и отвечать на вопросы. Это создает проблемы доверия, так как ИИ не может объяснить свои выводы. Требуется глубокое понимание семантики на более детальном уровне.

Человеческая способность к спонтанному принятию решений и интуиции указывает на потенциальные направления развития ИИ. Вопросы о том, как и в каких пределах ИИ может изменять свои базовые алгоритмы, и о возможности выхода машины из-под контроля из-за отсутствия человеческих ценностей, остаются актуальными.

Перспективы развития ИИ в научном сообществе склоняются к созданию систем с ограниченным функционалом, решающих базовые задачи для облегчения жизни людей. Возникает необходимость новой парадигмы развития ИИ, где человек-наблюдатель играет ключевую роль, влияя рефлексивно и когнитивно на систему.

Сфера бизнеса уже давно осознала значимость и перспективы искусственного интеллекта (ИИ), который постепенно проникает в различные области, стремясь достичь

высокого уровня мышления благодаря прогрессу в молекулярной биоэлектронике, информатике, теоретической биологии и квантовой теории. Различные аспекты ИИ, включая автономное планирование и составление расписаний, развиваются интенсивно и подвергаются тщательному исследованию.

Основные области применения ИИ включают системы управления качеством, диагностические и лечебные системы, службы поддержки клиентов и системы безопасности. Это подчеркивает огромный потенциал ИИ в улучшении различных аспектов жизни и работы.

В эру быстрого технологического прогресса, искусственный интеллект выделяется как ключевой фактор, оказывающий глубокое влияние на многие области человеческой деятельности. Он уже предоставляет инструменты для упрощения жизни, оптимизации процессов и способствует развитию отраслей. ИИ не только улучшает эффективность, но и обладает способностью управлять многими мировыми процессами автономно, привнося в них безупречную точность и надежность.

В банковском секторе, например, ИИ уже играет значительную роль в улучшении обслуживания клиентов, предоставляя персонализированные предложения в нужное время через подходящие каналы. Однако, несмотря на все преимущества, особое внимание уделяется вопросам безопасности при интеграции ИИ в повседневную жизнь. Важно, чтобы инновации служили общественному благу, способствовали сохранению планеты и ее устойчивому развитию, а не наносили вред.

Таким образом, ИИ не только трансформирует современный мир, но и открывает новые горизонты возможностей для улучшения качества жизни и работы, подчеркивая при этом необходимость ответственного подхода к его развитию и применению.

Заключение. В ходе нашего исследования мы охватили широкий спектр аспектов, связанных с развитием искусственного интеллекта (ИИ) и его влиянием на различные сферы человеческой деятельности. Безусловно, ИИ представляет собой мощный инструмент, способный радикально трансформировать многие отрасли, улучшить качество жизни и оптимизировать процессы принятия решений.

Мы наблюдаем, что ИИ открывает новые горизонты в области здравоохранения, финансов, образования, транспорта и других ключевых отраслях, способствуя созданию более эффективных и интеллектуальных систем. Особенно значимым является его вклад в обработку больших объемов данных, предоставляя уникальные возможности для анализа и интерпретации информации.

Вместе с тем, наше исследование подчеркивает важность осознанного подхода к развитию и применению ИИ. Проблемы, связанные с безопасностью, этическими соображениями, защитой персональных данных и потенциальным замещением человеческого труда, требуют внимательного исследования и разработки соответствующих регулирующих мер.

Искусственный интеллект остается одним из самых перспективных и в то же время вызывающих областей современной науки и технологий. Для реализации его полного потенциала необходимо не только продолжать техническое развитие, но и активно заниматься исследованиями в области социальных, этических и правовых аспектов его применения. Только сбалансированный и многоаспектный подход позволит нам извлечь максимальную пользу от ИИ, минимизируя при этом потенциальные риски и негативные последствия для общества и человечества в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Искусственный интеллект и конец эры Homo sapiens. М.: Альпина нонфикшн, 2015. 304 с.
2. Бринк Х., Ричардс Д., Феверолф М. Машинное обучение. СПб.: Питер, 2017. 336 с.
3. Васильева Д. Тенденции в развитии искусственного интеллекта. URL: http://robotoved.ru/iskusstvennii_intellekt_development/.
4. Демченко Д. Карта применения технологий искусственного интеллекта: Медицина, образование, транспорт и другие сферы. URL: <https://vc.ru/p/ai-map>.
5. Играть на уровне бога: Как ИИ научился побеждать человека. URL: <https://geektimes.ru/company/mailru/blog/277064/>.
6. Колесникова Г.И. Искусственный интеллект: проблемы и перспективы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-problemy-i-perspektivy/viewer>.
7. Райков А.Н. Искусственный интеллект: прошлое-настоящее-будущее. URL: <https://bigdata.msu.ru/news/180/>.
8. Иванов А. Искусственный интеллект. Текущие достижения и направления развития. URL: <https://iot.ru/gadzhety/iskusstvennyy-intellekt-tekushchie-dostizheniya-i-osnovnye-napravleniya-razvitiya>.
9. Брокман Д. Что мы думаем о машинах, которые думают: Ведущие мировые ученые об искусственном интеллекте. М.: Альпина нон-фикшн, 2017. 552 с.

10. Смирнов А. В прошлом году Китай потратил на исследования и разработки 279 млрд долл. URL: <https://hightech.fm/2018/02/27/279-billion-on-rd>.
11. Искусственный интеллект в Банковской сфере. URL: https://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Искусственный_интеллект_в_Сбербанке.
12. Белов С., Катькало В. Дефицит искусственного интеллекта. URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2017/03/21/681987-defitsit-iskusstvennogo-intellekta>.
13. Бессмертный И.А. Искусственный интеллект. СПб.: СПбГУ ИТМО, 2010. 132 с.
14. Жданов В.С. Современное состояние и перспективы развития искусственного интеллекта. URL: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/c1274a3671576d79c325766200406380>.
15. Пройдаков Э.М. Современное состояние искусственного интеллекта. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-sostoyanie-iskusstvennogo-intellekta/viewer>.

UDK: 796.062

Azizbek XASANOV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti dotsenti, PhD
E-mail: Azizbeksporteducations@mail.ru

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti professori v.b., p.f.d K.Bayazitov taqrizi asosida

OLIMPIYA VA PARALIMPIYA SPORT TURLARIGA TAYYORLASH MARKAZLARIDA SPORT TA'LIM SIFATINI OSHIRISH USLUBIYATI

Annotatsiya

Mazkur maqola olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlarida sport ta'lim sifatini oshirish masalalari muhokama qilingan hamda sportchi-o'quvchilarning tanlagan sport turi bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarini oshirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sport, ta'lim, sifat, taktika, texnika, innovatsiya, ta'lim dasturlari, nazariy bilimlar, amaliy bilimlar, tajriba.

МЕТОДОЛОГИЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА СПОРТИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЦЕНТРАХ ОЛИМПИЙСКОЙ И ПАРАЛИМПИЙСКОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы повышения качества спортивного образования в центрах олимпийской и паралимпийской подготовки и разработаны предложения и рекомендации, направленные на совершенствование теоретических и практических знаний о спорте по выбору спортсменов-студентов.

Ключевые слова: спорт, образование, качество, тактика, технологии, инновации, образовательные программы, теоретические основы, практические знания, опыт.

METHODOLOGY FOR IMPROVING THE QUALITY OF SPORTS EDUCATION IN OLYMPIC AND PARALYMPIC TRAINING CENTERS

Annotation

This article examines the issues of improving the quality of sports education in Olympic and Paralympic training centers and develops proposals and recommendations aimed at improving theoretical and practical knowledge about sports at the choice of student athletes.

Key words: sport, education, quality, tactics, technologies, innovations, educational programs, theoretical foundations, practical knowledge, experience.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Olimpiya va Paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlari – yuqori darajadagi professional sportchilarni tayyorlashda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Bu markazlarda sport ta'limining sifatini oshirish zaruriyati turli omillar bilan bog'liq.

Zamonaviy sportchilardan yuqori natijalar kutilmoqda, shu sababli ta'lim jarayonining sifatini oshirish ularning kasbiy darajasini oshirishga olib keladi. Ta'lim sifatining yuqori bo'lishi natijasida sportchilar kuchli raqobat sharoitida yuqori samaradorlik bilan ishtirok etish imkoniga ega bo'ladi. Sport ta'limi sifatini oshirishning zamonaviy usullari va ilmiy tadqiqotlar asosida yangicha yondashuvlar qo'llaniladi. Masalan, psixologik tayyorgarlik, innovatsion trening texnologiyalari, personallashtirilgan o'quv dasturlari joriy etish orqali samaradorlikni oshirish mumkin bo'ladi.

Olimpiya va Paralimpiya o'yinlari sportning xalqaro miqyosda ommalashuviga va inklyuzivlik g'oyasini ilgari surishga yordam beradi. Ta'lim sifati oshirilsa, sportchilar nafaqat kasbiy, balki ijtimoiy jihatdan ham rivojlanadi, bu esa jamiyatda faol va mas'uliyatli shaxslarni shakllantirishga yordam beradi.

O'quv jarayonlarida sportchilarga nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki ruhiy, intellektual va axloqiy rivojlanish imkoniyatini berish lozim. Ta'lim sifatini oshirish orqali ularning har bir sohada bilimlari va yaxshi rivojlangan bo'lishi ta'minlanadi, bu esa musobaqalarda yaxshi natija ko'rsatishiga yordam beradi. Shuningdek, sport ta'limi sohasidagi xalqaro standartlarga muvofiqlashish, yangicha innovatsion usullar va texnologiyalarni joriy etish ta'lim sifatini yaxshilashga yordam beradi. Bu, o'z navbatida, mamlakatning xalqaro maydondagi imijini yaxshilash va yuqori malakali murabbiylarni tayyorlash imkoniyatini oshiradi.

Shunday qilib, mazkur mavzudagi tadqiqot va ishlarni Olimpiya va Paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlaridagi sport ta'limi sifatini tubdan yaxshilash, sportchilarning kasbiy, ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga hissa qo'shish va ularning xalqaro miqyosda raqobatbardosh bo'lishini ta'minlash uchun zarurdir.

Sport ta'limida sifatni oshirish, jismoniy tarbiya va sport sohasida yoshlarning bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash hamda yuqori natijalarga erishish uchun muhim ahamiyatga ega. Quyida

sport ta'limida sifatni oshirish uchun bir nechta samarali usullar keltirilgan:

Muallimlar malakasini oshirish: Sport o'qituvchilarini muntazam ravishda malaka oshirish kurslaridan o'tkazish va zamonaviy usullar bilan tanishtirish orqali ularning pedagogik ko'nikmalarini oshirish mumkin. Bu yoshlarga sportning to'g'ri asoslarini o'rgatishda yordam beradi.

Innovatsion texnologiyalardan foydalanish: Zamonaviy trenajyorlar, virtual reallik qurilmalari va maxsus dasturiy ta'minotlar sport ta'limida katta ahamiyatga ega. Bu texnologiyalar yosh sportchilarga harakatlarini tahlil qilish, xatolarini topish va ularni to'g'rilash imkonini beradi.

Jismoniy va ma'naviy tarbiyani uyg'unlashtirish: Sport ta'limida nafaqat jismoniy faoliyat, balki ma'naviy qadriyatlar, intizom va yetakchilik ko'nikmalarini ham rivojlantirish zarur. Bu yoshlarni jismoniy jihatdan kuchli qilib, ularning shaxs sifatida kamol topishiga yordam beradi.

Jamoaviy ishlashga e'tibor qaratish: Sport ta'limida jamoaviy ishlash muhim ahamiyatga ega. Jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish orqali yoshlarni bir-biri bilan hamkorlik qilishga, mas'uliyatni taqsimlashga va o'zaro hurmat qilishga o'rgatish mumkin.

Har bir yosh guruhiga mos dasturlarni yaratish: Bolalarning jismoniy va psixologik holatlariga mos keladigan maxsus ta'lim dasturlari ishlab chiqilishi lozim. Bu dasturlar yoshlarning salomatligini saqlash bilan birga ularning sportga bo'lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi.

Qo'shimcha musobaqalar va treninglar tashkil qilish: Yosh sportchilar uchun qo'shimcha musobaqalar, sport yig'inlari va turli seminarlar tashkil etish orqali ularni yanada rag'batlantirish va tajribalarini oshirish mumkin.

Ushbu chora-tadbirlar sport ta'limida sifatni oshirishga yordam berib, kelajakda yuqori natijalarga erishuvchi yosh sportchilarni yetishtirishga zamin yaratadi.

Tadqiqotning maqsadi olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlarida sport ta'lim sifatini oshirish muammolarini o'rganish.

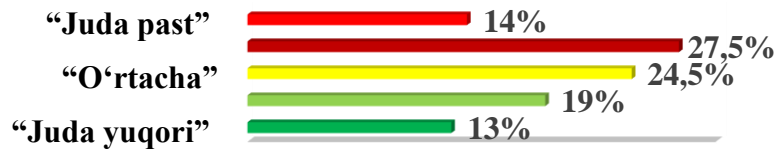
Tadqiqotning ob'ekti olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlari.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari va muhokamasi. Biz Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlarida sport ta'lim sifatini oshirish jarayonlaridagi mammlarni aniqlash maqsadida Termiz Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazi, Qarshi Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazi hamda Samarqand Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazida tahsil olayotgan 8-9 sinf sportchi-o'quvchilar orasida

anketa-so'rov asosida tadqiqot ishlari olib bordik. Tadqiqotimizda har bir sport ta'lim muassasasidan 30 nafardan sportchi-o'quvchilar ishtirok etishdi.

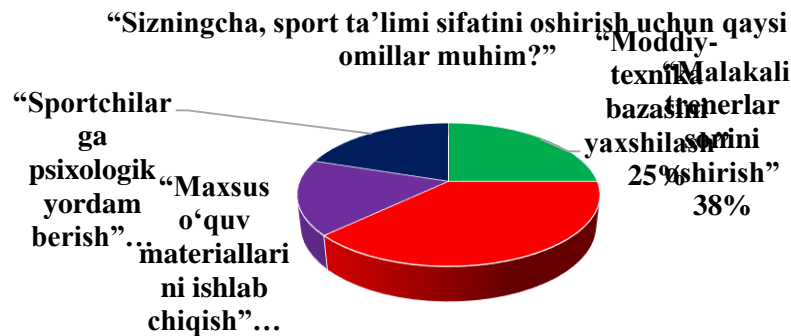
Tadqiqotimizda ishtirok etgan sportchi-o'quvchilarning "Sizning fikringizcha, markazdagi sport ta'limi sifati qanday?" degan savolga sportchi-o'quvchilarning 13% "Juda yuqori", 19% "Yuqori", 24,5% "O'rtacha", 27,5% "Past" hamda 14% "Juda past" deb, javob berishgan (1-rasm).

"Sizning fikringizcha, markazdagi sport ta'limi sifati qanday?"

1-rasm. Sportchi-o'quvchilarning "Sizning fikringizcha, markazdagi sport ta'limi sifati qanday?" savoliga berilgan javoblari tahlili diagrammasi.

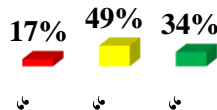
"Sizningcha, sport ta'limi sifatini oshirish uchun qaysi omillar muhim?" degan savolga sportchi-o'quvchilarning 25% "Moddiy-texnika bazasini yaxshilash", 38% "Malakali trenerlar sonini oshirish", 17% "Maxsus o'quv materiallarini ishlab chiqish" hamda 20% "Sportchilarga psixologik yordam berish" deb, javob berishgan (2-rasm).

2-rasm. Sportchi-o'quvchilarning "Sizningcha, sport ta'limi sifatini oshirish uchun qaysi omillar muhim?" savoliga berilgan javoblari tahlili diagrammasi.

"Sizningcha sport ta'limi jarayonida zamonaviy texnologiyalar va metodikalardan foydalanilmoqdami?" degan savolga sportchi-o'quvchilarning 17% "Ha, to'liq", 49% "Har doim emas", 34% "Yo'q" deb, javob berishgan (3-rasm).

"Sizningcha sport ta'limi jarayonida zamonaviy texnologiyalar va..."

3-rasm. Sportchi-o'quvchilarning "Sizningcha sport ta'limi jarayonida zamonaviy texnologiyalar va metodikalardan foydalanilmoqdami?" savoliga berilgan javoblari tahlili diagrammasi.

Biz tomonimizdan o'tkazilgan tadqiqot natijalari Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazida ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ishlarni amalga oshirishda asosan mashg'ulotlarni zamonaviylik mezonlarida darajasida tashkil qilishga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatdi.

Jismoniy tarbiya va sport ta'limi yoshlar salomatligi, irodasi, ruhiy tayyorgarligi hamda jamiyatga faol fuqaro sifatida kirib borishi uchun muhim o'rin tutadi. Sport ta'limi sifati turli omillarga bog'liq bo'lib, metodika va yondashuvlarning to'g'ri qo'llanilishi yoshlarning ijobiy natijalarga erishishlarida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu maqolada sport ta'limi sifatini oshirish bo'yicha samarali metodikalarga to'xtalib o'tamiz.

1. Individual yondashuv. Sport ta'limida individual yondashuv har bir o'quvchining jismoniy va psixologik imkoniyatlarini inobatga olgan holda mashg'ulotlarni rejalashtirishni nazarda tutadi. Bunda quyidagilar muhimdir:

-Sub'ektiv ehtiyojlar: Har bir o'quvchidagi individual o'ziga xos jihatlarni inobatga olish, ularning qiziqish va muammolariga e'tibor qaratish.

-Qadamba-qadam ta'lim: O'quvchilarning tajribasiga asoslanib, mashg'ulotlarni og'irlik va davomiylik jihatidan bosqichma-bosqich kuchaytirish.

2. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Bugungi kunda ta'limda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari kengaydi. Sport ta'limida quyidagi texnologiyalardan samarali foydalanish mumkin:

-Videomateriallar va mobil ilovalar: Mashg'ulotlarni videoga olish, harakatlarni to'g'ri bajarishni ko'rsatish va xatolarni tahlil qilish imkonini beradi.

-Onlayn platformalar: Internet orqali mashg'ulotlar, jadvallar va baholash natijalarini kuzatish imkonini beradi.

3. Mukammal rejalashtirish va nazorat qilish. Rejalashtirish va nazorat ta'lim sifatiga bevosita ta'sir qiladi:

-Davomiy monitoring: Har bir mashg'ulotdan so'ng natijalarni tahlil qilish, kamchiliklarni aniqlash va ularni to'g'irlash choralarini ko'rish.

-Qisqa muddatli va uzoq muddatli rejalar**: Har oyda va yiliga bir necha marotaba mashg'ulot rejalarini qayta ko'rib chiqish, zamonaviy talablarga moslashtirish.

4. Muhit yaratish. Sport mashg'ulotlarining samaradorligi uchun qulay va motivatsion muhit yaratish muhim:

-Pozitiv muhit: O'quvchilarning ijobiy ruhiy holatda bo'lishini ta'minlash, hamkorlikni kuchaytirish;

-Jamoaviy ruhiyat: Jamoa bo'lib o'quvchilarni birgalikda faoliyat yuritishga o'rgatish, ularni bir-birlariga ko'maklashishga yo'naltirish;

5. Maqsadli motivatsiya va rag'batlantirish. Yosh sportchilarni yaxshi natijalarga intilishga rag'batlantirish ham ta'lim sifatiga katta ta'sir ko'rsatadi:

-O'rganish va baholash: Har bir mashg'ulotdan keyin sportchining yutuqlari va kamchiliklarini muhokama qilish.

-Taqqirlash: Kichik mukofotlar yoki sertifikatlar berish orqali o'quvchilarni rag'batlantirish.

Xulosa. Sport ta'limida yuqori sifatli natijalarga erishish uchun turli metodika va yondashuvlarni qo'llash zarur. Yoshlarning salohiyatini rivojlantirishda yuqoridagi usullardan foydalanish orqali ularni kelajakda salomat, mas'uliyatli va kuchli fuqarolar qilib tarbiyalashga hissa qo'shish mumkin. Sport ta'limidagi uzluksiz rivojlanish va innovatsiyalar yosh avlodning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2015 yil 4 sentyabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi (yangi tahriri) qonuni".-B.29.
2. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. -М.: Советский спорт, 2005. - 820 с.
3. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и её прикладные аспекты: учеб. для вузов / Л.П.Матвеев. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Советский спорт, 2010. – 340 с.
4. Саламов Р.С. Совершенствование образовательного процесса подготовки бакалавров по направлению «физическая культура и спорт». /дисс. док. наук. –Ташкент, 2003. -236 с.
5. Shopulaton A.N. Jismoniy tarbiya va sport sohasida malakali kadrlar tayyorlash tizimi mexanizmlarini takomillashtirish/Pedagogika fanlari doctori(DSc)...diss.avtoref.: 2023.–79 b.
6. Ram Mohan Singh, Iryna Skrypchenko, Hilbert Kamo, Abdimalik Shopulaton, Farruh Ahmedov, Martin Hofmeister. Fear of failure and anxiety in kurash athletes: gender and age differences//Health, sport, rehabilitation. 2023 (9) 4, 46-56 betlar (Scopus bazasida indeksatsiyalangan).
7. Zsolt Németh, Abdumalik Shopulaton, Komiljon Norboyev, Farruh Ahmedov, Sabina N. Valente. Physical Education Teacher in Middle Schools: Requirements and Academic Profile//International Journal of Instruction. July 2024, Vol.17, No.3 p-ISSN: 1694-609. 371-382 betlar.
8. Zsolt Németh, Abdumalik Shopulaton, Hanno Felder, Mochamad Ridwan, Azadeh Sobhkhiz, Mohd Asmadzy Bin Ahmad Basra, Edi Setiawan, Akram Abdulakhatov, Farruh Ahmedov. Sport coach education programs: perspectives and features//revista iberoamericana de psicología del ejercicio y el deporte Vol. 19 n 1. 31-37 betla.

UDK:025.4.03:004:378.147:811.111

Nargiza KHODJAKULOVA,

Tashkent institute of irrigation and agricultural mechanization engineers National Research University PhD researcher,

E-mail: nargiza.khodjaqulova.tuit@gmail.com

Tel: (99) 405 51 1

Reviewed by Barno Shamsematova a Head of foreign Languages Department at International Islamic Academy of Uzbekistan

A BIBLIOMETRIC REVIEW OF WoS ARTICLES ON ENHANCING CRITICAL LISTENING SKILLS

Annotation

This bibliometric review examines 86 Web of Science articles focused on enhancing critical listening skills, analyzing publication patterns, author networks, and thematic trends. Key findings identify influential authors, institutions, and publications that shape the research landscape on critical listening.

Key words: Critical listening, analytical review, higher thinking order, metacognitive strategies, assessing, evaluation.

БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ ОБЗОР СТАТЕЙ ИЗ БАЗЫ ДАННЫХ WOS, ПОСВЯЩЕННЫХ РАЗВИТИЮ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО СЛУШАНИЯ

Аннотация

Данное библиометрическое исследование анализирует 86 статей из базы данных Web of Science, посвященных развитию навыков критического слушания, с акцентом на анализ моделей публикаций, авторских сетей и тематических направлений. Основные результаты выявляют влиятельных авторов, учреждения и публикации, формирующие исследовательский сфер в области критического слушания.

Ключевые слова: Критическое слушание, аналитический обзор, высокий порядок мышления, метакогнитивные стратегии, оценка, анализ.

TANQIDY TINGLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHGA DOIR WOS MAQOLALARINING BIBLIOMETRIK SHARHI

Annotatsiya

Ushbu bibliometrik sharhda tanqidiy tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan 86 ta Web of Science maqolasini tahlilining natijalari keltirilgan. Ushbu maqolada nashr etish uslublari, mualliflarning yondoshuvlari va tematik yo'nalishlarni o'rganadi. Asosiy natijalar tanqidiy tinglash sohasidagi ilmiy maydonni shakllantiruvchi muhim mualliflar, tashkilotlar va nashrlarni aniqlaydi.

Kalit so'zlar: Tanqidiy tinglash, tahliliy sharh, yuqori darajali fikrlash, metakognitiv strategiyalar, baholash, tahlil.

Introduction. Critical listening is an essential competency in education and professional environments, involving the active evaluation and interpretation of spoken messages [1], [2]. It plays a crucial role in effective communication, decision-making, and problem-solving. This bibliometric review examines recent 86 studies in the website Web of Science that explore methods to enhance critical listening skills, highlighting the key themes, pedagogical strategies, and gaps in the existing research.

Literature review on enhancing critical listening skills. Numerous studies emphasize the importance of critical listening in fostering effective communication and collaboration [4], [5]. Critical listening enables learners to discern underlying messages, assess credibility, and respond thoughtfully to complex information. As the demand for effective communication in diverse settings grows, the need for systematic approaches to develop these skills has become evident. A variety of pedagogical strategies have been proposed to enhance critical listening skills in educational contexts. One of them is Active Listening Exercises: Research indicates that incorporating active listening exercises into curricula can significantly improve students' listening capabilities [6], [7]. These exercises often involve role-playing, discussions, and feedback sessions that encourage students to engage with the material actively.

Furthermore, metacognitive strategies: Studies by Smith (2021) and Brown (2022) highlight the effectiveness of metacognitive strategies, such as self-reflection and self-monitoring, in enhancing critical listening. By encouraging students to evaluate their listening processes, these strategies promote awareness and improvement of their listening skills [4], [8].

Moreover, in this digital technologies advanced century, Technology-Enhanced Learning is one of the frequently applied approaches. The integration of technology in teaching critical listening has gained traction in recent years. Online platforms and multimedia resources can provide diverse listening experiences, fostering engagement and critical analysis [9], [10]. However, research also points to the need for structured guidance to ensure that technology is effectively leveraged.

Traditional assessment methods often fail to capture the nuances of listening capabilities [11]. Recent literature advocates for the development of comprehensive assessment tools that evaluate not only comprehension but also critical analysis and response [12].

While the body of research on critical listening is growing, several gaps remain. Much of the existing literature focuses on specific educational contexts, such as higher education, with limited exploration of critical listening in primary and secondary education [13].

Materials and methods. The Web of Science bibliographic database, recognized for its extensive catalog of peer-reviewed literature, was employed to retrieve relevant studies from the period 2020 to 2024. Search terms included "critical listening". A total of 86 publications were identified and deemed relevant for further analysis. The data collection and analytical processes were conducted in October 2024. Several analytical tools were used to process and evaluate the data, including CSV format, Microsoft Excel 2021, RIS files, VOSviewer, and MapChart, which facilitated the mapping of research trends and the visualization of publication networks within the domain of critical listening research in the field.

Article review and study eligibility criteria. The search process involved compiling relevant information based on the keyword "critical listening" and filtering for articles written in English. These were systematically organized in a spreadsheet for further analysis. The search criteria were: Article = ("critical listening"), Document type = "article," Timespan = "2020-2024," Subject areas = Education Educational research focus on critical skills in education. The data collection deadline was set for October 2024. The methodology adopted for this study is illustrated in Figure 1, outlining the flow of selected steps in the research process.:

1. Articles with only the title and abstract in English.
2. Articles that were outside the scope of the designated research fields.
3. Publications lacking key definitions for search terms such as "critical," "listening," or "metacognitive," which are central to critical listening studies.

4. Articles without Digital Object Identifiers (DOIs), which restricted their accessibility. Due to WoS's limitations in filtering these, it was often not feasible to exclude such articles automatically.

Bibliometric analysis. Data exported in CSV format were imported into Microsoft Excel for detailed bibliometric analysis. Prior

to analysis, the dataset was thoroughly checked for errors to ensure data integrity. The reviewed publications were systematically analyzed, and the most relevant studies, along with the key contributing authors, were identified.

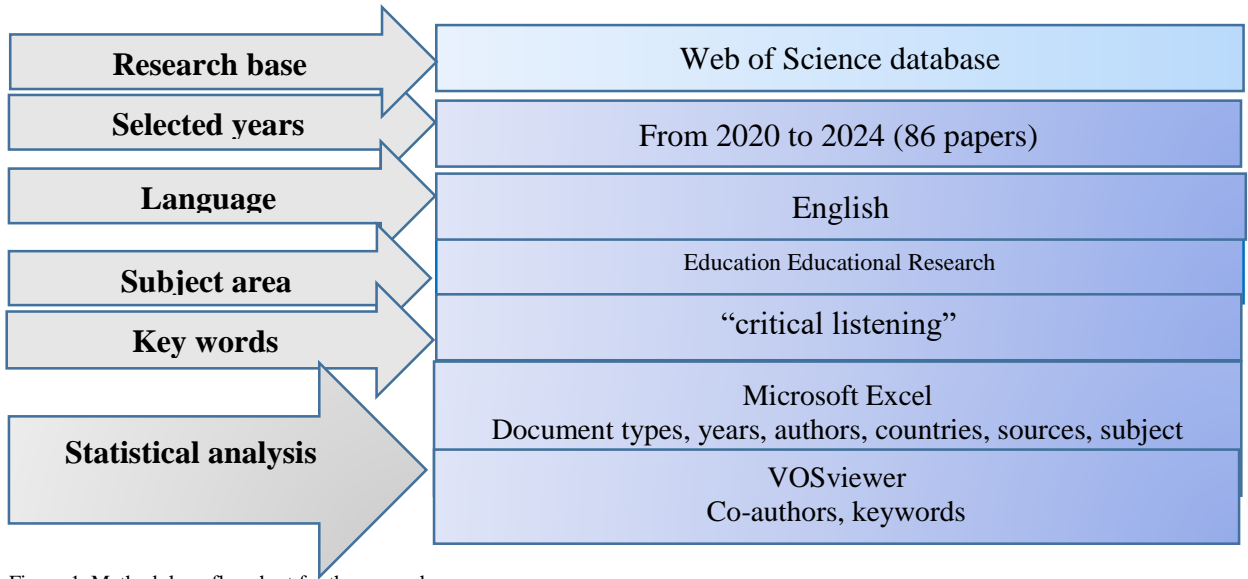

Figure 1. Methodology flowchart for the research

Results. Publication outputs. A total of 86 documents relating to critical listening skills were collected between 2020 and 2024. These documents were classified into articles (n=65), review article (n=18), early access (n=5), book chapters (n=3), editorial material (n=2), proceeding paper (n=1), as shown in Fig 2.

The table categorizes various document types found in a total of 86 articles related to enhancing critical listening skills. The majority, comprising 65 articles (75.6%), are standard research articles, indicating a strong focus on original findings. Additionally,

18 review articles (20.9%) suggest a significant interest in summarizing existing research in this field. There are also 5 early access papers (5.8%), reflecting ongoing research being shared prior to formal publication. In contrast, only 3 book chapters (3.5%) were identified, pointing to a preference for journal publications over books. The presence of 2 editorial materials (2.3%) indicates minimal commentary or opinion pieces, while just 1 proceeding paper (1.2%) suggests that conference proceedings are not a primary medium for disseminating research on critical listening.

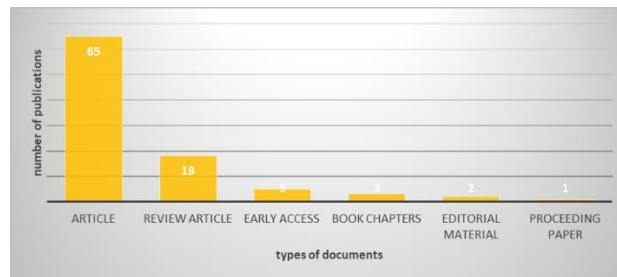

Figure 2. Document types on critical listening between 2020 and 2024

Publication trend. The data outlines the publication years (2020-2024) of the 86 articles related to enhancing critical listening skills, revealing trends in research activity over recent years. In 2023, there were 25 articles published, accounting for 29.1% of the total, indicating a peak in research output in that year. Following closely is 2021, with 20 articles (23.3%), which also shows significant research activity. Both 2022 and 2020 each had 17 articles (19.8%), suggesting

a stable level of publications during those years. Finally, there are 7 articles from 2024, representing 8.1%, reflecting ongoing research efforts but indicating that it is still early in the year. Overall, the data suggests a growing interest in critical listening skills, particularly in 2023, while also highlighting consistent scholarly activity in the preceding years.

Figure 3. Annual production of articles on critical listening during the period 2020-2024

Publications by county.

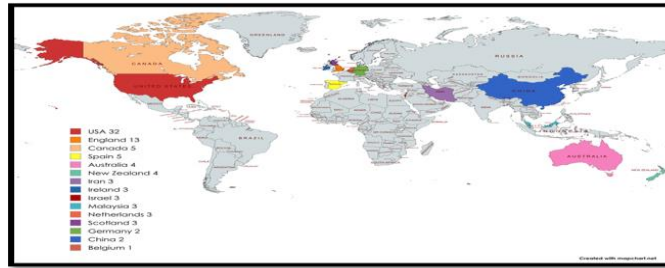

Figure 4. Publications by the number of countries

The data which figure 4 reflects the geographical distribution of the 86 articles on enhancing critical listening skills, highlighting where this research is most active. The United States leads significantly with 32 articles (37.2%), suggesting it as the primary hub for research in this field. England follows with 13 articles (15.1%), showing a substantial level of interest. Canada and Spain each contribute 5 articles (5.8%), while Australia and New Zealand have 4 articles each (4.7%), indicating moderate research activity in these countries. Several countries, including Iran, Ireland, Israel, Malaysia, the Netherlands, and Scotland, each account for 3 articles (3.5%), showing diverse, yet lower, engagement. Germany and China each published 2 articles (2.3%), and Belgium contributed 1 article (1.2%).

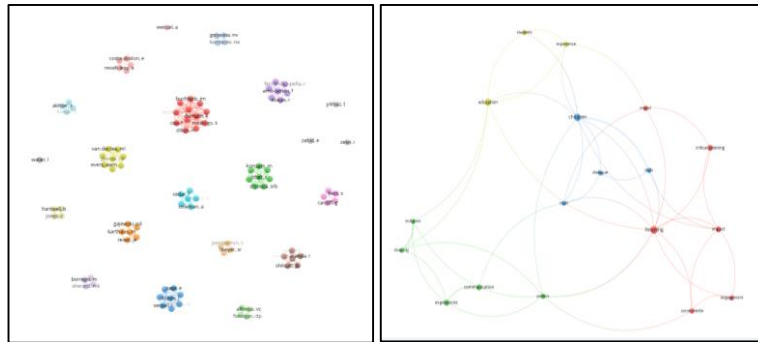

Figure 7 and 8. Network map of top co-authorships based on the total link strength

The analysis yielded 1448 keywords. After excluding the general keywords with a low relevance score and those with low occurrence (by default, a minimum of four occurrence of a keyword is selected, to strengthen the co-occurrence results), 79 items and 5 clusters were finally identified. Based on the total link strength, each resulting keyword is sketched in a node, creating a network map of all keywords. Figure 8 shows the network map of the top 33 authors' keyword co-occurrence. The size of the node reflects the keyword's degree of importance.

Conclusion. The literature underscores the significance of enhancing critical listening skills through diverse pedagogical approaches, active engagement, and effective assessment strategies. As the demand for strong communication skills continues to rise, further research is necessary to address existing gaps and explore innovative methods for fostering critical listening across various educational contexts. By building on current findings, educators can develop more effective strategies to prepare students for the complexities of contemporary communication.

REFERENCES

1. Khodjaqulova, Nargiza. "The Role of Teacher Creativity While Dealing with Challenges in Developing EFL Students' Critical Listening Skills." In International Conference, Bukhara, Uzbekistan, 2024.
2. Khodjaqulova, Nargiza. "Tanqidiy tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda chet til o'qituvchisining kreativlik mahorati." Til va adabiyot ta'limi OAK jurnal, №4 (2024).
3. Khodjaqulova, Nargiza. "The Role of Teachers in Developing Tourism Students' Critical Listening Skills." In International Conference, Samarkand, Uzbekistan, 2024. DOI: 10.5281/zenodo.11085184.
4. Brown, A., and Smith, J. "The Role of Critical Listening in Education." *Journal of Communication Education* 35, no. 2 (2021): 145-160.
5. Jones, L. "Effective Communication and Critical Listening." *International Journal of Education* 22, no. 3 (2022): 245-259.
6. Miller, S. "Active Listening: A Key to Effective Communication." *Journal of Adult Learning* 22, no. 3 (2020): 67-80.
7. Williams, J., and Johnson, R. "Role-Playing as a Method for Teaching Critical Listening." *Communication Research Reports* 40, no. 1 (2023): 59-68.
8. Brown, C. "Metacognitive Strategies for Enhancing Listening Skills." *Educational Psychology Review* 34, no. 1 (2022): 77-90.
9. Taylor, P. "Technology-Enhanced Learning in Critical Listening." *Journal of Educational Technology* 18, no. 4 (2022): 234-245.
10. Lee, M., and Chen, Y. "The Impact of Technology on Listening Skills Development." *Computers & Education* 183 (2023): 104-117.
11. Green, D. "Challenges in Assessing Listening Skills." *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice* 27, no. 4 (2020): 387-400.
12. Roberts, T. "Developing Assessment Tools for Listening Skills." *Journal of Educational Measurement* 58, no. 2 (2021): 112-128.
13. Khan, R. "Exploring Critical Listening in Secondary Education." *Journal of Curriculum Studies* 50, no. 1 (2023): 15-32.

Tunis XOJIYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti
E-mail: karfagen_87@mail.ru

Falsafa fanlari doktori, professor O. Musayev taqrizi asosida

INSON MODERNIZATSIYASI – XITOIY JAMIYATINI YANADA RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY SHARTI

Annotation

Ushbu maqolada XXRning jamiyatni modernizatsiyalashning asosiy xususiyatlari, xususan, inson modernizatsiyasi tahlil etiladi. Bunda modernizatsiyalashgan inson yoki zamonaviy inson obrazi Xitoyda qanday shaklda namoyon bo'lganligi ko'rsatib berishga harakat qilingan.

Calit so'zlar: Modernizatsiya, "syao kan" konsepsiyasi, "Xitoyga xos modernizatsiya", "Xitoy tipidagi modernizatsiya", "Sotsialistik modernizatsiya", sotsialistik ma'naviy muhit.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА – ГЛАВНОЕ УСЛОВИЕ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ КИТАЙСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье анализируются основные черты модернизации общества КНР, в частности, модернизации человека. При этом была предпринята попытка показать, как в Китае проявился образ модернизированного человека или современного человека.

Ключевые слова: Модернизация, концепция «сяо кан», «модернизация с учетом специфики Китая», «модернизация по-китайски», «социалистическая модернизация», социалистическая духовная среда.

HUMAN MODERNIZATION IS THE MAIN CONDITION FOR THE FURTHER DEVELOPMENT OF CHINESE SOCIETY

Annotation

This article analyzes the main features of the modernization of the society of the PRC, in particular, the modernization of people. In this, an attempt was made to show how the image of modernized man or modern man was manifested in China.

Key words: Modernization, "xiao kan" concept, "China-specific modernization", "Chinese-style modernization", "Socialist modernization", socialist spiritual environment.

Kirish. Bugungi kunda Xitoydagi ijtimoiy falsafiy fikr rivojida insonni modernizatsiyalash g'oyasi tadqiqiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Madaniy saviyani oshirish, ahloqiy fazilatlar, huquqiy ongni yuksaltirish, huquq va erkinliklarga rioya qilish, jamiyat barcha a'zolarining qonuniy manfaat va ehtiyojlarini to'la qondirishga erishish kabilar "inson asos" degan ta'limotni tashkil etuvchi g'oyalar hisoblanadi. Garchi Xitoyliklar individualizm, ilmiylik, erkinlik, demokratiya kabi g'oyalar bilan tanish bo'lsalar-da, ular jamiyat uchun individual ong mohiyatiga aylana olmagan. Xitoyda aholining umumiy saviyasini hali u qadar yuksak deb bo'lmaydi. Shu bois ham Xitoy modernizatsiyasida tadrijiylik tamoyiliga alohida urg'u beriladi. Bugungi kundagi Xitoy modernizatsiyasining o'ziga xos xususiyati sifatida uning kompleks karakterini ko'rsatish mumkin. Madaniy modernizatsiyani amalga oshirish, davlat oldida turgan asosiy va global miqyosidagi vazifalardan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda Xitoy hukumati yangicha sotsialistik ma'naviy muhitni shakllantirishdan turib, iqtisodiy va siyosiy muammolarni hal qilish imkonsiz ekanligini anglab yetmoqdalar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab G'arb davlatlarining sobiq mustamlaka va yarim mustamlakalarini qamrab olgan transformatsiya jarayonlari G. Almond, R. Aron, D. Bell, S. Blek, S. Verba, E. Giddens, M. Levi, D. Lerner, V. Rostou, T.Parsons, P.Berger, R. Inglehart, N. Smelser, S. Xantington, V. Zapf, P.Shtompka, S.Eyzenshtadt kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Shuningdek, Modernizatsiyalarning ko'p qirraligi nazariyasi S. Eyzenshtadt, P. Sztompka, E.Tiriakyan va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan P. Sztompka o'z asarlarida modernizatsiya jarayoni bilan birga keladigan harakatlar va holatlarning xilma-xilligi va tasodifiyligi haqida tushuncha beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Jamiyatni haqiqiy modernizatsiya qilishda "zamonaviy inson"ni tarbiyalashsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Darhaqiqat, aynan inson ilmiy-texnik inqilobning, barcha islohotlar va taraqqiyotlarning harakatlantiruvchi kuchidir. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi inson, uning faol harakatlari va ijodiy yondashuviz amalga oshmaydi. Shuning uchun ham, inson eng muhim ishlab chiqarish kuchi hisoblanadi. Bugungi kunda shu narsa aniqki, inson kapitali iqtisodiy o'sishning harakatlantiruvchi kuchi va hal qiluvchi omildir va inson kapitaliga kiritilgan

investitsiya doimo ijobiy natijalar olib keladi. Ammo, "zamonaviy inson" modernizatsiya jarayonining yakuniy natijasi emas, balki muvaffaqiyatli modernizatsiya va barqaror iqtisodiy o'sishning zaruriy sharti hisoblanadi. "Zamonaviy inson"ni an'anaviy shaxsdan nima ajratib turadi? Nigeriya, Hindiston, Pokiston, Chili, Argentina va Isroil kabi davlatlarda tadqiqotlar o'tkazgan olim A. Inkeles ham "zamonaviy odam" to'g'risida bir qator izlanishlar olib borgan. Uning fikricha, u muayyan xususiyatlarga ega bo'lgan zamonaviy odamning invariant modelini aniqlagan va bu xususiyatlar quyidagilardan iborat:

Tajriba uchun ochiqlik. Bugungi kun odami yangi mashg'ulot bilan shug'ullanish yoki ishlab chiqarishning yangi texnologiyalarini yaratishga doimo tayyor.

Avtoritlardan mustaqillikning kengayishi. Bugungi kun odami ota-onalar, qabila sardorlari yoki davlat boshliqlari tomonidan boshqarilmaydi.

Ilm-fanga bo'lgan ishonch. Bugungi kun odami insonlarning tabiat ustidan hukmronlik qila olishiga ishonadi.

Harakatchanlik. Bugungi kun odami juda shuhratparast bo'lib, u doimo kasb pillapoyalardan yuqoriga ko'tarilishga intiladi.

Uzoq muddatli rejalashtirish. Bugungi kun odami doimo o'z umrini bir-ikki yil oldindan rejalashtirib yuradi va u keyingi bir-ikki, yoki besh yilda nimalarni amalga oshirishini biladi.

Ommaviy-siyosiy sohadagi faollik. Bugungi kun odami o'z ixtiyori bilan turli assotsiatsiyalarga a'zo bo'ladi va mahalliy jamoatchilik hayotida qatnashadi[1].

Markaziy Xitoy pedagogik universiteti siyosiy tadqiqotlar Instituti Direktori Xu Yunning fikricha, "Xitoy mo'jizasini tushunishdan oldin, avvalambor biz Xitoylik dehqonni tushunishimiz kerak. Xitoylik dehqonni tushunishdan oldin esa, avvalo biz Xitoy ratsionalligiga baho berishimiz kerak"[2]. Uning fikricha, mehnatsevarlik, tejamkorlik, qat'iyatlilik va boshqa dehqonlarga xos xislatlar Xitoyning iqtisodiy o'sishi dvigatellari bo'lib xizmat qilgan. Islohotlar boshida Xitoylik dehqonlar xuddi o'zlarining uzoq o'tmishdagi ajdodlari kabi qat'iyat va qunt bilan mehnat qilar edilar. Xitoy mahsulotlarining raqobatbardoshligiga texnika emas, balki qattiq mehnat sabab bo'ldi, va bir vaqtning o'zida o'sha davr bozor sharoitlari oddiy dehqonlarning turmush sharoitlarini yaxshilash uchun imkoniyat yaratdi. Bugungi Xitoy modernizatsiyasi subekti avvalo oqilonalik, utilitarizm (osiyo madaniyatlarida oqilonalikning bir ko'rinishi sifatida keladi[3]) va xo'jalik ishlari uquviga egadir. Bu xususiyatlarining barchasi Xitoy aholisini faol tadbirkorlarga aylantiradi.

Fikrimizcha, bugungi bosqichdagi shaxsiyat modernizatsiyasiga oid tadqiqotlarning natijalarini tahlil qilishda avvalambor Xitoy yoshlarining qadriyatlar tizimida, ularning dunyo manzarasida yuz bergan o'zgarishlarini inobatga olish muhim ahamiyatga ega, chunki bu yosh guruhi so'nggi o'n yilliklarda Xitoyda sodir bo'layotgan o'zgarishlar muhitiga eng tez moslashuvchi qatlamdir. Xitoylik yoshlar bugungi kunda zamonaviy shaxsga tegishli bo'lgan xususiyatlardan ba'zilarini o'zlarida namoyon etmoqdalar. Bularga – erishuvchanlik, faqatgina tanishlar va ijtimoiy aloqalarga emas, balki o'z kuch va qobiliyatlariga ishonch, harakatchanlik va uzoq muddatli reja tuzish kabi xislatlar kiradi, va bu xislatlarning shakllanishida bir tarafdin global jarayonlar va bugungi kun omamviy madaniyati sabab bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tarafdin mamlakatning o'ziga xos xususiyatlari (tug'ilishni nazorat qilish siyosatining mavjudligi, nikohga kech kirishni targ'ib qilish siyosati) sabab bo'lgan, deyish mumkin.

Bugungi Xitoy yoshlari nisbatan individualistik bo'lib, an'anaviy jamoaviylik va birdamlik an'anali ular uchun oldingi avlodlar bilan bo'lganchalik ahamiyatga ega emas. Biroq, bugungi kundagi Xitoyda individualizmning faqat bir tomonlama rivojlanishining oldini olish choralarini ko'rilmoqda. Bu maqsadga G'arb va zamonaviy Xitoy madaniyatining o'ziga xos uyg'unlashtirish orqali erishish ko'zlanmoqda. An'anaviy madaniyat bugungi kun axloqning asosi – mutazam mukammallikka intilish sifatida targ'ib qilinmoqda. Masalan, hatto Konfutsiy ham ta'lim va tarbiyaning uyg'un holda olib borilishining ahamiyati yuqoriligini ta'kidlab o'tgan. Uning asosiy maqsadi – shaxsiyatning ma'naviy kamolotiga erishish va barkamol erkak (“szyunsi”) shaxsini tarbiyalash bo'lgan. Konfutsiy uchun barkamol erkak maqomi – bu erishish qiyin bo'lgan maqom bo'lib, bunga erisha olmaganlar shunchaki hashaki insonlar (“jen” va “syaoben”) sifatida qolaverishadi. Qolaversa bu bo'linish nafaqat ijtimoiy, balki axloqiy chiziq bo'ylab ham amalga oshirilgan. “Szyunsi haqiqat to'g'risida qayg'uradi, syaoben esa o'z farovonligini o'ylaydi. Szyunsi qanday qilib yo'ldan og'ishmaslik haqida o'ylaydi, syaoben esa faqat foydani ko'zlaydi. szyunsi talabni o'ziga qo'yadi, pastkash odam esa – boshqalarga. Past odamlar birdamlikni xushlashadi, ammo o'zlarining foydalari uchun, szyunsi esa hech kim bilan bishlashmaydi, ammo umumjamoatchilik manfaatlarini uchun xizmat qiladi. U jamoatga aralashmaydi, ammo jamoatchilik haqida qayg'uradi. Mayda insonlar esa jamoa bo'lib harakatlanadi, ammo o'zlari haqida qayg'uradi. szyunsi o'zini tutib olgan, hamma bilan baxslashmaydi, hamma bilan murosada yashaydi, ammo boshqalarning so'zlariga uchmaydi, boshqalar ortidan ergashmaydi. szyunsi oltin o'rtalik qoidasi bo'yicha yashaydi, syaoben esa unga rioya qilmaydi”[4].

Yangi konfutsiychilik tadqiqotchisi Tu Veyminning fikricha: “Fransuz inqilobi tomonidan qurol sifatida ishlatilgan Uyg'onish davrining boshqa qadriyatlar bilan solishtirganda, jamiyatning funksional muqobili hisoblanmish birodarlik tushunchasiga bugungi siyosatda juda kam e'tibor qaratilmoqda”[5]. Haqiqatdan ham, jamoatchilikning, xususan oilaning ahamiyati reallikka mos emas, degan bahona bilan e'tibordan chetda qoldirildi. Bu borada uning “XIX asrda yuz bergan – tezkorlik bilan rivojlanayotgan G'arbnin butun dunyoni yutib yuborishi – bu Uyg'onish davri g'oyalari amaliyotga joriy etilishining natijasi emasdir. Aksincha, ular kishanlardan ozod etilgan Prometey – butkul va jilovlanmagan erkinlik tomonidan butkul buzilgan edi”[6].

Bugungi Xitoyda individualizm, ilmiylik, ozodlik, demokratiya g'oyalari hali individual ong va jamiyat ongiga singib ulguradi, yoki, boshqacha aytganda, hali yetilmadi. Aholining umumiy ta'lim va madaniyat darajasi haligacha pastligicha qolmoqda. Shuning uchun ham modernizatsiya konsepsiyalarida eng muhim urg'u inson omiliga beriladi. “Yangi inson”ni tarbiyalash ko'p qirrali jarayon hisoblanib, u o'z ichiga mafkura, xulq-atvor, axloq va huquq sohalarini qamrab oladi. Buning uchun, ya'ni madaniy modernizatsiyaga erishish uchun avvalambor, madaniy-sivilizatsion muhit yaratilishi lozim.

Axloq va madaniyatning bu jarayondagi yuqori ahamiyatini F. Fukuyama ham ta'kidlab o'tadi: “Shubhasiz, inson fundamental egoistik mavjudot va iqtisodchilarning bizga aytadigan gaplariga ishonadigan bo'lsak, inson o'z egoistik maqsadlariga ratsional yo'l bilan erishishga harakat qiladi. Ammo, insonda axloqiy tomon ham mavjud bo'lib, u insonni o'ziga o'xshagan insonlar oldida ma'suliyat his qilishga undaydi va uning bu tomoni ko'pincha uning egoistik instinktlari bilan qarama-qarshiliklarga uchraydi”[7].

Yuqorida tilga olib o'tganimizdek, insonning har tomonlama barkamolligi syaokan jamiyati qurilishining asosiy axloqiy omili hisoblanadi. Insonlar orasidagi garmoniyaga erishish syaokanlar

jamiyati qurilishining eng asosiy talablaridan biridir. Fikrimizcha, insonni har tomonlama rivojlantirish muammosi quyidagi ikki jihat bilan yoritilishi mumkin.

Birinchi, bu inson shaxsiyatining erkin rivojlanishi, o'z-o'zini anglashi bo'lib, unda inson aynan o'zining insoniy mohiyatiga erishishni hayotning mazmunini sifatida oladi. Erkinlik, qadriyat sifatida abstrakt, umumiy va nomuayyan xarakterga ega. Ammo, ayna erkinlik – insonni na qomini to'yug'azadigan na uni isitib, ustini but qiladigan tushuncha insonning eng oliy qadriyati hisoblanadi, va usiz inson umri o'z mazmunini yo'qotadi.

Ikkinchi, insonning har tomonlama rivojlanishi – bu inson qobiliyatlarining rivojlanishi hamdir. Insonning bu ma'nodagi har tomonlama komilligi bu uning jismoniy, aqliy jihatdan yetukligi va unda ma'naviy sifatning shakllanishini anglatadi. Shaxsiyat tuzilmasi ko'plab o'zaro bog'liq va o'zaro ta'sirlashuvchi psixofizik omillardan iborat bo'lib, bularga temperament, iroda, xotira, ideallar, e'tiqod, alq-idrok, o'z-o'zini anglash kabilarini kiritish mumkin. faqat o'z qardoshlari, kasbdoshlari, urug'doshlari, va millatdoshlari doirasidan va ta'siridan holi bo'lgan, va turli tuman ijtimoiy munosabatlarga kirishgan inson o'z tabiatini mukammal va har tomonlama rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Insonning har tomonlama rivojlanishi, shuningdek, uning ehtiyojlarining shakllanishi va o'sishini ham anglatadi. Bir tomondan, ehtiyojlar bizni faoliyatga undovchi, tongda o'rnimizdan turishimizga, va faol harakat qilishimizga undovchi asosiy omil bo'lsa, ikkinchi tomondan, faoliyatning o'zi ham yangi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi. Ammo, har tomonlama barkamollik turli ehtiyojlar – tabiiy va ijtimoiy, ma'naviy va moddiy, individual va jamoaviy ehtiyojlar orasidagi uyg'unlikka erishish imkonini beradi.

Mashhur ingliz yozuvchisi Nil Geylman o'zining “Nega kelajagimiz mutolaa qilishga bog'liq” nomli ma'ruzasida quyidagi fikrni bildiradi: “2007 yilda men Xitoyga bordim va o'tkazilishiga Partiya tomonidan birinchi marta ruxsat berilgan ilmiy fantastika va fantastika janri kitob konventida qatnashdim. O'sha kuni qaysidir paytda men konventdagi rasmiy hokimiyat vakilidan “Nega aynan fantastika?”, deb so'radim, chunki ilmiy fantastika Xitoyda ancha vaqtdan beri ta'qiqlangan edi. “Nima bo'lgan edi?” Hammasi oddiy, dedi u. Agar Xitoyliklarga chizmalarni olib kelsangiz, ular juda ajoyib narsalarni yaratishadi. Ammo, ular o'zlari hech nimani o'zgartirishmaydi, yoki yaratishmaydi. Ular ijod qilishmaydi va qilishmagan. Shuning uchun ham ular AQShga, Applega, Googlega, Microsofaga delegatsiyalar yuborishgan va kelajak haqida, o'zlari haqida bosh qotiradigan insonlarni so'roq qilishgan. Va shuni anglashganki, o'sha odamlar yoshliklarida ilmiy fantastika o'qib katta bo'lishganligini bilib olishgan”[9]. Mutolaa bizga bir narsani tushunishga yordam beradi: dunyoda hamma narsa o'z holda qolishga mahkum emas, hamma narsa o'zgarishi mumkin.

Innovatsiyalarning Xitoy jamiyati uchun amaliy ahamiyati, olimlarning fikricha, quyidagi nuqtalarda o'z ifodasini topadi:

- Insonlarning faolligi o'sdi. Xitoyda innovatsion siyosat hokimiyati va boshqaruvchilarning xatti-harakatlari bilan cheklanmaydi va bu ish turli sohalarida: ilm-fan, texnika, ta'lim, sog'liqni saqlash, menejment, moliya va savdo kabi sohalarida amalga oshiriladi.

- Innovatsiyalar demokratiyaning kengayishiga olib keldi. Insonlar innovatsion faoliyat bilan shug'ullanishsa, ular to'la huquqli mulk egalari hisoblanishadi.

- Innovatsiya hokimiyat organlari faoliyatining samaradorligini oshirdi. Innovatsion siyosat hokimiyatni iqtisodiy sohasatda yagona to'g'ri yo'l – samarali makro-iqtisodiy nazorat o'rnatish bo'ylab harakatlanishga majbur qiladi[10].

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslanib, shuni aytish mumkin, istalgan jamiyatni modernizatsiya qilish avvalambor yangi insonni, yangi qadriyatlarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Ammo bu yerda eski qadriyatlar butkul vayron etilmaydi, balki ular rivojlantiriladi va zamonaviy sharoitlarga moslashtiriladi va nihoyat, innovatsion tafakkur uslubi shakllantiriladi. Bugungi kungacha Nobel mukofoti laureatlari orasida faqatgina oltita xitoylik olim bo'lsada, Xitoy yiliga yuzlab milliard dollar mablag'larni ilmiy tadqiqotlar uchun sarflamoqda (masalan, 2023 yilda 458,5 milliard dollar)[11]. Faqatgina bu siyosatning natijasini kutish qoldi, ammo hozir ham Xitoyda yiliga o'n minglab ixtirochilik patentlari berilmoqda. “2023 yilda Amerika Qo'shma Shtatlarida 594 ming 340 ta patent arizalari ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lsa, Xitoyda o'sha yili 1 million 619 ming 268 ta ariza ro'yxatdan o'tkazilgan”[12]. Patentlarning ko'pchiligi kompyuter texnologiyalari sohasiga tegishli, ikkinchi o'rinda esa muqobil energiya manbalarini yaratish (quyosh va to'lqin energiyasi) sohasi turadi.

Xitoylik tadqiqotchilarning fikricha, modernizatsiya tushunchasining mohiyati bu inson modernizatsiyasidir. Xitoyda modernizatsiya jarayonlari milliy o'zlikni anglashga putur yetkazmagan holda kechmoqda – Xitoy jamiyati G'arb madaniy modern elementlarini shunchaki nusxalab olayotgani yo'q. Aksincha, an'anaviy madaniyatga murojaat qilish hollari va modernizatsiya jarayonini samaradorligini oshirish uchun mamlakatning ichki madaniy resurslaridan foydalanishga urinishlar kuzatilmoqda. Shuningdek, faqatgina Konfutsiycha doirada o'ralashib qolish ham qoralanmoqda va "yangi sotsialistik madaniyat" o'z ichiga ilm-fan, demokratiya va rivojlanish kabi tushunchalarni olishi zarurligi ham ta'kidlanmoqda. Insonlar tabiatida islohotlarga tayyorlik, hayot tarzini o'zgartirishga shaylik, ochiqlik, o'zga insonlar qadriyat va e'tiqodlariga nisbatan hurmat bildirish, bugungi kun va kelajakka yo'nalganlik, umrning har bir lahzasini qadrlash, jamiyat va har bir alohida individning imkoniyat va salohiyatlariga bo'lgan ishonch, kelajakni ongli ravishda rejalashtirish, yangi bilimlar olishga yo'nalganlik, o'z qobiliyatlari va ijodiy salohiyatini rivojlantirishning zaruriyatini tushunish kabi sifatlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Xitoy fanidagi modernizatsion paradigma modernizatsiyaning

harakatlantiruvchi kuchi, modernizatsiyaga to'sqinlik qiluvchi omillar tahlili, modernizatsiya va mustamlakachilikning o'zaro ta'siri va aloqalari kabi masalalarga alohida diqqat qaratuvchi mustaqil tadqiqot ob'ekti o'laroq shakllanib bormoqda. Bunday tadqiqotlarda modernizatsiya jarayonining ko'pchizikli harakteri va turli modernizatsiya model va yo'llarining o'zaro ta'siriga oid muhokamalarni ham uchratish mumkin. Xitoy modernizatsiya nazariyotchilari nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyat kasb etuvchi ko'plab tadqiqotlarni olib bordilar. Bunday tadqiqotlar natijasida Xitoyda modernizatsiya sohasiga oid mustaqil kategoriyalar tizimi hamda mushohada mantig'i shakllanib, ular o'z navbatida G'arbdagi modernizatsiya konsepsiyalaridan muayyan jihatlariga ko'ra farq qiluvchi Xitoy modernizatsiya konsepsiyasini yuzaga keltirdi.

Eng avvalo, Xitoy modernizatsiyasi o'zining milliy xususiyati bilan ajralib turadi. Ikkinchidan, modernizatsiyaning dastlabki bosqichida iqtisodiy ko'rsatkichlar istiqbollarga qarab mo'ljal olingan bo'lsa, bugungi kunga kelib inson, ayniqsa, uning tabiat bilan o'zaro uyg'unlik kasb etishiga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Modernizatsiya nazariyalari shakllangan dastlabki davrda taraqqiyotning asosida moddiy manfaatdorlik yotgan bo'lsa, endilikda ma'naviy yuksalish ham bosh maqsadlardan biriga aylangan.

ADABIYOTLAR

1. Inkeles A. Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries // Etzioni A. and Etzioni E. (eds.) Social Change: Sources, Patterns, and Consequences. New York: Basic Books, 1973. - P. 342—361.
2. Гордон А.В. КНР: утверждение модернизационной парадигмы // Политическая наука. - 2012. - №2. - С. 103.
3. Федотова В.Г. Модернизация и культура // Знание. Понимание. Умение. - 2012.- № 4. - С. 141.
4. Хан Е. Цзюньцзы, жэнь, сяожэнь. // Наименование ресурса: Сайт культурного наследия и обычаев корейцев Казахстана. (Дата обращения 3.06.2014).
5. Ту Вэймин. Подъем «Конфуцианской» Восточной Азии: истоки и исторический смысл // ПОЛИС. Политические исследования. - 2012. - №1. - С. 10.
6. Ту Вэймин. Подъем «Конфуцианской» Восточной Азии: истоки и исторический смысл // ПОЛИС. Политические исследования. - 2012. - №1. - С. 9.
7. Фукуяма Ф. «Доверие - социальные добродетели и путь к процветанию»/ ООО «Издательство АСТ», 2004.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - М.: Политиздат, 1974. - Т. 46. Ч. 1. - С. 100-101.
9. Гейлман Н. Почему наше будущее зависит от чтения. [Электронный ресурс] // Наименование ресурса: Сайт Русской православной церкви за границей. Режим доступа: <http://rpczmoskva.org.ru/k-svedeniyu/pochemu-nashe-budushhee-zavisit-ot-chteniya.html>(Дата обращения 03.05.2014).
10. Китай - Россия 2050: стратегия соразвития / Б. Н. Кузык, М. Л. Титаренко. - Москва: Институт экономических стратегий, 2006. - С. 463-464.
11. <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2024/03/06/1023890>
12. <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/ru/wipo-pub-943-2023-ru-wipo-ip-facts-and-figures-2023.pdf>

UDK: 37.091

Maxliyo XOLMATOVA,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida tayanch doktoranti

E-mail: maxliyoxolmatova73@mail.com,

TerDu professori, pedagogika fanlari doktori I.T.Choriyev taqrizi asosida

DEVELOPING DIGITAL COMPETENCES AMONG FUTURE EDUCATORS AS A SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL PROBLEM

Annotation

This article examines the development of digital competences in future educators as a scientific-pedagogical problem. The article analyzes the definition of digital competence, its components, and how it should be integrated into the educational process. Additionally, it provides methodological approaches and practical recommendations necessary for enhancing educators' digital competence. This article is intended for students, master's degree candidates, researchers, and a broader audience in higher education institutions.

Key words: Digital competence, digital integration, pedagogical technology, methodological approach.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ КАК НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В данной статье рассматривается развитие цифровых компетенций у будущих педагогов как научно-педагогическая проблема. В статье анализируется определение цифровой компетенции, её компоненты и то, как она должна интегрироваться в образовательный процесс. Кроме того, предлагаются методологические подходы и практические рекомендации, необходимые для повышения цифровой компетенции педагогов. Данная статья предназначена для студентов, магистров, исследователей и широкой аудитории в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Цифровая компетенция, цифровая интеграция, педагогическая технология, методологический подход.

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA RAQAMLI KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH ILMIY-PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Аннотация

Ushbu maqolada bo'lajak pedagoglarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish ilmiy-pedagogik muammo sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada raqamli kompetensiyaning ta'rif, uning komponentlari, va ta'lim jarayonida qanday integratsiyalashishi kerakligi tahlil etiladi. Shuningdek, pedagoglarning raqamli kompetensiyasini oshirish uchun zarur bo'lgan metodologik yondashuvlar va amaliy tavsiyalar beriladi. Mazkur maqola oliy ta'lim muassasi talabalari, magistrleri, tadqiqotchilari hamda keng auditoriya uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: Raqamli kompetensiya, raqamli integratsiya, pedagogik texnologiya, metodologik yondashuv.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli kompetensiyalar muhim ahamiyatga ega, chunki bugungi kunda ta'lim jarayoni raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashgan. Bo'lajak pedagoglar, o'z navbatida, o'z talabalariga raqamli vositalardan samarali foydalanishni o'rgatishlari uchun yuqori darajadagi raqamli kompetensiyalarga ega bo'lishlari zarur. Raqamli kompetensiyalar, pedagoglar uchun nafaqat o'quv jarayonini boshqarish, balki ta'lim muhitini yaratish va talabalarning ijodkorligini rag'batlantirishda ham muhim ahamiyatga ega.

"Raqamli kompetensiya" atamasi zamonaviy jamiyatda o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, bu tushuncha shaxslarning raqamli muhitda faoliyat yuritish qobiliyatini ifodalaydi. Ma'lumotlar va

texnologiyalarning tez rivojlanishi, shuningdek, axborot kommunikatsiya texnologiyalarining hayotimizning barcha jabhalariga kirib kelishi, raqamli kompetensiyani ta'lim, ish va ijtimoiy hayotda zaruriy ko'nikma sifatida belgilaydi.

Raqamli kompetensiya faqatgina kompyuter va boshqa raqamli asboblarni ishlatish qobiliyatidan iborat emas, balki bu ko'nikma ma'lumotlarni to'g'ri izlash, tahlil qilish, baholash va foydalanishni ham o'z ichiga oladi. Shuningdek, raqamli kompetensiya, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalarda samarali aloqa o'rnatish, jamoaviy ishlash va muammolarni hal qilishda ham zarurdir.

Texnologik ko'nikmalar	Axborot qidirish va tahlil qilish	Kommunikatsiya ko'nikmalari	Pedagogik texnologiyalar	Etika va xavfsizlik
Dasturiy ta'minotdan foydalanish: Ofis dasturlari, grafik tahrirlash vositalari, ma'lumotlar tahlili dasturlari.	Ma'lumotlarni qidirish: Internet orqali kerakli ma'lumotlarni topish va filtrlash.	Onlayn muloqot: E-pochta, ijtimoiy tarmoqlar va videokonferensiyalar orqali samarali muloqot qilish.	O'qitishda raqamli resurslardan foydalanish: Interaktiv ta'lim materiallari, video darslar va boshqa raqamli vositalar.	Axborot xavfsizligi: Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va onlayn xavfsizlikni ta'minlash.
Qurilmalarni ishlatish: Kompyuterlar, planshetlar va mobil telefonlar kabi qurilmalardan samarali foydalanish.	Axborotni tahlil qilish: Olingan ma'lumotlarni baholash va xulosalar chiqarish.	Hamkorlik: Raqamli platformalarda jamoaviy ish olib borish.	O'quvchilarni motivatsiya qilish: Raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilarning qiziqishini oshirish.	Raqamli etikalar: Internetda muloqot qilishda axloqiy tamoyillarga rioya etish.

1-jadval . Raqamli kompetensiyaning asosiy komponentlari

Tanlangan mavzuning dolzarbligini yana quyidagilar bilan asoslash mumkin:

-birinchidan, o'qitish tizimi raqamlashayotgan oliy ta'lim muassasalarining istiqbolli yo'nalishlarini belgilashda har qanday ilmfanning rivojlanishiga sabab bo'luvchi zamonaviy texnologik bilimlarni o'rganish davr talabidir;

-ikkinchidan, oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonining tashkil etilishida zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning samarali, ilg'or tajribalarini o'rganishni taqozo etmoqda;

-uchinchidan, global axborotlashuv va raqamli texnologiyalar davrida talabalarni raqamli kompetensiyasini rivojlantirishning dolzarb xususiyatlarini ilg'or xorijiy tajribalar asosida tadqiq etish va

ularni O'zbekistonda qo'llash imkoniyatlarini aniqlashtirish davr talabi;

Tadqiqot obyekti - bo'lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatida raqamli kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni.

Predmeti esa - talabalarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirishning mazmuni, shakl va vositalari.

Tadqiqot maqsadi - bo'lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatida raqamli kompetensiyasini rivojlantirishda xalqaro tajribalarni qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

raqamli kompetensiyani rivojlantirish shakllarining konseptual asoslarini o'rganish;

XXI asrda bo'lajak pedagoglarga qo'yilayotgan talablarni yoritish;

raqamli kompetensiyani rivojlantirish kasbiy faoliyatning samarali olib borilishiga ta'sirini aniqlash;

talabalarining AKT kompetensiyalarini rivojlantirish orqali sifatli ta'lim olishga erishishni asoslash;

rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida raqamli kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni qiyoslash;

talabalarining raqamli kompetensiyani rivojlantirishda ilg'or tajribalarni implementatsiya qilish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda xorij tajribalaridan andoza olish, ijodiy yondashgan holda amaliyotda joriy etish, zamon talabiga mos ravishda me'yoriy hujjatlar, o'quv-metodik adabiyotlar, o'quv metodik majmualarni ishlab chiqish, ilg'or xorijiy tajriba asosida oliy ta'lim tashkilotlarining rahbar va mutaxassislari, professor-o'qituvchilari uchun zamonaviy menejment va pedagogik texnologiyalar bo'yicha sohaga oid bilim va ko'nikmalarni shakllantirish vazifalari dolzarb masalalar sirasiga kiritilmoqda. Shu bois mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish yuzasidan farmon va qarorlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021-yillarda oliy ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2016-yil 29-dekabrda PQ-2707-sonli, "Oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017-yil 9-sentabrda PQ-3261-son qarorlari, "Oliy ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017-yil 30-sentabrda PF-5198-sonli Farmoyishi shular jumlasidandir. "Oliy ta'lim konsepsiyasi"ning paydo bo'lishi oliy ta'lim mazmunini yanada yanqilash, umumiy amaliyotda yangi pedagogik texnologiyalarni sinovdan o'tkazish va pedagoglar tomonidan o'qitishning yangi usullari va shakllarini o'rganish bilan bog'liq nazariy va amaliy masalalarni qizg'in muhokama qilishning boshlanishi bo'ldi. Oliy ta'limda innovatsion jarayonlarni rivojlantirish normativ va dasturiy-metodik hujjatlarida aks ettirilgan. Ushbu ishda ta'limning barcha darajalari, metodologiya xizmati, ilm-fan va amaliyotning barcha darajadagi mutaxassislar ishtirok etib, birlashtirilgan ta'lim maskani yaratildi.

Shu bilan bir qatorda ta'lim va tarbiya jarayonlarida milliy va zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalash ishlari tizimli emasligini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, oliy ta'lim sifati monitoringini yuritish tuzilmaviy va tashkiliy jihatdan nazarda tutilmaganligi sababli, oliy ta'lim tashkilotlaridagi ta'lim jarayonining sifati va samaradorligini baholash zamon talablariga javob bermasligi qator professor-olimlarimizning ilmiy ishlarida asoslab berilgan.

Oliy ta'lim muassasalarida dasturlashtirilgan ta'lim vositalaridan foydalanishning pedagogik-psixologik asoslari, axborotlashtirish nazariyasi, metodikasi va amaliyoti bo'yicha salmoqli natijalar J.A.Xamidov [3], O.X.To'raqulov [4],

2-jadval. Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish uchun o'quv dasturlari

Dastur Turi	Maqsad	Misollar
Raqamli ta'lim strategiyalari	Ta'lim jarayonini raqamlashtirish	Innovatsion o'quv metodikasi
O'quvchilar uchun raqamli ko'nikmalar	Raqamli resurslardan samarali foydalanish	O'quv loyihalari
Pedagoglar uchun ta'lim tizimlari	Ta'limda yangi texnologiyalardan foydalanish	Treninglar va seminarlar

Ushbu jadvalda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan o'quv dasturlari keltirilgan. Har bir dastur o'z maqsadlariga va yo'nalishlariga ega bo'lib, ta'lim jarayonida zamonaviy raqamli texnologiyalarni qo'llashni osonlashtiradi.

Raqamli ta'lim strategiyalari dasturi ta'lim jarayonini raqamlashtirishga qaratilgan bo'lib, pedagoglarga innovatsion o'quv metodikalarini joriy etishda yordam beradi. Ushbu dastur orqali o'qituvchilar raqamli resurslar va vositalarni qanday qilib ta'lim jarayoniga integratsiyalashni o'rganadilar.

O'quvchilar uchun raqamli Ko'nikmalar dasturi esa o'quvchilarga raqamli resurslardan samarali foydalanishni o'rgatadi. Bu dasturda o'quv loyihalari orqali amaliy tajriba orttirish imkoniyati mavjud bo'lib, o'quvchilarning kreativligi va muammoni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagoglar uchun ta'lim tizimlari dasturi ta'limda yangi texnologiyalarni qo'llash bo'yicha treninglar va seminarlar o'tkazadi. Ushbu dastur pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini oshirishga va ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishga imkon beradi.

3-jadval. Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish uchun tavsiya etiladigan kurslar

Kurs Nomi	Mavzu	Tashkilot
"Digital Teaching"	Raqamli ta'lim asoslari	Coursera
"Data Literacy for Educators"	Ma'lumotlardan samarali foydalanish	edX
"Innovative Pedagogies"	Innovatsion pedagogik yondashuvlar	FutureLearn
"Tech Tools for the Classroom"	Ta'limda texnologik vositalar	Udemy

Ushbu jadvalda bo'lajak pedagoglar uchun raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan tavsiya etilgan kurslar keltirilgan. Har bir kurs o'ziga xos mavzu va o'quv

maqsadlariga ega bo'lib, raqamli ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur ko'nikmalarni o'rgatadi.

D.N.Mamatov [5], A.A.Abdudodirov [6], U.Sh.Begimqulov [7] ilmiy izlanishlarida, kasbiy kompetensiya masalalari esa M.M.Aripov, S.S.G'ulomov, N.I.Taylaqov, U.Yu.Yuldashev, S.Q.Tursunov, S.J.To'rayev va boshqalarning ishlarida o'z aksini topgan.

Talabalarining kasbiy faoliyatida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, AKTning ta'lim tizimiga tatbiq etilish doirasida MDH olimlaridan K.V.Lyubov, B.A.Yekaterina, M.S.Prokopen, S.A.Belov, K.Bassett, A.Askarov, shuningdek, o'quv jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalar va o'qitishning zamonaviy shakllari doirasida L.S.Podymova, N.A.Soloveva kabi tadqiqotchilar tadqiqotlar olib borishgan.

Faoliyatga tayyorlashda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash bo'yicha xorijiy mamlakatlar olimlaridan L.Harvey [8], G.Siemens [9], H.Dowd [10], J.Bergmann [11], M.Prensky [12], ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida kasbiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha R.Reppen, G.Leech, J.Ch.Davies, K.Keen, Bertelsman Stiftung, F.Behernnd kabi tadqiqotchilar ilmiy izlanish olib borganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda bo'lajak pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy va metodologik asoslarini o'rganish uchun aralash metodologiya qo'llanildi. Metodologiya, kvantitativ va kvalitatif yondashuvlarni o'z ichiga oladi, bu esa mavzuni chuqurroq tahlil qilish va aniqroq natijalarga erishish imkonini beradi.

Kvantitativ yondashuv. Kvantitativ tadqiqot uchun so'rovnomalar tuzildi va ma'lum bir davr mobaynida respublikamizning turli universitetlarida ta'lim olyotgan bo'lajak pedagoglar orasida o'tkazildi. So'rovnomalar, talabalarining raqamli vositalardan foydalanish darajasi, raqamli resurslarni baholash qobiliyatlarini, axborot xavfsizligi bilan bog'liq bilimlar, interaktiv o'qitish metodlaridan foydalanish, va masofaviy o'qitish platformalaridan qanchalik foydalanishlari haqida ma'lumot to'plashga qaratilgan edi. Natijalar statistik dasturlar yordamida tahlil qilindi, bu orqali pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha umumiy tendensiyalar aniqlandi.

Kvalitatif yondashuv. Kvalitatif tadqiqot doirasida, chuqur intervyu va fokus guruhlar yordamida talabalarining raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlar va metodikalar haqida batafsil ma'lumot yig'ildi. Bu yondashuv, talabalarining raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonidagi qiyinchiliklar, ularning bu jarayondagi tajribalari, shuningdek, ushbu jarayonni yanada takomillashtirish bo'yicha ularning takliflari va fikrlari o'rganildi. Intervyu va fokus guruhlar yordamida to'plangan ma'lumotlar tahlil qilindi, bo'lajak pedagoglarning real holatlarini yoritishga xizmat qildi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotning xulosasi shundan iboratki, Maqolada bo'lajak pedagoglarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning ilmiy-pedagogik ahamiyati ko'rib chiqildi. Raqamli

kompetentsiya zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, pedagoglarning o'z bilim va ko'nikmalarini yangilab borishlarini talab etadi. Raqamli texnologiyalarni ta'limga integratsiyalashuvi nafaqat o'qitish jarayonini samarali tashkil etishga, balki talabalar bilan interaktiv muloqot o'rnatishga ham yordam beradi.

Maqolada raqamli kompetentsiyaning asosiy komponentlari, uning ta'lim jarayonida qanday qo'llanilishi va pedagoglar uchun

metodologik yondashuvlar taqdim etildi. Shuningdek, pedagoglarning raqamli kompetentsiyalarini oshirish uchun amaliy tavsiyalar berildi. Natijada, raqamli kompetentsiyalarni rivojlantirish kelajakdagi o'qituvchilarni ta'lim sohasidagi o'zgarishlarga tayyorlashda muhim omil hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatini oshirishga, pedagogik jarayonni yanada innovatsion va samarali qilishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlar milliy bazasi, 24.10.2020-y.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan so'zlagan Murojaat nutqi. // "Xalq so'zi" gazetasi. 2020-yil 1-oktabr soni.
3. Hamidov J.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda o'qitishning zamonaviy didaktik vositalarini yaratish va qo'llash texnologiyasi. Ped.fan.dokt.diss. Toshkent, 2017. 337-b
4. To'raqulov O.X. Axborotlashgan ta'lim muhitida kichik mutaxassislar tayyorlashning ilmiy-metodik ta'minotini takomillashtirish (axborot va kompyuter texnologiyalariga ixtisoslashgan kasb-hunar kollejlari misolida). Ped.fan.dokt. avtorefer. –T. 2017. -64-b.
5. Mamatov D.N. Elektron axborot ta'limi muhitida kasbiy ta'lim jarayonlarini pedagogik loyihalashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Diss. –T. 2017. 186-b.
6. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. –T. "Fan", 2009. 145-b.
7. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. Ped.fan.dok. avtorefer. T. 2007. 37-b.
8. Harvey L. External quality monitoring in the market place // Tertiary Education and Management. Vol 3, № 1. 1997. p. 25-35.
9. Siemens, G., Gasevic, D., & Dawson, S. (2015). Preparing for the Digital University: A Review of the History and Current State of Distance, Blended, and Online Learning. 10(2), p. 45-63.
10. Dowd, H., & Green, P. (2018). Evaluating Technology Use in the Classroom. YedTech Books. [Kitob], pp. 112-130.
11. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). The Flipped Classroom: A Survey of the Research. [Konferensiya materiallari], 21st Century Learning Conference, pp. 33-40.
12. Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon, 9(5), pp. 1-6.
13. G'affarov E. Innovatsiya, ijtimoiy innovatsiya va innovatsion faoliyat: ilmiy-nazariy yondashuvlar. NamDU ilmiy axborotnomasi. 2019-yil, 10-son. 153-157-betlar.
14. Azizova G.G. Oliy ta'lim muassasalari professor- o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik faoliyatini takomillashtirish 13.00.01 – "Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta'limotlar tarixi". Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissert. avtoreferati. Samarqand – 2019.
15. Oblinger, D., & Oblinger, J. (eds.). (2005). Educating the Net Generation. Educause.
16. European Commission. (2017). Digital Competence Framework for Educators (DigCompEdu). Publications Office of the European Union.
17. Tan Wee Hin, L., & Subramaniam, R. (eds.). (2009). Handbook of Research on New Media Literacy at the K-12 Level: Issues and Challenges. Information Science Reference.
18. Balasubramanian, A. (2016). Integrating Technology in Higher Education. Rowman & Littlefield Publishers.

UDK (314/316:177)

Samad XUDAYNAZAROV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, f.f.n
E-mail: xudaynazarovsamad69@mail.ru

Nargiza JAMALOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: nargiza6368@mail.ru

Buxoro davlat universiteti f.f.n., dotsent J.Shodiyev taqrizi asosida

THE ROLE OF SPIRITUALITY IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY Annotation

In this article, the role of spirituality in the life of a free society and its development, its functional role, historical dynamic foundations and development laws are analyzed.

Key words: Spirituality, New Uzbekistan, kindness, loyalty, modesty, contentment, honesty, purity, diligence, justice, mercy, piety, courage, courage, tolerance, conscience, faith, humility, patriotism, humanitarianism, restraint, good manners, politeness, philanthropy.

РОЛЬ ДУХОВНОСТИ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА Аннотация

В данной статье анализируется роль духовности в жизни свободного общества и его развитии, ее функциональная роль, исторические динамические основы и законы развития.

Ключевые слова: Духовность, Новый Узбекистан, доброта, верность, скромность, довольство, честность, чистота, трудолюбие, справедливость, милосердие, благочестие, мужество, мужество, толерантность, совесть, вера, смирение, патриотизм, гуманизм, сдержанность, хорошие манеры, мягкость, лицемерие.

JAMIYAT TARAQQIYOTIDA MA'NAVIYATNING O'RNI Annotatsiya

Ushbu maqolada erkin jamiyat hayotida va uning takomili taraqqiyotida ma'naviyatning tutgan o'rnini, funksional vazifasi, tarixiy dinamik asoslari rivojlanish qonuniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, Yangi O'zbekiston, mehr-oqibat, vafo-sadoqat, ibo - hayo, qanoat, rostgo'ylik, poklik, himmat, adolat, rahm-shavqat, diyonat, mardlik, shijoat, bag'rikenglik, vijdon, iymon, kamtarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, vazminlik, hushxulqlik, latiflik, hurfikrlk.

Kirish. Jamiyat taraqqiyoti hamisha yuksak ma'naviyatga taqozolangandir. Ma'naviyat - jamiyatning taraqqiyotiga tomon ildam harakatlantiruvchi beqiyos kuch, misilsiz qudratdir. Ma'naviyat - jamiyatda tinchlik-totuvlikni, bardavom barqarorlikni, sog'lom e'tiqodiy -ruhiy, aqliy-axloqiy, estetik, tarbiyaviy, muhit mo'tadilligini saqlovchi, rivojlantiruvchi eng muhim barkamollik omilidir. "Baliq suv bilan tirik" bo'lganidek, jamiyat o'z ma'naviyati bilan mukammaldir. Chunki ma'naviyat jamiyatning yovuzlikdan asrovchi va ezgulikka chorlovchi bamsli yo'lduzdir. Ma'naviyat sustlashgan jamiyat o'zining insonlik qiyofasidan, gumanistik mohiyatidan mosuvo bo'lib borishi, bunday jamiyatda shaksizki tanish-bilishchilik, oshna-og'aynigarchilik, qarindosh-urug'chilik, mahalliychilik, poraxo'rlik, korrupsiya, o'zi bo'larchilik, loqaydlik, boqimandalik, haybarakachilik, o'z vazifasini suiste'mol qilish kabilar ildiz otib boradi. Shu bois, ma'naviyatga e'tibor bugundan boshlangan kelajakka ishonchli qadamdir.

Ma'naviyatning erkin jamiyat taraqqiyoti tizimidagi funksional rolini ilmiy-fundamental o'rganish taraqqiyotimizning yangi bosqichida muhim ahamiyatga ega bo'lib, barqaror rivojlanishning kafolatidir. Tabiiyki, yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan jamiyat - o'z oldiga qo'ygan ezuq maqsadlariga albatta, erishadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma'naviyatning jamiyat hayotidagi o'rnini va roliga oid masalalariga ilmiy-nazariy yondoshish asosan mustaqillik yillariga to'g'ri keladi. Bular sirasiga Muxtar Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev hamda Birinchi Prezident I.A.Karimov asarlarida[1] mavzuga doir masalalarga keng e'tibor qaratilgan. Shuningdek, soha olimlari M.Imomnazarov, A.Erkayev, S.Otamurodov, E.Umarov, M.Abdullaev, X.Shayxova, Q.Nazarov, T.Maxmudov, I.Ergashev, O'.Abilov, I.Karimov, A.Mavrulov, B.Qosimov, B.Ziyomuhammadov kabi olimlarning ilmiy asarlarida va S.Mamashkirov, T.Safarov, F.Musayev, Sh.Allaberganova, Ahmadjon Meliboev kabilarning maqolalarida mavzumizga doir juda qimmatli fikrlar ilgari surilgan[2].

Yangi O'zbekistonda jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi omillar tizimida ma'naviyat rolini nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Chunki taraqqiyot tizimida, uning barqaror rivojlanishida ma'naviyat hamisha suvdek, havodek zarur

bo'lib kelgan, bundan buyon ham shunday bo'lib qoladi. Zero, erkin jamiyat o'z taraqqiyotini yuksak ma'naviyatsiz ta'minlay olmaydi.

Ma'naviyat yetuk jamiyatlarda ilm-fan yutuqlari hamisha insoniyat taraqqiyotiga xizmat qilgan, odamlarini og'irini - yengil, mushkulini - oson qilgan hamda yangidan-yangi uyg'onishlarga, yuksalishlarga sabab bo'lgan, yangi bir sivilizatsiyalarni yaratgan, uni mohiyatini belgilagan.

Ma'naviyat doimo kishilar tafakkurini mahdudlikdan, loqaydlikdan, johillikdan, mutaassiblikdan qutqargan, mamlakatlarni turg'unlikdan, xalqlarni tushkunlikdan asragan.

Erkin jamiyat taraqqiyot taqdirida ma'naviyat hal qiluvchi rol o'ynar ekan, shu bois taraqqiyotimizning yangi bosqichida jamiyat hayotida ma'naviyatning rolini o'rganish, uni rivojlantiruvchi mexanizmlari ilmiy asoslash yanada muhim ahamiyatga egaligini ko'rsatadi. Chunki "Ma'naviyat - insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir. U yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi"[3].

Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevori barpo etilayotgan sharoitda Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev keltirganlaridek: "Ma'naviyat boshqa sohalaridan o'n qadam oldinda yurishi, ma'naviyat yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak"[4]. Chunki ma'naviyat jamiyat taraqqiyot eng muhim omillaridandir.

Yangi O'zbekistonda ma'naviyat sohasi rivojiga binihoyat katta e'tibor qaratilmoqda. Bu o'z navbatida jamiyatimiz yangi ma'naviy qiyofasini vujudga keltirmoqda. Bu borada fikr yuritganimizda "Ma'naviyat-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 03.05.2019 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori[5], "Ma'naviyat-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 26.03.2021 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori[6], "Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish markazi faoliyatini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida" 30.10.2019 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori[7] va shuningdek Yangi O'zbekistonda "Ma'naviyatshunoslik" fanining tamal toshi qo'yilgani, bu yo'nalishdagi ixtisosliklar fanlar klassifikatoriga kiritilgani, ular bo'yicha ixtisoslashgan kengash tashkil etilib, dissertatsiyalar himoyasi yo'lga qo'yilgani, Oliy ta'lim bakalavr

bosqichi uchun "Ma'naviyatshunoslik", magistrlar uchun "Kasb ma'naviyati fanlari joriy etilayotgani"[8], "Ma'naviyat fidoyisi" ko'krak nishoni ta'sis etilgani hamda soha rivojiga katta mablag'lar yo'naltirilayotganligi kabilari fikrimizga dalillardandir.

Zero, "Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi - ma'naviyatdir... Ma'naviyat - jamiyatdagi barcha siyosiy-ijtimoiy munosabatlarning mazmuni va sifatini belgilaydigan poydevordir. Bu poydevor qancha mustahkam bo'lsa, xalq ham, davlat ham shuncha kuchli bo'ladi"[9].

Yuksak ma'naviyat kelajak poydevori va jamiyat taraqqiyotining asos ekan Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek: "Ijtimoiy fanlar sohasida odob-axloq qoidalari va ma'naviyatning oddiy tushunchalari va sodda talablarini boshlang'ich sinflardan o'rgata boshlash zarurligi ayni haqiqat. Shu sababli "Uzluksiz ta'lim tizimida ijtimoiy fanlarni o'qitish tartibi va tamoyillari to'g'risida" qonun ishlab chiqish va uni amalga oshirish joriy etish ehtiyoji mavjud... Bu jihatdan, "2022-2030 yillarda O'zbekiston Respublikasining uzluksiz ta'lim va tarbiya sohasini gumanitarlashtirish strategiyasi" yaratilishi va amalga oshirilishi maqsadga muvofiq"[10].

Bugungi kunda Prezidentimiz boshchiligidagi mamlakatimizda inson erkin va farovon yashaydigan ma'naviy makon, ma'rifatli jamiyat qurish uchun qat'iyat bilan harakat qilinayotgan sharoitda[11] milliy ma'naviyatimiz asoslarini chuqur o'rganish, unga tayanish nihoyatda muhim ahamiyatga egadir. Chunki ma'naviyat bir tomondan, jamiyat taraqqiyoti dinamikasini, bugungacha tadrijiy bosqichlari rivojini ko'rsatsa, boshqa tomondan, global dunyoda turli tahdidlar: axborot xurujlari, terrorizm, ekstremizm, transmilliy va kiber-jinoyatchilik, odam savdosi, narkotrafik kabi buzg'unchi g'oyalari tahdidlardan asraydi va jamiyat kishilarini xudbinlik, yalqovlik, loqaydlik, hayotga, mehnatga, oilaga yengil qarash, iste'molchilik kayfiyati kabi illatlardan ishonchli himoyalaydi, milliy o'zligini anglatadi, yorqin istiqbolini ko'rsatadi.

Ma'naviyat tarixiy hodisa.Uning jamiyat hayotidagi roliga oid qarashlar tarixi juda qadimiy ildizga ega. Bu borada fikr yuritganimizda hayolimizda "Odam Ato va Momo Havo" zamonidan "Olamni va Odamni yaralish", "To'fon" haqidagi rivoyatlardan tortib "Avesto" gacha, undan Moniy va Mazdak ta'limoti-yu, qadimgi turkiy bitiglar va boshqalargacha bir-bir o'tadi. Umuman olganda ajdodlardan bizning davrimizgacha yetib kelgan ko'plab afsona, rivoyat, asotir, ertak, masal, maqol, doston, qo'shiqlar kabilari xususiyatidagi ma'naviy qadriyatlar bu borada ko'p narsadan nishon beradi.

Ma'naviyatning jamiyat hayotidagi roliga oid qarashlar tarixda A.N.Forobiyning "Fozil odamlar shahri"[12], Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", Abu Ali ibn Sinoning "Tayr", "Salomon va Ibsol", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Adib Ahmad Yugniyning "Hibat ul-haqoyiq"[13], Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"[14], A.Nasafiyning "Insoni komil", A.Yassaviyning "Devoni hikmat", A.Navoiyning "Xamsa", "Lison ut-tayr" va boshqa allomalarning asarlari muhim o'rin tutadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning nazariy va metodologik asoslarini O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, ekologiyaga oid O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari, normativ - huquqiy hujjatlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning asarlari, soha olimlarini mavzuga oid ilmiy ishlanmalari tashkil etadi.

Ma'naviyatning jamiyat hayotidagi roliga oid qarashlar, ularning tarixiy, ilmiy-nazariy asoslarini o'rganishda Muxtar Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev, Birinchi Prezident I.A.Karimov hamda M.Imomnazarov, S.Otamurotov, A.Erkayev, M.Quronov, M.Xayrullayev, M.Sharifxo'jayev, E.Umarov, M.Abdullayev, Abdulla Sher[15], Q.Nazarov, Sh.Agzamxodjayevo, A.Rasulov, Ch.Aytmatov, M.Shoxonov[16] va boshqalarni asarlarida ilgari surgan fikrlar ham alohida ilmiy-metodologik ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natija. Ma'naviyatning jamiyat hayotidagi roliga oid qarashlar tarixiy tahlili shuni ko'rsatadiki, jamiyat ma'naviy takomil jarayonlari evalyutsion xarakterga ega bo'lib, quyidan - yuqoriga tomon yuksalishlar yo'lidan iborat bo'lib kelgan.

Ma'naviyatning jamiyat hayotidagi roliga oid qarashlar, ularning tarixiy, ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qilar ekanmiz bu borada ajdodlar merosiga, ularda ilgari surilgan bu boradagi ilg'or fikrlarga tayanmasdan turib aniq bir xulosalarga kelish mumkin emas. Chunki ma'naviy meros bebaho boylik, ularda ajdodlarimizning necha ming yillik tajriba va qarashlari o'z mujassamini topgan. Masalan, birgina sohibquron Amir Temur, A.Navoiyning asarlari bu borada ham bizga bitmas-tuganmas ma'naviy-ma'rifiy xazinalarga yo'l ochadi.

Ma'naviyatning jamiyat hayotidagi roliga oid qarashlar, ularning tarixiy, ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qilar ekanmiz, ma'naviyat o'tliq qadriyat misqollab to'plab kelinganligiga hardam ishonch hosil qilamiz.

Ma'naviyat tizimidagi har bir tushuncha o'z o'miga, ma'nosiga hamda o'z tarixiga ega. Unda shunchaki ko'z bo'yaydigan, bezak uchun sun'iy o'ylab topilgan narsaning o'zi yo'q. E'tibor qilaylik mehr-oqibat, vafo-sadoqat, ibo - hayo, qanoat, rostg'oylik, poklik, himmat, adolat, rahm-shavqat, diyonat, mardlik, shijoat, bag'rikenglik, vijdon, iymon, kamtarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, vazminlik, xushxulqlik, latiflik, hurfiylik va boshqa tushunchalar o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmagan. Balki ular jamiyatning tarixiy takomil ehtiyojlari tufayli paydo bo'lgan va amaliy hayotda muhim funksional vazifani o'tagan. Boshqacha qilib aytganda, jamiyat kishilarining ongi-tafakkuri yorishib borgan sari uning ma'naviy dunyosi ham shunga monand rivojlanib borgan. Masalan, nopoklikka qarshi - poklik, hayosizlikka qarshi - ibo- hayo, toqatsizlikka qarshi - sabr-qanoat, xiyonatga qarshi - vafo, sadoqat va boshqalar misolida ko'p narsa oydinlashadi.

Xulosa va takliflar. Jamiyat hayotida, uning takomil jarayonlarida ma'naviyat doimo - ma'naviyatsizlikka qarshi kurashi orqali taraqqiyotga xizmat qilgan.

Ma'naviyatning inson va jamiyat hayotidagi roliga oid qarashlar tarixini o'rganadigan fan Ma'naviyatshunoslik bo'lib, u ayni damda tarixiy-nazariy fan ham hisoblanadi.

Ma'naviyat, avvalo, tarixiy hodisadir. Ma'naviy boyliklari tub negizlari necha asrlar qat'iga singib ketganligi ayni haqiqatdir. Bu masalada bizga "Ma'naviyatning rivojlanish tarixi" yo'nalishi yaqindan yordam beradi.

Ma'naviyatning jamiyat hayotidagi roliga oid qarashlar, ularning tarixiy, ilmiy-nazariy asoslaridan kelib chiqqan holda aytishimiz mumkinki; Birinchidan, har qanday ma'naviy qadriyatlar jamiyatning ichki ehtiyoji tufayli paydo bo'ladi. Ikkinchidan, jamiyatning ma'naviy kamoloti uning butun tarixi davomida yuz beradi. Uchinchidan, jamiyat hayotidagi moddiy madaniyat unsurlari yemiriladi, hodisalari, shaxslar, voqealar o'tib ketadi, biroq u yaratgan ma'naviy qadriyatlar olami yanada yuksalib, boyib, tobora kengroq ko'lam va teranroq mazmun kasb etib kishilarni ezigulikka tomon chorlayveradi. To'rtinchidan, hech bir jamiyat, millat dunyoda yakka yashamaydi, yolg'iz rivojlanmaydi, o'tmishidan, o'zligidan kechib, yangi bir olam yarata olmaydi. Beshinchidan, jamiyatning takomili - shu jamiyat kishilari ma'naviy kamoloti darajasiga bog'liq bo'ladi. Yettinchidan, jamiyat o'z taraqqiyotiga milliy va umumbashariy ma'naviy qadriyatlarni esh qilgandagina chinakam taraqqiyotga erishadi. Sakkizinchidan, ma'naviyat - jamiyatning eng ulkan boyligi, kuch-qudrati, uni boshqa narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi. To'qqizinchidan, ma'naviyatning jamiyat hayotidagi roliga oid qarashlar, ularning tarixiy, ilmiy-nazariy asoslarini tizimli ilmiy o'rganish muhim ahamiyatga ega bo'lib, jamiyatni taraqqiy qilishida, uning kishilarni komillik kamolotiga yetishida eng muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi omillar tizimida ma'naviyat muhim o'rin tutadi. Zero, ma'naviy yuksalikka erishish jamiyatning provard maqsadi, ko'zlagan va izlagan manzildir. Shu boisdan jamiyatimiz ma'naviyatini yuksaltirish bardavom taraqqiyot, tinchlik, farovonlik omilidir.

Yuksak ma'naviyatning jonajon Vatanimiz ravnaqini ta'minlashdagi, xalqimizni farovonligini yanada oshirishdagi, jamiyatimizda o'zaro ishonch, birdamlik, hamjihatlik, ahillikni ta'minlashdagi va taraqqiyotimizning yangi bosqichga ko'tarishdagi ahamiyati beqiyosdir.

Ma'naviyat - zamonaviy ilm-fan, texnika va texnologiya yutuqlarini, yangida-yangi innovatsion g'oyalarni xolis va tugal jamiyatimiz taraqqiyotiga yo'naltirib turishda va ularni samarasini inson manfaatlariga xizmat qildirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat o'z taraqqiyotini hech qachon yuksak ma'naviyatga va ma'rifatga tayanmasdan ta'minlay olmaydi. Vaholangki, yuksak ma'naviyatga, ma'naviy qadriyatlarga tayangan jamiyatgina tarixni har qanday sinovlaridan omon-esson chiqib o'z taraqqiyotini ta'minlashga qodir bo'ladi.

Ma'naviyat - jamiyatning bugungi va uzoq istiqbolli taraqqiyotini ta'minlovchi beqiyos qudratdir. Ma'naviy-ma'rifat jamiyat taraqqiyotini asosi, uni muqarrar halokatdan qutqarib qoladigan yagona kuchdir.

Hozirgi globalashuv, axborotlashuv sharoitida jamiyatning turli yot, begona g'oyalarga qarshi kurasha olishida, ularni oldini olishda, tinchlik-osoyishtalikni mustahkamlanishida, jamiyatning sifat

jihattan yuksalishida yuksak ma'naviyat va shu yuksak ma'naviyatga asoslangan ma'rifatning roli beqiyosdir.

Jamiyat o'z oldiga qo'yan ezgu va provard maqsadlarga erishishida, bugungi taraqqiyot yutuqlari odamlar hayotini yaxshilashga, turmush farovonligini oshirishga beminnat xizmat qilishida va yuqorida ko'rsatilgan dolzarb vazifalarni hal qilishda, taraqqiyot jadalgi va barqarorligini ta'minlanishida ma'naviyatni muhim, hal qiluvchilik rolini hisobga olib quyidagi takliflarni berish mumkin:

Birinchi; O'zbekistonda ma'naviyat va ma'rifati targ'ib va tashviq yetishning kompleks dasturini yanada zamon talablari darajasida takomillashtirish, bu borada olib borilayotgan ishlarning samaradorligini va natijadorligini ta'minlashga qaratilgan mexanizmlarni yaratish lozim;

Ikkinchi; jamiyatning ertangi taraqqiyotimizni ta'minlovchi kuch yoshlar ekanligini inobatga olib ularning ma'naviy-ma'rifiy salohiyatini oshirib borishda oila, maktab, mahalla va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi bog'lanishlarni yanada kuchaytirish maqsadga muvofiq;

Uchinchi; jamiyat taraqqiyot tizimida ilm-fan, texnika va texnologiya yutuqlari muhim o'rin tutishini inobatga olib o'sib kelayotgan yoshlarimizda ularga taraqqiyot manfaatlarini nuqtai nazardan yondoshadigan ma'naviy-madaniyatni shakllantirib borish dardor.

To'rtinchi; ma'naviyatning jamiyat taraqqiyotidagi hal qiluvchi rolini inobatga olib dunyo xalqlari erishgan yutuqlarini, kishilar o'rtasida birdamlik va ahllik, yaratuvchilik, bunyodkorlik kabi yuksak ma'naviy komolotga tomon chorlaydigan o'zida chuqur milliy va umuminsoniy falsafiy qadriyatlarini, milliy fazilatlarini, teran hayot

haqiqatlarini ifodalagan kino, teatr asarlarini yaratish, unga jamiyatimiz kishilari va ayniqsa yoshlarni e'tiborini jalb qilish maqsadga muvofiqdir;

Beshinchi; ma'naviyatning jamiyat hayotidagi o'rnini mustahkamlashda o'zlarining yuksak ma'naviyati-ma'rifati bilan kamolot cho'qqilariga etgan aziz avliyolarimizni, umumjahon e'tirof etgan qomusiy allomalarimizning hayot va faoliyatini aks ettirgan asarlar chop yetishga, ularni eng sara jihatlarini elektron variantlarini yaratishga e'tiborni kuchaytirish lozim.

Oltinchi; jamiyatni ma'naviy yuksaltirishda tarixiy xotira rolini hisobga olish, ajdodlar merosida o'z ifodasini topgan ma'naviy kamolotga sari chorlaydigan, ilm-imon, aql va naql uyg'unligini o'zida mujasamlashtirgan asarlarini targ'ib va tashviq yetishga e'tiborni oshirish dardor.

Yettinchi; ma'naviyatning jamiyat hayotidagi o'rnini mustahkamlab borishda ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot ishlarida yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan o'rinli va keng foydalanishga e'tiborni yanada oshirish zarur.

Sakkizinchi; jamiyatning ertangi egalari bo'lgan yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishga qaratilgan omillarni takomillashtirish, turli ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil qilish, maktab va oliygohlarda "Ma'naviyat asoslari" fanining o'qitishga, fan soatlarini oshirish masalalariga e'tiborni qaratish bizningcha maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida bildirgan takliflarimizni amalga oshishi bizning nazarimizda milliy taraqqiyotimizni yangi bosqichida ma'naviyatning jamiyat hayotidagi o'rnini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. - 56 b.,
2. Imomnazarov M. Milliy ma'naviyatimiz asoslari. -T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. -448 b., Erkaev A. Tafakkur erkinligi. -T.: Ma'naviyat, 2007. -160 b.
3. Karimov I.A. Yoshlarimiz-xalqimizning ishonchi va tayanchi. -T.: Ma'naviyat, 2006. –B. 54
4. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2023 йилнинг 22 декабрь куни Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган йиғилишиданутқи. <https://president.uz/uz/22.12.2023>
5. <https://uza.uz/uz/>
6. Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида 26.03.2021 Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. <https://uza.uz/uz/>
7. <https://uza.uz/uz/>
8. Шавкат Мирзиёев Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. –Б.231.
9. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. –Б.267.
10. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. –Б. 236
11. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. –Б.267.
12. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq meros, 1993.
13. Rahmon N., Boltaboev H. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari. 1-jild. – T.: Fan, 2003. - B. 128-137.
14. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. –T.: Cho'lpon, 2007. –B. 13-15.
15. Karimov I.A. “Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch”. –T.: Ma'naviyat, 2008.
16. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi. –T.: O'zMU, 2004. Agzamxodjaeva Sh.S. O'zbekiston ma'naviy yangilanishida badiiy madaniyatning o'rnini Fal. fan. nom.dis. – T.: O'zMU, 2005. –173 b.; Rasulov A. Jamodat sinoati //Tafakkur. – T.: 2001. – №4. –B. 90-91.; Aytmatov Ch. Shoxonov M. Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zori. – T.: Sharq, 1998. -432 b.

Alisher HAMIDOV,

*Uzbekistan State World Languages University Faculty of Translation, Senior teacher of the Department of English Translation Theory
E-mail: hamidovalisher5@gmail.com*

Reviewed by U.R. Yoldoshev, Associate Professor of USWLU, Doctor of Pedagogical Sciences (DSc)

METHODS OF USING CAT DURING TEACHING SIMULTANEOUS INTERPRETATION

Annotation

This article explores the various methods and approaches to incorporating CAT tools into the teaching of simultaneous interpretation. It delves into how CAT tools can enhance the learning experience for students and support instructors in their teaching and assessment tasks. The annotation highlights the benefits of using CAT tools in teaching simultaneous interpretation, such as providing real-time feedback, assisting in error detection and correction, facilitating personalized learning, and promoting technological literacy.

Key words: Interconnected, automatically, tools, terminology, multiple, databases, barrier, collaborative, technologies, compelling translation, digital content, multilingual, translation process, technological literacy, comprehensive glossary.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ САТ ПРИ ОБУЧЕНИИ СИНХРОННОМУ ПЕРЕВОДУ

Аннотация

В этой статье рассматриваются различные методы и подходы к внедрению САТ-инструментов в преподавание синхронного перевода. В ней рассматривается, как САТ-инструменты могут повысить эффективность обучения студентов и помочь преподавателям в их задачах по обучению и оценке. В аннотации подчеркиваются преимущества использования САТ-инструментов в преподавании синхронного перевода, такие как обеспечение обратной связи в режиме реального времени, помощь в обнаружении и исправлении ошибок, содействие персонализированному обучению и развитие технологической грамотности.

Ключевые слова: Взаимосвязанные, автоматически, инструменты, терминология, многочисленные, базы данных, барьер, совместная работа, технологии, убедительный перевод, цифровой контент, многоязычие, процесс перевода, технологическая грамотность, всеобъемлющий глоссарий.

SINXRON TARJIMAGA O'QITISHDA KOMPYUTER YORDAMIDA TARJIMA VOSITALARI (CAT)DAN FOYDALANISH METODLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola CAT vositalarini sinxron tarjima qilishni o'rgatishning turli usullari va yondashuvlarini o'rganadi. Bu kompyuter yordamida tarjima vositalari talabalar uchun o'rganish tajribasini qanday oshirishi va o'qituvchilarga o'qitish va baholash vazifalarida yordam berishi haqida o'rganadi. Real vaqt rejimida fikr-mulohazalarni taqdim etish, xatolarni aniqlash va tuzatishda yordam berish, shaxsiylashtirilgan o'rganishni osonlashtirish va texnologik savodxonlikni oshirish kabi sinxron tarjima o'rgatishda CAT vositalaridan foydalanishning afzalliklarini ta'kidlaydi. **Kalit so'zlar:** Bir-biriga bog'langan, avtomatik, asboblar, terminologiya, ko'p, ma'lumotlar bazalari, to'siq, hamkorlik, texnologiyalar, jozibali tarjima, raqamli kontent, ko'p tilli, tarjima jarayoni, texnologik savodxonlik, keng qamrovli lug'at.

Introduction. Computer-Assisted Translation (CAT) tools play a significant role in our lives, particularly in the field of language translation and communication. Almost all professional translators use computer-assisted translation (CAT) tools. These are not the same as automated translation engines. They do not replicate or replace humans' unique ability to interpret meaning. Instead, CAT tools augment human capabilities by doing what computers do best. They compare, store, and retrieve data. Understanding how these tools work provides insight into process and pricing for your localization projects. As workers in the global economy become more comfortable working across multiple devices, new forms of CAT tools are beginning to appear. Many of these take advantage of cloud-based architectures. This new phase of collaborative translation technologies allows translators to work more efficiently in teams, increasing productivity while maintaining quality. CAT tools have greatly improved translator efficiency and accuracy [1]. They also provide cost savings to the client. Their utility in the translation process will continue to grow. As a language service partner, we are always alert to new technological solutions. However, human translators remain the foundation of quality work [7]. When language providers lose sight of the human elements of translation and rely too much on the latest technologies, quality suffers.

Literature review. Simultaneous interpretation is a complex cognitive task that requires interpreters to process and produce language in real-time. With advancements in technology, particularly in the field of Computer-Assisted Translation (CAT), educators have begun to explore innovative methods of incorporating CAT tools into the teaching of simultaneous interpretation. This literature review examines various approaches and strategies employed in integrating CAT tools into interpreter training programs, highlighting their effectiveness, challenges, and implications for practice.

1. Integration of CAT Tools into Classroom Instruction:

One approach to incorporating CAT tools into simultaneous interpretation training is through structured classroom activities. Instructors may introduce students to popular CAT software such as SDL Trados or MemoQ, providing hands-on practice with real-world interpreting tasks. By simulating authentic interpreting scenarios, students can develop proficiency in utilizing CAT tools to enhance their productivity and accuracy.

Research by González-Davies (2019) suggests that integrating CAT tools into classroom instruction can improve students' efficiency in managing terminology and maintaining consistency in their interpretations. Through guided exercises and feedback, students learn to leverage the features of CAT software, such as glossaries and translation memories, to facilitate their interpreting process.

2. Online Training Platforms and Virtual Environments:

With the rise of online education, virtual training platforms offer another avenue for teaching simultaneous interpretation with CAT tools. These platforms often provide interactive simulations of interpreting environments, allowing students to practice using CAT software in a simulated real-time setting.

Studies by Liang and Liu (2020) have demonstrated the effectiveness of virtual environments in enhancing students' confidence and competence in simultaneous interpretation. By immersing students in lifelike interpreting scenarios, these platforms foster experiential learning and enable students to refine their skills in utilizing CAT tools for terminology management and rapid translation.

3. Blended Learning Approaches:

Blending traditional classroom instruction with online resources and self-paced learning modules can further enrich the teaching of simultaneous interpretation with CAT tools. This hybrid approach offers flexibility and customization, catering to diverse learning styles and preferences.

Research by Zhang and Liu (2018) highlights the benefits of blended learning in fostering autonomy and self-directed learning among interpreting students. By accessing online tutorials, instructional videos, and interactive exercises, students can deepen their understanding of CAT tools and reinforce their interpreting skills outside of the classroom.

4. Collaborative Learning and Peer Feedback:

Incorporating collaborative learning activities into interpreter training programs encourages students to collaborate and provide feedback on each other's interpretations using CAT tools. Peer interaction fosters a supportive learning environment and promotes reflection and critical thinking skills.

Studies by Pöchlhacker and Llewellyn-Jones (2016) have shown that peer feedback can enhance students' metacognitive awareness and problem-solving abilities in simultaneous interpretation. By engaging in peer review sessions, students gain valuable insights into alternative translation choices and strategies, thereby improving their proficiency in using CAT tools effectively.

Technology enhances but does not replace human talent as the driver of accurate, compelling translations. Here are some ways in which CAT tools impact our daily lives:

Language Translation: CAT tools make language translation more efficient and accurate.

Global Communication: In an increasingly interconnected world, CAT tools facilitate global communication by breaking down language barriers.

Business and Commerce: CAT tools are essential for businesses operating in international markets.

Education and Research: CAT tools are valuable in academic settings for translating research papers, articles, and educational materials into different languages.

Travel and Tourism: CAT tools are useful for travelers navigating foreign countries where they may not speak the local language.

Accessibility: CAT tools play a crucial role in making digital content accessible to individuals with diverse language needs.

Personal Use: CAT tools are handy for personal use, such as translating emails, messages, social media posts, or websites.

Professional Services: Professionals like translators, interpreters, content creators, and language experts rely on CAT tools to streamline their work processes, maintain consistency in translations, manage terminology databases, and deliver high-quality services to clients.

Language Translation: CAT tools make language translation more efficient and accurate.

Global Communication: In an increasingly interconnected world, CAT tools facilitate global communication by breaking down language barriers.

Business and Commerce: CAT tools are essential for businesses operating in international markets.

Education and Research: CAT tools are valuable in academic settings for translating research papers, articles, and educational materials into different languages.

Travel and Tourism: CAT tools are useful for travelers navigating foreign countries where they may not speak the local language.

Accessibility: CAT tools play a crucial role in making digital content accessible to individuals with diverse language needs.

Personal Use: CAT tools are handy for personal use, such as translating emails, messages, social media posts, or websites.

Professional Services: Professionals like translators, interpreters, content creators, and language experts rely on CAT tools to streamline their work processes, maintain consistency in translations, manage terminology databases, and deliver high-quality services to clients.

Methods: The use of Computer-Assisted Translation (CAT) tools in teaching simultaneous translation offers numerous benefits. These tools enhance the learning experience for students and provide valuable support to instructors. CAT tools assist students in developing their translation skills by offering real-time feedback and suggestions. As students practice simultaneous translation, these tools can automatically detect errors, provide alternative translations, and offer linguistic resources to improve accuracy and fluency. This immediate feedback helps students identify and address their weaknesses, leading to more effective learning outcomes [1].

CAT tools enable instructors to monitor and assess students' progress more efficiently. By accessing the translation output generated by the tools, instructors can evaluate students' performance,

identify areas for improvement, and provide targeted guidance. This streamlined assessment process allows instructors to offer personalized feedback and support, enhancing the overall quality of teaching simultaneous translation. CAT tools facilitate the creation of comprehensive glossaries and terminology databases. Instructors can compile a repository of industry-specific terms and phrases; which students can access during their translation practice [2]. This resource ensures consistency in terminology usage and helps students develop specialized vocabulary relevant to their field of study. Additionally, CAT tools offer features like audio playback, time-coding, and segmentation, which simulate real-world translation environments. Students can practice simultaneous translation with recorded speeches or presentations, replicating the challenges they will face in professional settings. This hands-on experience prepares them for the demands of real-time interpretation and builds their confidence in handling complex linguistic tasks.

CAT tools have become indispensable in our daily lives, revolutionizing how we communicate, access information, conduct business globally, and bridge linguistic divides. Their impact extends across various sectors, enhancing efficiency, promoting cultural exchange, and enriching our interactions in a multilingual world. Incorporating CAT tools into the teaching of simultaneous interpretation is essential for preparing students for the challenges of the profession [8]. These tools not only enhance efficiency and accuracy but also provide valuable learning opportunities that can help students develop the skills required to excel as professional interpreters.

Results. Computer-Assisted Translation (CAT) tools play a crucial role in the teaching of simultaneous interpretation for several reasons:

- **Enhanced Efficiency:** CAT tools can significantly improve the efficiency of simultaneous interpretation training by providing students with tools to streamline the translation process. These tools help students work faster and more accurately, which is essential in real-time interpretation scenarios.

- **Terminology Consistency:** CAT tools help students maintain consistency in terminology throughout their interpretations. By creating glossaries and databases of specialized terms, students can ensure that their translations are accurate and coherent, which is vital in professional interpretation settings.

- **Feedback and Evaluation:** CAT tools offer instant feedback on translations, allowing students to identify errors, inconsistencies, and areas for improvement. This real-time feedback helps instructors assess students' progress and provide targeted guidance for development.

- **Practice and Skill Development:** Using CAT tools in training allows students to practice their interpretation skills in a controlled environment. They can work on increasing their speed, accuracy, and overall proficiency by utilizing the features and functionalities of these tools.

- **Collaborative Learning:** CAT tools facilitate collaborative learning among students. By working together on translations, sharing resources, and providing feedback to each other, students can enhance their understanding of interpretation techniques and learn from each other's strengths and weaknesses.

- **Exposure to Industry Standards:** Introducing CAT tools in training exposes students to industry-standard technologies used in professional interpretation settings. Familiarizing students with these tools early on can better prepare them for the demands of the job market.

- **Adaptation to Technological Advances:** As the field of interpretation continues to evolve with technological advancements, proficiency in CAT tools has become a valuable skill for interpreters. Teaching simultaneous interpretation with CAT tools equips students with the technical know-how needed to succeed in a digitally-driven industry.

Conclusion. The use of CAT tools in teaching simultaneous translation promotes technological literacy among students. In an increasingly digital world, proficiency in using translation software and tools is highly valued. By incorporating CAT tools into their coursework, students gain practical experience with industry-standard software, equipping them with valuable skills for future careers in translation and interpretation. The integration of CAT tools in teaching simultaneous translation enhances the learning process, supports instructors in their assessment tasks, fosters terminology consistency, provides realistic practice opportunities, and promotes technological literacy. By leveraging these tools effectively,

educational institutions can prepare students for success in the dynamic field of simultaneous translation.

REFERENCES

1. Абдуганиева. Ж.Р. Анализ невербальной культуры последовательного переводчика. Зарубежная лингвистика и лингводидактика. - Тошкент, 2023. – №1. – Б. 36-42
2. Abduganiyeva. J.R. Some aspects of online interpreting: current state and prospects for the future. 2022. Tarjimashunoslik: muammolar, yechimlar va istiqbollar. Халқаро илмий конференция. 30 май. Тошкент, 2022. – Б. 15-20
3. Bhatia, A.N.S. "Written Translation: A Tool for Effective Communication."
4. Bellos, David. "The Power of Translation in Literature." The Guardian.
5. Blok, Sherry. "Translation in Academia: The Importance of Written Translation in Research and Education." Translation Directory.
6. Dam, Helle V. "Translation and Diplomacy: The Role of Translation in International Relations." Translation Directory.
7. Multilingual Connections. "The Role of Translation in Everyday Communication."
8. Musayev. K. Fundamentals of translation theory T. 2005.
9. Naeb, Rola. "The Role of Translation in Cross-Cultural Communication." Translation Directory.
10. Salomov F., Language and translation. - T.: Science, 1966.
11. Salomov. F. Literary tradition and artistic translation. - T.: Science, 1980.
12. Salomov F. Translation concerns. - Toshkent: Literature and Art Publishing House, 1983.

Akmal SHUKUROV,

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti dotsenti, PhD, dotsent

E-mail: specialist0202@mail.ru

QarMI pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD, professor. N.G'. Ergashev taqrizi asosida

LOYIHAVIY-AXBOROT YONDASHUVI SHAROITLARIDA OLIY TA'LIM TALABALARINI O'QITISHNING USLUBIY TIZIMINI SHAKLLANTIRISH

Аннотация

Loyihaviy-axborot yondashuvi sharoitida o'qitish uslubiy tizimini loyihalashda uslubiy tizim elementlarining qarama-qarshiligini inkor etadigan tizimning ma'lum bir boshlang'ich komponentini aniqlash zarurati tug'iladi, chunki tizimning tuzilishi qonuniyatlari aynan tanlangan boshlang'ich komponentdan kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: OTM, axborot, kommunikatsiya, texnologiya, interfaol, vosita, moslashuv, innovatsiya, talaba, o'qituvchi, ta'lim, o'quv, loyiha, yondashuv, uslub.

FORMATION OF A METHODOLOGICAL SYSTEM FOR TEACHING HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONDITIONS OF A PROJECT-INFORMATION APPROACH

Annotation

When designing a teaching methodological system in the context of a project-information approach, there is a need to determine a certain initial component of the system that denies the opposition of the elements of the methodological system, since the laws of the structure of the system arise precisely from the selected initial component.

Key words: OTM, Information, Communication, Technology, interactive, tool, Adaptation, Innovation, student, teacher, education, training, project, approach, style.

ФОРМИРОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ПРОЕКТНО-ИНФОРМАЦИОННОГО ПОДХОДА

Аннотация

При проектировании методической системы обучения в условиях проектно-информационного подхода возникает необходимость определения конкретного исходного компонента системы, отрицающего противопоставление элементов методической системы, поскольку закономерности строения системы вытекают именно из выбранного исходного компонента.

Ключевые слова: ВУЗ, информационный, коммуникационный, технологический, интерактивный, инструментальный, адаптационный, инновационный, студент, преподаватель, образовательный, учебный, проектный, подход, метод.

Kirish. Muhandislik oliy ta'limida tayanch bilimlarni egallash tizimni shakllantiruvchi o'quv fanlari atrofida jamlanishi kerak. Muhandislar uchun bu nazariy va texnik mexanika, shu jumladan materiallar qarshiligi – NTM hisoblanadi. NTM tizimni tashkil etuvchi mohiyatidan kelib chiqib, tayanch o'quv fanlarini o'qitishda loyihaviy-axborot yondashuvini muvaffaqiyatli amalga oshirishning uslubiy shartlarini aniqlaymiz[1].

Oliy ta'lim talabalarini uchun NTM mazmuni haqida gapirganda, birinchi navbatda, ushbu mutaxassislik bo'yicha Oliy kasb-hunar ta'limi Davlat ta'lim standarti talablaridan kelib chiqish lozim. O'qitish mazmuni deganda biz o'rganilishi lozim bo'lgan material haqidagi pedagogik asoslangan va mantiqiy tartiblangan, o'quv dasturida matnli qayd etilgan ilmiy axyorotni tushunamiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Гершунский Б.С. mazzunning quyidagi asosiy komponentlarini ajratib ko'rsatadi[2].

1. O'zlashtirilishi dunyoning ilmiy manzarasini shakllantirishni ta'minlaydigan hamda bilish va amaliy faoliyatga to'g'ri uslubiy yondashuvni beradigan bilimlar tizimi.

2. Aksariyat muayyan faoliyat turlari asosida yotgan umumiy intellektual va amaliy malaka va ko'nikmalar tizimi.

3. Yangi muammolarning yechimini topishga, voqelikni ijodiy o'zgartirishga tayyorlikni ta'minlaydigan ijodiy faoliyatning asosiy sifatleri.

4. Insonlarning dunyoga va jamiyatda bir-biriga bo'lgan munosabatlari meyorlari tizimi, ya'ni shaxsning dunyoqarash va xulq-atvor sifatleri tizimi.

Milliy didaktikada material mazmunini tanlash mezonlari Подласный И.П., Лернер И.Я., Скаткин М.Н., Майер В.Р. va boshq. ishlarida o'rganilgan.

В.С.Леднев, И.Я. Лернер va boshq [1] tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyaga ko'ra, o'qitish mazmunini shakllantirish ijtimoiy buyurtmani pedagogik anglashdan hamda ijtimoiy tajribani o'zlashtirishning faoliyatli tabiatidan kelib chiqadigan ushbu mazmunni loyihalash va konstruksiyalash ko'p bosqichli jarayoni bo'lib hisoblanadi. Mazmunni tanlashning uslubiy orientirlari bo'lib tizimli va shaxsiy-faoliyatli yondashuvlar xizmat qiladi[1].

Tadqiqot metodologiyasi. 1. Nazariyani muvaffaqiyatli o'zlashtirish maqsadida talabalarning mustaqil faoliyatini propedevtik tashkil etish. Mustaqil faoliyat quyidagilarni o'z ichiga oladi: nazariy materialni o'rganish, individual hisob-kitob vazifalari, didaktik material bilan ishlash, muhandislik amaliyotida ma'lum tushunchalarning paydo bo'lish tarixini o'rganish uchun interfaol axborot resurslari bilan (yoki kutubxonalarda) izlanish-tahliliy faoliyat va hok. Talabalarning mustaqil izlanish-tahliliy faoliyati nafaqat o'quv faoliyatiga qo'shimcha sifatida, balki o'quv fanini o'zlashtirishning mustaqil loyihasi sifatida ham ko'rib chiqiladi, bu esa talabaning yangi bilimlarni izlashga muvaffaqiyatli ishtirok etishga, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarishga, turli axborot manbalari bilan ishlashga va hok yordam beradi. Talaba nafaqat tayanch fanlarni o'rganadi, balki u mustaqil ravishda yoki o'qituvchi bilan birgalikda qo'shimcha ma'lumotlarni izlashda ishtirok etadi. Albatta, mazkur faoliyat talaba maqomi va o'qituvchi funksiyasining o'zgarishi asosida birgalikdagi faoliyat davomida qurilishi kerak.

Shuni ta'kidlash kerakki, talabaning mustaqil izlanish faoliyati jarayonida tashabbuslari tahsil olishning birinchi kurslaridayoq nafaqat nazorat qilinishi, balki yo'naltirilishi va boshqarilishi ham kerak. Buning uchun maqsadni belgilashning yangi vositalarini aniqlash, o'quv fanlari mazmunida bilimlarni taqdim etish, amaliy topshiriqlarni tanlash bilan bog'liq axborot texnologiyalarining usul va vositalaridan foydalanish zarur.

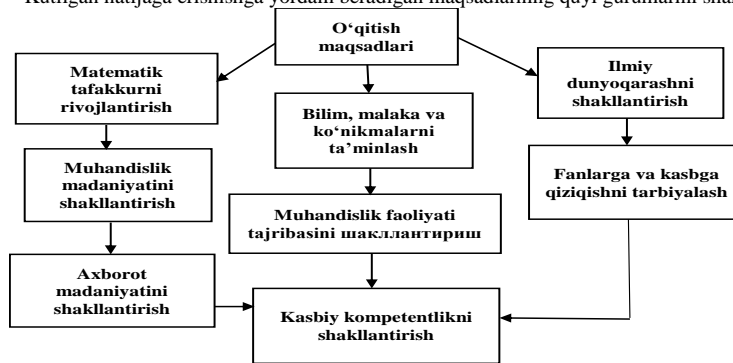
2. Tayanch fanlarning o'zaro integratsiyasi (tabiiy fanlar va umumkasbiy fanlar) alohida fanlari bo'yicha mavjud bilim, ko'nikma, malaka va faoliyat usullarini dolzarblashtirishga, muhandislik faoliyati haqida adekvat tizimli tasavvurni shakllantirib fanlararo aloqalarni o'rnatishga yordam berishga xizmat qiladi. Bu oliy matematika asoslari, jumladan, matematik tahlil, asosiy fizikaviy qonunlar va tushunchalar, fizikaviy hodisalarni rasmiylashtirish va modellashtirishga yondashuvlar, mexanik tizimlar va mexanizmlarning harakati va muvozanatiga oid masalalarni shakllantirish va yechish usullari bo'yicha bilimlarning mustahkamligini ta'minlaydi.

Bunda talaba matematik apparatdan ongli foydalanishni, o'zining matematik bilimlarini kengaytirishni; amaliy masalalarda muayyan fizikaviy mazmunni ajratib ko'rsatishni; NTM o'rganish natijasida olingan bilimlarni muhandislik masalalarini yechishda va mexanik muammolarni hal qilishda qo'llashni o'rganadi.

O'qitish vositalari fan axborot muhiti tuzilmasida ajralmas tarkibiy qism bo'lib hisoblanadi. O'qitish vositalari o'qitishning yangi komponentlarni loyihalash imkonini beradi, ularni ishlab chiqish va qo'shishda ishtirok etish uchun erkin, ammo mas'uliyatli kirishni ta'minlaydi. Didaktik infratuzilmada, darslik bilan bir qatorda, elektron ta'lim vositalari yetakchi o'rinni egallaydi. Ta'lim jarayoniga o'qituvchi va talabning shaxsiy xususiyatlari, talabalarning tayyorgarlik darajasi va o'qituvchining kompetentligi, o'qitishni tashkil etish va boshqa omillarning ko'p soni ta'sir qiladi. Pedagogik jarayonda o'zgarishlarni chaqiradigan tashqi omillar rejalashtirilayotgan o'quv faoliyati va voqelik orasidagi farqlanishlarga olib keladi.

Bu o'zgarishlar murakkablik darajasi bo'yicha tabaqalashirilgan o'quv maqsadli vositalari yordamida hal qilinadi. Talaba, o'z navbatida, joriy vaqtida o'zlashtira oladigan o'quv

Kutilgan natijaga erishishga yordam beradigan maqsadlarning quyi guruhlarini shakllantiramiz (1-rasm).

1-pacm. Maqsadlar guruhlari

1. Ilmiy dunyoqarashni shakllantirish – uslubiy maqsaddir. XX asr boshidagi eng yirik rus mexanikalaridan biri Мещерский И.В. [2] fikricha, yuqori malakali, keng ma'lumotli muhandis tayyorlash uchun o'qitishning dastlabki ikki kursida tabiiy va umumta'lim fanlarini o'rganishga urg'u berish zarur, ularni o'rganish bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lishi kerak, chunki ularni o'rganish jarayonida fanlarning asosiy tamoyillarini, uning tuzilishini, tushunchalarining real obyektlar bilan o'zaro aloqalarini tushunish ta'minlanadi.

XX asrning taniqli rus muhandisi, professor Жуковский Н.Е. mexanikani qudratli tabiiy fan deb hisoblagan: "Har qanday fizikaviy hodisa mexanik talqinni olgandagina to'liq tushuntirilishi mumkin"[4].

Talabalarga tayanch fanlarni o'rgatish jarayonida mexanikada va uning bo'limlarida qo'llaniladigan, ilmiy mulohazalar va eksperimental faoliyatga yondashish uchun bilish kerak bo'lgan teorema va qoidalarining universalligi haqida tushunchani shakllantirish, matematika, fizika va mexanika o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berish, ushbu o'quv fanlarida qo'llaniladigan yagona hisoblash usullari va ma'lumotlar bazalari, zamonaviy axborot texnologiyalari haqida umumiy tasavvurni shakllantirish lozim.

NTMni o'rganishda (bu birinchi navbatda nazariy va real modellarning tuzilishi va ularning tabiat bilan o'zaro ta'siri haqidagi fan) muhandislik masalalarini yechish uchun real hodisalarning matematik apparati va modellaridan foydalaniladi (zarurat bo'lganda, olimlar qoidalariga amal qilgan holda yaratiladi). Real konstruksiyaning noto'g'ri tuzilgan modeli yoki xato qaror halokatli oqibatlarga olib keladi. Deformatsiyalanadigan qattiq jismlar mexanikasi bo'yicha yirik mutaxassis, professor Деппра А.И. [4] buni shunday ta'riflagan: "Bu ko'p qirrali tushunchalar va ular o'rtasidagi ancha murakkab bog'lanishlardan iborat bo'lgan atrofda dunyoning eng aniq va ayni paytda eng murakkab modelidir.

2. Bilim, malaka va ko'nikma berish – o'quv maqsadidir. Mazkur maqsadga erishish uchun talabalar mustaqil ta'lim ko'nikmalariga, tayanch fanlar faktlari, g'oyalari, usullari va tuzilishini, o'qitishning global maqsadlari va alohida masalalarni taqdim etishning nozik tomonlarini to'liq va chuqur tushunishga ega bo'ladi.

axborotining qatlamini tanlaydi, o'quv maqsadli elektron vositalar va o'qituvchining dialog o'zaro ta'siri sharoitlarida amalga oshiriladi.

Muhandis o'z faoliyatida barcha sikllar fanlarini o'rganish jarayonida shakllanadigan amaliy ko'nikmalar, qoidalar va ko'rsatmalardan foydalanadi. Tayanch fanlar ushbu qoidalar va ko'rsatmalar uchun nazariy asosni ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar. O'qitish maqsadi. Talaba birinchi darslardan, u ma'ruza yoki amaliyot bo'lsin, har qanday mavzuni o'rganishning maqsad va vazifalarini bilishi kerak. Loyihaviy-axborot yondashuvi sharoitida NTM da ko'zda tutilgan talabalarni o'qitishning asosiy maqsadi – ularni kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan muhandislik vazifalarida umumiy qonuniyatlarni tushunish va aniqlash, bo'lajak muhandislik faoliyatida qaror qabul qilish qonuniyatlari asosida kerakli ma'lumotlarni topish qobiliyatini o'rgatishdan iborat.

Maqsad pedagogik faoliyatning asosiy omili sifatida o'qituvchi va talabalar harakatini umumiy natijaga yo'naltiradi. Ushbu maqsadga erishish uchun talabalarning subyektiv tajribasini yangilash, o'quv jarayonining mexanika va uning NTM bo'limlari mazmunidagi muammolilik kabi jihatlarni kuchaytirish, mashg'ulotlarda hissiy fon yaratish, doimiy refleksiya talab qilinadi.

(1-rasm).

3. Matematik tafakkurni rivojlantirish. Muhandis uchun matematikaning amaliy ahamiyati, eng avvalo, muhandislik masalalarini to'g'ri shakllantirish, berilgan amaliy vaziyatni tavsiflovchi matematik modelni tuzish va shundan keyingina uning yechimini topish qobiliyati bilan ifodalanadi. Professor Л.В. Кудрявцев [5] tomonidan tuzilgan tamoyillarga asoslanib, muhandislik OTM da talabalarning matematik tafakkurini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan qoidalarni aniqlaymiz.

Birinchi qoida – matematika uchun ko'rib chiqilayotgan obyektlarning tabiati emas, balki faqat ular orasidagi munosabatlar muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchi qoida – o'qitish imkon qadar sodda, tushunarli va oqilona qat'iylik darajasiga asoslangan bo'lishi kerak. Mavjudlik teoremlari faqat matematikani qo'llash sohasidagi mutaxassislarning matematik ta'limi uchun zarur.

Uchinchi qoida – matematikani o'rganishdan maqsad talabalarning masalalar yechishda ma'lum bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari, o'rganilgan matematik usullardan modellar tuzishda foydalanishlaridan iborat.

To'rtinchi qoida – oqilona qat'iylik hamda matematika va fundamental fanlar o'rtasidagi mantiqiy-mazmunli aloqalar talabalar bilimiga qo'yiladigan talablarning muvofiqligi mezonlarini ishlab chiqishga yordam beradi, bu esa ular uchun eng katta foyda keltiradigan o'quv materialini yaratishga imkon beradi.

Beshinchi qoida – matematika birdir. Shu sababli sonli usullarni masalani sonli yechishning alohida retseptlari majmuasini taqdim etish sifatida emas, balki asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Talabalarni masalaning son yechimi matematik modelni o'rganishning murakkab bosqichi ekanligini g'oyaviy jihatdan tayyorlash va shu bilan birga zamonaviy kompyuter texnikasidan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish muhimdir[6].

Xulosa va takliflar. Muhandis o'z faoliyatida barcha sikllar fanlarini o'rganish jarayonida shakllanadigan amaliy ko'nikmalar, qoidalar va ko'rsatmalardan foydalanadi. Tayanch fanlar ushbu qoidalar va ko'rsatmalar uchun nazariy asosni ta'minlaydi.

Talabalarda zarur o'quv axborotini izlash, modellar tuzish va bilishning samarali vositasi sifatida axborot texnologiyalaridan mustaqil foydalanish uchun zarur bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish shart.

1. Богмаз И.В. Научно-методические основы базовой подготовки студентов инженерно-строительных специальностей в условиях проективно-информационного подхода 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (информатизация образования). диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Пермь. 2012. 313 стр.
2. Shukurov Akmal Uktamovich, "Improving the base training of students of technical osms based on the information design approach". American Journal of Pedagogical and Educational Research. Volume 18, November, 2023. 199-204 p.
3. Akmal Shukurov, "Texnika ixtisosliklari ta'limida axborotlarni loyihalashtirishda axborot texnologiyalari fanini o'qitishning zamonaviy metodlari". "Ta'lim, fan va innovatsiya". ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal (2024 yil № 1). 116-119-b.
4. Shukurov Akmal Uktamovich, " Basic professional rules for students of a higher educational institution in the design of information". International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education. Germany. February 27 th 2024. 8-14 p.
5. Shukurov A. U, " Texnika ixtisosliklari otida loyihali-axborot ta'lim tizimni shakllantirish". "Ta'limda zamonavty axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash afzalliklari, muammolari va yechimlari". Respublika ilmiy-amaliy konferensiya 2024. 81-86 b.
6. Shukurov A.U. Didactic opportunities for the introduction of cloud technologies // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. № 10/2. Уранч, 2021. 29-35. <http://khorezmscience.uz>

UDK:182.2.2.

Erkin SHUKUROV,

SamDU Kattaqo'rg'on filiali assistenti

E-mail: erkinjonshukurov1997@gmail.com

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Eshnazarov taqrizi asosida

DAVLAT BOSHQARUVIDA "ELEKTRON HUKUMAT"NING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya

Bugungi kunda elektron hukumat tizimi davlat boshqaruvining muhim qismi sifatida samarali va tezkor xizmatlar ko'rsatishni ta'minlamoqda. Bu tizim fuqarolar va davlat o'rtasidagi o'zaro muloqotni soddalashtiradi, shaffoflikni oshiradi va korrupsiya xavfini kamaytiradi. Elektron hukumat yordamida fuqarolar davlat xizmatlaridan onlayn foydalanish imkoniyatiga ega bo'lib, bu davlat resurslarining tejashiga va boshqaruv jarayonlarini optimallashtirishga hissa qo'shmoqda. Ammo, kiberxavfsizlik, raqamli savodxonlik va texnologik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi kabi muammolar ham mavjud. Ushbu maqola aynan mana shunday dolzarb masalalarga bag'ishlanib, unda muammolarni bartaraf etish uchun raqamli savodxonlikni oshirishga qaratilgan treninglar tashkil etish, texnologik infratuzilmani modernizatsiya qilish, hamda kiberxavfsizlikni kuchaytirish bo'yicha zamonaviy texnologiyalarni joriy etish taklif etilmoqda.

Kalit so'zlar: Kiberxavfsizlik, savodxonlik, raqamli savodxonlik, texnologiya, zamonaviy texnologiya, infratuzilma.

ЗНАЧЕНИЕ «ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА» В ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ СЕГОДНЯ

Аннотация

Сегодня система электронного правительства является важной частью государственного управления, предоставляя эффективные и быстрые услуги. Эта система упрощает взаимодействие граждан и государства, повышает прозрачность и снижает риск коррупции. С помощью электронного правительства граждане получают возможность пользоваться государственными услугами онлайн, что способствует экономии государственных ресурсов и оптимизации процессов управления. Однако существуют и проблемы, такие как отсутствие кибербезопасности, цифровой грамотности и технологической инфраструктуры. Таким актуальным вопросам посвящена данная статья, в которой предлагается организовать обучение, направленное на повышение цифровой грамотности, модернизировать технологическую инфраструктуру, внедрить современные технологии для усиления кибербезопасности.

Ключевые слова: Кибербезопасность, грамотность, цифровая грамотность, технологии, современные технологии, инфраструктура.

SIGNIFICANCE OF "ELECTRONIC GOVERNMENT" IN PUBLIC ADMINISTRATION TODAY

Annotation

Today, the electronic government system is an important part of public administration, providing efficient and fast services. This system simplifies interaction between citizens and the state, increases transparency and reduces the risk of corruption. With the help of e-government, citizens have the opportunity to use public services online, which contributes to saving public resources and optimizing management processes. However, there are also challenges such as lack of cyber security, digital literacy and technological infrastructure. This article is devoted to such urgent issues, in which it is proposed to organize training aimed at increasing digital literacy, modernize the technological infrastructure, and introduce modern technologies to strengthen cyber security.

Key words: Cyber security, literacy, digital literacy, technology, modern technology, infrastructure.

Kirish. Raqamli texnologiyalar bugungi kunda barcha sohalarga va insonlar hayotining deyarli har bir jabhasiga jadal kirib bormoqda. Bu jarayon kundalik faoliyatdan tortib, sanoat, ta'lim, sog'liqni saqlash va davlat xizmatlarigacha bo'lgan ko'plab sohalarda sezilmoqda. Elektron hukumat tushunchasi dastlab AQSh, Buyuk Britaniya va Skandinaviya mamlakatlarida paydo bo'lib, u yerda davlat idoralari axborotni raqamli tarzda tarqatish va fuqarolarga onlayn xizmatlar ko'rsatish yo'lini boshladilar. Texnologiyalarning tezkor rivojlanishi va raqamli yechimlarning hayotga tatbiq etilishi natijasida, davlat idoralari bilan fuqarolar o'rtasidagi aloqalar yanada samarali va shaffof bo'lib bormoqda. Elektron hukumatning ahamiyati nafaqat vaqt va resurslarni tejashda, balki davlat boshqaruvini modernizatsiya qilish, korrupsiyani kamaytirish va davlat xizmatlari samaradorligini oshirishda ham katta rol o'ynaydi. Shu tariqa, u zamonaviy jamiyatning raqamli transformatsiyasida muhim omilga aylanmoqda.

Shuningdek, elektron hukumatning joriy qilinishi korrupsiyani kamaytirishga katta hissa qo'shadi, chunki ko'plab jarayonlar raqamlashtiriladi va inson omili kamayadi. Bu orqali xizmatlarning shaffofligi oshadi, qaror qabul qilish jarayonlari tezlashadi. Elektron hukumat rivoji global miqyosda davlat idoralarning samaradorligini oshirib, jamiyatning raqamli transformatsiyasini yanada jadallashtirmoqda.

Bundan tashqari, elektron hukumatning ahamiyati pandemiya davrida yanada ko'proq sezildi. Cheklovlar va masofaviy xizmatlar davrida davlat xizmatlarining raqamli shakliga o'tishi ko'plab mamlakatlarda iqtisodiy barqarorlikni saqlashda yordam berdi. Shu sababli, elektron hukumat bugungi kunda zamonaviy davlat boshqaruvida strategik ahamiyat kasb etib, kelajakda yanada rivojlanishi kutilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Elektron hukumat tushunchasi 1990-yillardan boshlab joriy qilina boshlagan. Bugungi kungacha dunyo bo'yicha ko'plab izlanuvchilar tomonidan elektron hukumatni davlat boshqaruviga joriy qilish bo'yicha ko'plab izlanishlar olib borilgan. Richard Heeksning ishlari rivojlanayotgan mamlakatlar uchun juda dolzarb, chunki u elektron hukumatning faqat texnologiyaviy emas, balki ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarni ham o'rganadi. U rivojlanayotgan mamlakatlarda elektron hukumatning rivoji, imkoniyatlari va to'siqlari haqida chuqur tahlil kiritgan. Ushbu asarda elektron hukumat tushunchasi kengaytiriladi va davlat xizmatlarining raqamlashtirilishi va avtomatlashtirilishi orqali jamiyat rivoji uchun qanday foyda keltirishi haqida fikr yuritiladi [1].

2011-yilda Government Information Quarterly jurnalida chop etilgan Luna-Reyes va Gil-Garcialarning "Using Institutional Theory and Dynamic Simulation to Understand Complex E-Government Phenomena" maqolasida mualliflar elektron hukumat loyihalarining muvaffaqiyatiga ta'sir qiluvchi murakkab omillarni tahlil qilish uchun institutsional nazariya va dinamik simulyatsiya usullaridan foydalanadilar [2]. Fang Z. e-hukumat tizimlarini loyihalash va amalga oshirishda faoliyatlar va jarayonlar o'rtasida muvozanatni saqlash zarurligini ta'kidlaydi, e-hukumatni raqamli davrda hukumat faoliyatini yaxshilash va fuqarolar bilan aloqalarni mustahkamlash maqsadida axborot texnologiyalaridan foydalanish sifatida ta'riflaydi [3]. Uning tahlillari elektron hukumatning zamonaviy davlat boshqaruvidagi o'rni anglashga yordam beradi, bu esa tadqiqotchilar va amaliyotchilar uchun muhim ahamiyatga ega.

Ko'plab izlanuvchilar tomonidan e-hukumatning qanday qilib o'z maqsadlariga erisha olmasligi va bu jarayonda yuzaga keladigan muammolar o'rganib chiqilgan [4]. Rivojlanayotgan mamlakatlarda siyosiy muammolar, ijtimoiy tartibsizlik va hukumatning ishonchli

emasligi e-hukumat tizimlarining muvaffaqiyatini cheklaydi. E-hukumatni joriy etish uchun zarur bo'lgan texnologik infratuzilmaning etishmasligi rivojlanayotgan mamlakatlarda keng tarqalgan muammolardan biridir[3]. Fuqarolar o'rtasida davlat idoralariga ishonchning yetishmasligi elektron hukumat xizmatlarini qabul qilishni qiyinlashtiradi. Agar fuqarolar hukumatga ishonmasa, u holda raqamli xizmatlardan foydalanish ehtimoli pasayadi[1]. Davlat

organlari o'rtasida koordinatsiya va hamkorlikning yetishmasligi ham elektron hukumatning muvaffaqiyatsizligini oshiradi[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Elektron hukumat, bu – raqamli texnologiyalar, internet va zamonaviy ommaviy axborot vositalari asosida davlat xizmatlarini taqdim qilish jarayonini, fuqarolar va boshqaruv organlarining o'zaro munosabatlarini doimiy optimallashtirish demakdir. Elektron hukumatni joriy etish jarayonida bir nechta muammolar mavjud. Quйда shulardan ba'zilari keltirilgan:

Elektron hukumatga bo'lgan ishonchning pastligi	Elektron hukumat xizmatlari kengaytirilayotgan bo'lsa-da, fuqarolarning ularning samaradorligiga va xavfsizligiga ishonchi past bo'lishi, ushbu xizmatlardan keng foydalanilishini cheklaydi.
Texnologik infrastukturani yetarli darajada rivojlantirish	Elektron hukumatning samarali ishlashi uchun mustahkam texnologik infratuzilma zarur. Hududlarida internetga kirish imkoniyati cheklangan yoki sifati past, bu esa raqamli xizmatlardan foydalanishni qiyinlashtiradi.
Tashkiliy muammolar	Har bir idora o'z tizimida mustaqil ishlashga odalanib qolgan bo'lishi mumkin, bu esa xizmatlarni integratsiyalash va birlashtirish jarayonini qiyinlashtiradi.
O'qitish va ta'lim	Axborot texnologiyalari bo'yicha bilim va ko'nikmalarning yetishmasligi ushbu jarayonda muhim to'siq bo'lishi mumkin.
Qonunchilik va normativ-huquqiy asoslar	Elektron hukumatni rivojlantirish uchun kuchli qonunchilik va normativ-huquqiy asoslar zarur.

Respublikamizda elektron hukumatning asosi 2003-yilda imzolangan "Axborotlashtirish to'g'risida" gi qonunning qabul qilinishi bilan bog'liq[5]. Unda axborotlashtirish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari belgilangan, xususan:

O'zbekiston Respublikasining yagona axborot maydonini yaratish;

davlat axborot resurslarini shakllantirish, axborot tizimlarini yaratish va rivojlantirish, ularning muvofiqligi va o'zaro hamkorligini ta'minlash.

Davlat boshqaruvi tizimini axborotlashtirish bo'yicha «Elektron hujjat aylanishi to'g'risida» va «Elektron hukumat to'g'risida»gi qonunlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonunlarning birinchisi markaziy va joylardagi hukumat boshqaruv organlarida axborot tizimlari orqali muassasalar o'rtasida hujjat almashinish masalalarini tartibga solidi[6-7].

Yuqoridagi ma'lumotlarga asosan bugungi kunda Respublikamizda elektron hukumat bilan bog'liq muammolarni bartaraf qilish bo'yicha sezilarli ishlar olib borilayotganini ko'rishimiz mumkin.

O'qitish va ta'lim orqali aholini AKT savodxonligini oshirib elektron hukumat tizimlaridan aholini foydalanish ko'rsatkichini yanada oshirish mumkin. Ishda bu borada yondashuvlar va ularni kutish mumkin bo'lgan natijalari keltirilgan.

Tahlil va natijalar. Axborot texnologiyalari bo'yicha yetarlicha bilim va ko'nikmalarning yo'qligi haqiqatan ham elektron hukumatni joriy etishda jiddiy to'siq hisoblanadi. Bunday to'siqlarni bartaraf etishda asosiy e'tiborni inson omiliga, ya'ni kishilarning qiziqishini uyg'otishga qaratish lozim. Chunki o'z-o'zidan qiyinchilik tug'diradigan texnologiyalarni tushunishni o'rgatishdan ko'ra, odamlarni ulardan foydalanishga undash yanada kuchliroq natija beradi.

Avvalo raqamli madaniyatni rivojlantirish juda muhim. Ya'ni, texnologiyalardan foydalanishni oddiy qadamlar orqali qulay va zaruriy faoliyat sifatida ko'rsatish lozim. Buning uchun texnologiyalarni tushunishni, uni qiyin narsa deb emas, oddiy kundalik hayotning bir qismi sifatida qabul qilishga o'rgatish kerak. Masalan, oson va sodda darsliklar yoki o'rganish yo'llari orqali texnologiyadan foydalanish hammaning qo'lidan kelishini ko'rsatish mumkin. Texnologiya va foydalanuvchi o'rtasidagi masofani qisqartirish ham muhim. Elektron hukumat tizimlari, odatda, qattiq va rasmiy ko'rinishda yaratiladi, bu esa ko'plab odamlarni qo'rqitadi yoki ularga notanish bo'lib tuyuladi. Shuning uchun, bu tizimlar oddiy, insonlar uchun tushunarli tilda ishlab chiqilishi kerak. Hatto texnik ko'nikmasi past bo'lgan keksalar yoki qishloq aholisi ham undan bemalol foydalanishi uchun qulaylik yaratish muhim. O'qitish jarayoniga motivatsion va rag'batlantiruvchi yondashuvni qo'shish ham samarali. Masalan, axborot texnologiyalaridan foydalanishni

o'rgangan shaxslarni rag'batlantirish, ularga maxsus sertifikatlar, imtiyozlar yoki boshqa moddiy va ma'naviy bonuslar berish orqali ko'pchilikni o'zlashtirishga undash mumkin. Bu yo'l bilan ular nafaqat bilim oladi, balki davlat xizmatlaridan foydalanishni ham o'rganadi. Davlatning ijtimoiy loyihalarga e'tibor qaratishi lozim. O'rta va kichik yoshdagi yoshlar orasida raqamli ta'lim loyihalari orqali texnologiyaga qiziqishni oshirish mumkin. Bular o'z navbatida kelajakda davlat xizmatlari bilan ishlashda ko'maklashishi mumkin bo'lgan yangi avlodni shakllantiradi.

Hozirgi kunda deyarli har bir soha raqamli xizmatlar bilan bog'liq va elektron hukumat asoslarini tushunish ko'plab mutaxassislar uchun foydali bo'ladi. Bu fan talabalarni davlat xizmatlari, huquqiy masalalar va axborot xavfsizligi kabi jihatlar bilan tanishtirishi mumkin.

Bu bilimlar har bir sohaga o'ziga xos tarzda moslashtirilib o'rgatilsa, masalan:

Biznes yo'nalishida elektron hukumatning tadbirkorlik uchun taqdim etadigan imkoniyatlarini o'rganish,

Tibbiyotda elektron sog'liqni saqlash xizmatlaridan samarali foydalanishni tushuntirish,

Axborot texnologiyalarida xavfsizlik va maxfiylikni ta'minlash yo'llarini o'rganish mumkin.

Shuningdek, bu fan davlat boshqaruvi haqida umumiy tushuncha va davlat xizmatlaridan samarali foydalanishni ham o'rgatadi. Shu yo'l bilan, har bir yo'nalish vakillari o'z sohasida yanada samarali ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi, va bu jamiyat uchun ham katta foyda keltiradi.

Xulosa. Elektron hukumat davlat boshqaruvining zamonaviy shakli bo'lib, u fuqarolar va davlat o'rtasidagi muloqotni soddalashtirish, davlat xizmatlarini samarali va tezkor ko'rsatish imkonini yaratadi. Bu tizim korrupsiya xavfini kamaytirish va shaffoflikni ta'minlashga xizmat qiladi. Elektron hukumat tizimi rivoji, ayniqsa, pandemiya davrida juda dolzarb bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni saqlashda muhim rol o'ynadi.

Ammo, bu tizimni joriy qilishda kibernetik xavfsizlik, raqamli savodxonlik yetishmasligi va texnologik infratuzilmaning rivojlanmaganligi kabi qiyinchiliklar mavjud. Ushbu to'siqlarni yengish uchun texnologik infratuzilmani yanilash, kibernetik xavfsizlik choralarini kuchaytirish va raqamli savodxonlikni oshirish lozim. Davlat boshqaruvi tizimini raqamlashtirish esa kelajakda yanada keng qamrovli va samarali boshqaruvga olib kelishi kutilmoqda. Elektron hukumatni barcha sohalarda o'qitish jamiyatni raqamli transformatsiyaga tayyorlashda katta yordam berishi mumkin. Shu yo'l bilan har bir soha vakili o'z ish faoliyatida davlat xizmatlaridan samarali foydalanishni o'rganadi, bu esa jamiyat uchun ham katta foyda keltiradi.

ADABIYOTLAR

1. Heeks R. (2001). Understanding e-Government for Development. Institute for Development Policy and Management, University of Manchester. Retrieved from <https://www.ssrn.com>.
2. Luna-Reyes, L. F., & Gil-Garcia, J. R. (2011). Using institutional theory and dynamic simulation to understand complex e-Government phenomena. *Government Information Quarterly*, 28(3), 329-345. doi:10.1016/j.giq.2010.08.007

3. Fang Z. (2002). E-Government in Digital Era: Concept, Practice, and Development. Proceedings of the 2002 International Conference on E-Government, 1-8.
4. Dada D. (2006). The failure of e-Government in developing countries: A literature review. *Government Information Quarterly*, 23(4), 605-620. doi:10.1016/j.giq.2006.06.001
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi (2003). Axborotlashtirish to'g'risidagi qonun. Qabul qilingan sana: 2003-yil 11-dekabr. LexUZ, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. Retrieved from <https://lex.uz>.
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi (2004). Elektron hujjat aylanishi to'g'risidagi Qonun. 2004-yil 29-aprel. LexUZ, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. Retrieved from <https://lex.uz>
7. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi (2015). Elektron hukumat to'g'risidagi qonun. Qabul qilingan sana: 2015-yil 9-dekabr. LexUZ, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. Retrieved from <https://lex.uz>
8. Bekmuratov Sh., Jumaniyazova M., "Davlat Boshqaruv Tizimida Elektron Hukumatni o'rni va ahamiyati" *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities*, Volume 18, May, 2023.

Dilbar SHUKUROVA,
CHDPU Maxsus pedagogika kafedrası tayanch doktoranti
E-mail: dilbarmatkasimova@mail.com

Pedagogika fanlari doktori DSc, dotsent Qodirova F.U taqrizi asosida

INKLYUZIV TA'LIM SAMARADORLIGINI BAHOLASH MEZONLARI

Аннотация

Ushbu maqola mazmunida inklyuziv ta'lim samaradorligini baholashning mezonlari, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarning akademik faoligini aniqlash natijalari, tahlili va ular yuzasidan samarali taklif va tavsiyalar ishlab chiqish yo'llari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Inklyuziv, akademik, mezon, baho, model, tavsiya, taklif, maktab, o'quvchi, kadr.

КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В содержании данной статьи описаны критерии оценки эффективности инклюзивного образования, результаты определения учебной активности обучающихся с особыми образовательными потребностями, их анализ, а также пути разработки эффективных предложений и рекомендаций.

Ключевые слова: Инклюзивный, академический, критерий, оценка, модель, рекомендация, предложение, школа, ученик, персонал.

EFFECTIVENESS ASSESSMENT CRITERIA OF INCLUSIVE EDUCATION

Annotation

The content of this article describes the criteria for evaluating the effectiveness of inclusive education, the results of determining the academic activity of students with special educational needs, their analysis, and ways to develop effective suggestions and recommendations.

Key words: Inclusive, academic, criterion, assessment, model, recommendation, proposal, school, student, personnel.

Kirish. Jahon ta'lim tizimida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashning samarali mexanizmlari, korreksion pedagogik strategiyalari, innovatsion texnologiyalari amaliyotga keng tadbiiq etilgan. Natijada ta'lim oluvchining akademik ijtimoiy ehtiyojlarini tezkor diagnostika qilish orqali sifatli ta'lim bilan taminlashning modernizatsiyalashgan tizimini yuqori sifatda modellashtirish imkoniyati kengaydi. Natijada rivojlanishda muommosi bo'lgan bolalarning kompleks ya'ni akademik, aqliy, ruhiy, jismoniy, ijtimoiy ehtiyojlarini tezkor diagnostika qilish mos sifatli ta'lim bilan qamrab olishning modelashtirish imkoniyati kengaydi. Davlatimiz Konstitutsiyasining bir qancha moddalarida nogironlikka mansub bolalar ta'limiga dahldor me'yorlar belgilab berilgan. Jumladan. 26-moddada "Insonning sha'ni va qadr-qimmatı daxlsizdir. Hech narsa ularni kamsitish uchun asos bo'lishi mumkin emas"-deyilgan bo'lsa, 50-moddada: "Har kim ta'lim olish huquqiga ega. Davlat uzluksiz ta'lim tizimi, uning har xil turlari va shakllari, davlat va nodavlat ta'lim tashkilotlari rivojlanishini ta'minlaydi[1]. Davlat maktabgacha ta'lim va tarbiyani rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratadi. Davlat bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich professional ta'lim olishni kafolatlaydi. Umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Maktabgacha ta'lim va tarbiya, umumiy o'rta ta'lim davlat nazoratidadir. Ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanadi" deb ta'kidlangan [2].

Ma'lumki, sog'lom bolalar xamda imkoniyati cheklangan sog'lom bolalarni o'qitishga oid ma'lumotlar tarixiy manbalarda mavjud bo'lib, ular bugungi kunda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib hisoblanmoqda. Ibn Sino "Tib qonunlari" asarida bolalarga individual tarzda, alohida ta'lim berishdan ko'ra jamoa ichida ta'lim berishni afzal deb biladi va uning ustunlik jihatlari haqida quyidagicha yozadi: "O'quvchilar o'qish va tarbiya davomida ilgama chanqoqlik sezadilar. O'z bilimlari bilan g'ururlanadilar, bir-birlarining bilimlariga havas qiladilar. G'urur va o'ziga e'tibor tarbiyalanuvchilarni bir-birlaridan orqada qolmaslikka undaydi. O'quvchilar birga bo'lganda, doim bir-birlari bilan gaplashadilar va bu bilan o'z xotiralari va nutqlarini rivojlantiradilar" [5].

Qomusiy olim Abu Nasr Forobiy ta'lim va tarbiyaga quyidagicha ta'rif bergan: "Ta'lim, - degan so'z xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi tug'ma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish degan so'zdir. Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilan bo'ladi. Tarbiya esa, amaliy ish tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalardan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb

hunarga berilgan bo'lishni, o'rganishidir" deb ta'rif bergan[3]. Mazkur fikrlar maxsus pedagogikaga ham taalluqlidir. Chunki alohida ehtiyojli bolalar uchun ham ta'lim muhim omil, tarbiya esa ijtimoiylashish shartidir. Ular sog'lom insonlar orasida samarali uyg'unlashuviga erishish ta'lim-tarbiyasiz amalga oshmaydi. Ta'lim-tarbiya jarayoni esa mazkur bolalarning individual hususitiga ko'ra o'ziga xosdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon miqiyosida inklyuziv ta'limni joriy etish hamda alohida ta'lim ehtiyojlari bor o'quvchilarga sifatli ta'lim berish masalasi ustuvor sanalib kelinmoqda. Bu borada MDX davlatlari olimlari tomonidan bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib ulardan O.Korshunova inklyuziv ta'lim tushunchasini tadqiqot ishlarida yoritib beradi. U tomondan inklyuziv ta'lim tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Ta'limga yanada moslashuvchan yondashuv bo'lib, har bir o'quvchining bir-biridan farq qilishi bilan bog'liq to'siqlarni bartaraf etadigan va o'quvchidagi potensial imkoniyatlarni o'z-o'zini anglashi uchun foydalanishga imkoniyat yaratadigan jarayondir[4]. I.Xafizulina o'zining kadrlar tayyorlash jarayonida o'qituvchilarning inklyuziv kompetentligini shakllantirishga bag'ishlangan ilmiy ishida inklyuziv kompetentlikning motivatsion, kognitiv, refleksiv va operatsion komponentlari ajratib berilgan. Mazkur komponentlar doirasida o'qituvchilarda shakllanishi lozim bo'lgan kasbiy malakalar belgilab berilgan[8]. I.Voznyak tomonidan malaka oshirish tizimida o'qituvchilarni inklyuziv ta'limga tayyorlash bo'yicha tajriba-sinov ishlari olib borilgan[7]. T.Tenkachyova o'zining "Inklyuziv ta'lim sharoitida katta maktabgacha yoshdagi bolalar nutqining grammatik tuzilishini shakllantirish" mavzusida olib borgan izlanishida ta'lim maqsadlariga erishishda pedagog, alohida ehtiyojli bola hamda sog'lom bolalar o'rtasidagi o'zaro faoliyat, muloqot muhitining muhim omil ekanligi asoslab berilgan[6].

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda respublikaning 100 dan maktablarida inklyuziv ta'lim tashkil etilgan bo'lib, ushbu sinflarda sog'lom tengdoshlari bilan birga alohida ta'lim ehtiyojlari bor bolalar ta'lim olib kelishmoqda. Aslida inklyuziv ta'lim amaliyoti joriy etilishidan aval ham amaliyotda u yoki bu turdagi rivojlanish muammosiga ega bo'lgan bolalar sog'lom tengdoshlari bilan bir sinfda o'qib kelayotgan holatlar ham mavjud bo'lgan. Ammo qonun hujjatlari va ta'lim dasturlarida inklyuziv ta'limga alohida urg'u berilmagan.

Biz inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirish muammosini ko'tarishimizdan maqsad amaliyotda uchratayotgan bir qancha savollarga javob berishdir. Chunki inklyuziv ta'limga subektlarning yetarlicha tayyor emasligi bois, ularni zarur axborotlar va metodik

vositalar bilan qurollantirishga ehtiyoj kuchaydi. Biz tadqiqot doirasida inklyuziv ta'lim samaradorligini baholashning ta'lim jarayoni hamda o'quvchilar faoliyati hamda subektlar ishtiroki bilan bog'liq mezonlarni shakllantirdik.

Inklyuziv ta'limda subektlarning, xususan, pedagoglar, psixologlar hamda maxsus pedagoglar faoliyatining natijalari aynan alohida ta'lim ehtiyojlari bor bolalardagi dinamik o'zgarishlarda ko'rinishini inobatga olgan holda quyidagi mezonlar inklyuziv ta'lim samaradorligini baholash imkonini beradi deb hisoblaymiz.

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarda o'qish motivatsiyasi darajasi. Bu mezon sog'lom bolalar bilan bir qatorda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarda o'qishga qiziqishi, maktabga kelishga intilishini ko'zda tutadi.

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning muloqotga ochiqligi. Bu mezon bolalarning do'stlarga egaligi, muloqotdan qochmasligi, darslarda uyalmasdan javob berishga qiziqishlarini tahlil qilishni ko'zda tutadi. Odatda eshitishida muammolari bo'lgan bolalar muloqotga kirishishda o'ziga xos nutqiy vositalardan foydalanadilar.

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning fanlardan o'zlashtirish darajalari. Bu mezon inklyuziv ta'limning to'g'ri yo'lga

qo'yilganini, bolalar bilan ishlashning adaptiv mexanizmlari qo'llanilganini baholab beradi.

Tahlil va natijalar. Inklyuziv ta'lim samaradorligini baholovchi bosh mezon sifatida alohida ta'lim ehtiyojlari ega bo'lgan bolalarning akademik-ijtimoiy faolligi tanlab olinganligi haqida yuqorida takidlab o'tildi. Shuning uchun alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning o'qish motivatsiyasi, kommunikativlik darajalari hamda fanlardan o'zlashtirish yuzasidan tajriba sinov ishlari olib borildi. Tajriba-sinov ishlari natijalari asosida amaliyotga biz tomondan taklif etilgan model joriy etildi.

Olingan natijalarga asoslangan holda matematik statistik tahlil qilinib, tajriba yakunidagi holat uchun topilgan natijalardan o'ttacha kvadratik chetlanish, tanlanma dispersiya, variatsiya ko'rsatkichlari, St'yudentning tanlanma mezon, St'yudent mezon asosida erkinlik darajasi va ishonchli chetlanishlari topildi. Bular quyidagi jadvalda aks etgan (1-satr - statistik tahlil natijalari ko'rsatkichlari, 2-satr-o'qish motivatsiyasi bo'yicha, 3-satr-kommunikativlik darajalari bo'yicha, 4-satr-fanlardan o'zlashtirish darajalari bo'yicha):

\bar{X}	\bar{Y}	S_x^2	S_y^2	C_x	C_y	$T_{x,y}$	K	Δ_x	Δ_y
3,03	2,44	0,7091	0,9864	3	4	4,76	212,4	0,15	0,19
3,03	2,44	0,6899	1,0499	3	4	4,13	203,3	0,15	0,19
2,95	2,45	0,7475	1,0075	3	4	4,13	208,3	0,16	0,19

Demak, tajriba yakunida o'qish motivatsiyasi bo'yicha ta'limiy tajriba-sinov guruhidagi o'ttacha o'zlashtirish asoslovchi tajriba-sinov guruhidagiga nisbatan 14,75 foizga, kommunikativlik darajalari bo'yicha ta'limiy tajriba-sinov guruhidagi o'ttacha o'zlashtirish asoslovchi tajriba-sinov guruhidagiga nisbatan 13 foizga, fanlardan o'zlashtirish darajalari bo'yicha ta'limiy tajriba-sinov guruhidagi o'ttacha o'zlashtirish asoslovchi tajriba-sinov guruhidagiga nisbatan 12,5 foizga oshgan.

Yuqoridagi natijalarga asoslanib tajriba-sinov ishlarning sifat ko'rsatkichlarini hisoblaymiz.

O'qish motivatsiyasi bo'yicha:

Ma'lumki, $\bar{X}=3,03$; $\bar{Y}=2,44$; $\Delta_x = 0,15$; $\Delta_y = 0,19$ ga teng.

Bundan sifat ko'rsatkichlari:

$$K_{yc6} = \frac{(\bar{X}-\Delta_x)}{(\bar{Y}+\Delta_y)} = \frac{3,03-0,15}{2,44+0,19} = \frac{2,88}{2,63} = 1,1 > 1;$$

$$K_{6d6} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (3,03 - 0,15) - (2,44 - 0,19) = 2,88 - 2,25 = 0,63 > 0;$$

Kommunikativlik darajalari bo'yicha:

Ma'lumki, $\bar{X}=3,01$; $\bar{Y}=2,49$; $\Delta_x = 0,15$; $\Delta_y = 0,19$ ga teng.

Bundan sifat ko'rsatkichlari:

$$K_{yc6} = \frac{(\bar{X}-\Delta_x)}{(\bar{Y}+\Delta_y)} = \frac{3,01-0,15}{2,49+0,19} = \frac{2,86}{2,68} = 1,07 > 1;$$

$$K_{6d6} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (3,01 - 0,15) - (2,49 - 0,19) = 2,86 - 2,3 = 0,56 > 0;$$

Fanlardan o'zlashtirish darajalari bo'yicha:

Ma'lumki, $\bar{X}=2,95$; $\bar{Y}=2,45$; $\Delta_x = 0,16$; $\Delta_y = 0,19$ ga teng.

Bundan sifat ko'rsatkichlari:

$$K_{yc6} = \frac{(\bar{X}-\Delta_x)}{(\bar{Y}+\Delta_y)} = \frac{2,95-0,16}{2,45+0,19} = \frac{2,79}{2,64} = 1,06 > 1;$$

$$K_{6d6} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (2,95 - 0,16) - (2,45 - 0,19) = 2,79 - 2,26 = 0,53 > 0;$$

Olingan natijalardan o'qitish samaradorligini baholash mezonni birdan kattaligi va bilish darajasini baholash mezonni noldan kattaligini ko'rish mumkin. Bundan ma'lumki, tajriba yakunidagi o'zlashtirish ta'limiy tajriba-sinov guruhidagi o'zlashtirishdan yuqori ekan.

Demak, inklyuziv ta'limga jalb etilgan o'quvchilarning akademik-ijtimoiy faoliyati samaradorlik darajasini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari samarador ekanligi statistik tahlildan ma'lum bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot doirasida Inklyuziv ta'lim samaradorligini baholovchi bosh mezon sifatida alohida ta'lim ehtiyojlari ega bo'lgan bolalarning akademik-ijtimoiy faolligi tanlab olinganligi bois tajriba metodidan foydalanishning qator bosqichlari va ish mazmuni taklif etildi. Har bir alohida ehtiyojli bolalarni o'qitish va tarabiyalashda muayyan yo'l va vositalarning imkoniyatlari tajribalarda sinab ko'rildi. Bunda o'qituvchilarga qaydlar yuritish kerakligi aytiladi. Ya'ni qachon va qanday qilib, nimaga erishildi, nimalar halaqt qildi? kabi savollarga javoblarni umumlashtirishda tajriba elementlari talab etildi. Bu jarayon ham o'qituvchilar tomonidan maqsadli olib borilishi samaradorlikka erishishni ta'minlash imkonini berdi.

ADABIYOTLAR

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
- O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. O'RQ-637-son <https://lex.uz/docs/5013007>
- Atayeva.N.S., Rasulova.F, Salayeva.M, Hasanov.S, Umumiy pedagogika. (Pedagogika tarixi). O'quv qo'llanma. I-kitob.,-T .: Fan va texnologiya, 2012,756 bet-12bet.
- Korshunova O.V. Teoretiko-metodologicheskiye osnovi inklyuzii v obrazovanii // Nauchno-metodicheskiy elektronniy jurnal «Konsept». – 2016. – T. 8. – S. 16–20. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56114.htm>
- Musurmonova.O [va boshq.], Umumiy pedagogika. Qism I: darslik -Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020, 376 bet-161bet
- Tenkacheva.T.R Formirovaniye grammicheskogo stroya rechi u detey starshego doshkolnogo vozrasta v usloviyax inklyuzivnogo obrazovaniya avto. dis.kand.ped. nauk:– Yekaterinburg 2014
- Voznyak.I.V Formirovaniye gotovnosti pedagogov k inklyuzivnomu obrazovaniyu detey v sisteme povsheniya kvalifikatsii avto. dis.kand.ped. nauk:–
- Belgorod-2017
- Xafizullina.N.I Formirovaniye inklyuzivnoy kompetentnosti
- budushiy uchiteley v protsesse professionalnoy podgotovki: avto. dis.kand.ped. nauk:– Astraxan:2008. 22st.

UDK: 316.032 (514.3)

Lobar ERYIGITOVA,
CAMU xalqaro tibbiyot universiteti kafedra mudiri, PhD
E-mail: e-lobarxoneryigitova@gmail.com

Renaissance university dotsenti, falsafa fanlari doktori U.Ergashev taqrizi asosida

IJTIMOY GERENTOLOGIYANING DOLZARB MASALALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ijtimoiy gerentologiyaning bugungi kundagi dolzarb hisoblangan masalalari haqida so'z boradi. Xususan, bugungi kunda dunyo miqyosida globallasib ulgurgan yolg'izlik va keksa yoshdagi aholi ulushi o'sib borishi barcha mamlakatlarda kuzatilmoqda. Bu borada BMT aholishunoslik bo'yicha tadqiqotlari haqida hamda mamlakatimizda keksalar va yolg'iz keksalarga tibbiy - ijtimoiy yordam ko'rsatish faoliyati hususida fikrlar berilgan.

Kalit so'zlar: Intervertiv, ekstravertiv, yolg'izlikda muloqot turlari, yolg'izlikdan jabr ko'rish, keksayish omillari, o'rtacha umr davomiyligi, demografik vaziyat, keksayib borishning kuchayishi, tibbiy - ijtimoiy yordam.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОЙ GERENTOLOGII

Аннотация

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы социальной герентологии. В частности сегодня во всех странах наблюдается увеличение доли пожилых людей в числе населения. В этой связи рассматривается исследование ООН и деятельность по оказанию медицинской и социальной помощи пожилым одиноким людям в нашей стране.

Ключевые слова: Интерверт, экстрверт, виды общения в одиночестве, страдающие от одиночества, факторы старения, средняя продолжительность жизни, демографическая ситуация, социальная и медицинская помощь.

CURRENT ISSUES OF SOCIAL GERONTOLOGY

Annotation

This article examines current issues of social gerontology. In particular, today in all countries there is an increase in the proportion of older people among the population. In this regard, a UN study and activities to provide medical and social assistance to elderly single people in our country are considered

Key words: Intervert, extrovert, types of communication alone, those suffering from loneliness, aging factors, average life expectancy, demographic situation, increasing aging, social and medical care.

Kirish. Bugungi kunda globallasgan muammolar qatoriga aholi tarkibida yolg'iz qariyalar sonining ko'payib borishi muammosi ham qo'shildi. Ma'lumotlarga ko'ra "keksayish jarayoni 2016-yilda dunyo bo'yicha 6,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, hozirda bu ko'rsatkich 9,6 foizni tashkil etmoqda [7]. BMT ning aholishunoslik bo'yicha olib borgan tadqiqotlari natijasiga ko'ra 2050-yilda dunyoda keksalar soni butun yer yuzi aholining 22 foizini tashkil etishi mumkin. "Yolg'izlik" tushunchasining yoshlar va keksalar o'rtasida hamda turli yoshdagi aholi orasidagi holati va uning ijtimoiy oqibatlarini o'rganishga e'tibor qaratsak, bu borada talaygina muammolar borligiga amin bo'lamiz.

Ma'lumki bugunga qadar "yolg'izlik" tushunchasiga ijtimoiy psixologik hodisa sifatida qarab kelingan. Yana bu insonning hissiy-emotsional holati bilan ham bog'liq bo'ladi. Bunda asosan bir-biridan farqlanuvchi ikkita holatni ko'rish mumkin: birinchidan, pozitiv holat, ikkinchidan, negativ holat. Hayotda ikkinchi holat ko'p uchramoqda. Ko'plar ijtimoiy tarmoqlarga bog'lanib qolish orqali o'zini yolg'izlik holatiga tushib qolayotganligini tan olgisi kelmaydi. Ayrim kishilar esa jamiyat orasida sevimli insonlarini bo'lishiga qaramay o'zini yolg'iz sezadilar. Bunday insonlarni intervert va ekstravert toifalarga ajratish mumkin. Intervert - bu o'z ichki dunyosi bilan yashashni istovchi va shu sababli yolg'izlikka intiluvchi insonlar. Ekstravert - doimo insonlar orasida bo'lib muloqotga intiluvchi insonlardir. Bu toifa kishilar doimo barcha bilan muloqotlari davomida turli toifadagi insonlar bilan tez muloqatga kirisha olish qobiliyatiga ega, hayotda faol amaliyotchi insonlar hisoblanadi. Ular har qanday sharoitda ham barcha bilan juda chuqur bo'lmasada, muloqotga kirisha olish qobiliyatiga ega hisoblanadilar va ular tez-tez o'z muloqot doiralari yangilash orqali yolg'izlikni yengishga harakat qiladilar. Intervertlar uchun esa o'zlari hurmat qilgan, yoqtirgan insonlar yaqiniga borish ularga murojaat qilish orqali yolg'izlikni yenga olish mumkinligi kuch beradi. Ammo yoshlar orasida ham, keksalar ichida ham sof intervert va ekstravert insonlar bo'lmaydi. Bu yerda o'ziga xos proporsiya mavjud - deyarli barcha insonlar ham hayoti davomida bir marotaba bo'lsa ham yolg'izlikdan qiyналgan bo'lishi tabiiy [5].

Hayotlari davomida doimiy faol hayot kechirgan, jamoatchi, doimiy e'tibor va e'tirofda bo'lgan shaxslar yolg'izlikni fojia sifatida qabul qiladilar. Bunday toifa keksalarning aksariyati vaqtini o'tkazish uchun ko'proq televizor qarshisida o'tirishlari, turli davralarda

vaqtlarini o'tkazishga urinishlari ularni o'z bilim va tajribasini oshirishga, shaxs sifatidagi kamolotiga xizmat qilmaydi aksincha, bunday vaqt o'tkazishdan so'ng muammolari yanada kuchayadi. Bu holat haqida Suqrot: "...bunday insonlarning yolg'izlikdan qochib sayohatlarga chiqishidan foyda yo'q, bular qayga bormasin o'sha yerga o'zlari bilan muammolarini ham olib boradilar" - deb yozgan edi. Yolg'izlikni qanday muloqot turi orqali yengish mumkin? Bu vaziyatda shunday muloqot turi zarurki, u nimadir olishga emas, balki boshqalarga, jamiyatga nimadirlar berishga xizmat qilish lozim. Yolg'izlikni inson o'z ish faoliyati davomida, insonlar bilan qizg'in munosabatlari davomida his qilmasligi mumkin. Ammo aksariyat kishilar uyda yolg'iz qolganida yolg'izlikni his qiladilar. Bunday vaziyatlarda shuni ham yaxshi anglash zarurki, yolg'iz qolish doim ham hatarli bo'lmasligi mumkin. Ba'zan insonni o'zi bilan o'zi yolg'iz qolishi uning o'zini muammolarini anglashga imkon beradi. Ammo uzoq vaqt yolg'iz qolib ketish atrofda gilar bilan muloqotning yo'qolishi psixologik va somatik sohasida muammolarni keltirib chiqarish mumkin [6]. Shu sababli yolg'izlikdan jabr ko'rish bu - yangi informatsiya va tassarotlarning ham yetishmasligiga olib keladigan jihat hisoblanadi. Bugun hamma jamiyatlar ham yoshi katta keksalarning yolg'iz qolishi muammosi haqida bosh qotirayotgani yo'q. Yoshlikda vaqtini samarali tashkil etish orqali inson o'z bilimi, malaka va ko'nikmalarini oshirib borish mumkin. Keksalarda yoshlar ega bo'lgan imkoniyatlarining hammasi ham bor emas. Shu sababdan ham keksalar yolg'izligi muammosini hal qilishda yolg'iz keksalar uchun shunday joylar tashkil etish zarurki, toki bunday ijtimoiy markazlarda keksalar o'zlarini yolg'iz his qilmasin, birgalikda turli yoshdagilar muloqot qiladigan o'z bilim va malakalari bilan o'rtoqlashsin, hayot tajribalaridan yoshlarga o'rgatsinlar. Yoshlar o'z shaxsiy ishi bilan band bo'lishdan keksalarga doim ham e'tibor qaratmaydi. Keksalarda esa vaziyati boshqacharoq. Keksalar keksayganligi tufayli o'z imkoniyatlarining ko'pidan mahrum bo'lishi tabiiy holat. Masalan, yoqtirgan do'stlarini uzoq vaqt oralig'ida ko'ra olmasligi, shunday do'stlarining ko'plarining vafot etish, turli kasalliklar va boshqa sabablar ularga halaqit berishi mumkin [7].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yolg'izlik zamonaviy jamiyatlarda tobora ko'payib borayotgan ijtimoiy madaniy illat sifatida bugun dunyoda ko'pchilikning e'tiborini o'ziga tortmoqda.

Klassik sosiologlardan E.Dyurkgeym, M.Beber, E.Morena, L.Birta, G.Zimmel va E.Klyanenberg kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida insonlarning yolg'izlikka intilish sabablari yoki yolg'izlikka tushib qolish fenomeni shaharlar hayoti misolida ilmiy-nazariy tahlil qilingan va bu ijtimoiy hodisaning kelib chiqishi jamiyat hayotda jamiyat kishilar o'rtasidagi munosabatlarga qay tarzda ta'sir ko'rsatishi o'rganilgan. Bugun yolg'izlikni yana bir turi – ijtimoiy yolg'izlik tushunchasi shakllangan. Zamonaviy jamiyatlarda oila munosabatlarida, biznesda, ijtimoiy tarmoqlarga bog'lanib qolish holatidan kelib chiqadigan yolg'izlik holatini tahlil qilishga urinib ko'rsak shunga amin bo'lamizki, ijtimoiy yolg'izlikni odatda aksariyat kishilar odamlarning ba'zan muloqot ehtiyojining qonmasligi, emotsiya va hissiyotlardagi yetishmaslik holatlaridan kelib chiqadigan negativ holat deb anglaydilar. "Yolg'izlik" bugun "globallashuv" so'zi kabi tez va keng tarqalib ulgurgan termindir. Tez taraqqiy etib borish bilan birga shahar aholisining zichligi oshgani sayin odamlar orasida yolg'izlanish holati o'sib bormoqda. "Yolg'izlik" bugun dolzarb muammo sifatida jamiyatning ijtimoiy ma'naviy va madaniy hayotida keng tarqalib bormoqda. Bir paytlar sovetlar davrida yurtimizda ham jamiyat hayotidagi ijtimoiy yolg'izlik haqida va u bilan bog'liq muammolar deyarli o'rganilmagan. Hattoki bu holatni mavjudligiga rad etilgan. "Yolg'izlik" sotsial jamiyatga hos holat emas deya baholangan. Ayni shu davrdagi iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy inqiroz ijtimoiy yolg'izlik holatini yanada kuchaytirildi. Zamonaviy bugungi ko'rinishdagi jamiyatlarining shakllanishi bilan bir paytda jamiyat hayotida ham "ijtimoiy yolg'izlik" muammosi ham o'sib, keskinlashib borgan. Bu bugun "globallashgan" muammo sifatida jamiyat barqarorligiga ta'sir ko'rsatmoqda [8]. Bu jarayon fenomenini o'rganish bo'yicha qo'yidagi munosabatlarni kuzatish mumkin: Ekzistensial psixologiyada bu muammoni I.Yalom, K.Mustakaslar o'rgandi. Ularning fikricha yolg'izlik aslida azaldan inson tabiatida bor narsa deyiladi. Ularning fikricha har bir inson o'zi bir betakror va boshqalar anglashi qiyin mavjudodir. Ularning yolg'izlikka tushib qolishi ularni boshqalar anglamaganligidan ekanligini asoslamoqchi bo'lishadi.

Ekzistensialistlarning fikricha "ijtimoiy yolg'izlik" inson patologiyasi bilan emas balki, uning yashashdagi maishiy – xo'jalik holati bilan bog'liqdir. "Ijtimoiy yolg'izlik" muammosiga psixoanalitik yondashuv neofreyd paradigmasi doirasida L.Zilburg, K.Mustakas kabi olimlar o'z ilmiy qarashlarini bayon etganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiy gerentologiyaning dolzarb masalalarini yoritib berishga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida qo'llaniladigan analiz, sintez, qiyosiy tahlil kabi metod va usullaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Shaxslararo munosabatlarda kollektivizm, individualizm masalalarida ham o'zgarishlar bo'lish mumkin. Ba'zan ayrim shaxslarining ajralib qolishdan butun bir ijtimoiy gruppalar yangicha turmush tarziga ko'nika olmay real holatdagi vaziyatga ko'nika olmay, ijtimoiy izolatsiyaga tushib qolish mumkin. Ijtimoiy yolg'izlik bugungi kunda barcha jamiyatlarining ham ko'p omilli muammosi hisoblanadi. Hozirda eng tez o'sib boruvchi keksa yoshdagi aholi kategoriyasiga 60 – 69 yoshlilar va 80 yosh va undan katta yoshdagilar hisobiga ko'payib borganligi kuzatilgan [5]. Yana bir xususiyat, MDH tarkibidagi davlatlarning Yevropa qismida joylashgan biz yaqin xorij mamlakatlari sifatida biladigan possovet mamlakatlarida insonlarning o'rtacha umr ko'rish davomiyligi qisqarib borsada aholi orasida 60 yosh va undan katta keksalar soni ortib bormoqda. 2015-yilda mazkur mintaqa aholisining har uchtdan bittasi 75 yosh va undan kattalarni tashkil etgan [1]. Keyingi yillarda o'rtacha umr ko'rish davomiyligining o'sib borishi dunyo miqyosida keksalik va ayniqsa yolg'iz keksalik bilan bog'liq ijtimoiy muammolarni dolzarb muammolar qatoriga ko'tarmoqda, dunyo miqyosida yolg'iz yashashga moyillik o'sib bormoqda.

Umr davomiyligi o'sib borishida avvalo so'nggi o'tkan chorak asr ichida tibbiyot sohasida qo'lga kiritilayotgan yutuqlar muhim o'rin tutadi. Qolaversa, bu borada insonning yashash

sharoitlarini yaxshilab borishi, farovonlikning ortishi ham alohida omil bo'la oladi. Shu boisdan ham tadqiqotchilarning ko'plari fanning turli yo'nalishlarida keksalar hayotidagi fiziologik, patologik, psixologik va ijtimoiy jihatlarni o'rganishga qiziqmoqdalariki, bundan kutilayotgan maqsad, uzoq umr ko'rish omillarini aniqlash. Demografik vaziyat tibbiyot muassasalarining aholiga xizmat ko'rsatish strategiyasini belgilaydi. Juda ko'p mamlakatlarda bugungi kunga kelib aholi yoshidagi keksayib borish va bu jarayon bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy va tibbiy sektordagi xarajatlar ortishi bilan bog'liq vazifalarni ham hal etish vazifasini keltirib chiqarmoqda. So'nggi o'n yilliklar davomida bu borada ko'plab variantlar taklif qilindi. Xususan BMT 1980-yilda 60 yoshni keksa yoshga o'tish chegarasi deb belgilashni taklif etgan edi. Bu aslida 1963-yilda BMTning aholishunoslik bo'yicha dasturida Butunjahon Sog'liqni Saqlash tashkiloti tomonidan taqdim etilgan klassifikatsiyasida 60 – 74 yosh keksa yosh deb qabul qilingan meyor edi. Unda yana 75-89 oraliqdagi yosh qariyalar, 90 yoshdan kattalar esa uzoq umr ko'ruvchilar kategoriyasida ajratilgan. Bugungi kunga kelib davlatlar nomlanishida ham shu davlatning aholisi holatidan kelib chiqib navqiron va keksa davlatlar kategoriyasiga bo'lish me'zonlari ham ishlab chiqilgan. Unda birinchidan, mamlakat aholisining tarkibida 65 yosh va undan kattalar 4 % bo'lishi, ikkinchidan, keksalar 7% va undan ko'proq bo'lishligi ko'rsatilgan edi. Hozirda dunyo aholisi orasida keksayish kuchayib borayotganligi tashvishli [2]. Keksalar, ayniqsa yolg'iz keksalar va ularga ijtimoiy yordam ko'rsatish bilan bog'liq muammolarni o'rganish dolzarb mavzulardan biriga aylanoqda. Ammo xaligacha mazkur yo'nalish xorijda ham bizning iailakatimizda ham to'liq va keng ko'lamda o'rganib chiqilmagan. Bu yo'nalishga kompleks yondashuv zarurki, undan kutilgan natija esa sotsial gerentologiya yo'nalishida turli kategoriyalarni ishlab chiqilishiga hamda ulardan keksa yoshdagi aholi qatlamiga va ayniqsa yolg'iz keksalarga ijtimoiy – tibbiy xizmat ko'rsatishning samaradorligi oshishiga xizmat qilsin, keksa aholi umr davomiyligining ortishiga va yashash sharoitlarini yanada yaxshilashiga hissa qo'shsin. Fikrimizcha bu boradagi tadqiqotlar yolg'iz keksalarga yordam ko'rsatishning tibbiy va ijtimoiy komponentlarini qo'llanilishining ahamiyati va yo'llarini ko'rsatib berishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu boradagi tadqiqotlar olib borish quyidagi ilmiy vazifalar bajarilishiga yo'naltirilgan bo'lishi darkor: keksa va yolg'iz aholi qatlamini muammolarini o'rganishdagi fanlarni bog'liqlik; gerentologiya va geriatriyaning tibbiy imkoniyatlarini hamda ijtimoiy cheklanganlik holatining tushuntirish; inson hayotini tibbiylashtirishning yolg'iz keksalarga ta'sirini o'rganish; sotsiologik tadqiqotlar olib borish asosida yolg'iz keksalar bilan tibbiy; ijtimoiy faoliyat olib borishga yo'nalishini aniqlashtirish; keksa odamlar tomonidan tibbiy; ijtimoiy yordamni is'timol qilish imtiyozlarini taqsimlanishini o'rganish; uy sharoitida kompleks tibbiy yordam iste'molchilarining ijtimoiy tavsiflash. Bu borada mazkur yo'nalishda faoliyat olib borishga aloqador barcha imtimoiy institutlar faoliyatini integratsiyalash muhim hisoblansada, sog'liqni saqlash tizimi yetakchi omil sanaladi.

Xulosa va takliflar. Keksalar yoshdagi yolg'iz insonlarga ijtimoiy yordam ko'rsatish samaradorligini oshirish borasidagi tadqiqot doirasida o'tkazilgan ijtimoiy so'rovlar natijasi shuni aniqlamoqdaki, keksalarning aksariyati ular haqida o'zlarini emas, balki davlat muassasalari yoki ijtimoiy xizmat xodimlari qayg'urishi kerak deb hisoblashadi. Keksalar, ayniqsa yolg'iz keksalar ijtimoiy yordamdan ko'ra tibbiy yordam ular uchun muhimroq deb hisoblaydilar. Bu holat yana shundan darak beradiki, keksalarga tibbiy yordam ko'rsatish ijtimoiy yordam ko'rsatishga nisbatan yaxshi taraqqiy etgan. Ijtimoiy xizmat xodimlari fikricha keksalar o'zlariga ko'rsatilayotgan ijtimoiy va tibbiy yordamni ularning o'z xonadonlarida tashkil etilishiga hayrihojdirlar. Keksalar yoshdagilarning aksariyati tibbiy xizmat sifatini ijtimoiy xizmat ko'rsatish sifatidan yuqoriroq baholaydilar. Shu bilan birga bu boradagi xizmatni tashkil etishda gender tengligi tamoyillari asosida faoliyatni tashkil etish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Bekmurodov M. O'zbek mentaliteti. – Toshkent: Ijtimoiy fikr, 2011. – 49 b.
2. Eryigitova L.Q. Oilaviy ajrimlarning jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'siri. Общество и инновации журнал. №2. 2022. – В. 242-249.
3. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 408 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning hayot darajasi va sifatini yangi bosqichga ko'tarish – eng muhim vazifamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 392 b.
5. Sodiqova Sh.M. Oila tarbiyasi. – Toshkent: "Ma'naviyat" nashriyoti, 2019. – 132 b.
6. Sodiqova Sh.M. Sotsiologiyaning dolzarb masalalari. – Toshkent: Renessans, 2018. – 109 b.
7. Sodiqova Sh.M. Yoshlarni vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashda keksalarning o'rni. – Toshkent: "Yangi avlod" nashri, 2016. – 192 b.
8. Климова Е.В. Социальное одиночество в современном обществе. – Санкт Петербург. 2022. – 312 с.
9. Миллс Ч.Р. Социологическое воображения. – Москва: 2019. – 402 с.

Sadoqat ERMATOVA,
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

O‘zDSMI professori v.b., PhD J.Mamatqosimov taqrizi asosida

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИМЕРОВ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В РАЗВИТИИ АКТЕРСКОГО МАСТЕРСТВА БУДУЩИХ ФОЛЬКЛОРНЫХ ИСПОЛНИТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье рассматриваются коренные реформы, проводимые в нашей стране в ближайшие годы, и их роль в воспитании молодежи, состоянии национальной гордости в развитии актерского мастерства будущих исполнителей фольклора, исполнительского мастерства студентов. наблюдались.

Ключевые слова: фольклор, традиция, зрелище, спектакль, художественная литература, общечеловеческая ценность, национальная, ритуальная, ценность, мышление, духовность, культура, актёр.

METHODS OF USING FOLK CREATION EXAMPLES IN DEVELOPING THE ACTING SKILLS OF FUTURE FOLKLORE PERFORMERS

Annotation

In the article, the fundamental reforms carried out in our country in the coming years and their role in the education of young people, the state of national pride in the development of acting skills of future folklore performers, and the performance skills of students were observed.

Key words: Folklore, tradition, spectacle, performance, fiction, human value, national, ritual, value, thinking, spirituality, culture, actor.

BO‘LAJAK FOLKLOR IJROCHILARINING AKTYORLIK KO‘NIKAMSINI RIVOJLANTIRISHDA XALQ IJODI NAMUNALARIDAN FOYDALANISH USULLARI

Аnotatsiya

Maqolada keying yillarda mamlakatimizda olib borilayotgan tub islohatlar va ularning yoshlar bilmi, tarbiyasida tutgan o‘rni, bo‘lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko‘nikmasini rivojlantirishda milliy iftixor tuyg‘usini holati haqida so‘z borib talabalarning ijro mahoratlari kuzatilganligi haqida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Folklor, an‘ana, tomosha, ijro, badiiy adabiyot, inson qadri, milliy, marosim, qadriyat, tafakkur, ma‘naviyat, madaniyat, aktyor.

Kirish. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning “Biz buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz” – degan iboralari bugungi kunda mamlakatimiz fuqarolari ayniqsa bilimga chanqoq yoshlar tafakkurida yangi O‘zbekistonnii ijtimoiy taraqqiyotini, ma‘naviyatini, madaniyatini yuksalishida o‘z hissasini qo‘shishga chorlaydi.

Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son “Oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi oliy ta‘lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustivor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma‘no-mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsadida qabul qilingan qaroriga e‘tibor qarataidigan bo‘lsak unda shunday ta‘kidlangan – “Oliy ta‘limning ma‘naviy-axloqiy mazmunini oshirish, talaba yoshlarga mustaqillik g‘oyalari, yuksak ma‘naviyat va insoniylikning milliy an‘analariga sodiqlik ruhini chuqur singdirish, ularda yot g‘oya va mafkuralarga nisbatan immunitet va tanqidiy tafakkurni mustahkamlash bo‘yicha keng ko‘lamli ma‘rifiy va tarbiyaviy ishlarni olib borish dolzarb vazifamizdir”.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodiyoti san‘ati merosi o‘zining ko‘hna va qadimiyligi bilan, mazmundorligi, tarbiyaviy ahamiyatga egaligi, umirboqiyliigi bilan boshqa san‘at turlaridan ajralib turadi. U millat qalbidagi ezgu niyat va ulug‘ maqsadlariga intilish, e‘tiqod va orzu-armonlarini, jamiyatning ezgu niyatlari aks etgan qadimiy an‘analarini o‘zida jamuljam qilib, kishilar hayotiga singib ketganligi bilan ardoqliidir. O‘zbek xalqining paydo bo‘lish tarixi uzoq o‘tmishga borib taqalsa, uning milliy urf-odatlari, marosimlari, an‘anayi, udumlari ham shunchalik teran tarixiy ildizlarga ega. Ular xalq turmush tarzining ma‘naviy ehtiyojlari zaminida paydo bo‘lib, shakillanib, sayqallanib, o‘z mazmunida xalqning orzu, istaklarini mujassam etadi.

Darhaqiqat Yangi O‘zbekistonimizda yoshlarimiz uchun milliy an‘analarga yo‘g‘rilgan ma‘rifiy va tarbiyaviy ishlarni olib borish bugungi kunda muhim vazifalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili va metod. Barchamizga ma‘lumki, har qanday marosim va udumlarning negizini xalq og‘zaki ijodiyoti tashkil etadi. Shunday ekan bo‘lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko‘nikmasini rivojlantirishda ham xalq og‘zaki ijodiyoti durdonalaridan to‘liq foydalanishimiz lozim. Chunki, vatanparvarlik,

milliy g‘urur va ma‘naviy yetuklikka intilish g‘oyalari aks etgan xalq og‘zaki ijodiyoti durdonalari hozirgi kunimizdagi hukumatimiz ilgari surayotgan milliy g‘oyalarga ijodiy jarayonlarda g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotchi olimlarning ta‘kidlashlaricha: “...folklor asarlari bilan bir qancha fanlar shug‘ullanadi: tarixchilar tarixiy voqyalarning xalq og‘zaki ijodida qanday aks etganini o‘rganadi; etnografiami xalqning urf-odatlari qiziqiradi; san‘atshunoslar esa folkloridagi muzika, raqs, o‘yin, xoreografiya va boshqalarni o‘rganadilar; tilshunoslar xalq ijodi tilining lahja va dialektlari bilan, adabiyotshunoslar folklor asarlarining yozuv adabiyoti bilan munosabatlarini tekshiradilar.” [4,8] Shunday ekan bugungi kunda bo‘lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishda xalq og‘zaki ijodiyoti bo‘lmish xalq urf-odatlari, marosim va an‘analarini sahnaviy talqinini o‘rgatibgina qolmay ularda milliy qadriyatlarni chuqur anglab yetishga, hurmat qilishga va e‘zozlashga alohida e‘tibor qaratish lozim.

Tadqiqotchi J.A.Mamatqosimovning “Ommaviy bayramlar rejissurasida sahna madaniyati” kitobida xalq og‘zaki ijodiga quyidagicha ta‘rif berilgan: “Xalq ijodi og‘izdan-og‘izga, ustozdan-shogirdga, avloddan-avlodga o‘tib, tobora takomillashib, sayqal topib, taraqqiy etgan ijod mahsulidir. Unda xalqning mehnat faoliyati ijtimoiy va maishiy hayoti, turmush, tabiat to‘g‘risidagi tushunchalari, madaniyati, e‘tiqodi, orzu-istaklari va ideallari, poetik fantaziyasi, his-tuyg‘ulari va tafakkurining boy olami, baxtli va adolatli zamon haqidagi o‘ylari o‘z ifodasini topadi.” [3,51]– darhaqiqat inson ma‘naviy dunyosining boyligi va tafakkurining kengligi, har qanday jamiyatning yetukligini ta‘minlashda xalq og‘zaki ijodining o‘rni beqiyosdir.

Shu o‘rinda milliy qadriyatlarimizning ajralmas bo‘lagi bo‘lgan “an‘ana”, “odat (urf-odat)” va “marosim” tushunchalariga professor U.H.Qoraboyevning “O‘zbek xalq bayramlari” kitobida berilgan ta‘riflarini keltirib o‘tsak.

An‘ana – tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlar asosida vujudga keladigan, avloddan-avlodga meros bo‘lib o‘tadigan, kishilar ma‘naviy hayotiga ta‘sir ko‘rsatadigan madaniy hodisadir. An‘ana o‘ziga xos ijtimoiy hodisa sifatida kishilar ongiga singgan (umum yoki ma‘lum guruh tomonidan), qabul qilingan tartib va qoidalar majmuasi hisoblanadi.

Odat (urf-odat) – kishilarning turmushiga singib ketgan, ma'lum muddatda takrorlanib turuvchi xatti-harakat, ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidalari, ko'nikmasidir. Masalan, kichiklarni kattalarga salom berishi, mehmonlarga alohida hurmat ko'rsatish, keksalar, o'z kishilar holidan xabar olish kabi odatlar o'zbek xalqiga xos yaxshi odatlar sarasiga kiradi.

Marosim – inson hayotidagi muhim voqealarni nishonlashga qaratilgan, rasmiy va ruhiy ko'tarinkilik vaziyatida o'tadigan, umum qabul qilingan tartib-qoidalarga amal qilinadigan tadbir sanaladi. Masalan, ism qo'yish, nikohdan o'tish, dafn qilish, urug'qadash, o'rimga kirish kabi marosimlar.

Bo'lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko'nikmalarini rivojlantirishda marosim, urf-odat va an'analarni respublikamizning turli hududlarida turlicha talqin etilishi haqida mavjud folklor jamoalari misolida tushuntirib borilishi maqsadga muvofiqdir.

“Turli hududlarda faoliyat olib borayotgan barcha jamoalarning repertuarlari bir-biridan quyidagicha farq qiladi:

folklor jamoalari har biri o'ziga xos bo'lib, ularning ijro mahoratlari ham aynan o'z hududlarigagina xosligi bilan ajralib turadi;

liboslarining takrorlanmasligi bilan (pardoz taqinchoqlar, bezaklar);

musiqiy asboblari va musiqalari bilan;

ijro mahoratlari va raqslari bilan;

eng asosiy, hududlarga xos bo'lgan shevalarining bir-biridan ajralib turishi bilan farqlanadi.” [2,10]

Muhokama. Respublikamizda xalq og'zaki ijodi namunalarini sahnaviy talqinini badiiy jihatdan mukammal ravishda ijro etayotgan “Boysun”, “Chodir”, “Sayhun”, “Besh qarsak”, “Mohisitira”, “Orazibon”, “Gulyor”, “Munojot”, “Sanamlar” kabi bir qancha folklor jamoalarini misol keltirib o'tish mumkin. Bu jamoalar orasida butun jahonga o'zbek folklorini namoyish qilib kelayotgan Surxon vohasining “Boysun” folklor dastasini alohida e'tirof etish joizdir. Bu jamoa xalq og'zaki ijodiyoti namunalarini etnografik xususiyatlarini o'z repertuarlarida mukammal saqlab kelayotgan jamoa hisoblanadi. Bunday jamoalar xalqimizning qadimiy qo'shiqlari, marosim-udumlari va serjilo raqslari bilan ko'p asrlik xalq og'zaki ijodi namunalarini g'oyaviy mukammalligini yaratishga yordam bermoqda.

Bo'lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko'nikmasini rivojlantirishda marosim va udumlardan keng foydalanar ekanmiz uni qadimdan sayqallanib, yangilanayotgan O'zbekistonda yana ham zamon bilan uyg'unlashib borayotganligini guvohi bo'lamiz, shunday ekan milliy o'zlikni anglash va milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishni xalq og'zaki ijodiyotisiz tasavvur qilish qiyin. Xalqimizning boy xalq og'zaki ijodiyoti folklor asarlarini sahnalashtirishda uzviy ishlatilib, milliylikni umumiy kompozitsion qurilishini boyitishga hamda g'oyaviy jihatdan ta'sirchanligini oshirishga yordam beradi. Jumladan, ko'p asrlar davomida shakllanib, bizgacha yetib kelgan “Navro'z bayrami”, “Sada” bayrami, “Hosil” bayrami, “Qovun sayli”, “Qizil gul sayli”, “Boychechak sayli”, “Qum sayli” va boshqa bir qancha bayram va sayllarda xalq og'zaki ijodiyoti namunalaridan bo'lgan marosim va udumlardan foydalanishning o'rni beqiyosdir. Chunki, hech bir to'y-hasham, marosim va bayramlarni kuy-qo'shiq yoki raqssiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ayniqsa, davraga qiziqchi, masxaraboz yoki askiyachilar kirib kelsa shodlangan chehralar yana ham ochilib ijrochi va tomoshabinlarda ko'tarinki kayfiyat aks etadi.

Sahnaga chiqib kelgan masxaraboz, qiziqchi yoki askiyachilar xalqning dardini yumor, satira asosida ochib berishga

harakat qiladilar. Ba'zan esa masxarabozlar boshqaruvchi vazifasini ham bajaradilar.

Yuqorida keltirgan barcha misolarimizdan ko'rinib turibdiki, “xalq og'zaki ijodiyoti” bo'lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko'nikmasini rivojlantirishda muhim va alohida o'rin kasb etadi.

Bo'lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko'nikmasini rivojlantirishda xalqimizning tarixi, madaniyati, urf-odat va an'analarni aks ettirgan marosimlardan, afsona va dostonlardan foydalanishimiz yosh avlodni tarbiyalash, xalqimiz ijodiyotining eng yaxshi namunalari misolida ular dunyoqarashini shakllantirish, milliy o'zlikni anglashda katta ahamiyat kasb etadi.

Natijalar. Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan va bizga meros bo'lib qolgan betakror folklor xazinasini kelajak avlodlarga yanada rivojlantirib, yanada sayqallab yetkazish davr talabi bo'lib turgan ushbu kunda xalq og'zaki ijodiyoti namunalarini yosh avlodga o'rgatish maqsadida folklor san'atini fan sifatida ta'limning barcha tizimlarida ham nazariy ham amaliy o'qitish, ta'lim standartlariga javob beradigan yangiliklar va o'quv qo'llanmalar yaratish vazifalari dolzarb bo'lib turibdi.

Amaliyotda xalq ijodi namunalaridan foydalanishning quyidagi samarali usullari mavjud:

o'zbek xalqining mintalitetiga ko'ra har qanday tomosha (askiyachilik, qiziqchilik, masxarabozlik, qo'g'irchoqbozlik va h.k.)larda xalq ijodi namunalari asosidagi tomoshalar omma ko'ngliga tez yetib boradi va oson qabul qilinadi;

folklor an'analari bilan yo'g'rilgan tomoshalar boshqa teatr va tomoshalardan ko'ra ko'proq xalq ommasini o'ziga jalb qila oladi;

folklor an'analari bilan chambarchas bog'langan teatrlashtirilgan ommaviy tomoshalar respublikamizda 1991-yildan buyon keng targ'ib qilinmoqda;

folklor asarlarini sahnalashtirishda milliy urf-odat va an'alarimizni jamlagan holda g'oyaviy jihatdan barkamollikka erishilgan va erishiladi;

Xulosa. Xulosa o'rinda ta'kidlash joizki bo'lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko'nikmasini rivojlantirishda xalq og'zaki ijodi va milliy qadriyatlardan samarali foydalanishda rejissorning yuksak mahorati muhim bo'lib, mavzu g'oyasi va maqsadini ochib beruvchi, badiiy qiymatini ta'minlovchi marosimlar tanlash, ularni badiiy sintezlash, sahnalashtirish katta mas'uliyat talab etadi. Shuningdek, bo'lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko'nikmasini rivojlantirishda talabalar quyidagi fazilatlarini his qiladilar va o'rganadilar:

o'z vatanini seva oladigan, o'z kasbiga fidoiy, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishni;

ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotni, mahalliy aholi mehnati va turmushini chuqur tushuna oladigan hamda uni to'g'ri tahlil qila oladigan shaxs bo'lishni;

rejissura va dramaturgiya qonuniyatlarini va janrlarini chuqur biladigan, adabiy til meyorlarini to'g'ri talqin eta oladigan, tarixni biladigan, xalq og'zaki ijodiyotini hududlar kesimida farqlay oladigan, san'at va uning badiiy qiymatini, san'at janrlarini farqlay oladigan bo'lishni;

zamonaviy axborot va texnika vositalaridan to'g'ri va unumli foydalana olishni bilishi lozim.

Zero bo'lajak folklor ijrochilarining aktyorlik ko'nikmasini rivojlantirishda milliy iftixor tuyg'usini takomillashtirishda ma'naviy va madaniy merosimiz bo'lgan xalq og'zaki ijodiyoti ayniqsa milliy marosimlarimizning roli o'ta muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. Yangi O'zbekiston gazetasi. Bosh muharir S.Doniyorov Toshkent. 2022-y. №22 (544)
2. Ermatova S. Folklor asarlarini sahnalashtirish. – Toshkent: Shafolatnur fayz, 2024. – 191 b.
3. Mamatqosimov J. Ommaviy bayramlar rejissurasida sahna madaniyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 206 b.
4. Razzoqov H., Mirzayev T., Sobirov O., Imomov K., O'zbek xalq og'zaki poetic ijodi. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 360 b.
5. Sayfullayev B.S., Mamatqosimov J.A. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 388 b.

UDK: 37.013.42

Zoxida ESHBAYEVA,
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universitetining erkin tadqiqotchisi
E-mail: eshbaeva1981@mail.ru

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti v.b L.Isroilova taqrizi asosida

ВОЗМОЖНОСТИ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ПО ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЕХАНИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются понятия цифровые технологии, цифровые образовательные технологии и цифровая компетенция преподавателя, а также формы и преимущества использования цифровых технологий в технических Вузах. Также описан анализ современных форм развития высшего образования и организации образовательного процесса и возможностей цифровых технологий.

Ключевые слова: Информационно-коммуникационные технологии, цифровые технологии, цифровые образовательные технологии, компетентность, компетенция, цифровая компетенция и образовательная компетентность.

POSSIBILITIES OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COMPETENCIES IN THEORETICAL MECHANICS

Annotation

This article discusses the concepts of digital technologies, digital educational technologies and digital competency of a teacher, as well as the forms and advantages of using digital technologies in technical universities. An analysis of modern forms of development of higher education and the organization of the educational process and the capabilities of digital technologies is also described.

Key words: Information and communication technologies, digital technologies, digital educational technologies, competence, competency, digital competency and educational competence.

TALABALARNI NAZARIY MEKANIKAGA OID KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING IMKONIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar, raqamli ta'lim texnologiyalari hamda o'qituvchining raqamli kompetentligi tushunchalari va texnika oliy ta'lim muassasalarida raqamli texnologiyalardan foydalanish usullari, afzalliklari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, oliy ta'limni rivojlantirish hamda o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy shakllari va raqamli texnologiyalar imkoniyatlari tahlili bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli texnologiya, raqamli ta'lim texnologiyalari, kompetensiya, kompetentlik, raqamli kompetensiya va o'quv kompetentligi.

Kirish. Hozirgi vaqtda o'qituvchi o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirish jarayonida turli talablarga duch keladi, bu esa undan yangi, kengroq va murakkab kompetentlikka ega bo'lishni talab qiladi. Xususan, raqamli qurilmalarning keng tarqalganligi va talabalarga raqamli kompetentlikni egallashga yordam berish mas'uliyati o'qituvchilardan o'zlarining raqamli kompetentliklarini rivojlantirishlarini talab qiladi. O'qituvchining raqamli kompetentligi esa o'z ichiga quyidagilarni oladi: o'quv faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari resurslaridan foydalanish qobiliyati, o'qituvchining o'quv, uslubiy va didaktik materiallarni mustaqil tayyorlashning ilg'or texnika va usullarini bilishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'quv jarayonini rejalashtirish va tashkil etish qobiliyatiga egalik tushuniladi. Adabiyotlarda raqamli texnologiya – bu foydalanuvchi tomonidan aniqlangan natijalarga erishish uchun raqamli ma'lumotlar yoki signallardan foydalanadigan tizimlar, apparat vositalari va jarayonlari tushuniladi. U zamonaviy hayotning ko'p sohalarini qamrab oladi va telekommunikatsiya, kompyuter tizimlari, navigatsiya hamda fotografiya uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalarga bulutli texnologiyalar, masofaviy ta'lim platformalari, sun'iy intellekt, 3d texnologiyalar, mul'timedial interaktiv o'quv-uslubiy qo'llanmalar, elektron ta'lim resurslari, QR kod, blockchain, smart ta'lim, virtual reallik tizimlari kiradi.

Raqamli ta'lim texnologiyalari – bu o'quv jarayonini innovasion usulda tashkil etish bo'lib, elektron ko'rinishda taminlangan tizimlarga asoslanib ta'lim jarayonini tashkil etish tushuniladi.

Ilgari surilayotgan tadqiqot ham ushbu masalalarga qaratilgan bo'lib, "Nazariy mexanika" fanidan talabalarni kompetentligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning imkoniyatlari qaraladi, ya'ni bo'lajak muhandislarni tayyorlashda o'qitiladigan fundamental fanlardan biri bo'lgan "Nazariy mexanika" fanidan o'quv mashg'ulotini tashkil etishda talabalarni bilim, malaka, ko'nikma va o'quv kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan. Shuningdek, mazkur maqolada "Nazariy mexanika" fanidan mavzularni o'zlashtirishda

raqamli texnologiyalarning imkoniyatlaridan foydalanishga oid tushunchalar kiritilgan.

Ushbu fan bo'yicha olib boriladigan mashg'ulotlar bo'lajak muhandislarning mexanikaviy, texnikaviy tasavvurlarini rivojlantirish, jismlarning harakat jarayonlarini analiz qilish, muammoli mexanik masalalarni yechish, mutaxassislikka kirish, axborot texnologiyalari vositalari bilan ishlash ko'nikmalariga ega bo'lish hamda raqamli texnologiyalardan foydalanib, nazariy mexanikaga oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishga qaratiladi. Yuqorida keltirilgan o'quv maqsadlariga erishish uchun ko'p vaqt va turli izlanishlarni talab etadi. Shu bois "Nazariy mexanika" fanidan mashg'ulotlarni tashkil etishni shakl, usul va vositalarini takomillashtirish lozim.

Adabiyotlar tahlili. Fanlarni o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishga oid tadqiqotlar X.A.To'raqulov, F.J.Mahmudov, A.X.Maxmudov, I.M.Alimardonov, A.N.Ubaydulloyev, B.Q.Qodirov, A.Sh.Rashidovlar kabi olimlar tomonidan olib borilgan.

Xususan, X.A.To'raqulov "Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayonini tashkil etishdagi imkoniyatlari" nomli ilmiy maqolasida pedagogika oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonlarini tashkil etishda raqamli texnologiyalarning imkoniyatlari tog'risida fikr yuritib, ta'lim jarayonining har bir bosqichini loyihalash metodidan foydalanish usullarini ishlab chiqqan[1].

A.X.Maxmudov ilmiy ishlarida ta'limda zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanishning yutuq va muammolari, ta'lim jarayonini raqamlashtirishning afzalliklari yoritilgan [2].

Xorijiy tadqiqotchi olimlardan ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishga oid ilmiy yondashuvlar N.Sh.Kozlova, N.D.Berman, A.Yu. Uvarova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan [3,4,5].

Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida talabalarda innovasion texnologiyalar asosida kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish, elektron ta'lim vositalari asosida bo'lajak muhandislarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish, talabalarning hisoblash tafakkurini mobil texnologiyalar asosida rivojlantirish,

kredit-modul tizimida talabalarning mustaqil ishlashi jarayonida kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish, multimedia vositalari asosida fanlarni o'qitishga oid U.M. Imomova, M.O. Xoldorova, M.A. Alimov, S.Sh. Akbarova, A.I. Inatov, B.A. Jurayeva, A.A. Karimov kabi tadqiqotchilar tomonidan izlanishlar olib borilgan.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotchilarning ilmiy asarlarini tahlillariga ko'ra, texnika yo'nalishi talabalarini "Nazariy mexanika" fanini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanib kompetentligini rivojlantirishga oid izlanishlar olib borilmagan.

Shu bilan birga D.A. Yusupov, X.A. Umarov, U.J. Xasanov, O.O. Nazarov, A.A. Parmonovlarning, tadqiqotlarida raqamli texnologiyalar asosida talabalarining axborot-texnik kompetensiyalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirish, oliy o'quv yurtlarida yadro fizikasi bo'limini o'qitish metodikasini innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirish, dasturiy vositalar asosida talabalarining dasturlash kompetentligini rivojlantirish metodikasi, virtual ta'lim muhitida talabalarining axborot-foydalanish kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga doir ba'zi bir yondashuvlar ilgari surilgan bo'lsada, ammo ularning tadqiqotlarida texnika yo'nalishi talabalarini nazariy mexanikaga oid kompetentligini raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanish metodikasi to'lig'icha ilmiy asoslanmagan. Shuning uchun ilgari surilayotgan tadqiqot dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning takomillashuvi tufayli har bir fan o'qituvchiga kasbiy faolliyatiga chuqur tayyorgarlik ko'rishni o'z bilimini oshirishni dars mashg'ulotini ijodiy holda kompetensiyaviy yondashuv asosida tayyorgarlikka ega bo'lib, mashg'ulotlar tashkil etish lozim bo'ladi. Xususan, dars mashg'ulotlarini raqamli texnologiyalardan foydalanib tashkil etish tizimini takomillashtirish zarurati paydo bo'lmoqda.

Ushbu maqolada hozirgi davrda ta'lim tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan innovatsion ta'lim texnologiyalari va didaktik modellarni samarali qo'llash orqali ta'lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish masalalari qaraladi.

Yuqorida qarab chiqilgan ilmiy maqola va tadqiqotlarni taqqoslash hamda tahlil etish natijasida muammolarni aniqlash va kuzatishlar o'tkazib, ta'lim jarayoniga qo'llanilishi lozim. Shuningdek, raqamli texnologiyalar bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi kunda Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universitetida dars mashg'ulotlari onlayn tarzda Hemis platformasida va oflayn tarzda olib borilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida texnika yo'nalishida tahsil oladigan muhandis mexaniklarni "Nazariy mexanika" fani bo'yicha raqamli texnologiyalar yordamida kompetentligini oshirish ushuni har bir dars mashg'ulotini kreativ yondashgan (ijodiy) holda demonstratsion

taqdimotlar, animatsion video-roliklar, mavzuga oid testlar, glossariy va krosvord materiallari kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda tayyorlanib ma'ruza, amaliy mashg'ulot va tajriba darslariga foydalanilmoqda. Dars jarayonlarini tashkil etishda elektron ta'lim, an'anaviy ta'lim, ilg'or ta'lim texnologiyalari va shu bilan birga ta'lim samaradorligiga erishish ushuni aralash ta'lim (Blended Learning) va "Flipped learning" (ag'darilgan ta'lim) modellaridan ham foydalanilmoqda.

Yuqorida keltirilgan ta'lim texnologiyalaridan foydalanilganda o'qituvchi faoliyatining samaradorligi oshadi. "Nazariy mexanika" fani mavzulariga oid ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar darslarida qo'llash hamda jism harakatlarini tushuntirish uchun animatsion video-roliklar, kompyuter grafikasidan ranglarni qo'llash, multimediali taqdimotlar, flesh testlar, glossariy tayyorlanib, mashg'ulotda foydalanilishi natijasida ta'lim oluvchi talabalar qiziqishlari oshirildi. Darsda tushuntirilayotgan mavzu bo'yicha talabalar bilimi mustahkamlandi va turli turdagi jism harakat turlari haqida aniq tushuncha va tasavvurga ega bo'lishdi.

Asosan raqamli texnologiyalardan foydalanish maqsadi o'quv sifatini oshirish, o'quv jarayonini samarali tashkil etish uchun foydalaniladi. Tahlil va natijalar asosida raqamli texnologiyalar muhitining quyidagi imkoniyatlari aniqlandi:

- o'quv jarayoni vizual materiallar bilan boyitiladi;
- darsning sifatli o'tilishi va talabalar tomonidan o'zlashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi;
- o'qituvchilar ta'lim resurslarini tayyorlashda foydalanishadi;
- ta'lim oluvchilar bilim o'rganishda va topshiriqlarni bajarishda foydalanishadi;
- o'quv jarayonini shaxsiylashtirish va ma'lumotlar ko'rinishini kattalashtirish uchun foydalaniladi;
- talaba va o'qituvchi bilan teskari aloqa jarayonini amalga oshiradi;
- topshiriqlarni bajarishda talabalar faolligini oshiradi;
- raqamli texnologiyalardan foydalanish ta'lim oluvchilarni dunyo qarashini kengaytirishga, kreativ fikrlashga va samarali bilim olishiga olib keladi;
- bilim olishning yangi imkoniyatlarini ochadi;
- amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradi;
- ta'lim sifat ko'rsatkichi darajasini etarli bilim xususiyatlarini yangicha holatda amalga oshiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda texnika oliy ta'lim muassasalarini nazariy mexanikaga oid kompetentligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish lozim. Chunki raqamli texnologiya yordamida talabalar "Nazariy mexanika" fanini mustaqil o'rganadi va o'zini-o'zi baholash imkoniyatiga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Тўракулов Х.А., Оришев Ж.Б. Рақамли технологияларнинг таълим жараёнини ташкил этишдаги имкониятлари // science and innovation international scientific journal volume 1 issue 8 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337 <https://doi.org/10.5281/zenodo.7443405>.
2. Махмудов А.Х. Таълимда замонавий рақамли технологиялардан фойдаланишнинг ютуқлари ва муаммолари // Academic Research in Educational Sciences volume 2 | cspi conference 3 | 2021.
3. Козлова Н.Ш. Цифровые технологии в образовании // Вестник майкопского государственного технологического университета. 2019. 1/40 doi: 10.24411/2078-1024-2019-11008.
4. Берман Н.Д. К вопросу о цифровой грамотности // © Society of Russia: educational space, psychological structures and social values 2017, Volume 8, Number 6-2 <http://ej.soc-journal.ru>.
5. Уваров А.Ю. Образование в мире цифровых технологий: на пути к цифровой трансформации. М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2018. – 168 с.
6. Мирсанов У.М. Дастурлаш тилларини ўқитиш самарадорлигини оширишда web-квест таълим технологиясининг имконияти // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2022. – № 1/11. – Б. 158-160.
7. Абдуллаев М.К. Талабаларга таълим беришда рақамли технологиялардан фойдаланишнинг ахамияти "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2020 yil.
8. Куралов Ю.А. таълимда рақамли технологиялардан самарали фойдаланиш // Chirchik State Pedagogical University Volume 4 | CSPU Conference 1 | 2023 Effectiveness of Introduction of Digital Technologies in the Educational Process.
9. Раззоков И.Д., Юлдошев И.А. Физика фани ўқув жараёнини рақамли таълим технологиялари асосида такомиллаштиришнинг педагогик жиҳатлари // замонавий таълим / современное образование 2023, 7 (128).
10. Рахимов О.Д., Тургунов О.М., Мустафаев Қ.О., Рўзиев Х.Ж. Замонавий таълим технологиялари /Тошкент, "Фан ва технология нашриёти", 2013й., 200 б.
11. Эшбаева З.Н. Решение задач параллельных сил на плоскости несколькими способами. Academic research in educational sciences volume 2 | issue 3 | 2021.
12. Суннатов, Н. (2020). Инновацион фаолият-таълимнинг ривожланиш усули сифатида. Глобальное партнерство как условие и гарантия стабильного развития, 1(1), 85-87.

Nasiba ESHCHANOVA,
Ma'mun universiteti o'qituvchisi
E-mail: eschanovananasiba00@gmail.com

JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti S.Yaxyoyeva taqrizi asosida

PSIXOSOMATIK KASALLIKLAR VA ULARNING INSON RUHIY OLAMIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Maqolada psixosomatik kasalliklar va ularning kelib chiqishi, psixosomatik kasalliklarning turlari va ularga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatishning zarurligi masalasi yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Salomatlik, psixosomatik kasalliklar, gipertoniya, hissiy holatlar, psixologik travma, kayfiyat, asab tizimi, emotsional kechinmalar.

ПСИХОСОМАТИЧЕСКИЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПСИХИКУ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье описаны психосоматические заболевания и их происхождение, виды психосоматических заболеваний и необходимость оказания им социальной и психологической поддержки.

Ключевые слова: Здоровье, психосоматические заболевания, гипертоническая болезнь, эмоциональные состояния, психологическая травма, настроение, нервная система, эмоциональные переживания.

PSYCHOSOMATIC DISEASES AND THEIR IMPACT ON THE HUMAN PSYCHE

Annotation

The article describes psychosomatic diseases and their origin, types of psychosomatic diseases and the need to provide them with social and psychological support.

Key words: Health, psychosomatic diseases, hypertension, emotional states, psychological trauma, mood, nervous system, emotional experiences.

Kirish. Bugungi kunda salomatlik masalasi, jamiyatimiz uchun eng asosiy va dolzarb vazifa hisoblanadi. Mamlakatimizda aholi sog'lom turmush-tarziini yaxshilash maqsadida alohida me'yoriy xujjatlar qabul qilinmoqda. Jumladan 2018-yil 18-dekabrda qabul qilingan PQ-4063-sonli "Yuqumli bo'lmagan kasalliklar profilaktikasi, sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvatlash va aholining jismoniy faollik darajasini oshirish chora tadbirlari to'g'risidagi va 2019 yil 13 dekabrda PQ-4190-sonli "2019-2025-yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlash to'g'risida"gi qarorlar fikrimiz yaqqol isbotidir[4].

Muhokama. Psixosomatika – bu tibbiyot va psixologiyaning psixologik omillarning kasalliklarning paydo bo'lishiga ta'sirini o'rganadigan yo'nalishi. Ushbu fanning asosiy postulati psixosomatik kasallikning asosi hozirgi yoki o'tmishdagi hissiy tajribaga, organlardagi funktsional o'zgarishlar va patologik buzilishlar bilan kechadigan reaksiya ekanligini tasdiqlashdir. Psixosomatik kasalliklar - bu ruhiy kasalliklar natijasida yuzaga keladigan ichki organlar va tizimlarning kasalliklari. Psixoterapevtlar aytadilar: har qanday kasallik birinchi navbatda ongsiz paydo bo'ladi va shundan keyingina tana darajasida o'zini namoyon qiladi, ya'ni, kasalliklarning aksariyati hal etilmagan ichki muammolar bilan bog'liq. Kasallikning asosiy psixologik sabablari - g'azab, hasad, tashvish va aybdorlik hissi kabi emotsional holatlarda aks etadi.

Emotsional kechinmalar organizmdagi alohida fiziologik jarayonlar, o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, emotsional kechinmalar chog'ida qon aylanishi o'zgaradi, yurak urishi tezlashadi yoki susayadi. Bir xil emotsional kechinmalar chog'ida odam qizaradi, boshqa bir xil emotsional kechinmalar chog'ida odam oqaradi yoki bo'zaradi, terlab ketadi. Nafas olishning tezlashishi yoki aksincha susayishi mumkin, shuningdek, ovqat hazm qilish jarayonlari va ichki sekretsiya bezlarining faoliyati ham o'zgaradi[4].

Ko'pgina olimlar barcha kasalliklarning 80 foizi aslida psixosomatik ekanligiga ishonishadi. Bizning farovonligimiz fikrlarimizga, kayfiyatimizga, ijobiy narsalarni topish va ko'rish qobiliyatiga, go'zallikka va hamma narsadan zavqlanishimizga bog'liq. Kayfiyat- zaif yoki o'rtacha kuchga ega bo'lgan va odatda ancha barqaror emotsional holat. Odamdagi biror kayfiyat bir necha kun, bir necha hafta, bir necha oy va undan ortiq vaqt davom etishi mumkin. Quvnoq kayfiyat, ma'yus kayfiyat, g'amgin kayfiyat, g'azabli kayfiyat va shu kabi yaxshi yoki yomon kayfiyatlar bo'lib turishi hammaga ma'lum. Odamda turli kayfiyat turlicha sabablar

tufayli tug'iladi. Odamning shaxsiy va ijtimoiy hayotida sodir bo'ladigan biror voqea man shu xildagi kayfiyatning tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin. Salomatlik holati baxtli bo'lish qobiliyati, xarakter xususiyatlari, ishdagi muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarga munosabat, va inson hayotidagi kundalik muammolar bilan bog'liq bo'lishi mumkin[4].

Psixosomatik kasalliklar – bu ichki organlar kasalliklariga o'xshash belgilar bilan bemorning asab tizimidagi nosozliklar natijasida yuzaga keladigan kasalliklar guruhidir. Bular funktsional oshqozon dispepsiyasi, iritabiy ichak sindromi va boshqa oshqozon-ichak kasalliklari, fibromiyaljiya, giperventiliya sindromi va boshqalar.

Psixosomatik muammo psixika va tana o'rtasidagi munosabatlar fanning asosiy muammosi bo'lib, uning markazida insonning biopsixosostial tabiati masalasi yotadi. Psixosomatik nazariyaning ko'p qismi so'roq ostida va ishonchli dalillar manbai yo'q.

Psixosomatik muammo, tibbiyotning katta bir yuksalishi bo'lib, keyingi rivojlanishi uchun strategik ahamiyatga egadir va u ruhiy omillarning somatik kasalliklarning paydo bo'lishi va kechishiga ta'sirini anglash bilan bog'liq tibbiy muammolar majmuasini aks ettiradi.

Integral tibbiyotda psixosomatik kasalliklar muammosi patologik va sanogenetik jarayonlarda ishtirok etadigan funktsional tizimlarning "ekstrakorporeal" tarkibiy qismi sifatida shakllantiriladi, ruhiy kasalliklar esa tanadagi nomutanosibliklarning kompensatsiyasi sifatida tushuniladi, bu ularni izlash yo'nalishini ko'rsatadi. munosabatlar. Ushbu yondashuvning asosiy muammosi psixiatrik va organik kasalliklarni tavsiflashda ishlatiladigan kontseptual apparatlar o'rtasidagi nomuvofiqlikda yotadi.

Shu o'rinda gipertoniya kasalligi ham psixosomatik kasalliklar sirasiga kiradi. Hozirgi vaqtda kattalar orasida gipertoniya kasalligi bilan kasallanish darajasi 25-30% ni tashkil qiladi [1]. Bugungi kunda ushbu kasallikning 30 yoshdan boshlab odamlarda rivojlanishi odatiy hol emas, bu yurak yetishmovchiligi va miya insulti kabi jiddiy asoratlarni rivojlanish xavfini oshiradi [2]. Shaxsning premorbid xususiyatlari, stressga uzoq vaqt ta'sir qilish, psixologik himoya qobiliyatining buzilishi va ijtimoiy moslashuvning paydo bo'lishi kasallikning boshlanishi va takrorlanishiga yordam beradi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, psixosomatik kasallikning klinik ko'rinishlari paydo bo'lishi bilan kasallikni keltirib chiqaradigan psixosomatik omillarning ta'siri to'xtamaydi, aksincha, soma va psixika o'rtasidagi munosabatlar uchun yangi sharoitlar yaratiladi [3].

Ba'zida shifokorlar muayyan kasallikning sababini aniq aniqlash mumkin bo'lmagan holatlarga duch kelishadi. Kasallikning rivojlanishi uchun hech qanday fiziologik shartlar yo'qligi holati sodir bo'ladi, ammo kasallik rivojlanadi.

Agar tibbiy ko'rik kasallikning jismoniy yoki organik sababini aniqlay olmasa yoki kasallik g'azab, tashvish, tushkunlik, aybdorlik kabi hissiy holatlarning natijasi bo'lsa, u holda kasallik psixosomatik deb tasniflanadi. Kasallikning sababi aynan psixosomatik ekanligi haqida ma'lum signallar mavjud hisoblanadi. Odam shifokorning tavsiyalariga ko'ra davolanadi, oxir-oqibat simptomlar qisqa vaqt ichida yo'qoladi va tez orada yana paydo bo'ladi, ya'ni, dori-darmonlarni yetarli darajada davolash kutilgan natijani bermaydi. Psixologik travma yoki surunkali stressning mavjudligi ham kasallikdan tuzalishni juda qiyinlashtiradi. Agar, bemor qiyin davrni boshdan kechirganini yoki shaxsiy hayotida biror bir narsa noto'g'ri ekanligini bilsa, darhol terapevt va psixoterapevt bilan bog'lanish yaxshiroq hisoblanadi, bu kasallikning asl sababini tezda aniqlashga va to'g'ri davolanishni tanlashga yordam beradi. Juda kamdan-kam hollarda shifokor bemorning psixosomatik ekanligiga shubha qiladi.

Odatda, bunday kasalliklar tashqi ko'rinishdan somatik kasalliklardan farq qilmaydi, masalan, bemorning gastriti Helicobacter bakteriyasi yoki qandaydir tajriba tufayli yuzaga kelganligini darhol bilish mumkin emas. Ko'pincha shifokorlar oshqozon-ichak trakti, yurak-qon tomir va asab tizimi, immunitet bilan bog'liq muammolarni, hatto bemorning ruhiy jarohati haqida ham bilmasdan tashxis qo'yishadi. Shifokor bemorga uning ahvolini yengillashtiradigan va kasallikni davolaydigan dori-darmonlarni buyuradi. Belgilangan davolanish haqiqatan ham simptomlarni yengillashtiradi va shifokor bemorni xursandchilik bilan ozod qiladi[6]. Ammo, davolanish kursini tugatgandan so'ng, bir muncha vaqt o'tgach, barcha alomatlar qaytadi va shifokor yanada samarali davolash va kuchliroq dori-darmonlarni izlay boshlaydi.

Natijalar. Psixosomatik kasalliklar inson tanasiga ta'sir qiluvchi ruhiy kasalliklar natijasida yuzaga kelganligi sababli, ushbu kasalliklarni tashxislash va davolashda bir nechta mutaxassislarni jalb qilish kerak: psixoterapevt va maxsus mutaxassis - terapevt, nevrolog, kardiolog, endokrinolog shular jumlasidandir. Psixoterapevtning vazifasi kasallikni keltirib chiqaradigan hissiy holatning tabiatini aniqlash va bemorga ular bilan kurashishga yordam berishdir. Psixosomatik kasalliklarning rivojlanishi nafaqat salbiy his-tuyg'ularning namoyon bo'lmagan va bostirilgan his-tuyg'ularining mavjudligi bilan qo'zg'atilishi mumkin. Bosilgan va bo'g'ilgan his-tuyg'ular asta-sekin yonib, inson tanasini yo'q qiladi va kasallikning boshlanishini qo'zg'atadi. O'z his-tuyg'ularini va tajribalarini ushlab turishga odatlangan odamlar psixosomatik kasalliklarga ko'proq moyil. Ammo shunday vaziyatlar mavjudki, hatto eng muvozanatli va xotirjam odamlar ham his-tuyg'ulariga dosh berolmaydilar, shuning uchun hech kimni psixosomatik kasalliklardan to'liq immunitetga ega deb bo'lmaydi.

Agar bolalik yoki o'smirlilik davrida psixosomatik kasallik yoki unga moyillik aniqlanmasa, keyinchalik kasallikni tashxislash juda qiyin. Masalan, alkogolizm kabi kasallik odatda umidlar yoki talablarga mos kelmaslik hissi, doimiy aybdorlik va o'zini shaxs sifatida rad etish tufayli rivojlanadi. Bu bolalikdan boshlanadi, agar ota-onalar bolaga haddan tashqari yuqori talablar qo'ysa va odam

yo'ya yetganida, muammoning ildizlarini topish oson bo'lmaganda haqiqiy alkogolga aylanadi. Tez-tez shamollashning sababi hayotdagi oddiy quvonchning yetishmasligi bo'lishi mumkin va kamqonlik noma'lum qo'rquv bo'lishi mumkin. Tomoq kasalliklari ko'pincha o'z fikrlarini ifoda eta olmaydigan va g'azabini ifoda eta olmaydigan bemorlarda tashxis qilinadi. Hayotning noaniqligi va ba'zi halokat gastrit rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Bepushtlik ko'pincha dunyodagi rolini o'zgartirishdan va vaqt o'tishidan qo'rqadigan odamlarga ta'sir qiladi. Umuman olganda, yashashdan qo'rqadigan, o'ziga va o'z imkoniyatlariga ishonmaydigan odamlar o'zlarini an'g'ay olmaydilar, ko'plab noxush kasalliklarga, shu jumladan neoplazmalarga duchor bo'lishlari mumkin, bu ham psixosomatik sabablarga ega bo'lishi mumkin.

Psixosomatik kasalliklarni davolash avvalo, bu psixosomatik ekanligiga ishonch hosil qilishingiz kerak. Buni faqat tajribali psixolog, psixoterapevt yoki bemorning o'zi his-tuyg'ularini tahlil qilgandan so'ng amalga oshirishi mumkin. Kasallik – bu ruhdagi muvozanatni tiklash uchun mo'ljallangan tananing signalidir. Shuning uchun kasallikning sabablarini nafaqat jismoniy tanada, balki "energiya" hissiy hayajon, salbiy his-tuyg'ular darajasida izlash kerak, hatto kasallik og'riq, spazmlar va yuqori isitma shaklida namoyon bo'lsa ham. Biz ishda, oilada, maktabda va boshqa odamlar bilan munosabatda bo'lgan salbiy his-tuyg'ulardan boshlashimiz kerak. Agar inson o'zida uzoq vaqt davomida salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirsa, o'zidan va hayotidan doimiy norozilikni boshdan kechirsa, ertami-kechmi tana ogohlantiruvchi signal beradi: u "zaif aloqa" topadi va u yerda mag'lubiyat bo'ladi. Agar bolada yoki o'smirda psixosomatik kasallik aniqlansa, bu butun oilani davolash uchun signaldir, chunki kasallikni bartaraf etish uchun uning sababini yo'q qilish kerak va sabab ko'pincha noqulay muhitda yotadi. Davolashda, shuningdek, ko'pincha ularning oila a'zolarini jalb qilish, ularga atrof-muhitni, ish joyini va hatto yashash joyini o'zgartirishni maslahat berish kerak [6].

Xulosa va takliflar. Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, psixosomatik kasalliklari nafaqat tibbiyot sohasida balki psixologiyada ham keng o'rganilmoqda. Jumladan, yurak qon tomir tizimi kasalligi bilan og'rikan bemorlar, nafaqat tibbiy balki psixologik yordamga ham muhtojdir. Bemor bilan yaxshi aloqa o'rnatish, bemorda uning kasalligiga to'g'ri, adekvat munosabatni shakllantirish zarur. Bemorni tinchlantirish stressni yengillashtirish, rag'batlantirish, tiklanishga ishonchni ilhomlantirish zarur hisoblanadi.

Bunda psixologik treninglar va metodikalar orqali yordam ko'rsatish bilan bemorning psixologik holatini yaxshilashga xizmat qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Gipertoniya bilan og'rikan bemorlar bilan psixokorrektiv ishlarining individual dasturlarini asoslash, ularning psixologik holatini operativ nazorat qilish, stasionar va ambulator davolanish paytida xatti-harakatlari va tajovuzkorligini yengish. Turli xillarning qiyosiy samaradorligini baholash gipertoniya bilan og'rikan bemorlarning psixosomatik holatini oldini olish va tuzatish uchun psixologik (psixoterapevtik) usullar (dasturlar, texnikalar) ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish. Bemorlar bilan psixologik ish dasturlarini (vositalarini, usullarini) ishlab chiqish, gipertoniya bilan og'rikan bemorlarning ijtimoiy muhiti (qarindoshlari, qarindoshlari, do'stlari) shaxslararo munosabatlarini shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berib o'tish.

ADABIYOTLAR

1. Александровский, Ю. А. Пограничные психические расстройства / Ю. А. Александровский. - М.: Медицина, 1997. - 576 с.
2. Вассерман Л И и др –СПБ НИПНИ им Бехтерева , 2005- 43 с.
3. Смудевич А. Б., Сыркин А.Л., Дробижев М. Ю., Иванов С. В. Психокardiология. - М.: Медицинское информационное агентство, 2005. - 784 с.
4. Z.S.Yunusjonova, S.A.Mirzayeva, E.I.Bositxonova Psixologik parvarish "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti" Toshkent – 2010.
5. Психосоматика в системе междисциплинарных связей // Введение в клиническую психологию: учебн. пособ. / Разработчик: И. П. Крохин Московский государственный медико-стоматологический университет им. А.И. Евдокимова, Факультет клинической психологии, Кафедра клинической психологии. - М.: Изд-во МГМСУ, 2012. -С. 32–34. -83 с.
6. Основы психосоматики : электрон. изд. : [арх. 19 октября 2016] : учебн.-метод. пособ. / Сост.: К. С. Карташова; Министерство образования и науки Российской Федерации, Сибирский федеральный ун-т. - Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2012. -29 с.
7. <https://lex.uz/docs/4111365>
8. <https://expert-clinica.ru/blog/psihosomaticheskie-zabolevaniya>

Matluba YULDASHEVA,
Qo'qon DPI falsafa fanlari nomzodi, dotsent
E-Mail: matlubayuldasheva1974@gmail.com

QDPI dotsenti, PhD Z.Xamraqulov taqrizi asosida

JAMIYAT HAYOTINI MODERNIZATSIYALASHDA MILLIY MAFKURANING FUNKSIONAL JIHATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada milliy xavfsizlik kontseptsiyasi uning mafkuraviy jihati nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Mafkura o'zbek jamiyatini texnologik va ijtimoiy-madaniy yangilashning strategik resursiga tenglashtiriladi; jamiyatning o'z-o'zini anglash shakli, jamiyatning o'z mavjudligi sub'ekti sifatida irodasini shakllantirish va takror ishlab chiqarish orqali o'zini saqlab qolish uchun asosdir. Milliy xarakter madaniyat va mentalitetning ijtimoiy-tarixiy va ekzistensial konstantalarini bog'lovchi bo'g'in sifatida qaraladi, u mafkuraviy "bo'lish irodasi" tuzilgan birinchi "insonlardan" biridir. Asarda umuminsoniy qadriyatlar deb atalmish qadriyatlar mavjudligi, ularning an'anaviy va milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashuvi va yonma-yon yashash imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Globallashuv, mafkura, milliy xarakter, madaniy konstantalar, mentalitet, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish muammolari, umuminsoniy qadriyatlar, sivilizatsiya.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ В МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ

Аннотация

В настоящей статье анализируется концепт национальной безопасности в контексте его идеологического измерения. Идеология приравнивается стратегическому ресурсу технологического и социокультурного обновления узбекское общество; представлена формой самореализации общества, основой формирования воли общества как субъекта к своему собственному бытию и сохранению себя через воспроизводство. Национальный характер рассматривается звеном, связывающим социально-исторические и бытийные константы культуры и ментальности, является одной из первых «инстанций», в которой структурируется идеологическая «воля к бытию». В работе анализируется возможность существования так называемых общечеловеческих ценностей, возможность их совмещения и сосуществования с ценностями традиционными и национальными.

Ключевые слова: Глобализация, идеология, национальный характер, константы культуры, ментальность, проблемы социально-экономического развития, общечеловеческих ценностей, цивилизация.

FUNCTIONAL ASPECTS OF NATIONAL IDEOLOGY IN THE MODERNIZATION OF PUBLIC LIFE

Annotation

This article analyzes the concept of national security in the context of its ideological dimension. Ideology is equated to a strategic resource for the technological and sociocultural renewal of Uzbek society; is represented by a form of self-realization of society, the basis for the formation of the will of society as a subject to its own existence and preservation of itself through reproduction. National character is considered a link connecting the socio-historical and existential constants of culture and mentality; it is one of the first "instances" in which the ideological "will to be" is structured. The work analyzes the possibility of the existence of so-called universal human values, the possibility of their combination and coexistence with traditional and national values.

Key words: Globalization, ideology, national character, cultural constants, mentality, problems of socio-economic development, universal human values, civilization.

Kirish. Milliy mafkura jamiyatni modernizatsiyalash jarayonida muhim funktsiyalarni bajaradi. Bu mavzuga ilmiy yondashuv milliy mafkuraning funktsional jihatlarini, uning inson va jamiyat hayotiga ta'sirini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Milliy mafkura millatning umumiy o'zlik tushunchasining ifodasi bo'lib, u millatning tarixiy, madaniy va ma'naviy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Milliy mafkura xalqning mavjudligi, rivojlanish maqsadlari, tarixiy missiyasi va kelajak tasavvurini belgilaydi. Milliy mafkuraning samaradorligi, millatning o'zlikni anglash darajasi va ularning o'z qadr-qimmatiga bo'lgan hurmatidan kelib chiqadi. Shuningdek, milliy mafkura jamiyatning ma'naviy yo'nalishini belgilaydi va millatning intilishlarini aniq shakllantiradi. Bu o'rinda milliy mafkura nafaqat o'tmish tajribasiga asoslanib, balki jamiyatni kelajakka olib boruvchi yo'lni ko'rsatadi. Milliy mafkura davlat qurilishining poydevori bo'lib, davlatning mustaqilligi va siyosiy barqarorligiga hissa qo'shadi. Turli millatlar tarixi milliy mafkuraning rivojlanishiga misol bo'la oladi. Masalan, Yaponiyaning Ikkinchi jahon urushidan keyingi rivojlanishi milliy mafkurani zamon talablariga moslashtirish orqali amalga oshdi. Milliy mafkura sifatida yapon xalqining "eng yaxshi ilmiy va texnologik yutuqlarni o'zlashtirish va xalq farovonligini oshirish" tamoyili yotdi. Ushbu mafkura millatning yuksalishida hal qiluvchi rol o'ynadi.

Ma'lumki, jamiyat hayotini modernizatsiyalash jarayonida milliy mafkuraning funktsional jihatlarini bir necha asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Milliy mafkura bu jamiyatning tarixiy rivojlanishi, madaniyati, qadriyatlarini va urf-odatlariga asoslangan umumiy dunyoqarash, u millatni birlashtiruvchi kuch sifatida xizmat qiladi. Milliy mafkura jamiyatda milliy o'zlikni anglashni kuchaytiradi.

Modernizatsiya jarayonlarida globalizatsiyaning kuchayishi bilan milliy o'zlikni saqlash va rivojlantirish zarurati yanada dolzarb bo'ladi. Bu o'z navbatida jamiyatni birlashtiradi va milliy birdamlikni mustahkamlaydi. Milliy mafkura jamiyatda ma'naviy qadriyatlarini rivojlantirish orqali ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Modernizatsiya jarayonida jamiyatda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan yangi xavf-xatarlar (masalan, g'arbcha individualizm, ma'naviy tanazzul) oldini olish uchun milliy mafkura asosida ijtimoiy va ma'naviy xavfsizlikni kuchaytirish muhimdir.

Mafkuraning mohiyatiga kirib boradigan va uning determinizmini turli hodisalar (mafkuraning ijtimoiy shartlanishi, g'oyalarning paydo bo'lishiga psixologik va aksiologik yondashuvlar) bilan asoslaydigan yondashuvlar bilan bir qatorda siyosatshunoslikda tadqiqotchilarning baholovchi yondashuvini ham ajratib ko'rsatish mumkin. U mafkuraga tashqi tomondan, shakllangan hodisa sifatida qarashga, unga shaxsning haqiqati, axloqi, erkinligi va fazilatlarini bilan qiyoslab baho berishga chaqiriladi. Shubhasiz, mafkuraning bunday talqini subektiv va noxolis bo'ladi. Bular odamlarni baholovchi konseptsiyasining o'ziga xos zaifligi ham shu yerda. Mafkuraning ijtimoiy ildizlari va oqibatlarini o'rganishda o'z bo'lib qoladi. Albatta, mafkuralarning mazmuni turli yo'nalishlarga ega, ammo ular o'xshash muammolarni hal qiladi. Bular odamlarni baholovchi konseptsiyasining o'ziga xos zaifligi ham shu yerda. Mafkuraning ijtimoiy ildizlari va oqibatlarini o'rganishda o'z bo'lib qoladi. Albatta, mafkuralarning mazmuni turli yo'nalishlarga ega, ammo ular o'xshash muammolarni hal qiladi. Bular odamlarni baholovchi konseptsiyasining o'ziga xos zaifligi ham shu yerda. Mafkuraning ijtimoiy ildizlari va oqibatlarini o'rganishda o'z bo'lib qoladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Siyosatshunoslik yondashuvida mafkuraga ma'lum darajada yondashuvni amalga oshirgan nazariyalar bir necha bor paydo bo'ldi. Gap shundaki, baholovchi

yondashuv mafkurani funksional nuqtai nazardan ko'rib chiqish, mafkuralarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ahamiyatini to'liqroq ifodalash imkonini beradi. Ana shunday yondashuvlardan biri "ideologizatsiya" tushunchasi edi. U 60-yillarning boshlarida ilgari surilganlarga asoslanadi. XX asr amerikalik sotsiolog va siyosatshunos Daniyel Bell va boshqa taniqli tadqiqotchilar "post-industrial jamiyat" g'oyasini ilgari surdilar. 1973 yilda nashr etilgan "Kelajak postindustrial jamiyat" kitobida. Nyu-Yorkda Daniyel Bell bu g'oyani ishlab chiqishga va uni nazariya sifatida taqdim etishga harakat qilgan. Aslida, texnologik determinizm nuqtai nazaridan u ijtimoiy-madaniy voqealarni tushuntirishga va ijtimoiy-tarixiy jarayonni tushunishga yondashadi[1]. Jamiyat taraqqiyotining postindustrial bosqichining siyosiy sohadagi asosiy xususiyati, Daniyel Bellning fikricha, boshqaruvning mulkchilikdan ajralishi, plyuralistik demokratiya va "meritokratiya"dir[2].

Uning fikricha, meritokratiya postindustrial rivojlanishning eng muhim tarkibiy qismi sifatida jamiyatni boshqarishning tubdan yangi usuli hisoblanadi, chunki hokimiyat funksiyalarini yuboruvchi qatlam mafkura va siyosatdan butunlay xoli bo'lgan holda, endi jamiyatning tor manfaatlarini ko'zlab ishlamaydi. muayyan sinf (masalan, kapitalistlar), lekin butun jamiyatga xizmat qiladi. Bu, xususan, D.Bell tomonidan haqiqatda tushunilgan postindustrial jamiyatda, umuman olganda, ilmiy-texnika inqilobining bevosita ta'siri ostida zamonaviy kapitalizmning oddiy o'zgarishi sifatida barcha sinfiy qarama-qarshiliklarning oxir-oqibat yo'q qilinishini anglatadi. Bu holat "postindustrial jamiyat" nazariyasi tarafdorlarining ko'pchiligida shubha uyg'otdi. Chunki mafkuraning ijtimoiy ahamiyatini, ayniqsa, mafkura orqali ular asosan "parchalayotgan" jahon hamjamiyatini tushunib, uni siyosiy lashtirib, kapitalistik jamiyat asoslarini, marksizm-leninizm mafkurasiga putur yetkazgan.

Shuningdek, mafkuraning asosiy mezonini uning ilmiy obyektivlikdan chetga chiqishi deb hisoblangan. Va shunday ekan, mafkura sotsiologiya va boshqa fanlarga kirib borar ekan, na obyektiv ijtimoiy nazariya, na obyektiv tabiiy fan bo'lishi mumkin. Bundan mafkuralarning hukmronligiga chek qo'yish kerak degan xulosa kelib chiqdi. Shu munosabat bilan "ideologizatsiya" tushunchasi paydo bo'ldi. S.M.Lipset, XX asrning o'rtalariga kelib, zamonaviy sanoat jamiyati o'z muammolarini mafkuraviy dogmalardan tashqarida hal qila oladi. E. Shills bunday jamiyatda zarur bo'lgan sof, qadrsiz ijtimoiy fanni asoslashga harakat qildi[3].

Texnokratlar tomonidan "an'anaviy mentalitet"ga qarshi kurashda ittifoqchi sifatida qabul qilingan iste'molchi uchun "deideologizatsiya" "zavq tamoyilini" qayta tiklash, eski axloq bosimining zaiflashishini anglatardi, bu esa ularni "an'anaviy mentalitet"ga qo'shilishiga to'sqinlik qiladi. Shu bilan birga, G'arbiy Yevropada yangi konsepsiyaning o'rnatilishi bilan nafaqat urush va sinfiy qarama-qarshiliklardan azob chekayotgan jamiyatlarning ijtimoiy-siyosiy barqarorlashuvi, balki ongni modernizatsiya qilish - an'anaviy utopiklik va irratsionalizmni yengish umidlari ham bog'liq edi.

Tadqiqot metodologiyasi. "Deideologizatsiya" tushunchasining paydo bo'lishi ratsionalistik ongning irratsional mafkuralarga qarshi qo'zg'olon bo'ldi. Biroq, tanganing boshqa tomoni ham bor. Xuddi shu konsepsiyaga ko'ra, mafkuralar ilm-fan taraqqiyoti davrida ham jamiyatni "ma'qullash"ga qodir. Mafkuralar ongning illuziyasi shakli bo'lsa ham, jamiyatni harakatga keltirish, real siyosiy jarayonni yo'naltirish va ayni paytda real ijtimoiy munosabatlarni aks ettirishga qodir. Shunday qilib, "deideologizatsiya" tushunchasining o'zi mafkuraning faqat yolg'on ong sifatida talqin qilinishini shubha ostiga qo'yadi. Yoki bu ong noto'g'ri, keyin esa "deideologizatsiya" nazariyasi tarafdorlari ta'kidlagan mafkuralarning qulashi muqarrar yoki mafkura bir qator ijobiy elementlarni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan murakkab hodisadir.

"Deideologizatsiya" tushunchasini, albatta, bir mafkurani boshqasiga almashtirishga urinish deyish mumkin. Shuni e'tiborga loyiqlik, hatto birinchi marta "mafkuva tugashi"ni e'lon qilganlar ham keyinchalik o'z bashoratlaridan voz kechishga majbur bo'lishdi. Shunday qilib, faqat iqtisodiy inqirozlar va eski tizimlarning "normativ og'ishlari" ga javob. Amerikalik siyosatshunoslar Gen L. Koyen va E. Aratoning fikriga ko'ra, bu harakatlar "aniq maqsadlarga ega edi, umumiy qadriyatlar va manfaatlar aniq ifodalangan va oqilona belgilangan strategiyalarga ega edi", ya'ni ular chuqur mafkuraviy siyosiy platformaga ega bo'lganlar[4]. Jahon siyosiy jarayonidagi bunday hodisalarga munosabat sifatida mafkuraning ijtimoiy taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini yuksaltiruvchi "qayta mafkuralashtirish" tushunchasining paydo bo'lishini ko'rib chiqish mumkin.

Shuningdek, Frankfurt maktabi vakillari atrofidagi va hukmron bo'lgan madaniy muhit tomonidan shaxsni bostirishga e'tibor berishadi. J.Habermas "Texnologiya va fan mafkura sifatida" asarida mafkuraning ikki shakli o'tgan davrlarga xos bo'lgan siyosiy mafkura va sanoat jamiyati sharoitida vujudga kelgan zamonaviy "mafkuva" - texnokratik ongni farqlashni taklif qildi. U avvalgi shaklga xos bo'lgan "soxta ong"ning ba'zi elementlaridan xoli. G.Marcus mafkuraning yangi shakllari sifatida ilm-fan va texnologiya g'oyasini ham o'rtoqlashdi ("texnik sabab" tushunchasining o'zi yangi mafkuraga aylanayotgan bo'lishi mumkin)[5]. Texnika «repressiv boshqaruv» va ijtimoiy nazorat elementiga aylandi va shu tariqa siyosiy-mafkuraviy jihat kasb etdi.

Tahlil va natijalar. Frankfurtliklar rasmiy ratsionallik va substantiv ratsionallik yoki fikrlash o'rtasidagi farqni o'rganadilar. Rasmiy ratsionallik "texnokratik tafakkur" bilan bog'liq bo'lib, uning maqsadi odamlarni ozod qilishdan uzoqdir. Uning vazifasi hokimiyatdagi nuqtai nazaridan muhim bo'lgan har qanday maqsadlarga erishish uchun eng samarali vositalarni topishdir. "Texnokratik tafakkur"ga aql qarshi turadi, u umuminsoniy qadriyatlar cho'qqisidan vositalarni: adolat, tinchlik, baxt va boshqalarni baholashni o'z ichiga oladi. «Tanqidiy maktab» nuqtai nazaridan, aytaylik, natsizm aql bilan halokatli kurashda rasmiy ratsionallikning namunasidir: «Osvensim oqilona, ammo aql bovar qilmaydigan soha edi».

Zamonaviy texnologiya rasmiy ratsionallikning namunasidir. Aynan texnologiya, G.Markuzning fikricha, zamonaviy jamiyatni totalitarizm boshi berk ko'chaga olib kirdi[6]. Texnologiya neytral bo'lishi mumkin emas, aksincha, u ba'zi odamlarning boshqalar ustidan hokimiyatini o'rnatish vositasi bo'lib, individuallikni bostirishga xizmat qiladi. Natijada jamiyatni va undagi o'z pozitsiyasini tanqidiy baholash qobiliyatini yo'qotgan "bir o'lchovli odam" shakllanadi. G.Marcusga kelsak, u umuman texnologiyani emas, balki "kapitalistik jamiyatdagi" texnologiyani nazarda tutadi. Ko'rib turganingizdek, tanqidiy maktabning aynan ijtimoiy-falsafiy asosi uning vakillarini asl g'oyaga yetakladi: ongning (shuningdek, mafkuraning) yolg'onligini haqiqatning o'zi bilan izohlash kerak[7]. T.Adorno, J.Habermas va boshqalar 19-asr burjua jamiyati va so'nggi kapitalistik jamiyatda mafkuraning shakli va rolini ajratib ko'rsatdilar. 19-asrda mafkura birinchi navbatda siyosiy nazariya edi. Endi mafkura boshqa ko'rinishda namoyon bo'ladi[8].

U nazariya bo'lishni to'xtatdi va tobora tashviqot bilan qo'shilib, "omma odami" didini shakllantirmoqda. Frankfurt maktabining boshqa vakili M. Jeyning so'zlariga ko'ra, bu allaqachon "ma'muriy ... tartibga solingan (yo'naltirilgan), ikkinchi darajali, soxta va haqiqiy emas.

Zero, mafkura shu ma'noda siyosiy muloqotni amalga oshirishga imkon beruvchi "til" vazifasini bajaradi. Ijtimoiy psixologiya darajasida bu siyosiy xulq-atvorning muayyan namunalari asosida shaxslarning integratsiyalashuviga olib keladi. Ritorika darajasida tasavvurni o'ziga jalb qila oladigan va jamoaviy harakatga olib keladigan soddalashtirilgan uslublar va belgilarni shakllantirishdir. 1964 yilda Mafkura va norozilik to'plami D.Apter muharrirligi ostida nashr etilgan bo'lib, unda mualliflar (K.Girtz, F.Converse) ushbu "eskirgan" atamaning yangi o'qishlarini taklif qilishgan[9]. Taxminan bir vaqtning o'zida R.Leyning mafkurani ommaviy e'tiqodlar darajasida o'rganishga bag'ishlangan asarlari yorug'lik ko'rdi.

Klifford Girsning fikricha, an'anaviy jamiyatlarda (bu yerda shubhasiz noto'g'ri qarashlar kuchi katta) mafkuraning marjinal roli zamonaviy jamiyatda nihoyatda ortib bormoqda. "Mafkura, - deydi u, - avtonom siyosatning mavjudligini imkon yaratadi, chunki u bizga bu siyosatni idrok etishimiz mumkin bo'lgan nufuzli tushunchalar va mazmunli, ishonchli tasvirlarni beradi"[10]. Mafkurani ana shunday tushunish uni o'rganishga yangicha yondashuvlarni yuzaga keltirdi. Xuddi shu yo'nalishda germenevtika va tilshunoslik sohasidagi ishlar qo'shimcha turki bo'ldi.

Ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi, J.B. Tompson zamonaviy jamiyatlarda mafkura doirasini sezilarli darajada kengaytirdi, chunki ular ramziy shakllarni keng auditoriyaga etkazish uchun imkoniyatlar yaratadi. Ommaviy axborot vositalari nafaqat ramziy shakllar tarqatiladigan kanallar, balki ular "yasaydi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, taklif etilayotgan J.B. Tompsonning mafkura haqidagi tushunchasi tadqiqotchilarning e'tiborini falsafiy matnlar va siyosiy dasturlar va ta'limotlarni tahlil qilishdan keng ko'lamli nutqlarni o'rganishga, asosiy e'tiborni ommaviy kommunikatsiyalarga qaratadi[11].

Mafkuraga bunday yondashuvlar tilshunoslik va nutq tahlili sohasida faoliyat yuritayotgan ko'plab tadqiqotchilarga xosdir.

Masalan, G.Kressning fikricha, til nazariyasi, uning ijtimoiy vazifalari haqida so'z yuritadi, «o'z e'tiborini tilning u qo'llanilayotgan moddiy sharoitlar bilan aloqasi muammosiga juda ongli ravishda qaratishga majbur. Aynan shu yerda "mafкура" bilim shakllari va ularning sinfiy tuzilma, sinfiy qarama-qarshiliklar va sinfiy manfaatlar, ishlab chiqarish usuli va iqtisodiy tuzilish bilan aloqasi muammosini qamrab oluvchi tushuncha sifatida muhim kategoriyaga aylanadi[12]. P. Berger ham, T. Luqmon ham tilning muhim rolini ko'rsatib, uni "voqelikning ijtimoiy qurilishi" deb atadi. Ularning fikriga ko'ra, u dunyoni tuzatadi, uni yanada barqaror va bog'liq qiladi. Bu rasm biz ko'rgan narsaning o'rini bosadi: haqiqiy va ijtimoiy qurilgan

o'rtasidagi tafovut qisqarmoqda[13]. Shunday qilib, tadqiqotchilarning fikricha, tilning o'zi mafkuraviy hodisaga aylanadi, chunki u ijtimoiy jihatdan aniqlangan optik effektlarga ega.

Sirasini aytganda, mafkuraning mavjudligining ijtimoiy asoslari vaqt o'tishi bilan o'zgarib turishi, lekin ular hech qachon yo'qolmasligi aniq. Shu bois, «ongning mafkuraviy uslubini» yengish, «ularni oziqlantiradigan ijtimoiy sharoitlar bartaraf etilgan» davrda «ijtimoiy amaliyotni deideologizatsiya» haqidagi hukmlarni asosli deb bo'lmaydi. Jamiyatning paydo bo'lishi bilan paydo bo'lgan mafkura jamiyatning o'zi kabi doimo mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Хомяков С. В. Методы формирования национальных идеологий // Власть. 2017. Том 25. № 1. С. 173-176.
2. Белл Даниел. Эпоха разобщенности : размышления о мире XXI века / Даниел Белл, Владислав Иноземцев. - Москва : Свободная мысль : Центр исслед. постиндустриального о-ва, 2007. - 303 с.
3. Белл Даниел. Грядущее постиндустриальное общество : опыт социального прогнозирования. - Москва : Academia, 2004 (ОАО Можайский полигр. комб.). - 783 с.
4. Парсонс Т., Бейлз Р.гуен, Шилз Э. Рабочие тетради по теории действия = Working Papers in the Theory of Action (1953) // Личность. Культура. Общество. 2004. Вып. 1-2; 2005. Вып. 2-3; 2007. Вып. 1-4; 2008. Вып. 1-2.
5. Маркузе Г. Молодежный бунт. Источник свободы или новое варварство?: [перевод] / Герберт Маркузе, Рауль Ванейгем. - Москва: Родина, 2023. - 206 с.
6. Маркузе Г. Эрос и цивилизация/ Герберт Маркузе; [Пер. с англ. А.А. Юдина]. - Москва: АСТ: Ермак, 2003. - 312 с.
7. Маркузе Г. Одномерный человек / Герберт Маркузе ; [Пер. с англ. А. А. Юдина]. - Москва : АСТ : Ермак, 2003. - 331 с.
8. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения: Философские фрагменты. М.: Медиум, 1997. 310 с.; Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с нем. М.М. Беляева и др. М.: Весь мир, 2003. 420 с.
9. Ideology and Discontent. By DAVID E. APTER, (ed.). (New York: The Free Press of Glencoe, 1964. Pp. 342.
10. Гирц К. Интерпретация культур : [пер. с англ.] / Клиффорд Гирц. - Москва : РОССПЭН, 2004 (ГУП ИПК Ульян. Дом печати). - 557 с.
11. Thompson J.B. Ideology and modern culture: Grif. social theory in the era of mass communication. - Cambridge: Oxford: Polity press, 1990.- VIII, 362 p.- In d: p. 353-362.
12. Kress G., Leeuwen T., van. Reading images: A grammar of visual design. - L.: Routledge, 2006. - x, 288 p.
13. The Routledge handbook of multimodal analysis / Jewitt C. (ed.). - L.: Routledge, 2014. - xxiv, 339 p.

Abulaziz YUSUPOV,
Toshkent davlat texnika universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail: Ibragimovichabdulaziz1953@gmail.com
Jamshid ERGASHEV,
Toshkent davlat texnika universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail: jamshid.uzmu@list.ru

CHDPU professori D.Maxmudova taqrizi asosida

ON THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF STUDENTS IN TECHNICAL VOCATIONAL SCHOOLS THROUGH INFORMATION AND DESIGN TECHNOLOGIES

Annotation

In this article it is analyzed the scientific research conducted by scientists on the concepts of "competence" and "competence", their formation in the educational process, as well as innovative methods of forming professional competencies of students using information and design technologies in the system of vocational education. Also in this paper, the results of the conducted pedagogical experience and an analysis of the results of test work are presented.

Key words: Competence, competence, professional education, information – design, technology, pedagogical experience, level of competence.

О ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ШКОЛ С ПОМОЩЬЮ ИНФОРМАЦИОННО-ДИЗАЙНСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье проанализированы научные исследования, проведенные учеными по понятиям "компетенция" и "компетентность", их формированию в образовательном процессе, а также инновационным методам формирования профессиональных компетенций обучающихся с использованием информационно-проектных технологий в системе профессионального образования. Также в данной работе приведены результаты проведенного педагогического опыта и представлен анализ результатов тестовых работ.

Ключевые слова: Компетентность, компетенция, профессиональное образование, информация – дизайн, технологии, педагогический опыт, уровень компетентности.

AXBOROT–DIZAYN TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA KASB-HUNAR MAKTABI O‘QUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH HAQIDA

Аннотация

Maqolada kompetensiya va kompetentlik tushunchalari va ularni ta'lim jarayonida shakllantirish masalalari bo'yicha olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarining tahlillari hamda kasb-hunar ta'limi tizimida axborot – dizayn texnologiyalari yordamida ta'lim oluvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning innovatsion usullari va o'tkazilgan pedagogik tajriba – sinov ishlarining natijalarini tahlillari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, kompetentlik, kasb-hunar ta'limi, axborot – dizayn, texnologiyalar, pedagogik tajriba, kompetentlik darajasi.

Kirish. Texnika, texnologiyalar tezkor rivojlanayotgan va ishlab chiqarishga yangi, zamonaviy texnika hamda texnologiyalar joriy qilinayotgan hozirgi globallashuv sharoitida, shuningdek mamlakatda o'rta va kichik beznis sube'ktlari jadal rivojlanayotgan davrida zamonaviy kompetensiyalarga ega kichik mutaxassis kadrlarga katta ehtiyoj sezilmoqda. Bunday sharoitda ijtimoiy-texnik sohalar uchun kompetentli kadrlar tayyorlashda kompetensiyalarni rivojlantirishga asoslangan innovatsion ta'lim muhitini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda ilm-fanni, butun uzluksiz ta'lim tizimini jumladan, kasb –hunar ta'limini rivojlantirish mamlakatda olib borilayotgan islohotlarning eng ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi [1]. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14 martdagi "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2829-sonli qarori hamda 2019 yil 6 sentyabrdagi "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5812-sonli Farmonida mamlakatda kasb-hunar ta'limi tizimini shaklan va mazmunan yangidan isloh qilish ko'zda tutilgan. Yuqoridagi dasturiy qonun xujjatlarida belgilanganidek, professional ta'lim muassasalarini bitiruvchi yoshlari o'z kasbi bo'yicha zarur bilim, ko'nikma va kompetensiyalarga ega bo'lishi shart. Shunga asosan, kasb –hunar ta'limi maktablarida ta'lim sifatini oshirishni ta'minlash hamda o'quvchilarda kasb-hunar sohalariga yo'naltirilgan bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi ijtimoiy rolini oshirish, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga muvofiq innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari, o'qitish uslublarini keng joriy qilishni ta'minlash zarur. Ilg'or xorijiy tajribalar asosida kasb- hunar maktablari o'quvchilarining bilimlarni o'zlashtirish sifatlarini oshirishga, umumiy va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan zamonaviy metodikalarni ishlab chiqish, dasturiy vositalarni, multimedial o'quv kontentlarini yaratish hamda muammoli masalalarni yechish muhim o'rin tutadi.

Tahlil va metodologiya. Dastlab "Kompetensiya" tushunchasining pedagogik tushunca yoki ilmiy termin sifatida shakllanishi va rivojlanishini tahlil qilamiz. "Kompetensiya", "kompetentlik" tushunchalari jamiyatda faoliyatning turli sohalarida keng tarqalgan. Biz uni kasbiy faoliyatda, adabiyotda, pedagogikada, kundalik hayotda va hokazolarda uchratishimiz mumkin. "Kompetensiya" so'zi lotincha "competo" so'zidan olingan bo'lib, "erishaman, muvofiqman, mos kelaman" yoki "layoqatli", "munosib bo'lmoq" kabi ma'nolarini beradi. Kompetensiya va kompetentlik tushunchalari va ularni ta'lim jarayonida shakllantirish hamda rivojlantirish masalalari bo'yicha A.V.Xutorskoy, E.F.Zeer, I.A.Zimnyaya, A.G.Bermus, M.A.Choshanov, T.B. Igognina, A. M.Aronov, O.A.Lukash, O.Ye.Lebedev, O.A.Qo'ysinov, N.N.Karimova, J.R.Turmatov, K.T.Umataliyeva, Y.R.Najmiddinova, O.O.Daminov va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Sohaga oid ilmiy adabiyotlar o'rganilganda "kompetensiya" tushunchasiga olimlar tomonidan umumiy mazmuni bir-biriga yaqin bo'lgan turli ta'riflar keltirilgan. Jumladan, A.V.Xutorskoy "kompetensiya" tushunchasini ob'ektlar va jarayonlarning ma'lum doirasi bilan belgilanadigan shaxsiy xususiyatlar (bilim, ko'nikma, malaka, faoliyat usullari) yig'indisi deb hisoblasa, I.A.Zimnyaya esa "Kompetensiya-bu bilimga asoslangan, insonning intellektual va shaxsiy shartli ijtimoiy-kasbiy faoliyati" deb ta'rif bergan. T.B.Igogninaning xulosasiga kura kompetensiyalarga ega bo'lish, syb'ektning kasbiy faoliyatga tayyor bo'lishi, avvalambor ta'lim olish davomida olingan bilim va ko'nikmalarga acoclangan hamda kasbiy sohaga samarali assimilyatsiya qilishga yo'naltirilgan. E.F.Zeyer "kompetensiyani o'quvchining kasbiy bilim va ko'nikmalarga asoslangan holda kasbiy faoliyatni amalga oshirish qobiliyati" deb hisoblaydi. Shuningdek, ilmiy manbalarda mutaxassisni kompetensiyasi va uning kompetentligi haqidagi tushunchalarga

turlicha ta'riflar berilgan A.G.Bermusning fikriga ko'ra, "Kompetentlik takomillashib borayotgan shaxsning barcha hislatlarini, bilimi, tajribasi, umuman olganda, butun borlig'ini yagona tizimga birlashtiradi". M.A.Choshanov "Kompetentlik - bu nafaqat shaxsning bilimdon ekanligi, balki o'z bilimlarini uzluksiz ravishda yangilab borishi hamdir", - degan fikrni bildiradi. A. M.Aronovning fikricha, "Kompetentlik mutaxassisning ma'lum bir faoliyat uchun tayyor ekanligini bildiradi". O.Ye.Lebedev "Noaniq vaziyatlarda faoliyat ko'rsata olish qobiliyati - bu kompetentlikdir" degan fikrni bildiradi. I.A.Zimnyaya "Kompetentlik insonning intellektual shaxsiy, ijtimoiy kasbiy hayotiy faoliyatiga asoslanadi", deb yozadi. Pedagogika nuqtai nazaridan, kompetensiyasi tushunchasi ma'lum ijtimoiy-kasbiy mavqega ega bo'lgan shaxslarning ko'nikmalari va tajribalarining ular bajaradigan vazifalar hamda hal qiladigan muammolarning haqiqiy darajasiga mosligi o'lchovi sifatida izohlanadi.

Ushbu ishda kasb-hunar ta'limi tizimida axborot - dizayn texnologiyalari yordamida ta'lim oluvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning innovatsion usullari hamda o'tkazilgan pedagogik tajriba - sinov ishlarining natijalari tahlillari keltirilgan. Tadqiqotimiz muammosiga oid ilmiy izlanishlarning tahlillari shuni ko'rsatadiki, ta'lim muassasalarida informatika ta'limining rivojlanish jarayoni, qonuniyatlari va tendensiyalari hamda ta'lim oluvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash muammolari, pedagogik dasturiy vositalarni yaratish va ulardan foydalanish masalalari bo'yicha xorij va hamdo'stlik mamlakatlari olimlari P.Tshounikine, V.A.Krasnikova, T.A. Kulikova, I.V. Morozova, I.P. Tomina, S.P.Gavrilova, respublikamiz pedagog olimlaridan M.X.Allambayeva, D.M.Esonbayeva, A.G'Haitov, N.I.Taylaqov, F.M.Zakirova, M.E.Mamarajabov, F.R.Murodova, N.N.Zaripov, N.X.Begmatova, S.S.Beknazarova, S.Raximov, Z.E.Chorshanbiyev va va boshqalar ilmiy-tadqiqot ishlari olib borganlar. Kasb-hunar ta'limi tizimida axborot - dizayn texnologiyalari yordamida ta'lim oluvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish bo'yicha olib brogan ilmiy izlanishlarning natijalari, shuningdek S.I.Arjangskiy, V.P.Bespalko, F.M.Zakirova, M.S.Kagan, N.A.Muslimov, D.N.Mamatov, M.G.Reznichenko, M.R.Fayzieva va boshqalarning ilmiy, metodik yutuqlariga asoslanib hamda L.S.Vigotskiy, S.L. Rubinshteynlarni psixologik- pedagogik ishlariga tayanib, kasb-hunar maktabi o'quvchilarining umumiy va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga ijobiy natijalar beruvchi axborot - loyiha texnologiyasi modeli ishlab chiqildi. Modelni yaratish uchun biz quyidagi shart-sharoitlarni hisobga oldik: pedagogik faoliyatning konseptual pedagogik qoidalari tanlandi va asoslandi; - amalga oshirilayotgan ishlarning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi bir qator tamoyillar orqali ta'limga yondashuvlar belgilandi; - tayanch, umumkasbiy sikl va kasbiy modul fanlari bo'yicha elektron o'quv-uslubiy majmua (EO'UM)ning tuzilishi va mazmuni aniqlandi; - ta'limning axborot-loyiha texnologiyasi ishlab chiqildi; - axborot-loyiha texnologiyasini qo'llash orqali o'qituvchi va ta'lim oluvchining birgalikdagi faoliyati bosqichlari aniqlandi; - ta'lim oluvchilarning umumiy va kasbiy kompetensiyalarining (motivatsion, bilish, faoliyatli, baholash-refleksiv mezonlar) shakllanish darajasini baholash uchun mezon-dagnostika apparati ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan model maqsadli, mazmunli, jarayonli va natijaviy-faoliyatli

Jadvalda O'rtachirchiq tumani 1-son kasb hunar maktabida olib

tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi hamda o'qituvchi rahbarligida EO'UMdan foydalangan holda tizimli kasbiy yo'naltirilgan loyiha faoliyatini tashkil etish orqali, mustaqil ish doirasida ta'lim oluvchilarning umumiy va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish zarurati va imkoniyatlari g'oyasini amalga oshiradi.

Tajriba. Pedagogik tajriba- sinov ishlari pedagogik jarayonlarning yaxlitligi asosida kompetentlik, faoliyatli, fanlararo, tizimli va axborot-kommunikatsiya yondashuvlariga tayanib olib borildi. Pedagogik tajriba-sinov ishlari kasb - hunar maktabning "Kompyuter grafikasi va dizayn operatori" yo'nalishi guruhlarida tahsil olayotgan o'quvchilari bilan o'tkazildi. Tajriba-sinov ishlari olib borishda kasb - hunar maktabining "Informatika va axborot texnologiyalari", "Axborot texnologiyalari asoslari", "Kompyuter grafikasi va dizayn" fanlaridan dars mashg'ulotlari olib boruvchi o'qituvchilar hamda tadqiqotchilar va kuzatuvchilar ishtirok etdi. Tajriba-sinov ishlari 2020-2023 o'quv yillari mobaynida uch bosqichda (tajriba-izlanish, nazariy-eksperimental, tajriba- sinov) amalga oshirildi. Tajriba o'tkazish uchun informatika va axborot texnologiyalari fani bo'yicha kerakli didaktik materiallar va har bir dars uchun uslubiy ko'rsatmalar va fanning elektron o'quv-uslubiy majmuasi ishlab chiqildi, amaliy ishlarni maxsus dasturlar orqali bajarish o'quv jarayoniga tatbiq etildi. O'quvchilarning tayanch va umumiy kompetensiyalarining shakllanganlik darajasini baholash uchun mezonli-dagnostik (motivatsion, kognitiv, faoliyatli, baholash-refleksiv) usulidan foydalanildi. Informatika va axborot texnologiyalari o'quv fanini zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalar asosida o'qitishda o'zlashtirilgan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikma va malakalar asosida o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini axborot-loyiha texnologiyalari yordamida shakllanganlik majmuasi past, o'rtacha, va yuqori mezonlari va ko'rsatkichlari orqali baholandi.

Tajriba-sinov ishlarining samaradorligini aniqlash maqsadida akademik guruhlaridan o'quvchilarning bilim darajalarining yaqinligi me'zoni asosida guruhlar tanlab olindi. Informatika va axborot texnologiyalari fanidan o'quv jarayoni tajriba guruhlarida o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini axborot-loyiha texnologiyalari yordamida shakllantirishga yordam beruvchi metodika asosida, nazorat guruhlarida esa an'anaviy usulda tashkil etildi. Tajriba va nazorat guruhlarining natijalari har o'quv yili oxirida muntazam tahlil qilib borildi va bir-biriga taqqoslanib xulosalar chiqarildi.

Tajriba-sinov ishlari uchta kasb-hunar maktablari (Nukus shaxar 1-son, Qamashi tuman 2-son va O'rtachirchiq tumani 1-son)da olib borildi. Bu ishda O'rtachirchiq tumani 1-son kasb hunar maktabida o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalarining tahlillari keltirilgan. O'rtachirchiq tumani 1-son kasb hunar maktabida (2020-2023 o'quv yillarida) o'tkazilgan pedagogik tajriba-sinov ishlari tajriba guruhlarida 190 nafar, nazorat guruhlarida 195 nafar o'quvchilar ishtirok etishdi.

Tajriba-sinov ishlari davomida o'quvchilarda informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini axborot-loyiha texnologiyalari yordamida shakllanganlik darajalari o'rganildi va o'tkazilgan tajriba-sinov ishlarining natijalari matematik-statistik tahlildan o'tkazilib, samaradorlik aniqlandi.

Jadvalda O'rtachirchiq tumani 1-son kasb hunar maktabida olib

O'quvchilarning kasbiy kompetentlik darajasi	Tajriba guruhi (T)				Nazorat guruhi (N)			
	Tajriba boshida 190 nafar o'quvchilar		Tajriba oxirida 190 nafar o'quvchilar		Tajriba boshida 195 nafar o'quvchilar		Tajriba oxirida 195 nafar o'quvchilar	
	soni	%	soni	%	soni	%	soni	%
Yuqori	31	16,3	54	28,4	28	14,4	32	16,4
O'rta	49	25,8	85	44,7	51	26,2	56	28,7
Past	110	57,9	51	26,8	116	59,5	107	54,9
Jami	190	100	190	100	195	100	195	100

Matematik-statistik tahlillar natijalariga ko'ra tajriba guruhlarida o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllanganlik darajalari tajriba boshida 16,3%, tajriba oxirida 28,4% yuqori darajani ko'rsatdi. O'rta daraja tajriba boshida 25,8% dan tajriba oxirida 44,7% o'sdi, past daraja esa 57,9% dan 26,8% ga kamaydi. Nazorat guruhlarida qatnashgan o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllanganlik darajalari tajriba boshida 14,4%, tajriba oxirida 16,4% yuqori darajani ko'rsatdi. O'rta daraja tajriba boshida 26,2% dan tajriba oxirida 28,7% o'sdi, past daraja esa 59,5% dan 54,9% ga kamaydi.

Tajriba-sinov ishlari natijalari tahlillariga ko'ra tajriba guruhlarida qatnashgan

o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini axborot-loyiha texnologiyalari yordamida shakllanganlik darajalari nazorat guruhlarida qatnashgan o'quvchilarga nisbatan 12,5% foizga o'sganligi aniqlandi.

Xulosa va takliflar. Taklif qilinayotgan axborot-loyiha texnologiyasi ilgari qo'llanilgan loyiha metodini kengaytiradi va algoritmlaydi. Bu zamonaviy loyiha metodi va axborot texnologiyalarining sintezi hisoblanadi hamda ta'lim tizimi sifatida qaraladi, unda ta'lim oluvchilar asta-sekin murakkabroq amaliy loyiha vazifalarini rejalashtirish va bajarish jarayonida bilim va ko'nikmalarga ega bo'lalilar. Fanlararo aloqa yaxshilanadi. O'quvchilarni faol mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari rivojlandi va

ijodiy faolligi sezilarli darajada oshadi. Natijada o'quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllanganlik darajalarining samaradorligi yuqori bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –Toshkent. O'zbekiston. 2021. –B. 465.
2. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent, 2005. 160 b.
3. Allambergenova M. X. Informatikadan interaktiv o'quv majmualar yaratish va ulardan ta'lim jarayonida foydalanish // Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2012. –117 b. 4.Базжина В.А., Лобатюк В.В., Литвинов А.Н. Кадровый резерв как вид инвестиций в человеческий капитал вуза // Проблемы современной экономики. – 2013. – № (48). – С. 373–377.
4. Ergashev J.J. Application of information-project technologies using a collection of electronic educational and methodological complexes. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGI VOLUME 04 ISSUE 11-2023 Pages: 122-125 ISSN –2767-3278
5. Ergashev J.J. Professional ta'limi tizimi o'quvchilarining umumiy kompetensiyalarini shakllantirishning nazariy asoslari. Xalq ta'limi jurnali. ISSN 2181-7839 №2-2022. 10-12 bb.
6. Ergashev J.J. Kasb-hunar ta'limi jarayonida mustaqil ishlarni shakllanishiga oid turli yondashuvlar. O'zbekiston milliy universiteti xabarлари, 2023, [1/2/1] INN 2181-7324. 224-226 bb.
7. Ergashev J.J. O'quvchilarining umumiy kompetensiyalarini shakllantirishning axborot - loyiha texnologiyalari modeli. Муғаллим ҳам узликсиз билимлендириў журнали. // ISSN: 2181-7138. – Қорақалпоғистон Рес.: №3/1-1-2022. 220-226 bb.
8. Ergashev J.J. Exhibition modeling of the educational process using information design technologies. Journal of Innovation, Creativity and Art. Special Issue. 2023-03-31. ISSN: 2181-4287| 315-316 bb.
9. Зарипов Н.Н. Информатика ва ахборот технологиялари фанини ўқитишда дастурлаш муҳитидан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш (Умумий ўрта таълим мактаблари мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2022. – 56 б.
10. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия./ И.А. Зимняя. -М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов,2004.-42с.
11. Зеер Э.Ф. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования Текст. / Э.Ф.Зеер, Э.Сыманж // Высшее образование в России. 2005. - №4. - С.23-30
12. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования //Ученик в обновляющейся школе: сб. науч.тр. /под ред. Ю.И. Дика, А.В.Хуторского. – М. ИОСО РАО, 2002. – 488 с.
13. Yusupov A.I., Ergashev J.J. O'quvchilarning tayanch va umumiy kompetensiyalarini shakllantirish pedagogik muammolari. "Fan va texnika taraqqiyotida intellektual yoshlarning o'rni" mavzusidagi Respublika miqyosida ilmiy-texnik anjuman. TDTU, Toshkent. 2023 yil. 27,28-aprel. 739-740 bb.

UDK: 911.37(084.3)

Baxridin YUSUPOV,
O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: bahridinyusupov@gmail.com

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti g.f.f.d. PhD Sh.M.Prenov taqrizi asosida

ON STATISTICAL SOURCES AND THE CONTENT OF POPULATION MAPS

Annotation

Population and migration maps occupy an important place in socio-economic cartography. Taking into account that the article explores the problems associated with population and migration maps, as well as creating maps in GIS applications. Statistical data on the natural and mechanical movement of the population of the Republic of Uzbekistan are analyzed. Reviews of the types of population maps, their content, and nature are provided.

Key words: Population, density, demography, socio-economic geography, maps, cartographic method, migration, statistical information, ethnographic composition, natural movement.

О СТАТИСТИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ И СОДЕРЖАНИИ КАРТ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

Важное место в социально-экономической картографии занимают карты населения и миграции населения. Принимая во внимание, что в статье исследуются проблемы, связанные с картами населения и миграции населения, а также создаются карты в приложениях ГИС. Проанализированы статистические данные по естественному и механическому движению населения Республики Узбекистан. Приводятся отзывы о видах карт населения, их содержании, характере.

Ключевые слова: Население, плотность, демография, социально-экономическая география, карты, картографический метод, миграция, статистическая информация, этнографический состав, естественное движение.

AHOLI XARITALARINING STATISTIK MANBALARI VA MAZMUNI HAQIDA

Аннотация

Ijtimoiy-iqtisodiy kartografiyada aholi va aholi migratsiyasiga oid xaritalar muhim o'rin tutadi. Shuni e'tiborga olib, maqolada aholi va aholi migratsiyasi xaritalariga oid muammolar o'rganilib, GAT dasturlarida xaritalar tuzilgan. O'zbekiston Respublikasi aholisining tabiiy va mehanik harakati bo'yicha statistik ma'lumotlar tahlil qilingan. Aholi xaritalarining turlari, ularni mazmuni, mohiyati haqida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Aholi, zichlik, demografiya, ijtimoiy-iqtisodiy geografiya, xaritalar, kartografik metod, migratsiya, statistik ma'lumot, etnografik tarkib, tabiiy harakat.

Kirish. Ijtimoiy-iqtisodiy xaritalar orasida aholi xaritalari alohida ahamiyatga ega, chunki aholi ishlab chiqarish va iste'mol qilish, tabiiy va takror ko'payishda bevosita ishtirok etuvchidir. Aholi iqtisodiy va ijtimoiy soha bilan o'zaro bog'langan bo'lib, o'zi yashab turgan sharoitni mukammal darajada bilishni talab etadi. Aholi bo'yicha ma'lumotlarni geografiya, demografiya, etnografiya, sotsiologiya, iqtisodiyot va tarix fanlari o'rgatadi.

Aholini xaritaga olishda uning zichligini, geografik joylashuvini, umumiy o'sishini, mexanik harakatini, ish bilan bandligini, funksional tarkibini, diniy e'tiqodlarini va boshqa xususiyatlarini chuqur o'rganib, kartografik tasvirlash usullarini to'g'ri tanlab, so'ngra xaritaga olish yo'llarini tanlash kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aholi xaritalari – aholining joylanishi va joylashirish, uning tarkibi va qayta tiklanishi, aholini ko'chirish va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarni ko'rsatadigan xaritalar hisoblanadi. Egamberdiev A. va boshqalar tomonidan yozilgan "Ijtimoiy – iqtisodiy kartografiya" o'quv qo'llanmasida [6] aholining mehnatga yaroqli qismi jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi ekanligi va muhim ahamiyat kasb etishi haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. M.R. Bo'rieva, Z.N. Tojiev, S.S. Zokirov. "Aholi geografiyasi va demografiya asoslari" o'quv qo'llanmasida [4] moddiy va ma'naviy boyliklari ishlab chiqarish va iste'mol qilish aholi bilan bevosita bog'langanligi yoritilgan. B.A. Копылов. "География населения" o'quv qo'llanmasida [5] aholi odamlar (insonlar) istiqomat qiluvchi sharoitlar sifatida tabiiy sharoitlar bilan o'zaro bog'lanib, harakat qilishi, u iqtisodiyot va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liqligi bayon etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Aholi xaritalari hududni iqtisodiy geografik baholash, mehnat resurslarini aniqlash, halq xo'jaligini rivojlantirish, madaniy qurilish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning bilim orttirishdagi xizmati katta. Aholini joylashishi xaritalari mamlakatni, viloyatlarni yoki iqtisodiy geografik jarayonlarni turli qismlarida xalq xo'jaligini rivojlanish darajasi haqida zarur tasviriy ma'lumot beradi. Iqtisodiyotni rivojlanishi va joylashishi va umuman ularni aholini hayot faoliyati uchun zarurligi tufayli uni xaritaga olishga katta e'tibor qaratiladi [10].

Tahlil va natijalar. Aholi va aholi bolan bog'liq jarayonlar xaritalarini tuzishda asosan, statistik manbalardan foydalaniladi. Statistik manbalarni xaritaga olish ishlatiladigan kartografik metodlarga ham bog'liq bo'lib, ular xaritaning maqsadiga va mazmuniga ko'ra tanlanadi. Aholi xaritalarini tuzishda foydalaniladigan statistik ma'lumotlarga e'tibor qaratganda yurtimizning turli xududlarida turli xil yillarda aholi soni turlicha ko'rsatgichga ega bo'lgan.

2024-yil boshidagi xolatiga ko'ra yurtimizda o'rtacha aholi zichligi 1 km² ga 82 ta aholi to'g'ri kelgan. Aholi soni zich bo'lgan xududlarga Andijon viloyati 1 km² ga 789,4, Farg'ona viloyati 1 km² ga 600,8, Namangan viloyati 1 km² ga 412,1, Xorazm viloyati 1 km² ga 329,9 ta aholini tashkil etib, yuqoriligi bilan ajralib turadi. Aholi soni zichlik darajasi bo'yicha juda sust bo'lgan xududlarga quyidagi Navoiy viloyati 1 km² ga 9,7, Qoraqalpog'iston Respublikasi 1 km² ga 12,0 kishini tashkil etgan. Aholisi zichlik darajasi o'rtacha sust bo'lgan xududlarga esa quyidagi Buxoro viloyati 1 km² ga 50,8, Jizzax viloyati 1 km² ga 71,1 xududlarini kiritish mumkin. Qolgan viloyatlar esa mazkur davrda o'rtacha darajada aholi zichligiga ega xududlar bo'lgan.

Aholining mexanik harakati jarayonlari ham turli xududlarda turlicha ekanligini e'tiborga tashlanadi, bunda ham 2023-yil boshidagi xolati bo'yicha taqqoslaganimizda ko'chib kelish koeffitsienti yuqori bo'lgan xududlarga Toshkent shahri 31,5 %, Toshkent viloyati 9,4 % va Sirdaryo viloyati 7,27 % ni tashkil etib, yuqori ko'rsatgichga ega va eng past ko'rsatgichga ega bo'lgan xududlar Namangan viloyati 0,86 %, Andijon viloyati 2,0 %, Samarqand viloyati 2,26 %, Farg'ona viloyati 2,2 % ni tashkil qiladi. Ko'chib ketish koeffitsientining yuqoriligi bilan ham yuqoridagi xududlar Toshkent shahri 23,2 %, Toshkent viloyati 9,19 va Sirdaryo viloyatlari 8,5 % ni tashkil etib, yetakchilik qiladi. Ko'chib ketish past ko'rsatgichga ega bo'lgan xududlar esa Namangan viloyati 1,56 %, Andijon viloyati 2,5 %, Farg'ona viloyati 2,87 % ni tashkil etib, eng past ko'rsatgichda xisoblanadi.

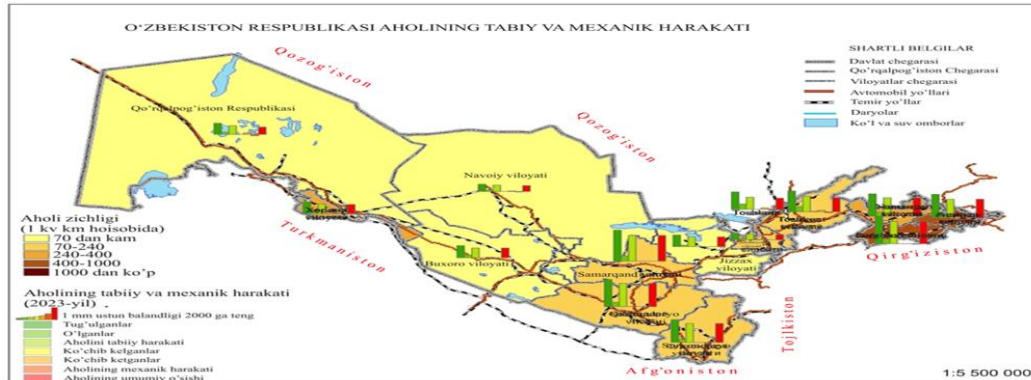
2023-yil yil boshidagi xolatiga ko'ra Respublika bo'yicha o'rtacha tug'ilish koeffitsienti 26,4 % ni tashkil etgan. Tug'ilish koeffitsienti eng yuqori bo'lgan viloyatlar Surxondaryo viloyati 30,9

%, Qashqadaryo viloyati 28.9 %, Jizzax viloyati 27.4 %, Namangan viloyati 27.9 %, Samarqand viloyati 27.4 %, Andijon viloyati 26.6 %, Sirdaryo viloyati 25.7 % tashkil qilgan. Tug'ilish koeffitsienti eng past bo'lgan viloyatlarga quyidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi 22.1 %, Buxoro 23,0 %, Xorazm 24,4 % viloyatlar tashkil qilgan.

Aholining tabiiy harakati koeffitsientini ham xududlar kesimida yuqori, o'rta va past guruxlarga ajratish mumkin bunda, 2023-yil boshidagi xolati bo'yicha Surxondaryo 26,1 %, Qashqadaryo 24,2 %, Jizzax 22,8 %, Namangan 23,3 % viloyatlari mazkur

ko'rsatkichlari bilan yuqori ekanligini ko'rish mumkin. Tabiiy harakat koeffitsienti past bo'lgan xududlarga Qoraqalpog'iston Respublikasi 17,0 %, Xorazi viloyati 19,8 %, Toshkent viloyati 19,1 %, Toshkent shahri 19,8 %, Buxoro viloyati 18,7 % bo'lib, qolgan viloyatlar o'rta ko'rsatkichni tashkil etadi.

Yuqoridagi ma'lumotlar asosida aholining tabiiy harakati, ichki va tashqi migratsiya jarayonlari va aholi zichligi xaritalarini tuzish mumkin.

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi aholisining tabiiy va mexanik harakati xaritasi.

Yuqorida Respublikamiz aholisining tabiiy va mexanik harakati xaritasi berilgan. Bunda xududlar kesimida axoli zichligi, tug'ilish, o'lim va tashqi migratsiyani ko'rish mumkin. Aholi zichligi xaritasini tuzishda xaritada olinayotgan obyektning geografik jihatdan joylashgan o'rni, shuningdek, tabiiy va geologik xolatini ham e'tiborga olish kerak. Masalan, Farg'ona, Namangan, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarining tog'li xududlarida aholini zichligini hisoblashda ushbu hududlarning relef ko'rsatkichlarini e'tiborga olishga to'g'ri keladi.

Aholini zichligi xaritasi yordamida aholi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha muammolarni ko'rsatib berish imkoniyatini yaratadi: uning umumiy o'sishi va kamayishi, mexanik va tabiiy 1-jadval

harakat ko'rsatkichlari va boshqalar. Aholini migrasion harakati, yangi ish joylariga borish, oliy o'quv yurtlariga o'qishga borish va boshqa ko'rsatkichlar aholini ko'payishi va kamayishiga sabab bo'ladigan jarayonlardir [9].

Xaritalarda hududlar bo'yicha aholi soning vaqt bo'yicha o'zgarishini ko'rsatib berish mumkin. O'lim koeffitsienti asosida aniqlangan ma'lumotlarni tasvirlash bilan uning sabablarini, kassalliklarni ko'payishini, ekologik vaziyatning yomonlashishini bilish imkoniyati yaratiladi [6]. Bu ikkita ko'rsatkich tasvirlangan xaritalar hududda tabiiy o'sish koeffitsientlarini hududlar bo'yicha tarqalishini ko'rsatib beradi.

O'zbekiston aholisining tabiiy va mexanik harakati ko'rsatkichlari

Yillar	Aholi soni -ming kishi.	Aholining umumiy o'sishi		Shu jumladan			
				Tabiiy o'sish		Mexanik o'sish	
		Ming kishi	%	Ming kishi	%	Ming kishi	%
1990	20 222	386.0	100.0	567.4	146.9	-181.4	-46.9
1995	22462	444.0	100.0	533.0	120.2	-89.8	-20.2
2000	24487,7	334 855	100.0	391 982	117.06	-57 127	-17.06
2005	26021,3	295 133	100.0	392 945	133.14	-97 812	-33.14
2010	28001,4	456 644	100.0	496 399	108.7	-39 755	-8.7
2015	31022,5	552 807	100.0	582 106	105.3	-29 299	-5.3
2020	33905,2	648 649	100.0	661 192	101.93	-12.543	-1.93
2021	34558,9	712 405	100.0	730 670	102.56	-18.265	-2.56
2022	35271,3	753 650	100.0	760 149	100.86	-6 499	-0.86
2023	36024,9	774 824	100.0	789 205	101.85	-14 381	-1.85
2024	36799,8						

Jadvaldagi O'zbekiston aholisining tabiiy va mexanik harakatining turli xil yillardagi xolati ko'rsatilgan bo'lib, aholining tabiiy harakati yillar mobaynida doimo ijobiy ya'ni musbat ishorada bo'lgan, ammo mexanik harakat natijasi bo'lgan migratsiya saldosini manfiy qoldiqqa ega bo'lib, ijobiy tomonga o'zgarib bormoqda. Respublikamiz aholisining umumiy o'sish ko'rsatkichi doimo ijobiy xolatda bo'lgan. Aholini o'sish darajasini ko'rsatuvchi xaritalarni

tuzish bilan hududni kelajakdagi demografik masalalarini ma'lum darajada hal qilishda yordam beradi.

Aholini geografik joylashuvi aholishunoslikning boshqa sohalariga qaraganda ahamiyati yuqori, chunki shahar va qishloq aholisining geografik joylashuvi birqancha ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarni ochib berishga yordam beradi [1]. Aholini birqancha xususiyatlarini xisobga olib quyidagi mavzularda xaritaga olish maqsadga muvofiqdir.

Aholini joylashuvi va joylashtirish xaritalari	Aholi punktlari bo'yicha (aholi punktlari)
	Mahalliy aholi sonining o'zgarishi
	Aholi turlarining o'zgarishi
Shahar va qishloq punktlari (xo'jaliklari) bo'yicha aholi zichligi	Aholi punktlarida aholi zichligi
	Aholi zichligining o'zgarishi
	Turar joy potentsiali
Aholi punktlarining ishlab chiqarish-funksional turlari	Hududlarning aholi punktlari va aholi punktlarining shakllanish tarixi
	Aholi punktlari tarmog'ining rivojlanishi (ma'lum davr davomida)
	Aholi punktlarining topografik holati va rejalashtirish shakllari

	Doimiy aholi punktlarining zichligi
	Shahar va qishloq aholi punktlarining turlari
	Aholi punkti turi bo'yicha rayonlashtirish
Aholining demografik xususiyatlari kartalari	Aholining jinsi va yoshi bo'yicha tarkibi
	Jins va yosh tarkibidagi o'zgarishlar
	Jins va yosh tarkibi bo'yicha rayonlashtirish
	Oilaviy ahvol va oila kattaligi
Aholining tabiiy harakati	Tug'ilish
	O'lim
	Tabiiy harakati turiga qarab rayonlashtirish
Migrasiya oqimlari	Aholining mavsumiy migrasiyalari
	Shahar va shahar atrofi aholisining kundalik (mayatnik) sayohatlari
Aholining mexanik harakati natijalari (ma'lum bir davr uchun)	Aholining mexanik harakati turiga qarab rayonlashtirish
Aholining tabiiy va mexanik harakati nisbati	Umumiy aholi dinamikasi turi bo'yicha rayonlashtirish
	Aholi etnografik xususiyatlari xaritalari
	Mahalliy aholining milliy tarkibi
	Muayyan millatga mansub shaxslarning umumiy aholi sonidagi ulushi
	Etnik hududlar bo'yicha aholining millati
	Aholining milliy tarkibidagi o'zgarishlar
Aholining ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari xaritalari	Aholining jamoat (ijtimoiy) guruxlari bo'yicha taqsimlanishi
	Aholining ijtimoiy tarkibining o'zgarishi
	Aholining ta'lim darajasi bo'yicha tarkibi
	Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni
	Mehnatga layoqatli yoshdagilarning umumiy aholi sonidagi ulushi
	Jami aholi sonidan ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lganlarning ulushi va mehnatga layoqatli soni
	Mehnat resurslarining foydalanish turlari bo'yicha taqsimlanishi
	Ish bilan band aholining milliy iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi
	Xodimlarni mehnat toifalari bo'yicha taqsimlash (yuqori, o'rta, past malakali va malakasiz)
	Xodimlarni yosh va ish stajiga ko'ra taqsimlash
	Xalq xo'jaligida band bo'lganlar orasida oliy va o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislar salmog'i
Ish bilan band bo'lgan ayollarning asosiy faoliyat yo'nalishlari bo'yicha taqsimlanishi	Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lganlar orasida ayollar ulushi
	Mexnat resurslaridan foydalanishning mavsumiyligi
	Mexnat resurslaridan foydalanishning xarakteri bo'yicha rayonlashtirish

Asosiy aholi punktlari xaritalarini shahar va qishloq aholi punktlari turlariga misollar bilan birga olib borish foydalidir. Shahar aholi punktlarining tipik hududiy guruhlar (aglomeratsiyalari) misolida shahar aholi punktlarining turlari aniqlangan bo'lib, ular hajmi, aholi punktlarida tutgan o'rni va hududiy tashkil etilishida iqtisodiyot va xizmatlar, shuningdek, shakllanish va rivojlanish sharoitlari bilan ajralib turadi [10]. Qishloq aholi punktlarining batafsil xususiyatlari tipik fermer xo'jaliklari (sovxozlar, kolxozlar, o'rmon xo'jaliklari va boshqalar) misolida ko'rsatilgan (Kovalev, Tensina, 1958). Odatda katta yoki o'rta masshtabda tuzilgan bunday xaritalarda aholi punktlarining butun tarmog'iga qo'shimcha ravishda quyidagilar ko'rsatiladi: aholi soni, uning iqtisodiyot tarmoqlarida bandligi va millatiga ko'ra tuzilishi (agar bu muhim bo'lsa), asosiy xususiyatlar hududdan iqtisodiy foydalanish, aholi punktlari o'rtasidagi mehnat sayohati va aholiga xizmat ko'rsatish bilan bog'liqlik turlari va chastotasi bo'yicha. Bundan tashqari, xaritalarga jadvalda ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish xususiyatlari nuqtama-nuqta berilishi mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy sohasida mehnat resurslari xaritalari ham muhim o'rin tutadi, ularda: umumiy mehnat resurslari soni, umumiy aholi soniga nisbatan ishga yaroqli aholi (jinsi, yoshi, ma'lumoti va b.) va boshqalar tasvirlanadi. Mehnat resurslaridan ishlab chiqarishda, jamoat ishlarida, xususiy korxonalarda, uy-joy xo'jaligida va boshqa sohalarida foydalanish bo'yicha ham xaritalar tuzish muxim xisoblanadi.

Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy shart sharoitlari, aholisi, iqtisodiyoti va madaniy rivojlanishini qamrab oluvchi kartografik mamba sifatida aholi xaritalari quyidagilarni ta'minlaydi: hududni har tomonlama va ko'p maqsadli geografik o'rganish; tabiiy sharoit va resurslarni hisobga olish va baholash; ishlab chiqaruvchi kuchlarning hozirgi holati va rivojlanish tendensiyalarini hamda ularning atrof-muhit bilan aloqalarini tahlil qilish.

ADABIYOTLAR

1. Анохин А.А., Житин Д.В. География населения с основами демографии. Учебное пособие. – Санкт–Петербург, 2013.
2. Abduraxmanov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2012.
3. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов. – Москва, 2001.
4. Bo'rieva M.R., Tojjeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2011.
5. Копылов В.А. География населения. Учебное пособие. – Москва, 1999.
6. Egamberdiev A., Mo'minov A., Uvraimov S. Ijtimoiy-iqtisodiy kartografiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2021.
7. Tojjeva Z.N. Aholi geografiyasi. Talabalar uchun darslik. – Toshkent, 2019.
8. Ibraimova A.A. Sotsial – iqtisodiy kartografiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2020.
9. Юсупов Б.Н., Муминов А.А. Методология картографирования перемещения населения // “Экономика и социум” тўплами. Москва, №05(120)-1 2024. - 1887-1892 бетлар.
10. Юсупов Б.Н., Очилов Ш.Ш. Аҳолини табиий ва механик ҳаракатини харитага олишнинг айрим услубий масалалари // “География жамияти” тўплами, 58-жилд, 2020-йил.
11. Мулладжонов И.Р. Демографическое развитие Узбекистана. –Ташкент, 1983.